श्रीः

न्यायमञ्जरी ।

गौतमसूत्रतात्पर्यविवृतिः ।

पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीजयन्तभट्टकृता ।

तत्पूर्वभागः

काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां साहित्यदर्शनाध्यापकेन
महामहोपाध्यायश्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा

यथासंभवं ग्रन्थकारनिर्दिष्टप्रमाणान्तर-
स्थलप्रदर्शनपूर्वं संशोधितः ।

काश्यां
मेडिकलहालनामकयन्त्रालये मुद्रितः ।

संवत् १९५२ ।

न्यायमञ्जरीभूमिका ।

अथैषा प्रस्तूयते न्यायमञ्जरी नाम गौतमसूत्रतात्पर्यविवृतिर्मुद्रयित्वा प्रकाशयितुम् । अस्याः किल रचयिता पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणो जयन्तभट्टो नाम । यं जरन्नैयायिकपदेन व्यपदिदेश न्यायचिन्तामण्युपमानखण्डे गङ्गेशोपाध्यायः (कलिकातासोसाइटीमुद्रितपुस्तके ६१ पृ.) । अस्य च सर्वतन्त्रस्वतन्त्राच्छ्रीवाचस्पतिमिश्रादुत्तरकालभावित्वम् अस्मिन्नेव ग्रन्थे ३१२ पृ. परिहृतमाचार्यैः जातं च सम्बद्धं चेत्येकः काल इति वदद्भिः इति लेखस्य न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाम् अ. २ आ. १ न चैकदेशोपलब्धिरवयविसद्भावादिति सूत्रव्याख्यायां दर्शनादवगम्यते । तेनास्य वाचस्पतिमिश्रादर्वाचीनत्वं गङ्गेशोपाध्यायात्प्राचीनत्वं च सिध्यति । अयं चन्द्रनाम्नः पण्डितस्य पुत्र इति वादेष्वाप्तजयो जयन्त इति यो विख्यातकीर्तिः पितान्वर्थो नववृत्तिकार इति यं शंसन्ति नाम्ना बुधाः सूनुर्व्याप्तदिगन्तरस्य यशसा चन्द्रस्य चन्द्रत्विष इति ग्रन्थान्तिमलेखः ख्यापयति । अयं च कर्ममीमांसानिष्णातधिषणानां कुले ऽजनिष्ट स्वयं च तत्र पाण्डित्यकाष्ठामवापेति २७४ पृ. तथा ह्यस्मत्पितामह एव ग्रामकामः सांग्रहणीं कृतवान् स इष्टिसमाप्तिसमनन्तरमेव गौरमूलकं ग्राममवाप इति लेखः स्वलेखशैली तत्र शाबरभाष्यतन्त्रवार्तिकसंवादविसंवादोपन्यासप्राचुर्यं च सूचयन्ति । अस्यैव पुत्रेणाभिनन्दनाम्ना कादम्बरीकथासारो निरमायि तथा च तदुपक्रमे श्लोकाः । ४—१३ । शक्तिनामाऽभवद् गौडो भारद्वाजकुले द्विजः । दौर्वाभिसारमासाद्य कृतदारपरिग्रहः । तस्य मित्राभिधानो ऽभूदात्मजस्तेजसां निधिः । जनेन दोषोपरमप्रबुद्धेनार्चितोदयः । स शक्तिस्वामिनं पुत्रमवाप श्रुतिशालिनम् । राज्ञः कर्कोटवंशस्य मुक्तापीडस्य मन्त्रिणम् । कल्याणस्वामिनामा ऽस्य याज्ञवल्क्य इवाभवत् । तनयः शुद्धयोगर्द्धिनिर्धूतभवकल्मषः । अगाधहृदयात् तस्मात् परमेश्वरमण्डनम् । अजायत सुतः कान्तश्चन्द्रो दुग्धोदधेरिव । पुत्रं कृतजनानन्दं स जयन्तमजीजनत् । व्यता कवित्ववक्तृत्वफला यत्र

सरस्वती । वृत्तिकार इति व्यक्तं द्वितीयं नाम बिभ्रतः । सर्वशास्त्रार्थवादिनः । जयन्तनाम्नः सुधियः साधुसाहित्यतत्त्ववित् सूनुः समभवत्तस्मादभिनन्द इति श्रुतः । इति । तेन कादम्बरीसिन्धोः कथामात्रं समुद्धृतम् । इति । इत्यत्र च तरङ्गिण्यां चतुर्थतरङ्गे ४२ श्लोके निर्दिष्टनाम्नो मुक्तापीडनाम्नः नरपतेरमात्यस्य शक्तिस्वामिनः प्रपौत्रो ऽयं मुक्तापीडकालादुत्तरत्र शतवर्षाधिके काले आसीदिति निर्धारणं प्रामाणिकम् । अथ च बाणभट्टादनन्तरमिमं निबन्धमुपनिबबन्धेति अत्रैव २३६ पृष्ठे १६ पङ्क्तौ बाणस्य वाचस्पतिलेखादवगम्यते । बाणभट्टस्य हर्षदेवसमयआसीदिति तत्कृतहर्षचरिते स्पष्टम् । तेन मुक्तापीडहर्षदेवयोः स्थितिकालस्य भूयान् विप्रकर्षः राजतरङ्गिणीपर्यालोचनया प्रतीयमानश्चिन्त्यः । अथ काव्यप्रकाशव्याख्याकृतो भरद्वाजपुत्राज्जयन्तात् सम्प्रतिमुद्रितवामनाचार्यकृतटीकानिर्दिष्टनाम्नो भिन्न यतस्तत्कृतकाव्यप्रकाशटीकाया अन्ते सवत् १३५० वर्षे इति कालो लिखितो गुर्जरराजामात्यत्वं च तस्योक्तम् । मुक्तापीडस्य कालस्तु सन् ७२५ वत्सर इत्यवगम्यते स च काश्मीरक इति कालविप्रकर्षबाहुल्यात् राजभेदाच्च द्वयोर्भेदः सिध्यति । संस्कारकौस्तुभोल्लिखितान्जयन्तस्वामिनो भिन्नो न वेति न निश्चयः ।

अस्यां च न्यायमञ्जर्यां द्वादशाह्निकानि वात्स्यायनभाष्योपक्रममपेक्ष्य प्रतिपाद्यविषयग्रथनशैलीवैलक्षण्यं महदिति प्रतिपत्तिसौकर्याय सर्वेषां तत्तदाह्निकप्रतिपादनीयविषया अभिधीयन्ते ।

१ प्रथमाह्निके शास्त्रारम्भसमर्थ्यं पदार्थानुद्दिश्य प्रमाणलक्षणाभिधानावसरे पराभिहितलक्षणानि विस्तरेण निरस्य स्वयं प्रमाणलक्षणं तद्विभागं चाख्याय तद्द्वैविध्यमपाकृत्य चतुष्ट्वव्यवस्थापनप्रसङ्गेन विस्तरतो ऽर्थापत्त्यनुपलब्ध्योः प्रमाणान्तरत्वाक्षेपपूर्वकं तत्प्रदूष्याभावस्यावस्तुत्वनिराकरणेन तस्य पारमार्थिकतामुपपाद्य तद्विशेषनिह्नवपूर्वकं सम्भवैतिह्ययोः प्रमाणान्तरत्वदूषणम् ।

२ द्वितीयाह्निके गौतमोक्तं प्रत्यक्षलक्षणसूत्रं विविधाक्षेपपरिहारैर्व्योपपाद्य प्रसङ्गेन शक्तेः कृप्तपदार्थातिरेकं न्यक्कृत्य सन्निकर्षावश्यकत्वमु-

...प्रत्ये सुखादेर्ज्ञानरूपत्वमपोद्य लक्षणसूत्रस्थपदकृत्यनिर्देशप्रसङ्गेन प्रत्यक्षे ...चकशब्दस्य विषयतां वैयाकरणाभिमतां प्रदूष्याव्यपदेश्यपदस्य व्यावर्त्य...प्रदर्शनं बौद्धाभिमतसविकल्पकज्ञानाप्रामाण्यनिराकरणं दर्शनान्तरीयप्र...लक्षणखण्डनं योगिप्रत्यक्षसाधनं प्रातिभज्ञाननिरूपणं च । अनुमानल...सूत्रनिरूपणावसरे तादात्म्यतदुत्पत्त्योर्व्याप्तिग्रहोपायत्वखण्डनपूर्वकं साह...र्यज्ञानस्यानुमितिहेतुतां प्रसाध्यानुमानप्रामाण्याक्षेपपरिहारौ व्यतिरेकव्या...निश्चयावश्यकता ऽनुमितिविषयस्य प्रत्यक्षत्वाभावो ऽनुमानत्रैविध्यप्रदर्शन...त्वेन सामान्यतोदृष्टशेषवदनुमानयोर्विलक्षण्यप्रदर्शनं तस्य त्रैकाल्यविषयतो...पादनप्रसङ्गेन कालनिरूपणं च । उपमानलक्षणं तत्प्रामाण्याक्षेपपरिहारौ ...त्प्रदर्शनावश्यकत्वं मीमांसकाभिमतोपमाननिराकरणं च ।

३ तृतीयाह्निके शब्दप्रमाणलक्षणं तस्यानुमानान्तर्भावाक्षेपपरिहारौ ...ब्दप्रामाण्यसमर्थनं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमपोद्य प्रामाण्ये गुणानां हेतुभाव...पपाद्य तन्निश्चायकनिरूपणं तत्प्रसङ्गेनाख्यात्यात्मख्यातिस्मृतिप्रमोषनिरा...करणेन विपरीतख्यात्युपपादनं शब्दे परतःप्रामाण्यसमर्थनप्रसङ्गेनेश्वरान...कारपूर्वपक्षस्तत्साधकानुमानं तत्राक्षेपपरिहारावसरे पक्षस्वरूपनिरूपणं ...बाभावनिरास ईश्वरज्ञानादेर्नित्यत्वसाधनं शब्दनित्यत्वनिराकरणं च ...प्रपञ्चं तस्य गुणत्वजन्यत्वव्यवस्थापनं च ।

४ चतुर्थाह्निके वेदानां पौरुषेयत्वं प्रसाध्य तदपौरुषेयत्वनिरासेन ...मीश्वरैककर्तृकत्वं शब्दार्थसंबन्धनिरूपणं तन्नित्यतानिरासो वेदप्रामा...वगमोपायस्तत्राक्षेपपरिहारावथर्ववेदप्रामाण्यं तस्य वेदेषु प्राथम्यं स्मृति...ाण्यसाधनमागमादिप्रामाण्यव्यवस्था वेदप्रामाण्याक्षेपतत्परिहारप्रसङ्गेन ...णां त्रैविध्यं पुरुषसंस्कारकत्वं च मन्त्रप्रामाण्यसमर्थनं दृष्टफलानां विधीनां ...ाण्याक्षेपप्रसङ्गेनाकार्ये ऽप्यर्थे पदसंगतिग्रहसमर्थनं क्रियायाः सिद्धपदार्था...व्यवस्थापनं च ।

५ पञ्चमाह्निके पदार्थनिरूपणप्रसङ्गेन जातिस्वीकारआक्षेपपरिहारा...निराकरणं जात्याश्रयनिरूपणं तन्मात्रवाच्यत्वाक्षेपपरिहारौ वाक्यार्थे ...पक्षदर्शनान्तरहेतुनिरूपणप्रसङ्गेन भावनास्वरूपनिरूपणं तद्द्वैविध्यं

शाब्दभावनानिराकरणं नञर्थो नियोगस्य प्रवर्तकत्वनिरासेन फलज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वं फलस्यैव वाक्यार्थत्वं च ।

६ षष्ठाह्निके पदस्वरूपनिरूपणप्रसङ्गेन स्फोटस्वरूपमुपपाद्य तन्निराकरणं पदार्थानां वाक्यार्थधीहेतुत्वनिरासेन पदानामेव तत्त्वव्यवस्थापनं वाक्यार्थप्रतीतौ क्रमस्तत्खण्डनमभिहितान्वयवादान्विताभिधानवादस्वरूपोपपत्तितत्प्रतिक्षेपाः वेदार्थावगमोपायविषयप्रसङ्गेन साध्वसाधुशब्दावगमोपायकरणतायां व्याकरणेऽनुपपत्तितत्परिहारावित्येवमाह्निकषट्कं प्रमाणपदार्थावगमेदपर्यप्रवृत्तं सप्रातायातं च बहुलमत्र ।

७ सप्तमाह्निके प्रमेयपदार्थनिरूपणप्रसङ्गेनात्मनास्तित्वनिरासेन तस्य देहादिव्यतिरेकसमर्थनं क्षणिकविज्ञानवादिनां सांख्यानां क्षणभङ्गवादिनां च निराकरणेनात्मतत्त्वप्रतिपादनम् ।

८ अष्टमाह्निके शरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखरूपप्रमेयनिरूपणप्रसङ्गेनावयविसाधनमिन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वं बुद्धेरात्मगुणत्वं ज्ञानायौगपद्यं चेत्यादयो विषयाः ।

९ नवमाह्निके ऽपवर्गस्वरूपनिरूपणप्रसङ्गेन विस्तरतो ऽद्वैतमतखण्डनं पराभिमतमोक्षस्वरूपनिरासेन तस्य दुःखाभावताव्यवस्थापनम् इत्येवमाह्निकत्रयं प्रमेयपदार्थनिरूपणप्रकरणम् ।

१० दशमाह्निके संशयादिनिगमनान्तपदार्थनिरूपणं तत्परीक्षा च ।

११ एकादशाह्निके तर्कप्रभृतिच्छलावसानपदार्थस्वरूपतदुपयोगनिरूपणम् ।

१२ द्वादशाह्निके जातिनिग्रहस्थानयोः स्वरूपभेदप्रयोजनप्रयोगावसरतन्निरासप्रकारोपन्यासनिर्देशश्चेत्येवमयं प्रबन्धः साकल्येन गौतमीयशास्त्रसिद्धान्तप्रतिपादकः । अत्र त्वत्र विशेषो यल्लक्षणनिरूपणावसरत्र .... दार्थपरीक्षेति प्रतिज्ञातं ग्रन्थकृता १२ पृ० द्रष्टव्यम् ।

एवं मुख्यतो निर्दिष्टेषु विषयेषु ... विषयविवेकः प्रतिपृष्ठशीर्षस्थत्वेन सकलग्रन्थान्तसंयोजितसूचीपत्रेण च दर्शनीय इति ।

आस्तामिदं परमदर्शीये ऽत्र निबन्धरत्ने सर्वत्र पूर्वोत्तरपक्षयोः प्रमाणप्राचुर्यप्रदर्शनपूर्वकं नृत्यत्पदाभिहृदयंगमोपपत्तिसर्वाङ्गसुन्दरीभिः सूक्तिभिर्विस्तरेणोपन्यासकौशलमधीतविद्यानां मनांसि भृशं समुल्लासयेत्सरलता च व्युत्पित्सून् संजातदर्शनलालसान् भृशमुपकुर्यादित्यवधारयता मया काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षश्रीमदार्थरवेनिससाहिबमहोदयदत्तं प्राचीनतमं संवत् १७६४ वर्षलिखितं नातिशुद्धं पुस्तकमासाद्य पुण्यग्रामस्थराजकीयपुस्तकालयादागतं शाके १३६४ भूजेपत्रेषु शारदाक्षरलिखितमपरं पुस्तकं संदिग्धविलुप्तापरिचितलिपिबहुलतया नात्युपयोजयता पुस्तकान्तरसाहाय्यविरहेण संदिग्धपाठनिर्णये भृशं क्लिश्यमानेन यथामति संशोधितो ऽयं प्रबन्धः । निवेशिता च ग्रन्थकृत्प्रदर्शितनिबन्धान्तरसंवादस्थलसूचिका यथासम्भवमधोभागे टिप्पणी । तमिमं निबन्धमूर्धन्यमालोचयन्तो न्यायसिद्धान्तमकरन्दरसमास्वादयन्तः शास्त्ररसिकाः सीसकाक्षरयोजकदोषेण मदीयमतिदृष्टिदौर्बल्येन च सुलभसंपाता अशुद्धीरुपेक्ष्य विलुप्तप्रायप्राचीनप्रौढसूक्तिसमासनिसुष्ठिताः सफलयन्तु मामकीनं परिश्रममिति सप्रश्रयं प्रार्थयते । शम् ।

फाल्गुनसुदि ११ गुरौ । सं० १६५१ ।

मानवल्ल्युपाह्वो गङ्गाधरशास्त्री ।

न्यायमञ्जर्याः शुद्धिपत्रम् ।

पृ·	पं·	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१	४	ममाय	मामय
८	४	प्रति पाद	प्रतिपाद
१	३	ईदृशि	ईदृशि
२	४	स्यैवाभेदयत्सु	स्यैव भेदयत्सु
१	२४	वधाभङ्गि	वधाभङ्गि
८	१५	अर्थ हि०	अथ श्लोकः
८	७	चैत्रस्येव	चैत्रस्येव
०	२१	कल्पनायैव प्र	कल्पनायै प्र
२	१६	किं चि	क चि
८	२५	प्रमाणान्तर	प्रमान्तर
२	२६	शक्तमव्या	शक्तमव्या
३	२७	मिति । तथा	मिति तथा
५	७	मुत्क्षेप	मुत्क्षेप
३	१६	दृष्टान्ते	दृष्टान्ती
०	१६	यश्च	न च
२	२४	कि कतम्	किङ्कतम्
४	१२	दीप	दीप
७	५	हानोपेक्षा	हानोपादानोपेक्षा
६	१	नयनयच	नययच
६	२४	निरङ्कुश	निरङ्कुश
०	३	कार्यवाह्य	कार्य वाह्य
७	१७	तदपादाने	तदनुपादाने
१	१५	नोद्बोत	नोद्वो त
१	२३	प्रतीति	प्रतीति
५	११	दण्डि	दण्ड
८	१२	विन्यक	विकल्पक
८	१७	संनिकर्षा	संनिकर्षा
६	१	विज्ञामथ	विज्ञानमथ
६	१८	पूर्वमेव	पूर्वमेव
८	२१	यद्दपो नेय	पद्दपेनेव
६	६	श्रुति	श्रुति
६	२४	सद्यदास	सद्युदास
३	१३	स्थिति	स्थिति
५	११	मन्वसेषा	मन्वेतेषां
८	२०	धमा	धर्मा
६	६	सदुसैं	सदुसा
३	१५	यावत्पन.	यावत्पुन.
१	१०	यत्मना	यत्मैना
१	१६	न निवेदितुम्	न म वेदितुम्

पृ·	पं·	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१५०	६	आप	आप्त
१५३	२१	गतिलङ्गा	गतिलिङ्गा
१५५	४	पहाप्यते	पहोप्यते
,,	१६	तत्राप्येव	यत्राप्येवं
,,	‡टि·	वाख्या	वाक्या
१७६	१०	दर्शनादिना	दर्शनाद्विना
१७६	२१	समर्थ इष्यते	समर्थयिष्यते
१८१	१७		
१८५	८	निराकारः	निराकारः
,,	२२		
१८६	३	कपट	कपठ
१८८	१३		
१६४	२०	व्यापितरिति	व्यापिता मतिरिति
१६६	२४	एव । ते	एव ते ।
१६६	२	यत्र	यत्र
२११	२	न चान्यः	न चान्यः ।
२१५	६		
,,	१३		
,,	१५		
२१७	१	प्रतिषध्यते	प्रतिरुध्यते
२२६	२०	कर्मशब्दः	कर्म शब्दः
२३१	‡टि·	न्यायवार्ति	न्यायवार्ति
२३७	१	मन्यथा	मन्यथा
,,	,,	पठन्तएव	पठन्त एव
२४४	१	प्रत्याकस्य	प्रत्यायकस्य
,,	२८		
२४७	१७	दिदभिममत	दिदमभिमत
२५३	१	न तत्स	न न तत्स
२५४	११	॰कपङ्गु॰	॰कयङ्गु॰
२७०	२२	कातिका	काटका
२७३	२५	तदर्शन	तद्दर्शन
२७५	१६	कनादर्शनं	कनादर्शनं
२७७	*टि·	वार्तिके	वार्तिके
२८१	६		
२८२	७	उद्गच्छेद । इति	उद्गच्छेद इति ।
२८५	२५	भास्ति	भस्ति
,,	२६	प्रमावप	प्रामावप
२८६	७	वाक्यना	वाक्याना
२८७	२५	विविदिषता	विवदिना

न्यायमञ्जर्याः शुद्धिपत्रम् ।

पृ.	पं.	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२८७	१४	दिमाश्म	दिमश्म
,,	२४		
३००	टि.	वार्त्तिमे	वार्त्तिके
३१२	११		
३२०	२५		
३२१	७	पंच्छचे	पच्छचे
,,	२१	यंन्य	यन्य
३२४	४	पांछेमहि	पांच्छेमहि
,,	१४	सदा यत्तु सं	सदायत्त सं
३२८	१८	संमृष्टो	संसृष्टो
३१७	टिटि	पा. ४	पा ५
३३८	२१	फारण	करण
,,	२८	फारण	करण
३३८	२७	होषम	शेषम्
,,	२३	कारण	करण
३४३	५	निदाटि	निद्राटि
३४४	१३	यथा च	यथा च
३४५	२१	घेदत	घेटेत
३४७	६	प्रेयात्मक	प्रेय्यात्मक
,,	२६	ित	ति
३४८	२१	दृष्ट	दृष्टे
३५२	१७	नक्ति	नश्नति
३५८	११	मायेत	माविेत
,,	१७	निष्पस मस्मा	निष्पतितस्मा
३६३	७	मर्दस्यार्श्री	मर्दं स्वार्थं
३६४	१	वाक्य	वाक्य
३६८	२०	मद्रूपा	मद्रूपा
३७५	१२	निर्दृमा	निर्दृमा
३७८	४	त्स्टेत	स्टेत
३८०	७	किमसो	किमनेनो
३८१	११	धर्मीवना	धर्मविन्नो
३८७	२४	समाप्रमो	समाश्रयामो
,,	२६	धर्मेतिति	धर्मेतिरिति
३८६	१	सम्याय	समाख्ये
३८८	१०	सन्वेक्ष	सन्यक्ष
३९६	२३	पदपंच	पदापच
३९९	२०	याख्यता	याचिता
४०५	३	मग्दात्मा	मग्दात्मा
,,	२५	कतु	कर्तुं
४११	२१	यिदिति	यदिति
,,	१७	किं चि	कं चि
४१३	२३	प्रकरणा	प्राकरणा
,,	२६	चेत्र कथ	चेवकथ

टिप्पण्याम् । ८७ । १२६ । १३८ । १४७ । १४८ । १४६ । १५३ । अत्र सम्बवार्तिके इत्य स्थाने धनाकवार्तिके इति पाठ्यम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

न्यायमञ्जरी ।

जयन्तभट्टकृता गौतमसूत्रवृत्तिः ।

नमः शाश्वतिकानन्दज्ञानैश्वर्यमयात्मने ।
सङ्कल्पसफलब्रह्मस्तम्भारम्भाय शम्भवे ॥ १ ॥
नमामि यामिनीनाथलेखालङ्कृतकुन्तलाम् ।
भवानीं भवसन्तापनिर्वापणसुधानदीम् ॥ २ ॥
सुरासुरशिरोरत्नमरीचिखचिताङ्घ्रये ।
विघ्नान्धकारसूर्याय गणाधिपतये नमः ॥ ३ ॥
जयन्ति पुरजिद्दत्तसाधुवादपवित्रिताः ।
निदानं न्यायरत्नानामक्षपादमुनेर्गिरः ॥ ४ ॥
अक्षपादमताम्भोधिपरिमर्षरसोत्सुकाम् ।
विगाहन्तामिमां सन्तः प्रसरन्तीं सरस्वतीम् ॥ ५ ॥
नानागुणरसास्वादखिन्ना ऽपि विदुषां मतिः ।
आलोकमात्रकेणेममनुगृह्णातु नः श्रमम् ॥ ६ ॥
न्यायौषधिवनेभ्यो ऽयमाहृतः परमो रसः ।
इदमान्वीक्षिकीक्षीरान्नवनीतमिवोद्धृतम् ॥ ७ ॥
कुतो वा नूतनं वस्तु वयमुत्प्रेक्षितुं क्षमाः ।
वचोविन्यासवैचित्र्यमात्रमत्र विचार्यताम् ॥ ८ ॥
तैरेव कुसुमैः पूर्वमसकृत्कृतशेखराः ।
अपूर्वरचने दाम्नि दधत्येव कुतूहलम् ॥ ९ ॥
यद्वा निर्गुणमप्यर्थमभिनन्दन्ति साधवः ।
प्रणयिप्रार्थनाभङ्गसंविधानामशिक्षिताः ॥ १० ॥
तदियं वाङ्मयोद्यानलीलाविहरणोद्यतैः ।
विदग्धैः क्रियतां कर्णे चिराय न्यायमञ्जरी ॥ ११ ॥

अक्षपादप्रणीतो हि विततो न्यायपादपः ।
सान्द्रामृतरसस्यन्दफलसन्दर्भनिर्भरः ॥ १२ ॥
वयं मृदुपरिस्पन्दास्तदारोहणपङ्गवः ।
न तद्विभूतिप्राग्भारमालोकयितुमप्यलम् ॥ १३ ॥
तदेकदेशलेशे तु कृतो ऽयं विवृतिश्रमः ।
तमेव चानुगृह्णन्तु सन्तः प्रणयवत्सलाः ॥ १४ ॥
असद्भिरपि नात्मीयैरन्यैरपि परस्थितैः ।
गुणैः सन्तः प्रहृष्यन्ति चित्रमेषां विचेष्टितम् ॥ १५ ॥
परमार्थभावनाक्रमसमुन्मिषत्पुलकलाञ्छितकपोलम्* ।
स्वकृतीः प्रकाशयन्तः पश्यन्ति सतां मुखं धन्याः ॥ १६ ॥

इह प्रेक्षापूर्वकारिणः पुरुषार्थसम्पदमभिवाञ्छन्तः तत्साधनाधिगमोपायमन्तरेण तदवाप्तिममन्यमानास्तदुपायावगतिनिमित्तमेव प्रथममन्वेषन्ते । दृष्टादृष्टभेदेन च तद्द्विविधः पुरुषार्थस्य पन्थाः । तत्र दृष्टे विषये रुचिः प्ररूढवृद्धव्यवहारसिद्धान्वयव्यतिरेकाधिगतसाधनभावे भोजनादावनपेक्षितशास्त्रस्यैव भवति प्रवृत्तिः । न हि मलिनः स्नायात् बुभुक्षितो वा ऽश्नीयादिति शास्त्रमुपयुज्यते । अदृष्टे तु स्वर्गापवर्गमात्रे नैसर्गिकमोहान्धतमसविलुप्तालोकस्य लोकस्य शास्त्रमेव प्रकाशः । तदेव सकलसदुपायदर्शने दिव्यं चक्षुरस्मदादेर्न योगिनामिव योगसमाधिजज्ञानादुपायान्तरमपीति । तस्मादस्मदादेः शास्त्रमेवाधिगन्तव्यम् । तच्च चतुर्दशविधं यानि विद्वांसश्चतुर्दश विद्यास्थानान्याचक्षते । तत्र वेदाः चत्वारः प्रथमो ऽथर्ववेदः† द्वितीय ऋग्वेदः तृतीयः यजुर्वेदः चतुर्थः सामवेदः । एते चत्वारो वेदाः साक्षादेव पुरुषार्थसाधनोपदेशस्वभावाः अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम आत्मा ज्ञातव्य इत्यादिश्रुतेः । स्मृतिशास्त्रमपि मन्वाद्युपनिबद्धमष्टकाशिखाकर्मप्रपाप्रवर्तनादिपुरुषार्थसाधनोपदेश्येव दृश्यते । अश्रूयमाणफलानामपि कर्मणां फलवत्ता विधिवृत्तपरीक्षायां वक्ष्यते । सर्वो हि शास्त्रार्थः पुरुषार्थ-

---

* पुस्तकद्वये ऽपि परमार्थदायनेति पुलकाङ्कितेति च दृश्यते । परमार्थभावनेति पुलकला
ञ्छितेति तु युक्तमिति तथैव निर्दिष्टम् ।

† अत्रोपपत्तिं चतुर्थाह्निके स्वयमेव वक्ष्यति ।

पर्यवसायी न स्वरूपनिष्ठ इति । इतिहासपुराणाभ्यामपि उपाख्यानादिरूपेण वैदिक एवार्थः प्रायेण प्रतन्यते । यथोक्तम् ।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यतीति† ॥

तदेवं वेदपुराणधर्मशास्त्राणां स्वत एव पुरुषार्थसाधनोपदेशस्वभावत्वाद्विद्यास्थानत्वम् । अङ्गानि व्याकरणज्योतिःशिक्षाछन्दोनिरुक्तानि वेदार्थोपयोगिपदादिव्युत्पादनद्वारेण विद्यास्थानत्वं प्रतिपद्यन्ते । तेषामङ्गसमाख्यैव तदनुगामितां प्रकटयति । विचारमन्तरेणाव्यवस्थितवेदवाक्यार्थानवधारणान्मीमांसा वेदवाक्यार्थविचारात्मिका वेदाकरस्येतिकर्तव्यतारूपमनुबिभ्रतीति विद्यास्थानतां प्रतिपद्यते । तथा च भट्टः ।

धर्मे प्रमीयमाणे तु वेदेन करणात्मना ।
इतिकर्त्तव्यताभाग मीमांसा पूरयिष्यति ॥

अत एव सप्तममङ्गमिति न गण्यते मीमांसा प्रत्यासन्नत्वेन वेदैकदेशभूतत्वात् । विचारसहायो हि शब्दः स्वार्थे निराकाङ्क्षं प्रबोधयितुं क्षमः । न्यायविस्तरस्तु मूलस्तम्भभूतः सर्वविद्यानां वेदप्रामाण्यहेतुत्वात् । वेदेषु हि तार्किकरचितकुतर्कविप्लावितप्रामाण्येषु शिथिलितास्थाः कथमिव बहुवित्तव्ययायासादिसाध्यं वेदार्थानुष्ठानमाद्रियेरन्साधवः । किं वा तदानीं स्वामिनि परिम्लाने तदनुयायिना मीमांसादिविद्यास्थानपरिजनेन कृत्यमिति । तस्मादशेषदुष्टतार्किकोपमर्दद्वारकदृढतरवेदप्रामाण्यप्रत्ययाधायिन्यायोपदेशक्षममक्षपादोपदिष्टमिदं न्यायविस्तराख्यं शास्त्रं प्रतिष्ठाननिबन्धनमिति परं विद्यास्थानम् । विद्यास्थानत्वं नाम चतुर्दशानां शास्त्राणां पुरुषार्थसाधनज्ञानोपायत्वमेवोच्यते । वेदनं विद्या तच्च न घटादिवेदनमपि तु पुरुषार्थसाधनवेदनं विद्यायाः स्थानमाश्रय उपाय इत्यर्थः । तच्च पुरुषार्थसाधनपरिज्ञानोपायत्वं कस्य चित्साक्षात्कारेण कस्य चिदुपायद्वारेणेति तानीमानि चतुर्दश विद्यास्थानानीत्याचक्षते । यथोक्तम् ।

पुराणतर्कमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशेति* ॥

---

* या० स्मृ० अ० १ श्लो० ३ ।   † म० भा० आ० प० अ० १ श्लो० २६४ ।

अन्यथाप्युक्तम् ।

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दशेति ॥

पूर्वत्र तर्कशब्देनोपात्तमुत्तरत्र च न्यायविस्तरशब्देनैतदेव शास्त्रमुच्यते । न्यायस्तर्को ऽनुमानं सो ऽस्मिन्नेव व्युत्पाद्यते । यतः साङ्ख्यार्हतानां तावत्त्वपणकानां कीदृशमनुमानोपदेशकौशलं क्रियदेव तत्तर्केण वेदप्रामाण्यं रक्ष्यते इति नासाविह गणनार्हः । बौद्धास्तु यद्यपि अनुमानमार्गावगाहननैपुणाभिमानोद्धुरां कन्धरामुद्वहन्ति तथा ऽपि वेदविरुद्धत्वात्तत्तर्कस्य कथं वेदादिविद्यास्थानस्य मध्ये पाठः । अनुमानकौशलमपि कीदृशं शाक्यानामिति पदेपदे दर्शयिष्यामः । चार्वाकास्तु वराकाः प्रतिक्षेप्तव्या एव कः क्षुद्रतर्कस्य तदीयस्येह गणनावसरः । वैशेषिकाः पुनरस्मदनुयायिन एवेत्येवमस्यां जनतासु प्रसिद्धायामपि षट्तर्क्यामिदमेव तर्कन्यायविस्तरशब्दाभ्यां शास्त्रमुक्तम् । इयमेवान्वीक्षिकी चतसृणां विद्यानां मध्ये न्यायविद्या गण्यते आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वतीति । प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा ऽनुमानमित्यर्थः । तद्व्युत्पादकं शास्त्रमान्वीक्षिकम् । ननु चतस्रश्चेद् विद्याः कथं चतुर्दश दर्शिताः । नैष विरोधः । वार्तादण्डनीत्योर्दृष्टैकप्रयोजनत्वेन सर्वपुरुषार्थोपदेशविद्यावर्गे गणनानर्हत्वात्त्रय्यान्वीक्षिक्योश्च तत्र निर्देशाच्चतुर्दशैव विद्याः । ननु वेदप्रामाण्यनिर्णयप्रयोजनश्चेन्न्यायविस्तरः कृतमनेन मीमांसात एव तत्सिद्धेः । तत्र ह्यर्थविचारवत्प्रामाण्यविचारो ऽपि कृत एव । सत्यम् । स त्वानुषङ्गिकः तत्र मुख्यस्त्वर्थविचार एव । पृथक्प्रस्थाना ह्येमा विद्याः सा च वाक्यार्थविद्या न प्रमाणविद्येति । न च मीमांसकाः सम्यग् वेदप्रामाण्यरक्षणक्षमां सरणिमवलोकयितुं कुशलाः । कुतर्ककण्टकनिकरनिरुद्धसञ्चरमार्गाभासपरिभ्रान्ताः खलु ते इति वक्ष्यामः । न हि प्रमाणान्तरसंवाददार्ढ्यमन्तरेण प्रत्यक्षादीन्यपि प्रमाणभावं भजन्ते किमुत तदधीनवृत्तिरेष शब्दः । शब्दस्य हि समयोपकृतस्य बोधकत्वमात्रं स्वाधीनमर्थतथात्वेतरत्वपरिनिश्चये तु पुरुषमुखप्रेक्षित्वमस्यापरिहार्यम् । तस्मादाप्तोक्तत्वादेव शब्दः प्रमाणीभवतीति नान्यथेत्येतच्चास्मिन्नेव शास्त्रे व्युत्पादयिष्यते । नन्वक्षपा-

दात्पूर्वं कुतो वेदप्रामाण्यनिश्चय आसीत् । अत्यल्पमिद*मुच्यते । जैमिने पूर्वं केन वेदार्थो व्याख्यात. पाणिने पूर्वं केन पदानि व्युत्पादितानि । पिङ्गलात्पूर्वं केन छन्दांसि रचितानि । आदिसर्गात्प्रभृति वेदवदिमा विद्या प्रवृत्ता । संक्षेपविस्तरविवक्षया तु तांस्तांस्तत्र तत्र कर्तॄनाचक्षते । ननु वेदप्रामाण्यं निर्विचारसिद्धमेव साधवो मन्यन्ते इति किमत्र विचार-यत्नन । न संशयविपर्यासनिरासार्थत्वात् । यस्य हि वेदप्रामाण्ये संशयाना विपर्यस्ता वा मतिस्त प्रति शास्त्रारम्भ. । न हि विदितवेदार्थं प्रति मीमांसा प्रस्तूयते । तदुक्तम् ।

नान्यतो वेदविद्भ्यश्च सूत्रवृत्तिक्रियेष्यते‡ इति । भवति च चतु-ष्प्रकार पुरुष अज्ञ सन्दिग्धो विपर्यस्तो निश्चितमतिश्चेति । तत्र निश्चि-तमतिरेव मुनिरमुना शास्त्रेणाज्ञस्य ज्ञानमुपजनयति संशयानस्य संशयमुप-हन्ति विपर्यस्यतो विपर्यासं व्युदस्यतीति तान्प्रति युक्तः शास्त्रारम्भ । कुत पुनरस्यर्षेरपि निश्चितमतित्व जातम् । उच्यते । भवति तावदेष निश्चितमति स तु तप प्रभावाद्वा देवताराधनाद्वा शास्त्रान्तराभ्यासाद्वा भवतु किमनेन तवैतत स्यात्तत एव शास्त्रान्तरादस्मदादेरपि तत्त्वाधिगमो भविष्यति इति किमक्षपादप्रणीतेन शास्त्रेण । परिहृतमेतत् संक्षेपविस्तरवि-वक्षया शास्त्रप्रणयनस्य† साफल्यात् । विचित्रचेतसश्च भवन्ति पुरुषा इत्युक्तम् । येषामित एवाज्ञानसंशयविपर्यया विनिवर्तन्ते तान्प्रत्येतत्प्रणयन सफलमितीद प्रणीतवानाचार्य । तत्रेदमादिसूत्रम् ।

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्क-निर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्था-नानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥ १ ॥

ननु किमर्थो ऽयमादिवाक्यारम्भ । को ऽयं प्रश्न । शास्त्रं चेदार-म्भणीय क्रमवृत्तित्वाद्वाच प्रथममवश्य किमपि वाक्यं प्रयोक्तव्य न ह्यादि वाक्यमकृत्वा द्वितीयादिवाक्यप्रणयनमुपपद्यते इति ग्रन्थकरणमेवाघटमान

---

* अत्यल्पमेदमुच्यत इति मूल ।

† शास्त्रप्रणयन यस्य साफल्यादिति मूले पाठ । ‡ श्लो वा श्लो ४३ ।

स्यात् । आह । न खल्वेवं न जाने किं तु यदेव शास्त्रे व्युत्पाद्यत्वेन स्थितं तदेव व्युत्पाद्यतां किमादौ तदभिधेयप्रयोजनकीर्तनेन । उच्यते ।

आदिवाक्यं प्रयोक्तव्यमभिधेयप्रयोजने ।
प्रति पादयितुं श्रोतृप्रवाहोत्साहसिद्धये ॥
अभिधेयफलज्ञानविरहास्तमितोद्यमाः ।
श्रोतुमल्पमपि ग्रन्थमाद्रियन्ते न सूरयः ॥

को हि नाम विद्वानविदितविषये निष्प्रयोजने च कर्मणि प्रवर्तते । आह च भट्टः ।

सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वा ऽपि कस्य चित् ।
यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यतइति* ॥

ननु प्रयोजनपरिज्ञानमादौ श्रोतॄणां कुतस्त्यमिति चिन्त्यम् । किमस्मादेव वाक्यादुत युक्तितः वाक्यं तावदनिश्चितप्रामाण्यं कथं प्रयोजननिश्चयाय प्रभवति संशयाद्वा प्रवृत्तौ वेदार्थे ऽपि तथैव स्यादिति शास्त्रमनारब्धव्यं स्यात् । युक्तितः प्रयोजनावगमः शास्त्रे सर्वस्मिन्नधीते सति सम्भवति नेतरथेति तदवगमपूर्विकायां प्रवृत्तावितरेतराश्रयः शास्त्राधिगमात् प्रयोजनपरिज्ञानं प्रयोजनपरिज्ञानाच्च शास्त्रश्रवणे प्रवृत्तिः । उच्यते । आदिवाक्यादेव श्रोतुः शास्त्रप्रयोजनपरिज्ञानमर्थसंशयाच्च श्रवणे प्रवृत्तिः ।

वेदे ह्यसिद्धप्रामाण्ये महाक्लेशेषु कर्मसु ।
नानर्थशङ्कया युक्तमनुष्ठानप्रवर्तनम् ॥
बहुवित्तव्ययायासवियोगसुगमे ऽध्वनि ।
प्रवृत्तिरुचितोदारफले लघुपरिश्रमे ॥
शृण्वन्त एव जानन्ति सन्तः कतिपयैर्दिनैः ।
किमेतत्सफलं शास्त्रमुत मन्दप्रयोजनम् ॥
सूक्ष्मेक्षिका तु यद्यत्र क्रियते प्रथमोद्यमे ।
असौ सकलकर्तव्यविप्रलोपाय कल्पते ॥
आर्तो हि भिषजं पृष्ट्वा तदुक्तमनुतिष्ठति ।
तस्मिन्त्सविचिकित्सस्तु व्याधेराधिक्यमाप्नुयात् ॥

* श्लो॰ वा॰ श्लो॰ १२ ।

तेनादिवाक्याद्विज्ञाय साभिधेयं प्रयोजनम् ।
तत्सम्भावनया कार्यस्तच्छास्त्रश्रवणादरः ॥

यैरप्यादिवाक्यमित्थं व्याख्यायते किलानन्वितपदार्थकं वाक्यमनुपादेयं दशदाडिमादिवाक्यवत् । अन्वितपदार्थकमपि निष्प्रयोजनमनुपादेयमेव सदसद्वायसदशनविमर्शवाक्यमिव । तदिहोपादेयताव्यापकप्रयोजनाद्यनुपलम्भादनादरणीयत्वमिति व्यापकानुपलब्ध्या प्रत्यवतिष्ठमानः प्रयोजनाद्यभिधायिनाऽऽदिवाक्येन निवृत्ताशङ्कः क्रियते इति तैरपि प्रयोजनप्रतिपादनमेवादिवाक्यस्यार्थ इत्युक्तं भवति । तत्प्रतिपादनेनैव व्यापकानुपलब्धिपरिहारादाशङ्का निवारिता भवति इति । यदपि प्रवृत्तिहेतोरर्थसंशयस्य तर्कापरनाम्न औचित्यस्य वा समुत्पादनमादिवाक्येन क्रियते इति केचिदाचक्षते तदपि प्रयोजनाभिधानद्वारकमेव । प्रयोजनविषयो हि संशयो वा सम्भावनाप्रत्ययो वा प्रवृत्त्यङ्गभूतस्तेनोत्पादनीय इति तदुत्पत्तौ प्रयोजनाभिधानमेवादिवाक्यस्य व्यापारः संशयस्तु वस्तुवृत्तोपनत एव पुरुषवचसां द्वैविध्यदर्शनात् । शौचसमाचारसाधुतादिना तु तस्मिन् सम्भावनाप्रत्ययोऽपि लोकस्य भवतीति । तस्मात्प्रयोजनप्रतिपादनार्थमेवादिवाक्यमिति सूक्तम् ।

यच्च श्रोतृप्रवृत्त्यङ्गं तद्वक्तुं युक्तमादितः ।
न च प्रयोजनज्ञानादन्यदस्ति प्रवर्तकम् ॥

अभिधेयकथनमपि तत्साध्यप्रयोजनोपपादनाय श्रोतृबुद्धिसमाधानाय च कर्तव्यमेव ।

अर्थाक्षिप्तस्तु संबन्धः फलशास्त्राभिधेयगः ।
तन्निर्देशेन सिद्धत्वान्न स्वकण्ठेन कथ्यते ॥

अभिधेयस्य शास्त्रस्य वाच्यवाचकभावलक्षणः संबन्धः शास्त्रार्थस्य निःश्रेयसस्य च साध्यसाधनभावः संबन्धः तदाश्रयनिर्देशादेव सिद्धः । अभिधेयास्तु प्रमाणादयो निग्रहस्थानपर्यन्ताः षोडश पदार्थाः प्रथमसूत्रे निर्दिष्टास्तेषां स्वरूपमुपरिष्टाद्वक्ष्यते । अर्थपरिच्छित्तिसाधनानि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि । तत्परिच्छेद्यमात्मादि । नानार्थावमर्शः संशयः । हिताहितप्राप्तिपरिहारौ तत्साधनं च प्रयोजनम् । हेतोः प्रतिबन्धावधारणं दृष्टान्तः । प्रमाणतोऽभ्युपगम्यमानः सामान्यविशेषवानर्थः सिद्धान्तः । परार्थानुमान-

यास्यैकदेशभूताः प्रतिज्ञादयो ऽवयवाः । सन्दिग्धेऽर्थे ऽन्यतरपक्षानुकूलकारणदर्शनात्तस्मिन्सम्भावनाप्रत्ययस्तर्कः । साधनोपालम्भजन्मा तत्त्वावबोधो निर्णयः । वीतरागवस्तुनिर्णयफलो वादः । विजिगीषुकथा पुरुषशक्तिपरीक्षाफला जल्पः । तद्विशेषो वितण्डा । अहेतवो हेतुवदवभासमाना हेत्वाभासाः । अर्थविकल्पे वचनविघातश्छलम् । हेतुप्रतिबिम्बनप्रायं प्रत्यवस्थानं जातिः । सत्पक्षस्याप्रतिभासः विपरीतप्रतिभासश्च निग्रहस्थानम् । तत्र यत्प्रमाणलक्षणसूत्रनिर्देशानुसारेण कानि चिदेकवचनान्तानि पदानि विग्रहे ग्रहीतव्यानि प्रमाणावयवहेत्वाभासानां बहुवचनेन विग्रहो दर्शयितव्यः शेषाणामेकवचनेन लक्षणसूत्रेषु तथा निर्देशात् । एवं चोद्देशलक्षणयोरेकविषयता नितरां दर्शिता भवति । इतरेतरयोगे द्वन्द्वः समासः । प्रमाणादीनां तत्त्वमिति सम्बन्धमात्रे षष्ठी । तत्त्वस्य ज्ञानं निःश्रेयसस्याधिगम इति कर्मणि षष्ठी । तत्त्वस्य ज्ञायमानत्वेन निःश्रेयसस्य चाधिगम्यमानत्वेन कर्मत्वात् । नन्वेवं व्याख्यायमाने तत्त्वप्रमाणादिपदसापेक्षत्वेनासमर्थत्वादसमासः प्राप्नोति सापेक्षमसमर्थं भवतीत्याहुः । न चेदं प्रधानं सापेक्षं येन भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति राजपुरुषः शोभन इतिवत्समस्यते उत्तरपदार्थप्रधानत्वात्षष्ठीतत्पुरुषस्य ज्ञानमेवात्र प्रधानं तत्त्वमुपसर्जनम् । अतश्च ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इतिवदसमास एव युक्तः । ननु ज्ञानमपि प्रमाणादिसापेक्षं भवत्येव तद्विषयं हि तदिति । न तत्त्वपदेनास्य निराकाङ्क्षीकृतत्वात् । तत्त्वस्य ज्ञानमिति तदिदानीं तत्त्वमेव सापेक्षं वर्तते कस्य तत्त्वमिति तस्मात्तत्त्वस्योपसर्जनस्य सतः सापेक्षत्वादसमास एवेत्येवमभिशङ्कमाना के चन तत्त्वं च तज्ज्ञानं चेति कर्मधारयं व्याचचक्षिरे तत्पुनरयुक्तम् । ज्ञानस्य स्वतस्तत्त्वातत्त्वविभागाभावात् । विषयकृतो हि ज्ञानानां तथाभावो ऽतथाभावो वा तदेतत्तत्त्वविषयज्ञानं भवति न स्वतस्तत्त्वस्वभावम् । किं पुनरिदं तत्त्वं नाम सतो ऽसतो वा वस्तुनः प्रमाणपरिनिश्चितस्वरूपं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तदित्युच्यते । तस्य भावस्तत्त्वमिति तच्च ज्ञानेन निश्चीयते । तत्परिच्छिन्दज्ज्ञानं तत्त्वज्ञानमित्युच्यते । ज्ञानस्यापि तद्रूपं ज्ञानान्तरपरिच्छेद्यमेव भवति । निर्णीततत्त्वाश्च प्रमाणादय इति व्यतिरेकनिर्देश एव युक्तः । न चासमासप्रसङ्गमात्रादन्यथा वर्णनमुचितम् । ईदृशानां समा

सानां सामर्थ्यानपायेन बहुशो दृष्टत्वाद् देवदत्तस्य गुरुकुलमिति । उपसर्जनं नोपसर्जनमिति न कारणमेतत्समासे विग्रहवाक्यसमानार्थतया समासो भवति सा चेह विद्यते एव । वैयाकरणा अपि ईदृशि पदानि समस्यन्त्येव । अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानां चेति । तस्माद्यथाभाष्यमेव षष्ठीचयव्याख्यानमनवद्यम् ।

ननु षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानस्य कथं निःश्रेयसाधिगमहेतुत्वमिति वक्तव्यम् । वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं चेदं शास्त्रमिति तावन्मात्रमेव व्युत्पाद्यतां किं षोडशपदार्थकन्थायन्थनेन । उच्यते । आत्मापवर्गपर्यन्तद्वादशविधप्रमेयज्ञानं तावदन्यज्ञानानौपयिकमेव साक्षादपवर्गसाधनमिति वक्ष्यामः । तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञाननिरासे सति तन्मूलः संसारो निवर्तते इति प्रमेयं तावदवश्योपदेश्यम् । तस्य तु प्रमेयस्यात्मादेरपवर्गसाधनत्वाधिगम आगमैकनिबन्धनः ।

तस्य प्रामाण्यनिर्णीतिरनुमाननिबन्धना ।
आप्तोक्तत्वं च तल्लिङ्गमविनाभावि वक्ष्यते ॥
प्रतिबन्धग्रहे तस्य प्रत्यक्षमुपयुज्यते ।
को ऽन्यस्तत्तरणे हेतुरनवस्थामहोदधेः ॥
आयुर्वेदादिवाक्येषु दृष्ट्वा प्रत्यक्षतः फलम् ।
वचः प्रमाणमाप्तोक्तमिति निर्णीयतां यतः ॥

उपमानं तु क्वचित्कर्मणि सोपयोगमित्येवं चतुष्प्रकारमपि प्रमाणं प्रमेयवदुपदेष्टव्यम् । संशयादयस्तु पदार्था यथासम्भवं प्रमाणेषु प्रमेये चान्तर्भवन्तो ऽपि न्यायप्रवृत्तिहेतुत्वात्पृथगुपदिश्यन्ते । न्यायश्च वेदप्रामाण्यप्रतिष्ठापनपूर्वकत्वेन पुरुषार्थोपयोगित्वमुपयातीति दर्शितम् ।

तत्र नानुपलब्धे ऽर्थे न निर्णीते प्रवर्तते ।
किं तु सशयिते न्यायस्तदङ्गं तेन संशयः ॥
प्रयोजनमनुद्दिश्य न च न्यायं प्रयुञ्जते ।
दृष्टान्तः पुनरेतस्य सम्बन्धग्रहणास्पदम् ॥

सिद्धान्तो ऽपि धर्मप्रापणेनाश्रयासिद्धतामपोद्धरन्न्यायं प्रवर्तयति । ननु संशयपदेन न्यायविषयं सन्दिग्धं धर्मिणमभिदधता ऽऽश्रयासिद्धिरपो-

त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरुद्देशो लक्षणं परीक्षेति । नामधेयेन पदार्थाभिधानमुद्देशः । उद्दिष्टस्य तत्त्वव्यवस्थापको धर्मो लक्षणम् । लक्षितस्य तल्लक्षणमुपपद्यते न वेति विचारः परीक्षा । ननु च विभागलक्षणा चतुर्थ्यपि प्रवृत्तिरस्त्येवाभेदवत्सु प्रमाणसिद्धान्तच्छलादिषु तथा व्यवहारात् । सत्यम् । प्रथमसूत्रोपदिष्टे भेदवति पदार्थे भवत्येव विभागः उद्देशरूपानपायात्तु उद्देश एवासौ । सामान्यसञ्ज्ञया कीर्तनमुद्देशः प्रकारभेदसञ्ज्ञया कीर्तनं विभाग इति । तथा चोद्दिष्टतयैव तत्र तत्र भाष्यकारो व्यवहरति । अथयथार्थः प्रमाणोद्देश इत्याक्षेपे तस्माद्यथार्थ एव प्रमाणोद्देश इति च समाधानमभिदधानः । तस्मात्त्रिविधैव प्रवृत्तिः । तत्रोद्देशः प्रथममवश्यं कर्तव्यः अनुद्दिष्टस्य लक्षणपरीक्षानुपपत्तेः । सामान्यविशेषलक्षणयोरपि पौर्वापर्यनियमो ऽस्त्येव । अलक्षिते सामान्ये विशेषलक्षणावसराभावात् । परीक्षा तु लक्षणोत्तरकालभाविनीति तत्स्वरूपनिरूपणादेव गम्यते विभागसामान्यलक्षणयोस्तु नास्ति पौर्वापर्यनियमः । पूर्वं वा सामान्यलक्षणं ततो विभागः पूर्वं वा विभागः ततः सामान्यलक्षणमुच्यत इति । तदिहोद्देशस्तावद्व्याख्यातः । अस्माभिस्तु लक्षणसूत्राण्येव व्याख्यास्यन्ते । परीक्षासूत्रसूचितं तु वस्तु सोपयोगलक्षणवर्णनावसर एव यथाबुद्धि दर्शयिष्यते । न पृथक्परीक्षासूत्रविवरणश्रमः करिष्यते । प्रथमसूत्रानन्तरं दुःखजन्मेत्यादि द्वितीयं सूत्रं लक्षणानौपयिकत्वान्नेह विवृतम् । अपवर्गपरीक्षाशेषभूतत्वात्तु तदवसर एव निर्णेष्यते* ।

प्रमाणसामान्यलक्षणं विभागसूत्रे त्ववसरप्राप्तत्वादिदानीमेव विविच्यते ।

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि † ॥

इति अत्रेदं तावद्विचार्यते । किं प्रमाणं नाम किमस्य स्वरूपं किं वा लक्षणमिति । ततः तत्र सूत्रं योजयिष्यते । तदुच्यते । अव्यभिचारिणीमसन्दिग्धामर्थोपलब्धिं विदधती बोधाबोधस्वभावा सामग्री प्रमाणम् । बोधाबोधस्वभावा हि तस्य स्वरूपम् । अव्यभिचारादिविशेषणार्थोपलब्धिसाधनत्वं लक्षणम् । ननु च प्रमीयते येन तत्प्रमाणमिति करणसाधनो ऽयं प्रमाणशब्दः । करणं च साधकतमं तमवर्थश्चातिशयः । स चापेक्षिकः साध-

---

* निर्णीष्यते इति पुस्तकपाठः । † न्या॰ सू॰ अ॰ १ आ॰ १ सू॰ ३ ।

कारान्तरसम्भवे हि तदपेक्षयातिशययोगात्किं चित्साधकतममुच्यते । साम-ग्र्यास्त्वेकत्वात्तदतिरिक्तसाधकान्तरानुपलम्भात्किमपेक्षमस्या अतिशयं ब्रूमः । अपि च कस्मिन्विषये सामग्र्याः प्रमाणत्वम् । प्रमीयमाणो हि कर्मभूतो विषयः सामग्र्यन्तर्भूतत्वात्सामग्र्येवेति करणतामेव यायात् । निरालम्ब-नाश्चेदानीं सर्वप्रमितयो भवेयुरालम्बनकारकस्य चक्षुरादिवत्प्रमाणान्तः-पातित्वात् । कश्च सामग्र्या प्रमेयं प्रमिमीते । प्रमातापि तस्यामेव लीनः । एवं च यदुच्यते प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति चतसृषु विधासु तत्त्वं परिसमाप्यते इति तद्व्याहन्यते । न च लोको ऽपि सामग्र्याः करणभाव-मनुमन्यते तस्यां करणविभक्तिमप्रयुञ्जानः । न ह्येवं वक्तारो भवन्ति लौकिकाः सामग्र्या पश्याम इति किं तु दीपेन पश्यामः चक्षुषा निरीक्षामहे इत्याचक्षते । तस्मान्न सामग्री करणमकरणत्वाच्च न प्रमाणमिति नेदं साधु प्रमाणस्वरूपम् । अत्रोच्यते । यत एव साधकतमं करणं करणसाधनश्च प्रमाणशब्दः तत एव सामग्र्याः प्रमाणत्वं युक्तम् । तद्व्यतिरेकेण कारकान्तरे क्व चिदपि तमबर्थसंस्पर्शानुपपत्तेः । अनेककारकसन्निधाने कार्यं घटमानम-न्यतरव्यपगमे च विघटमानं कस्मै अतिशयं प्रयच्छेत् । न चातिशयः कार्य-जन्मनि कस्य चिदवधार्यते सर्वेषां तत्र व्याप्रियमाणत्वात् । सन्निपत्य जन-कत्वमतिशय इति चेन्न । आरादुपकारकाणामपि कारकत्वानपायात् । ज्ञाने च जन्ये किमसन्निपत्य जनकं सर्वेषामिन्द्रियमनोऽर्थादीनामितरेतरसंसर्गे सति ज्ञाननिष्पत्तेः । अथ सहसैव कार्यजननमतिशयः । सो ऽपि कस्यां चिदवस्थायां करणस्येव कर्मणोपि शक्यते वक्तुम् । अविरलजलधरधाराप्रबन्ध-बद्धान्धकारनिवहे बहुलनिशीथे सहसैव स्फुरता विद्युल्लतालोकेन कामिनीज्ञा-नमादधानेन तज्जन्मनि सातिशयत्वमवाप्यते । एवमितरकारककदम्बसन्नि-धाने सत्यपि सीमन्तिनीमन्तरेण तद्दर्शनं न सम्पद्यते । आगतमात्रायामेव तस्यां भवतीति तदपि कर्म कारकमतिशययोगित्वात्करणं स्यात्तस्मात्फलो-त्पादाविनाभाविस्वभावत्वमवश्यतया कार्यजनकत्वमतिशयः । स च साम-ग्र्यन्तर्गतस्य न कस्य चिदेकस्य कारकस्य कथयितुं पार्यते । सामग्र्यास्तु सो ऽतिशयः सुवचः सन्निहिता चेत्सामग्री सम्पन्नमेव फलमिति सैवाति-शयवती । ननु मुख्ययोः प्रमातृप्रमेययोरपि तदविनाभावित्वमतिशयो

द्भुतेव । सत्यम् । क्व चित्तु विषये संशयमन्तरेणापि न्यायप्रवृत्तिर्दर्शयिष्यते इति संशयितैकविषयन्यायनियमाभावात्सिद्धान्तो ऽपि वक्तव्यः ।

न्यायाभिधाने ऽवयवाः परं प्रत्युपयोगिनः ।
परार्थमनुमानं च तदाहुर्न्यायवादिनः ॥

ननु प्रतिज्ञोदाहरणाभ्यां तदभिधेयौ सिद्धान्तदृष्टान्तौ गम्येते तत्र किं पृथगुपादानेन । यद्येवं हेत्वाख्येनावयवेन तदभिधेयसिद्धेरनुमानमपि पृथग् न वक्तव्यं स्यात् । एवं भवतु किं नश्छिन्नम् । मैवम् । अभिधेये न्याये निरूपणीये तदभिधायिनामवयवानामवसर इति तदर्थः प्रथमं व्युत्पादनार्हो भवतीतरथा ऽवयवमात्रोपदेशएव शास्त्रं समाप्येत । तर्कः संशयविज्ञानविषयीकृततुल्यकल्पपक्षद्वयान्यतरपक्षशैथिल्यसमुत्पादनेन तदितरपक्षविषयं प्रमाणमक्लेशसम्पद्यमानप्रतिपक्षव्युदासमनुगृह्णाति मार्गशुद्धिमादधान इति पृथगुपदिश्यते । स चाशयशुद्धिमुपदर्शयितुं वादे प्रयोक्ष्यते इति अन्यतराधिकरणनिर्णयमन्तरेण न पर्यवस्यति न्यायोपरमकारणत्वेन तस्य प्रवर्तको निर्णय इतरथा निरवसानमनासादितफलं को नाम न्यायमारभेत । ननु तत्त्वज्ञानपदेन गतार्थत्वान्न पृथग्वक्तव्यो निर्णयः निर्णयो हि तत्त्वज्ञानमेव । अस्त्येतत् । किं तु षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानं प्रमाणान्तरकरणकमपि भवति न तस्य न्यायोपरमहेतुत्वमेव तु साधनदूषणसरणिजोदजन्मा निर्णयस्तदुपरमहेतुः पृथगुपादानमन्तरेण न लभ्यते । नन्वनुमानपदादेव तर्हि यथाभिलषितो लप्स्यते निर्णयः । तदयुक्तम् । अनुमानफलं निर्णयो नानुमानम् । करणस्य प्रमाणत्वान्निर्णयोपादानमन्तरेण तदनुमानमफलमपर्यवसितं स्यात् । उभाभ्यां तर्हि तत्त्वज्ञानानुमानपदाभ्यामयमाक्षेप्स्यते निर्णयः । अनुमानस्य तत्त्वज्ञानान्तत्वात् । न । निर्णयोपादानाद्विना तदन्तत्वासिद्धेः लिङ्गाभाससमुत्थतत्त्वज्ञानाभाससम्भवात् । ननु संशयपूर्वकत्वादनुमानस्य सामर्थ्यान्निर्णयान्ततैव भविष्यति इति संशयानुमानतत्त्वज्ञानपदैर्गतार्थो निर्णयः । मैवम् । संशयपूर्वकत्वे ऽप्यनुमानस्य तदाभासोपजनितनिर्णयाभाससम्भवात् । न चैव नियमः संशयपूर्वकमनुमानमिति । तस्मादनुमानस्य विशिष्टनिर्णयावसानत्वलाभाय निर्णयपदमुपादेय-

मित्यलं प्रसङ्गेन । वादे तु विचार्यमाणे न्यायः संशयच्छेदनेनाध्यवसितावबोधमध्यवसिताभ्यनुज्ञातं च विदधत्तत्त्वपरिशुद्धिमादधातीति वीतरागैः शिष्यसब्रह्मचारिभिः सह वादः प्रयोक्तव्यः । जल्पवितण्डे तु दुष्टतार्किकोपरचितकपटदूषणाडम्बरसम्भ्राम्यमानसरलमतिसमाश्वासनेन तद्धृदयस्थतत्त्वज्ञानसंरक्षणाय क्व चिदवसरे वीतरागस्याप्युपयुज्यन्ते इति वक्ष्यामः । हेत्वाभासाः सम्यग्न्यायप्रविवेकोपकारद्वारेण तदुपयोगिनो हेत्वाभासस्वरूपावधारणे हि सति तद्विलक्षणतया हेतवस्सुखमवगम्यन्ते । नन्वत्र विपर्ययो दृश्यते हेत्ववगमे सति तदितरहेत्वाभासव्यवस्थापनात् । सत्यमेवम् । तथा ऽपि प्रयोक्तुं च द्वयमपि ज्ञेयं हेतवः प्रयुज्यन्ते हेत्वाभासाश्च परिह्रियन्ते इति । यत्तु निग्रहस्थानपरिगणिता अपि हेत्वाभासाः पुनरुपदिश्यन्ते तद्वादे चोदनीया भविष्यन्तीत्याशयेन । छलजातिनिग्रहस्थानानि जल्पवितण्डोपकरणानि तेषामवधृतस्वरूपाणां स्ववाक्ये परिवर्जनं क्व चिदवसरे प्रयोगः परप्रयुक्तानां च प्रतिसमाधानमित्यादि शक्यक्रियम् । अतस्तान्यपि जल्पवितण्डाङ्गत्वाज् ज्ञातव्यानीति पृथगुपदिश्यन्ते ।

दुःशिक्षितकुतर्कांशलेशवाचालिताननाः ।
शक्याः किमन्यथा जेतुं वितण्डाटोपपण्डिताः ॥
गतानुगतिको लोकः कुमार्गं तत्प्रतारितः ।
मा गादिति च्छलादीनि प्राह कारुणिको मुनिः ॥
तदेवमुपदेष्टव्याः पदार्थाः संशयादयः ।
तन्मूलन्यायनिर्णेयवेदप्रामाण्यसंविदे ॥
तेनागमप्रमाणत्वद्वाराऽऽखिलफलप्रदा ।
इयमान्वीक्षिकी विद्या विद्यास्थानेषु गण्यते ॥

आह च भाष्यकारः ।

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।
आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे परीक्षितेति ॥

इत्येष षोडशपदार्थनिबन्धनेन निःश्रेयसस्य मुनिना निरदेशि पन्थाः ।
अन्यस्तु सन्नपि पदार्थगणो ऽपवर्गमार्गोपयोगविरहादिह नोपदिष्टः ॥

ऽस्यैव प्रमितिसम्बन्धमन्तरेण तयोस्तथात्वाभावात् । प्रमिणोतीति प्रमाता भवति प्रमीयते इति च प्रमेयम् । सत्यमेतत् । किं तु साकल्यप्रसादलब्धप्रमितिसम्बन्धनिबन्धन प्रमातृप्रमेययोर्मुख्यस्वरूपलाभ साकल्यापचये प्रमित्यभावाद्गौणे प्रमातृप्रमेये सम्पद्येते । यच्च च साकल्यमन्तरेण प्रमितिलमवर्थयोगात्तदेव करणम् । यत्तु किमपेक्ष्य सामग्र्याः करणत्वमिति तदन्तर्गतकारकापेक्षमिति ब्रूमः । कारकाणां धर्मः सामग्री न स्वरूपहानाय तेषां कल्पते साकल्यदशायामपि तत्स्वरूपप्रत्यभिज्ञानात् । ननु समग्रेभ्यः सामग्री भिन्ना चेत्कथं पृथङ् नोपलभ्यते । अभेदे तु सर्वकारकाणि करणीभूतान्येवेति कर्तृकर्मव्यवहारोच्छेदप्रसङ्ग मैवम् । समग्रसन्निधानाख्यधर्मस्य प्रत्यक्षमुपलम्भात् । पृथगवस्थितेषु हि स्थालीजलज्वलनतण्डुलादिषु न समग्रता प्रत्ययः समुदितेषु तु भवतीत्यतस्तन्तुपटलपरिघटितघटादावयविवत्कारककलापनिष्पाद्यद्रव्यान्तराभावेऽपि समुदायात्मिका सामग्री विद्यत एवेति समुदाय्यपेक्षया करणता प्रतिपद्यते तस्मान्न परिचोदनीयमिदं कस्मिन्कर्मणि सामग्री करणमिति । समुदायिना सामग्र्यवस्थायामपि स्वरूपानपायात् समुदायिविशेषे कर्मणि सामग्री करणम् । अत एव न प्रमितेर्निरालम्बनत्वम् । एतेन प्रमाता पृथगुपदर्शित इति विधाचतुष्टयमपि समाहितम् । यत्त्वभ्यधायि सामग्र्याः करणविभक्तिनिर्देशो न दृश्यते इति तत्रोच्यते । सामग्री हि संहतिः सा हि संहन्यमानव्यतिरेकेण न व्यवहारपदवीमवतरति तेन सामग्री पश्यामीति न व्यपदेशः । यस्तु दीपेन्द्रियाणां तृतीयानिर्देशः स फलोपजननाविनाभाविस्वभावत्वाख्यसामग्रीस्वरूपसमारोपणनिबन्धनः । अन्यत्रापि च तद्रूपसमारोपेण स्थाल्या पचतीति व्यपदेशो दृश्यत एव । तस्मादन्तर्गतकारकापेक्षया लब्धकरणभावा सामग्री प्रमाणम् ।

अपरे पुनराचक्षते । सामग्री नाम समुदितानि कारकाणि तेषां द्वैरूप्यमदृष्टवद्भ्रमम् । अथ च तानि पृथगवस्थितानि कर्मादिभावं भजन्ते । अथ च तान्येव समुदितानि करणीभवन्तीति कोऽयं नयः । तस्मात्कर्तृकर्मव्यतिरिक्तमव्यभिचारादिविशेषणकार्यप्रमाजनकं कारकं करणमुच्यते । तदेव च तृतीयया व्यपदिशन्ति । दीपेन पश्यामि चक्षुषा निरीक्षे लिङ्गेन बुध्ये शब्देन जानामि मनसा निश्चिनोमीति । ननु त्रीण्येव कारकाण्यस्मिन् पक्षे भवेयु

ज्ञानक्रियायां तावदेवमेवैतद्यथा भवानाह । पाकादिक्रियासु क्रियाश्रयधारणाद्युपकारभेदपर्यालोचनया भवत्वधिकरणादिकारकान्तरव्यवहारः । प्रमितौ तु मनोदीपचक्षुरादेर्न लक्ष्यते विशेष इति तत्सर्वं करणत्वेन सम्मतम् । कस्तेषु तमवर्थे इति चेत् । अस्ति कश्चिद् यदयं लोको ऽहं मया जानामि घटेन घटं जानामि इति न कर्तृकर्मणी विस्मृत्यापि करणत्वेन व्यपदिशति । नयनमनोदीपशब्दलिङ्गादीनि तु तथा व्यपदिशति सो ऽयमेषां यश्यति कर्तृकर्मवैलक्षण्यं चक्षुरादीनाम् । तद्वैलक्षण्यमेव च तेषामतिशय इति तदयमिह प्रमाणं प्रमाता प्रमेयं प्रमितिरिति चतुर्वर्गेणैव व्यवहारः परिसमाप्यते । तस्मात्कर्तृकर्मविलक्षणा संशयविपर्ययरहितार्थबोधविधायिनी बोधाबोधस्वभावा सामग्री प्रमाणमिति युक्तम् ।

ये तु बोधस्यैव प्रमाणत्वमाचक्षते न सूक्ष्मदर्शनास्ते बोधः खलु प्रमाणस्य फलं न साक्षात्प्रमाणम् । करणार्थाभिधानो हि प्रमाणशब्दः प्रमीयते ऽनेनेति प्रमाणम् । प्रमीयते इति को ऽर्थः प्रमा जन्यते इति । प्रमाणादवगच्छाम इति च वदन्तो लौकिकाः करणस्यैव प्रामाण्यमनुमन्यन्ते । यस्तु प्रमा प्रमाणमिति प्रमाणशब्दः स प्रमाणफले द्रष्टव्यः । तथा च संशयविपर्ययात्मकं प्रमाणफलमिति ज्ञानमात्ममनोऽनुमाने तद्विशेषणार्थपरिच्छेदे वा विशिष्टप्रमाणजननात्प्रमाणतां प्रतिपद्यते । अव्यभिचारादिविशेषणोपपन्नमपि ज्ञानमफलजनकमप्रमाणमेव प्रमाणमुच्यते । तदयुक्तम् । सकलजगद्विदितबोधेतरस्वभावशब्दलिङ्गदीपेन्द्रियादिपरिहारप्रसङ्गात् । तस्मात्सामग्र्यनुप्रविष्टबोधो विशेषणज्ञानमिव क्व चित्प्रत्यक्षे लिङ्गज्ञानमिव लिङ्गिप्रमितौ सारूप्यदर्शनमिवोपमाने शब्दश्रवणमिव तदर्थज्ञाने प्रमाणतां प्रतिपद्यते । अत एव बोधाबोधस्वभावा सामग्री प्रमाणमित्युक्तम् ।

अन्ये तुल्यसामग्र्यधीनयोर्ज्ञानार्थयोर्ग्राह्यग्राहकभावं वदन्तो बोधं प्रमाणमभ्युपागमन् । क्षणभङ्गिषु पदार्थेषु सहकार्युपादानकारणापेक्षक्षणान्तरसन्ततिजननेन च लोकयात्रामुद्वहत्सु ज्ञानजन्मनि ज्ञानमुपादानकारणमर्थः सहकारिकारणम् अर्थजन्मनि चार्थ उपादानकारणं ज्ञानं सहकारिकारणमिति । ज्ञानं च ज्ञानार्थजन्यमर्थश्चार्थज्ञानजन्यो भवतीत्येवमेकसामग्र्यधीनतया तमर्थमव्यभिचरतो ज्ञानस्य तत्र प्रामाण्यमिति । तदिदमनुपपन्नम् । अफल-

जनकस्य प्रमाणस्यापत्तेरित्युक्तत्वात् । अपि च कर्मणि ज्ञानं प्रमाणमिष्यते । यथोक्तं सव्यापारमिवाभाति व्यापारेण स्वकर्मणीति । स चायमर्थस्य ज्ञानसमकालस्तत: पूर्वाभ्यां ज्ञानार्थक्षणाभ्यामुपजनित इति तत्कर्मतां प्रतिपद्यतां न पुन: स्वसमानकालप्रसूतज्ञानक्षणकर्मतामिति । ननु च तुल्यसामग्र्यधीनतया समानकालतया च तदव्यभिचारसिद्धौ क्व कर्मत्वमुपयुज्यते । हन्त तर्हि सहोत्पन्नयो: समानसामग्रीकयोर्ग्राह्यग्राहकनियम: किंकृत इति कर्तव्यं ज्ञानं प्रकाशस्वभावमिति ग्राहकम् । अर्थो जडात्मेति ग्राह्यमिति चेदयमपि विशेषस्तुल्यकारणयो: कुतस्त्य: । उपादानसहकारिकारणभेदादिति चेन्न । तस्य क्षणभङ्गभङ्गे निराकरिष्यमाणत्वात् । ये हि निराकारस्य बोधरूपस्य नीलपीताद्यनेकविषयसाधारणत्वाज्जनकत्वस्य च चक्षुरादावपि भावेनातिप्रसङ्गात्तदाकारत्वकृतमेव ज्ञानकर्मनियममवगच्छन्त: साकारविज्ञानं प्रमाणमिति प्रतिपेदिरे तेऽपि विज्ञानाद्वैतसिषाधयिषयैवमभिदधानास्तन्निरासप्रसङ्गेन निरसिष्यन्ते । न ह्येकमेव साकारं ज्ञानं ग्राह्यं ग्राहकं च भवितुमर्हतीति वक्ष्यते । अर्थस्तु साकारज्ञानवादिनो न समस्त्येव । स ह्यनुमेयो वा स्यात्प्रत्यक्षो वा । नानुमेय: सम्बन्धग्रहणाभावात् । अर्थे हि सति साकारं निराकारं तदत्यये नित्यानुमेयबाह्यार्थवादी ज्ञानं क्व दृष्टवान् । नापि प्रत्यक्षो ऽर्थ: । आकारद्वयप्रतीत्यभावात् । अभ्युपगमे चानवस्थाप्रसङ्गात् । अर्थाकारो हि निराकारज्ञानगम्यो न भवतीति ज्ञानेनाकारवता गृह्यते । सो ऽयमिदानीं ज्ञानाकारो ऽपि ग्राह्यत्वादन्येनाकारवता गृह्यते सो ऽप्यन्येनेति । अथ वा अर्थो निराकारज्ञानग्राह्यतां नोपयातीति स्वग्राहके ज्ञानात्मनि समर्पितात्मा भवतीति साकारं ज्ञानमेवेदं सम्पन्नमिति पुनरर्थो ऽन्य: कल्पनीय: सो ऽपि ग्राह्यत्वात्स्वग्राहकस्य साकारत्वसिद्धये तत्रैव लीयते इति साकारं ज्ञानमेवावशिष्यते इति पुनरर्थो ऽन्य इतीत्थमनवस्था । प्रतिकर्मव्यवस्था तु जनकत्वनिबन्धना भविष्यति वस्तुस्वभावस्यापर्यनुयोज्यत्वात् । साकारपक्षे ऽपि पर्यनुयोगसाम्यमित्यादि सर्वमुपरिष्टात् सविस्तरमभिधास्यते । साकारपक्षे ऽपि च न प्रमाणाद्व्यतिरिक्तं फलमुपदर्शितमित्यसत्पक्ष एवायम् ।

शाबरास्तु ब्रुवते यदपि बोधप्रामाण्यवादिनो विज्ञानादभिन्नमेव फलमभिदधति ते बाढं निरसनीया भवन्त्येव वयं तु विज्ञानाद्भिन्न-

मेव फलमर्थदृष्टताख्यमभ्युपगच्छामः । तेनैव तदनुमीयते ज्ञानं हि नाम क्रियात्मकं क्रिया च फलानुमेया ज्ञातृव्यापारमन्तरेण फलानिष्पत्तेः । संसर्गो ऽपि कारकाणां क्रियागर्भ एव भवति तदनभ्युपगमे किमधिकृत्य कारकाणि संसृज्येरन् । न चासंसृष्टानि तानि फलवन्ति । क्रियावेशवशाद्धि कारकं कारकं भवति । अपरथा हि तद्वस्तुस्वरूपमात्रमेव स्यात् न कारकम् । ततश्च न फलार्थिभिरुपादीयेतेति व्यवहारविप्रलोपः । तस्माद्यथा हि कारकाणि तण्डुलसलिलानलस्थाल्यादीनि सिद्धस्वभावानि साध्यं धात्वर्थमेकं पाकलक्षणमुररीकृत्य संसृज्यन्ते संसृष्टानि च क्रियामुत्पादयन्ति तथा ऽऽत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षे सति ज्ञानाख्यो व्यापार उपजायते स च न प्रत्यक्षः अर्थस्यैव बहिर्देशसम्बद्धस्य ग्रहणादाकारद्वयप्रतिभासाभावादगृहीतस्यापि तस्य चक्षुरादिवदुपायत्वात्परोक्षो ऽपि चासौ विषयप्रकाशतालक्षणेन फलेन कल्प्यते । तदाह भाष्यकारः* न ह्यज्ञाते ऽर्थे कश्चिद्बुद्धिमुपलभते ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छतीति । वार्त्तिककृता ऽप्युक्तम्† ।

नान्यथा ह्यर्थसद्भावो दृष्टः सन्नुपपद्यते ।
ज्ञानं चेन्नेत्यतः पश्चात्प्रमाणमुपकल्प्यते । इति ।

तदेष फलानुमेयो ज्ञानव्यापारो ज्ञानादिशब्दवाच्यः प्रमाणम् । इन्द्रियादीनां तदुत्पादकतया ज्ञानमुपचरति न साक्षादिति । अत्र प्रतिविधीयते । अहो बत इमे केऽप्यौ विभ्यतः श्रोत्रियाः परं किमपि वैक्लव्यमुपागताः । न खल्वनित्यं परोक्षं ज्ञानं भवितुमर्हति । ज्ञातो ऽर्थ इति क्व चित्तद्विशिष्टार्थप्रत्ययमर्थदर्शनाद् विशेषणाग्रहणे शुक्लः पट इतिवद्विशिष्टप्रतीतेरनुत्पादात् । कश्चायमियान्संभ्रमः विषयग्रहणकाले विज्ञानाग्रहणमात्रेण बाह्यार्थनिह्नववादिनः शाक्याः शक्याः शमयितुम् । यत्तु क्रियास्वभावत्वात्तस्य परोक्षत्वं तदयुक्तम् । न हि क्रियास्वभावं ज्ञानमपि तु फलस्वभावमेव । अपि च क्रिया ऽपि प्रत्यक्षद्रव्यवर्त्तिनी प्रत्यक्षैव भट्टानां प्रत्यक्षश्चात्मा तत्किमनेनापराद्धं यदेतदीयक्रियाया अप्रत्यक्षत्वमुच्यते । न चोत्क्षेपणादिभेदभिन्नपरिस्पन्दात्मकव्यापारव्यतिरेकेण बाह्यकारकेष्वपि सूक्ष्मा नाम का चिदस्ति क्रिया । सा हि यदि नित्या

* न्यायभाष्ये अ० १ पा० १ सू० ४ । † श्लोकवार्त्तिके शून्यवादे श्लो० १७८ ।

तस्मात्कारकचक्रेण चलता जन्यते फलम् ।
न पुनश्चलनादन्यो व्यापार उपलभ्यते ॥
चलन्तो देवदत्ताद्यास्तदनन्तरमोदनः ।
एतावद्दृश्यते त्वत्र न त्वन्या का चन क्रिया ॥

एतेन भावनाख्यः करोत्यर्थः पुरुषव्यापारो वाक्यार्थ इति यो ऽभ्युपगतः सो ऽपि प्रत्युक्तो वेदितव्यः । न हि पुरुषव्यापारः कश्चिदुपलभ्यते विशिष्टगुणसमवाय एवास्य कर्तृत्वं न च ज्ञानादयो गुणा एव व्यापारसंज्ञावाच्याः सिद्धस्वभावत्वात् । ननु क्रियावचनो धातुरिति जानातेरपि क्रियैव वाच्या स्यात्सा च क्रिया ज्ञानात्मा पुरुषव्यापारः । नायं नियमः क्रियावचनो धातुरिति गडि वदनैकदेशे इत्यपि दर्शनात् । अपि च घटमहं जानामीत्यत्र भवतः किं प्रत्यवभासते घटमिति तावद्विषयः अहमित्यात्मा जानामीति तु चिन्त्य किमत्र प्रकाशतइति । न व्यापारः परोक्षत्वात् । फल तु यदात्र प्रकाशते तदेव तर्हि धातुवाच्यमभ्युपगत भवति तस्मान्न क्रियात्मकं ज्ञानम् । यदि च क्रियात्मकं ज्ञानमभविष्यन्न भाष्यकारः क्रियातः पृथगेनं निरदेक्ष्यत । निर्दिशति च बुद्धिकर्मणी अपि हि प्रत्यभिज्ञायेते ते अपि नित्ये प्राप्नुत इति । तस्मादन्यज्ज्ञानमन्या च क्रियेति न क्रियास्वभावत्वान्नित्यपरोक्षं ज्ञानम् । यदि च नित्यपरोक्षो ज्ञानव्यापारः स तर्हि प्रतिबन्धाग्रहणादनुमातुमपि न शक्यः क्रियाविशिष्टबाह्यकारकदृष्टान्तस्य निरस्तत्वात् । आत्माद्यनुमाने का वार्तेति चेन्न । तत्र सामान्यतो व्याप्तिग्रहणस्य सम्भवादिति वक्ष्यामः । इह तु बाह्यकारकेष्वपि न तत्पूर्वकं फलं दृष्टमित्युक्तम् । न चार्थापत्तिरपि ज्ञातृव्यापारकल्पनायैव प्रभवति इन्द्रियार्थसन्निकर्षवशादेवार्थदृष्टताया घटमानत्वात् । का चेयमर्थदृष्टता नाम किं दर्शनकर्मता किं वा प्रकाशस्वभावतेति । तत्र दर्शनस्य परोक्षत्वात्कथं तत्कर्मता ऽर्थस्य दृष्टत्वाद् गृह्येत । विशेषणाग्रहणे विशिष्टप्रतीतेरनुत्पादात् । अर्थप्रकाशतायास्तु सर्वान्प्रत्यविशेषात्सर्वे सर्वज्ञाः स्युः । न स्युः सम्बन्धितयोत्पादादिति चेत् । अकारणमेतत् । अर्थस्यैव हि प्रकाशत्वमतिशयो दीपादेरिव न पुरुषनियमेन व्यवतिष्ठते ।

न च द्वित्वादिना साम्यं तस्मिन्नियमदर्शनात् ।
प्रकाशे तु न दीपादौ सम्बन्धनियमः क्व चित् ॥

यदपेक्षाधियो जातं द्वित्वमस्यैव तद्ग्रहः ।
संवेदनमपि प्रज्ञैः क्रस्यातिशय उच्यते ॥
ज्ञातुश्चेदन्तरान्येन व्यापारेणास्य को गुणः ।
ननु नैव क्रियाशून्यं कारकं फलसिद्धये ॥
उक्तमत्र क्रिया ह्येषा यथादर्शनमिष्यताम् ।
ज्ञानं संवेदनं वेत्ति विद्धः पर्यायशब्दताम् ॥
संवेदनं तु ज्ञानस्य फलत्वेन न मन्महे ।
अर्थातिशयपक्षे तु सर्वसर्वज्ञता पुनः ॥
भट्टपक्षाद्विशेषश्च न कश्चित्कथितो भवेत् ।
नोभयातिशयो ऽप्येष दोषद्वितयसम्भवात् ॥
संवेदनं च तत्केन ग्राह्यं ज्ञानानुमापकम् ।
अनवस्था भवेदस्य ज्ञाने संवेदनान्तरात् ॥
स्वसंवेद्या च संवित्तिरुपरिष्टान्निषेत्स्यते ।
स्मृतिप्रमोषवादे च रजतस्मरणात्मिका ॥
कथं ते फलसंवित्तिः स्वप्रकाशा भविष्यति ।
नाभाति स्मृतिरूपेण न चाप्यनुभवात्मना ॥
न तृतीयः प्रकारो ऽस्ति तत्कथं सा प्रकाशताम् ।
न च क्व चिदनाकारा संवित्तिरनुभूयते ॥
इयं संविदयं चार्थ इति नास्ति ह्यभेदधीः ।
अर्थाकारानुरक्ता तु यदि संवित्प्रकाशते ॥
बाह्यार्थनिह्नवस्तर्हि त्वया सौगतवत्कृतः ।
स्वप्रकाशमते युक्तं न फलं संविदात्मकम् ॥
तस्मात्फलानुमेयस्य न व्यापारस्य मानता ।

यदपि प्रमाणविशेषणमनधिगतार्थग्राहित्वमभिधीयते परैस्तदपि न साम्प्रतम् । प्रमाणस्य गृहीततदितरविषयप्रवृत्तस्य प्रामाण्ये विशेषाभावात् । ननु गृहीतविषये प्रवृत्तं प्रमाणं किं कुर्यात् । प्रमामिति चेद्गृहीतापि तामेव विधातुम् । कृतायाः करणायोगादिति चेन्न प्रमान्तरकरणात् । प्रमान्तरकरणे किं फलमिति चेत्प्रमान्तरकरणमेव फलम् । न च फलस्य फलं मृग्यम् । न च

प्रयोजनानुवर्ति प्रमाणं भवति । कस्य चैष पर्यनुयोगः । न प्रमाणस्याचेतनत्वात् । पुंसस्तु सन्निहिते विषये करणे च सम्भवन्ति ज्ञानानीति सो ऽपि किमनुयोज्यताम् । किमक्षिणी निमील्य नास्ते कस्माद्दृष्टं विषयं पश्यसीति । प्रमाणस्य तु न किं चिद् बाध्यं पश्यामो येन तदप्रमाणमिति व्यवस्थापयामः न च सर्वात्मना वैफल्यम् हेये ऽहिकण्टकवृकमकरविषधरादौ विषये पुनः पुनरुपलभ्यमाने मनःसन्तापात्त्वरं तदपहानाय प्रवृत्तिरुपादेये ऽपि चन्दनघनसारहारमहिलादौ पुनर्दृश्यमाने प्रीत्यतिशयः स्वसंवेद्य एव भवति । यत्त्विदमुच्यते ।

> यद्यपि स्यात्परिच्छेदः प्रमाणैरुत्तरैः पुनः ।
> नूनं तथापि पूर्वेण सोऽर्थो नावधृतस्तथेति ॥

तदपि न हृदयंगमम् । यतः ।

> नैवाधिकपरिच्छेदः प्रमाणैरुत्तरैर्ध्रुवम् ।
> धारावाहिषु बोधेषु को ऽधिको ऽर्थः प्रकाशते ॥

न हि स्वहस्ते शतकृत्वो ऽपि दृश्यमाने के चन विशेषाः परिस्फुरन्ति । ननु गृहीते ऽपि विषये प्रवर्तमानं प्रमाणं कदा विरमेन्न तस्य विरतौ किं चिदवधिमवगच्छामः प्रमोत्पादस्त्ववधिरनेन लङ्घित एव । उच्यते । विषयान्तरसम्पर्कोद्वा प्रमादाद्वा उपायसङ्क्षयाद्वा विरामो भविष्यति । अनवस्था ऽपि चेयं न मूलविघातिनी न ह्युत्तरोत्तरविज्ञानोपजननं विना प्रथमज्ञानोत्पादो विहन्यते ।

> मूलक्षतिकरीमाहुरनवस्थां हि दूषणम् ।
> मूलसिद्धौ त्वरुच्या ऽपि नानवस्था निवार्यते ।
> यदि चानुपलब्धार्थग्राहि मानमुपेयते ॥
> तदयं प्रत्यभिज्ञायाः स्पष्ट एव जलाञ्जलिः ।
> यश्चेदानींतनास्तित्वप्रमेयाधिक्यलिप्सया ।
> तस्याः प्रमाणतामाह सो ऽपि पश्यतीत्र नः ॥
> आविनाशकसद्भावादस्तित्वं पूर्वया धिया ।
> स्पष्टमेव तथा चाह विरंस्यामीति गृह्यते ॥

तस्मादनुपलब्धार्थग्राहित्वे त्यज्यतां ग्रहः ।
नन्वेतस्मिन्परित्यक्ते प्रामाण्यं स्यात्स्मृतेरपि ॥
न स्मृतेरप्रमाणत्वं गृहीतग्राहिताकृतम् ।
अपि त्वनर्थजन्यत्वं तदप्रामाण्यकारणम् ॥

ननु कथमनर्थजा स्मृतिः तदारूढस्य वस्तुनः तदानीमसत्त्वात् । कथं तर्हि भूतवृष्ट्यनुमानं नानर्थजं तत्र धर्मिणो ऽनुमेयत्वात्तस्य च ज्ञानजनकस्य तत्र भावात् । नद्याख्य एव धर्मी वृष्टिमदुपरितनदेशसंसर्गलक्षणेन धर्मेण तद्वाननुमीयते विशिष्टसलिलपूरयोगित्वात् । स चानुमानग्राह्यो धर्मी विद्यते एवेति नानर्थजमनुमानम् । कथं तर्हि प्रातिभमनागतार्थग्राहि श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति प्रत्यक्षमर्थजमिष्यते भवद्भिः । तत्र देशान्तरे विद्यमानस्य भ्रातुः श्वो भाव्यागमनविशेषः तस्यैव तथैव ग्रहणम् । तेन च रूपेण गृह्यमाणस्य सतः तस्य ज्ञानजनकत्वमित्यर्थजमेव प्रातिभम् । स्मरणं तु निर्दग्धपिशाचादिविषयमनपेक्षितार्थमेव जायमानं दृष्टमित्यन्यत्र देशान्तरस्थितार्थस्मरणे तदर्थसत्त्वमकारणमेव ।

तस्मादनर्थजत्वेन स्मृतिप्रामाण्यवारणात् ।
अगृहीतार्थगन्तृत्वं न प्रमाणविशेषणम् ॥
शब्दस्यानुपलब्धे ऽर्थे प्रामाण्यं चाह जैमिनिः ।
सर्वप्रमाणविषयं भवद्भिर्वर्ण्यते कथम् ॥

अपरे पुनरविसंवादकत्वं प्रमाणसामान्यलक्षणमाचक्षते । तदुक्तम् । प्रमाणमविसंवादकत्वं च प्रापकत्वमुच्यते ज्ञानस्य च प्रापकत्वं सुखदुःखसाधनसमर्थपदार्थप्राप्तिपरिहारभूतायाः प्रवृत्तेर्निमित्तं प्रदर्शकत्वमेव ज्ञानप्रदर्शिते हि विषये प्रवृत्तौ सत्यां प्राप्तिर्भवतीति प्राप्तिं प्रति प्रमाणस्य प्रदर्शकत्वमेव व्यापारः । प्रदर्शयता हि तेन सो ऽर्थः प्रापितो भवति यथा हर्तव्यं प्रति राज्ञामाज्ञादानमेव हर्तृत्वम् । तदुक्तम् । प्रापणशक्तिः प्रामाण्यमिति । लोके ऽपि च प्रदर्शितं वस्तु प्रापयतः प्रमाणत्वव्यवहारः । तच्च प्रापकत्वं प्रत्यक्षानुमानयोरुभयोरप्यस्तीति प्रमाणसामान्यलक्षणम् । तत्र प्रत्यक्षस्य वस्तुस्वलक्षणविषयत्वात्तस्य च क्षणिकत्वेन प्राप्त्यसम्भवे ऽपि तत्सन्तानप्राप्तेः सन्तानाध्यवसायजननमेव प्रापकत्वम् । अनुमानस्य त्वारोपितार्थविषयत्वे ऽपि

णमेवं स्वलक्षणदर्शनमपि तद्विपरीतसन्तानाध्यवसायजननादप्रमाणीभवेदिति। सन्ताने च काल्पनिके व्यवसिते दृश्याभिमुखः किमिति प्रवर्तते दृश्यविकल्प्यावर्थावेकीकृत्य प्रवर्तते यदि वा अविवेकात्प्राप्तिः स्यात्प्रमाणमपि दूरतस्तस्याः । तस्मान्न प्रापकं प्रमाणम् । अपि च प्राप्त्यप्राप्ती पुरुषेच्छामात्रहेतुके भवतः अर्थप्रतीतिरेव प्रमाणकार्या ऽवधार्यते मानस्य लक्षणमतः कथयद्भिस्तद्विशेषणं वाच्यं न पुनः प्रापणशक्तिः प्रामाण्यं कथयितुं युक्तम् ।

साङ्ख्यास्तु बुद्धिवृत्तिः प्रमाणमिति प्रतिपन्नः विषयाकारपरिणतेन्द्रियादिवृत्त्यनुपातिनी बुद्धिवृत्तिरेव पुरुषमुपरञ्जयन्ती प्रमाणम् । तदुपरक्तो हि पुरुषः प्रतिनियतविषयद्रष्टा सम्पद्यते । तदेतदहृदयङ्गमम् । यो हि जानाति बुध्यते ऽध्यवस्यति न तस्य तत्फलमर्थदर्शनमचेतनत्वान्महतः। यस्य चार्थदर्शनं न स जानाति न बुध्यते नाध्यवस्यतीति भिन्नाधिकरणत्वं प्रमाणफलयोः । ज्ञानादिधर्मयोगः प्रमाणं पुंसि न विद्यते तत्फलमर्थदर्शनं बुद्धौ नास्तीति ।

अथ स्वच्छतया पुंसो बुद्धिवृत्त्यनुपातिनः ।
बुद्धेर्वा चेतनाकारसंस्पर्श इव लक्ष्यते ॥
एवं सति स्ववाचैव मिथ्यात्वं कथितं भवेत् ।
चिद्धर्मा हि मृषा बुद्धौ बुद्धिधर्माश्चितो मृषा ॥
साकारज्ञानवादोऽस्त्र नातीव विशिष्यते ।
त्यत्पक्ष इत्यतो ऽमुष्य तन्निषेधान्निषेधनम् ॥
निरसिष्यते च सकलः कपिलमुनिप्रक्रियाप्रपञ्चो ऽयम् ।
तस्मान्न तन्मते ऽपि प्रमाणमवकल्पते किञ्चित् ॥

तीर्थान्तराभिहितरूपमतः प्रमाणं नैवापवादरहितं प्रतितर्कयामः ।
तेनामलप्रमितिसाधनमिन्द्रियादिसाकल्यमेव निरवद्यमुपन्ति मानम् ॥

तच्चतुर्विधं प्रमाणं तदाह सूत्रकारः । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ।

इह हि भेदवतः प्रथमं सूत्रोद्दिष्टस्य वाच्यं पक्तव्यं सामान्यलक्षणं विभागो विशेषलक्षणं च । तत्र विशेषलक्षणप्रतिपादकानि चत्वारि सूत्राणि भविष्यन्तीन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम् इत्यादीनि । इह तु विभागसामान्यलक्षणे प्रतिपाद्येते ।

एकेनानेन सूत्रेण द्वयं प्राह महामुनिः।
प्रमाणेषु चतुःसङ्ख्यं तथा सामान्यलक्षणम्॥

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दसन्निधाने प्रमाणश्रुतिरुच्चरन्ती चत्वार्येव प्रमाणानीति दर्शयति। ननु न चत्वारि प्रमाणानीति संख्यावचनः शब्दः श्रूयते नापि प्रत्यक्षादीन्येवेत्यवधारणश्रुतिरस्ति तत्कुतः इयत्तानियमावगमः। शब्दशक्तिस्वभावादिति ब्रूमः। गर्गांस्त्रीन् भोजय यज्ञदत्तदेवदत्तावानयेति विना संख्याशब्दमेवकारं च भवत्येव द्वित्वनियमावगमः। एवमिहापि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीत्युक्ते सामर्थ्यान्न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदो ऽवधार्यते इत्येवं तावद्विभागावगमः। सामान्यलक्षणं तु प्रमाणपदादेव समाख्यानिर्वचनसामर्थ्यसहितादवगम्यते। प्रमीयते येन तत्प्रमाणमिति करणार्थाभिधायिनः प्रमाणशब्दात्प्रमाकारणं प्रमाणमवगम्यते। तच्च प्रागेव दर्शितम्। प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानमिति च मध्ये साध्यसाधनग्रहणमुपाददानः सूत्रकारः सर्वप्रमाणसाधारणं रूपमिदं परिभाषते। यत्साध्यसाधनस्य प्रमाकरणस्य प्रमाणत्वमिति। अशुद्धप्रमितिविधायिनस्तु प्रामाण्यं प्रसज्यते इति स्मृतिसंशयविपर्ययजनकव्यवच्छेदाय प्रत्यक्षसूत्रादर्थोत्पन्नमित्यव्यभिचारीति व्यवसायात्मकमिति च पदत्रयमाकृष्यते तद्धि प्रमाणचतुष्टयसाधारणम्। अर्थोत्पन्नपदेन फलविशेषणेन स्मृतिजनकम् अव्यभिचारिपदेन विपर्ययाधायि व्यवसायात्मकपदेन संशयजनकं प्रमाणं व्युदस्यते। अतश्चैवमुक्तं भवति अर्थविषयमसंदिग्धमव्यभिचारि च ज्ञानं येन जन्यते तत्प्रमाणमित्येवमेकस्मादेव सूत्रात्सामान्यलक्षणं विभागश्चावगम्यते। नन्वेकस्य सूत्रस्य विभागसामान्यलक्षणपरत्वेन वाक्यभेदः। अर्थैकत्वाद्धेकं वाक्यं युक्तम्। उच्यते।

श्रुत्यर्थद्वारकानेकवस्तुसूचनशालिषु।
सूत्रेष्वनेकार्थविधेर्वाक्यभेदो न दूषणम्॥
प्रमाणान्तरसंस्पर्शशून्ये शब्दैकगोचरे।
प्रमेये वाक्यभेदादिदूषणं किल दूषणम्॥
अर्थद्वयविधानं हि तत्रैकस्य न युज्यते।

राजा स्वाराज्यकामो वाजपेयेन यजेतेति गुणविधिपक्षे स्वाराज्यं प्रति यागो विधातव्यो यागं च प्रति वाजपेयगुणो विधातव्य इत्येकस्य वाक्यस्य परस्परविरुद्धविध्यनुवादादिरूपापत्तेरर्थद्वयविधानमतिदुर्घटम् । इह पुनः प्रमाणान्तरपरिनिश्चितार्थसूचनचातुर्यमहार्घेषु सूत्रेषु नानार्थविधानं भूषणं भवति न दूषणम् । अनेकार्थसूचनादेव सूत्रमुच्यते । एतदेव सूत्रकाराणां परं कौशलं यदेकेनैव वाक्येन स्वल्पैरेवाक्षरैरनेकवस्तुसमर्पणम् । अध्याहारेण वा तन्त्रेण वा ऽऽवृत्त्या वा तमर्थं प्रत्याययिष्यति सूत्रमिदमिति न दोषः । विभागसामान्यलक्षणयोर्विधाने पौर्वापर्यनियमो विशेषणलक्षणवन्नास्तीति तन्त्रेण युगपदुभयाभिधानमपि न विरुध्यते विशेषलक्षणमनुक्त्वा* सामान्यलक्षणविभागयोस्तु यथारुचि प्रतिपादनमादौ विभागः ततः सामान्यलक्षणम् । आदौ वा सामान्यलक्षणं ततो विभागः । सिद्धान्तच्छलवदुभयं वा युगपदेव प्रतिपाद्यते इति तन्त्रेणावृत्त्या वा तदुपपादने न कश्चिद्दोष इति ।

आस्तां तावदिदं सूत्रे तन्त्रावृत्त्यादिचिन्तनम् ।
चतुःसङ्ख्या प्रमाणेषु ननु न क्षम्यते परैः ॥

न्यूनाधिकसङ्ख्याप्रतिषेधेन हि चत्वारि प्रमाणानि प्रतिष्ठाप्येरन् । स च दुरुपपादः । तथा हि प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमिति चार्वाकाः । प्रत्यक्षानुमाने द्वे एवेति बौद्धाः । प्रत्यक्षमनुमानमाप्तवचनं चेति त्रीणि प्रमाणानीति साङ्ख्याः । आधिक्यमपि प्रमाणानां मीमांसकप्रभृतयः प्रतिपन्नवन्तः । तत्कथं चत्वार्येव प्रमाणानीति विभागनियमः । उच्यते । अनुमानप्रामाण्यं वर्णयन्तो बार्हस्पत्यं तावदुपरिष्टात्प्रतिक्षेप्स्यामः । शब्दस्य चानुमानवैलक्षण्यं तल्लक्षणावसरे एव वक्ष्यते इति शाक्यपक्षो ऽपि न युक्तः । नन्वेतद्भिक्षवो न क्षमन्ते ।

ते हि प्रमेयद्वैविध्यात्प्रमाणं द्विविधं जगुः ।
नान्यः प्रमाणभेदस्य हेतुर्विषयभेदतः ॥

विषयश्च प्रत्यक्षपरोक्षभेदेन स्वलक्षणसामान्यभेदे वा द्विविध एव । परस्परपरिहारव्यवस्थितात्मसु पदार्थेषु तृतीयराश्यनुप्रवेशाभावात् । तृती-

* अत्र सामान्यलक्षणे न संभवतीति पूरणीयम् ।

यविषयासत्त्वपरिच्छेद एव कुतस्त्य इति चेत् प्रत्यक्षमहिम्न एवेति ब्रूमः । नीले प्रवर्तमानं प्रत्यक्षं नीलं नीलतया परिच्छिनत्तीति तावदविवाद एव । तदेव च प्रत्यक्षमनीलमपि व्यवच्छिनत्ति नीलसंविदि तस्याप्रतिभासात् । नीलज्ञानप्रतिभास्यं हि नीलमिति तदितरदनीलमिव भवति । तृतीयमपि राशिमद एव तदपाकरोति । सो ऽपि हि राशिः नीलसंविदि भाति वा न वा ।

भाति चेन्नीलमेव स्यान्न प्रकारान्तरं तु तत् ।
नो चेत्तथा ऽप्यनीलं स्यान्न प्रकारान्तरं हि तत् ॥

इदमेव हि नीलानीलयोर्लक्षणं यन्नीलज्ञानावभास्यत्वानवभास्यते नाम । एवं च प्रत्यक्षं स्वविषये प्रवृत्तं तं प्रत्यक्षतया व्यवस्थापयति तच्चाप्रतिभासमानं परोक्षतया तृतीयमपि प्रकारं पूर्ववदेव प्रतिक्षिपतीत्येवं स्वलक्षणसामान्यव्यतिरिक्तविषयानिषेधे ऽप्येष एव मार्गो ऽनुगन्तव्यः । एवं हि प्रत्यक्षेण स्वविषयः परिनिश्चितो भवति । तदुक्तम् । तत्परिच्छिनत्ति अन्यद्व्यवच्छिनत्ति तृतीयप्रकाराभावं च सूचयतीत्येकप्रमाणव्यापारः ।

अन्यथा विषयस्यैव स्वरूपापरिनिश्चयात् ।
क्वोपादानपरित्यागौ कुर्युरर्थक्रियार्थिनः ॥

तदुक्तम् । अनलार्थ्यनलं पश्यन्नपि न तिष्ठेन्न प्रतिष्ठेतेति । यद्यपि निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं पुरोऽवस्थितवस्तुस्वलक्षणं प्रदर्शनमात्रनिष्ठितव्यापारमविचारकमेव तथा ऽपि तत्पृष्ठभाविनां विकल्पानामेव च दर्शनविषये कृतपरिच्छेदतदितरविषयव्यवच्छेदतृतीयप्रकाराभावव्यवस्थापनपर्यन्तव्यापारपाटवमवगन्तव्यमितरथा व्यवहाराभावात् । एवं च परस्परं परिहारव्यवस्थितस्वरूपपदार्थव्यवच्छेदिप्रत्यक्षप्रभावावगतविरोधात्प्रत्यक्षेतरविषययोस्तृतीयविषयासत्त्वपरिनिश्चये ऽनुमानमपि प्रवर्तितुमुत्सहते विरुद्धयोरेकतरपरिच्छेदसमये द्वितीयनिरसनमवश्यं भाति विरुद्धत्वादेव शीतोष्णवत् । तृतीयविषयो ऽपि तद्विरुद्ध एव तद्रूद्वावप्रतिभासमानत्वात् । ननु न त्वं द्वितीयमिव तृतीयं कदाचिदपि विषयमग्रहीः ग्रहणे हि विषयद्वयवत्तस्यापि सत्त्वं स्यात् । अगृहीतस्य च विरोधमविरोधं वा कथं निश्चेतुमर्हसीति । भोः साधो नात्र पृथग-

हणमुपयुज्यते तद्ग्रहणवमासमावेशेव तद्विरोधसिद्धेः । विरुद्धं हि तदुच्यते यत्तस्मिन् गृह्यमाणे न गृह्यते तदिदमग्रहणमेव विरोधावहमिति न पृथग्ग्रहणमन्वेषणीयम् । एवमितरेतरपरिहारव्यवस्थितानामर्थानां न तृतीयो राशिरस्तीति सर्वथा सिद्धं विषयद्वैविध्यम् । एवमेव सदसन्नित्यानित्यक्रमयौगपद्यादिषु प्रकारान्तरपराकरणमवगन्तव्यम् । तत्र प्रत्यक्षे स्वलक्षणात्मनि विषये प्रत्यक्षं प्रवर्तते । परोक्षे तु सामान्याकारे ऽनुमानमिति ।

प्रमाणद्वयसिद्धे च विषयद्वयवेदने ।
वद कस्यानुरोधेन तृतीयं मानमिष्यताम् ॥

न चास्मिन्नेव परोक्षे सामान्यात्मनि विषये ऽनुमानमिव शब्दाद्यपि प्रमाणान्तरं प्रवर्तते इति वक्तुं युक्तम् । एकत्र विषये विरोधविफलत्वाभ्यामनेकप्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । पूर्वप्रमाणावगतस्तूपयोगितया तस्मिन्वस्तुनि पुनः परिच्छिद्यमाने प्रमाणमुत्तरमफलम् । एवं ह्याहुः । अधिगतमर्थमधिगमयता प्रमाणेन पिष्टं पिष्टं स्यादिति । अन्यरूपतया तु तद्ग्रहणमुत्तरप्रमाणेन दुःशक्यम् आदिप्रमाणविरुद्धत्वादिति । अत एव न संप्लवमभ्युपगच्छन्ति नीतिविदः । एकस्मिन्विषये ऽनेकप्रमाणप्रवृत्तिः संप्लवः स च तथाविधविषयनिरासादेव निरस्तः । न च प्रत्यक्षानुमाने अपि परस्परं संप्लवेते स्वलक्षणे ऽनुमानस्य सामान्ये च प्रत्यक्षस्य प्रवृत्त्यभावात् ।

संबन्धग्रहणापेक्षमनुमानं स्वलक्षणे ।
सजातीयविजातीयव्यावृत्ते वर्ततां कथम् ॥
प्रत्यक्षमपि सद्वस्तुसंस्पर्शनियतव्रतम् ।
विकल्पारोपिताकारसामान्यग्राहकं कथम् ॥
यत्तु शब्दोपमानादि प्रमाणान्तरमिष्यते ।
तदेवं सति कुर्वाणे प्रतिष्ठामधिगच्छतु ॥
यत्तु स्वलक्षणं तावत्प्रत्यक्षेणैव मुद्रितम् ।
ततो ऽन्यदनुमानेन संबन्धापेक्षवृत्तिना ॥
नानाप्रमाणगम्यश्च विषयो नास्ति यान्वयः ।
तद्वानवयवी जातिरिति वार्त्तिकभट्टिका ॥

यदि च प्रत्यक्षविषये शब्दानुमानयोरपि वृत्तिरिष्यते तर्हि प्रत्यक्षसंवित्सदृशीमेव ते अपि बुद्धिं विदध्यातां न चैवमस्ति । तदाहुः ।

समानविषयत्वे च जायते सदृशी मतिः ।
न चाध्यक्षधिया साम्यमेति शब्दानुमानधीः ॥
तेजो ऽन्यदेव नक्षत्रशशाङ्कशकलादिषु ।
उद्घाटितजगत्कोशमन्यदेव रवेर्महः ॥

आह च ।

अन्यदेवेन्द्रियग्राह्यमन्यः शब्दस्य गोचरः ।
शब्दात्प्रत्येति भिन्नाक्षो न तु प्रत्यक्षमीक्षते ॥

अपि च ।

अन्यथैवाग्निसंबन्धाद्दाहं दग्धो ऽभिमन्यते ।
अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थः संप्रतीयते ॥

तस्मादुक्तेन वर्त्मना विषयद्वैविध्यनिश्चयान्न तृतीयं प्रमाणमस्ति । न च संप्लव इति । अत्राभिधीयते ।

यत्तावदिदमाख्यायि राश्यन्तरनिराकृतौ ।
प्रत्यक्षस्यैव सामर्थ्यमित्येतन्नोपपद्यते ॥
पूर्वापरानुसंधानसामर्थ्यरहितात्मना ।
भारः कथमयं वोढुमविकल्पेन पार्यते ॥
विकल्पाः पुनरुत्प्रेक्षामात्रनिष्ठितशक्तयः ।
तेभ्यो वस्तुव्यवस्थायाः का कथा भवतां मते ॥

अथ वा भवतु नाम नीलाद्यावुक्तेन प्रकारेण राश्यन्तरनिराकरणं प्रत्यक्षपरोक्षनिर्णये तु नैष प्रकारो योजयितुं शक्यते । विषये हि प्रवृत्तं प्रत्यक्षं विषयस्वरूपमेव परिच्छिनत्ति न पुनस्तस्य प्रत्यक्षतामपि । नीलमिदमिति हि संवेद्यते न पुनः प्रत्यक्षमिदमिति । तथा हि । किमिदं विषयस्य प्रत्यक्षत्वं नाम किमक्षविषयत्वम् उताक्षजज्ञानविषयत्वमिति । तत्राक्षविषयत्वं तावदन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यमेव न प्रत्यक्षगम्यम् । तथा ऽऽह भट्टः* ।

* श्लोकवार्तिके अनुमानवार्तिके श्लो॰ ६० ।

न हि श्रावणता नाम प्रत्यक्षेणावगम्यते ।
नान्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञायते बधिरादिष्विति ॥

अथ तज्ज्ञानकर्मत्वमपि प्रत्यक्षत्वं तदानीं परिच्छेत्तुमशक्यमेव विषयप्रतिभासकाले तत्प्रतिभासस्याप्रतिभासात् । तद्ग्रहणमन्तरेण च तत्कर्मताग्रहणासम्भवात् । कथं पुनर्विषयग्रहणकाले तज्ज्ञानस्यानवभासः । नैव युगपदाकारद्वितयं प्रतिभासते । इदं ज्ञानमयं चार्थ इति भेदानुपग्रहात् । एकश्चायमाकारः प्रतिभासमानो ग्राह्यस्यैव भवितुमर्हति न ग्राहकस्येति वक्ष्यते । ननु च नागृहीतं ज्ञानमर्थप्रकाशनकुशलं भवतीत्याहुरप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति । प्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिरुपलम्भ एव प्रत्यक्ष इति द्वितीयाकारानवभासात्कुतोऽर्थदृष्टिः । यदि च गृहीतं ज्ञानमर्थं प्रकाशयेन्न द्वयीं गतिमतिवर्तेत तद्धि ज्ञानं ज्ञानान्तरग्राह्यं वा भवेत्स्वप्रकाशं वा । ज्ञानान्तरग्राह्यत्वे त्वनवस्था मूलक्षतिकरी चेयमित्यन्धमूकं जगत्स्यादुपलम्भप्रत्यक्षतापूर्वकार्थप्रत्यक्षवादिनः । नापि स्वप्रकाशं ज्ञानं ज्ञेयत्वान्नीलपीतादिवत् । विस्तरतस्तु स्वप्रकाशं विज्ञानं विज्ञानवादिनिराकरणे निराकरिष्यामः । न च ज्ञानस्याप्रत्यक्षतायां तदुत्पादानुत्पादयोरविशेषादज्ञत्वं सर्वज्ञत्वं वा परिशङ्कनीयम् । विज्ञानोत्पादमात्रेण ज्ञातुर्ज्ञातृत्वसिद्धेः । विषयप्रकाशस्वभावमेव ज्ञानमुत्पद्यते इति कथमुत्पन्नमनुत्पन्नान्न विशिष्यते । यथा च नीलादिविषयज्ञानोत्पत्त्याऽस्य ज्ञातृत्वं तथा सुखादिविषयज्ञानोत्पत्त्या भोक्तृत्वमिति तत्रापि नातिप्रसङ्गः । तस्माद्विषयविज्ञानकाले तद्विज्ञानग्रहणान्न तत्कर्मत्वकृतं विषयप्रत्यक्षत्वमवभासते तदप्रतिभासे च न परोक्षव्यवच्छेदो न च तृतीयप्रकारासत्त्वसूचनमिति कथं प्रत्यक्षं विषयद्वित्वसिद्धौ प्रमाणम् ।

यच्चानुमानमप्युक्तं विषयद्वयसिद्धये ।
तत्प्रत्यक्षपरिच्छिन्नतद्विरोधनिबन्धनम् ॥
विरोधबोधसामर्थ्यं प्रत्यक्षस्य च दूषितम् ।
तदग्रहे च तन्मूलमनुमानं न सिध्यति ॥
एवं च विषयद्वित्वसाधनानुपपत्तितः ।
तत्कृतस्त्यज्यतामेव प्रमाणद्वित्वदोहदः ॥

अथ वा सत्यपि विषयद्वैविध्ये सामग्रीभेदात्फलभेदाच्च प्रमाणभेदो भवन्कथमपाक्रियते ।

अन्ये एव हि सामग्रीफले प्रत्यक्षलिङ्गयोः ।

अन्ये एव च सामग्रीफले शब्दोपमानयोरिति वक्ष्यामः ।

तेन तद्भेदादपि प्रमाणभेदसिद्धेर्न द्वे एव प्रमाणे । एतेन चीणि प्रमाणानीति सांख्यव्याख्याता ऽपि तत्संख्या प्रत्याख्याता । सामग्रीफलभेदेनोपमानस्य चतुर्थप्रमाणस्य प्रतिपादयिष्यमाणत्वादिति । यत्पुनरेकस्मिन्विषये ऽनेकप्रमाणप्रसरं निरस्यता सौगतेन संप्लवपराकरणमकारि तदपि मतिमोहविलसितम् । असति संप्लवे ऽनुमानप्रामाण्यप्रतिष्ठापनानुपपत्तेः ।

न ह्यविज्ञातसंबन्धं* लिङ्गं गमकमिष्यते ।
संबन्धधीश्च संबन्धिद्वयावगतिपूर्विका ॥
सामान्यात्मकसंबन्धिग्रहणं चानुमानतः ।
तस्मादेव यदीष्येत व्यक्तमन्योन्यसंश्रयम् ॥
अनुमानान्तराधीना संबन्धिग्रहपूर्विका ।
संबन्धाधिगतिर्न स्यान्मन्वन्तरशतैरपि ॥
तेन दूरे ऽपि संबन्धग्राहकं लिङ्गलिङ्गिनोः ।
प्रत्यक्षमुपगन्तव्यं तथा सति च संप्लवः ॥

सर्वेतत्स्यादविदितसौगतकृतान्तानामेतच्चोद्यम् । ते हि

विकल्पविषये वृत्तिमाहुः शब्दानुमानयोः ।
तेभ्यः संबन्धसिद्धौ च नानवस्था न संप्लवः ॥

तथा हि । दर्शनसमनन्तरोत्पत्त्यवाप्तदर्शनच्छायाऽनुरज्यमानवपुषो विकल्पाः प्रत्यक्षायन्ते तदुल्लिखितकाल्पनिकसदितरपरावृत्तिस्वभावसामान्याकारप्रविष्टो ऽयमनुमानव्यवहारः । पारम्पर्येण मणिप्रभामणिबुद्धिवत् तन्मूल इति तत्प्राप्तये ऽवकल्पते न पुनः प्रत्यक्षैकसमधिगम्यं वस्तु स्पृशति इति कुतः संप्लवः कुतो वा ऽनवस्था । तदेतदतुच्छनामाचम् । यो हि तादात्म्यतदुत्पत्तिस्वभावः प्रतिबन्ध इष्यते स किं वस्तुधर्मो विकल्पारोपिताकार-

* न हि ऽविज्ञातसंबन्धमिति मूले मुद्रितः पाठः ।

धर्मो वा तत्र नाममारोपितधर्मो भवितुमर्हति । वस्तु वस्तुना जन्यते वस्तु च वस्त्वभावं भवेत् । तस्माद्वस्तुधर्मः प्रतिबन्धः । विकल्पैश्च वस्तु न स्पृश्यते तत्प्रतिबन्धश्च निश्चीयते इति चित्रम् । इदं च स्वभाविलं वस्तुनोः प्रतिबन्धस्तादात्म्यादि गम्यगमकत्वं च विकल्पारोपितयोरपोहयोरित्यदेवमन्यत्र प्रतिबन्धो ऽन्यत्र तद्ग्रहणोपायो ऽन्यत्र प्रतीतिरन्यत्र प्रवृत्तिप्राप्ती इति महत् कौतुकम् । न च दृश्यसंस्पर्शशून्यात्मनां विकल्पानां दर्शनच्छाया का चन सम्भवतीदन्ताग्राहित्वस्पष्टत्वादपि वस्तुस्पर्शरहितमकिञ्चित्करमप्रमाणत्वानपायात् ।

अप्रमाणपरिच्छिन्नः प्रतिबन्धश्च तत्त्वतः ।
न परिच्छिन्न एवेति ततो मिथ्या ऽनुमेयधीः ॥
अथाभिमतमेवेदं बुद्ध्यारूढत्वदर्शनात् ।
हन्त तात्त्विकसंबन्धसाधनव्यसनेन किम् ॥

यथा च सामान्यविषये प्रत्यक्षाभ्युपगममन्तरेण संबन्धग्रहणमघटमानमिति विसंष्ठुलमनुमानम् । एवमवगतसंबन्धस्य द्वितीयलिङ्गदर्शनमपि दुरुपपादमिति ततो ऽपि संप्लवापलापिनामनुमानमुत्सीदेत् ।

न ह्यसाधारणांशस्य लिङ्गत्वमुपपद्यते ।
विना न चानुमानेन सामान्यमवगम्यते ॥
सैवानवस्था तत्रापि तदेवान्योन्यसंश्रयम् ।
स एव च विकल्पानां सामर्थ्यशमनक्रमः ॥
अतः संबन्धविज्ञानलिङ्गग्रहणपूर्वकम् ।
अनुमानमनिन्हुत्य कथं संप्लवनिह्नवः ॥

अपि च विषयद्वैविध्यसिद्धावपि प्रत्यक्षानुमाने एव परस्परमपि संप्लवेयाताम् । यतः ।

प्रत्यक्षत्वं परोक्षो ऽपि प्रत्यक्षो ऽपि परोक्षताम् ।
देशकालादिभेदेन विषयः प्रतिपद्यते ॥
क्षणभङ्गं निषेत्स्यामः सन्तानो यश्च कल्पितः ।
दर्शितप्राप्तिसिद्ध्यादौ संप्लवे ऽपि स तादृशः ॥

यदपि जात्यादिविषयनिषेधनमनोरथैः संप्लवपराकरणमध्यवसितं तत्र जात्यादिसमर्थनमेवोत्तरीकरिष्यते ।

तावकैर्दूषणगणैः कालुष्यमपनीयते ।
तद्वानवयवी जातिरिति वार्त्तिकभद्रिका ॥

यदपि विरोधवैफल्याभ्यां न संप्लव इत्युक्तं तत्र वैफल्यमनधिगतार्थगन्तृत्वविशेषणनिवारणेनैव प्रतिसमाहितम् । विरोधो ऽपि नास्ति पूर्वज्ञानोपमर्देन नेदं रजतमितिवदुत्तरविज्ञानानुत्पादात् । अनेकधर्मनिकरविशेषितवपुषि धर्मिणि कदा चित्केन चित्कश्चिन्निश्चीयते धर्मविशेष इति को विरोधार्थः । यदपि प्रत्यक्षस्य शब्दलिङ्गयोश्च समानविषयत्वे सति सदृशप्रतीतिजनकत्वमाशङ्कितं तत्र के चिदाचक्षते विषयसाम्ये ऽप्युपायभेदात्प्रतीतिभेदो भवत्येव दूराविदूरदेशव्यवस्थितपदार्थप्रतीतिवत् । अन्ये तु मन्यन्ते नोपायभेदात् प्रतीतिभेदो भवत्यपि तु विषयभेदादेव सन्निकृष्टविप्रकृष्टग्रहणे ऽपि विषयौ भिद्येते दूरात्सामान्यधर्ममात्रविशिष्टस्य धर्मिणो ग्रहणमदूरात्तु सकलविशेषसाक्षात्करणम् । यदिमाः प्रत्यक्षानुमानशब्दप्रमितयः प्रमेयभेदाद्भिद्यन्ते ।

विशेषधर्मसंबद्धं वस्तु स्पृशति नेत्रधीः ।
व्याप्तिबोधानुसारेण तद्वन्मात्रं तु लैङ्गिकी ॥
शब्दान्वितदवच्छिन्ना वाच्ये सञ्जायते मतिः ।
शब्दानुवेधशून्या हि न शब्दार्थे मतिर्भवेत् ॥

कथं तर्हि तेषां संप्लवः सर्वत्र विषयभेदस्य दर्शितत्वात् सत्यम् । धर्म्यभिप्रायेण संप्लवः कथ्यते । इमौ तु पक्षौ विचारयिष्येते । सर्वथा तावदस्ति प्रमाणानां संप्लव इति सिद्धम् । तदुदाहरणं तु भाष्यकारः प्रदर्शितवान् । अग्निराप्तोपदेशात्प्रतीयते ऽमुत्रेति प्रत्यासीदता धूमदर्शनेनानुमिमीते प्रत्यासन्नतरेण उपलभ्यते इत्यादि । क्व चित्तु व्यवस्था दृश्यते यथा अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यस्मदादेरागमादेव ज्ञानं न प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । स्तनयित्नुशब्दश्रवणात्तद्धेतुपरिज्ञानमनुमानादेव न प्रत्यक्षागमाभ्याम् । स्वहस्तौ द्वौ इति तु प्रत्यक्षादेव प्रतीतिर्न शब्दानुमानाभ्यामिति । तस्मात्स्थितमेतत् प्रायेण प्रमाणानि प्रमेयमभिसंप्लवन्ते क्व चित्तु प्रमेये व्यवतिष्ठन्तेऽपीति ।

इत्युद्धृताखिलपरोदितदोषजाल-
सम्पातभीतिरिह संशय एष सिद्धः ।
सर्वोऽस्य सौगतमनःसु विरूढा
भग्नाः प्रमाणविषयद्वयसिद्धिवाञ्छाः ॥

एवं तावन्न्यूनत्वं सङ्ख्यायाः परीक्षितम् । आधिक्यमिदानीं परीक्ष्यते । तत्रार्थापत्त्या सह प्रत्यक्षादीनि पञ्च प्रमाणानीति प्रभाकरः । अभावेन सह षडिति भाट्टः । सम्भवैतिह्याभ्यामष्टाविति केचित् । अगत्य एव प्रमाणसङ्ख्यानियम इति सुशिक्षितचार्वाकाः । तत्र भाट्टास्तावदित्थमर्थापत्तिमाचक्षते दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यर्थान्तरकल्पना ऽर्थापत्तिर्दृष्ट इति प्रत्यक्षादिभिः पञ्चभिः प्रमाणैरुपलब्धः श्रुत इति कुतश्चन लौकिकाद्वैदिकाद्वा शब्दादवगतो ऽर्थस्ततो ऽन्यथा ऽनुपपद्यमानादर्थान्तरकल्पना ऽर्थापत्तिरित्येवं षट्प्रमाणप्रभवत्वेन षड्विधा ऽसौ भवतीति । दृष्टवचनेनोपलब्धिवाचिना गतार्थत्वे ऽपि श्रुतार्थापत्तेः पृथग्विधानं प्रमाणैकदेशविषयत्वेन प्रमेयविषयार्थापत्तिपञ्चकविलक्षणत्वात् । तत्र प्रत्यक्षपूर्विका तावदर्थापत्तिः प्रत्यक्षावगतदहनसंसर्गोद्भूतदाहाख्यकार्यान्यथाऽनुपपत्त्या वह्नेर्दाहशक्तिकल्पना । अनुमानपूर्विका देशान्तरप्राप्तिलिङ्गानुमितमरीचिमालिगत्यन्यथाऽनुपपत्त्या तस्य गमनशक्तिकल्पना । उपमानपूर्विका उपमानज्ञानावगतगवयसारूप्यविशिष्टगोपिण्डादिप्रमेयान्यथाऽनुपपत्त्या तस्य तज्ज्ञानग्राह्यत्वशक्तिकल्पना इति । तदिमास्तावदतीन्द्रियशक्तिविषयत्वादर्थापत्तयः प्रमाणान्तरम् । शक्तेः प्रत्यक्षपरिच्छेद्यत्वानुपपत्तेः तदधीनप्रतिबन्धाधिगमवैधुर्येणानुमानविषयत्वायोगात् ।

अन्वयव्यतिरेकौ हि द्रव्यरूपानुवर्तिनौ ।
शक्तिस्तु तद्गता सूक्ष्मा न ताभ्यामवगम्यते ॥

शब्दोपमानयोस्त्वत्र सम्भावनैव नास्तीत्यर्थापत्तेरेषैव विषयः । अर्थापत्तिपूर्विका यथा शब्दकरणिकाऽर्थप्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या शब्दस्य वाचकशक्तिमवगत्य तदन्यथाऽनुपपत्त्या तस्य नित्यत्वकल्पना सा चेयं शब्दपरीक्षायां वक्ष्यते । अभावपूर्विका तु भाष्यकारेणोदाहृता जीवतश्चैत्रस्य गृहाभाव-

मवसाय तदन्यथाऽनुपपत्त्या बहिर्भावकल्पनेति* । ननु दृष्टेन सिद्धसिद्धेरनुमानमेवेदं स्यात् । नानुमानं सामग्र्यभावात् । पक्षधर्मतादिसामग्र्या यज्ज्ञानमुपजन्यते तदनुमानमिति तार्किकस्थितिः । सा चेह नास्ति बहिर्भावविशिष्टे चैत्रे चैत्राभावविशिष्टे बहिर्भावे ऽनुमेये कस्य लिङ्गत्वमिति चिन्त्यम्† । गृहाभावविशिष्टस्य वा चैत्रस्य चैत्राभावविशिष्टस्य वा गृहस्य गृहचैत्राभावस्य वा चैत्रादर्शनस्य वा । न चैषामन्यतमस्यापि पक्षधर्मत्वमस्ति । न हि गृहं वा चैत्रो वा तदभावो वा तददर्शनं वा चैत्रस्य धर्मः तद्बहिर्भावस्य वेत्यपक्षधर्मत्वादन्यतमस्यापि न लिङ्गत्वम् । अपि च प्रमेयानुप्रवेशप्रसङ्गादपि नेदमनुमानम् । तथा ह्यागमावगतजीवनस्य गृहाभावेन चैत्रस्य बहिर्भावः परिकल्प्यते इतरथा मृतेनानैकान्तिको हेतुः स्यात् । अभावश्च गृहीतः सन् बहिर्भावमवगमयति नागृहीतो धूमवत् । अभावग्रहणं च सकलसदुपलम्भकप्रमाणप्रत्यस्तमयपूर्वकमिह तु सदुपलम्भकमस्त्येव जीवनग्राहि प्रमाणम् । जीवनं हि क्व चिदस्तित्वमुच्यते । अप्रत्यस्तमिते तु सदुपलम्भके प्रमाणे कथमभावः प्रवर्तते इति प्रवर्तमान एवासौ सदुपलम्भकं प्रमाणं पृथग्विषयमुपस्थापयति बहिरस्य भावो गृहे त्वभाव इति । तेन जीवतो बहिर्भावव्यवस्थापनपूर्वकगृहाभावग्रहणोपपत्तेः प्रमेयानुप्रवेशः । अनुमाने तु धूमादिलिङ्गग्रहणसमये न मनागपि तल्लिङ्गतदनुमेयदहनलिङ्गानुप्रवेशस्पर्शो विद्यते इति । नन्वर्थापत्तावपि किं प्रमेयानुप्रवेशो न दोषः न दोष इति ब्रूमः‡ । प्रमाणद्वयसमर्पितैकवस्तुविषयभावाभावसमर्थनार्थमर्थापत्तिः प्रवर्तमाना प्रमेयद्वयं परामृशत्येव अन्यथा तत्सङ्घटनायोगात् । अतश्च येयमागमादनियतदेशतया क्व चिदस्तीति संवृत्तिरभूत्सैवेयं गृहाभावे गृहीते बहिरस्तीति संविदधुना संवृत्ता तदतो वैलक्षण्यान्नानुमानमर्थापत्तिः । अतश्चैव सम्बन्धग्रहणाभावात् ।

भावाभावौ हि नैकेन युगपद्वह्निधूमवत् ।
प्रतिसन्धत्तया रोद्धुं यस्यो गृहबहिःस्थितो ॥

* न्यायभाष्ये अ २ आ १ सू० ५ अर्थानुवादोऽयम् ।
† लिङ्गत्वमित्यचिन्त्यमिति मूले असङ्गत पाठः ।
‡ किं प्रमेयानुप्रवेशो न दोष इति भ्रम इत्यसङ्गतो मूले पाठः ।

अन्यथाऽनुपपत्त्या च प्रथमं प्रतिबन्धधीः ।
पश्चादाद्यनुमानत्वमुच्यते काममुच्यताम् ॥
नन्वस्त्येव गृहद्वारे वर्तिनः सङ्गतिग्रहः ।
भावेन भावसिद्धौ तु कथमेष भविष्यति ॥

यत्र गृहे चैत्रस्य भावमवगम्य तदन्यथाऽनुपपत्त्या तदन्यदेशेषु नास्तित्वमवगम्यते तत्र देशानामानन्त्याद्दुरधिगमः प्रतिबन्धः । अनग्निव्यतिरेकनिश्चये धूमस्य का वार्तेति चेदुच्यते । तत्र धूमज्वलनयोरन्वयग्रहणसम्भवान्न व्यतिरेकग्रहणमाद्रियेरन् भूयोदर्शनसुलभनियमज्ञानसम्पादितमानसाध्याधिगमननिर्वृतमनसां किमनग्निव्यतिरेकनिश्चयेन । इह पुनरन्वयावसायसमये एव गम्यधर्मस्य दुरवगमत्वमुक्तमनन्तदेशवृत्तित्वात् । अनुपलब्ध्या तन्निश्चय इति चेद् न । मन्दिरव्यतिरिक्तसकलभुवनतलगततदभावनिश्चयस्य नियतदेशया ऽनुपलब्ध्या कर्तुमशक्यत्वात् । तेषु तेषु देशान्तरेषु परिभ्रमन्ननुपलब्ध्या तदभावं निश्चेष्यामीति चेद् । मैवम् ।

गत्वा गत्वा ऽपि तान्देशान्नास्य जानामि नास्तिताम् ।
कौशाम्ब्यास्त्वयि निष्क्रान्ते तत्प्रवेशादिशङ्कया ॥

तस्मादभूमिरियमसर्वज्ञानामित्यर्थापत्त्यैव तन्निश्चयः । नन्वित्थममुमर्थमनुमानान्निश्चेष्यामः । देशान्तराणि चैत्रशून्यानि चैत्राधिष्ठितव्यतिरिक्तत्वात् तत्समीपदेशवदिति । न प्रत्यनुमानोहतत्वात् । देशान्तराणि चैत्राव्यतिरिक्तानि तत्समीपदेशव्यतिरिक्तत्वाच्चैत्राधिष्ठितदेशवदिति । तस्मान्नियतदेशोपलभ्यमानपरिमितपरिमाणपुरुषशरीराऽन्यथानुपपत्त्यैव तदितरसकलदेशनास्तित्वावधारणं तस्येति सिद्धम् ।

पीनो दिवा च नात्तीति साकाङ्क्षवचनश्रुतेः ।
तदेकदेशविज्ञानं श्रुतार्थापत्तिरुच्यते ॥

इहैवंविधसाकाङ्क्षवचनश्रवणे सति समुपजायमानं रजनीभोजनविज्ञानं प्रमाणान्तरफलं भवितुमर्हति प्रत्यक्षादेरसन्निधानात् । न प्रत्यक्षं श्रवणमात्रप्रतीतिविषयं परोक्षत्वात् । नानुमानमनवगतसम्बन्धस्यापि तत्प्रतीतेः । उपमानादेस्तु शङ्कैव नास्ति । तस्माच्छब्द एव रात्रिभोजनप्रत्ययः शब्दश्च न श्रूयमाण इममर्थमभिवदितुमलमेकस्य वाक्यस्य विधिनिषेधरूपार्थद्वयसम-

र्थेनशून्यत्वात् । अत्र च रात्र्यादिपदानामश्रवणादपदार्थस्य च वाक्यार्थत्वानुपपत्तेः । न च विभावरीभोजनलक्षणो ऽर्थः दिवावाक्यपदार्थानां भेदः संसर्गो वा येनायमपदार्थो ऽपि प्रतीयते ।

तस्मात्कल्प्याऽगमकृतं नक्तमत्तीति वेदनम् ।
तद्वाक्यकल्पनायां तु प्रमाणं परिचिन्त्यताम् ॥
नाध्यक्षमनभिव्यक्तशब्दग्रहणशक्तिमत् ।
न लिङ्गमगृहीत्वा ऽपि व्याप्तिं तदवधारणात् ॥
क्व चिन्नित्यपरोक्षत्वाद्व्याप्तिबोधो ऽपि दुर्घटः ।
विनियोक्त्री श्रुतिर्यत्र कल्प्या प्रकरणादिभिः ॥

विनियोक्त्री हि श्रुतिः सर्वत्र प्रकरणादौ वाक्यविद्भिरभ्युपगम्यते । यथोक्तं विनियोक्त्री श्रुतिस्तावत्सर्वेष्वेतेषु संमतेति* । तस्याश्च नित्यपरोक्षत्वाद्दुरधिगमस्तत्र लिङ्गस्य प्रतिबन्धः । न च निशापदवचनस्य सत्ता ऽनुमातुमपि शक्या तस्यां साध्यायां भावाभावोभयधर्मकस्य हेतोरसिद्धविरुद्धानैकान्तिकत्वेनाहेतुत्वात् । न चात्र धर्मः कश्चिदुपलभ्यते । यस्तेन तद्वान्पर्वत इवाग्निमाननुमीयते । न च दिवावाक्यं तदर्थो ऽपि निशावचनानुमाने लिङ्गतां प्रतिपत्तुमर्हति ।

अश्रुते हि निशावाक्ये कथं तद्धर्मताग्रहः ।
श्रुते तस्मिंस्तु तद्धर्मग्रहणे किं प्रयोजनम् ॥

दिवावाक्यपदार्थानां तिष्ठतु लिङ्गत्वमनुपपद्यमानतया ऽपि न निशावाक्यप्रत्यायकत्वमवकल्पते । पदार्थानां हि सामान्यात्मकत्वाद्विशेषमन्तरेणानुपपत्तिः स्याद् न वाक्यान्तरमन्तरेण । तस्माच्छ्रूयमाणं वाक्यमेव तदेकदेशमन्तरेण निराकाङ्क्षप्रत्ययोत्पादकस्वव्यापारनिर्वहणं सन्धिमनधिगच्छत्तदेकदेशमाक्षिपतीति सेयं प्रमाणैकदेशविषया श्रुतार्थापत्तिः । नन्वर्थादेव कथमर्थान्तरं न कल्प्यते पीवरत्वं हि नाम भोजनकार्यमुपलभ्यमानं स्वकारणं भोजनमनलमिव धूमः समुपस्थापयतु तच्च वचसा कालविशेषे निषिद्धं तदितरकालविशेषविषयं भविष्यतीति किं वचनानुमानेन । वचनमपि नादृष्टार्थमपि तु अर्थगत्यर्थमेव तदस्य साक्षादर्थस्यैव कल्प्यमानस्य को दोषो यच्छ्रवधानमाश्रीयते । उच्यते ।

* तन्त्रवार्तिके अ० ३ पा० ३ सू० १४ पृ० ८४५ ।

शब्दप्रमाणमार्गे ऽस्मिन्ननभिज्ञो ऽपि बालकः ।
प्रमाणतैव न ह्यस्य साकाङ्क्षज्ञानकारिणः ॥
पुरोऽवस्थितवस्त्वंश*दर्शनप्राप्तिनिर्वृति ।
प्रत्यक्षादि यथा मानं न तथा शाब्दमिष्यते ॥
वाक्यार्थे हि समग्राङ्गपरिपूरणसुस्थिते ।
अभिधाय धियं नास्य व्यापारः पर्यवस्यति ॥
तावन्तं बोधमाधाय प्रामाण्यं लभते वचः ।
तदर्थवाचकत्वाच्च तद्वाक्यं वाक्यमिष्यते ॥
शब्दैकदेशश्रुत्या ऽतस्तदंशपरिपूरणम् ।
कल्प्यं प्रथममर्थस्य कुतस्तेन विना गतिः ॥
प्रायः श्रुतार्थापत्त्या च वेदः कार्येषु पूर्यते ।
तथार्थः कल्प्यमानस्तु न भवेदेव वैदिकः ॥
यो मन्त्रैरष्टकालिङ्गैस्तद्विधः परिकल्प्यते ।
श्रुतिलिङ्गादिभिर्यो च कल्प्यते विनियोजिका ॥
विश्वजित्यधिकारश्च यागकर्त्तव्यताश्रुतेः ।
उत्पत्तिवाक्यं सौर्यादावधिकारविधिश्रुतेः ॥
ऐन्द्राग्नादिविकारेषु कार्यमात्रोपदेशतः ।
यश्च प्रकृतिवद्भावो विध्यन्त उपपाद्यते ॥
तदेवमादौ संबन्धग्रहणानुपपत्तितः ।
श्रुतार्थापत्तिरेवैषा निष्प्रपञ्चं विजृम्भते ॥
तथा श्रुत्येकदेशश्च सर्वत्र परिकल्प्यते ।
अर्थकल्पनपक्षे तु न स्याद्वेदैकगम्यता ॥
इत्यर्थापत्तिरुक्तैषा षट्प्रमाणसमुद्भवा ।
यथा विचार्यमाणा तु भिद्यते नानुमानतः ॥
प्रतिबन्धाद्विना वस्तु न वस्त्वन्तरबोधकम् ।
यत्किञ्चिदर्थमालोक्य न च कश्चित्प्रतीयते ॥

---

* पुरोऽवस्थितवस्त्वंशेति मूले पाठः ।

प्रतिबन्धोऽपि नाज्ञातः प्रयाति मतिहेतुताम् ।
न सद्योजातबालादेरुद्भवन्ति तथा धियः ॥
न विशेषात्मना यत्र संबन्धज्ञानसम्भवः ।
तथाप्यस्त्येव सामान्यरूपेण तदुपग्रहः ॥

अपि च तेन विना नोपपद्यते इति च व्यतिरेकभणितिरियं व्यतिरेकश्च प्रतीतः तस्मिन्सत्युपपद्यते इत्यन्वयमाक्षिपति । अन्वयव्यतिरेकौ च गमकस्य लिङ्गस्य धर्म इति कथमर्थापत्तिर्नानुमानम् । केवलव्यतिरेकी हेतुरन्वयमूल एव गमक इति वक्ष्यामः । याश्च प्रत्यक्षादिपूर्विकाः शक्तिकल्पनायामर्थापत्तय उदाहृताः ताश्च शक्तेरतीन्द्रियाया अभावाद् निर्विषया एव ।

स्वरूपादुद्भवत्कार्यं सहकार्युपबृंहितात् ।
न हि कल्पयितुं शक्तं शक्तिमन्यामतीन्द्रियाम् ॥

ननु शक्तिमन्तरेण कारकमेव न भवेत् । यथा पादपं छेत्तुमनसा परशुरुद्यम्यते तथा पादुकाद्यप्युद्यम्येत शक्तेरनभ्युपगमे हि द्रव्यस्वरूपाविशेषात्सर्वस्मात्सर्वदा कार्योदयप्रसङ्गः । तथा हि विषदहनयोर्मारणे दाहे च शक्तावनिष्यमाणायां मन्त्रप्रतिबद्धायां स्वरूपप्रत्यभिज्ञायां सत्यामपि कार्योदासीन्यं यद्दृश्यते तत्र का युक्तिः । न हि मन्त्रेण स्वरूपसहकारिसान्निध्यं प्रतिबध्यते । तस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । शक्तिस्तु प्रतिबध्यते इति सत्यपि स्वरूपे सत्स्वपि सहकारिषु कार्यानुत्पादो युक्तः । किञ्च सेवायजनादिसाम्येपि फलवैचित्र्यदर्शनादतीन्द्रियं किमपि कारणं कल्पितमेव धर्मादि भवद्भिरतः शक्तिरतीन्द्रिया तथा ऽभ्युपगम्यतामिति । तदेतदनुपपन्नम् । यत्तावदुपादाननियमादित्युक्तम् । तत्रोच्यते । न हि वयमद्य किञ्चिदभिनवं भावानां कार्यकारणभावमुत्पादयितुं शक्नुमः । किं तु यथाप्रवृत्तमनुसरन्तो व्यवहरामः । न ह्यस्मदिच्छया ऽऽपः शीतं शमयन्ति कृशानुर्वा पिपासाम् । तत्र च्छेदनादावन्वयव्यतिरेकाभ्यां वृद्धव्यवहाराद्वा परशुधादेरेव कारणत्वमध्यवगच्छाम इति तदेव तदर्थिन उपादद्महे न पादुकादीति । न च परशुधादेस्स्वरूपसन्निधाने सत्यपि सर्वदा कार्योदयः स्वरूपवत्सहकारिणामप्यपेक्षणीयत्वात्सहकार्यादिसन्निधानस्य सर्वदा ऽनुपपत्तेः । सहकारिवर्गे च धर्मादिकमपि निपतति तदपेक्षे च कार्योत्पादे कथं सर्वदा तत्सम्भवः ।

धर्माधर्मयोश्च वैचित्र्यकार्यबलेन कल्पनमपरिहार्यम्। तयोश्च न शक्तित्वादतीन्द्रियत्वम्। अपि तु स्वरूपमहिम्नैव मनःपरमाण्वादिवत्। यदपि विषदहनसन्निधाने सत्यपि मन्त्रप्रयोगात्तत्कार्यादर्शनं तदपि न शक्तिप्रतिबन्धननिबन्धनमपि तु सामग्र्यन्तरानुप्रवेशहेतुकम्। ननु मन्त्रिणा प्रयुञ्जता तत्र किं कृतं न किं चित्कृतम्। सामग्र्यन्तरं तु सम्पादितं का चिद्धि सामग्री कस्य चित्कार्यस्य हेतुः। स्वरूपं तदवस्थमेवेति चेद्। यद्येवमभक्षितमपि विषं कथं न हन्यात्। तत्रास्य संयोगाद्यपेक्षणीयमस्तीति चेन्मन्त्राभावो ऽप्यपेक्ष्यताम्। दिव्यकरणकाले धर्म इव मन्त्रो ऽप्यनुप्रविष्टः कार्यं प्रतिहन्ति। शक्तिपक्षे ऽपि वा मन्त्रस्य को व्यापारः मन्त्रेण हि शक्तेर्नाशो वा क्रियते प्रतिबन्धो वा न तावन्नाशः। मन्त्रापगमे पुनस्तत्कार्यदर्शनात्। प्रतिबन्धस्तु स्वरूपस्यैव शक्तेरिवास्तु। स्वरूपस्य किं जातं कार्यादासीन्यमिति चेत्तदितरतोपि समानम्। स्वरूपमस्त्येव दृश्यमानत्वादिति चेच्छक्तिरप्यस्ति पुनः कार्यदर्शनेनानुमीयमानत्वादिति। किं च शक्तिरभ्युपगम्यमाना पदार्थस्वरूपवन्नित्या ऽभ्युपगम्येत कार्या वा नित्यत्वे सर्वदा कार्योदयप्रसङ्गः। सहकार्यपेक्षायां तु स्वरूपस्यैव तदपेक्षा ऽस्तु किं शक्त्या। कार्यत्वे तु शक्तेः पदार्थस्वरूपमात्रकार्यत्वं वा स्यात्सहकार्यादिसामग्रीकार्यत्वं वा। स्वरूपमात्रकार्यत्वे पुनरपि सर्वदा कार्योत्पादप्रसङ्गः सर्वदा शक्तेरुत्पादात्। सामग्रीकार्यत्वे तु कार्यमस्तु किमन्तरालवर्तिन्या शक्त्या। अशक्तात्कारकात्कार्यं न निष्पद्यते इति चेच्छक्तिरपि कार्यं तदुत्पत्तावप्येवं शक्त्यन्तरकल्पनादनवस्था। आह। दृष्टसिद्धये ह्यदृष्टं कल्प्यते न तु दृष्टविघाताय शक्त्यन्तरकल्पनायां शक्तिश्रेणीनिर्माणे एव क्षीणत्वात्कारकाणां कार्यविघातः स्यादित्येकैव शक्तिः कल्प्यते तत्कृतो ऽनवस्था। अत्रोच्यते। यद्यदृष्टमन्तरेण दृष्टं न सिद्ध्यति काममदृष्टं कल्प्यताम्। अन्यथा ऽपि तु तदुपपत्तौ किं तदुपकल्पनेन। दर्शिता चान्यथाप्युपपत्तिः कल्प्यमानमपि चादृष्टं सत्कल्प्यतां यदनवस्थां नावहेत धर्मादिवत्। अपि च व्यापारो ऽप्यतीन्द्रियः शक्तिवदिष्यते भवद्भिरन्यतरकल्पनयैव कार्योपपत्तेः किमुभयकल्पनागौरवेण। शक्तमव्याप्रियमाणं न कारकं कारकमिति चेतच्छक्तमिति। तथा कथं जानामि। कार्यदर्शनाज्जानामीति चेद्व्यापारादेव कार्यं सेत्स्यति। पादुकादेर्व्याप्रियमाणादपि न पादप-

च्छेदो दृश्यते इति चेत् प्रत्यक्षस्तर्हि व्यापारो नातीन्द्रियो यतः कार्यदर्शनात्पूर्वमपि व्याप्रियमाणत्वं ज्ञातमायुष्मता । कार्यानुमेयो हि व्यापारः कार्यं विना न ज्ञायेतैव । कार्यं त्वन्यतरस्मादपि घटमानं नोभयं कल्पयितुं प्रभवतीत्यलं प्रसङ्गेन प्रकृतमनुसरामः । तस्मादतीन्द्रियायाः शक्तेरभावान्निर्विषया यथोदाहृतास्ता अर्थापत्तयः । भवन्त्यपि वा शक्तिरतीन्द्रिया ऽनुमानस्यैव विषयः कार्यकारणपूर्वकत्वेन व्याप्तिग्रहणात्स्वरूपमात्रस्य च कारणत्वानिर्वहणादधिकं किमप्यनुमास्यते सा शक्तिरिति ।

शब्दनित्यत्वसिद्धौ तु या ऽर्थापत्तिरुदाहृता ।
तस्याः शब्दपरीक्षायां समाधिरभिधास्यते ॥

अभावपूर्विका ऽप्यर्थापत्तिरनुमानमेव जीवतो गृहाभावेन लिङ्गभूतेन वहिर्भावावगमात् । चैत्रस्य गृहाभावो धर्मी बहिर्भावेन तद्वानिति साध्यो धर्मः जीवन्मनुष्यगृहाभावत्वात्पूर्वोपलब्धैवंविधगृहाभाववत् । यथा धर्मी वह्निमानिति साध्यो ऽर्थः धूमत्वात् पूर्वोपलब्धधूमवदिति । अतश्च गृहादीनां लिङ्गत्वाशङ्कनमपाकरणं चाडम्बरमात्रम् । यत्पुनः प्रमेयानुप्रवेशदूषणमभ्यधायि तदपि न साम्प्रतम् । किं प्रमेयमभिमतमत्र भवतां किं सत्तामात्रम् उत बहिर्देशविशेषितं सत्त्वम् । सत्तामात्रं तावदागमादेवावगतमिति न प्रमाणान्तरप्रमेयतामवलम्बते । बहिर्देशविशेषितं तु सत्त्वं भवति प्रमेयं तस्य तु तदानीमनुप्रवेशः कुतस्त्यः । गृहाभावग्राहकं हि प्रमाणं गृहे एव सदुपलम्भकप्रमाणावकाशमपाकरोति न बहिः सदसत्त्वचिन्तां प्रस्तौति ।

घृतस्य जीवतो दूरे तिष्ठतः प्राङ्गणे ऽपि वा ।
गृहाभावपरिच्छेदे न विशेषो ऽस्ति कश्चन ॥

जीवनविशिष्टस्त्वसौ गृह्यमाणो लिङ्गतामश्नुते व्यभिचारनिरासात् । न च विशेषणग्रहणमेव प्रमेयग्रहणम् । जीवनमन्यदन्यच्च बहिर्भावाख्यं प्रमेयम् । ननु जीवनविशिष्टगृहाभावप्रतीतिरेव बहिर्भावप्रतीतिः । नैतदेवम् । जीवनविशिष्टगृहाभावप्रतीतेः बहिर्भावः प्रतीतः न तत्प्रतीतिरेव बहिर्भावप्रतीतिः । न हि दहनाधिकरणधूमप्रतीतिरेव दहनप्रतीतिः किं तु धूमादन्य एव दहन इहापि गृहाभावजीवनाभ्यामन्य एव बहिर्भावः । पर्वतहुतवहयोस्सिद्धत्वान्मत्वर्थमात्रं तत्रापूर्वमनुमेयम् । एवमिहापि बहि-

ननु वचनमपरिपूर्णमिति प्रतीतिमेव यथोचितां जनयितुमसमर्थम् । किं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यतो न भवति तत्पीनताप्रतीतिः । न न भवति साकाङ्क्षा तु भवति । न च साकाङ्क्षप्रतीतिकारिणस्तस्य प्रामाण्यमिति तदेव तावत्पूरयितुं युक्तम् । तदसत् । कस्याच साकाङ्क्षत्वं किं शब्दस्य किं वा तदर्थस्योत स्वित्तदवगमस्येति । शब्दस्य तावदर्थनिरपेक्षस्य न काचिदाकाङ्क्षा ऽनभिव्यक्तशब्दवत् । अर्थस्तु साकाङ्क्षः सन्नर्थान्तरमुपकल्पयतु को ऽवसरो वचनकल्पनायाः । अवगमो ऽप्यर्थविषय एव साकाङ्क्षो भवति न शब्दविषयः श्रोत्रकरणकः । तस्मादवगमनैराकाङ्क्ष्यसिद्धये तदर्थकल्पनमेव युक्तम् । वचनैकदेशकल्पनमप्यर्थावगतिसिद्ध्यर्थमेवेति तत्कल्पनमेवास्तु किं सोपानान्तरेण । यत्तु कल्प्यमानस्यावैदिकत्वमर्थस्य प्राप्नोतीति । तत्र वचनकल्पनापक्षे सुतरामवैदिकः सो ऽर्थः स्यात् । कल्प्यमानस्य वचनस्य वेदादन्यत्वात् । श्रुतो ऽनुमितश्च द्विविधः स वेद एवेति चेत् श्रौतार्थः श्रौतार्थानुमितो द्विविधः स वेदार्थ एव भविष्यतीति किं वचनसोपानान्तरकल्पनया । तेन श्रूयमाणवेदवचनप्रतिपाद्यार्थसामर्थ्यलभ्यत्वादेव तस्य वेदार्थता भविष्यति । सर्वथा न वचनैकदेशविषया श्रुतार्थापत्तिः श्रेयसी श्रुत्येकदेशकल्पनापक्षप्रतिक्षेपाच्च* तदतीन्द्रियतया संबन्धग्रहणमघटमानमिति यदुक्तं तदपि प्रत्युक्तम् । अर्थे तु सामान्येन संबन्धग्रहणमपि सूपपादम् । तत्र तत्र यज्यादेरर्थस्याधिकाराद्यर्थान्तरासंबद्धस्य दृष्टत्वादिति । प्राभाकरास्तु दृष्टः श्रुतो वेति भाष्यं लौकिकमभिधानान्तरमेवेदमुपलब्धिवचनमिति वर्णयन्तः श्रुतार्थापत्तिं प्रत्याचक्षते । श्रूयमाणस्यैव शब्दस्य तावत्यर्थे सामर्थ्यमुपगच्छन्तः तमर्थं शाब्दमेव प्रतिजानते वाक्यस्य दूराविदूरव्यवस्थितगुणागुणक्रियाद्यनेककारककलापोपरक्तकार्यात्मकवाक्यार्थप्रतीतावपि दीर्घदीर्घो व्यापारः अविरतव्यापारे च शब्दे सा प्रतीतिरुदेति तद्व्यापारविरतौ नोदेति तदुत्पादककारकाभावात् । वृद्धव्यवहारतश्च शब्देषु व्युत्पाद्यमानो लोकस्तथाभूतवाक्यव्यवहारिणो वृद्धान् पश्यन्वाक्यस्य च तादृशवाक्यार्थे सामर्थ्यमवधारयति । तदनुवर्तीनि तु पदानि तस्मिन्नैमित्तिके निमित्तानि भवन्ति । नैमित्तिकानुकूल्यपर्यालोचनया क्व चिदश्रूयमाणान्यपि तानि निमित्ततां भजन्ते

* प्रतिक्षेपाच्चेति मूले पाठः ।

विश्वजिदादौ स्वर्गकामादिपदवत् । क्व चिच्छ्रूयमाणान्यपि तदननुकूलत्वात्परित्यज्यन्ते यस्योभय हविरार्तिमार्च्छेदितिवत् । क्व चिदन्यथा स्थितानि तदनुरोधादन्यथैव स्थाप्यन्ते प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीतिवत् । तस्मात्प्रथमावगतैकघनाकार*वाक्यार्थानुसारेण सतामसतां वा पदानां निमित्तभावव्यवस्थापनादश्रूयमाणतयाविधैकदेशादपि वाक्यात्तदर्थावगतिसम्भवान्कि श्रुतार्थापत्त्या । अत एव न सोपानव्यवहितं तस्यार्थस्य शाब्दत्वं साक्षादेव तत्सिद्धेः । ननु च श्रूयमाणेषु निमित्तेषु कुतस्तदर्थमवगच्छाम, अनवगच्छन्तश्च कीदृशं नैमित्तिकमवकल्पयाम, । उच्यते । श्रुतेष्वपि पदेषु तेषां निमित्तभावो न स्वमहिम्ना ऽवकल्पते किं तु नैमित्तिकानुसारद्वारक इत्युक्तम् । एवमश्रुतेष्वपि भविष्यति । न यजेौ करणविभक्तिं शृणुमो न स्वर्गे कर्मविभक्तिं नाग्निचिदादिषु क्विप्प्रत्ययं नाधुनादिषु प्रकृतिं न समासतद्धितेषु यथोचितां विभक्तिमपि च प्रतीम एव तदर्थम् । एवं विश्वजिदादावपि यजेतेति नैमित्तिकबलादेव स्वर्गकामादिपदार्थं प्रत्येष्याम । नियोगगर्भत्वाच्च विनियोगस्य लिङ्गादीनि श्रुतिकल्पनामन्तरेणापि नियोगव्यापारं परिगृह्य तेन वस्तूनि विनियोजकतां प्रतिपत्स्यन्ते ।

नन्वेवं सति सर्वत्र शब्दव्यापारसम्भवात् ।
मुख्यस्यापि भवेत्साम्यं गौणलाक्षणिकादिभिः ॥
श्रुतिलिङ्गादिमानानां विरोधो यश्च वर्ण्यते ।
पूर्वपूर्वबलीयस्त्वं तत्कथं वा भविष्यति ॥

उच्यते । सत्यपि सर्वत्र शब्दव्यापारे तत्प्रकारभेदोपपत्तेरेव न दोषः । न हि पदानां सर्वात्मना निमित्तभावमपह्नायैव नैमित्तिकप्रतीतिरुपपद्यते । तदपरित्यागाच्च तत्स्वरूपवैचित्र्यमनुवर्ततएव ।

अन्यथा सिंहशब्देन मतिः केसरिणीसुते ।
अन्यथा देवदत्तादौ प्रतीतिरुपजन्यते ॥
गङ्गायां मज्जतीत्यत्र गङ्गाशब्दो निमित्तताम् ।
उपयाति यथा नैव घोषादिषु सतीं तथा ॥

---

* प्रथमावगतैकघनाकारेति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानामप्यर्थसन्निकर्षविप्रकर्षकृतो ऽस्त्येव विशेष इति तथापि न विनियोगसाम्यम् ।

श्रुतिलिङ्गादिभिर्यो ऽपि कल्पयेद्विनियोजिकाम् ।
तस्यापि तस्यास्तुल्यत्वाद्बाध्यबाधकता कथम् ॥
अथ तत्कल्पने तेषां विदूरान्तिकवृत्तिता ।
स यथार्थगतो न्याय इति तत्कल्पनेन किम् ।

ऐन्द्राग्नादिषु वैकृतेषु कर्मसु न प्राकृतविध्यन्तवचनानुमानमपि तु चोदकव्यापारेण तस्यैव प्राप्तिः वैकृतस्य विधेः कदा चिदाकाङ्क्षा चोदक इत्युच्यते । नन्वेवमुभयत्र तदवगमाविशेषादुपदेशातिदेशयोः को विशेषः । न नियोगावगमे कश्चिद्विशेषः । किं तूपदेशे यथोपदेशं कार्यमतिदेशे तु यथाकार्यमुपदेश इत्येतयोर्विशेषः । ननु यथाकार्यमुपदेशे ऽनुपयुज्यमानकृष्णलचर्वेवघातादेः प्राप्तिरेव न भवेदिति को बाधार्थः । न अखण्डमण्डलविध्यन्तकाण्डप्राप्तेः । न ह्यांशिकतया चोदकः प्रवर्तते इत्यलमनया प्रसक्तानुप्रसक्तयागतशास्त्रान्तरगर्भकथाविस्तरप्रस्तावनया ।

इति प्रसङ्गाद्व्याख्यातं लेशतो वाक्यविन्मतम् ।
एतस्य युक्तायुक्तत्वपरिच्छेदे तु केवलम् ॥
श्रुतार्थापत्तिरस्माकं दूषणीयतया स्थिता ।
तद्दूषणे च पूर्वोक्तवीथ्या ऽनेन पथा ऽस्तु वा ॥
एतेन शब्दसामर्थ्यमहिम्ना सो ऽपि वारितः ।
यमन्यः पण्डितंमन्यः प्रपेदे कं चन ध्वनिम् ॥
विधेर्निषेधावगतिर्विधिबुद्धिर्निषेधतः ।

यथा ।

भम धम्मिअ वीसत्थो सो स्म पान्थ गृहं विश ॥
मानान्तरपरिच्छेद्यवस्तुरूपोपदेशिनाम् ।
शब्दानामेव सामर्थ्यं तत्र तत्र तथा तथा ॥
अथ वा नेदृशी चर्चा कविभिः सह शोभते ।
विद्वांसो ऽपि विमुह्यन्ति वाक्यार्थगहने ऽध्वनि ॥

तदलमनया गोष्ठ्या विद्वज्जनोचितया चिरं
परमगहनस्तर्कज्ञानामभूमिरियं नयः ।
प्रकृतमधुना तस्माद् ब्रूमो न भात्यनुमानतः
तनुरपि सतामर्थापत्तेर्विशेष इति स्थितम् ॥

आह अभावस्तर्हि प्रमाणान्तरमस्तु ।

सत्परिच्छेदकं यत्र न प्रमाणं प्रवर्तते ।
तदभावमितौ मानं प्रमाणाभाव उच्यते ॥

इह घटो नास्तीति घटं प्रति सदुपलम्भकप्रमाणप्रवृत्तिर्नास्तीति असौ प्रमाणाभावो घटाभावं परिच्छिनत्ति । तत्र च घटविषयज्ञातृव्यापारानुत्पाद एव दृश्यादर्शनवाच्यः प्रमाणं नास्तीति बुद्धिः फलम् । अथ वा घटाभावग्राही ग्रहीतृव्यापारः सदुपलम्भकप्रमाणाभावजनितो नास्तीति प्रत्ययस्वभावः प्रमाणं फलं तु हानादिज्ञानं भविष्यति । तदुक्तम् ।

प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते ।
सात्मनो ऽपरिणामो वा विज्ञानं वा ऽन्यवस्तुनीति * ॥

अन्यवस्तुशब्देन घटाभाव उक्तः । तत्र तावदिदं नास्तीति ज्ञानं न प्रत्यक्षजनितमिन्द्रियार्थसन्निकर्षाभावात् । सन्निकर्षो हि संयोगसमवायस्वभावः † तत्प्रभावभेदो वा, संयुक्तसमवायादिरिह नास्त्येव संयुक्तविशेषणभावो ऽपि न सम्भवति कुम्भाभावस्य भूप्रदेशविशेषणत्वाभावात् । न ह्यसंयुक्तमसमवेतं वा किं चिद्विशेषणं भवति संयुक्तस्य दण्डादेः समवेतस्य शुक्लगुणादेस्तथाभावदर्शनाद् । अभावश्च न केन चित्संयुज्यते अद्रव्यभावात् । न क्व चित्स समवैति गुणादिवैलक्षण्यादिति । यदि च संयुक्तविशेषणभावसन्निकर्षोपकृतं चक्षुरभावं गृह्णाति तर्हि तदविशेषात्संयुक्तद्रव्यवर्तीन् रसादीनपि गृह्णीयात् तदभावमपि मा ग्रहीदयोग्यत्वाविशेषात् । योग्यायोग्यत्वकृतग्रहणाग्रहणनियमवादे वा योग्यतैव सन्निकर्षो भवतु किं षट्कघोषणेन । तस्मान्न घटाभावज्ञानं चाक्षुषम् । ननु भूप्रदेशं च घटाभावं च विस्फारिते चक्षुषि निरीक्षामहे निमीलिते तु तस्मिंस्तयोरन्यतरमपि न पश्यामः । तत्र समाने

* श्लोकवार्त्तिके ऽभावपरिच्छेदे श्लो० ११ । † स्वभावत इति मूले पाठः ।

रस्य । प्रकृते तु नेदृशः प्रकारः समस्ति । न चैकत्र तद्भावभावित्वमन्यथा-सिद्धमिति सर्वत्र तथा कल्प्यते । एवं हि रूपमपि चाक्षुषतामवजह्यात् । ननु नीरूपस्यासम्बद्धस्य च चाक्षुषत्वमभावस्य कथमभिधीयते । चक्षुर्जनितज्ञानविषयत्वाच्चाक्षुषत्वं न रूपवत्त्वेन । रूपवतामपि परमाणूनामचाक्षुषत्वात् । सम्बद्धमपि न सर्वं चाक्षुषमाकाशस्य तथात्वे ऽपि तदभावात् । नन्वसंबद्धस्य चक्षुषा ग्रहणे दूरव्यवहितस्य विभीषणादेरपि चाक्षुषत्वप्रसङ्गः उच्यते । भावे खल्वयं नियमः यदसंबद्धस्य चक्षुषा ऽग्रहणम् अभावस्त्वसंबद्धो ऽपि चक्षुषा ग्रहीष्यते । षट्प्रकारसन्निकर्षवर्णनमपि भावाभिप्रायमेव संबद्धं हि यद् गृह्यते तत् षण्णां सन्निकर्षाणामन्यतमेन सन्निकर्षेणेति । प्राप्यकारित्वमपि इन्द्रियाणां वस्त्वभिप्रायमेवोच्यते । तस्मादवस्तुत्वादभावस्य तेन सन्निकर्षमलभमानमपि नयनमुपजनयति तद्विषयमवगममिति न दोषः । न चासंबद्धत्वाविशेषाद्देशान्तरादिषु सर्वाभावग्रहणमाशङ्कनीयम् । आश्रयग्रहणसापेक्षत्वादभावप्रतीतेः आश्रयस्य च सन्निहितस्यैव प्रत्यक्षत्वात् । अथ वा संयुक्तविशेषणभावाख्यसन्निकर्षोपकृतं चक्षुरभावं ग्रहीष्यति । यथा समवायप्रत्यक्षत्ववादिनां पक्षे समवायमिति । ननु तद्वीदमसिद्धम् असिद्धस्य दृष्टान्ते क्रियते । मैवम् । भवता ऽपि द्रव्यगुणयोर्वृत्तेरपरिहार्यत्वात् । भेदबुद्ध्या सिद्धभेदयोरसंबद्धयोश्च द्रव्यगुणयोरदर्शनादवश्यं का चिद्वृत्तिरेषितव्येत्यलमर्थान्तरचिन्तनेन । यत्तूक्तं संयोगसमवाययोरभावादभावो न भूप्रदेशस्य विशेषणमिति तदप्यसाधु । संयोगसमवायाभ्यामन्यस्यैव विशेषणविशेष्यभावनाम्नः संबन्धस्यादूरे एव प्रतीतिबलेन दर्शयिष्यमाणत्वात् । यस्तु संयुक्तविशेषणभावे सन्निकर्षे रसादिभिरतिप्रसङ्ग उद्भावितः सो ऽयं संयुक्तसमवायाख्ये चक्षूरूपसन्निकर्षे ऽपि समानो दोषः । संयुक्तसमवायो ऽपि तर्हि मा भूत् सन्निकर्षः किं नश्छिन्नम् । तत्किमसंबद्धमेव रूपं गृह्णातु चक्षुः न हि संयुक्तसमवायादन्यश्चक्षूरूपयोः सम्बन्धः । नन्वर्थग्रहणात्मको व्यापार एव चक्षुषः सन्निकर्षो योग्यता वा तद्वशादेव रूपस्य तद्ग्राहकत्वमुपेयते न संयुक्तसमवायादिनेति स तर्हि व्यापारः सा वा योग्यता कथमभावमपि प्रति तस्य न स्यात् । प्राप्यकारीणि चेन्द्रियाणि कारकत्वादित्यन्ते सन्निकर्षश्च निह्नूयते इति विप्रतिषिद्धम् । तस्मात् षट्प्रकारा सन्निकर्षाणामामिनी

योग्यता वक्तव्या । न योग्यतामात्रे एव विश्रम्य स्थातव्यम् । यत्र योग्यता तत्र सन्निकर्षो ऽप्यस्ति न तु यत्र सन्निकर्षस्तत्रावश्यं योग्यतेत्येवमभ्युपगच्छतां न रसाद्यतिप्रसङ्गचोदना धुनोति । मनोरसादेः सत्यपि सन्निकर्षे योग्यत्वाभावादग्रहणम् ।

योग्यतामात्रवादेऽपि नाभावस्यास्त्ययोग्यता ।
भवद्भिर्वस्तुधर्मो ऽस्य को वा नाभ्युपगम्यते ॥
सर्वोपाख्यावियुक्तत्वान्नास्त्येवेत्येष वोच्यताम् ।
अभावश्चानुपाख्यानविषयो वा ऽभ्युपेयताम् ॥

यदपि ।

स्वरूपमात्रं दृष्टं च पश्चात्किं चित्स्मरन्नपि ।
तत्रान्यनास्तितां पृष्टस्तदैव प्रतिपद्यते * ॥

इत्युक्तं तदपि न युक्तम् । वस्त्वन्तरविविक्तगोरमूलकस्वरूपग्रहणसमये एव तत्रासन्निहितसकलपदार्थाभावग्रहणस्य मेचकबुद्ध्या सिद्धत्वाद् इदानीं तद्गतगर्गाभावास्मरणं न तस्य परोक्षस्यानुभवः । तथा हि तदानीं गर्गस्तत्र नासीदित्येवमसौ स्मृत्वा सत्यवादी स्मरति इदानीं त्वस्तित्वनास्तित्वे प्रति संशेते यदासौ गर्गस्य कुतश्चिदागतस्येदानीं तत्रास्तित्वसम्भवात् । ननु न पूर्वं सर्वाभावग्रहणमनुभूतवानसौ गोरमूलके अननुभूयमानमपि तदस्य बलात्कल्प्यते ऽभ्यस्तविषये ऽविनाभावस्मरणवत् । तथा हि तेन तेनानुयुक्तः तस्य तस्याभावं स्मृत्वोत्तरमसौ सर्वेभ्य आचष्टे । ननु मेचकबुद्ध्या सकलाभावग्रहणे सहसैव सकलाभावस्मृतिरुपजायेत । मैवम् । यदेव प्रश्नादिस्मरणकारणमस्य भवति तदेव स्मरति न सर्वमविद्यमानस्मरणनिमित्तम् । अन्यत्र तु युगपदुपलब्धेष्वपि वर्णेषु युगपदन्त्यवर्णानुभवसमनन्तरं स्मरणम् । अन्यत्र तु युगपदुपलब्धे ऽपि क्रमेण स्मरणं भविष्यतीति न मेचकबुद्धावयं दोषः । किं च स्वरूपमात्रं दृष्टमिति वदता भवता ऽपि मेचकज्ञानमभ्युपगतमेव मात्रग्रहणेन तदन्याभावग्रहणसिद्धेः । एवं हि भवानेवाभ्यधात् ।

अयमेवेति यो ह्येष भावे भवति निर्णयः ।
नैष वस्त्वन्तराभावसंवित्त्यनुगमादृते † ॥

* श्लोकवार्तिके ऽभावपरिच्छेदे श्लो॰ २९ । † श्लोकवार्तिके ऽभावपरिच्छेदे श्लो॰ १५ ।

इति । तस्माद्गौरमूलकावेशसमये यत्र तत्रासन्निहितस्य गगादेरभावग्रहणान्नेदानीं परोक्षाभावग्रहणमभावकारणमभ्युपगन्तव्यमिति प्रत्यक्षगम्य एवायमभावः । यत्पुनरननुमेयत्वम् इह घटो नास्तीति प्रकृताभावविषयमभ्यधायि तदस्माकमभिमतम् । क्वचित्पुनरसन्निकृष्टदेशवृत्तिरनुमेयो ऽपि भवत्यभावो यथा सन्तमसे सलिलधाराविसरसिक्तसस्यमूलमभिवर्षति देवे घनपवनसंयोगाभावो ऽनुमीयते यथा चार्थापत्तावुदाहृतं गृहभावेन चैत्रस्य बहिर्भावकल्पनमिति ।

आगमादप्यभावस्य क्व चिद्भवति निश्चयः ।
चोरादिनास्तितावाक्यानमध्वगानामिवाप्ततः ॥

यत्पुनरुक्तम् अनुरूपेण प्रमाणेन प्रमेयं प्रमीयते प्रमेयत्वाद्भावात्मकप्रमेयवदिति । एतदप्यप्रयोजकं साधनम् ।

अभावः पटलादीनां प्रत्यक्षं प्रतिपद्यते ।
विपक्षे वृत्त्यभावश्च लिङ्गस्य सहकारिताम् ॥
पुरुषोक्तिषु दोषाणामभावश्चोपयुज्यते ।
सामग्र्यन्तर्गतात्तस्मादभावादपि भावधीः ॥
अभावश्च क्व चिल्लिङ्गमिष्यते भावसंविदः ।
वृष्ट्यभावो ऽपि वाय्वभ्रसंयोगस्यानुमापकः ॥
तस्माद्युक्तमभावस्य नाभावेनैव वेदनम् ।
न नाम यादृशो यस्य धर्मिणस्तस्य तादृशः ॥
अत्र रक्तपटाः प्राहुः प्रमेये सति चिन्तनम् ।
युक्तं नाम प्रमाणस्य सदेव त्वतिदुर्लभम् ॥

अभावो नाम प्रतीयमानो न स्वतन्त्रतया घटाद्यभावस्वरूपसदनुभूयते ऽपि तु देशकालप्रतियोगिविशिष्टत्वेन । तथा ह्येवं प्रतीतिरिहेदानीमिह नास्तीति न चैवमवगम्यमानो ऽपि यदि तैः संबद्ध एव अयमभावः कथं न द्विष्यात् । न त्वस्य तैस्संबन्धः न हि देशेन कालेन प्रतियोगिना सहास्य कश्चित्संबन्धः संयोगसमवायादेरनुपपत्तेः । न च सम्बन्धरहितमेव विशेषणं भवति । ननु विशेषणविशेष्यभाव एव संबन्धः किं संबन्धान्तरापेक्षया । नैवम् । संबन्धान्तरमन्तरेण तदनुपपत्तेः । यदुक्तं समवेतं वा विशे

यणं भवति दण्डी देवदत्तो नीलमुत्पलमिति । अतश्च न वास्तवः स्वतन्त्र एव विशेषणविशेष्यभावः संबन्धः पुरुषेच्छया विपर्ययस्यान्तमप्येनं पश्यामः । विशेषणमपि विशेष्यीभवति विशेष्यमपि विशेषणीभवतीति काल्पनिक एवायं संबन्धः न वस्तुधर्मः । प्रतियोगिना सह नतरामभावस्य संबन्धो ऽसमानकालत्वात् । यदा हि घटो न तदा तदभावः यदा वा तदभावो न तदा घट इति । विरोधाख्यसंबन्धो भविष्यतीति चेत्को विरोधार्थः । यदि हि प्राक्सिद्धो घटाभाव आगत्य घटं विहन्यात्भवेदपि तद्विरोधी घटमुद्गरयोरिव न त्वेवमस्ति तयोरसमानकालत्वात् । अभ्युपगमे वा घटतदभावयोरिव वध्यघातकयोः साहचर्यमनुभूयेत । घटाभावः किं कुर्वन् घटं विहन्याद् अकिञ्चित्करस्य विरोधित्वे ऽतिप्रसक्तिः अभावान्तरकरणत्वे ऽनवस्था । मुद्गरादयो घटस्य नाभावहेतवो भवितुमर्हन्ति भावस्य स्वत एव भङ्गुरत्वेन विनाशहेत्वनपेक्षत्वात् ।

भावो विनश्वरात्मा चेत्कृतं प्रलयहेतुभिः ।
अथाप्यनश्वरात्मा चेत्कृतं प्रलयहेतुभिः ॥

तस्माद्विजातीयकपालादिसन्ततिजननएव मुद्गरादिकारकव्यापारः सामग्र्यन्तरानुप्रवेशे सति सन्तत्यन्तरोत्पादो न पुनरभावस्य ततो निष्पत्तिः । स हि घटाद्वस्त्वन्तरं चेत्किमागतं यदसौ न पूर्ववदुपलभ्यते । तद्विरोधित्वादिति चेत्प्रत्युक्तमेतत् । अनर्थान्तरत्वे तु घटस्यैव मुद्गरकार्यत्वं स्यात् । ननु यानि मुद्गरेण कपालानि जन्यन्ते स एव घटाभावः । हन्त तर्हि कपालस्फोटने सति घटाभावस्य विनष्टत्वाद् घटस्योन्मज्जनं प्राप्नोति । किं चाकिञ्चित्कराणि कपालानि घटस्याभाव इति यदुच्यते पटस्यापि तथोच्येरन् । किन्तु कारकत्वं तेषां पूर्ववत् प्रतिक्षेप्तव्यम् । अपि चायमभावो भवनधर्मा वा स्यादभवनधर्मा वा भवनधर्मत्वे भावोऽसौ भवेद् घटादिवत् । अभवनधर्मा तु यद्यभावोऽस्ति स नित्य एवासौ तर्हि भवेत् । स चायमेकपदार्थसंबन्धी वा स्यात्सर्वपदार्थसंबन्धी वा नैकाभावसंबन्धित्वे न तस्य नियमकारणमुत्पश्यामः । सर्वभावसंबन्धित्वे तु सर्वपदार्थप्रतिकूलस्याभावस्य नित्यत्वान्नित्यः सन्नित्यो वा कश्चिदभावो नामास्ति । नन्वभावानभ्युपगमे भावानामितरेतरसङ्करादयिलव्यवहारविप्लवः प्राप्नोति । यदाह ।

क्षीरे दधि भवेदेवं दध्नि क्षीरं घटे पटः ।
शशे शृङ्गं पृथिव्यादौ चैतन्यं मूर्तिरात्मन इति* ॥

अभावाभ्युपगमे तु भावानामितरेतराभावादसङ्कीर्णस्वभावत्वाद् अभावकारणकसङ्करपरिहारकथने तु सुतरां विप्लवः ।

भावो भावादिवान्यस्मादभावांशादपि ध्रुवम् ।
असङ्कीर्णोऽभ्युपेतव्यः स कथं वा भविष्यति ॥
अन्योन्यमपि भावानां यद्यसङ्कीर्णता स्वतः ।
भावैः किमपराद्धं वा परतश्चेत्कुतो नु सा ॥
भावेभ्यो यद्युपेयेत भवेदन्योन्यसंश्रयम् ।
अभावान्तरजन्या चेदनवस्था दुरुत्तरा ॥

अभावस्वभावतायाश्च सर्वान् प्रत्यविशेषात्प्रतिषेध्यनिबन्धन एव तद्भेदः प्रतिषेध्याश्च भावाः परस्परेण भिद्यमानास्तं भिन्दन्तीति प्रत्युत भावाधीनमभावानामसाङ्कर्यं वक्तुमुचितं नतु विपर्ययो युक्तः । तदखिलपदार्थव्यवस्थाविसंष्ठुलीभावभयादपि नाभावाभ्युपगमो युक्तः ।

नन्वभावप्रतिक्षेपे नञः किं वाच्यमुच्यताम् ।
नैव शब्दानुसारेण वाच्यस्थितिरुपेयते ॥
बौद्धाः खलु वयं लोके सर्वत्र ख्यातकीर्तयः ।
विकल्पमात्रशब्दार्थपरिकल्पनपण्डिताः ॥
क्व चिन्नामपदग्रामवर्तिना जन्यते नञा ।
निषेधपर्युदस्तात्मविषयोल्लेखिनी मतिः ॥
क्व चित्त्वाख्यातसम्बन्धमुपेत्य विदधात्यसौ ।
तदुपात्तक्रियारम्भनिवृत्त्युल्लेखमात्रकम् ॥
ननु चानेन मार्गेण यदि भावो निरस्यते ।
एकादशप्रकारैषाऽनुपलब्धिः क्व गच्छतु ॥

स्वभावानुपलब्धिः यथा नेह घटोऽनुपलब्धेरिति । कारणानुपलब्धिर्यथा नात्र धूमो दहनानुपलब्धेरिति । व्यापकानुपलब्धिर्यथा नात्र

* आत्मनेति श्लोकवार्तिके ऽभाववादे श्लो ४ ।

शीतस्पर्शः पावकोपलब्धेरिति । कार्यानुपलब्धिर्यथा नात्र निरपवादा धूमहेतवः सन्ति धूमानुपलब्धेरिति । स्वभावविरुद्धोपलब्धिर्यथा नात्र शीतस्पर्शः पावकोपलब्धेरिति । स्वभावविरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा नात्र शीतस्पर्शो धूमोपलब्धेरिति । विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्यथा नाध्रुवभावी भूतस्यापि भावस्य विनाशो हेत्वन्तरापेक्षणादिति । कार्यविरुद्धोपलब्धिर्यथा नात्र शीतकारणमप्रतिबद्धसामर्थ्यमस्ति ज्वलनोपलब्धेरिति । व्यापकविरुद्धोपलब्धिर्यथा नात्र तुहिनस्पर्शः कृशानुदर्शनादिति । कारणविरुद्धोपलब्धिर्यथा नैतस्य रोमहर्षदन्तवीणादिविशेषाः सन्ति सन्निहितहुतवहाधिष्ठितविशेषादिति । कारणविरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा प्रवृत्तदन्तवीणादिविशेषपुरुषाधिष्ठित एष देशो न भवति धूमवत्त्वादिति ।

सत्यमेकादशविधा ऽनुपलब्धिरिहेष्यते ।

सा त्वसद्व्यवहारस्य हेतुर्नाभाववेदिनः ॥

नन्वनुपलब्धेः स्वभावहेतावन्तर्भावः उक्तः स्वभावहेतौ च साध्यसाधनयोरव्यतिरेक इष्यते । असद्व्यवहारश्च ज्ञानाभिधानात्मकत्वात्तत एव पृथगिति कथं तद्विषयता यायात् । सत्यमेवम् । किं तु नासद्व्यवहारस्तया साध्यते ऽपि तु तद्योग्यता । योग्यता च न ततो ऽर्थान्तरमिति न स्वभावहेतुत्वहानिः । ननु योग्यता भावात्मिका अनुपलब्धिस्त्वभावस्वभावेति कथमनर्थान्तरत्वम् । नैतदेवम् । न ह्युपलब्धिप्रतिषेधात्मिकामभावस्वभावामनुपलब्धिमनुपलब्धिविदो वदन्ति । किं तु प्रतिषेधपर्युदस्तवस्त्वन्तरोपलब्धिमेवार्थाभावस्वभावामिति । अत एवेदमपि न चोद्यम् अनुपलब्धेरभावात्मकत्वादनुपलब्ध्यन्तरपरिच्छेद्यत्वादनवस्थेति । यस्माद्वस्त्वन्तरोपलम्भात्मिका ऽनुपलब्धिः स्वसंवेद्यैवेति । नन्वनुपलब्धेरसद्व्यवहारसिद्धावदृष्टस्यापि तयात्व सिध्येद् न । दृश्यत्वविशेषणोपादानादुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरसद्व्यवहारो न यस्य कस्य चिदिति । तत्र

घटादेः पूर्वदृष्टस्य दृश्यत्वपरिनिश्चयात् ।
असत्त्वव्यवहारो हि सिध्यत्यनुपलब्धितः ॥
एकान्तानुपलब्धेषु विहाय कुसुमादिषु ।
*दृश्यत्वयोग्यता ऽनवधारणात् ॥

---

* समत्वधार्मेत्यपहितं मूले चुटितम् ।

न शक्यो ऽनुपलम्भेन कर्तुं नास्तित्वनिश्चयः ।
तथापि त्वविशेषो ऽत्र चैव इत्येवमादिषु ॥
तादात्म्यप्रतिषेधे च दृश्यस्य नोपयुज्यते ।
विशेषेतररूपो हि चैवः प्रत्यक्षगोचरः ॥
तादूप्यनिश्चये तस्य किं फलं तद्विशेषणम् ।
इत्यसद्व्यवहारस्य सिद्धेरनुपलब्धितः ॥
न भाववदभावाख्यं प्रमेयमवकल्पते ।

अत्राभिधीयते । इह तावत्सकलप्राणिसाक्षिकं संवेदनद्वयमुपजायमानं दृष्टम् इह घटो ऽस्ति इह नास्तीति तत्र विकल्पमात्रसंवेदनमनालम्बनमात्माशावलम्बनं वेत्यादि यदभिलप्यते तन्नास्तिताज्ञानइवास्तित्वज्ञाने ऽपि समानमतो द्वयोरपि प्रामाण्यं भवतु द्वयोरपि वा मा भूत् । यत्त्वस्तीति ज्ञानं प्रमाणमितरदप्रमाणमिति कथ्यते तदिच्छामात्रम् । अस्तीति ज्ञानसमानयोगक्षेमत्वे च नास्तीति ज्ञानस्य विषयश्चिन्तनीयः । ननु घटविविक्तभूतलोपलम्भभावे घटानुपलम्भ इत्युक्तं तदयुक्तम् । केयं घटविविक्तता सा भूप्रदेशादभिन्ना भिन्ना वा । अभेदे भूप्रदेशाविशेषाद् घटसंनिधाने ऽपि घटो नास्तीति प्रतिपत्तिर्जायेत भेदे तु नास्ति विवादः स्यात् ।

भेदाभेदे न चिन्त्या च घटादपि विविक्तता ।
अभेदे घट एव स्याद्भेदे चाभाव एव सा ॥

तदिह घटो नास्तीति घटविविक्तभूतलालम्बनतायामस्याः स्वसंविदः इहेति तावदस्मिन्संविदंशे देश आलम्बनमित्यविवाद एव । इह घटो ऽस्तीति भावप्रतीतिसमये ऽपि तत्र तदवभासाभ्युपगमात् । घटो नास्तीत्यत्र तु यदवभासते तन्न भूतलमात्रमेव भावप्रतीतिसमय तदतिरिक्तप्रतिभासस्याजस्रमभावित्वात् । तदतिरिक्तं तु प्रतिभासमानं घटविविक्ततेति वा कथ्यतां घटाभाव इति वा नात्र वस्तुनि विशेषः । ननु घटो नास्तीति विकल्पमात्रमेतत् । न दर्शनानन्तरप्रवृत्तत्वेन विधिविकल्पतुल्यत्वात् ।

यथानुभवमुत्पत्तुमर्हन्ति किल कल्पनाः ।
प्रतिषेधविकल्पस्तु न विध्यनुभवोचितः ॥

ननु नैव विकल्पानां वयं प्रामाण्यवादिनः ।
कामं विधिविकल्पानामपि मा भूत्प्रमाणता ॥
प्रामाण्यं दर्शनानां चेत्सविकल्पानुसारतः ।
इहापि तेषामेवास्ति तद्विकल्पानुसारतः ॥

वस्तुप्राप्त्या विधिविकल्पानां प्रामाण्यव्यवहार इति चेद् इहापि तत्प्राप्त्यैव निषेधविकल्पानामस्तु प्रामाण्यव्यवहारः । किमत्र वस्तु प्राप्यत इति चेत्तत्रापि किं प्राप्यते । नीलमिति चेत् सेयमभावस्यापि प्राप्तिर्भवत्येव नीलं हि प्राप्यमाणं तदभावाविनाभूतपीतादिव्यवच्छिन्नरूपं प्राप्यते सा चेयं तथाभूतनीलप्राप्तिर्भवन्तीतराभावप्राप्तिरपि भवत्यन्यथा हि नीलप्राप्तिरेव न स्यादिति । एतच्च लाक्षणिकं विरोधमाचक्षाणैर्भवद्भिरेवोपगतम् ।

सुखदुःखसमुत्पत्तिरभावे शत्रुमित्रयोः ॥
कण्टकाभावमालक्ष्य पदं पथि निधीयते ॥
प्रागुत्पत्तेर्घटाभावं बुद्ध्वा तत्कारणादरः ।
व्याध्यभावपरिच्छेदाद्भैषज्यविनिवर्तनम् ॥
इहाभावप्रतिष्ठानव्यवहारपरम्पराम् ।
पश्यन्नभावं को नाम निह्नुवीत सचेतनः ॥

ननु नाजनकमालम्बनं भवति ज्ञानस्याभावस्तु सकलोपाख्याविनिर्मुक्तस्वरूप इति न ज्ञानजननपटुः अतः कथं तदालम्बनम् । उच्यते । सौगतानां तावन्न किंचिज्जनकं वस्तु प्रतिभासते द्विक्षणावस्थितिप्रसङ्गेन क्षणभङ्गव्रतविलोपप्रसङ्गात् । उत्पद्यते चार्थज्ञानं च जनयति जातेन तेन गृह्यते चेत्यासां क्रियाणामेककालत्वाभावात् । तस्मादकारक एव भावः प्रतिभासते आकारार्पणपक्षं च प्रतिक्षेप्स्यामः । एवं भाववदभावोऽप्यजनकः प्रतिभासताम् । अस्माभिस्तु भाववदभावोऽपि ज्ञानजननसमर्थ इष्यते न हि निःशेषसामर्थ्यरहितत्वमभावलक्षणम् । अपि तु नास्तीति ज्ञानगम्यत्वम् । सत्प्रत्ययगम्यो हि भाव इष्यते असत्प्रत्ययगम्यस्त्वभाव इति । तदिदमुक्तं सदसती तत्त्वमिति * । ननु भाववदेष ज्ञानजनकः सन्नभावो न भावाद्विशिष्यते अहो निपुणदर्शी देवानांप्रियः प्रतीतिभेदश्चाऽस्ति तत्र प्रतीयमानो

* न्यायभाष्ये अ॰ १ आ॰ १ सू॰ १ ।

भावाभावौ न भिद्येते इति कथमेवं भवेद् । अपि रे मूढ ज्ञानजनकत्वाविशेषे ऽपि रूपरसौ कथं भिद्येते प्रतीतिभेदादिति चेद् भावाभावावपि जनकत्वधर्मसामान्ये ऽपि प्रतीतिभेदादेव भिद्येयाताम् । न हि प्रतिभास्यभेदमन्तरेण प्रतिभासभेदो भवतीति भवता ऽप्यभ्युपगतम् ।

प्रामाण्यं वस्तुविषयं द्वयोरर्थभिदां जगौ ।
प्रतिभासस्य विषत्वादेकस्मिंस्तदयोगत इति ॥

तस्मादस्तीति प्रतीतिरेव भावः नास्तीति प्रतीतेरभावो भूमिरित्यभ्युपगम्यताम् । अथ वा विज्ञानवाद एव मुख्यमास्थीयतामन्तरावस्थानं तु न साम्प्रतम् । अर्थक्रियासामर्थ्यमपि तस्य दर्शितमेव ।

स्वज्ञानाख्यक्रियाशक्तिरमुष्य दुरपह्नवा ।
अर्थक्रिया ऽन्यजन्या तु न भावेनापि जन्यते ॥
एवं च सति यः पूर्वं शक्तिवादो ऽत्र वर्णितः ।
स प्रत्यवविरुद्धत्वात्कण्ठशोषाय केवलम् ॥

तथा संबन्धाभावादिति यदुक्तं तत्र देशेन सह तावदभावस्य विशेषणविशेष्यभावः संबन्धः स तु संबन्धान्तरमूल इति भावे ऽयं नियमो नाभावे । यश्च भावे ऽप्येष नियमो न ह्येवं भवति यत्संबद्धं तद्विशेषणमेव यदपीडिते शिरसि वा धार्यमाणे दण्डे दण्डीति प्रत्ययानुत्पादात् । नाप्येवं यद्विशेषणं तत्संबद्धमेवेति समवायस्य सत्यपि विशेषणत्वे संबन्धान्तराभावात् । तस्मात्संबन्धान्तररहितो ऽपि प्रतिबन्ध्यइव वाच्यवाचकभावइव विशेषणविशेष्यभावः स्वतन्त्र एव संबन्धस्तत्राप्रतीतिरेवधार्यते । उभयोरुभयात्मकत्वात्कदा चित्कस्य चित्तया प्रतिभासात्पुरुषेच्छानुवर्तनेन व्यत्ययप्रत्ययत्वे ऽपि न दोषः । तस्माद्विशेषणविशेष्यभाव एव संबन्धो देशे भूतलादिना सहाभावस्य संबन्धः । एवं कालेनापि सह स एव वेदितव्यः । क्रियया कर्तृस्थया वा गमनादिकया कर्मस्थया वा भेदनादिकया सह संयोगाद्यभावे ऽपि विशेषणविशेष्यभाव एव संबन्धः तद्वदभावस्यापि भविष्यतीति । प्रतियोगिना तु सह विरोधो ऽस्य संबन्धः अयमेव च विरोधार्थः यदेकत्रोभयोरसमावेशः । अतश्चैकविनाशे न सर्वविनाशो घटाभावस्य घटैकप्रतियोगित्वात् । यत्तु भवनधर्मा अभवनधर्मा वेति विकल्पितं तत्राभवनधर्मैवाभावो

ऽभ्युपगम्यते भवनधर्मत्वे ऽपि चाभावो न भावान्न भिद्यते प्रतिभासभेदस्य रूपरसादिरूपदर्शितत्वात् । भवनधर्मत्वं चास्य हेत्वन्वयव्यतिरेकित्वादुवर्ति घटो हि मृत्पिण्डदण्डादीनिव जन्मनि विनाशे ऽपि मुद्गरादीननुवर्तते हेतून् । विजातीयसन्ततिजननपक्षे ऽपि सदृशसन्तानजनिकायाः शक्तेरभावः क्रियते एवान्यथा मुद्गराद्युपनिपाते ऽपि विजातीयेव सजातीयसन्ततिरभिजायेत । सजातीयविजातीयोभयसन्ततिजननशक्तियुक्तो घट इति चेद् मुद्गरादियोगात्पूर्वमपि कपालसन्ततिजननं तद्योगे ऽपि वा सति घटसन्ततिजननमनियमेन दृश्येतेति । विजातीयक्षणोत्पादनस्वभावे च घटे मुद्गरादेर्वैयर्थ्यमेव स्यात् ।

तदुत्पादस्वभावे हि न किञ्चिन्मुद्गरादिना ।
अतदुत्पादकत्वे ऽपि न किञ्चिन्मुद्गरादिना ॥
मुद्गरोपनिपाताच्च यदुत्पन्नं क्षणान्तरम् ।
घटक्षणस्य किं कृतं येन नाभाति पूर्ववत् ॥
नन्वस्याभवनं कृतं स एवार्थो ऽयमुच्यते ।
घञा किमपराद्धं वा किं वाप्युपकृतं ल्युटा ॥

नन्वुक्तं न तस्य किं चिद्भवति न भवत्येव केवलमिति तदयुक्तम् यदसौ न भवति स एवास्याभावः । ननु स न न तु तस्याभावः मैवम् । स नेतिशब्दयोर्ज्ञानयोश्च विषयभेदात् । स इति ज्ञानस्य स्मर्यमाणो घटादिविषयः नेति तु ज्ञानस्याभावो भूमिरित्यलमलीकविदग्धविरचितविफलवक्रवचनविमर्दनेन ।

तस्मादित्थमभावस्य प्रमेयत्वोपपादनात् ।
न ह्यसद्व्यवहाराय कल्पन्ते ऽनुपलब्धयः ॥
न स्वभावानुमाने च तदन्तर्भावसम्भवः ।
सेयं पृथगभावाख्यममूषामुपपादितम् ॥
कारणानुपलब्ध्यादेर्बाढमस्त्वनुमानता ।
स्वभावानुपलब्धिस्तु प्रत्यक्षमिति साधितम् ॥

या चेयमेकादशानुपलब्धिरधूमशुद्धान्तमध्ये विरुद्धव्याप्तोपलब्धिरुदा-

कृता नाशप्रभावी भूतस्यापि भावस्य विनाशो हेत्वन्तरानपेक्षणादिति । सेयमिदानीमेव साध्वी दूषिता विस्तरतस्तु क्षणभङ्गभङ्गे दूषयिष्यते ।

येस्तु मीमांसकैस्तद्विरभावो नाभ्युपेयते ।
प्रमादेनामुना तेषां वयमप्यद्य लज्जिताः ॥

घटो हि न प्रतीयते न तु तदभावः प्रतीयते इत्येवं यदद्विरेभि-दर्शनादर्शने एव पदार्थानां सदसत्त्वे इति कथितं स्यात् । एतच्चायुक्तम् । दर्शनादर्शनाभ्यां हि सदसत्त्वे निश्चीयेते न तु दर्शनादर्शने एव सदसत्त्वे ।

न चाप्रतीतिमात्रेण तदभावनिबन्धनाः ।
व्यवहाराः प्रकल्पन्ते मृदन्तरिततोयवत् ॥
खपुष्पस्य पिशाचस्य मृदन्तरितवारिणः ।
न खल्वनुपलभ्यत्वे विशेषः प्रतिभाति नः ॥
सर्वदा ऽनुपलम्भो हि कुर्वन्नास्तित्वनिश्चयम् ।
विशेष्यते मृदन्तःस्थसलिलानुपलब्धितः ॥
आगमाद्युक्तितश्चापि सत्त्वसम्भावनां गतः ।
सर्वदा ऽनुपलब्धो ऽपि न पिशाचः खपुष्पवत् ॥

अतश्च यदुच्यते अनुपलब्धे पुनरनुपलब्धिरेवानुपलब्धिरिति तद्व-णितिमात्रम् । खपुष्पादेस्तु सविशेषणया ऽनुपलब्ध्या ऽभाव एव निश्चीयते न तस्यानुपलब्धिमात्रम् ।

अनिष्यमाणे चाभावे भावानां प्रतियोगिनि ।
नित्यतैषां प्रसज्येत न ह्येते क्षणिकास्तव ॥
मुद्गरादेश्च किं कार्यं कपालपटलीति चेत् ।
घटस्तर्ह्यविनष्टत्वात्स्वकार्यं न करोति किम् ॥

अदर्शनादिति चेत् ।

तदानीमेव दृष्टस्य स्थिरस्यामुष्य किं कृतम् ।
सर्वेन्द्रियादिसामग्रीसन्निधाने ऽप्यदर्शनम् ॥

तस्मात्तदभावकृतमेव तदानीं तस्यादर्शनम् ।

स्वप्रकाशा च नास्तीति संवित्तिर्भवतां मते ।
न निरालम्बना चेयमस्तीति प्रतिपत्तिवत् ॥

विकल्पविषयाः शब्दा यथा शौद्धोदनेर्गृहे ।
गीयन्ते भवता नैवमिति नञ्वाच्यमुच्यताम् ॥
प्रसिद्धिश्च परित्यक्ता न चाभावः पराकृतः ।
उपेक्षितश्च भाष्यार्थ इत्यहो नयनैपुणम् ॥
अलं च बहुनोक्तेन विमर्दो ऽत्र न शोभते ।
महात्मनां प्रमादो ऽपि मर्षणीयो हि मादृशैः ॥

तस्मान्नास्तीति प्रत्ययगम्यो ऽभाव इति सिद्धम् । स च द्विविधः प्रागभावः प्रध्वंसाभावश्चेति । चतुर्विध इत्यन्ये । इतरेतराभावः अत्यन्ताभावश्च तौ च द्वाविति । षट्प्रकार इत्यन्ये । अपेक्षाभावः सामर्थ्याभावस्ते च चत्वार इति । तत्र च ।

प्रागात्मलाभान्नास्तित्वं प्रागभावो ऽभिधीयते ।
उत्पन्नस्यात्महानं तु प्रध्वंस इति कथ्यते ॥
न प्रागभावादन्ये तु भिद्यन्ते परमार्थत. ।
स हि वस्त्वन्तरोपाधिरन्योन्याभाव उच्यते ॥
स गवावधिशून्यत्वादत्यन्ताभावतां गतः ।
अपेक्षाभावता तस्य देशोपाधिनिबन्धना ॥
सामर्थ्ये पूर्वसिद्धं चेत्प्रध्वंसे तदभावधीः ।
नो चेत्तर्हि विशेषो ऽस्य दुर्लभः प्रागभावतः ॥
उत्पन्नस्य विनाशो वा तदनुत्पाद एव वा ।
अभावस्तत्त्वतो ऽन्ये तु भेदास्त्वौपाधिका मताः ॥
तस्मादभावाख्यमिदं प्रमेयं तस्येन्द्रियेण ग्रहणं च सिद्धम् ।
अतः प्रमाणेषु जगाद युक्तं चतुष्ट्वमेतन्मुनिरक्षपादः ॥

ननु नाद्यापि चतुष्ट्वमेवमवतिष्ठते सम्भवैतिह्ये इति द्वयोः प्रमाणान्तरभावात् । सम्भवो नाम समुदायेन समुदायिनो ऽवगमः सम्भवति खार्यां द्रोणः सम्भवति सहस्रे शतमिति । अनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपरम्परा चैतिह्यम् । इह वटे यक्षः प्रतिवसतीति । न चायमागमः । आप्तस्योपदेष्टुरनिश्चयादिति तदनुपपन्नम् ।

भिन्नः सम्भव एव न ह्यनुमितेराप्तोक्ति प्रामाण्यतो
द्रोणः सम्भवतीति सेयमविनाभावान्मतिर्लैङ्गिकी ।
ऐतिह्यं तु न सत्यमत्र हि वटे यक्षो ऽस्ति वा नेति वा
को जानाति कदा च केन कलितं यक्षस्य कीदृग्वपुः ॥

सत्यमपि चागमात्पृथग्नैतिह्यमुपदेशरूपत्वात् । आप्तग्रहणं सूत्रे न लक्षयायेति वक्ष्यामः । चार्वाकधूर्तस्तु अथातस्तत्त्वं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञाय प्रमाणप्रमेयसंख्यालक्षणनियमाशक्यकरणीयत्वमेव तत्त्वं व्याख्यातवान् । प्रमाणसंख्यानियमाशक्यकरणीयत्वसिद्धये च प्रमितिभेदान् प्रत्यक्षादिप्रमाणानुपजन्यानीदृशानुदाहृतवान् ।

चक्राङ्गुलिः प्रविरलाङ्गुलिरेष पाणिरित्यस्ति धीस्तमसि मीलितचक्षुषो वा ।
नेयं त्वगिन्द्रियकृता न हि तत्करस्थं तत्रैव हि प्रमितिमिन्द्रियमादधाति ॥
दूरात्करोति निशि दीपशिखा च दृष्टा पर्यन्तदेशविसृतासु मतिं प्रभासु ।
धत्ते धियं पवनकम्पितपुण्डरीकषण्डोऽनुवातभुवि दूरगते ऽपि गन्धे ॥
स सर्वप्रायसंवित्तिसमुत्प्रेक्षणपण्डितः ।
रूपं तपस्वी जानाति न प्रत्यक्षानुमानयोः ॥
प्रत्यक्षाद्विरलकराङ्गुलिप्रतीतिर्व्याप्त्यादकुशलमिन्द्रियं न तस्याम् ।
आनाभेस्तुहिनजले जनैः पिबद्भिस्तत्स्पर्शः शिशिरतरो ऽनुभूयते ऽन्तः ॥
संयोगबुद्धिरपि यथा तदुत्था तथैव सञ्ज्ञा तदभावबुद्धिः ।
क्रियाविशेषग्रहणाच्च तस्मादाकुञ्चितत्वाग्रगमोऽङ्गुलीनाम् ॥
पद्मामोदविदूरदीपकविभाबुद्धिः पुनर्लैङ्गिकी
व्याप्तिज्ञानकृतेति का खलु मतिर्मानान्तरापेक्षिणी ।
सङ्ख्याया नियमः प्रमाणविषये नास्तीत्यतो नास्तिकै-
स्तत्सामर्थ्यविवेकशून्यमतिभिर्मिथ्यैव विस्फूर्जितम् ॥
इयत्त्वमविलक्षणं नियतमस्ति मानेषु नः
प्रमेयमपि लक्षणादिनियमान्वितं वक्ष्यते ।
अशक्यकरणीयतां कथयतां तु तत्त्वे समां
समक्षममुना ऽत्मनो जडमतित्वमुक्तं भवेत् ॥

इति प्रथममाह्निकम् ।

एवं प्रमाणानां सामान्यलक्षणे विभागे च निर्णीते सति अधुना विशेषलक्षणवर्णनावसर इति सकलप्रमाणमूलभूतत्वेन पूर्वपठितत्वेन च ज्येष्ठत्वात्प्रथमं प्रत्यक्षस्य लक्षणं प्रतिपादयितुमाह ।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्य*मव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षमिति लक्ष्यनिर्देशः इतरल्लक्षणम् । समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः । समानजातीयं प्रमाणतया अनुमानादि विजातीयं प्रमेयादि ततो व्यवच्छिन्नं प्रत्यक्षस्य लक्षणमनेन सूत्रेणोपपाद्यते ।

अत्र चोदयन्ति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादिविशेषणैः स्वरूपं वा विशिष्यते सामग्री वा फलं वा । तत्र स्वरूपविशेषणपक्षे यदेवंस्वरूपं ज्ञानं तत्प्रत्यक्षमिति तत्स्वरूपस्य विशेषितत्वात्फलविशेषणानुपादानाच्च लक्षणमव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यामुपहतं स्यात् । अव्याप्तिस्तावद् अतथाविधस्वरूपस्य बोधस्येन्द्रियादेश्च निर्मलफलजनकतया लब्धप्रमाणभावस्यापि प्रामाण्यं नोक्तं भवेत् । अतिव्याप्तिश्च तथाविधस्वरूपस्यापि ज्ञानस्याकारकस्य वा संस्कारकारिणो वा स्मृतिं जनयतो वा संशयमादधानस्य वा विपर्ययमुत्पादयतो वा प्रमाणत्वं प्राप्नोति फलस्याविशेषितत्वात् । तद्विशेषणाभिधाने पुनरश्रुतसूत्रान्तराध्याहारप्रसक्तिः अव्याप्तिश्च तदवस्थेति न स्वरूपविशेषणपक्षः । नापि सामग्रीविशेषणपक्षः । तत्र हीन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति इन्द्रियार्थसन्निकर्षोपपन्नं सामग्र्यमिति व्याख्यातव्यम् । अव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं ज्ञानमिति च तज्जनकत्वादुपचारेण तथा साकल्यं वर्णनीयमिति क्लिष्टकल्पना । फलविशेषणपक्षो ऽपि न सङ्गच्छते । ज्ञानप्रत्यक्षयोः फलकरणभाविनोः सामानाधिकरण्यप्रसङ्गात् । प्रमाणलक्षणप्रस्तावात्प्रत्यक्षं प्रमाणमुच्यते तच्च करणमिति वर्णितम् । ज्ञानं तु तदुपजनितं फलमिति कथमेकाधिकरण्यं तस्मात्पक्षत्रयस्याप्ययुक्तियुक्तत्वात्पक्षान्तरस्याप्यसम्भवादयुक्तं सूत्रमिति । अत्रोच्यते । स्वरूपसामग्रीविशेषणपक्षौ तावद्यथोक्तदोषोपहतत्वान्नाभ्युपगम्येते । फलविशेषणपक्षमेव संमन्यामहे । तत्र च यद्वैयधिकरण्यं चोदितं तदासःशब्दाध्याहारेण परिहरिष्यामः । यतः शब्दं यद्विशेषणविशिष्टं ज्ञानाख्यं

* अव्यपदेश्यमिति भाष्यानां पाठः । अत्र सूत्रपाठो ऽपि दृश्यते ।

फलं भवति तत्प्रत्यक्षमिति सूत्रार्थः । इत्थं च न क्व चिदव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा न का चित् क्लिष्टकल्पना यतःशब्दाध्याहारमात्रेण निरवद्यलक्षणोपवर्णनसमर्थसूत्रपदसङ्गतिसम्भवात् । ननु समानाधिकरणे एव ज्ञानप्रत्यक्षपदे कथं न व्याख्यायेते किं यतःशब्दाध्याहारेण । उक्तमत्र करणस्य प्रमाणत्वाज्ज्ञानस्य च तत्फलत्वात् फलकरणयोश्च स्वरूपभेदस्य सिद्धत्वात् । तदत्र ।

प्रमाणतायां सामग्र्यास्तज्ज्ञानं फलमिष्यते ।
तस्य प्रमाणभावे तु फलहानादिबुद्धयः ॥

ननु स्मृत्याद्यनेकबुद्धिव्यवधानसम्भवात्कथमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमालोचनाज्ञानं हानादिफलं भवेत् । तथा हि कपित्थादिजातीयमर्थमिन्द्रियादिसन्निकर्षादिसामग्रीत उपलभ्य तद्गतं सुखसाधनत्वमनुस्मरति एवंजातीयकेन मम पूर्वं सुखमुपजनितमभूदिति । ततः स्मृत्यनन्तरं परामर्शज्ञानमस्योपजायते अयं च कपित्थजातीय इति । परामर्शानन्तरं सुखसाधनत्वनिश्चयो भवति तस्मादेष सुखसाधनमिति । तत उपादेयज्ञानमुत्पद्यते । यत एष सुखसाधनं कपित्थादिजातीयः पदार्थस्तस्मादुपादेय इति । अत्रान्तरे प्रथमस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्मनः कपित्थालोचनज्ञानस्य नामापि नावगम्यते इति कथमस्य तत्फलत्वमिति ।

अत्राचार्यास्तावदाचक्षते* साधु चोदितं सत्यमीदृश एवायं ज्ञानानां क्रमः । न वयं प्रथमालोचनज्ञानस्य उपादानादिषु प्रमाणतां ब्रूमः । तथा हि प्रथममिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमालोचनज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादिसामग्रीस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्य फलमेव न तु स्वयं प्रमाणतां प्रतिलभते स्मृतिजनकत्वात् । तदनन्तरं हि सुखसाधनत्वस्मृतिर्भवतीति सेयमनुस्मृतिरप्रमाणफलमपि सती प्रत्यक्षप्रमाणं सम्पद्यते । तथायं कपित्थादिजातीय इतीन्द्रियविशेषपरामर्शात्मनो इन्द्रियार्थसन्निकर्षेण सह व्याप्रियमाणत्वात् । स पुनः परामर्शप्रत्ययः प्रत्यक्षजनितो धूमज्ञानवदनुमानं प्रमाणमुच्यते । परोक्षस्यापि सुखसाधने सामर्थ्यस्य ततः अवगतेः । यद्यपि न का चिदतीन्द्रिया शक्तिरस्मन्मते विद्यते तथापि स्वरूपसहकार्यादिदृष्टादृष्टकारणसमूहसन्निधानस्वभावमपि

* न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः ।

सामर्थ्यमतीन्द्रियमेव । तस्मादेष कपित्थादिजातीयो ऽर्थः सुखसाधनमिति वह्निमत्पर्वतप्रतीतिवत्तज्जातीयलिङ्गकमानुमानिकमिदं ज्ञानं तदिदमनुमानफलमपि सुखसाधनत्वनिश्चयात्मकं ज्ञानमिन्द्रियविषये कपित्थादावुपादेयज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षेण सह जनयत्प्रत्यक्षं प्रमाणं भवति । तदेव च हृदि व्यवस्थाप्य भाष्यकृद्भाषे* । यदा ज्ञानं तदा हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः फलमिति । यदा ज्ञानं वृत्तिस्तदा हानोपेक्षाबुद्धयः प्रमितिरिति ।

व्याख्यातारस्तु ब्रुवते । नायमीदृशो ज्ञानानां क्रमः आद्यमालोचनाज्ञानं सुखसाधनत्वानुस्मृतिमुपजनयतीति सत्यम् । स्मृत्या च तस्य विनश्यत्ता विनश्यदवस्थं चेन्द्रियविषये कपित्थादौ सुखसाधनत्वनिश्चयमादधाति सुखसाधनत्वज्ञानमेव चोपादेयज्ञानमुच्यते नान्यत् । परामर्शस्तु न कश्चिदन्तराले इति किमसंवेद्यमानज्ञानकन्याकल्पनेनेति । ननु परामर्शज्ञानमनुभूयते एव न तु कल्प्यते धूमज्ञानानन्तरमविनाभावं यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यनुस्मृत्य परामृशति तथाचायं धूम इति । असति तु परामर्शे न लिङ्गज्ञानं लिङ्गिनि प्रमाणतां प्रतिपद्येत स्मरणजनकं हि तत् । न च स्मृतिजनकं प्रमाणमिष्यते । स्मरणान्तरं च लिङ्गिप्रतीतिर्भवन्ती नोपलभ्यानुवादेन भवेदयमग्निमानिति । अपि च तथा च कृतकः शब्द इति यदुपनयनवचनमवयवेषु पठ्यते तस्य किं वाच्यं भविष्यति परामर्शापलापवादिनाम् । स्वप्रतिपत्तिवच्च परा प्रतिपत्तिरवयवैर्जन्यते इति वक्ष्यामः । तस्मादुपाख्येयः परामर्श इति । अत्र वदन्ति ।

न तावदन्तरा कश्चित्परामर्शो ऽनुभूयते ।
अनुमेयमितेः पूर्वमूर्ध्वं च नियमे स्मृतेः ॥
अत एवार्थमालोक्य विनैव हि दवीयसा ।
विलम्बेन व्यवस्यन्ति ग्रहणादिषु लौकिकाः ॥

लिङ्गज्ञानं च विनश्यदवस्थमनुमेयप्रतीतौ व्याप्रियमाणं प्रमाणतां प्रतिपत्स्यते । तत्कृतेवोपलभ्यानुवादेन लिङ्गिबुद्धिर्भविष्यति । तस्मात्कपित्थादिपदार्थदर्शनस्य परामर्शसोपानमनारोहत एवोपादेयज्ञानफलता वक्तुं युक्तेति । अपि च । अनुमेयविषये वह्न्यादौ सुखसाधनत्वानुस्मृतिकृतमुपादेयताज्ञानं सत्र न समस्त्येव ततश्च तथापि तथा चायं ज्वलनजातीय इति

* न्यायभाष्ये अ० १ आ० १ सू० ३ ।

परामर्शो भवताऽभ्युपेय एव स च किंकरणक इति निरूपणीयम् । न तावदिन्द्रियद्वारकः पावकस्य परोक्षत्वात् । शब्दोपमाने त्वाशङ्कितुमपि तत्र न युक्ते । धूमाख्याल्लिङ्गादेव स उत्पद्यते इति चेन्न । लिङ्गस्य परामर्शाविषयीकृतस्यानुमेयमितिजननैपुणानभ्युपगमात् । धूमावमर्शस्य च तदानीमतिक्रान्तत्वात् । तथा हि प्रथमं लिङ्गज्ञानं ततो व्याप्तिस्मरणं ततो धूमपरामर्शः ततो वह्निज्ञानं तेन धूमपरामर्शस्य विनश्यत्ता ततोऽग्नौ सुखसाधनत्वानुस्मरणं तदा च धूमपरामर्शस्य विनाश एवेति तस्मिन्विनष्टे न केवलो धूमस्तदानीमनलपरामर्शं जनयितुमुत्सहते । अग्नौ सुखसाधनत्वानुस्मरणानन्तरं पुनर्धूमज्ञानमिन्द्रियादुत्पद्यतइति चेन्नैवम् । अननुभवात् । भवतु वा धूमज्ञानं तथाऽपि धूमज्ञानानन्तरं पुनर्व्याप्तिस्मृतिः पुनर्धूमपरामर्शश्चावश्यं भवेद् इत्यत्रान्तरे हुतभुजि सुखसाधनत्वानुस्मृतिरतिक्रान्तेति तत्सहायपरामर्शज्ञानजन्यसुखसाधनत्वनिश्चयोत्पादो न स्यात् । सुखसाधनत्वानुस्मरणेन हि विनश्यदवस्थेन जन्यमानः प्रत्यक्षविषये ऽसौ दृष्ट इति । अथ मन्यसे न तदानीं पुनर्धूमज्ञानव्याप्तिस्मरणतत्परामर्शोत्पादादिज्ञानशृङ्खलाऽभ्युपेयते किं तु प्राक्तन एव धूमपरामर्शः कृशानौ सुखसाधनत्वानुस्मरणानन्तरं स्मरिष्यते तेन स्मृतिविषयवर्तिना सता तथा चायमग्निजातीय इति ज्वलनपरामर्शो जनयिष्यते इति एतदप्ययुक्तम् । अग्निज्ञानानन्तरं युगपत्स्मरणद्वयोदयप्रसङ्गात्तदैव सुखसाधनत्वानुस्मृतिः तदैव धूमपरामर्शस्मृतिरिति न हि क्रमोत्पादे किं चित्कारणमस्ति ज्ञानयौगपद्यं च शास्त्रे प्रतिषिद्धम् । भवतु वा क्रमोत्पादः तथापि स्मरणद्वयसमनन्तरमुपजायमानः पावकपरामर्शो नोपलभ्यानुभवादेन जायते क्रमपक्षे ऽपि च वह्निज्ञानानन्तरं तद्गतसुखसाधनत्वानुस्मरणमेव पूर्वं भवेत् ततो धूमपरामर्शस्मरणं तेन तस्य विनश्यत्ता ततोऽग्नौ तज्जातीयत्वपरामर्शस्तेन सुखसाधनत्वस्मृतेर्विनाश एवेति पुनरपि सा विनष्टा सती सुखसाधनत्वानुस्मृते निश्चयजन्मनि न व्याप्रियेतेति । न च धूमलिङ्गानुमितवह्निज्ञानानन्तरं धूमस्मरणमुपगमनमुपलभ्य हि तद्गतसुखसाधनत्वमनुस्मरति लोको न धूममिति ।

तेनानुमानविषये परामर्शोऽतिदुर्घटः ।
प्रत्यक्षविषये ऽप्येवं किमनेन शिखण्डिना ॥

यत्पुनरुपनयनवचनमभिधेयरहितमप्रयोज्यं प्रसज्यते इति परिचोदितं तदवयवप्रसङ्ग एव निरूपयिष्याम: । तस्मादन्तरावर्तिन: परामर्शज्ञानस्याभावादाद्यमालोचनाज्ञानमेव हेयादिज्ञानफलं यथोक्तरीत्या भविष्यतीति । ननु च प्रत्यक्षफलमिह मीमांस्यं वर्तते स चायं सुखसाधनत्वनिश्चय: तज्जातीयत्वाल्लिङ्गादुद्गम्यमान आनुमानिक इति न प्रत्यक्षफलतामवलम्बते । सत्यमेतत् । किं तु संबन्धग्रहणसमये सुखसाधनत्वनिश्चय: प्रत्यक्षजनितो ऽपि समस्ति यतो ऽनुमानं प्रवर्तते महानसादौ धूमाग्निदर्शनवत् । अत: संबन्धग्रहणकालभाविनं सुखसाधनत्वनिश्चयं चेतसि विधाय भाष्यकारस्तत्फलं प्रत्यक्षज्ञानस्य वर्णितवानिति । ननु संबन्धग्रहणकाले ऽपि सुखसाधनत्वशक्तेरतीन्द्रियत्वात्कथं प्रत्यक्षगम्यता । तज्जातीयत्वाल्लिङ्गादेव तदा ऽपि तद्ग्रहणे इष्यमाणे तत: पुन: संबन्धग्रहणादनवस्था । सुखादेव कार्यात्तदा तदवगम इति चेत् तदा ऽपि नाज्ञातसंबन्धमवगतिजननसमर्थमिति तत्संबन्धग्रहणवेलायामपि शक्तिग्रहणे प्रत्यक्षस्याक्षमत्वादनुमानान्तरापेक्षायामनवस्था तदवस्था । उच्यते ।

न खल्वतीन्द्रिया शक्तिरस्माभिरुपगम्यते ।
यया सह न कार्यस्य संबन्धज्ञानसम्भव: ॥

स्वरूपसहकारिसन्निधानमेव शक्ति: सा च सुगमैव । ननु सहकारिणां मध्ये ऽदृष्टमप्यनुप्रविष्टं न च तत्प्रत्यक्षगम्यम् अतीन्द्रियत्वाद्धर्मस्येति सापि न सुगमा शक्ति: । नैतत् । न धर्मादि शक्तित्वादतीन्द्रियम् अपि तु तन्नैसर्गिकमेव जगद्वैचित्र्येण च तदनुमानं वक्ष्याम: । तदेवं तदितरसहकारिस्वरूपसन्निधानात्मिकाया: शक्ते: प्रत्यक्षग्राह्यत्वसम्भवादुपपन्नं तज्जातीयत्वलिङ्गस्य संबन्धग्रहणम् । ननु कपित्थादिकार्यस्य सुखस्येदानीं न चक्षुर्ग्राह्यत्वमिति संबन्धिग्रहणाभावात्कथं चाक्षुषप्रत्ययगम्य: संबन्ध: । न चाक्षुषप्रत्यक्षगम्य: संबन्ध: किं तु मानसप्रत्यक्षगम्य: ।

सुखादि मनसा बुद्ध्वा कपित्थादि च चक्षुषा ।
तस्य कारणता तत्र मनसैवावगम्यते ॥

ननु च मनसा कपित्थादे: सुखसाधनत्वग्रहणाभ्युपगमे बाह्यविषयप्रमितिषु मन एव निरङ्कुशं करणमिदानीं संवृत्तमिति कृतं चक्षुरादिभि: ।

अतश्च न कश्चिदन्धो बधिरो वा स्यात्। नैष दोषः। प्रथमप्रवृत्तसमनस्कबाह्येन्द्रियजनितविज्ञानविषयीकृतवपुषो बाह्यस्य वस्तुनो मनोग्राह्यत्वाभ्युपगमात्तस्यैव नियामकत्वान्नाशृङ्खलमन्तःकरणं बाह्यविषये प्रवर्तते। ननु च सम्बन्धग्रहणकाले यदि मानसेन प्रत्यक्षेण सुखसाधनत्वावधारणं तर्हि तत्कालइव व्यवहारकाले ऽपि मानसप्रत्यक्ष एव सुखसाधनत्वनिश्चयो ऽस्तु किं तज्जातीयत्वलिङ्गापेक्षणेनेति। मैवम्। शब्दलिङ्गेन्द्रियाद्युपरतौ केवलमन्तःकरणं करणं कल्प्यते परिदृश्यमानायाः प्रतीतेरपह्नोतुमशक्यत्वात्। लिङ्गाद्युपायान्तरसम्भवे तु यदि मन एव केवलं कारणमुच्यते तन्मानसमेवैकं प्रमाणं स्यान्न चत्वारि प्रमाणानि भवेयुरित्यलं प्रसङ्गेन। तस्मात्सम्बन्धग्रहणकाले यत्तत्कपित्थादिविषयमक्षजं ज्ञानं तदुपादेयादिज्ञानफलमिति भाष्यकृतः चेतसि स्थितम्। सुखसाधनत्वज्ञानमेवोपादेयादिज्ञानमित्युक्तम्। आह। किमर्थमयमीदृशः क्लेश आश्रीयते प्रमाणादभिन्नमेव फलमस्तु तदेव चक्षुरादिजनितं कपित्थादिपदार्थदर्शनं विषयप्रकाशेन व्याप्रियमाणमिवाभातीति करणमुच्यताम्। तदेव विषयानुभवस्वभावत्वात्फलमिति कथ्यताम्। इत्थं च प्रमाणफले न भिन्नाधिकरणे भविष्यतः। अन्यच्च प्रमाणमन्यच्च फलमिति। तदुक्तम्। सव्यापारप्रतीतित्वात्प्रमाणं फलमेव सदिति। तदिदमनुपपन्नम्। प्रमाणस्य स्वरूपहानिप्रसङ्गात्। करणं हि प्रमाणमुच्यते प्रमीयते ऽनेनेति। न च क्रियैव क्व चित्करणं भवति क्रियायां साध्यायां कारकं किमपि करणमुच्यते। तत्र यथा दात्रेण चैत्रः शालिस्तम्बं लुनातीति कर्तृकर्मकरणानि क्रियातो भिन्नान्युपलभ्यन्ते तथेहापि चक्षुषा घटं पश्यतीति दर्शनक्रियातः पृथग्भाव एव तेषां युक्तो न दर्शनं करणमेवेति। प्रमा प्रमाणमिति तु फले प्रमाणशब्दस्य साधुत्वाख्यानमात्रं कृतिः करणमितिवत्। यत्तु न भिन्नाधिकरणे प्रमाणफले इत्थं भविष्यत इति सेयमपूर्वैवाचोयुक्तिः किमत्राधिकरणं विवक्षितं यदि तावद्विषयः तदस्त्येवैकविषयत्वम्। यद्विषयं हि दर्शनं स एव चक्षुरादेः करणस्य विषयः। आश्रयो ऽस्त्वधिकरणमिति चेद्बौद्धगृहे तावदयाचको ग्रन्थः। क्षणिकत्वेन सर्वकार्याणां निराधारत्वात्। अस्मत्पक्षे तु भिन्नाश्रययोरपि फलकरणभावः पाककाष्ठयोर्दृष्टः तथा चक्षुर्ज्ञानयोरपि भविष्यतीति। क्व चित्तु

भिन्नयोरपि ज्ञानयोः फलकरणत्वेन स्थितयोर्लिङ्गलिङ्गिज्ञानयोरिव विशेषणविशेष्यज्ञानयोरिव चैकात्म्याश्रयत्व*मस्ति । न त्वनेन समानाश्रयत्वेन प्रयोजनं चक्षुरादावनिर्वहणात् । अथैकफलनिष्पत्तौ व्यापारः समानाश्रयत्वमुच्यते तदपि भवतु कारकान्तराणां न तु फलस्वभावस्य ज्ञानस्य फलनिष्पत्तौ सव्यापारत्वमुपपद्यते अपि तु पृथग्भूतफलनिर्वृत्तावेवेति । ननु वस्तुस्थित्या फलमेव ज्ञानमुच्यते न तु विषयानुभवः विषयानुभवे स व्यापारो भवति । अथ मनुषे । विषयाधिगमाभिमानस्तस्मिन्सति भवतीति कोऽयमभिमानो नाम । विषयानुभवाद्भिन्नः अभिन्नो वा । अभेदे सति तस्मिन्सति भवतीत्यसङ्गता वाचोयुक्तिः । भेदे त्वस्मन्मतानुप्रवेशः । अपि च ज्ञानं विषयाधिगमे व्यापृतमिति कृत्वा विषयाधिगमाभिमानमुपजनयत्युत विषयाधिगमस्वभावत्वादेवेति विचारे विषयाधिगमात्पृथग्भूतस्य तत्र व्याप्रियमाणस्यानुपलम्भाद्विषयाधिगमस्वभावमेव ज्ञानमवधार्यते तत्कृतश्चाभिमान इति फलमेव ज्ञानमवकल्पते न करणमिति । तथा च लोकः फलत्वमेव ज्ञानस्यानुमन्यते न करणत्वम् । तथा ह्येवं वदति चक्षुषा पश्यामि लिङ्गेन जानामीति न तु ज्ञानेन जानामीत्येवं व्यपदिशन्कश्चिद्दृश्यते । ननु च सत्स्वपि चक्षुरादिषु विषयज्ञानमनुपजनयत्सु न करणतां व्यपदिशति लोको जनयत्सु च व्यपदिशतीति लोके करणोत्पादकत्वादेव तेषां करणत्वव्यपदेशो न साक्षात्करणत्वादिति । तदयुक्तम् । चक्षुराद्येव करणं न तु तेनान्यत्करणमुपजन्यते किं हि तदन्यत्करणम् । ज्ञानमिति चेत् कस्यां क्रियायां तत्करणमिति परीक्ष्यतामेतत् । न ह्यात्मन्येव किंचित्करणं करणं भवतीति । यत्तु ज्ञानमजनयति चक्षुरादौ न करणतामाचष्टे लोकस्तद्युक्तमेव । न हि क्रियोत्पत्तावव्याप्रियमाणं करणं कारकं भवति तेन चक्षुरादेर्ज्ञानक्रियामुपजनयतः करणत्वं ज्ञानस्य फलत्वमेवेति युक्तस्तथा व्यपदेशः ।

प्रमाणस्य प्रमाणत्वं तस्मादभ्युपगच्छताम् ।
भिन्नं फलमुपेतव्यमेकत्वे तदसम्भवात् ॥

यस्तु मुक्तरः प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारमेकस्मिन्नेव ज्ञानात्मनि निर्वाहयितुमुद्यच्छति ।

* एकात्माश्रयत्वमिति पु॰ पाठः ।

यदाभासं प्रमेयं तत्प्रमाणफलते पुनः ।

ग्राहकाकारसंवित्योस्त्रयं नातः पृथक्कृतमिति ॥

तमपवर्गाह्निके ज्ञानाद्वैतदलनप्रसङ्गेन दुराचारं निर्भर्त्सयिष्यामहइत्यलं विस्तरेण । तस्मात्सूक्तं यदा ज्ञानं प्रमाणं तदा हानादिबुद्धयः फलमिति । तदेवं फलविशेषणपक्षे यतःशब्दाध्याहारेण वाचकं सूत्रं यत इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादिविशेषणविशेषितं ज्ञानाख्यं फलं भवति तत्प्रत्यक्षमिति । तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नपदमर्थानपेक्षजन्मनः स्मृत्यादिज्ञानस्यार्थजनितस्यापि च परोक्षविषयस्यानुमानादिज्ञानस्य व्यवच्छेदार्थम् । अतः तज्जनकस्य न प्रत्यक्षता प्रसज्यते । नन्विन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिन्द्रियगत्यनुमानमप्यस्ति तद्धीन्द्रियार्थसन्निकर्षेण लिङ्गभूतेन जन्यते देशान्तरप्राप्त्येव तपनगमनानुमानम् इति कथमनेन पदेनानुमानमपाक्रियते । नैतदेवम् । इन्द्रियेण स्वविषयसन्निकृष्टेन सता तथैव यद्विज्ञानमुत्पद्यते तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिह ब्रूमहे न चेदृशमिन्द्रियगत्यनुमानम् । कुतो विशेषप्रतिलम्भ इति चेद् उत्पन्नग्रहणादिति ब्रूमः । उत्पन्नग्रहणेन हि सन्निकर्षस्य कारकत्वं ख्याप्यते तत्रापीन्द्रियविषये ऽर्थे ज्ञानमुत्पादयतो निर्वहति इन्द्रियगत्यनुमाने तु न सन्निकर्षं कारकमाहुरपि तु ज्ञापकम् । अत एव स्वग्रहणसापेक्षः तदनुमाने ऽसौ व्याप्रियते न रूपादिप्रमितावितरनिरपेक्ष इति । इन्द्रियाणि घ्राणरसननयनस्पर्शनश्रोत्राणि पृथिव्यादिभूतपञ्चकप्रकृतीनि वक्ष्यन्ते । अर्थास्तु गन्धरूपरसस्पर्शशब्दगन्धत्वादिस्वजात्यवच्छिन्नास्तदधिकरणानि पृथिव्यप्तेजांसि द्रव्याणि तदधिष्ठानाः संख्यादयो गुणाः उत्क्षेपणादीनि कर्माणि तद्वृत्तीनि सामान्यानि येषां स्पर्शनेन चक्षुषा ग्रहणं कणव्रतमते* निरूपितं ते ऽर्थाः । प्रागुक्तश्चाभावो ऽप्यर्थं एव विचार्य गम्यमानत्वात् । सन्निकर्षस्त्विन्द्रियाणामर्थैः सह षट्प्रकारः । तत्र द्रव्यं चक्षुषा त्वगिन्द्रियेण वा संयोगाद्गृह्यते तद्गतो रूपादिर्गुणः संयुक्तसमवायात् । रूपत्वादिसामान्यानि संयुक्तसमवेतसमवायाद् गृह्यन्ते । चक्षुषा संयुक्तं द्रव्यं तत्र समवेतं रूपं रूपे च समवेतं रूपत्वमिति । समवायाच्छब्दो गृह्यते । श्रोत्रमाकाशद्रव्यं तत्र समवेतः शब्दः । शब्दत्वं समवेतसमवायाद् गृह्यते ।

* कणादमते वैशेषिकदर्शने इति यावत् ।

न संगृहीतम् । मनश्च इन्द्रियत्वात् सुखादेरर्थस्य तद्ग्राह्यत्वात् । भौतिकघ्राणादीन्द्रियधर्मवैलक्षण्यात्तु मनसस्तद्वर्गे परिगणनं न कृतमिति ।

तच्चेदं प्रत्यक्षं चतुष्टयत्रयद्वयसन्निकर्षात्प्रवर्तते । तत्र बाह्ये रूपादौ विषये चतुष्टयसन्निकर्षात् ज्ञानमुत्पद्यते आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति । सुखादौ तु त्रयसन्निकर्षाज्ज्ञानमुत्पद्यते तत्र चक्षुरादिव्यापाराभावात् । आत्मनि तु योगिनो द्वयोरात्ममनसोरेव संयोगाज्ज्ञानमुपजायते तृतीयस्य ग्राह्यस्य ग्राहकस्य तत्राभावात् । तस्मात्सुखादिज्ञानसंग्रहादिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति युक्तमुक्तम् । आत्ममनसोस्तु सदपि ज्ञानजनकत्वमिह न सूचितं सर्वप्रमाणसाधारणत्वादिति ।

ज्ञानग्रहणं विशेषनिर्देशार्थम् । तस्य हीन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादीनि विशेषणानि तानि असति विशेष्ये कस्य विशेषणानि स्युरिति । अथ वा सुखादिव्यावृत्त्यर्थं ज्ञानपदोपादानम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं हि सुखमपि भवति तत्र तज्जनकं कारकचक्रं प्रमाणं मा भूज्ज्ञानजनकमेव प्रमाणं यथा स्यादिति ज्ञानग्रहणम् ।

अत्र शाक्याश्चोदयन्ति । न ज्ञानपदेन सुखादिव्यवच्छेदः कर्तुं युक्तः शक्यो वा सुखादीनामपि ज्ञानस्वभावत्वात् । ज्ञानस्यैवामी भेदाः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषः प्रयत्न इति । कारणाधीनो हि भावानां भेदो भवितुमर्हति समानकारणानामपि तु भेदे ऽभिधीयमाने न कारणकृतं पदार्थानां नियतं रूपमिति तदाऽऽकस्मिकत्वप्रसङ्गः । तदुक्तम् ।

तदतद्रूपिणो भावास्तदतद्रूपहेतुजाः ।
तत्सुखादि किमज्ञानं विज्ञानाभिन्नहेतुजमिति ॥

तस्मात् ज्ञानरूपाःसुखादयः तदभिन्नहेतुजत्वादिति तदिदमनुपपन्नम् । प्रत्यक्षविरुद्धत्वाद्धेतोः । सुखादि संवेद्यमानमानन्दादिरूपतया ऽनुभूयते ज्ञानं विषयानुभवस्वभावतयेति प्रत्यक्षसिद्धभेदत्वात्कथमभेदे अनुमानं क्रमते । अत एव इदमपि न वचनीयम् । एवमेवेदं संविद्रूपं हर्षविषादाद्यनेकाकारविवर्तं पश्यामः तत्र यथेष्टं सञ्ज्ञाः क्रियन्तामिति । संविदो विषयानुभवस्वभावतयैव प्रतिभासात् सुखादेश्च विषयानुभवस्वभावानुस्यूतस्याप्रतिभासात् । ज्ञानमेव विषयग्रहणरूपं प्रकाशते न सुखं दुःखं वा । यस्तु

सुखज्ञानं दुःखज्ञानमिति प्रतिभासः स* ज्ञानस्वभावभेदकृत एव संशयज्ञानं विपर्ययज्ञानमितिवत् । उक्तमत्र संशयविपर्ययादौ विषयानुभवस्वभावत्वमनुस्यूतमवभाति संशयो हि विषयग्रहणात्मको ऽनुभूयते अनिश्चितं तु विषयं गृह्णाति विपर्ययो ऽपि विषयग्रहणात्मक एव विपरीतमसन्तं वा विषयं गृह्णाति न तु विषयग्रहणस्वभावं सुखं दुःखं वानुभूयते । अन्य एवायं ग्राह्यैकस्वभाव आन्तरो धर्मः सुखदुःखादिरिति घटज्ञानवद्विषयतयैव ज्ञानं भिनत्ति न स्वभावभेदेन संशयवदिति । तदेतत्स्यात् स्वप्रकाशत्वात्सुखादेर्न ग्राह्यैकस्वभावत्वम् । अतश्च ग्राह्यग्रहणोभयस्वभावत्वाज् ज्ञानमेव तदिति । मैवं वोचः । प्रकाशत्वं ज्ञाने ऽपि प्रतिक्षिप्तं प्रतिक्षेप्स्यते तत्कुतः सुखादौ भविष्यति । न हि ग्रहणस्वभावं कश्चित्सुखमनुभवति ज्ञानवदिति । नन्वस्य प्रकाशत्वानभ्युपगमे सुखादेरुत्पादानुत्पादयोरविशेषात्सर्वदा सुखित्वं न कदा चिद्वा स्यादिति । नैतदेवम् । उत्पन्नमेव सपदि सुखं गृह्यते ज्ञानेनेति कथमनुत्पन्नान्न विशिष्यते । प्रत्युत स्वप्रकाशसुखवादिनामेव दोषः स्वप्रकाशस्य दीपादेः सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् । क्व चित्सन्ताने स्वप्रकाशसुखोत्पादात्तेनैव स्वप्रकाशेन सुखेनान्यो ऽपि सुखी स्यात्तस्यापि सुखं नोत्पन्नमिति । किं च किमेकमेव ज्ञानं सर्वसुखदुःखाद्यशेषाकारभूषितमिष्यते उत किं चित्सुखात्मकं किं चिद् दुःखात्मकं ज्ञानमिति । आद्ये पक्षे सर्वाकारखचितज्ञानोपजननादेकस्मिन्नेव क्षणे परस्परविरुद्धसुखदुःखादिधर्मसम्बन्धवेदनप्रसङ्गः । उत्तरस्मिंस्तु किं चित्सुखज्ञानं किं चिद्दुःखज्ञानमिति यत्किं चित्सुखदुःखरहितं विषयानुभवस्वभावमपि ज्ञानमनुभूयमानमेषितव्यमेव । तच्च न स्वच्छम् अपि तु केन चिद् घटादिना विषयेणोपरक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यां च घटाद्युपजननापाये ऽपि बोधस्वभावमनुवर्तमानं प्रतीयते । तदिदानीं सुखज्ञानमप्यनुभूयमानं सुखेन विषयभावजुषा घटादिनेवोपरज्यते इति गम्यते न त्वनुवेधेनैव सुखात्मकं ततो भिन्नरूपस्य बोधमात्रस्वभावस्य ज्ञानस्यान्यदा दृष्टत्वादिति । तस्मान्न बोधरूपाः सुखादयः । अभिन्नहेतुजत्वादिति चायमसिद्धो हेतुः समवायिकारणस्यात्मनः असमवायिकारणस्यात्ममनःसंयोगस्य अभेदे ऽपि निमित्तकारणस्य स्रक्चन्दनादेर्भिन्नत्वात् । ननु

* स ज्ञानभेदकृत इत्यधिकः पाठः ।

सुखोत्पादात्पूर्वमनाश्रयं सुखत्वसामान्यं कथं तत्र स्यात् । कश्चापि सुखहेतुभिः कारकैः संसर्गः असतष्टु च कथं कारकं स्यात् । उच्यते । सर्वं सर्वगतानि सामान्यानि साधयिष्यन्ते, इति सन्ति तथापि सुखत्वादीनि योग्यतालक्षण एव चैषां सुखहेतुभिः कारकैः संसर्गः धर्माधर्मवत् । धर्माधर्मौ हि सर्वस्य प्राणिनां सुखदुःखहेतौ जायमानस्य शाल्यादेः कार्यस्य कारणं तयोश्च तत्कारणैः बीजक्षितिजलादिभिः सह योग्यतैव संसर्ग एव सुखत्वादीनामपि स्यात् । तस्मान्निमित्तकारणभेदाद्भिन्नानि ज्ञानसुखादीनि कार्याणि ।

निमित्तकारणान्यत्वमपि कार्यस्य भेदकम् ।
विलक्षणा हि दृश्यन्ते घटादौ पाकजा गुणाः ॥
अपि च ज्ञानमिच्छन्ति न सर्वं ज्ञानपूर्वकम् ।
सुखदुःखादि सर्वं तु विषयज्ञानपूर्वकम् ॥
विषयानुभवोत्पाद्या यद्यपि न सुखादयः ।
तथापि तेषामुत्पत्तौ कारणं विषयस्मृतिः ॥

क्व चित्तु सङ्कल्पोऽपि सुखस्य कारणतां प्रतिपद्यते । तस्मात्सर्वं सुखादि ज्ञानपूर्वकमेव । ज्ञानमपि ज्ञानपूर्वकमेवेति चेद् उपरिष्टान्निराकरिष्यमाणत्वात् । न हि गर्भादौ मदमूर्छाद्यनन्तरं वा ज्ञानमुपजायमानं ज्ञानान्तरपूर्वकं भवतीति वक्ष्यामः । तेन सुखादीनां वैलक्षण्योपपादनात् सुखादिव्यवच्छेदस्य सिद्धत्वात् । व्यभिचाराव्यभिचारौ हि ज्ञानस्य धर्मौ न सुखादेरतस्तदुपादानात्तद्धर्मयोगि ज्ञानं लभ्यते एव किं ज्ञानग्रहणेन । नैतदेवम् । सुखस्यापि सव्यभिचारस्य दृष्टत्वात् । किं पुनः सुखं व्यभिचारवद्दृष्टम् । यदेतत्परदाराभिमर्शादिनिषिद्धाचरणसम्भवं सुखं तद्व्यभिचारि । ननु सुखस्य कीदृशो व्यभिचारः । ज्ञानस्यापि कीदृशो व्यभिचारः । अतस्मिंस्तथाभावः सुखस्यापि अतस्मिंस्तथाभाव एव । किं परपुरन्ध्रिपरिरम्भसम्भवं सुखं सुखं न भवति । किं शुक्तिकायां रजतज्ञानं ज्ञानं न भवति । ज्ञानं तद्भवति किं तु मिथ्या । इदमपि सुखं भवति किं तु मिथ्या । ननु न सुखं मिथ्या तदपि ह्यानन्दस्वभावमेव । यद्येवं शुक्तिकायां रजतज्ञानमपि न मिथ्या तदपि हि विषयानुभवस्वभावमेव । ननु विषयानुभवस्वभावमपि तज्ज्ञानं विषयं व्यभिचरति । सुखमपि तर्हि इदमानन्दस्वभावमपि विषयं व्यभिचरत्येव । किमसुखसाधनेन

तज्जनितम् । ज्ञानमपि किमज्ञानसाधनेन जनितम् । ननु ज्ञानं ज्ञानसाधनेन जनितम् असत्येन प्रत्यक्षबाधितेन रजतादिना । सुखमपि सुखसाधनेन जनितम् असत्येन तु शास्त्रबाधितेन परवनितादिना । किं परवनितादि न सत्यम्। तत्रापि ज्ञानजनकं सत्यम्। असत्यं प्रत्यक्षबाधितत्वात्। परवनिताद्यपि सुखसाधनमसत्यं शास्त्रबाधितत्वात् । ननु शास्त्रेण किमत्र बाध्यते । ज्ञाने ऽपि प्रत्यक्षेण किं बाध्यते । विषयो मिथ्येति ख्याप्यते । शास्त्रेणापि सुखस्य हेतुर्मिथ्येति ख्याप्यते । किं स विषयः सुखहेतुर्न भवति । यथा त्वेष विषयः कलुषस्य ज्ञानस्य हेतुस्तथा सो ऽपि कलुषस्य कटुविपाकस्य सुखस्य हेतुरिति तथाविधं सुखमपि व्यभिचारि भवत्येवेत्यलमतिकेलिना । तस्मात्समानन्यायत्वात्सुखे व्यभिचारितास्तीत्यव्यभिचारिपदाज्ज्ञानं न लभ्यते ।

अपर आह । किमनेन डिम्भकलहेन मा भूदव्यभिचारिपदाज्ज्ञानस्य लाभस्तथापि व्यवसायात्मकपदाल्लभ्यते यत्र ज्ञानं न हि सुखदुःखादयो व्यवसायात्मका भवन्ति किं तु ज्ञानमेव तथाविधमिति। संशयव्यवच्छेदार्थं च तत्पदमिति चेत् । सत्यम् । सुखादिव्यवच्छेदमपि कर्तुमलमेव भवति व्यवसायात्मकत्वस्य सुखादिष्वसम्भवादिति । तद्वेवं सिद्धे ऽपि सुखादिव्यवच्छेदे कर्तव्यमेव ज्ञानग्रहणं विशेष्यनिर्देशार्थत्वात् । तस्य हि सर्वाण्यमूनि विशेषणान्युपात्तानि तदुपादाने निरालम्बनानि भवेयुः । श्रोतुश्च बुद्धिर्न समाधीयेतेति तेन बलाद्गम्यमानमेव कर्तव्यमेव ज्ञानग्रहणम्। अर्थाक्षिप्तस्याग्रवचने प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमित्येतावन्मात्रमभिधेयं स्यादन्यदर्थाल्लभ्यत एव । तस्माद्धर्मिनिर्देशार्थं युक्तं ज्ञानपदम् ।

शब्दानामर्थसंस्पर्शित्वं शाक्यमतनिरासेन साधयिष्यते इति शब्दानुप्रवेशवशेन व्यपदेश्यं नाम ज्ञानमुपपद्यते इति तद्व्यवच्छेदार्थमव्यपदेश्यपदम् ।

तत्र वृद्धनैयायिकास्तावदाचक्षते । व्यपदिश्यते इति व्यपदेश्यं शब्दकर्मतामापन्नं ज्ञानमुच्यते यदिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नं सद्विषयनामधेयेन व्यपदिश्यते रूपज्ञानं रसज्ञानमिति तद्व्यपदेश्यं ज्ञानं प्रत्यक्षफलं मा भूदित्यव्यपदेश्यग्रहणम् । तदिदमनुपपन्नम् । न हि नामधेयव्यपदेश्यत्वमप्रामाण्यकारणं भवति यदि हि तद्रूपज्ञानं रसज्ञानं च विषयाव्यभिचारि निःसंशयं च तत्कथमप्रमाणफलमुच्यते । व्यभिचारादिदोषयोगे वा पदान्तरैव तत्प्रति-

र्षेपात् किमव्यपदेश्यपदेन । प्रमाणफलं च तद्विज्ञानमिदानीं किं प्रमाणप्रभवं भवद् न प्रत्यक्षफलम् प्रमत्यक्षप्रविष्टत्वात् । नानुमानादिवन्यं तद्वैलक्षण्यात्। नास्ति किं चित् पञ्चमं प्रमाणमसङ्ग्रहो ऽस्य लक्ष्यस्य लक्षणेनेति प्रज्ञाप्रमादः। तस्मादपव्याख्यानमेतदिति ।

व्यवच्छेद्यान्तरमव्यपदेश्यपदस्य वर्णयां चक्रुराचार्याः* । शब्दार्थपुस्थविरव्यवहारतो व्युत्पद्यमानो जनः संज्ञासंबन्धसमये संज्ञोपदेशकादयं पनस उच्यते इति वृद्धोदीरिताद्वाक्यात्पुरो ऽवस्थितशाखादिमन्तमर्थं पनसशब्दवाच्यतया जानाति । तदस्य ज्ञानमिन्द्रियजमपि न केवलेन्द्रियकरणकं भवितुमुचितम् । श्रवति संज्ञोपदेशिनि शब्दे तदनुत्पादात्तेन शब्देन्द्रियाभ्यां सम्भूय जनितत्वादुभयजमिदं ज्ञानं व्यपदेशाज्जातमिति व्यपदेश्यमुच्यते तदव्यपदेश्यपदेन व्युदस्यते । न चेदं पञ्चमं प्रमाणमवतरति किं तु शाब्दमिवैतदनुमन्यते लोकः । तथा च कथं पुनः जानीते भवान्पनसो ऽयमिति पृष्टः प्रतिवक्ति मम देवदत्तेनाख्यातं पनसो ऽयमिति । न पुनरेवं विस्मृत्यापि ब्रवीति चक्षुषा मया प्रतिपन्नं पनसो ऽयमुच्यते इति। तदिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधाने सत्यपि शब्द एवात्र करणम् । अत एव सूत्रकृता शब्दलक्षणं वर्णयता नेन्द्रियानुप्रवेशप्रतिषेधाय किमपि विशेषणमुपरचितम् । उपदेशः शब्द इत्येतावदेव लक्षणमभिहितम् । अतश्चेन्द्रियानुप्रवेशे ऽपि शाब्दतामस्य मन्यते सूत्रकारः । इह पुनरव्यपदेश्यविशेषणपदोपादानेन शब्दानुप्रवेशप्रतिषेधात् प्रत्यक्षफलमेतज् ज्ञानं तस्मादेवंविधव्यपदेश्यविज्ञानव्यवच्छेदार्थमव्यपदेश्यपदमिति । तदेतद्व्याख्यातारो नानुमन्यन्ते । यदुभयजं ज्ञानमव्यपदेश्यपदेन व्युदस्यते तदपि नाप्रमाणम् अप्रमाणलक्षणातीतत्वादिति। प्रमाणं भवत्कस्मिन्ननुनिविशतामिति चिन्त्यम् ।

ननु शाब्दमिदं ज्ञानं तद्भावानुविधानतः ।
भवत्वक्षजमप्येतत्तद्भावानुविधानतः ॥
शाब्दं चोभयजं चेति विरुद्धमभिधीयते ।
प्रमाणान्तरमेव स्यादित्थं तदपि पूर्ववत् ॥

* तात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः ।

ननु लोकः शाब्दतामस्य व्यपदिशति देवदत्तेनाख्यातं पनसो ऽयमिति व्यवहारादित्युक्तम् । अहो लोकवत्सः श्रद्धधानो महानुभावः । न खलु लोकस्य व्यपदेशैकशरणा वस्तुस्थितयो भवन्ति । लोको हि यथारुचि व्यपदिशति । नानामुनिजनसाधारणमपि तीर्थं नन्दिकुण्डमिति किं न श्रुतवान् भवान् । हन्त तर्हि सूत्रकाराशयमनुसरन्तः शाब्दमिदं ज्ञानं प्रतिपद्यामहे यदयं सूत्रकारः प्रत्यक्षे शब्दानुप्रवेशव्यवच्छेदाय विशेषणमिदमुपदिशति शब्दे तु नेन्द्रियव्युदासाय किंचिद्विशेषणमुपादत्ते स पश्यति करणान्तरानुप्रवेशे ऽपि शाब्दमेतज्ज्ञानमिति । उच्यते ।

मनुवत्सूत्रकारो ऽपि न धर्मस्योपदेशकः ।
येनैतदनुरोधेन तस्य ब्रूयाम शाब्दताम् ॥

वस्तुस्थित्या तु निरूप्यमाणमिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिदं विज्ञानं न प्रत्यक्षफलतामतिवर्तते । ततश्च व्युदस्यमानं प्रमाणान्तरमेव स्पृशेत् ।

तस्मादुभयजज्ञानव्युदासानुपपत्तितः ।
व्याख्या भङ्ग्यन्तरेणास्य पदस्येयं विधीयते ॥

असम्भवदोषव्यवच्छेदार्थमव्यपदेश्यपदोपदानम् । एवं हि परो मन्यते सति लक्ष्ये लक्षणवर्णनमुचितम् इह तु लक्ष्यमाणं प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं नाम न किंचिदस्ति । गौरित्यादिज्ञानानां शब्दावच्छिन्नवाच्यविषयत्वेन शाब्दत्वात् । इह हि विषयव्यतिरेकेण ज्ञानानामतिशयो दुरुपपादः बोधस्वभावस्य सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् । तत्र यथा दण्डीति शुक्ल इति वा प्रत्ययो विशेषणावच्छिन्नविशेष्यविषयतया सातिशयत्वमश्नुते तथा गौरित्यादिप्रत्ययो ऽपि वाचकावच्छिन्नवाच्यविषयत्वात्सातिशयत्वं भजते शब्दावच्छिन्नवाच्यविषयत्वाच्च शाब्द एव प्रत्ययः तद्व्यतिरिक्तकरणकार्यत्वानुपपत्तेः । न हीन्द्रियकरणमिदं ज्ञानं भवितुमर्हति चक्षुषो विशेषणाविषयत्वाद्विशेष्ये च श्रोत्रस्यासामर्थ्यात् । न च युगपदिन्द्रियद्वयद्वारकमेकमुत्पद्यमानं ज्ञानं क्वचिद्दृष्टम् । तथैतत्स्यात् । मानसमिदं ज्ञानं सुगन्धिचन्दनबोधवद्भविष्यति । उक्तमत्र शब्दलिङ्गादिकरणान्तरव्यापारविरतौ कार्यमुपजायमानं केवलमनःकरणमिति कल्प्यते न तत्सम्भवे ऽपि । तथा हि सति मानसमेवैकं

प्रमाणं स्यादिति । अस्ति चात्र शब्द एव करणम् । स हि सहस्रकिरणवदात्मानं च विषयं च प्रकाशयते इति । तस्मादिन्द्रियविषये ऽपि गौरित्यादिज्ञानमुत्पद्यमानं शाब्दमेवेत्यवधार्यते । ननु सङ्केतावगमसमये गौरित्यादिशब्दः श्रुत आसीत्स इदानीमतिक्रान्त इति कथं तत्कृत एष प्रत्ययः स्यात् । उच्यते । तदानीमश्रूयमाणस्य शब्दस्य स्मृत्यारूढस्य तत्प्रत्ययहेतुत्वात् ।

तच्छ्रुतावपि किं सर्वे वर्णाः प्रत्यक्षगोचराः ।
विशेषः को ऽन्त्यवर्णेन गृहीतेन स्मृतेन वा ॥

तदेव स्मृतिविषयीकृतशब्दजनित एष प्रत्यय इत्यभ्युपेतव्यः । यथा परोक्षे ऽपि शब्द उच्चरित आत्मानं प्रकाशयत्यर्थं च तथा प्रत्यक्षे विषये स एव स्मर्यमाण आत्मानमर्थं च प्रकाशयतीति । वाचकावच्छिन्नवाच्यप्रतिभासश्चैवंविधासु बुद्धिषु नूनमेषितव्यः । यथा ऽऽह वृद्धः, संज्ञित्वं केवलं परमिति । संज्ञित्वमिति मत्वर्थीयप्रत्ययान्तादुत्पन्नो भावप्रत्ययः सम्बन्धमाचष्टे संज्ञासंज्ञिसम्बन्धः संज्ञित्वमिति । कृत्तद्धितसमासेषु सम्बन्धाभिधानमित्यभियुक्तस्मरणात् । संज्ञा च शब्दः, सो ऽयं शब्दविशिष्टार्थप्रतिभास उक्तो भवति । न च शब्दानुसन्धानरहितः कश्चित्प्रत्ययो दृश्यते । अनुल्लिखितशब्दकेष्वपि प्रत्ययेष्वन्ततः सामान्यशब्दसमुन्मेषसम्भवात् तदुल्लेखव्यतिरेकेण प्रकाशात्मिकायाः प्रतीतेरनुत्पादात् । तथा ऽऽह भर्तृहरिः ।

न सो ऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गृह्यते* ॥

तस्मात्प्रत्यक्षस्य लक्ष्यस्यासद्भावात्कस्येदं लक्षणमुपक्रान्तमिति असम्भवदोषमाशङ्क्याह सूत्रकारः अव्यपदेश्यमिति । यदिदमविदितपदपदार्थसम्बन्धस्य ज्ञानमुत्पद्यते विदितसम्बन्धस्यापि वा यत्प्रथमाक्षसन्निपातसमये एव ज्ञानमनुल्लिखितशब्दकं शब्दानुस्मरणे हेतुभूतमुपजायते तदशाब्दम् अशब्दावच्छिन्नविषयमव्यपदेश्यमिन्द्रियार्थसन्निकर्षैककरणमविकल्पं प्रत्यक्षम् । न च शब्दकृता बुद्धीनां प्रकाशस्वभावता । स्वत एव तासामेवंरूपत्वात् । न च निर्विकल्पकसमये यत्किंचिदिदमित्यादिसामान्यशब्दोल्लेखः को ऽपि कैश्चिदनुभूयते तस्माद्गौरित्यादिज्ञानानां शाब्दत्वे ऽपि तथाविधस्य ज्ञानस्य

* वाक्यपदीये प्रथमकाण्डे श्लो० १२४ शब्देन भासत इति पाठः ।

लक्ष्यस्य सद्भावान्न व्यर्थं लक्षणमित्येवमसम्भवदोषनिराकरणार्थमव्यपदेश्य-पदमिति । तदेतदाचार्या न क्षमन्ते । न गौरित्यादिज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमपीदं शाब्दमिति वक्तुं युक्तम् । न चात्र शब्दावच्छिन्नार्थः प्रकाशते तथाविधार्थग्रहणे करणाभावात् । विशेषार्थप्रमितौ तावच्छब्दः करणम् । विशेषणभूतस्य तु शब्दस्य ग्रहणे किं करणमिति निरूप्यताम् । न श्रोत्रं विरम्य व्यापारासंवेदनात् संबन्धग्रहणादूर्ध्वं च स्मर्यमाणशब्दयोजनया जायमाने गौरित्यादिज्ञाने श्रोत्रं करणमाशङ्कितुमपि न युक्तम् । नापि मनो बाह्यकरणनिरपेक्षं बाह्ये विषये धियमाधातुमलम् अन्धाद्यभावप्रसङ्गात् । ननु शब्द एव करणमित्युक्तं तत्किमपरकरणाशङ्कनेन । मैवम् । एकस्य कारकस्यैकस्यामेव क्रियायां कर्मकरणभावानुपपत्तेः । सवितृप्रकाशवदिति चेद् न क्रियाभेदाद् यत्रासौ करणं न तत्र कर्म यत्र वा कर्म न तत्र करणमिति । घटादिविषयप्रमितिजन्मनि करणमेव तरणिप्रकाशो न कर्म तद्ग्रहणकाले तु कर्मैवासौ न करणम् । किं तर्हि तत्र करणमिति चेत् केवलमेव चक्षुरिति ब्रूमः । आलोकग्रहणे चक्षुषः प्रकाशान्तरनिरपेक्षत्वात् । कथमेवमिति चेद् अपर्यनुयोज्यौ हि वस्तुशक्तिः घटादिग्रहणे चक्षुरुद्द्योतमपेक्षते नोद्योतग्रहणे इति कमनुयुञ्ज्महे । सो ऽयं सूर्यप्रकाशः प्रकाशान्तरनिरपेक्षचक्षुरिन्द्रियप्रथमगृहीतः चिरमवतिष्ठमानस्तदिन्द्रियग्राह्य एकविषये गृह्यमाणे करणतामुपयातीति युक्तम् । शब्दस्तु क्षणिकः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यस्तदितरपरिच्छेदे विषये तदवगमक्रियायां करणीभूय भूयस्तस्यामेव क्रियायां कथमिव कर्मभावमनुभवेत् । शब्दो हि धूमादिवदुपाय एव नोपेयः स उपायत्वात्प्रथमं गृह्यतां नाम न उपेयग्रहणकाले पुनर्ग्रहणमर्हति धूमवदेवेति । एवं स्मर्यमाणो ऽपि शब्दो यथार्थप्रतीतिकारणं तथापि प्रथमं शब्दस्मरणं ततः शब्दार्थसम्प्रत्ययो भवति नतरां तत्रार्थप्रतीतिवेलायां शब्दग्रहणं सम्भाव्यते । तस्मान्नास्ति वाचकविशेषितवाच्यप्रतिभासः । अपि च गौरित्यादिज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षान्वयव्यतिरेकानुविधायि प्रसभं तत्कथं शाब्दमित्युच्यते ॥

शब्दस्मरणसापेक्षं यस्योत्पादकमिन्द्रियम् ।
तदेव यदि ते शाब्दमहो नैयायिको भवान् ॥

ननु शब्दावच्छिन्नमर्थे न चक्षुःश्रोत्रयोरन्यतरदपि करणं ग्रहीतुमलमित्युक्तम् । भोः साधो चक्षुरेवैनं ग्रहीष्यतीति कथं न ब्रूषे ।

ननु नाविषये युक्तमिन्द्रियस्य प्रवर्तनम् ।
तेन शब्दविशिष्टार्थज्ञानं नेन्द्रियजं ब्रुवे ॥
मरीचिषु जलज्ञानं कथमिन्द्रियजं तव ।
तत्रापि हि न तोयेन सन्निकर्षो ऽस्ति चक्षुषः ॥
ननु च स्मृत्युपारूढमुदकं तत्र गृह्यते ।
इहापि स्मृत्युपारूढः शब्दः कस्मान्न गृह्यते ॥
ननु शब्दो न नेत्रस्य कदा चिदपि गोचरः ।
असन्निहितमप्यम्बु किं वा भवति गोचरः ॥
नन्वेकेन्द्रियवादः स्याच्चक्षुषा शब्दवेदने ।
अत्रापि सर्वबोधः स्यादसन्निहितवेदने ॥

ननु च मरीचिजलज्ञानं भ्रान्तमिति कथमिह दृष्टान्तीक्रियते । कथमस्य भ्रान्तत्वं किमनिन्द्रियजत्वादुत व्यभिचारित्वात् । तत्रानिन्द्रियजत्वेनास्य भ्रान्ततायामिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नपदेनैव निरासादव्यभिचारिपदमनुपादेयमिति । तदुपादानात्तु व्यभिचारित्वेनास्य भ्रान्तत्वमिति नूनमिदमिन्द्रियजमसन्निहितसलिलज्ञानमभ्युपगन्तव्यम् ।

यथा चाविषये तस्मिन्नीरे नयनजा मतिः ।
तथा वाचकसंस्पृष्टे वाच्ये किमिति नेष्यते ॥
यथा च तत्र कालादि नीरूपमपि चाक्षुषम् ।
तथा शब्दानुरक्तो ऽपि किमित्यर्थो न चाक्षुषः ॥

एवं हीन्द्रियव्यतिरेकानुविधानमत्र न बाधितं भविष्यति ।

ननु चाक्षुषता शब्दे न जीवन्वक्तुमुत्सहे ।
त्यजेन वाचकोपेतवाच्यावगमदुर्ग्रहम् ॥
अपि चामुष्य शाब्दत्वे सम्बन्धग्रहणं कथम् ।
न चागृहीतसम्बन्धः शब्दो भवति वाचकः ॥
निर्विकल्पकविज्ञानविषये न च तद्ग्रहः ।
शब्दपक्षे तु निश्चितं भवता सविकल्पकम् ॥

संबन्धः शक्यते बोद्धुं न च मानान्तरादृिना ।
शाब्दज्ञानेन तद्बोधे भवेदन्योन्यसंश्रयम् ॥
न च शब्दोपरक्तेऽर्थे संबन्धं बुध्यते जनः ।
गोशब्दवाच्यो गोशब्द इति हि ग्रहणं भवेत् ॥

वाच्यस्य हि गवादेर्गोशब्दविशेषितस्य वाच्यत्वाद्वाच्योऽर्थ इव गोशब्दोऽपि वाच्यतामवलम्बते ।

यदि च स्वानुरागेण वाचकाद्वाच्यवेदनम् ।
लिङ्गादपि भवेद्बुद्धिः स्वावच्छेदेन लिङ्गिनि ॥
अथ धूमान्वितत्वेन न वह्निरवगम्यते ।
इहापि शब्दयोगेन गवादिर्नैव गम्यते ॥
न चास्ति वस्तुनो धर्मो वाच्यता नाम कश्चन ।
यदि स्यान्निर्विकल्पेऽपि प्रतिभासेत रूपवत् ॥
अर्थासंस्पर्शिनः शब्दान्कथयन् दुष्टसौगतः ।
प्रत्यक्षास्त्रेण भेत्तव्यः स कथं हन्यते त्वया ॥
प्रत्यक्षविषये वृत्तिः शब्दानां भवतः कुतः ।
तेषां यद्विषये वृत्तिस्तद्धि शाब्दीकृतं त्वया ॥

अपि च विषयभेदेन प्रतिभासभेदो भवतीति दुराशया शब्दविधिग्रमये निर्विकल्पात् सविकल्पस्य विषयमधिकं पश्यति भवानेनैव च वर्त्मना ऽवतरन्तरं शब्दाध्यासं न पश्यतीति कोऽयं व्यामोहः । स त्वं वचनीयोऽसि संवृतः मधु पश्यसि दुर्बुद्धे प्रपातं नैव पश्यसीति ।

तस्माद्गौरिति विज्ञानं प्रत्यक्षमवधार्यताम् ।
शब्दस्मरणसापेक्षचक्षुरिन्द्रियनिर्मितम् ॥
मानसत्वं तु यत्तस्य नेष्यते युक्तमेव तत् ।
तद्भावानुविधायित्वाद्बाह्येन्द्रियजमेव तत् ॥

अत्र पुनः प्रवराः प्राहुः । नन्वेवं गौरित्यादिबोधेषु वाचकावच्छिन्नवाच्यप्रतिभासे सर्वप्रकारमपाक्रियमाणे प्रथमाक्षसन्निपातसमयमासादितसद्भावनिर्विकल्पकवेदनवैलक्षण्यं कथमेषां भवेत् । न हि विषयातिशयमन्तरेण प्रतिभासातिशयो भवितुमर्हति । दण्डीति दण्डविशिष्टः पुरुषः प्रतिभासते इतरथा

न केवलपुरुषप्रतीतेरेषा प्रतीतिर्विशिष्यते उभयप्रतिभासे ऽपि न दण्डपुरुषाविति प्रतीतेः विशेषणविशेष्यभावस्य नियामकत्वात् ।

पूर्वापरचिरक्षिप्रक्रमाद्यवगमेष्वपि ।
दिक्कालादिविशिष्टो ऽर्थः स्फुरत्यतिशयग्रहात् ॥
प्रत्यक्षः किं स कालादिः प्रतीतिं पृच्छ किं मया ।
गृह्यते तद्विशिष्टो ऽर्थः स च नेत्येतदद्भुतम् ॥
एतेन समवाये ऽपि प्रत्यक्षत्वं प्रकाशितम् ।
इहेति तन्तुसम्बद्धपटप्रत्ययदर्शनात् ॥

अथ पट इति प्रत्ययादिह तन्तुषु पट इति विलक्षण एव प्रत्ययः तन्तुपटसम्बन्धस्य* विशेषणस्याप्रत्यक्षतायां न केवलपटप्रत्ययाद्विशिष्येतेति । अथ मतम् उपायभेदात्प्रतीतिभेदो भवति दूराविदूरदेशव्यवस्थितस्थाण्वादिपदार्थप्रतीतिवत् संस्कृतासंस्कृताक्षकरणविषयबोधवद्वेति । तदयुक्तम् । उपायभेदे ऽपि तद्भेदासिद्धेः । उपायो बुद्धावतिशयमादधाति न विषये विषयावगतिसमये च न बुद्धिरवभातीति नैयायिकाः । तदयमतिशयो यदधिकरणस्था न प्रतिभासते बुद्धिः यत्र तदानीमवभासते विषयः तत्रातिशयो नास्ति दृश्यते चातिशयसंवेदनमिति सङ्कटः पन्थाः । न च दूराविदूरदेशवर्तिनि पदार्थे प्रतीतिरुपायभेदाद्भिद्यते । सापि हि विषयभेदादेव भिद्यते ।

दूराद्धि वस्तुसामान्यधर्ममात्रोपलक्षितम् ।
अदूरतस्तु विस्पष्टविशेषमवसीयते ॥

यथा माघेन वर्णितम् ।
चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ततः शरीरीति विभाविताकृतिम् ।
विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः ॥

क्रियान्तराणां वैचित्र्ये यद्वा तद्वा ऽस्तु कारणम् ।
भेदो ज्ञानक्रियायास्तु कर्मभेदनिबन्धनः ॥

तदेतदाचार्याः प्रतिसमादधते । न विषयभेदादेव प्रतिभासभेदः किं तूपायभेदाद्भवत्येव । यच्च चोदितं विषयप्रतिभासकाले तत्प्रतिभासाप्रतिभा-

* सम्बन्धस्येति युक्तः पाठः ।

सादतिशयवचने सङ्कटः पन्था इति तदविदितनैयायिकदर्शनस्यैव चोद्यम् । ज्ञानोत्पाद एव विषयस्य प्रत्यक्षतेति नो दर्शने न ज्ञानग्रहणमिति । तत्र यथा पुरुष इति निरतिशयज्ञानमात्रोत्पादे तावन्मात्रविषयप्रत्यक्षता भवति न तत्र ज्ञानं प्रकाशते अगृह्यमाणे ऽपि ज्ञाने विषय एव प्रतिभासते एवं दण्डीति शुक्लवासा इति विशेषणज्ञानाभ्युपायातिशयवशात् सातिशयप्रत्ययजनने तदग्रहणे स एव विषयो ऽवभासते इति कियानेष सङ्कटः पन्थाः । तथा च दण्डीति पुरुषप्रवणैव मतिः को दण्डी पुरुषः कः पुरुषो दण्डीति सामानाधिकरण्येन निःसन्धिबन्धस्य पुंस एव प्रतिभासात् । एवं दण्डिनं भोजय दण्डिने देहीति भोजनादिकार्ययोगित्वं न दण्डे दृश्यते ऽपि तु पुंस्येव । ननु दण्डी पर्वतमारोहतीति दण्डे ऽपि कार्यान्वयो दृश्यते लोके वेदे ऽपि दण्डी मैत्रावरुणः प्रेषानन्वाहेति प्रेषानुवचनस्य वचनान्तरतः प्राप्तेर्दण्डविधानार्थमेतद्वाक्यं भवति यथा लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति श्येनादौ ऋत्विजां प्रकृतिवद्भावेन प्राप्तानां लोहितोष्णीषविधानमात्रमेतद्भवति । उच्यते भवत्वेवं किं तु दण्डमवलम्ब्य पुरुषः पर्वतमारोहति न दण्डो निश्चेतनः वेदे ऽपि दण्डपाणिः पुरुषः प्रेषाननुभाषते न दण्डः न लोहिता उष्णीषाः प्रचरन्ति किं तु अन्यपदार्थीभूता ऋत्विज एवेति सर्वत्र विशेष्यप्रवणैव मतिः उभयप्रतिभाने तु दण्डपुरुषाविति स्यान्न दण्डीति । विशेषणविशेष्यभावस्य नियामकत्वादिति चेत् सेयं विशेष्यप्रवणा मतिरुक्तैव भवति । विशेषणस्य विशेषणत्वेनैवोपसर्जनत्वाद्दण्डो ऽस्यास्तीति पुरुष एवोच्यते न दण्डपुरुषौ । एवं पूर्वापरादिप्रत्ययाश्चिरक्षिप्रादिप्रत्यया इह तन्तुषु पट इत्यादिप्रत्ययाश्च दिक्कालसमवायग्राहिणः । तदमी दिक्कालसमवायाः सामग्र्यन्तर्गताः सन्तः प्रत्ययातिशयमादधति न तद्विषये* भवन्ति पटादिद्रव्यवत् । एवं पतनाद्यनुमेयगुरुत्वादिकारणभेदजनिता गुरुः पाषाण इत्यादिप्रत्ययाः परोक्षविशेषणं विशेष्यमवलम्बन्ते इत्यलं विस्तरेण । तस्माद्गौरित्यादिज्ञानं न वाचकावच्छिन्नवाच्यविषयम् अतश्च न शाब्दं तत् । अपि तु मुख्यं प्रत्यक्षमेव । तस्मिंश्च लक्षिते सति लक्षणैश्वर्यग्रहकरणाभावान्नाममात्रदोषनिराकरणार्थमव्यपदेश्यपदम् । किमर्थं तर्हीदमस्तु । उक्तमाचार्यैः उभयजन्मा-

* न तद्विषयतामनन्तीति पुस्तः पाठः ।

नव्यवच्छेदार्थमिति। ननु तदपि प्रत्यक्षमेवेति अनपोह्यमुक्तम् । पुरोऽवस्थितगवादिपदार्थस्वरूपमात्रग्रहणनिपुणसामर्थ्यमत्र प्रत्यक्षम्। गोशब्दवाच्यतायां तु सम्बन्धकर्मोपदेशी शब्द एव प्रमाणम् । यद्यपि शब्दार्थसम्बन्धपरिच्छेदे गत्यन्तरमपि सम्भवति तथा ऽपि यत्र तावत् संज्ञिनं निर्दिश्य सञ्ज्ञा वृद्धैरुपदिश्यते गोशब्दवाच्यो ऽयं पनसशब्दवाच्यो ऽयमिति तत्र तद्वाच्यतापरिच्छेदे स एव कारणम् ।

अत एव च लोको ऽपि शाब्दत्वमभिमन्यते ।
शब्दोपरचितापूर्वज्ञानातिशयशोभितः ॥
तच्छब्दवाच्यताज्ञप्तिर्विना संज्ञोपदेशिनः ।
शब्दान्नेति स एवात्र सत्यप्यक्षे प्रकर्षभाक् ॥
अतः सूत्रकृता ऽप्यत्र शब्दातिशयदर्शनात् ।
व्यधायि तद्व्यवच्छेदो न तु धर्मोपदेशिना ॥

तस्मादुभयजज्ञानव्यवच्छेदार्थमेवेदं पदमिति । अन्ये मन्यन्ते यदि संकेतग्रहणकाले भाविनः संज्ञोपदेशकवचनजनितस्योभयजज्ञानस्य व्यवच्छेदकमिदं वर्ण्यते पदं तदा तद्व्यवहारकाले ऽपि यदयं गौरिति संकेतग्रहणकालानुभूतदेवदत्ताद्युदीरितसंज्ञोपदेशकवचनस्मरणपूर्वकं विज्ञानमुत्पद्यते तदप्युभयजमेवेति कथमनेन न व्युदस्यते । ननु तत्र शब्दस्मरणं कारणं न शब्दः संकेतकाले ऽपि शब्दस्मरणमेव कारणं न हि क्रमभाविनो वर्णा युगपदनुभवितुं पार्यन्ते अन्त्यवर्णे तु गृह्यमाणे स्मर्यमाणे वा किं शब्दव्यापारो विशिष्यते । ननु व्यवहारकाले गवादिनामधेयपदमात्रमेव स्मर्यमाणमिन्द्रियेण सह सविकल्पप्रत्ययोदये व्याप्रियते संकेतकाले तु संज्ञोपदेशि वृद्धवाक्यमिति चेन्नैवम् । व्यवहारकाले ऽपि संज्ञोपदेशकं वृद्धवाक्यमेव स्मर्यते तदस्मरणे तच्छब्दवाच्यताऽनवगमात् । अस्य गौरिति नाम देवदत्तेनोपदिष्टमासीदित्येवमनुस्मृत्य गोशब्दवाच्यतयैवं व्यवहरतीति वाक्यस्मरणजमेवेदं ज्ञानम् ।

तस्मादस्यापि तद्वाक्यं सञ्ज्ञाकर्मोपदेशकम् ।
हेतुतामुपयातीति शाब्दमेतदपीष्यताम् ॥
एवमस्त्विति चेद्भ्रान्तमेवं सति तपस्विनाम् ।
नैयायिकानामुत्पन्नं प्रत्यक्षं सविकल्पकम् ॥

यत्र मार्गान्तरेणापि संकेतज्ञानसम्भवः ।
तत्राप्यनेन न्यायेन शाब्दता न निवर्तते ॥

नैयायिकानां च सविकल्पप्रत्यक्षमयाः प्राणाः तस्मान्नोभयजस्य शाब्दत्वं ज्ञानस्य वक्तव्यम् । संबन्धाधिगमस्तु नानाप्रमाणकः । तत्र स्वे स्वे विषये तत्तत्प्रमाणं प्रवर्तते । यथाह भट्टः संबन्धस्त्रिप्रमाणक इति* । तस्मान्नैकस्य शब्दस्य भार आरोपणीयः । प्रत्यक्षं तु संकेतग्रहणकाले ऽपि स्वविषयग्राहकम् इदानीमपि व्यवहारकाले ऽपि तत्स्वविषयग्राहकमिति नोभयजज्ञानव्यवच्छेदपक्षो निरवद्यः । तस्माद्वरं जरन्नैयायिककथितशब्दकर्मताऽऽपन्नज्ञानव्यवच्छेद एवाश्रीयताम् । तत्र तावत्कर्मणि कृत्ये कृते व्यपदेश्यशब्दो यथार्थतरो भवति । ननु तत्र चोदितं न तादृशं ज्ञानमप्रमाणं न पञ्चमं प्रमाणमिति । सत्यम् अयं तु तेषामाशयः । रूपादिविषयग्रहणाभिमुखं हि तदवजं ज्ञानं प्रमाणं वा फलं वोच्यते यदा तु तदेव शब्देनोच्यते रूपज्ञानं रसज्ञानमिति तदा रूपादिज्ञानविषयग्रहणव्यापारलभ्यां प्रमाणतामपहाय शब्दकर्मताऽऽपत्तिकृतां प्रमेयतामेवावलम्बतइति न तस्यां दशायां तत्प्रमाणमिति कुतः पञ्चमप्रमाणप्रसङ्ग इति । अपर आह । सविकल्पकस्य शब्दसंकल्पकस्य शब्दसंसर्गसापेक्षजन्मनः प्रत्यक्षज्ञानस्य शाब्दतां पूर्ववदाशङ्क्य तस्यैवाशाब्दतां दर्शयत्यव्यपदेश्यपदेन सूत्रकारः । प्रत्यक्षमेव तज्ज्ञानमिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादव्यपदेश्यमशाब्दमित्यर्थः ।

स्पष्टत्वाद् वाचकाभावादिन्द्रियानुविधानतः ।
लोकस्य संमतत्वाच्च प्रत्यक्षमिदमिष्यते ॥
शब्दानुस्मृतिजत्वे ऽपि न शाब्दं ज्ञानमीदृशम् ।
शब्दस्मृतिः सहायः स्यादिन्द्रियस्य प्रदीपवत् ॥
नन्वेवं सविकल्पस्य प्रत्यक्षत्वे प्रसाधिते ।
नेदानीं संगृहीतं स्यात्प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ॥
यत्तु शब्दानुवेधेन शाब्दत्वं सविकल्पके ।
कश्चिदाशङ्कते तस्य प्रतिशब्दो ऽयमुच्यते ॥

---

* तन्त्रवार्तिके संबन्धाक्षेपपरिहारे श्लो· १४३ ।

यत्र शब्दानुवेधे ऽपि प्रत्यक्षं ज्ञानमिष्यते ।
तत्र तत्स्पर्शशून्यस्य तथात्वे का विचारणा ॥
निर्विकल्पकवत्तस्मात्प्रत्यक्षं सविकल्पकम् ।
समग्रहीत्तु तदिदं पदेनानेन सूत्रकृत् ॥
इत्याचार्यमतानीह दर्शितानि यथाऽऽगमम् ।
यदेभ्यः सत्यमाभाति सभ्यास्तदवलम्ब्यताम् ॥

अव्यभिचारिग्रहणं व्यभिचारिज्ञानव्यवच्छेदार्थम् । यथा ग्रीष्मे तपति ललाटन्तपे तपने तन्मरीचिषु चतुरमूषरभुवमभिहत्य समुत्फालितेषु तरङ्गाकारधारिषु यद् वारिधिज्ञानं तदतस्मिंस्तदिति ग्रहणाद्व्यभिचारि भवति तदनेन पदेन व्यवच्छिद्यते न तत्प्रत्यक्षमिति । तत्र च निर्विकल्पकमपि प्रथमनयनसन्निपातजज्ञानमुदकसविकल्पकज्ञानजनकमुदकग्राह्येव न यथा तथा तथागताः कथयन्ति मरीचिविषयमविकल्पकं ज्ञानमुदकसविल्पकजननादप्रमाणमिति निर्विकल्पावस्थायामविचारयत एव प्रथमोन्मीलितचक्षुषो झगिति सलिलप्रतिभासात् । अथ वा वाचकोल्लेखपूर्विका अपि संविदः नैवेन्द्रियार्थजन्यत्वं जहतीत्युपपादितम् । तस्मात्सविकल्पकमविकल्पकं वा यदतस्मिंस्तदिति ज्ञानमुत्पद्यते तद्व्यभिचारि तच्चेह व्यावर्त्यमिति । ननु मरीचिषु जलज्ञानमविद्यमानसलिलावभासित्वादनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजमतश्चेन्द्रियार्थसन्निर्षोत्पन्नपदेन तद्व्युदासप्रसिद्धेः किमव्यभिचारिपदेन । नैतदेवम् ।

तस्येन्द्रियार्थजन्यत्वं सिद्धं तद्भावभावतः ।
न ह्यनुन्मीलिताक्षस्य मरौ सलिलवेदनम् ॥
अर्थो ऽपि जनकस्तस्य विद्यते नासतः प्रथा ।
तदालम्बनचिन्तां तु त्रिधा ऽऽचार्याः प्रचक्रिरे ॥
केचिदालम्बनं तस्मिन्नुक्त सूर्यमरीचयः ।
निगूहितनिजाकाराः सलिलाकारधारिणः ॥

तत्र तरङ्गादिसामान्यधर्मग्रहणे सति न स्थाणुपुरुषवदुभयविशेषा न च सन्निहितमरीचिविशेषाः स्मरणपथमवतरन्ति किं तु पूर्वोपलब्धविसद्रुसलिलवर्तिनो विशेषास्तत्स्मरणाच्च स्थगितेषु स्वविशेषेषु मरीचयः स्वरूपमुपदर्शयितुमशक्नुवन्तः तोयरूपेणावभासन्ते ।

अन्ये त्वालम्बनं प्राहुः पुरोवस्थितधर्मिणः ।
सादृश्यदर्शनोद्भूतस्मृत्युपस्थापितं पयः ॥

यत्र किल ज्ञाने यद्रूपमुपप्लवते तत्तस्यालम्बनमुच्यते न सन्निहितम् । न चैकान्तासतः खपुष्पादेः ख्यातिरवकल्पते इति देशान्तरादौ विद्यमानमेव सलिलं सदृशदर्शनप्रबुद्धसंस्कारोपजनितस्मरणोपारूढमिहावलम्बनीभवति ।

अन्यदालम्बनं चान्यत्प्रतिभातीति के चन ।
आलम्बनं दीधितयस्तोयं च प्रतिभासते ॥

कर्तृकरणव्यतिरिक्तं ज्ञानजनकमालम्बनमुच्यते इति न परमाणवादौ प्रसक्तिरिति । तदिदं पक्षत्रयमप्युपरिष्टान्निपुणतरं निरूपयिष्यते । तदेवं बाह्येन्द्रियार्थान्वयव्यतिरेकाऽनुविधायिनां विभ्रमाणामिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नपदेन निरसितुमशक्यत्वाद् युक्तमव्यभिचारिपदोपादानम् । यत्तु मानसा विभ्रमा बाह्येन्द्रियानपेक्षजन्मानः तेषां सत्यमिष्यते एवेन्द्रियार्थसन्निकर्षपदेन पर्युदसनमिति न तदर्थमव्यभिचारिपदोपादानम् । तद्यथा ।

विरहोद्दीपितोद्दामकामाकुलितदृष्टयः ।
दूरस्थामपि पश्यन्ति कान्तामन्तिकवर्तिनीम् ॥

नन्वेवमप्रायेषु निरालम्बनेषु विभ्रमेषु कुतस्त्य आकारः प्रतिभाति उच्यते ।

आकारः स्मृत्युपारूढः प्रायेण स्फुरति भ्रमे ।
स्मृतेस्तु कारणं किं चित्कदा चिद्भवति क्व चित् ॥
क्व चित्सदृशविज्ञानं कामशोकादयः क्व चित् ।
क्व चित्त्वदर्शनाभ्यासः* तिमिरं चक्षुषः क्व चित् ॥
क्व चिन्निद्रा क्व चिच्चिन्ता धातूनां विकृतिः क्व चित् ।
अलभ्यमाने तद्धेतावदृष्टं स्मृतिकारणम् ॥
बालस्येन्दुद्वयज्ञानमस्ति नास्तीति वेत्ति कः ।
अस्मिन्वे ऽपि स्मृतौ हेतुमदृष्टं तस्य मन्वते ॥
नूनं नियमसिद्ध्यर्थं जनकस्यावभासनम् ।
न चैकान्तासतो दृष्टा ज्ञानोत्पादनयोग्यता ॥

* तत्त्वदर्शनाभ्यास इति पुस्तः पाठः ।

न च सन्निहितं वस्तु तत्रास्ति वनितादिकम् ।
तेनेदं स्मृत्युपारूढमवभातीति मन्यते ॥
तत्रादेन पदेनैताः स्वान्तःकरणसम्भवाः ।
निरस्ता भ्रान्तयो ऽक्षादिससर्गरहितोदयाः ॥
याः पुनः पीतशङ्खादिमरुनीरादिबुद्धयः ।
अक्षजास्तन्निरासाय सूत्रे पदमिदं कृतम् ॥

दूरात् स्थाणुपुरुषसाधारणं धर्ममारोहपरिणाहरूपमुपलभमानस्य तयोरन्यतरस्य वर्तमानान्वक्रकोटरादीन्करचरणान्वा विशेषानपश्यतः समानधर्मप्रबुद्धसंस्कारतया चोभयवर्तिनो ऽपि विशेषाननुस्मरतः पुरोऽवस्थितार्थविषयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयज्ञानमुपजायते तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादिविशेषणयुक्तमपि न प्रत्यक्षफलम् अतस्तद्व्यवच्छेदाय व्यवसायात्मकग्रहणम् । ननु मानसत्वात्संशयज्ञानस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नग्रहणेन निरासः सिद्ध्यत्येवेति किं पदान्तरेण । तथा च भाष्यकारः*स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभास्वप्नज्ञानोहसुखादिप्रत्यक्षमिच्छादयश्च मनसो लिङ्गानीति वक्ष्यति । मैवम् । स्थाण्वादिसंशयस्य बाह्येन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । कश्चिद्धि मानसः संशयः समस्त्येव यथा दैवज्ञस्य ज्योतिर्गणकादेरेकदा ऽन्यदा चासम्यगादिश्य तृतीये पदे पुनरादिशतः संशयो भवति किमयमस्मदादेशः संवदेदुत विसंवदेदिति स भाष्यकृतश्चेतसि केवलमनःकरण इति स्थितिः । यस्तु विस्फारिताक्षस्य स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादिः संपद्यते संशयस्तमनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं को नामाचक्षीत । नन्वतस्मिंस्तदिति ज्ञानं व्यभिचारि व्याख्यातम् एकरूपं च पुरोऽवस्थितमर्थमनेकरूपतया स्पृशति संशयः स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सोऽयमतस्मिंस्तथाभावाद्विपर्यय एवेति पूर्वपदव्युदस्तत्वान्न पदान्तरव्यवच्छेद्यतामर्हतीति । नैतदेवम् । स्वरूपभेदात्कारणभेदाच्च । एकमेव विरुद्धमाकारमुल्लिखन्विपर्ययो जायते स्थाणौ पुरुष इति पुंसि वा स्थाणुरिति । अनियताकारद्वयोल्लेखी तु संशयो भवति स्थाणुर्वा स्यात्पुरुषो वेति । सो ऽयं स्वरूपभेदः प्रत्यात्मसंवेद्यः । कारणभेदस्तु विरुद्धविशेषः स्मरणप्रभवो† विपर्ययः । शुक्तिकाया सन्निहिताया रजतविशेषान्मरीचिषु सलिलगतविशेषाननुस्मरतो विप-

---

* न्यायभाष्य अ १ आ १ सू १४ । † विरुद्धविशेषस्मरणप्रभव इति पुस्त पाठः ।

र्येयो भवति उभयविशेषस्मरणजन्मा तु संशय इति पदान्तरनिरसनीय एवा-यम् । ननु संशयविपर्यययोरपि निर्विकल्पयोरसम्भवादव्यपदेश्यपदेनैव प्रवर-पक्षे प्रतिक्षेपः सिद्ध्येत् । पुरोऽवस्थितस्थाणुत्वादिधर्मिदर्शनमात्रमेव निर्विकल्प-कमिन्द्रियव्यापारजम् । अनन्तर तूभयान्यतरविशेषणस्मरणजन्मनोरुल्लिखि-तशब्दयोरेव संशयविपर्ययोरुत्पादः तत्र विशेषस्मृत्यैव शब्दानुवेधस्याक्षेपात् । अतः पदद्वयमपि तद्व्युदासाय न कर्तव्यम् । अत्र तदेव तावद्वक्तव्यम् । प्रवर-पक्षः प्रतिक्षिप्त एव यतः शब्दानुवेधजातमस्ति प्रत्यक्षमुपपादितम् । ननु भवतु प्रवरपक्षः प्रतिक्षिप्तः सदृशदर्शननिवृत्ते तु नयनव्यापारे विशेषस्मृते-रूर्ध्वमुपजायमानौ संशयविपर्ययौ नेन्द्रियजाविति प्रथमपदेनैव निरस्तौ भवतः तदसत् । स्मृतेरूर्ध्वमपीन्द्रियव्यापारानुवृत्तेरित्युक्तत्वात् । एतच्चान्वयव्यतिरेका-भ्यामवगम्यते निमीलितचक्षुषस्तदनुत्पादात् । न च तदानीमन्तः सकल्प-रूपेणापि शब्दोल्लेखः उत्पन्ने तु संशये विपर्यये च वाचकस्मरणं भविष्यतीति सम्यग्ज्ञानवत्संशयविपर्ययावपि शब्दोल्लेखशून्यौ संवेद्येते । विशेषस्मृतिस्तु विशेषविषयत्वात्तानेवाक्षिपतु शब्दस्य कि वर्तते वाचकशब्दस्मृतिस्तु शब्दमुप-स्थापयति । सा च न तावदुपपन्नेति ।

सम्यक्प्रत्ययवत्तस्माद्वाचकोल्लेखवर्जितौ ।
अक्षव्यापारजन्मानौ स्तः संशयविपर्ययौ ॥

ईदृशयोः कथमनयोराद्यपदव्युदसनीयता । तस्मात् तदपाकृतये युक्तं पदद्वयस्याप्युपादानम् । एव लक्षणपदानि व्याख्यातानि । लक्ष्यपदं तु प्रत्यक्षमिति ज्ञानविशेषे रूढ्येव प्रवर्तते । योगस्य व्यभिचारात् प्रतिगतमक्ष प्रत्यक्षमित्यक्षरार्थः स चायं सुखादावपि सम्भवतीति रूढिरेव साधीयसी । अथ या ज्ञानपदस्य सूत्रे निर्देशाद्योगपक्षो ऽप्यस्तु न चासौ दृश्यमानौ निह्नोतु युक्तः । योगरूढिस्तु नाम न सम्मतैव विदुषाम् । यद्यपि हि द्वय दृश्यते तथापि शब्दप्रवृत्तौ प्रयोजकमेव भवति । कथं पुनरक्ष प्रतिगत ज्ञानमिष्यते न संयोगित्वेन अञ्जनादेः प्रत्यक्षप्रसङ्गात् । न समवायित्वेन अक्षवर्तिनां रूपादीनां तथात्वप्रसङ्गात् । न जनकत्वेन अक्षारम्भकाणां परमाणूनामपि तथाभावप्रसक्तेः । तस्माज्जन्यत्वेनैव ज्ञानमक्ष प्रतिगतमिति

व्याख्येयम् । अव्ययीभावव्याख्यानं तु न युक्तं प्रत्यक्षः पुरुषः प्रत्यक्षा स्त्री-त्यादिव्यवहारदर्शनादित्यलं प्रसङ्गेन ।

तेनेन्द्रियार्थजत्वादिविशेषणगणान्वितम् ।
यतो भवति विज्ञानं तत्प्रत्यक्षमिति स्थितम् ॥
इति विगतकलङ्कमस्य धीमानकुरुत लक्षणमेतदक्षपादः ।
न तु पररचितानि लक्षणानि क्षणमपि सूक्ष्मदृशां विशन्ति चेतः ॥
यत्तावत्कल्पनाऽपोढमभ्रान्तमिति लक्षणम् ।
प्रत्यक्षस्य जगौ भिक्षुस्तदत्यन्तमसाम्प्रतम् ॥
शब्दसंसर्गयोग्यार्थप्रतीतिः किल कल्पना ।
अस्याश्च केन दोषेण प्रामाण्यं न विषह्यते ॥

नन्वभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्वादपि हि कमन्यं दोषं मृगयते भवान् । असदर्थविषयत्वागे* तत्त्वमुक्तं भवति शब्दार्थस्य वास्तवस्याभावात् । स्वलक्षणस्य सजातीयेतरव्यावृत्तात्मनः संबन्धाधिगमसव्यपेक्षप्रवृत्तिना शब्देन विषयीकर्तुमशक्यत्वात् । तद्व्यतिरिक्तस्य वस्तुनो ऽनुपलम्भात् । न चेन्द्रियार्थसन्निकर्षान्वयव्यतिरेकानुविधायिनी कल्पनाबुद्धिः तमन्तरेणापि भावात् । तस्मिन्सत्यपि च पूर्वानुभूतवाचकशब्दयोजनं विना ऽनुत्पादात् । यदि चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तज्जनको भवेत् प्रथममेव तथाविधां धियं जनयेन्न च जनयति । तदयं शब्दस्मृतेरूर्ध्वमपि न जनक इति मन्यामहे तदुक्तम् ।

यः प्रागजनको बुद्धेरुपयोगाविशेषतः ।
स पश्चादपि तेन स्यादर्थापाये ऽपि नेत्रधीरिति ॥

अपि च सत्यपीन्द्रियार्थसंसर्गे स्मृत्यपेक्षया सो ऽर्थस्तयैव व्यवहितः स्यात् । आह च ।

अर्थोपयोगे ऽपि पुनः स्मार्तं शब्दानुयोजनम् ।
अक्षधीर्यद्यपेक्षेत सो ऽर्थो व्यवहितो भवेदिति ॥

सङ्केतस्मरणसहकारिसव्यपेक्षमक्षमीदृशीं बुद्धिमुपजनयतीति चेद् न । व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तोपकारादिविकल्पैः सहकारिणो निरस्तत्वात् । किं च

* असदर्थविषयकोऽमे तत्त्वमुक्तमिति मूलेऽयुक्तः पाठः ।

दण्डीत्यादिविकल्पविज्ञानं नेन्द्रियापातवेलायामेव जायते किं तु बहुप्रक्रियापेक्षम् । यदाह ।

विशेषणं विशेष्यं च संबन्धं लौकिकीं स्थितिम् ।
गृहीत्वा सकलं चैतत्तथा प्रत्येति नान्यथेति ॥

न चेयतीं प्रक्रियां प्रथमनयनोपनिपातजातमविकल्पकं ज्ञानमुद्वोढुं क्षममित्याह ।

सङ्केतस्मरणोपायं दृष्टसङ्कल्पनात्मकम् ।
पूर्वापरपरामर्शशून्यन्तच्चाक्षुषं कथमिति ॥

तदेतत्स्यात् । द्विविधा विकल्पाः शाब्दमनोरथविरचिताः इदन्ताग्राहिणश्च नीलमित्यादयः तत्र पूर्वे मा भूवन्प्रमाणं कस्तेष्वर्थनिरपेक्षजन्मसु प्रामाण्ये ऽभिनिवेशः । इदन्ताग्राहिणां त्वर्थाविनाभूतत्वात्कथं न प्रामाण्यमिति । उच्यते । सर्वएवामी विकल्पाः परमार्थतो ऽर्थं न स्पृशन्त्येव स हि निर्विकल्पकेनैवासर्वात्मना परिच्छिन्नः तदुक्तम् ।

एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।
को ऽन्यो न दृष्टो भागः स्याद्यः प्रमाणैः परीक्ष्यते इति ॥

यत्तु केषां चिद्विकल्पानामिदन्ताग्राहित्वस्पष्टत्वादि रूपं तदर्थाविनाभाविनिर्विकल्पकदर्शनपृष्ठभावित्वादागतच्छायासंसर्गजनितं न तु तेषामर्थस्पर्शः कश्चिदस्ति अर्थात्मनो निर्विकल्पेनैव मुद्रितत्वात् ।

तस्मादतात्विकाकारसमुल्लेखपुरस्सराः ।
न यथावस्तु जायन्ते कदा चिदपि कल्पनाः ॥

पञ्च चैताः कल्पना भवन्ति जातिकल्पना गुणकल्पना क्रियाकल्पना नामकल्पना द्रव्यकल्पना चेति । ताश्च क्व चिदभेदे ऽपि भेदकल्पनात् क्व चिच्च भेदे ऽप्यभेदकल्पनात्कल्पना उच्यन्ते ।

जातिजातिमतोर्भेदो न कश्चित्परमार्थतः ।
भेदारोपणरूपा च जायते जातिकल्पना ॥

इदमस्य गोर्गोत्वमिति न हि कश्चिद्भेदं पश्यति तेनाभेदे भेदकल्पनैव ।

एतया सदृशन्यायान्मन्तव्या गुणकल्पना ।
तत्राप्यभिन्नयोर्भेदः कल्प्यते गुणतद्वतोः ॥

तथा चाहुः । एष गुणी रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरत्वेन नात्मानं दर्शयति तेभ्यश्च व्यतिरेकं वाञ्छतीति चित्रम् ।

भेदारोपणरूपैव गुणवत्कर्मकल्पना ।
तत्स्वरूपातिरिक्ता हि न क्रिया नाम का चन ॥

गच्छति देवदत्त इति देवदत्तस्यैवान्यूनानतिरिक्तस्य प्रतिभासात् ।

विभिन्नयोस्त्वभेदेन प्रवृत्ता नामकल्पना ।
चैत्रो ऽयमित्यभेदेन निश्चयो नामनामिनोः ॥

चैत्र इत्ययं शब्दः अयमित्यर्थः कीदृशमनयोः सामानाधिकरण्यम् ।

एवं दण्डायमित्यादिर्मन्तव्या द्रव्यकल्पना ।
सामानाधिकरण्येन भेदिनोर्ग्रहणात्तयोः ॥

ननु यद्यभेदे भेदं भेदे चाभेदमारोपयन्त्यः कल्पनाः प्रवर्तन्ते तत्कथमासु बाधकः प्रत्ययो न जायते शुक्तिकारजतबुद्धिवद् । उच्यते । यत्र वस्तु वस्त्वन्तरात्मना ऽवभासते तत्र बाधको भवति मरीचिष्विव जलबुद्धौ इह तु न जात्यादि वस्त्वन्तरमस्ति यतो वस्त्वन्तरात्मना ऽस्य ग्रहो भवेत् । व्यक्तिविषया एवैते सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यविकल्पाः तस्माद्वस्त्वन्तरानवभासिष्वेषु न बाधकः प्रत्ययो जायते । तस्मान्न विपर्ययात्मानो विकल्पाः । न चैते प्रमाणम् । एतदुल्लिख्यमानस्य जात्यादेरपारमार्थिकत्वात् । अत एव प्रमाणविपर्ययाभ्यामयमन्य एव विकल्प इत्याचक्षते इत्यलं विस्तरेण ।

एवमेताः प्रवर्तन्ते वासनामात्रनिर्मिताः ।
कल्पितालीकभेदादिप्रपञ्चाः पञ्च कल्पनाः ॥
एवं च पश्यता तासां प्रामाण्यामोदमन्दताम् ।
भिक्षुणा लक्षणग्रन्थे तदपोढपदं कृतम् ॥

अत्र प्रतिविधीयते । तदिदं संकीर्णप्रायमतिबहु विलपता भवता न नियतं किमपि विकल्पानामप्रामाण्यकारणमिति स्पष्टमावेदितं तदुच्यताम् । किं शब्दार्थावभासित्वगर्भीकृतमसदर्थयाचित्वं तदप्रामाण्यकारणमभिमतमुत संकेतस्मृत्यपेक्षोपनतमनिन्द्रियार्थसंनिकर्षजत्वमुत विशेषणग्रहणाद्यपेक्षाग्रं

बहुप्रयाससाध्यत्वमुत पूर्वापरपरामर्शशून्यचाक्षुषवैलक्षण्यवाचोयुक्तिसमर्पितं विचारकत्वम् उत निर्विकल्पकपरिच्छिन्नवस्तुग्राहितानिबन्धनमधिगताधिगन्तृत्वम् उत भेदाभेदसमारोपभणितमतस्मिंस्तदिति ग्राहित्वम् उत वृत्तिविकल्पादिबाधितसामान्यग्रहणसूचितं बाध्यत्वमेवेति। तत्र तावन्न शब्दसंसर्गयोग्यार्थग्रहणद्वारकमसदर्थग्राहित्वमेषामप्रामाण्यकारणमभिधातुं युक्तम्। शब्दार्थस्य वास्तवस्य समर्थयिष्यमाणत्वात्। कः पुनरसाविति चेद्य एव निर्विकल्पके प्रतिभासते। किं निर्विकल्पके सामान्यादिकमवभासते बाढमवभासते इति वक्ष्यामः। अत एव बाध्यत्वमपि न प्रामाण्यापहारकारणमेषां वक्तव्यम्। वृत्तिविकल्पादेर्बाधस्य परिहरिष्यमाणत्वात्। बाधकान्तरस्य च नेदमिति प्रत्ययस्य शुक्तिकारजतज्ञानादिवदनुदयादनभ्युपगमात्। नाप्यनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वं संकेतग्रहणकालानुभूतशब्दस्मरणापेक्षणादस्य वक्तव्यम्। सहकार्यपेक्षायामपि तद्व्यापारविरतेः।

यः प्रागजनको बुद्धेः स लब्ध्वा सहकारिणम् ।
कालान्तरेण तां बुद्धिं विदधत्केन वार्यते ॥

व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तोपकारकरणादिविकल्पास्तु क्षणभङ्गभङ्गे निराकरिष्यन्ते। रूपग्रहणे च चक्षुषः प्रदीपादेरपेक्षायां तुल्यपरिहारास्ते विकल्पाः। न चै किं चिदेकं जनकमिति भवन्तो ऽपि पठन्ति। भवत्पक्षे ऽपि तुल्यास्ते यदुभयोर्दोषो न तेनैकश्चोद्यो भवति। तस्मादुपयोगविशेषादिन्द्रियालोकमनस्कारविषयवद्वाचकस्मरणमपि सामग्र्यन्तर्गतमेतत्प्रत्ययजन्मनि व्याप्रियते इति न वाचकस्मरणजनितत्वेन स्मार्तत्वादप्रमाणं विकल्पो रूपस्मृत्याख्यसमनन्तरप्रत्ययनिर्मितस्य निर्विकल्पस्य रूपज्ञानस्यापि तथात्वप्रसङ्गात्। यच्चेदमुच्यते सो ऽर्थो व्यवहितो भवेदिति तत्र विद्मः कीदृशं व्यवधानमर्थस्येति। न हि दीपेन वा मनसा वा विज्ञानहेतुना कदा चिदर्थो व्यवधीयते। मनोवच्च वाचकस्मृतिरपि सामग्र्यन्तर्गता सती तत्प्रतीतौ व्याप्रियते इति कथमर्थं व्यवदधीत। स्मृतिविषयीकृतः शब्दस्तमर्थं व्यवधत्ते इति चेन्न। शब्दस्य तावदकारकत्वेन ज्ञानवद्दीपवद्वा व्यवधायकत्वाभावात्। न चेन्द्रियव्यापारनिरोधात् व्यवधानं तस्याधुना ऽप्यनुवर्तमानत्वात्।

यथा तद्भावभावित्यादाद्यविज्ञानमचकम् ।
तथा तद्भावभावित्यादुत्तरं ज्ञानमचकम् ॥

न हि याचकस्मरणानन्तरमक्षिणी निमील्य विकल्पयति पटो ऽयमिति। अथ यावद्वाचकविज्ञानं हृदयपथमवतरति तावत्सो ऽर्थः क्षणिकत्वादतिक्रान्त इति व्यवहित उच्यते तदपि दुरागमाचम् । क्षणभङ्गस्योपरिष्टान्निराकरिष्यमाणत्वात् । अपि च प्रदर्शितप्राप्त्यादिव्यवहारवत्स्वन्तानद्वारकमिष्टापि तद्ग्रहण भविष्यतीति सर्वथा न व्यवधानम्। तदेवं समयस्मरणापेक्षत्वेपि नेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नतामतिवर्तते सविकल्पकं विज्ञानमिति कथमप्रत्यक्षम्। यत्पुनर्विशेषणविशेष्यग्रहणादिसामग्र्यपेक्षत्वेन बहुप्रयाससाध्यत्वमप्रामाण्यकारणमभिधीयते तदतीव सुभाषितम् । न हि बहुक्लेशसाध्यत्वं नाम प्रामाण्यमुपहन्ति । उक्तं च न हि गिरिशृङ्गमारुह्य यद्गृह्यते तदप्रत्यक्षमिति । रसादिज्ञानापेक्षया च रूपज्ञानस्य दीपाद्यालोकाहरणप्रयाससाध्यत्वादप्रामाण्यं स्यात् । यदपि पूर्वापरपरामर्शरहितचाक्षुषविज्ञानवैपरीत्येन विकल्पज्ञानानां विचारकत्वादप्रामाण्यमुच्यते तदपि न सम्यक्। सर्वत्र ज्ञानस्य विचारकत्वानुपपत्तेः । विचारको हि माता स हि पश्यति स्मरत्यनुसन्धत्ते विचारयतीच्छति द्वेष्टि यतते गृह्णाति जहाति सुखमनुभवतीति वक्ष्यामः । अर्थे च स्पृशतो विज्ञानस्य विचारयतो ऽपि कथमप्रामाण्यं स्यात् । अथास्य निर्विकल्पकेनैव सर्वात्मना स्पृष्टत्वात्पिष्टपेषणमयुक्तम् इति सविकल्पमपि गतार्थग्राहित्वादप्रमाणमिति मन्यसे तदपि न साधु पूर्वमेव परिहृतत्वात् । न ह्यनधिगताधिगन्तृत्वं प्रामाण्यमित्युक्तम् । गृहीतग्रहणे ऽपि प्रमाणस्य प्रमाणत्वानतिवृत्तेः । यत्त्वभ्यधायि भिन्नेष्वभेदमभिन्नेषु च भेदं कल्पयन्त्यः कल्पना अतस्मिंस्तद्ग्रहे प्रामाण्यमवजहतीति तद्युक्तम् । अतस्मिंस्तद्ग्रहो भवत्यप्रमाणत्वकारणं तत्त्विह नास्ति तस्य हि बाधकप्रत्ययोपसन्निपातान्निश्चयः । न च भवदुपवर्णितासु पञ्चस्वपि जात्यादिकल्पनासु बाधकं किं चिदस्तीति नातस्मिंस्तद्ग्राहिण्यः कल्पना भवन्ति ।

जातिर्जातिमतो भिन्ना गुणी गुणगणात्पृथक् ।
तथैव तत्प्रतीतिश्च कल्पनोक्तिरबाधिका ॥

एतच्चोपरिष्टान्निर्णेष्यते । द्रव्यनाम्नोस्तु भिन्नयोर्भेदेनैव प्रतीतिर्नाभे-

दकल्पना । न हि देवदत्तशब्दो ऽयमित्येवं तद्वाच्यावगतिरेषा न शब्दो ऽस्यामर्थारूढो ऽवभासते न शब्दविवर्तरूपेणार्थः परिस्फुरति किं तर्हि ।

शब्दस्मृत्याख्यसामग्र्यसामर्थ्यातिशयोद्भवः ।
प्रत्ययातिशयः सो ऽयमित्येवं प्राक् प्रसाधितम् ॥

दण्ड्ययमिति द्रव्याभेदकल्पना तु मन्दमतिभिरेवोदाहृता । न हि दण्डो ऽयमिति देवदत्ते प्रतीतिः अपि तु दण्डीति । तत्र च प्रकृतिप्रत्ययौ पृथगेवोपलभ्येते दण्डो ऽस्यास्तीति दण्डी तदिह यथैव वस्तु तथैव तदवसाय इति नाभेदारोपः । कर्मणि तद् द्वयमपि नास्ति नाभिन्ने भेदकल्पनम् । न च भिन्ने ऽप्यभेदकल्पना ।

क्रिया हि तत्त्वतो भिन्ना भेदेनैव च गृह्यते ।
चलतीत्यादिबोधेषु तत्स्वरूपावभासनात् ॥
तेन क्रियागुणद्रव्यनामजात्युपरञ्जितम् ।
विषयं दर्शयन्नेति विकल्पो नाप्रमाणताम् ॥
विपर्ययात्समुत्तीर्णे इति साधु सहामहे ।
प्रमाणात्तु बहिर्भूते विकल्पं न क्षमामहे ॥
क्व चिद्बाधकयोगेन यदि तस्याप्रमाणता ।
निर्विकल्पे ऽपि तुल्या ऽसौ द्विचन्द्राद्यवभासिनि ॥
मनोराज्यविकल्पानां काममस्त्वप्रमाणता ।
यथावस्तु प्रवृत्तानां न त्ववाधकजन्मनाम् ॥

न च निर्विकल्पपृष्ठभावित्वकृतमेषामेतद्रूपम् । विषयसंस्पर्शमन्तरेण स्वतः स्वच्छरूपाणां ज्ञानानामेवमाकारत्वानुपपत्तेः । किं निर्विकल्पकपृष्ठभाविता करिष्यति तदनन्तरभाविनी हि स्मृतिरपि क्व चिद् दृश्यते यत्र । न च सा तच्छायापत्तीति दुराशामात्रमेतत् । ननु निर्विकल्पकेनैव वस्तु सर्वात्मना गृहीतम् । एकस्यार्थस्वभावस्येति वर्णितम् । प्रतिविहितमेतद् गृहीतग्रहणे ऽपि प्रामाण्यानपायात् । किं च किं निर्विकल्पकेन गृह्यते इत्येतदेव न जानीमः ।

भवन्तो निर्विकल्पस्य विषयं सम्प्रचक्षते ।
सजातीयविजातीयपरावृत्तं स्वलक्षणम् ॥

महासामान्यमन्ये तु सत्तां तद्विषयं विदुः।
यद्रूपमपरे तत्त्वं प्रमेयं तस्य मन्यते॥
के चिद् गुणक्रियाद्रव्यजातिभेदादिरूपितम्।
सकलं वस्तु मन्यन्ते निर्विकल्पकगोचरम्॥
प्रत्यक्षविषये ऽप्येतावित्थं विप्रतिपत्तयः।
परोक्षार्थे हि विमतिः प्रत्यक्षेणोपशाम्यति॥
प्रत्यक्षे हि समुत्पन्ना विमतिः केन शाम्यति।
इदं भाति न भातीति संविद्विप्रतिपत्तिषु॥
परप्रत्यायने पुंसां शरणं शपथक्रियाः।

न तु शपथशरणा एव निरुद्यममास्महे मार्गान्तरेणापि तत्प्रमेयं निश्चिनुमः।

निर्विकल्पानुसारेण सविकल्पकसम्भवात्।
ग्राह्यं तदानुगुण्येन निर्विकल्पस्य मन्महे॥

तत्र न तावत्सकलसजातीयव्यावृत्तं स्वलक्षणं प्रत्यक्षस्य विषयः।

गृहीते निर्विकल्पेन व्यावृत्ते हि स्वलक्षणे।
अकस्मादेव सामान्यविकल्पोल्लसनं कथम्॥

निर्विकल्पानुसारेण हि विकल्पाः प्रादुर्भवितुमर्हन्ति। अपि च।

विजातीयपरावृत्तिविषया यदि कल्पना।
व्यावृत्तिरूपं सामान्यं गृहीतं हन्त दर्शनैः॥
व्यावृत्तान्ननु नैवान्या व्यावृत्तिः परमार्थतः।
व्यावृत्तग्रहणे नैवं सुतरां तद्ग्रहो भवेत्॥
सामान्यग्रहणे ऽप्येवं तद्व्यापारविकल्पनात्।
स्वलक्षणपरिच्छेदनिष्ठं तद्व्यावृतिष्ठते॥

नापि सत्ताद्वैतवादिसम्मतसत्ताख्यो निर्विकल्पस्य विषयो युक्तः।

सत्ताग्रहणपक्षे ऽपि विशेषावगतिः कुतः।
सा भाति भेदस्पृष्टा चेत्सिद्धमद्वैतदर्शनम्॥
न च भेद विना सत्ता ग्रहीतुमपि शक्यते।
नाविद्यामात्रमेवेदमिति च स्थापयिष्यते॥

वाचकत्वप्रतिभासो ऽपि प्रतिक्षिप्तो ऽनया दिशा ।
कथं च चाक्षुषे ज्ञाने वाचकत्वमवभासते ॥
अगृहीते तु सम्बन्धे गृहीते वापि विस्मृते ।
अप्रबुद्धे ऽपि संस्कारे वाचकावगतिः कुतः ॥
चित्रतापि पृथग्भूतैर्धर्मैस्तत्समवायिभिः ।
जात्यादिभिर्यदीष्येत धर्मिणः काममस्तु सा ॥
तदात्मता तु नैकस्य नित्यं तत्त्वानुपपदात् ।
अंशनिष्कर्षपक्षे तु धर्मभेदो बलाद्भवेत् ॥
यस्य यत्र यदोद्भूतिर्जिघृक्षा चेति कथ्यते ।
तदात्मकत्वं धर्माणामुच्यते चेत्यसङ्गतम् ॥
देशभेदस्तु धर्माणामस्माभिरपि नेष्यते ।
धर्मी हि तेषामाधारो न पुनः स तदात्मकः ॥
तस्माद्य एव वस्त्वात्मा सविकल्पस्य गोचरः ।
स एव निर्विकल्पस्य शब्दोल्लेखविवर्जितः ॥
किमात्मको ऽसाविति चेद्यद्यदा प्रतिभासते ।
वस्तुप्रमितयश्चैव प्रष्टव्या न तु वादिनः ॥
क्व चिज्जातिः क्व चिद्द्रव्यं क्व चित्कर्म क्व चिद् गुणः ।
यदेव सविकल्पेन तदेवानेन गृह्यते ॥
इह शब्दानुसन्धानमात्रमभ्यधिकं परम् ।
विषये न तु भेदो ऽस्ति सविकल्पाविकल्पयोः ॥
अतः शब्दानुसन्धानवन्ध्यं तदनुबन्धि वा ।
जात्यादिविषयग्राहि सर्वं प्रत्यक्षमिष्यते ॥
तस्मात्कल्पनापोढपदं प्रत्यक्षलक्षणे ।
मिथ्या वदति तस्य व्यवच्छेद्यं न विद्यते ॥

अभ्रान्तपदस्यापि व्यावर्त्यं न किं चन तन्मतेन पश्यामः । ननु तिमिराशुभ्रमणनौयानसंक्षोभाद्याहितविभ्रमं द्विचन्द्रालातचक्रचलत्पादपादिदर्शनमपोह्यमस्य परैरुक्तम् । सत्यमुक्तम् अयुक्तं तु कल्पनापोढपदेनैव तद्व्यावृत्तिसिद्धेः । तथाहि निर्विकल्पकं ज्ञानमेकं चन्द्रादिविषयमेव विकल्पास्तु

विपरीताकारग्राहिणो भवन्ति यथा मरीचिग्राहिणि निर्विकल्पके सलिलाव-साथी विकल्प इति । ननु तिमिरेण द्विधाकृतं चक्षुरेकतया न शक्नोति शशिनं ग्रहीतुमिति निर्विकल्पकमपि द्विचन्द्रज्ञानम् । यद्येवं तरङ्गादिसादृश्यकवलित-मूषरे मरीचिचक्रं चक्षुषा परिच्छेत्तुमशक्यमिति तथापि निर्विकल्पकमुदक-ग्राहि विज्ञानं किमिति नेष्यते । अभ्युपगमे वा सदसत्कल्पनोत्पातादिकृतः प्रमाणेतरव्यवहारो न स्यात् । अपि च न बाधकोपनिपातमन्तरेण भ्रान्तता ऽवकल्पते ज्ञानानां न च क्षणिकवादिमते बाध्यबाधकभावो बुद्धीनामुपप-द्यते इत्यलं विमर्देन ।

इति सुनिपुणबुद्धिर्लक्षणं वक्तुकामः
पदयुगलमपीदं निर्ममे नानवद्यम् ।
भवतु मतिमहिम्नश्चेष्टितं दृष्टमेत-
ज्जगदभिभवधीरं धीमतो धर्मकीर्तेः ॥

श्रोत्रादिवृत्तिरपरैरविकल्पिकेति
प्रत्यक्षलक्षणमवर्णि तदप्यपास्तम् ।
साम्यान्न यस्य न च सिध्यति बुद्धिवृत्त्या
दृष्टृत्वमात्मन इति प्रतिपादितं प्राक् ॥

सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्य-मानोपलम्भनत्वादि*त्येतत्सूत्रं जैमिनीये: साक्षात्प्रत्यक्षलक्षणपरत्वेन न व्याख्यातम् । चोदनालक्षणो ऽर्थो धर्म† इति प्रकृतप्रतिज्ञासङ्गत्यभावादपि तु धर्मं प्रति प्रत्यक्षमनिमित्तमेवंलक्षणकत्वादित्यनुवादत्वं लक्षणस्यापि ऽसम्भवेदिति तदेतल्लक्षणपक्षेण सूत्रयोजनमसमीचीनम् । अतिव्याप्तिदोषानति-वृत्तेः । तथा हीन्द्रियाणां सत्सम्प्रयोगे सति पुरुषस्य जायमाना बुद्धिः प्रत्य-क्षमिति सूत्रार्थः । तथा चातिव्याप्तिः संशयविपर्ययबुद्ध्योरपि इन्द्रियसंयो-गजत्वेन प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । अथ सत्सम्प्रयोग इति सतां सम्प्रयोग इति व्याख्यायते तथा ऽपि निरालम्बनविभ्रमा यथार्थनिरपेक्षजन्मानो निरस्ता

* जैमिनिसूत्रम् । अ० १ पा० १ सू० ४ ।
† जैमिनिसूत्रम् । अ० १ पा० १ सू० २ ।

भवेयुर्न ह्यालम्बनौ संशयविपर्ययौ । अथ सति सम्प्रयोगे इति सत्सम्प्रमीपक्ष एव न त्यज्यते संशयविपर्ययच्छेदौ च सम्प्रयोग इत्युपसर्गौ वर्ण्यते यथोक्तम् ।

सम्यगर्थे च संशब्दो दुष्प्रयोगनिवारणः ।
दुष्टत्वाच् शुक्तिकायोगो वार्यतामचजेचणादिति* ॥

तथापि प्रयोगसम्यक्त्वस्यातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षानवगम्यत्वात्कार्यतोऽवगतिर्वक्तव्या । कार्यं च ज्ञानं न च तदविशेषितमेव प्रयोगस्य सम्यक्त्वमवगमयति । न च तद्विशेषणपरमिह पदमप्यक्षरमपि मात्रामात्रमपि वा सूत्रे पश्यामः । सतां प्रयोग इति च पर निरालम्बनविज्ञाननिवृत्तये वर्णितम् । सतीति तु सम्प्रस्यैव गतार्थत्वादनर्थम् । लोकत एव कार्यविशेषावगमात्प्रयोगसम्यक्त्वमवगमिष्याम इति चेल्लोकत एव प्रत्यक्षस्य सिद्धत्वात् किं तल्लक्षणे सूत्रसामर्थ्ययोजनाक्लेशेन । यदप्यत्रभवान्वृत्तिकारः प्राह (यद्व्यभिचारि न तत्प्रत्यक्षम् यत्प्रत्यक्षं यद्विषयं ज्ञानमन्यसम्प्रयोगे भवति न तत्प्रत्यक्षमित्येवं तत्सतोर्व्यत्ययेन लक्षणमनपवादमवकल्पते इति तदपि वृथाटाट्यामात्रम् । संशयज्ञानेन व्यभिचारानतिवृत्तेः ।) {तत्र हि यद्विषयं ज्ञानं तेन सम्प्रयोगे इन्द्रियाणां पुरुषस्य बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षं तदन्यविषयं ज्ञानमन्यसम्प्रयोगे भवति न तत्प्रत्यक्षमस्त्येव} ननूभयविषयं ज्ञानं न चोभाभ्यां सम्प्रयुक्तमिन्द्रियम् । मैवम् । न हि धवखदिरवत् द्वावपि संशयसंविदि प्रतिभासेते किं तु स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यनिर्धारितैकतरपदार्थतत्त्वावमर्शी संशयो जायते । नूनं च तयोरन्यतरेणेन्द्रियं सम्प्रयुक्तमेवेति उभयावमर्शित्वाच्च संशयस्य येन सम्प्रयुक्तं चक्षुस्तद्विषयमपि तज्ज्ञानं भवत्येवेति नातिव्याप्तिः परिहृता भवति । अथ ब्रूयुः किमनेन परिक्लेशेन न लक्षणवर्णनमस्माकमभिमतम् अनुवादपक्षनिक्षिप्तत्वात् । अपि तु लोकप्रसिद्धप्रत्यक्षानुवादेन धर्मं प्रति अनिमित्तत्वमेव विधीयते न धर्मं प्रति प्रमाणं प्रत्यक्षं विद्यमानोपलम्भनत्वाद्विद्यमानार्थग्राहित्वादित्यर्थः धर्मश्च न वर्तमानस्त्रिकालानवच्छिन्नस्य तस्य यजेत दध्ना जुहुयाद् इत्यादिशब्देभ्यः प्रतीतेः । तर्हि सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्ष-

---

* श्लोकवार्तिके सू॰ ४ श्लो॰ ३८ ।

{ }एतच्चिह्नमध्यस्थो ग्रन्थ ( ) एतच्चिह्नमध्यस्थग्रन्थेन विपर्यस्तितो मूलपुस्तके केन चित्।

मिति किमर्थो यत्न इति चेन्न । विद्यमानोपलम्भनत्वमसिद्धमिति परो ब्रूयात्स वक्तव्यः विद्यमानोपलम्भनं प्रत्यक्षं सत्सम्प्रयोगजत्वादिति । प्रत्यक्षग्रहणमपि हेतुनिर्देशार्थमेव । सत्सम्प्रयोगस्यासिद्धतां ब्रुवन्ननेन प्रत्याख्यायते । सत्सम्प्रयोगजं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षत्वादिति । तदुक्तम् । प्रत्यक्षत्वमतो हेतुः शेषहेतुप्रसिद्धये* इति । स्वातन्त्र्येणापि प्रत्यक्षत्वं धर्मग्राहकत्वनिषेधाय वक्तव्यम् । न धर्मग्राहि प्रत्यक्षं प्रत्यक्षत्वादस्मदादिप्रत्यक्षवदित्येवमन्यच्चैव सूत्रतात्पर्यान्नातिव्याप्त्यादिदोषावसर इहेति । तदेतदपि न प्रामाणिकमनोनुकूलम् । कतरस्य प्रत्यक्षस्य धर्मे प्रत्यनिमित्तत्वं प्रतिपाद्यते किमस्मदादिप्रत्यक्षस्य योगिप्रत्यक्षस्य वा । तत्रास्मदादिप्रत्यक्षस्य तथात्वे सर्वेषामविवाद एवेति किं तत्र यत्नः श्रमेण । योगिप्रत्यक्षस्य तु भवतामसिद्धत्वात्कस्य धर्मे प्रत्यनिमित्तत्वप्रतिपादनम्† ।

एवं च धर्मिणोऽभावादाश्रयासिद्धतां स्पृशेत् ।
विद्यमानोपलम्भत्वप्रत्यक्षत्वादिसाधनम् ॥

परप्रसिद्ध्या तत्सिद्धिरिति चेत्केयं प्रसिद्धिर्नाम । प्रमाणमूला तद्विपरीता वा । आद्ये पक्षे प्रमाणस्यापक्षपातित्वात्परस्येव तवापि तत्सिद्धिर्भवतु । अप्रमाणमूलत्वे तु न कस्य चिदप्यसौ प्रसिद्धिः ।

योगिज्ञानं परेषां यत्सिद्धं तदनुभाषणे ।
प्रतिज्ञापदयोरेव व्याघातस्ते प्रसज्यते ॥

परैर्हि धर्मग्राहि योगिज्ञानमभ्युपगतम् अतस्तदनुभाषणे धर्मग्राहकं न धर्मग्राहकमिति उक्तं स्यात् ।

परसंसिद्धमूलं च नानुमानं प्रकल्पते ।
उक्तं भवद्भिरेवेदं निरालम्बनदूषणम् ॥
साध्यसिद्धिर्यथा नास्ति परसिद्धेन हेतुना ।
तथैव धर्मिसिद्धत्वं परसिद्ध्या न युज्यते ॥

तथैतत्स्यात् प्रसङ्गसाधनमिदं प्रसङ्गश्च नाम परप्रसिद्धेन परस्यानिष्टापादनमुच्यते । परस्य च विद्यमानोपलम्भनं सत्सम्प्रयोगजन्यं च प्रत्यक्षं

---

* श्लोकवार्तिके सू० ४ श्लो० ७१ ।

† धर्मनिमित्तत्व प्रति प्रमाणत्वाप्रतिपादनमिति मूले पाठः ।

प्रसिद्धम् । अतस्तेनैव धर्मेण हेतुना धर्मानिमित्तत्वं तस्योपपद्यते इति को दोषः । नैतदेवम् ।

प्रसङ्गसाधनं नाम नास्त्येव परमार्थतः ।
तद्धि कुड्यं विना तत्र चित्रकर्मेव लक्ष्यते ॥

न हि नभःकुसुमस्य सौरभासौरभविचारो युक्तः ॥

अथापि किं न एतेन भवत्विदं प्रसङ्गसाधनम् ।
तदत्रापि न तु व्याप्तिप्रतीतिरिह मादृशाम् ।
न धर्मग्राहि सर्वेषां प्रत्यक्षमिति वेत्ति कः ॥

मत्प्रत्यक्षमक्षमं धर्मग्रहणे इति भवान् जानीते त्वत्प्रत्यक्षमपि न धर्मग्राहीति नाहं जाने अन्यस्य प्रत्यक्षमीदृशमेवेत्युभावप्यावां न जानीवहे ।

त्वया तु यदि सर्वेषां प्रत्यक्षं ज्ञातमीदृशम् ।
तर्हि त्वमेव योगीति योगिनो द्वेक्षि किं वृथा ॥
प्रामाणिकस्थिति तस्मादित्थं श्रोत्रिय बुध्यसे ।
परोक्षे ऽतीन्द्रिये ह्यर्थे मा वादीर्दूषणं पुनः ॥

प्रमाणसिद्धे हतशक्ति दूषणं प्रमाणशून्ये ऽपि वृथा तदुक्तयः ।
निरस्य चोद्यव्यसनं तु मृग्यतामतीन्द्रिये वस्तुनि साधनं पुनः ॥

स चेत्पर्यनुयुक्तः सन्वक्तुं शक्नोति साधनम् ।
ओमिति प्रतिपत्तव्यं नो चेन्नास्त्येव तस्य तत् ॥

आह शिक्षिताः स्मः प्रामाणिकवृत्तं न दूषणं ब्रूमो भवन्तमेवाऽनुयुञ्ज्महे तदेतर्हि कथ्यतां धर्माधिगमनिपुणयोगिप्रत्यक्षसिद्धौ किं प्रमाणमिति । इदमुच्यते दर्शनातिशय एव प्रमाणम् । तथा ह्यस्मदादिरपेक्षितालोको ऽवलोकयति निकटस्थितमर्थवृन्दम् । उन्दुरुवैरिणस्तु सान्द्रतमतमःपङ्कपटलविलिप्तदेशपतितमपि सम्पश्यन्ति । सम्पातिनामा च गृद्धराजो योजनशतव्यवहितामपि दशरथनन्दनसुन्दरीं ददर्शेति श्रूयते रामायणे । सो ऽयं दर्शनातिशयः शुक्लादिगुणातिशय इव तारतम्यसमन्वित इति गमयति परमपि निरतिशयमतिशयम् अतश्च यत्रास्य परः प्रकर्षः ते योगिनो गीयन्ते । दर्शनस्य च परो ऽतिशयः सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टभूतभविष्यदादिविषयत्वम् ।

ननु स्वविषयानतिक्रमेण भवतु तदतिशयकल्पना धर्मस्तु चक्षुषो न विषय एव । यदुक्तम् ।

यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् ।
दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तिता* ॥

अपि च ।

ये ऽपि चातिशया दृष्टाः प्रज्ञामेधाबलैर्नृणाम् ।
स्तोकस्तोकान्तरत्वेन न त्वतीन्द्रियदर्शनादिति ॥

एतदयुक्तम् । यतो यद्यपि नास्मदादिनयनविषयो धर्मः तथापि योगीन्द्रियगम्यो भविष्यति । यथा हि योजनशतव्यवहितमन्धकारान्तरितं वा नास्मदादिलोचनगोचरतामुपयाति सम्पातिगृध्रदर्शदृशोस्तु विषयो भवत्येव । नन्वेवमविषये प्रवृत्तं योगिनां चक्षुर्गन्धरसादीनपि गृह्णीयात् । यथोक्तम् ।

एकेन तु प्रमाणेन सर्वज्ञो येन कल्प्यते ।
नूनं स† चक्षुषा सर्वान् रसादीन्प्रतिपद्यते‡ ॥ इति ।

नैतदेवम् । रसादिग्राहीण्यपि योगिनामिन्द्रियाणि चक्षुर्वदतिशयवन्त्येवेति न रसादिषु चक्षुर्व्यापारः परिकल्प्यते । धर्मे ऽपि न तर्हि कल्पनीय इति चेद् न तस्य रसादिवत्तदविषयता शब्दस्याभावात् । अपि च योगीन्द्रियाविषयत्वं धर्मस्य कथमवगतवान्भवान् । अविषयत्वं तद्भावे ऽपि तदनवगमादवगम्यते यथा नयनसद्भावे ऽपि शब्दाश्रवणात्तदविषयता शब्दस्यावसीयते । न चैवं योगिचक्षुषि सत्यपि धर्मस्याग्रहणमवगन्तुं शक्नोति भवानुभयस्यापि भवतः परोक्षत्वादिति विषयस्स तस्य नेति नैव वक्तुं युक्तमिति ।

ननु कर्तव्यतारूपः त्रिकालस्पर्शवर्जितः ।
चक्षुर्विषयतामेति धर्म इत्यतिसाहसम् ॥
सत्यं साहसमेतत्ते मम वा चर्मचक्षुषः ।
न त्वेष दुर्गमः पन्था योगिनां सर्वदर्शिनाम् ॥

यत्तु त्रिकालानवच्छिन्नो यजेतेत्यादिलिङादियुक्तशब्दैकशरणावगमो धर्मः कथं ततो ऽन्येन प्रमाणेन परिच्छिद्यतामित्युच्यते तदपि प्रक्रियामा-

* श्लोकवार्त्तिके सू० २ श्लो० ११३ ।
† नूनं स चक्षुषेति पुस्तके पाठः ।
‡ श्लोकवार्त्तिके सू० २ श्लो० १११ ।

षम् । किमिव हि त्रिकालस्पर्शास्पर्शाभ्यां कृत्यम् । यथा वयं गमनादि-क्रियाणां देशान्तरप्राप्त्यादिप्रयोजनतां जानीमस्तथा ऽग्निहोत्रादिक्रियाणां स्वर्गादिफलतां ज्ञास्यन्ति योगिन इति किमत्र साहसम् । यदि हि बाह्येन्द्रियेष्वमर्षो न तेष्वतिशयो विपद्यते तदलमनुबन्धेन ।

मनःकरणकं ज्ञानं भावनाभ्याससम्भवम् ।
भवति ध्यायतां धर्मे कान्तादाविव कामिनाम् ॥

मनो हि सर्वविषयं न तस्याविषयः कश्चिदस्ति । अभ्यासवशाच्चातीन्द्रियेष्वप्यर्थेषु परिस्फुटाः प्रतिभासाः प्रादुर्भवन्तो दृश्यन्ते । यथा ऽऽहुः ।

कामशोकामयोन्मादचौरस्वप्नाद्युपद्रुताः ।
अभूतानपि पश्यन्ति पुरतो ऽवस्थितानिवेति ॥

नन्वेतेषां मिथ्याज्ञानत्वान्न योगिविज्ञाने दृष्टान्तत्वं युक्तम् । न स्फुटाभासमात्रतया दृष्टान्तत्वोपपत्तेः । न हि शब्दघटयोरपि सर्वात्मना तुल्यत्वम् । तत्र कामशोकादिभावनाभ्यासभुवां प्रतिभासानां बाधकवैधुर्या*दप्रामाण्यं भविष्यति नेतरेषां तदभावात् । स्फुटाभासत्वं तूभयत्रापि तुल्यम् । नन्वभ्यासो ऽपि क्रियमाणो नात्यन्तमपूर्वमतिशयमावहति लङ्घनाभ्यासवत् । यो ऽपि हि प्रतिदिनमनन्यकर्मा लङ्घनमभ्यस्यति सो ऽपि कतिपयपदपरिमितमवनितलमभिलङ्घयति न तु पर्वतमम्बुधिं वेति । उच्यते ।

लङ्घनं देहधर्मत्वात्कफजाड्यादिसम्भवात् ।
मा गात्प्रकर्षं ज्ञाने तु तस्य कः प्रतिबन्धकः ॥
लङ्घनादौ तु पूर्वेद्युः प्रयत्नसमुपार्जितः ।
न देहे ऽतिशयः कश्चिदन्येद्युरवतिष्ठते ॥
तत्र केवलमभ्यासात्प्रचये कफमेदसोः ।
शरीरलाघवं लब्ध्वा लङ्घयन्ति यथोचितम् ॥
इह विज्ञानजन्यस्तु संस्कारो व्यवतिष्ठते ।
क्रमोपचीयमानो ऽसौ परातिशयकारणम् ॥
यथानुवाकग्रहणे संख्याऽभ्यसनकल्पितः ।
स्थिरः करोति संस्कारः पाठस्मृत्यादिपाटवम् ॥

---

* बाधकवैधुर्यादिति मूले शोधितः पाठः ।

यथा था पुटपाकेन शोध्यमानं शनैः शनैः ।
हेम निष्प्रतिकार्थं मयाति कल्याणतां पराम् ॥
तथैव भावनाभ्यासाद् योगिनामपि मानसम् ।
ज्ञाने सकलविषयसाक्षात्कारे क्षमं भवेत् ॥
अस्मदादेस्तु रागादिमनावरणधूसरम् ।
मनो न लभते ज्ञानप्रकर्षपदवीं पराम् ॥
प्रत्यूहभावनाऽभ्यासक्षपिताशेषकल्मषम् ।
योगिनां तु मनः शुद्धं कमिवार्थं न पश्यति ॥
यथा च तेषां रागादि प्रमाणमवकल्पते ।
तथा ऽपवर्गचिन्तायां विस्तरेणाभिधास्यते ॥
तदेव क्षीणदोषाणां ध्यानावहितचेतसाम् ।
निर्मलं सर्वविषयं ज्ञानं भवति योगिनाम् ॥
अपि चानागतं ज्ञानमस्मदादेरपि क्व चित् ।
प्रमाणं प्रातिभं श्वो मे भ्राता ऽऽगन्तेति दृश्यते ॥
नानर्थजं न संदिग्धं न बाधविधुरीकृतम् ।
न दुष्टकारणं चेति प्रमाणमिदमिष्यताम् ॥
क्व चिद्बाधकयोगश्चेदस्तु तस्याप्रमाणता ।
यत्रापरेद्युरभ्येति भ्राता तत्र किमुच्यताम् ॥
काकतालीयमिति चेन्न प्रमाणप्रदर्शितम् ।
वस्तु तत् काकतालीयमिति भवितुमर्हति ॥

नन्वनर्थजमिदं ज्ञानं भ्रातुस्तज्जनकस्य तदानीमसत्त्वात् । स्यादेतदेवम् । यदि तदा ऽस्तित्वेन भ्रातरं गृह्णीयात् । किं तु भाविनमेनं गृह्णाति भावित्वं च तदस्यास्त्येवेति कथमनर्थजं तज्ज्ञानम् । ननु भावितया यद्यमघटमानं भावित्वं हि नाम सावधिः प्रागभावः अभावस्य च भावेन भ्रात्रा सह कः सबन्धः । वस्त्ववस्तुनोर्विरोधात् । तदेतदसम्यक् । तद्वेशसंबन्धस्य तत्र प्रागभावो न तु धर्मिणः । स हि विद्यते एव प्रागभावतः । स च कुतश्चिद्वीजनोत्कण्ठादेः कारणात् स्मरणपदवीमुपारूढः श्वस्तनागमनविशिष्टत्वेन

प्रतिभातीति प्रातिभस्य स एव जनक इति । तस्मादनर्थजत्वाभावात्प्रमाणं प्रातिभम् । प्रमाणं च सत्प्रत्यक्षमेव न प्रमाणान्तरम् । शब्दलिङ्गसादृश्यनिमित्तानपेक्षत्वात् । ननु प्रत्यक्षमपि मा भूदिन्द्रियानपेक्षत्वात् । मैवम् । मनस एव तथेन्द्रियत्वात् । पूर्वोत्पन्नज्ञानुपविज्ञानविशेषणस्य बाह्यस्य वस्तुनो मनो ग्राहकमिति नान्धाद्यभाव इत्युक्तम् । शब्दाद्युपरमान्तरविरतौ च जायमानमनवद्यं ज्ञानं मानसं प्रत्यक्षं भवति सुरभि केतककुसुमं मधुरा शर्करेति ज्ञानवदित्यप्युक्तम् । अत एव नानियतनिमित्तकं ज्ञानं प्रत्यक्षातिरिक्तस्यार्थेनाम्नः प्रत्ययस्याभावात् । ऋषीणामपि यत् ज्ञानं तदप्यागमपूर्वकम् इति हि वदन्ति । आगमग्रहणं च निदर्शनार्थम् । अनुपायस्य ज्ञानस्य तेषामसत्त्वात् । न च सिद्धदर्शनं प्रतिभाऽस्मदादेरपि भावात् । तस्मान्न प्रमाणान्तरं प्रातिभम् अपि तु प्रत्यक्षमेव । ननु प्रत्यक्षमपि नेदं भवति तद्धि वर्तमानैकविषयम् । यथोक्तम् सम्बद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिनेति ।* तथा एव प्रत्यक्षधर्मश्च वर्तमानार्थतयोक्तेति । मैवम् । अनागतग्राहिणः प्रत्यक्षस्य प्रदेशान्तरे स्वयमेवोक्तत्वात् । रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्थायीति गृह्यते इति भवानेवायोचत् । तस्मात्प्रत्यक्षमनागतग्राहि श्वो मे भ्राता ऽऽगन्तेति सिद्धम् । एवं चास्मदादीनामिवानागते भ्रातरि योगिनो भविष्यति धर्मे प्रत्यक्षं प्रवर्त्स्यतीति । तस्माद्यत्सर्वज्ञप्रतिषेधाय कथ्यते ।

यज्जातीयैः प्रमाणैस्तु यज्जातीयार्थदर्शनम् ।
भवेदिदानीं लोकस्य तथा कालान्तरेऽप्यभूदिति‡ ॥

तदपास्तं भवति । तथैतत्स्यात् । सर्वज्ञता योगिनां किमेकेन ज्ञानेन बहुभिर्वा । न तावदेकेन न ह्येकस्मिन्ज्ञाने परस्परविरोधिनोऽर्थाः शीतोष्णवदवभासन्ते । नापि बहुभिः तानि हि क्रमेण वा भवेयुर्युगपद्वा न युगपज्ज्ञानानि सम्भवन्ति सूक्ष्मान्तःकरणापेक्षत्वात् । क्रमभाविभिस्तु ज्ञानैरशेषविभुवनकुहरनिहितनिखिलपदार्थसार्थसाक्षात्करणमेषां मन्वन्तरकोटिभिरपि दुर्घटमिति कथं सर्वज्ञा योगिनः । उच्यते । युगपदेकेनैव बुद्ध्या सर्वेऽप्यर्थान् पश्यन्ति योगिनः । यत्तु विरुद्धत्वादिति तदयोग्यकम् ।

* श्लोकवा० प्रत्य० सू० ४ श्लो० ८४ । † सर्वसाधारणेन ... ।
‡ श्लोकवार्त्तिके सू० २ श्लो ११३ ।

विरुद्धानामपि नीलपीतादीनामेकत्र चित्रप्रत्यये भासनात् । एकत्र च मेचक-प्रत्यये सन्निहितपदार्थव्यतिरिक्तसकलवस्त्वभावग्रहणं पूर्वस्य* दर्शितत्वात् । शीतोष्णयोरपि क्व चिदवसरे भवति युगपदुपलम्भस्तद्यथा प्रतपति हुतवह-विस्फुलिङ्गनिकरानुकारिकिरणे तरुणोष्मणि ग्रीष्मे हिमशकलशिशिरपयसि सरसि निमग्ननाभिदघ्नदेहस्य पुंसो युगपदेव सरःसलिलसूर्यातपवर्तिनौ शीतो-ष्णस्पर्शावनुभवपथमवतरतः । नन्वेकेन ज्ञानेन सर्वानर्थान् भूतभाविनः परो-क्षानपि पश्यन्तो योगिनः कथमखिलत्रैलोक्यवृत्तान्तदर्शिनः सकलजगद्गुरो-रीश्वराद्विशिष्येरन् । अस्ति विशेष ईश्वरस्य तथाविधं नित्यमेव ज्ञानं योगिनां तु योगभावनाभ्यासप्रभवमिति ।

ननु नादृष्टपूर्वे ऽर्थे क्व चिद्भवति भावना ।
आगमात्तु परिच्छिन्ने धर्मे भावनया ऽपि किम् ॥

चोदनैव धर्मे प्रमाणमिति सावधारणप्रतिज्ञार्थः प्रथममागमादवगत-धर्मस्वरूपेषु सत्स्वपि योगिषु न विप्लवत एवेति । उच्यते । योगिष्वस्त्येवायं प्रकारः । पश्चादपि प्रवर्तमाने धर्मग्राहिणि प्रत्यक्षे चोदनैवेत्यवधारणं शिथि-लीभवत्येव । अपि चेश्वरज्ञानं सांसिद्धिकमेव धर्मविषयं वेदस्य कारणभूतं वक्ष्यामः । तस्मिन्नपि सति न चोदनैवेत्यवधारणार्थसिद्धिः । तस्मान्न धर्म-ग्राहकं योगिप्रत्यक्षं विद्यमानोपलम्भनत्वात्सत्सम्प्रयोगजत्वादित्यादि साध-नमप्रयोजकम् ।

प्रमाणान्तरविज्ञातप्रमेयप्रतिपादकः ।
धर्मोपदेशकः शब्दः शब्दत्वाद् घटशब्दवत् ॥
प्रत्यक्षः कस्य चिद्धर्मः प्रमेयत्वाद् घटादिवत् ।
इत्यादयश्च सुलभाः सन्त्येव प्रतिहेतवः ॥
तेन निष्प्रतिघयुक्तिसाधितां योगबुद्धिमखिलार्थदर्शिनीम् ।
किं विडम्बयितुमुच्यते मुधा दुष्टहेतुनिकुरम्बडम्बरम् ॥

तदित्थमपि जैमिनीयं सूत्रमसङ्गतार्थम् । लक्षणपरत्वं त्वस्य निरस्तमेव । यदपि केचित्प्रत्यक्षलक्षणमुक्तम् । आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षाद्यदुत्प-

* ग्रहणस्य पूर्वमिति युक्तः पाठः ।

द्यते ज्ञानं तदन्यदनुमानादिभ्यः प्रत्यक्षमिति । तदपि चक्षुर्द्वयसन्निकर्षजन्मनां सुखात्मादिज्ञानानामव्यापकमतिव्यापकं च व्यभिचार्यादिबोधानामित्युपेक्षणीयम् ।

ईश्वरकृष्णस्तु प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टमिति प्रत्यक्षलक्षणमवोचत् । तदपि न मनोज्ञम् । अनुमानादिज्ञानानामपि विषयाध्यवसायस्वभावत्वेनातिव्याप्तेः । यत्तु राजा व्याख्यातवान् प्रतिराभिमुख्ये वर्तते तेनाभिमुख्येन विषयाध्यवसायः प्रत्यक्षमिति तदप्यनुमानादावस्त्येव । घटो ऽयमितिवदग्निमान् पर्वत इत्याभिमुख्येनैव प्रतीतेः । स्पष्टता तु सर्वसंविदां स्वविषये विद्यते एव । अथ मन्यसे सामान्यविहितस्य विशेषेण बाधादनुमानादिव्यावृत्तिः सेत्स्यति सामान्येनाध्यवसाय उत्सृष्टः स लिङ्गशब्दाभ्यां विशेषित इति तदितरो ऽध्यवसायः प्रत्यक्षमिति स्थास्यति । यद्येवं प्रत्यक्षलक्षणमिदानीमव्याकरणीयमेव । शब्दलिङ्गयहर्षे वर्णिते सति तद्वैलक्षण्यादेव प्रत्यक्षं ज्ञास्यते इति । तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नपदोपादानमन्तरेण नानुमानादिव्यवच्छेद उपपद्यते इति इदमपि न प्रत्यक्षलक्षणमनवद्यम् ।

अलमतिविस्तरेण परदर्शनगीतमतो
विगतकलङ्कमस्ति न हि लक्षणमक्षधियः ।
तदमलमक्षपादमुनिनैव निबद्धमिदं
हरति मनांसि लक्षणमुदारधियाम् ॥
एवं प्रमाणज्येष्ठे ऽस्मिन् प्रत्यक्षे लक्षिते सति ।
कथ्यते ऽवसरप्राप्तमनुमानस्य लक्षणम् ॥

तत्पूर्वकं च त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टं च ॥ ५ ॥

तत्रानुमानस्वरूपं ब्रूमहे ततस्तत्र सूत्रं योजयिष्यामः ।

पञ्चलक्षणकाल्लिङ्गाद्गृहीतान्नियमे स्मृतेः ।
परोक्षे लिङ्गिनि ज्ञानमनुमानं प्रचक्षते ॥

अत्रापि लिङ्गविषयं ज्ञानं ज्ञानविषयीकृतं वा लिङ्गं प्रतिबन्धस्मरणसहितं प्रमाणम् । लिङ्गज्ञानं फलम् । लिङ्गिज्ञानस्य वा प्रमाणतायां पूर्ववदुपादानादिज्ञानं फलमुपवर्णनीयं करणस्य हि प्रमाणत्वमिति स्थितमेवैतत् ।

तत्र परोक्षो ऽर्थो लिङ्ग्यते गम्यते ऽनेनेति लिङ्गम् । तच्च पञ्चलक्षणम् । कानि पुनः पञ्च लक्षणानि । पक्षधर्मत्वं सपक्षधर्मत्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं चेति । सिषाधयिषितधर्मविशिष्टो धर्मी पक्षः तद्धर्मत्वं तदाश्रितत्वमित्यर्थः । साध्यधर्मयोगेन निर्ज्ञातं धर्म्यन्तरं सपक्षः तत्रास्तित्वम् । साध्यधर्मसंस्पर्शशून्यो धर्मी विपक्षः ततो व्यावृत्तिः । अनुमेयस्यार्थस्य प्रत्यक्षेणागमेन वा ऽनपहरणमबाधितविषयत्वम् । संशयबीजभूतेनार्थेन प्रत्यनुमानतया प्रयुज्यमानेनानुपहतत्वमसत्प्रतिपक्षत्वम् । एतैः पञ्चभिर्लक्षणैरुपपन्नं लिङ्गमनुमापकं भवति । एतेषामेव लक्षणानामेकैकापायात्पञ्च हेत्वाभासा वक्ष्यन्ते । यस्य पक्षधर्मता नास्त्यसावसिद्धो हेत्वाभासः । यथा नित्यः शब्दः चाक्षुषत्वात् । साध्यविपर्ययव्याप्तस्तु विरुद्धः स यथा नित्यः शब्दः कृतकत्वाद् आकाशवत् । सपक्षे सत्त्वं यस्य नास्ति सो ऽनैकान्तिकः यथा नित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति । यस्याबाधितविषयत्वं नास्ति स कालात्ययापदिष्टः यथा ऽनुष्णस्तेजो ऽवयवी कृतकत्वाद् घटवदिति । यस्य निष्प्रतिपक्षता नास्ति स प्रकरणसमः यथा अनित्यः शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेर्घटवत् नित्यः शब्दो ऽनित्यधर्मानुपलब्धेराकाशवदिति । सो ऽयमेतेषु पञ्चसु लक्षणेष्वविनाभावो लिङ्गस्य परिसमाप्यते । ननु च त्रिलक्षणके हेतावविनाभावः परिसमाप्यते न च तथाविधे बाधा सम्भवति बाधाविनाभावयोर्विरोधात् । यच्चेदमग्न्यनुष्णत्वसाधने कृतकत्वं त्रिलक्षणमपि बाधकविधुरितविषयमित्युदाहृतं तदसमीक्षिताभिधानम् । अथ त्रैलक्षण्यानुपपत्तेः । पक्षधर्म एव तावदयं न भवति प्रत्यक्षाद्यनिराकृतो हि पक्ष उच्यते । न चायमीदृश इत्यपक्ष एव । तद्धर्मो हेतुः कथं पक्षधर्मः स्यात् । नाप्ययमन्वयी हेतुरन्वयग्रहणसमये एव तद्विप्रलम्भावधारणात् । अन्वयो हि गृह्यमाणः सर्वाक्षेपेण यद्यत्कृतकं तत्तदनुष्णमित्येवं गृह्यते ततश्च तद्ग्रहणसमये एवायमुष्णो ऽपि कृतक इति हृदयपथमवतरति तत्कथमन्वयग्रहणम् ।

यदि त्वनलमुत्सृज्य घटादावन्वयग्रहः ।
नान्तर्व्याप्तिर्गृहीता स्यात्साध्यसाधनधर्मयोः ॥

ततश्चैवंविधाद्धेतोः स्वसाध्यनियमोज्झितात् ।
साध्याभिलाष इत्येव पक्षानुनयदोहदः ॥

अन्वयपूर्वकत्वाच्च व्यतिरेकग्रहणस्य तन्निराकरणे तदपाकरणमव-गन्तव्यम् । अपि च सिषाधयिषितधर्मवैपरीत्येन वह्नेः प्रत्यक्षतो निश्चयाद् वस्तुवृत्तेन स एव विपक्ष इति न ततो व्यतिरेकः कृतकत्वस्येति । तस्मा-त्रैलक्षण्यापायादेव हेत्वाभासो ऽयमिति न रूपान्तरमबाधितविषयत्वमपेक्षते । कथं चेदमबाधितत्वं निश्चीयते ।

न ह्यदर्शनमात्रेण बाधाविरहनिश्चयः ।
सर्वात्मना हि नास्तित्वं विद्युः कथमयोगिनः ॥
अनिश्चिते तदङ्गे च न हेतोर्हेतुता भवेत् ।
यथैव पक्षधर्मादिरूपाणामनुपग्रहे ॥

तस्मादबाधितत्वं रूपान्तरमवचनीयमिति । अत्राभिधीयते । यदुक्तम् अन्वयग्रहणं सर्वाक्षेपेणेति तद्ग्रहणवेलायामेव सिषाधयिषितधर्मविपर्ययाध्यासि-तहुतवहस्वरूपपरिस्फुरणादन्वयशून्यो ऽयं हेतुरिति तदहृदयंगमम् । अन्वयः सत्यं सर्वाक्षेपेण गृह्यते न पुनरेकैकधर्मिसमुल्लेखेन । एवं हि तदानन्त्याद-न्वयो ग्रहीतुमेव न शक्यते । अनुमानस्य च वैफल्यमित्थं भवेदग्निमतां धूमवतां सर्वधर्मिणामन्वयावगमकाले एव गृहीतत्वात् ।

धूमो हि यत्र यत्रेति सामान्येनैव गृह्यते ॥
न पुनः पर्वते ऽरण्ये गृहे वेत्येवमिष्यते ।

एवं च सत्याक्षेपवाचोयुक्तिरुपपन्ना भविष्यति ।

न चैवं सति वक्तव्यं पक्षानुनयमार्गणम् ।
न हि तद्वर्जमित्येवं व्याप्तिग्रहणमिष्यते ॥

सामान्येन च व्याप्तिर्गृहीता सती सिषाधयिषितधर्म्यपेक्षायां सैवान्त-र्व्याप्तिरुच्यते । यैव च नगलग्नाग्न्यनुमानसमये तद्व्यतिरिक्तकान्तारादिप्रदे-शवर्तिनी बहिर्व्याप्तिर्भूत्सैव कालान्तरे कान्तारवर्तिनि वन्ह्यावनुमीयमाने ऽन्तर्व्याप्तिर्वर्तिष्यते । तदिहापि यत्कृतकं तदनुष्णमिति सामान्यतः परि-च्छेदान्न तदानीमनलोन्मेष इति सिद्धो ऽन्वयः। व्यतिरेको ऽपि कार्ये तेजोऽप-

यदिनि पक्षीकृते कृतकत्वस्य तेजःपरमाणुभ्यो विद्युतारकपरमाण्वनभ्युप-गमे तु विपक्ष एव नास्तीति तदभावात्सुतरां तथावृत्तिर्भवतीति । न हि सपक्ष इव विपक्षे वृत्तिरिष्यते येन यत्नतः तत्सिद्धये यतेत । अनित्य एव विपक्ष इति चेन्नैवम् । न हि पक्ष एव विपक्षो भवितुमर्हति । ननु वस्तूनाम-द्विरूपत्वात्पक्षो नाम परमार्थतो नास्त्येव । साध्यधर्माऽधिकरणभूतत्वेनासौ ऽर्थस्तत्सपक्ष एव विपर्यये तु न विपक्षतामतिवर्तते । न च क्रमद्वययोगित्वं रूपद्वयरहितत्वं वा वस्तुनः समस्तीति । तदयुक्तम् अनुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । अद्विरूपत्वे ऽपि वस्तूनां निसर्गविपर्ययीकृतो ऽर्थः कश्चित्पक्ष एषितव्यः । तद-भावे तदपेक्षस्वरूपयोः सपक्षविपक्षयोरप्यभावः स्यात् तदस्य पक्षस्य सतो ऽपि सपक्षत्वमारोप्य यतेन व्यभिचारचोदनं तेनाप्यनुमानमपि विप्लवेत । ननु पर्वतादिर्धर्मी न ज्वलनाख्यसाध्यधर्मशून्यतया तत्र निश्चितः तेनोऽवयवी त्वनुष्णत्ववैपरीत्येन प्रत्यक्षतो निश्चित इति तत्किमिदानीं पर्वतादिरग्नि-मत्तया निश्चितः तथा ऽभ्युपगमे वा किमनुमानेन । ननु न पर्वतो ऽग्निम-त्तया निश्चितो नापि तद्वैपरीत्येन किं तु संदिग्ध एवास्ते । यद्येवं संदिग्धे ऽपि विपक्षे वर्तमानो धूमादिरहेतुरेव स्यान्निश्चितविपक्षवृत्तिवत्संदिग्धविप-क्षवृत्तेरप्यहेतुत्वात्सर्वमनुमानमुत्सीदेत् । तस्मात्पक्षेण व्यभिचारचोदनम-नुचितमिति व्यतिरेकवानेवायं हेतुः । यत्पुनरभिहितम् । अनिराकृतपक्षवृत्ति-त्वमस्य नास्तीति तत्सत्यम् । वयमप्यमुं पक्षमप्यक्षबाधितमिच्छाम एव । यतु न पक्षमात्रपर्यवसितो बाधः किं तु हेतुमपि स्पृशति ।

न हेतुनिरपेक्षात्मा पक्षो नामास्ति कश्चन ।
प्रसाधयितुमिष्टो हि हेतुना पक्ष उच्यते ॥
स न साधयितुं शक्यः प्रत्यक्षे प्रतियोगिनि ।
साध्यापहारद्वारेण हेतुर्भवति बाधितः ॥
अबाधितानुमेयत्वमतः पक्षस्य लक्षणम् ।
न तु हेतुरसिद्धो ऽयं ज्वलने वृत्तिसंभवात् ॥
यत्तु बधिरता चातुं शक्या नेति विकल्पितम् ।
मक्षस्यापि महाभाग कथं तां प्रतिपत्स्यसे ॥

प्रयत्ने क्रियमाणे ऽपि यदि बाधा न दृश्यते ।
नास्त्येवेत्यवगन्तव्य व्यवहारो हि नान्यथा ॥

अतस्त्रिलक्षणे ऽपि हेतौ बाधसम्भवादबाधितत्व रूपान्तरं वक्तव्यम् । एव च यदुच्यते बाधाविनाभावयोर्विरोधादिति तत्कथ चिद्युक्त कथ चिदयुक्तम् । पञ्चलक्षणके लिङ्गे य: परिसमाप्तो ऽविनाभाव: तत्र नास्त्येव बाध इत्येव युक्तमेतत् त्रिलक्षणकलिङ्गाविनाभावाभिप्रायेण त्वयुक्तमेतदित्यल प्रसङ्गेन । नियमस्मृतेरिति विव्रियता को ऽय नियमो नाम । व्याप्तिरविनाभावो नित्यसाहचर्यमित्यर्थ' । आह नैतावत्येव विरन्तुमुचित तस्य तदविनाभावित्वमित्यत्र हि निमित्तमन्वेषणीय तार्किकै: । तच्च तादात्म्यतदुत्पत्तिरूपमौचितवन्तो भिक्षव: । यो हि यदात्मा भाव स कथ तमुत्सृजति वृक्षात्मकैव हि शिंशपा तेन वृक्षत्वमनुमापयति । सो ऽय स्वभावहेतुरुच्यते वृक्षो ऽय शिंशपात्वादिति तत्र तादात्म्य प्रतिबन्ध' । कार्यं च नाम कारणाधीनात्मलाभमेव भवति न कारणानपेक्ष मिति तदुपलभ्यमान तदनुमापयत्यग्निरत्र धूमादिति कार्यहेतौ तदुत्पत्तिप्रतिबन्ध । एव हि द्विविध प्रतिबन्धमनुमेयाव्यभिचारनिबन्धनमनुक्त्वा केवलसाहचर्यनियममात्रवर्णन यत् प्रसारिका सैवेति । उच्यते । पादप्रसारिकैव साधीयसी स्थूलदृष्टिभिरवलम्बिता वर न सूक्ष्मदृष्टिभिरुत्प्रेक्षिता: तादात्म्यादिप्रतिबन्धा: । तादात्म्ये तावद्गमकाङ्गे हेतुसाध्ययोरव्यतिरेके गम्यगमकभाव एव दुरुपपाद । न खल्वगृहीत लिङ्ग लिङ्गिप्रतीतिमाधातुमर्हति । तत्र लिङ्गबुद्धौ लिङ्ग *प्रतिभासते न वा । अप्रतिभासे तद्बुद्ध्या तदग्रहणात्कथ तस्य तदात्मकत्वम् । प्रतिभासे तु लिङ्गवत्प्रत्यक्ष एव सो ऽर्थ इति किमनुमानेन । विपरीतसमारोपव्यवच्छेदार्थमनुमानमिति चेद् न । *तत्स्वरूपग्रहणे विपरीतारोपणावसराभावात् ।* न हि शिर.पाण्यादिविशेषदर्शने सति स्थाणुसमारोप. प्रवर्तते तत्र तद्भेदादुपपद्येतापि न हि शिर.पाण्यादय एव पुरुष इति तद्ग्रहणे ऽप्यपुरुषारोप काम भवेत् । इह वृक्षत्वशिंशपात्वयोरभेदाच्छिंशपात्वग्रहणे सति का कथा वृक्षेतरसमारोपस्य । अपि च वृक्षत्वग्रहणे सति सामान्यधर्मग्रहणाद्विशेषानध्यव

---

* लिङ्गी प्रतिभासते न वेति युक्त पाठ ।

साधात्कदाचिद्विशिंशपारोपः स्याद् न तु शिंशपात्वग्रहणे सति अवृक्षत्वसमारोपो युक्तः ।

प्रमातुः शिंशपात्वं हि यस्य प्रत्यक्षगोचरः ।
परोक्षं तस्य वृक्षत्वमिति नातीव लौकिकम् ॥

किं च साध्यसाधनयोरव्यतिरेकाद् यथा शिंशपात्वेन वृक्षत्वमनुमीयते तथा वृक्षत्वेनापि शिंशपात्वमनुमीयेत तादात्म्याविशेषात् । तथा च प्रयत्नानन्तरीयकत्वेना*नित्यत्वं साध्यते तद्वदनित्यत्वेनापि तत्साध्येत । ततश्च सपक्षव्याप्यव्याप्तिभ्यां कृतकत्वप्रयत्नानन्तरीयकत्वयोर्यो भेद उक्तः स हीयेत । ननु चान्यः सम्बन्धः अन्यश्च प्रतिबन्धः द्विष्ठः सम्बन्धः प्रतिबन्धस्तु परायत्तत्वलक्षणः । तत्र शिंशपात्वं वृक्षत्वे प्रतिबद्धं न वृक्षत्वं शिंशपात्वे प्रयत्नानन्तरीयकत्वमप्यनित्यत्वे नियतं न त्वनित्यत्वं तत्रेति तथा धूमस्याग्नौ प्रतिबन्धो न त्वग्नेर्धूमे । सत्यमेवं किं त्वेवमुच्यमाने नियम एवाङ्गीकृतो भवेद् न तादात्म्यम् । तादात्म्ये हि यथा शिंशपा शिंशपां विना न दृश्यते तथा वृक्षत्वमपि शिंशपारहितं न दृश्यते । दृश्यते च खदिरादौ शिंशपारहितं वृक्षत्वं विद्युदादौ च प्रयत्नानन्तरीयकत्वरहितमनित्यत्वमुपलभ्यते इति कथमभेदः ।

विना साधनधर्मेण साध्यधर्मो ऽयमस्ति हि ।
दृष्टस्तद्व्यतिरेकेण तदात्मा चेति कैतवम् ॥

अथ विद्युदाद्यनित्यत्वादन्यदेव घटाद्यनित्यत्वं यत्प्रयत्नानन्तरीयकत्वाभिन्नमुच्यते तर्हि धर्मिभेदेन धर्माणां भेदे ऽन्वयग्रहणानुपपत्तेः सर्वमनुमानमुत्सीदेद् । धूमाग्न्योस्तु कार्यकारणयोर्भेदाद्युक्तं वक्तुं धूमस्याग्नौ प्रतिबन्धो न त्वग्नेर्धूमे । इह तु साध्यसाधनयोरव्यतिरेकान्न तथा शक्यते वक्तुं तथाऽभिधाने वा नाव्यतिरेकः । सर्वथा तादात्म्यं वा त्यज्यतां वृक्षत्वानित्यत्वाभ्यां शिंशपात्वप्रयत्नानन्तरीयकत्वे अनुमीयेताम् नान्तरावस्थातुं लभ्यते । यश्चायमनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति स्वभावहेतुरुदाहृतः स कथं स्वभावहेतुः । इदं हि चिन्त्यताम् अनित्यत्वं नाम किमुच्यते किं च कृतक-

---

* प्रयत्नानन्तरीयकत्वेनेति मूले पाठः शमसे ऽपि ।

त्वमिति । तत्रानित्यत्वं विनाशयोगः उत्पत्तियोगश्च कृतकत्वम् । उत्पन्नस्य च भावस्य विनाशो न तूत्पाद एव विनाश इति कथं साध्यसाधनयोरव्यतिरेकः । अत्र चोदयन्ति । विनाशयोगे ह्यनित्यत्वे विनाशी* शब्द इति बुद्धिः स्यान्नानित्य इति । यथा च मिथ्याबुद्धिः शिखरिण एव कृशानुविशेषितस्य विनाशवतः शब्दस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् ।

अभावेन हि धर्मेण तद्वतो धर्मिणः कथम् ।
अभावग्रहवेलायां धर्मिणोऽनुपलम्भनात् ॥

अनित्यत्वमिति च भावप्रत्ययः कथमभावे भवेद्विरुद्धत्वात् । तस्मादुभयान्तपरिच्छिन्ना वस्तुसत्ताऽनित्यत्वमुच्यताम् । कृतकत्वमपि सत्तैव कारणोत्पादिताधारा सती कथ्यते इति । एवं च सत्तैव साध्यं साधनं चेति सिद्धं स्वभावहेतुत्वम् । तदिदमनुपपन्नम् । साध्यसाधनयोस्तथात्वेनानवभासनात् । एवं ह्युच्यमाने शब्दः सत्तावान्सत्तावत्त्वादिति प्रतीतिः स्यात् । न चैवं दृश्यते अपि तु अनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति । अथोभयान्तपरिच्छिन्ना सत्ता साध्या कारणनिर्वर्त्त्याऽऽश्रयसमवायिनी च साधनमित्युच्यते तदेतदघटमानम् । विनाशरूपस्यान्तस्य तदानीमविद्यमानत्वेन सत्तापरिच्छेदकत्वाभावात् ।

बुद्धिस्थेनाथ तेनास्याः परिच्छेदोऽभ्युपेयते ।
शब्दस्यैव परिच्छेदो विनाशेनास्तु तादृशा ॥
धर्मः समानकालोऽपि बुद्ध्यैव विषयीकृतः ।
तद्विशेषणतां याति तथा भाव्यपि यास्यति ॥

तदेवं विनाशी शब्द इति विशेषणविशेष्यभावसिद्धेः किं सत्तासाध्यकल्पनया । यत्पुनरभिहितम् अभावे भावप्रत्ययस्त्वतादिर्न स्यादिति तदत्यन्तानभिज्ञस्य चोद्यम् । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य तत्र भावप्रत्ययेनाभिधानात् । यस्य गुणस्य हि भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेश इति अभावे ऽपि अभावत्वमिति दर्शनात् । तस्माद्बुद्धिस्थविनाशयोग एवानित्यत्वम् । कृतकत्वमप्युत्पत्तियोग एव न सत्ता । कारणोत्पादिताश्रयावच्छेदे तु तस्या दृश्यमाने धर्मिण एव तदवच्छेदो भवत्विति किं सोपानान्तरेण ।

* विनाशी इति पुस्तः पाठः ।

ननूत्पादविनाशाख्यं न धर्मद्वयमन्वयि ।
यद् घटे नास्ति तच्छब्दे यच्च शब्दे न तद् घटे ॥

अथैक एव धर्मः सर्वभावसम्बन्धी इष्येत तर्हि ।

एकभावसमुत्पादे सर्वोत्पादः प्रसज्यते ।
एकप्रलयकाले च सकलप्रलयो भवेत् ॥

तस्मात्सतापच एव वरम् । नैतदेवम् । धर्मिभेदे ऽपि धर्माणां तुल्यरूपाणामवभासात् ।

न घटादिस्वरूपं हि नाश इत्यवकल्पते ।
येनानन्वयदोषः स्यात्तद्भेदोपनिबन्धनः ॥
एकत्वमपि धर्मस्य नास्ति सर्वेषु धर्मिषु ।
येनैकध्वंससमये सकलध्वंससङ्करः ॥

भिन्नत्वे ऽपि च धर्माणां समानरूपत्वेनावभासमानत्वादन्वयग्रहणादिकार्यविरोधः । अत एव सामान्यमन्तरेणापि समानधर्ममूलान्वयादिव्यवहारोपपत्तेस्तत्र न सूत्रकारेण सामान्यग्रहणं कृतम् अपि तु साधर्म्यग्रहणमुपात्तम् । उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुः* साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति† तेन विनाशोत्पादधर्मयोः साध्यसाधनभावात्तयोश्च भेदाद् अनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति न स्वभावहेतुरिति सिद्धम् । कार्यहेतुरपि न सम्भवति भवतां हि पक्षे क्षणयोर्वा कार्यकारणभावो भवेत्सन्तानयोर्वा ।

क्षणयोर्नेति वक्ष्यामः क्षणभङ्गनिराकृतौ ।
सम्भवन्नपि दुर्लक्ष्यः सूक्ष्मत्वाच्च तयोरसौ ॥

धूमाग्निसन्तानयोस्तु अवास्तवत्वादेव नास्ति कार्यकारणभावः अर्थक्रियाकारित्वमेव वस्तुत्वम् । यदि धूमः कार्यत्वादनलमनुमापयेत् कटुमलिनगगनगामित्वादिधर्मैरपि तस्य गमको भवेत् । न च कथं चितत्कार्यत्वं कथ चिदतत्कार्यत्व च धूमस्योपपन्नम् । सर्वात्मकस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधायिप्रभवत्वाद् अथ सर्वात्मना ऽपि तत्कार्यत्वे ।

* गौतमसूत्रे अ॰ १ आ॰ १ सू॰ ३४ ।
† गौतमसूत्र अ॰ १ आ॰ १ सू॰ ३६ ।

धूमत्वमाचमेवाग्निसहचारीति मन्यसे ।
सहचारित्वमेवास्तु तदुत्पत्तिकथा वृथा ॥

ननु भवद्भिरपि कार्यानुमानमङ्गीकृतमेव यथा शेषवदिति व्याख्यास्यते । यथा ऽह कणव्रतः *कार्यं कारणसंयोगि समवायि विरोधि चेति लैङ्गिकमिति । न साहचर्योपलक्षणार्थत्वात् । धूमाग्न्योर्नदीपूरयोर्वा न कार्यकारणभावाद्गमकत्वं यथोक्तेन न्यायेन अपि तु नित्यसाहचर्यान्नियमादेवेति । विरोधिनोः कथं साहचर्यमिति चेत् सदसतोर्गम्यगमकभावाद्विरोधिनोरेकतरदर्शनादन्यतरस्याभावो ऽनुमीयते भावाभावयोश्च साहचर्यं तयोरस्त्येव । कणादसूत्रे कार्यादिग्रहणं चोपलक्षणम् ।

अन्येषामपि हेतूनां भूम्नां जगति दर्शनात् ।
सूर्यास्तमयमालोक्य कल्प्यते तारकोदयः ॥
पूर्णचन्द्रोदयाद्वृद्धिरम्बुधेरवगम्यते ।
उदितेनानुमीयन्ते सरितः कुम्भयोनिनः ।
शुष्यत्पुलिनपर्यन्तविश्रान्तखगपङ्क्तयः ॥
पिपीलिकाण्डसञ्चारचेष्टानुमितवृष्टयः ।
भवन्ति पथिकाः पर्णकुटीरकरणोद्यताः ॥
अन्ये ऽपि सौगतोद्गीतप्रतिबन्धद्वयोज्झिताः ।
कियन्तो बत गण्यन्ते हेतवः साध्यबोधकाः ॥
लोकप्रसिद्धतादात्म्यतदुत्पत्त्यवधीरणात् ।
डिम्भहेवाकसदृशं स्वमत्या तत्समर्थनम् ॥

अतश्च तत्स्वभावस्तत्कार्यमित्यादि व्यसनमात्रम् । अपि च ।

व्यावृत्त्योर्लिङ्गलिङ्गित्वं प्रतिबन्धश्च वस्तुनोः ।
विकल्पैर्ग्रहणं तस्य कथं सङ्गच्छतामिदम् ॥

उक्तं चैतत्प्रथमे एवाह्निके इत्यलं प्रसङ्गेन । तस्मादनुमितिहेतुः संबन्धः साहचर्यमिति सिद्धम् । ननु शौद्धोदनिशिष्यपरिकल्पितमुभयमप्येतत् ।

यत्त्वभ्यधीयत परैः किमधीनमस्य
तत्साहचर्यमिति तत्र विधिः प्रमाणम् ।

* वैशेषिकसूत्रे अ॰ ६ आ॰ २ सू॰ १ ।

तादात्म्यतज्जननयोरपि चैव तेषां
तुल्यो ऽनुयोग इति किं विफलैः प्रलापैः ॥

नियमो व्याख्यातः स्मृतेरिति को ऽर्थः । उच्यते ।

नियमो हि गृहीतो ऽङ्गमनुमेयप्रमां प्रति ।
न नारिकेलद्वीपस्थो धूमादग्निं प्रपद्यते ॥
साध्यानुमितिवेलायां न चास्ति नियमग्रहः ।
नियमग्रहकाले च न साध्यमनुमीयते ॥
तेन पूर्वगृहीतः सन्निदानीं स्मृतिगोचरः ॥
नियमः प्रतिपत्त्यङ्गं तथा ऽवगतिदर्शनात् ।

द्वितीयलिङ्गदर्शने सत्यपि नियमस्मरणमन्तरेण साध्यप्रमितेरनुत्पादात् ।

यद्यपि विषये ऽभ्यस्ते नैव सञ्चेत्यते स्मृतिः ।
तथाप्यनेन न्यायेन बलात्सा परिकल्प्यते ॥

अत एव के चन प्रत्युत्पन्नकारणजन्यां स्मृतिमेवानुमानमुक्तवन्तः प्रत्युत्पन्नं च कारणं कुत्र चिद्धर्मिपरोक्षस्यापि चेश्वरादृष्टेन्द्रियादेरनुमेयतां वक्ष्यामः ।

तस्माद्यथोचितात्लिङ्गाद्यथोक्तनियमस्मृतेः ।
यथोक्तलिङ्गिविज्ञानमनुमानमिति स्थितम् ॥
ननु सत्यनुमानस्य प्रामाण्ये लक्षणाश्रयः ।
कार्यो विचारो न पुनः प्रामाण्यं तस्य युज्यते ॥

तथा चाहुः प्रमाणस्यागौणत्वादनुमानार्थनिश्चयो दुर्लभः पक्षधर्मादिरूपं हि लिङ्गस्य बलाद्गौण्या वृत्त्या दर्शयितव्यम् । धर्मे हि साध्ये न हेतोः पक्षधर्मत्वम् अग्निधर्मत्वाद्धूमस्य धर्मिणि साध्ये हेतोरनन्वयित्वम् । न हि यत्र धूमस्तत्र पर्वत इत्यन्वयः द्वये तु साध्ये द्वयमपि नास्ति । न हि दहनमहीध्रयोः धर्मो धूमः नाप्येरमन्वयः यत्र धूमस्तत्र पर्वताग्नी इति । धर्मविशिष्टे धर्मिणि साध्ये तदुभयमघटमानमेव । नाग्निविशिष्टधराधरधर्मतया धूमः प्रथम उपलब्धुं शक्यते न चाप्येवमन्वयः यत्र धूमस्तत्राग्निमान् पर्वत इति तस्मादपरं पक्षधर्मत्वान्वयव्यवहारसिद्धये धर्मविशिष्टे

धर्मिणि रूढः पक्षशब्दः तदेकदेशे धर्मिणि गौण्या वृत्त्या वर्णनीयः। अन्वयप्रदर्शनसमये च तदेकदेशे तथैव योजने ऽतिगौणलक्षणत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वादिवद्गौणलक्षणत्वाभावादनुमानमप्रमाणम् । अपि च ।

विशेषे ऽनुगमाभावात्सामान्ये सिद्धसाधनात् ।
तद्वतो ऽनुपपन्नत्वादनुमानकथा कुतः ॥
साहचर्ये च सम्बन्धे विस्रम्भ इति मुग्धता ।
शतकृत्वो ऽपि तद्दृष्टौ व्यभिचारस्य सम्भवात् ॥
देशकालदशाभेदविचित्रात्मसु वस्तुषु ।
अविनाभावनियमो न शक्यो वस्तुमाह च ॥
अवस्थादेशकालादिभेदाद्भिन्नासु शक्तिषु ।
भावानामनुमानेन प्रसिद्धिरतिदुर्लभा ॥
भवन्नप्यविनाभावः परिच्छेत्तुं न शक्यते ।
जगत्त्रयगताशेषपदार्थालोचनाद्विना ॥
न प्रत्यक्षीकृता यावद्धूमाग्निव्यक्तयो ऽखिलाः ।
तावत्स्यादपि धूमो ऽसौ यो ऽनग्नेरिति शङ्क्यते ॥
ये तु प्रत्यक्षतो विश्वं पश्यन्ति हि भवादृशः ।
किं दिव्यचक्षुषामेषामनुमानप्रयोजनम् ॥
सामान्यद्वारको ऽप्यस्ति नाविनाभावनिश्चयः ।
वास्तवं हि न सामान्यं नाम किं चन विद्यते ॥
भूयोदर्शनगम्या ऽपि न व्याप्तिरवकल्पते ।
सहस्रशो ऽपि तद्दृष्टे व्यभिचारावधारणात् ॥
बहुकृत्वो ऽपि वस्त्वात्मा तथेति परिनिश्चितः ।
देशकालादिभेदेन दृश्यते पुनरन्यथा ॥
भूयो दृष्ट्वा च धूमो ऽग्निसहचारीति गम्यताम् ।
अनग्नौ तु स नास्तीति न भूयोदर्शनाद्गतिः ॥
न चापि दृष्टिमात्रेण गमकाः सहचारिणः ।
तथैव नियतत्वं हि तदन्याभावपूर्वकम् ॥

नियमश्चानुमानाङ्गं गृहीतः प्रतिपद्यते ।
ग्रहणं चास्य नान्यत्र नास्तितानिश्चयं विना ॥
दर्शनादर्शनाभ्यां हि नियमग्रहणं यदि ।
तदप्यसदनग्नौ हि धूमस्येष्टमदर्शनम् ॥
अनग्निश्च कियान्सर्वं जगज्ज्वलनवर्जितम् ।
तत्र धूमस्य नास्तित्वं नैव पश्यन्त्ययोगिनः ॥
तदेवं नियमाभावात्सति वा तदसम्भवात् ।
अनुमानप्रमाणत्वदुराशा परिमुच्यताम् ॥
अनुमानविरोधो ऽपि यदि चेष्टविघातकृत् ।
विरुद्धाव्यभिचारी वा सर्वत्र सुलभोदयः ॥
अत एवानुमानानामपश्यन्तः प्रमाणताम् ।
तद्विस्रम्भनिषेधार्थमिदमाहुर्मनीषिणः ॥
हस्तस्पर्शादिना ऽन्धेन विषमे पथि धावता ।
अनुमानप्रधानेन विनिपातो न दुर्लभः ॥

अपि च ।

यत्नेनानुमितो ऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः ।
अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते* ॥

अत्राभिधीयते । किमयमनुमानस्वरूपाक्षेप एव क्रियते उत तत्तार्किकोपलक्षिततल्लक्षणाक्षेप इति तत्रानुमानस्वरूपं तावदशक्यनिह्नवमेव सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् ।

अबलाबालगोपालहालिकप्रमुखा अपि ।
बुध्यन्ते नियतादर्थादर्थान्तरमसंशयम् ॥
अनुमानापलापे तु प्रत्यक्षादपि दुर्लभा ।
लोकयात्रेति लोकाः स्युर्लिखिता इव निश्चलाः ॥

प्रत्यक्षदृष्टमपि पदार्थजातं तज्जातीयत्वलिङ्गव्यापारेण सुखसाधनम् इतरत्कारणमिति वा निश्चित्य तदुपाददते जहति वा लौकिकाः । अथाविचारितरमणीयतैव तत्त्वं न तु लक्षणनियमः यस्यक्रियस्तस्येति लक्षणाक्षेपो ऽभ्युच्यते सो ऽप्ययुक्तः यतः ।

---

* भामत्याम् । अ० २ पा० १ सू० ११ ।

यं कं चिदर्थमालोक्य यः कश्चिन्नावगम्यते ।
कं चिदेवाक्षिपत्यर्थमर्थः कश्चिदिति स्थितिः ॥
तत्र वस्तुस्वभावोऽयमिति पादप्रसारिका ।
दृश्यते ह्यविनाभूतादर्थादर्थान्तरे मतिः ॥ *
अतो यद्दर्शनाद्यत्र प्रतीतिरुपजायते ।
तयोरस्त्यर्थयोः कश्चित्संबन्ध इति मन्महे ॥
तदात्मतातदुत्पत्ती न श्रद्दधति तद्विदः ।
साहचर्यं तु सम्बन्ध इति नो हृदयङ्गमम् ॥
तस्मिन्सत्येव भवने न विना भवनं ततः ।
अयमेवाविनाभावो नियमः सहचारिता ॥
किंकृतो नियमोऽस्यास्मिन्निति चेदेवमुत्तरम् ।
तदात्मतादिपक्षेऽपि नैष प्रश्नो निवर्तते ॥
ज्वलनाज्जायते धूमो न जलादिति का गतिः ।
एवमेवैतदिति चेत्साहचर्येऽपि तत्समम् ॥
तर्कस्य यावान्विषयः स तावति निरूप्यते ।
वस्तुस्वभावभेदे तु न तस्य प्रभविष्णुता ॥
अय च विषमो युक्तेर्यदुक्तं नियमाद्विना ।
नार्थादर्थान्तरे ज्ञानमतस्तस्य प्रकल्पनम् ॥

ततः परं तु नियमोऽप्येष किंकृत इति न युक्तिः प्रभवति तादात्म्यतदुत्पत्त्योरनुपपन्नत्वादतो नियम एव विरच्यते । न च प्रतिभामात्रमानुमानिकी प्रमितिरिति वक्तुं युक्तम् । नियतात्कुतश्चिदेव वस्तुनि प्रतीतिदर्शनादित्युक्तत्वात् । नियमश्च यद्यगृहीत एव प्रतीत्यङ्गं भवेन्नारिकेलद्वीपनिवासिभिरपि धूमदर्शनात्कृशानुरनुमीयेत न चैवमस्तीति नियमग्रहणमपीक्षणीयम् । यच्च विकल्पितम् अशक्यं तद्ग्रहणमिति । तत्र के चिदाचक्षते मानसं प्रत्यक्षं प्रतिबन्धग्राहीति । प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यामनलसहचरितमनग्नेश्च व्यावर्तमानं धूममुपलभ्य विभावसो नियतो धूम इति मनसा प्रतिपद्यते ।

मनश्च सर्वविषयं केन वा नाभ्युपेयते ।
असन्निहितमप्यर्थमवधारयितुं क्षमम् ॥

न च सकलत्रिभुवनविवरनिरुद्धधूमाग्निव्यक्तिसार्थसाक्षात्करणमुपयुज्यते ज्वलनत्वादिसामान्यपुरःसरतया व्याप्तिग्रहणात् । यत्तूक्तं सामान्यं वास्तवं नास्तीति तच्छब्दार्थचिन्ताप्रसङ्गे प्रतिसमाधास्यते । अपरे पुनः योगिप्रत्यक्षकल्पं यौक्तिकं सम्बन्धग्राहि प्रत्यक्षं प्रतिपेदिरे किल धूमत्वाग्नित्वसामान्यपुरस्कारेण व्याप्यव्यापकयोरन्वयो नाम गृह्यताम् । व्यतिरेकस्त्वनग्निभ्यो धूमस्य ग्रहीतव्यः । अनग्नयश्चातिविततः न च तेष्वनग्नित्वं नाम सामान्यमस्ति । तेन समस्तत्रैलोक्यान्तर्गतान्यनग्निगतान्वयव्यतिरेकग्राहिप्रत्यक्षव्यतिरेकेण न प्रतिबन्धो ऽवधृतो भवेद् अनवधृतश्च न प्रमाङ्गमस्ति च प्रमेति युक्तं बलात्प्रतिबन्धग्राहकमेकस्मिन् क्षणे प्रत्यक्षमिदमशेषव्यक्तिविषयमसंवेद्यमानमपि कल्पितमिति यौक्तिकमुच्यते । अन्ये पुनः अत एव तत्कल्पनाभयाद्भूयोदर्शनपरिच्छिन्नसामान्यपुरःसरान्वयमनपेक्षितव्यतिरेकनिश्चयमेव लिङ्गं गमकमभ्युपागमन् । यथोक्तम् । मम त्वदृष्टिमात्रेण गमकाः सहचारिण इति । अयमाशयः ।

भूयोदर्शनतस्तावदुदेति मतिरीदृशी ।
नियतो ऽयमनेनेति सकलप्राणिसाक्षिका ॥

तावता च गमकत्वमौत्सर्गिकं सिध्यति मीमांसकानां तु विपक्षे दर्शनं बाधकः प्रत्ययः न च सो ऽस्ति नाद्य यावदनग्नौ धूमो दृष्टः । अनुत्पन्ने ऽपि बाधके तदाशङ्कनमयुक्तमित्युक्तं तैः । *दोषज्ञाने त्वनुत्पन्ने नाशङ्का निष्प्रमाणिकेति । एतत्तु न चारु । व्यतिरेकनिश्चयमन्तरेण प्रतिबन्धग्रहणानुपपत्तेरित्युक्तत्वात् । ज्ञापकत्वाद्धि नियमः स्वग्रहणमपेक्षते । नियमश्चायमुच्यते यत्तस्मिन्सति भवनं ततो विना न भवनमिति भूयोदर्शनं तत्र तस्मिन्सति भवनमित्यन्वयमात्रपरिच्छेदादर्धगृहीतो नियमः स्यात् ततो विना न भवनमित्यस्यार्थस्यापरिच्छेदादिति । अपरे पुनः अनग्नित्वसामान्यमन्तरेणापि योगिप्रत्यक्षकल्पनामकुर्वन्त एव मानसप्रत्यक्षगम्यमन्वयव्यतिरेकमाहुः । धूमाग्निसामान्ये तावत्सहचरिते उपलब्धे तद्वत्तदभावावपि सहचरितावुपलभ्येते एव । धूमत्वसामान्यस्यानग्नौ जलादावदर्शनात् । सर्वगतत्वे ऽपि सामान्यानां वृत्तिभेदो नियामक इति वक्ष्यते । यद्यपि चान-

* तन्त्रवार्तिके द्वितीयसूत्रे श्लो॰ ६० ।

ग्नित्वाद्यभावसामान्यं नास्ति तथा ऽपि प्रतियोग्यग्नित्वसामान्यानुगमसिद्धेव तदभावानुगमग्रहणं सिध्यति सकलव्यक्तिज्ञानमनङ्गं व्याप्तिनिश्चये ।

भावसामान्ययोर्यद्वत्तथैव तदभावयोः ।
भावयोः साहचर्ये यदन्वयं तत्प्रचक्षते ॥
व्यतिरेकं तु मन्यन्ते साहित्यं तदभावयोः ।
साध्यसाधनभावस्तु भवेद्व्याप्यभावयोः ॥
तयोरेवान्वयस्तत्र व्यतिरेकस्तु भावयोः ।

तदेवमभावान्वयवद्भावव्यतिरेको ऽपि प्रत्यक्षगम्यो भवत्येव ।

इयानेव विशेषस्तु भावयोर्यादृशौ ययोः ।
व्याप्यव्यापकता सैव व्यत्यस्ता तदभावयोः ॥

अभावयोस्तु गम्यगमकभावे भावयोर्व्याप्तिव्यत्ययो द्रष्टव्यः । एवं च प्रतियोग्यनुगमपूर्वकसामान्यभावद्वयानुगमप्रत्ययोपपत्तेरन्वयतद्व्यतिरेकनिश्चये ऽपि न योगिप्रत्यक्षमुपयुज्यते भावाभावसाहचर्यमवधार्य मनसा नियमज्ञानसिद्धेरित्यलं निर्बन्धेन । तस्मान्नियमवत्तद्ग्रहणोपायो ऽप्यस्तीति सिद्धम् । गृहीते नियमे यावत्पुनः क्व चिद्धर्मिणि धूमादेर्लिङ्गस्य ग्रहणं न वृत्तं तावन्न भवति लिङ्गिनो ऽवगतिरिति सम्बन्धग्रहणकालापेक्षया द्वितीयं तल्लिङ्गदर्शनमपेक्षितव्यम् । सैवेयं पक्षधर्मतोच्यते । पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकनिश्चये सत्यपि प्रत्यक्षागमविरोधेन प्रतिपक्षोपनिपातेन वा न गमकत्वमिति तदर्थं लक्षणद्वयमुपदिष्टम् अबाधितविषयत्वम् असत्प्रतिपक्षत्वं चेति । तदेवमनुभवसिद्धत्वादनुमानस्वरूपमिव तस्य लक्षणमपि तान्त्रिकविरचितमवाचकं लक्षणे तत्स्वयमनवद्यमावेद्यताम् । न तु तद्द्वेषेण लक्ष्यमप्यनुमानं निह्नोतुं युक्तम् । यत्पुनरभाणि प्रमाणस्य गौणत्वादनुमानादर्थनिश्चयो दुर्लभ इति तन्न बुद्ध्यामहे । न हि प्रमाणस्य किं चिद्गौणत्वमिह पश्यामः । पक्षधर्मादिपदानि यदि नाम व्याख्यातृभिर्गौणानि प्रयुक्तानि किमेतावता प्रमाणं गौणीभवेत् । शब्दान्तरेण हि तल्लक्षणाभिधाने न कश्चिद्गौणतादिप्रमादः । यदप्युक्तं विशेषे ऽनुगमाभावात्सामान्ये सिद्धसाधनादिति तदप्यसाधु । साध्यस्य मत्वर्थस्य दर्शितत्वात् । यदपि अवस्थादेशकालादिभेदादित्यभ्यधायि तदपि न भयावहम् । सम्यगवधृतायां व्याप्तौ विप्लवाभावात् । प्रमातुरेव तत्र तत्रापराधो

नानुमानस्येति। यदपि व्याहारि विरुद्धानुमानविरोधयोः सर्वत्र सम्भवात्कुत्र चिन्न विरुद्धाव्यभिचारित्व इष्टविघातकृतश्च सुलभत्वादिति। तदप्यालजालम्। प्रयोजकहेतौ प्रयुक्ते सत्येवम्प्रायाणामनवकाशत्वात्।

एवंद्वितीयप्रयोगास्तु न भवन्ति प्रयोजकाः।
उत्प्रेक्षामात्रमूलत्वाद्धेत्वाभासा भवन्ति ते॥

इति वक्ष्यामः।

न विशेषविरुद्धश्च न चास्तीष्टविघातकृत्।
हेतौ सुप्रतिबद्धे हि नैताः सन्ति विडम्बनाः॥
तादृशा चानुमानेन पुंसो ऽर्थमधिगच्छतः।
नान्येन तुल्यता हस्तस्पर्शानुमितवर्त्मना॥
यत्नेनानुमितो यो ऽर्थः कुशलैरनुमातृभिः।
अभियोगशतेनापि सो ऽन्यथा नोपपाद्यते॥

सुशिक्षिततराः प्राहुः द्विविधमनुमानम्। किं चिदुत्पन्नप्रतीति किं चिदुत्पाद्यप्रतीति ईश्वराद्यनुमानं तु उत्पाद्यप्रतीति।

तत्र धूमानुमानादेः प्रामाण्यं केन नेष्यते।
अतो हि साध्यं बुध्यन्ते तार्किकैरक्षता अपि॥
यत्त्वात्मेश्वरसर्वज्ञपरलोकादिगोचरम्।
अनुमानं न तस्येष्टं प्रामाण्यं तत्त्वदर्शिभिः॥
ऋजूनां जायते तस्मान्न तावदनुमेयधीः।
यावत्कुटिलितं चेतो न तेषां विटतार्किकैः॥
एवं तु कथयद्भिस्तैः परं नास्तिक्यमात्मनः।
ख्याप्यते स्म जडत्वं वा नानुमानाप्रमाणता॥

न हि सम्बन्धग्रहणोपायवैचित्र्यादप्रमाणता भवितुमर्हति।

आगमेनानुमानेन तर्कव्युत्पादनेन वा।
प्रत्यक्षेण गृहीतो वा सम्बन्धो न विशिष्यते॥
ईश्वराद्यनुमानानां तत्प्रसङ्गे सविस्तरम्।
दृढिमानं च वक्ष्याम इत्यलं बहुभाषितैः॥

प्रमाणमुपगम्यतां तदनुमानमेवंविधै-
रविप्लुतपराक्रमं भवदुदीरितैर्दूषणैः ।
अनभ्युपगमे पुनर्विगतचेष्टिताः प्राणिनो
भवेयुरुपलोपमा इति हि पूर्वमावेदितम् ॥

अथेदानीं सूत्रमनुसरामः । तत्पूर्वकमित्यादि । अनुमानमिति लक्ष्यनिर्देशः । तत्पूर्वकमिति लक्षणम् । तदिति सर्वनाम्ना प्रक्रान्तं प्रत्यक्षमवमृश्यते तत् पूर्वं कारणं यस्य तत्तत्पूर्वकम् । एतावत्युच्यमाने निर्णयोपमानादौ तत्पूर्वके प्रसङ्गो न व्यावर्तते इति तद्व्यावृत्तये द्विवचनान्तेन विग्रहः प्रदर्शयितव्यः । ते द्वे प्रत्यक्षे पूर्वं यस्येति यदेकमविनाभावग्राहि प्रत्यक्षं व्याख्यातं यच्च द्वितीयं लिङ्गदर्शनं ते द्वे प्रत्यक्षे अनुमानस्यैव कारणं नोपमानादेः । तत्र प्रतिबन्धग्राहि प्रत्यक्षं स्मरणद्वारेण तत्कारणं लिङ्गदर्शनं तु स्वत एव । ननु प्रत्यक्षमात्रस्य प्रकृतत्वात्प्रकृतावमर्शित्वाच्च सर्वनाम्नः कुतो ऽयं विशेषप्रतिलाभः । उच्यते । उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुरिति वक्ष्यते । हेतुरेव चानुमानं यदिह लक्ष्यं निर्दिष्टम् । न चागृहीतमुदाहरणसाधर्म्यं तद्वैधर्म्यं वा साध्यसाधनं भवतीति तद्ग्रहणोपायो ऽपेक्षितव्यः । प्रत्यक्षव्यतिरिक्ततदवगमोपायपरिकल्पने चानवस्थादूषणमसकृदभिहितमिति प्रत्यक्षस्यैव तदुपायत्वमतः अनुमानकारणभूतप्रत्यक्षापेक्षया प्रत्यक्षमात्रप्रक्रमे ऽपि सर्वनाम्ना तद्विशेष आक्षिप्यते यत्प्रतिबन्धग्राहि प्रत्यक्षं यच्च द्वितीयं लिङ्गदर्शनमिति । ननु प्रत्यक्षविशेषद्वयपूर्वकत्वमनुमानाभासेष्वपि सव्यभिचारविरुद्धादिषु सम्भवतीत्यतिव्याप्तिः । नैवम् । हेतुलक्षणेन साध्यसाधनग्रहणेन तत्प्रतिक्षेपात् प्रतिबन्धस्वरूपं हि तत्रैव निपुणमभिधास्यते इह तु तद्ग्रहणोपायमात्रमुच्यते सम्यक्प्रवृत्ते च प्रतिबन्धग्राहिणि प्रत्यक्षे व्याप्तिविप्रलाभायान्नानुमानाभासप्रसङ्गः । सामान्यलक्षणानुवादेन च विशेषलक्षणे वर्ण्यमाने तत एव प्रमाणाभासव्युदाससिद्धेः केवलमिदानीं समानजातीयोपमानादिव्यवच्छेदो वचनीय इति स एव तत्पूर्वकपदेनोपात्तः अर्थोत्पन्नमव्यभिचारि व्यवसायात्मकमिति फलविशेषणानां सर्वप्रमाणेष्वनुवृत्तेः ।

युगपच्च न चिन्नास्ति व्यापारः शब्दलिङ्गयोः ।
अतो नाव्यपदेश्यत्वविशेषणमिहार्थवत् ॥

द्वयोरपि च शब्दलिङ्गयोः ज्ञापकत्वेन स्वरूपग्रहणापेक्षत्वाज्ज्ञानायौगपद्येन च युगपद्ग्रहणासम्भवात्। नन्वेवं निरस्यतामतिव्याप्तिः अव्याप्तिस्तु कथं निरसिष्यते आगमादिपूर्वकाणामनुमानानामसंग्रहात्। तेष्वपि मूलभूतं प्रत्यक्षमेव कारणमिति केचिदाहुः। यथोक्तम्*।

यत्राप्यनुमिताल्लिङ्गाल्लिङ्गिनि ग्रहणं भवेत्।
तत्रापि मौलिकं लिङ्गं प्रत्यक्षादेव गम्यते॥

इति। यद्वा प्राधान्याभिप्रायेण प्रत्यक्षपूर्वकत्वमुच्यते न नियमार्थमिति नाव्याप्तिः। तानीति वा पुनस्तावदवबोधाय विग्रहः कर्तव्यः तानि प्रत्यक्षादीनि पूर्वं यस्येति। यद्यपि प्रत्यक्षमेव लक्ष्यत्वेन प्रस्तुतं तथाऽपि व्यवच्छेद्यतयाऽनुमानादीनामपि प्रकृतत्वं न वार्यते। अत्र चोदयन्ति। तदिति करणावमर्शो वा स्यात् फलावमर्शो वा। करणावमर्शे इन्द्रियादिकरणपूर्वकं ज्ञानं तत्फलं तत्पूर्वकं चानुमानमिति पूर्वशब्दस्य द्विः पाठः स्यात्। स चाश्रुत्वा कल्पनीयः फलावमर्शे तु प्रत्यक्षफलपूर्वकमनुमानमिति तत्पूर्वकशब्दस्य फलवचनस्यानुमानशब्देन करणवाचिना सह सामानाधिकरण्यं न स्यात्तत्पूर्वकमनुमानमिति प्रत्यक्षफलेन हि लिङ्गदर्शनेन परोक्षार्थप्रतिपत्तिरुपजन्यते सा चानुमानफलं नानुमानमिति। उच्यते। उभयथाऽपि न दोषः। करणावमर्शे तावदिन्द्रियादिकरणपूर्वकं तत्फलं लिङ्गदर्शनं यत् तदेव परोक्षार्थप्रतिपत्तौ करणमनुमानमिति न द्विः पूर्वकशब्दस्य पाठ उपयुज्यते। फले ऽप्यवमृश्यमाने प्रत्यक्षफललिङ्गदर्शनपूर्वकं यदविनाभावस्मरणं तदनुमानं करणमेव ततः परोक्षार्थप्रतिपत्तेः। यदुक्तं प्रत्युत्पन्नकारणजन्या स्मृतिरनुमानमिति स्पष्टमेव सामानाधिकरण्यम्। फले वा अनुमानशब्दं वर्णयिष्यामः अनुमितिरनुमानमिति। यतःशब्दं वा अध्याहरिष्यामः प्रत्यक्षफलपूर्वकं परोक्षार्थप्रतिपत्तिरूपं फलं यतो भवति तदनुमानमिति। अत्र हि प्रथमं लिङ्गदर्शनं ततः प्रतिबन्धस्मरणं ततः केषांचिन्मते परामर्शज्ञानं ततः साध्यार्थप्रतीतिस्ततः प्रत्यक्षलक्षणावसरवर्णितेन क्रमेण हेयादिज्ञानमितीयति प्रतीतिकलापे यथोपपत्ति कार्यकारणभावो वक्तव्य इत्येवं तत्पूर्वकपदमेव केवलमनुमानलक्षणमिति गुरवो वर्णयां चक्रुः। अन्ये पुनः उपमानादावतिव्याप्तिव्युदासाय

* तन्त्रवार्तिके अनुमानग्रन्थे श्लो॰ १७१।

त्रिविधग्रहणं व्याख्यातवन्तः । तत्पूर्वकमनुमानमित्युच्यमाने सति उपमानादौ प्रसङ्ग इति त्रिविधग्रहणम् । लिङ्गं वक्ष्यमाणकार्यादिभेदाद्वा त्रिविधं पक्षधर्मादिरूपत्रययोगाद्वा त्रिरूपं त्रिविधमुच्यते । लिङ्गे च त्रिविधे सति तदालम्बनज्ञानमुपचारात्त्रिविधमभिधीयते । तेन प्रत्यक्षपूर्वकं त्रिविधलिङ्गालम्बनज्ञानमनुमानमित्युक्ते सति नातिव्याप्तिः । ननु पूर्ववदादिभिः शब्दैः कार्यादिभेदवर्णनं ज्ञास्यामः पक्षधर्मादिरूपत्रयं तु कथमेभिः शब्दैः प्रतिपाद्यते इति । अत्राहुः वादादिकथात्रये ऽपि पूर्वमुपादीयमानत्वात्पक्षः पूर्वशब्देनोच्यते सो ऽस्यास्त्याश्रयत्वेनेति पूर्ववल्लिङ्गमित्येवमनेन पदेन पक्षधर्मत्वमुक्तं भवति । पक्षे उपयुक्ते सति शेषः सपक्षो भवति सो ऽस्यास्त्याश्रयत्वेनेति शेषवत् । एवमनेन सपक्षे वृत्तिरुक्ता भवति । सामान्यतोदृष्टमित्यनेन विपक्षाद्व्यावृत्तं लिङ्गमुच्यते । कथम् । अकारप्रश्लेषात् सामान्यतो ऽदृष्टमिति तिष्ठतु तावद्विशेषः सामान्यतो ऽपि न दृष्टम् । क्वेति पक्षसपक्षयोर्वृत्तेरुक्तत्वात्परिशेषाद्विपक्षे सामान्यतो ऽपि न दृष्टमित्यवतिष्ठते इत्थं त्रिरूपं लिङ्गमेभिः शब्दैरुक्तं भवति । तदालम्बनं ज्ञानमनुमानम् ।

तदेवं लक्षणे कश्चित्सर्वं सूत्रमयोजयत् ।
एवं तु ख्यापितं न स्यात्सूत्रकारस्य कौशलम् ॥

किं च पञ्चलक्षणमिह शास्त्रे अभ्युपगम्यते इति त्रिरूपे तस्मिन्वर्ण्यमाने कालात्ययापदिष्टप्रकरणसमयोः प्रसङ्गो न व्यावर्तते इति । तस्मात्तत्पूर्वकपदमेव लक्षणप्रतिपादनार्थमनवद्यम् ॥

त्रिविधग्रहणं तस्य विभागप्रतिपादकम् ।
भेदाः पूर्ववदित्यादिग्रन्थेन कथितास्त्रयः ॥
तत्पूर्वकपदोद्गीतनिर्मलन्यायलक्षणाः ।
परिम्लानादरो ऽन्यत्र सूत्रकृद्वाक्यलाघवे ॥
विभागवचनात्त्विद्धं त्रैविध्यं स्वगिरा भवेत् ।
तथा च सिद्धशब्दान्तच्छलेष्वेवमदीदृशत् ॥

पूर्ववदिति यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते यथा जलधरोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति । अत्र चोदयन्ति । पूर्वं हि कारणमुच्यते । पूर्वमस्यास्तीति पूर्ववत्कार्यं यत्तु तेन कार्यात्कारणानुमानमिहोदाहर्तव्यं न कारणात्कार्यानु-

मानम्। न च कारणेन कार्यमनुमातुमपि पार्यते कार्यस्य तावत्पक्षत्वमयुक्तम्। सिद्धासिद्धिविकल्पानुपपत्तेः। सिद्धे हि कार्ये किमन्यदनुमेयम् असिद्धे खपुष्पवन्न पक्षत्वम्। अपि चास्ति कार्ये कारणस्यास्तित्वादिति व्यधिकरणो हेतुः अनित्यः शब्दः काकस्य कार्ष्ण्यादितिवत्। सत्तायां च साध्यायां भावधर्मस्य हेतोरसिद्धत्वम् अभावधर्मस्य विरुद्धत्वम् उभयधर्मस्यानैकान्तिकत्वमिति कथं साधयितुं शक्यते तदुक्तम्।

नासिद्धे भावधर्मो ऽस्ति व्यभिचार्युभयाश्रयः।
धर्मो विरुद्धो भावस्य सा सत्ता साध्यते कथम्॥ इति।

न च कारणमात्रस्य हेतुत्वं युक्तं विना च प्रतिबन्धादिना व्यभिचारसम्भवात्। कारणविशेषस्त्व न कश्चिद्विपश्चिता ऽपि निश्चेतुं शक्यः चलदचलविपुलवपुषामुत्पलदलमलीमसत्विषामपि पयोमुचाममुक्तपयसामुपरमदर्शनात्।

यदि त्वन्त्यदशावर्ति कारणं लिङ्गमिष्यते।
व्याप्तिस्मरणवेलायां कार्यप्रत्यक्षता भवेत्॥

ननु सौगतैरपि कारणात्कार्यानुमानमङ्गीकृतमेव।

हेतुना यः समग्रेण कार्योत्पादो ऽनुमीयते।
अर्थान्तरानपेक्षित्वात्स स्वभावो ऽनुवर्णितः॥

इति। गन्यन्तो देवानांप्रियः। उत्पाद्यते ऽस्मादित्युत्पादो योग्यता कथ्यते सा चात्रानुमेया। अत एव तस्य वस्तुनो ऽनन्यत्वात्स्वभावानुमानमिदमिष्यते स स्वभावो ऽनुवर्णित इति। अत्राहुः सर्वमिदमविदितानुमानप्रयोगक्रमस्य दुर्मतेश्चोद्यम्। न कार्यमत्र पक्षीक्रियते न सत्ता साध्यते न व्यधिकरणो हेतुः प्रयुज्यते अपि तु पयोधरा एव धर्मिणः अदूरकालभाविन्या वृष्ट्या तद्वन्तः साध्यन्ते विशिष्टोन्नतिरूपधर्मादियोगेनेति न पूर्वकथितदोषावसरः। यथा अग्निमानयं धूमः बहुलपाण्डुतादिधर्मयोगित्वान्महानसादिधूमवदिति। धूम एवाग्निमत्तया ऽनुमीयते एवं समनन्तरोत्पादितवृष्टयो ऽमी जीमूताः सातिशयोन्नत्यादिधर्मयोगित्वात्पूर्वोपलब्धपर्जन्यवद् इति जलधरा एव भविष्यद्वृष्टिमत्तया ऽनुमीयन्ते यथाह भट्टः।

तस्माद्धर्मविशिष्टस्य धर्मिणः स्यात्प्रमेयता।
सा देशस्याग्नियुक्तस्य धूमस्यान्यैश्च कल्पिता* इति॥

* तन्त्रवार्तिके अनुमानग्रन्थे श्लो॰ ४७।

प्यसाधुत्वमभावानुमानस्य निरस्तत्वात् । लोकश्च कारणादविकलात्कार्यमेव कल्पयति न योग्यतामित्यलं प्रसङ्गेन । शेषवदिति यत्र कार्येण कारणमनुमीयते यथा नदीपूरेणोपरितने देशे वृष्टिरिति । अत्रापि वृष्टिमदुपरितनदेशसंसर्गलक्षणो नदीधर्मः तद्धर्मेणैव विशिष्टेन पूर्णतादिना ऽनुमीयते । वृष्टिमत्पूर्वदेशसंसृष्टा इयं नदी फेनिलकलुषत्वादिविशिष्टपूरोपेतत्वात् पूर्वोपलब्धैवंविधधुनीवत् । अयं देशो वा वृष्टिविशिष्टदेशान्तरसंसृष्टः विशिष्टनदीपूरवत्वेनानुमीयते इति प्राक्तनवैयधिकरण्यादिचोद्यचक्रस्येहापि नास्ति प्रसरः । फलतस्त्वियं वाचोयुक्तिः कार्येण कारणमनुमीयते इति परमार्थतस्तु धर्मो धर्मवत्त्वेन धर्मवाननुमीयते इति स्थितिः । यदाह भट्टः* ।

स एव चोभयात्मा ऽयं गम्यो गमक एव च ।
असिद्धेनैकदेशेन गम्यः सिद्धेन बोधक इति ॥

यत्तु सेतुभङ्गहिमविलयनादिनापि नदीपूरोपपत्तिर्दृष्टेति तत्राप्युच्यते ।

आवर्त्तवर्त्तनाशालिविशालकलुषोदकः ।
कल्लोलविकटास्फालस्फुरत्फेनच्छटाङ्कितः ॥
वहद्बहलशैवालफलशाद्वलसंकुलः ।
नदीपूरविशेषो ऽपि शक्येत न निवेदितुम् ॥
प्रमातुरपराधो ऽयं विशेषं यो न पश्यति ।
नानुमानस्य दोषो ऽस्ति प्रमेयाव्यभिचारिणः ॥
रोधोपघाततश्चादृश्यव्यभिचारनिबन्धनम् ।
अनुमानाप्रमाणत्वमतो वक्तुमसांप्रतम् ॥
पारम्पर्येण वृष्टिश्च नदीपूरस्य कारणम् ।
एतद्घनपयोबिन्दुसंदोहस्यन्दनक्रमात् ॥

सामान्यतोदृष्टं तु यदकार्यकारणभूताल्लिङ्गात्तादृशस्यैव लिङ्गिनो ऽनुमानं यथा कपित्थादौ रूपेण रसानुमानम् । रूपरसयोः समवायिकारणमेकं कपित्थादि द्रव्यं न तु तयोरन्योन्यं कार्यकारणभावः । शक्यदृष्ट्या ऽपि वर्त्तमानयोः क्षणयोरितरेतरकार्यकारणता न सम्भवत्येव । धर्मिणश्च

* श्लोकवार्त्तिके अनुमानप्रकरणे श्लो० २४ ।

रूपवत्त्वेन रसवत्तानुमानाद् असिद्धादिचोद्यानां पूर्ववदनवकाशो वक्तव्य: । यत्पुनर्भाष्यकारेण भास्करस्य देशान्तरप्राप्त्या गत्यनुमानमुदाहृतं तदयुक्तम् । देशान्तरप्राप्तेर्गतिकार्यत्वात्कार्येण कारणानुमानं शेषवदेवेदं स्यात् । अपि च देशान्तरप्राप्तिर्देशान्तरसंयोग: न च दशशतांशोर्देशान्तरेण शैलादिना संयोग: सम्भवति नभसा तु भवन्नपि दिशा वा दुर्लक्ष्य: प्रत्यक्षेतरवृत्तित्वात् पवनवनस्पतिसंयोगवद् मातृगर्भसंयोगवद्वा । अथ देशान्तरे तरणिदर्शनं हेतुरुच्यते तस्यापि गतिकार्यता पारम्पर्येण विद्यते एव गत्या प्राप्ति: प्राप्त्या च तत्र दर्शनमिति । अथ देशान्तरे उपवने दर्शनं पक्षीकृत्य दर्शनत्वेन च दर्शनशब्दवाच्यत्वेन च वा तस्य गतिपूर्वकत्वमनुमीयते देशान्तरे दिवाकरदर्शनं गतिपूर्वकं देशान्तरदर्शनत्वात्तच्छब्दवाच्यत्वाद्वा देवदत्तदेशान्तरदर्शनवदिति तथा ऽपि पारम्पर्येण गतिकार्यता न निवर्तते एव । न हि दर्शनत्वं गोत्वादिवत्सामान्यमस्ति किं तु भावप्रत्ययेनात्र दर्शनोत्पादिका शक्तिरुच्यते सा च नातीन्द्रिया नित्या का चिद् अपि तु स्वरूपसहकारिस्वभावैवेति दृश्यमानं च देशान्तरप्राप्त्यात्मकमिति गतिकार्यम् । एवं दर्शनशब्दवाच्यत्वे ऽपि हेतूकृते वक्तव्यम् । गत्या देशान्तरप्राप्ति: जन्यते तया तत्र दर्शनं तेन शब्दप्रयोग: स एव वाच्यत्वमिति भावप्रत्ययेनोक्त: तस्मात्सर्वथा गतिकार्यत्वानपायाच्छेषवदेवेदमनुमानम् ।

तदेतद्भाष्यकारीयमुदाहरणमीदृशम् ।
रूपाद्रसानुमानं तु तस्मादयुक्तमुदाहृतम् ॥
अकार्यकरणाप्रायहेतूनां च प्रदर्शित: ।
भदन्तकलहे ऽस्माभिरुदाहरणविस्तर: ॥

एवं तावन्मतुव्याख्यया वैविध्यमनुमानस्य वर्णितम् । एतत्तु फल्गुप्रायमिव मन्यन्ते नियमात्मकसंबन्धबलादेव लिङ्गस्य गमकत्वमुक्तं न कार्यादिस्वरूपेण तत्किमीदृशवैविध्येन दर्शितेनेति वतिप्रत्ययमाश्रित्यान्यथा व्याचक्षते । पूर्ववदिति अत्र संबन्धग्रहणकाले लिङ्गलिङ्गिनो: प्रत्यक्षत: स्वरूपमवधार्य पुनस्तादृशेव लिङ्गेन तादृगेव लिङ्गी गम्यते तत्पूर्वेण तुल्यं वर्तते इति पूर्ववदनुमानम् । यथा महानसे धूमाग्नी सहचरितौ दृष्ट्वा पुन: पर्वते धूमादग्न्यनुमानम् । ननु प्रत्यक्षप्रतीत्या विषयगतसकलविशेषसाक्षात्कर-

वक्षमया युक्त्या नानुमानिकी मतिरिति कथं क्रियातुल्यत्वं तदभावात्कथं वृत्तिः। सत्यमेवम्। तथापि यत्नेनैव तादृशस्य वैलक्षण्यापादकविशेषावच्छिन्नस्य लिङ्गेन ग्रहणाद्दूरविप्रकर्षेण क्रियातुल्यत्वमुपपत्स्यते। शेषवन्नाम परिशेषः स च प्रसक्तप्रतिषेधे ऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे संप्रत्ययः। यथा क्व चित्प्रदेशे धूमेनाग्निमात्रे ऽनुमिते किमिन्धनो ऽयमग्निरिति विमर्शे प्रसक्तानां तृणपर्णकाष्ठादीनां प्रतिषेधात्सूर्यापणादीनामप्रसङ्गाच्च गोमयेन्धनो ऽग्निः परिकल्प्यते। यथा वा शब्दे द्रव्यकर्मत्वप्रतिषेधात्सामान्यादावप्रसङ्गाच्च गुणत्वानुमानं वक्ष्यते। सामान्यतोदृष्टं तु यत्र संबन्धकाले ऽपि लिङ्गस्वरूपमप्रत्यक्षं नित्यपरोक्षमेव सामान्यतो व्याप्तिग्रहणादनुमीयते यथा शब्दाद्युपलब्ध्या श्रोत्रादि करणम्। इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वान्न कदा चित्प्रत्यक्षगम्यत्वम् अथ च छेदनादिक्रियाणां परश्वधादिकरणपूर्वकत्वेन व्याप्तिग्रहणाच्छब्दाद्युपलब्धिक्रियाणां करणपूर्वकत्वमनुमीयते। अत्र वृत्तिव्याख्याने चोदयन्ति। पूर्ववदेवैकमनुमानमुक्तं स्यान्न त्रिविधम्। यतो न तावदनवगतव्याप्तिकं लिङ्गं गमकं भवति विशेषाणामनन्तत्वेन च तदन्वयव्यतिरेकयोर्दुरवगमत्वात्सर्वत्र सामान्येनैव व्याप्तिग्रहणम्। यच्चेत्थं व्याप्तिज्ञानं तत्तुल्यं त्रितये ऽपि अतः सर्वं पूर्ववदेव स्याद्वृत्तेः सर्वत्र सम्भवात्। तदेतदयुक्तम्। अवान्तरविशेषस्य सुस्पष्टस्य भावात्। व्याप्तिपूर्वकमनुमानमित्येतावता यद्येकविधमुच्यते तत्सत्यम्। एवंप्रकारमेवेदं तस्मिन्सत्यपि तु साम्ये भेदान्तरसम्भवात्त्रैविध्यमस्य प्रतिपाद्यते। तथा हि। धूमज्वलनयोः पूर्वं प्रत्यक्षेण ग्रहणादिदानीं तेनैव धूमेन स एवाग्निरनुमीयते इति पूर्ववदिदमनुमानमुच्यते प्रत्यक्षपूर्वकमिति प्रसिद्धम्। ननु धूमान्तरेण वह्न्यन्तरानुमानं किं न प्रत्यक्षपूर्वकम्। क एवमाह न पूर्ववदिति। कथं तर्हीदमुच्यते तेनैव धूमेनेति। जात्यभिप्रायमेतदुच्यते न व्यक्त्यभिप्रायम्। ननु सामान्यतस्तर्हि तत्परिच्छेदात्सामान्यतोदृष्टमेवेदं स्यात्। न सामान्यतोदृष्टस्य नित्यपरोक्षानुमेयैकविषयत्वात्। प्रसक्तप्रतिषेधादिना च नियतसाध्यपरिच्छेदहेतुः परिशेषानुमानमुच्यते। यथा गोमयेन्धनदहनानुमानमुदाहृतं शब्दे वा गुणत्वकल्पनम्। सामान्यतोदृष्टं तु नित्यपरोक्षविषयमुदाहृतमेव श्रोत्रादानुमानम्। तदेवं भेदसम्भवात्त्रिविधमनुमानमिति युक्तम्। आस्तां वोदाहरणभेदः एकत्राप्यु-

दाहरणे त्रैविध्यमभिधातुं शक्यते । यथा इच्छादिकार्यमाश्रितं कार्यत्वाद् घटवद् इत्याश्रयमात्रे साध्ये पूर्ववदनुमानम् । प्रसक्तशरीरेन्द्रियाद्याश्रयप्रतिषेधेन विशिष्टाश्रयकल्पने तदेव परिशेषानुमानम् । अनुमेयस्य नित्यपरोक्षत्वात् तदेव सामान्यतोदृष्टं च । ननु परिशेषस्य सामान्यतोदृष्टस्य च को विशेषः । उच्यते । परिशेषानुमानप्रवृत्तावन्यः पन्थाः सामान्यतोदृष्टस्यान्यः । इच्छादिकार्यं देहादिविलक्षणाश्रयं शरीरादिषु बाधकप्रमाणोपपत्तौ सत्यां कार्यत्वादिति सामान्यतोदृष्टस्य क्रमः । परिशेषानुमानस्य तु इत्थं प्रवृत्तिः इच्छादेराश्रयत्वेन प्रसक्तानि शरीरेन्द्रियमनांसि निषिध्यन्ते दिक्कालादौ च तत्प्रसक्तिर्नास्ति तत्पारिशेष्यादात्मैव तदाश्रय इति । परिशेषानुमाने च सर्वत्र नैव नियमः साध्यस्यातिपरोक्षत्वमिति गोमयाग्निकल्पनादिदर्शनात् । सामान्यतोदृष्टं तु नित्यपरोक्षविषयमेवेति युक्तं त्रैविध्यम् । अपरे पुनः अदृष्टस्वलक्षणविषयं शक्तिक्रियानुमानं सामान्यतोदृष्टमुदाहरन्ति देवदत्तादावपि क्रियायाः परोक्षत्वात् । चलतीति प्रत्यये हि न देवदत्तस्वरूपातिरिक्तक्रियातत्त्वप्रतिभासः ।

स एव देवदत्तात्मा निश्चलप्रत्ययगोचरः ।
चलतीत्यपि संवित्तौ स एव प्रतिभासते ।

अविरलसमुल्लसत्संयोगविभागप्रबन्धविषयत्वाच्चलतीति प्रत्ययस्य न सर्वदा तदुत्पादः । कथं तर्हि नित्यपरोक्षे क्रियास्वलक्षणे ऽनुमानं क्रमते इति चेत् कार्यस्य कादाचित्कत्वेन कारणपूर्वकत्वात् परिदृश्यमानस्य द्रव्यस्वरूपस्य कारणत्वे सर्वदा कार्योत्पादनप्रसङ्गात् सर्वदा तत्स्वरूपसद्भावाद् । न च सर्वदा कार्यमुत्पद्यते इति तदतिरिक्तक्रियानुमानम् । एवं शक्तावपि द्रष्टव्यम् । क्रियाशक्तिस्वरूपस्य च नित्यपरोक्षत्वात्तददृष्टस्वलक्षणविषयमनुमानमुच्यते न तु विशेषविषयं विशेषस्याविषयत्वादनुमानादिति । तदिदमनुपपन्नम् । परिस्पन्दरूपस्योत्क्षेपणादिभेदवतः कर्मणः प्रत्यक्षत्वादिवर्णितौ प्रकाशमानत्वेन प्रत्यक्षत्वाद् न तस्य नित्यानुमेयत्वम् । संयोगविभागानभ्युपगमे तु संयुज्येते विभज्येते इति प्रतीतिः स्याद् न चलतीति यथाविषयं द्रव्यमात्रप्रत्ययात् । सर्वदैवानुपपत्तिरौ च विभज्यता अन्यथा चलद्रव्ये ऽपि तत्स्वरूपसमवायता स्यात् । संयोगविभागास्वरूपे

सति तिष्ठत्यपि चलत्प्रत्ययः प्राप्नोति तत्रापि संयोगविभागसम्भवात्। स्थाणौ च श्येनसंयोगविभागवति चलतीति प्रतिभासो भवेत्। अविरलतदुपजनप्रबन्धे ऽपि भूतभाविनोः संयोगविभागयोः परोक्षत्वाद्वर्तमानयोर्ग्रहणम्। तौ च चलित्वा ऽपि स्थिते देवदत्ते स्त इति तत्रापि कथं न चलतीति प्रत्ययः।

निरन्तरं च संयोगविभागश्रेणिदर्शनात्।
भूमावपि भवेद्बुद्धिश्चलतीति मनुष्यवत्॥

अथ मनुषे यत्क्रियाजन्यत्वं संयोगविभागयोस्तत्रैव चलतीत्यादिबुद्धिः नान्यत्र देवदत्तक्रियया च तौ जन्येते न निष्क्रियया भूम्येति न तस्यां तथा प्रत्ययः। यद्येवं क्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानात्क्रियालम्बन एवायं प्रत्ययो न संयोगविभागालम्बनः। तदालम्बनत्वे हि तयोर्द्व्यवृत्तित्वाविशेषाद्विशेषे कारणं वाच्यं येन पुरुषएवायं प्रत्ययो न भूमाविति। देवदत्तक्रियाजन्यत्वेन तु न विशेषो यतः क्रियायाः परोक्षत्वे सति तदेव न विद्मः किमेषो देवदत्ताश्रया क्रिया किं वा भूम्याश्रितेति। संयोगविभागकार्यानुमानस्योभयत्रापि तुल्यत्वात्। न च देवदत्ते गच्छति भूमावनवरतवहद्वातसंयोगविभागवत्यपि वा तरङ्गिणीतीरपाषाणे चलतीति प्रत्ययो दृष्टः। तस्मात्क्रियाविषय एव चलतीति प्रत्ययो न संयोगविभागालम्बनः। संयोगविभागाग्रहणे ऽपि च निरालम्बे विहायसि विहरति विहंगमे चलतीति संवेदनं दृश्यते। न च गगनसंयोगः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षेतरवृत्तित्वाद् गन्धवहमहीरुहसंयोगवद्। वितत(?)लोकावयव्याश्रयस्तत्संयोगश्च पक्षिणः प्रत्यक्ष इति चेन्नैतदेवम्।

तमालनीलजीमूतसमूहपिहिताम्बरे।
निशीथे सान्धकारे ऽपि चलत्खद्योतदर्शनात्॥

न तत्रालोकावयवी न च कश्चन तिमिरावयवी वा विद्यते इति केन संयोगो गृह्यते विभागो वा। भूकम्पोत्पाते च जाते चलति वसुमतीति मतिरस्ति न तत्र संयोगविभागौ गृह्येते बहुलनिशीथे च नतराम्। तस्मान्न संयोगाद्यालम्बना चलतीति मतिरपि तु क्रियालम्बनैवेति। न च नित्यपरोक्षा क्रिया ऽनुमातुमपि शक्या कार्यस्य कारणपूर्वकत्वेन भवन्मते संबन्ध-

ग्रहणानुपपत्तेः । न हि ते द्रव्यस्वरूपं कारणमपि तु क्रियाऽऽविष्टम् । क्रियायाश्च परोक्षत्वान्न तदाविष्टद्रव्यग्रहणं सुघटमिति कारणत्वाग्रहणाद् घटादावपि दुर्घटा व्याप्तिप्रतीतिः । आत्माऽनुमाने तु नायं दोषः घटादेः कार्यस्याचितस्य प्रत्यक्षमुपलम्भात् । तस्मान्न कार्यानुमेया क्रिया न च संयोगानुमेया संयोगान्तं कर्मेति न्यायाद् वर्तमानायाः क्रियायास्तेनानुमातुमशक्यत्वात् । क्रियानुमानवादश्च सामान्यलक्षणे विस्तरेण निरस्तः । एतेन शक्त्यनुमानमपि व्युदस्तं वेदितव्यम् । पुरा च सविस्तरमतीन्द्रियशक्तिनिराकरणं कृतमेव ।

तेनादृष्टक्रियाशक्तिस्वलक्षणमिति क्षमम् ।
नेदं सामान्यतोदृष्टमिति पूर्वोक्तमेव तत् ॥
इति मतुपि वतो वा प्रत्यये वर्तमाने
त्रिविधमिदमिहोक्तं युक्तमेवानुमानम् ।
परकविरचितानां लक्षणानां त्वमुष्मि-
न्सति न भवति शोभा भास्वतीवेन्दुभासाम् ॥
वौद्धोक्तप्रतिबन्धदूषणदिशा तल्लक्षणं दूषितं
भूयोदृष्टमितान्वयैककरणं शोच्यं पुनः शाबरम् ।
सांख्यानां तु कुतो ऽनुमानघटनोपादानरूपा यत-
स्तेषां जातिरसौ च तद्विकृतिवद्भिन्नेति दुःस्थो ऽन्वयः ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते । यदेतदिन्द्रियादिसन्निकर्षजत्यादिना लक्षितमस्मदादिप्रत्यक्षं तत्किल प्रायशो वर्तमानकालविशिष्टवस्तुविषयम् । यदमिदमनुमानमपि किं तद्गोचरमेव किं वा कालान्तरपरिच्छेदे ऽपि क्षममिति तदुच्यते । त्रिकालविषयमनुमानमिति । कस्मात् त्रैकाल्यग्रहणात् त्रिकालयुक्ता अर्था अनुमानेन गृह्यन्ते । भूता नदीपूरेण वृष्टिरनुमीयते सैव भविष्यन्ती मेघोन्नत्या धूमेन वर्तमानो ऽग्निरिति । अतश्च यन्मीमांसकैरुच्यते चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुं नान्यदिति तदयुक्तम् । चोदनाव्यतिरिक्तस्याप्येवंजातीयकविषयत्वोपपत्तेः । प्रत्यक्षमपि योगिनां त्रिकालविषयमुक्तमस्मदादीनामपि

क्व चिदिति । अथ चोदयन्ति । काले सति त्रैकाल्यग्रहणं चिन्त्यं स एव तु दुरुपपादः तदभावे कस्य वर्तमानादिविभागो निरूप्यते ।

न तावद्गृह्यते कालः प्रत्यक्षेण घटादिवत् ।
चिरक्षिप्रादिबोधो ऽपि कार्यमात्रावलम्बनः ॥
न चामुनैव लिङ्गेन कालस्य परिकल्पना ।
प्रतिबन्धो हि दृष्टो ऽत्र न धूमज्वलनादिवत् ॥
प्रतिभासाऽतिरेकस्तु कथं चिदुपपत्स्यते ।
प्रचितां कां चिदाश्रित्य क्रियाक्षणपरम्पराम् ॥
न चैष ग्रहनक्षत्रपरिस्पन्दस्वभावकः ।
कालः कल्पयितुं युक्तः क्रियातो नापरो ह्यसौ ॥
मुहूर्तयामाहोरात्रमासर्त्वयनवत्सरैः ।
लोके काल्पनिकैरेव व्यवहारो भविष्यति ॥
यदि त्वेको विभुर्नित्यः कालो द्रव्यात्मको मतः ।
अतीतवर्त्तमानादिभेदव्यवहृतिः कुतः ॥

एवमाक्षिप्ते सति ।

प्रत्यक्षगम्यतामेव के चित्कालस्य मन्वते ।
विशेषणतया कार्यप्रत्यये प्रतिभासनात् ॥
क्रमेण युगपत्क्षिप्रं चिरात्कृतमितीदृशः ।
प्रत्यया नावकल्पन्ते कार्यमात्रावलम्बनाः ॥

न हि विषयातिशयमन्तरेण प्रतिभासातिशयो ऽवकल्पते ।

अरूपो नन्वयं कालः कथं गृह्येत चक्षुषा ।
रूपमेव तवारूपं कथं गृह्येत चक्षुषा ॥
कथं वा रूपवन्तो ऽपि परोक्षाः परमाणवः ।
तस्मात्प्रतीतिरन्वेष्या किं निमित्तपरीक्षया ॥

ननु द्रव्ये ऽयं नियमो न रूपादौ । द्रव्ये ऽपि नायं नियमः यद्रूपवत्तत्प्रत्यक्षमिति येन परमाणूनां तथाभावः स्यात् । किं तु यत्प्रत्यक्षं तद्रूपवदिति । तदुक्तम् । त्रयाणां प्रत्यक्षत्वरूपवत्त्वद्रवत्वादीनीति* । नेदं

* वैशेषिकदर्शने प्रशस्तपादभाष्ये प्रथमाह्निके ।

दैविकं वचनं यदनतिक्रमणीयम् । न च वचनेन प्रत्यक्षत्वमप्रत्यक्षत्वं वा व्यवस्थाप्यते प्रत्यक्षत्वं ह्येन्द्रियकप्रतीतिविषयत्वमुच्यते तच्चेदस्ति कालस्य नीरूपस्यापि प्रत्यक्षता केन वार्यते । रूपित्वं तद् द्रव्याणामस्तु तथा दर्शनात् ।

न चानुद्घाटिताक्षस्य क्षिप्रादिप्रत्ययोदयः ।
तद्भावानुविधानेन तस्मात्कालस्तु चाक्षुषः ॥

स्वतन्त्र एव तर्हि घटादिवत्कस्मान्न गृह्यते काल इति चेद्वस्तुस्वभाव एष न पर्यनुयोगार्हः । रूपिद्रव्यविशेषणतां गतस्य तस्य ग्रहणं न दण्डादिवत्स्वतन्त्रस्यापीति गगनादेस्त्वन्यविशेषणतया ऽपि न ग्रहणमस्तीति तस्याप्रत्यक्षत्वं न त्वरूपत्वात् । अथ वदेद् विशेषणस्यापि रूपवत एव दण्डादेः चक्षुषा ग्रहणं न कालादेरिति तदयुक्तम् । अरूपस्यापि सामान्यादेर्विशेषणस्य चक्षुषा ग्रहणात् । द्रव्ये नियम इति चेद् उक्तमत्र यदेव नयनकरणकावगमगोचरे संचरति तदेव चाक्षुषं रूपवदरूपं वा द्रव्यमद्रव्यं वेति । एवं गुरु द्रव्यमिति कार्तस्वरादौ प्रतिभासाद्गुरुत्वमपि प्रत्यक्षं न पतनानुमेयमेव ।

तस्मात्स्वतन्त्रभावेन विशेषणतया ऽपि वा ।
चाक्षुषज्ञानगम्यं यत्तत्प्रत्यक्षमुपेयताम् ॥

अत एव प्रत्यक्षः कालः । एवं समानन्यायत्वात्पूर्वापरादिप्रत्ययगम्या दिगपि प्रत्यक्षा वेदितव्येति । अन्ये मन्यन्ते । दण्डी देवदत्तो नीलमुत्पलमितिवद्विषयातिरेकस्याग्रहणात्प्रत्ययातिशयस्य च परोक्षकालपक्षे ऽपि तत्कारणकस्योपपत्तेरनुमेय एव कालः ।

अप्रत्यक्षत्वमाचेया न च कालस्य नास्तिता ।
युक्ता पृथिव्यधोभागचन्द्रमःपरभागवत् ॥

अप्रतिभासमानो ऽपि कालः संस्कार इवेन्द्रियसहचरितः प्रत्यभिज्ञां क्षिप्रादिप्रतीतिं जनयिष्यति कुतश्च प्रत्यक्षत्वपक्षे महान्भ्रान्तिः किं विषयभेदादेव प्रतिभासभेदः उतोपायभेदादपीति तदनं पुनस्तद्विमर्दनं ।

प्रमाणमिति निर्णीतं प्रत्यक्षं सविकल्पकम्।
तस्मान्न कल्पनामात्रं चिरक्षिप्रादिसंविदः॥

न च संपरिदृश्यमानकारणविनिर्मितत्वमुपपद्यते क्रियमाणस्य पटादेः कार्यस्य तदुत्पादस्य च तन्तुतुरीवेमशलाकाकुविन्दादिकारणवृन्दस्य साम्ये ऽपि क्व चिन्तूर्णं कृतं क्व चिच्चिरेण कृतमिति प्रतिभासभेददर्शनान्निमित्तान्तरं चिन्तनीयम्। ननु परिस्पन्दादिक्रियाभेद एवात्र निमित्तं कश्चित्परिस्पन्दश्चतुरः कश्चिन्मन्थर इति क्व चित्क्षिप्रबुद्धिः क्व चिच्चिरबुद्धिरिति। नैतत्सारं। परिस्पन्दगतयोरपि चातुर्यमान्थर्ययोर्निमित्तान्तरकार्यत्वात्। परिस्पन्दे ऽपि चिरेण गच्छति शीघ्रं धावतीति चिरक्षिप्रादिप्रतीतिर्दृश्यते। आह। न देवदत्तादिपरिस्पन्दनिबन्धनाः क्रमाक्रमादिप्रत्ययाः किं तु ग्रहनक्षत्रादिपरिस्पन्दनिबन्धनाः। स एव च ग्रहताराद्विपरिस्पन्दः काल इत्युच्यते। तत्कृत एवायं यामाहोरात्रमासादिव्यवहारः। तस्य स्वत एव भेदादौपाधिकभेदकल्पनाक्लेशो न भविष्यति। भेदपरिच्छेदे नालिकाप्रहारादिरुपायः इयती नालिका इयन्मुहूर्तम् इयान्प्रहरः इति। तत्रैकस्मिन्मुहूर्ते प्रहरे वा निर्वर्त्यमानेषु बहुषु कार्येषु युगपदिति भवति मतिः। मुहूर्तान्तरापेक्षेषु क्रमेणेति। तस्माद्ग्रहादिपरिस्पन्द एव तैस्तैर्निमित्तैरुपलक्ष्यमाणप्रमाणः काल इति। कालविदश्च ज्योतिर्गणकास्तथैवैनं बुध्यन्ते। तदसांप्रतम्। चन्द्रादिग्रहपरिच्छेदे ऽपि क्रियादिप्रतीतिदर्शनात्।

चिरेणास्तं गतो भानुः शीतांशुः शीघ्रमुद्गतः।
उदिताविव दृश्येते युगपद्भौमभार्गवौ॥

इति दृश्यते प्रतिभासः। न च ग्रहान्तरपरिस्पन्दकारणक एष शक्यते वक्तुमनवस्थाप्रसङ्गात्। तस्मान्न ग्रहादिपरिस्पन्दः कालः किं तु वस्त्वन्तरं यत्कृतो ऽयं क्रमादिव्यवहारः। ननु भवत्कल्पितो ऽपि कालः किं स्वत एव क्रमस्वभावः हेत्वन्तराद्वा। स्वतस्तस्य तत्स्वभावत्वे कार्यस्यैव पटादेः परिदृश्यमानस्य तत्स्वाभाव्यं भवतु किं कालेन। हेत्वन्तरपक्षे त्वनवस्था तस्यापि हेत्वन्तरापेक्षत्वादिति। तदेतद्बालिशचोद्यम्। शुक्लगुणादावप्येवं वक्तुं शक्यत्वात्। गुणस्य स्वतः शुक्लस्वभावत्वे द्रव्यस्यैव तद्भवतु किं गुणेन गुणान्त-

रकल्पने त्वनवस्थेति। अथ तत्र तथा दर्शनान्नैव चोद्यं तदिहापि समानम्। कार्येषु पटादिषु निमित्तान्तरकृत क्रमादिव्यवहारो निमित्तान्तरे निमित्तान्तर न मृग्यमिति। तस्मादस्ति युगपदादिव्यवहारहेतुः कालः। अतश्चैवम्।

दृष्टः परापरत्वस्य दिक्कृतस्य विपर्ययः।
युवस्थविरयोः सो ऽपि विना काल न सिध्यति॥

दूरतरदिगवच्छिन्नो देवदत्तादिः पर इति प्रतिभासते निकटदिगवच्छिन्नस्तु अपर इति। तदत्र न कालव्यतिरिक्तं कारणमुपपद्यते इत्यतो ऽनुमीयते कालः। स चायमाकाशवत्सर्वत्रैकः कालः यथा ऽऽकाशलिङ्गस्य शब्दस्य सर्वत्राविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्चैकः कालः। सर्वत्र तद्व्यवहाराद्विभुः। अवयवाश्रयानुपलम्भाद् निरवयवः। अनाश्रितश्चानाश्रितत्वादेव द्रव्यम्। अत एवावयवविभागादिनाशकारणानुपपत्तेर्नित्य इति। नन्वेवं चैकत्वात्कालस्य कुतो वर्तमानादिविभागः तदभावात्कथं त्रिकालविषयमनुमानमुच्यते। उच्यते न तात्त्विकः कालस्य भेदो वर्तमानादिः। किं त्वसन्नप्यसौ व्यवहारसिद्धये केन चिदुपाधिना कल्प्यते। कः पुनरसावुपाधिः क्रियेति ब्रूमः। ननु तस्या अपि न स्वतो वर्तमानादिभेदः तद्भावे वा सैव तथा भवतु किं कालेन। मैवम्। उत्पत्तिस्थितिनिरोधयोगिफलावच्छेदेन नानाक्षणपरम्परात्मिकापि क्रियेत्युच्यते सा वर्तमानादिभेदवती च। तथा हि। स्थाल्यधिश्रयणात्प्रभृति आ तदवतरणादुत्पद्यमानौदनाख्यफलावच्छेदात्क्रिया वर्तमानोच्यते पचतीति तदवच्छेदाद् घटाकाशवत्कालो ऽपि तावान् वर्तमान इत्युच्यते। अभिनिर्वृत्तफलावच्छेदात्मा परिस्पन्दसन्ततिरतीता भवति अपाक्षीदिति तदवच्छेदात्कालो ऽप्यतीत उच्यते। अनारब्धफलावच्छेदाद्भविष्यन्ती क्रियोच्यते पक्ष्यतीति तथा कालो ऽपीत्येवं सोपाधिकः काले एव वर्तमानादिव्यवहारः। अतश्च यदुच्यते वृक्षात्पततः पर्णस्य भूतभविष्यन्तावध्वानौ दृश्येते न वर्तमानः तस्माद्वर्तमानः कालो नास्तीति तदपास्तम्। अध्वव्यङ्ग्यत्वाभावात्कालस्य। न ह्यध्वव्यङ्ग्यः कालभेदः किं तु यथोक्तक्रमेण क्रियाव्यङ्ग्य एवेति। क्रियापरिकल्पितभेदनिबन्धनश्चाय क्षणलवकाष्ठाकलानालिकामुहूर्तयामाहोरात्रमासर्त्वयनसंवत्सरयुगमन्वन्तरकल्पव्यय-

हार इत्यलं प्रसङ्गेन । तिथ्यादिभेदावधारणं च वैदिककर्मप्रयोगाङ्गम् । पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेत अमावस्यायाममावस्यायां चेति । एवं वसन्तादृतुभेदो ऽपि तदङ्गं वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्यः वर्षासु रथकार इति । स चायमृतुतिथ्यादिविभागः क्रिययैव ज्योतिःशास्त्रोपदिष्टविशिष्टराशिसंसृष्टचन्द्रादिग्रहगतया लक्ष्यते लौकिकेन च लक्षणेन तेनेति । तद्यथा ।

चञ्चूपचुम्बितताम्रचूताङ्कुरकदम्बकैः ।
कथ्यते कोकिलैरेव मधुर्मधुरकूजितैः ॥
दिवाकरकरालातपातनिर्दग्धवीरुधः ।
मार्गाः समल्लिकामोदा भवन्ति ग्रीष्मशंसिनः ॥
शिखण्डमण्डनारब्धोद्दण्डताण्डवडम्बरैः ।
प्रावृडाख्यायते मेघमेदुरैर्मेदिनीधरैः ॥
मौक्तिकाकारविस्तारितारानिकरचित्रितम् ।
शरत्पिशुनतां याति यमुनाम्भोनिभं नभः ॥
आयामियामिनीभोगसफलाभोगविभ्रमाः ।
हेमन्तमभिनन्दन्ति सोष्माणस्तरुणीस्तनाः ॥
आस्कन्दनदलत्कुन्दकलिकोत्करदन्तुराः ।
वदन्ति शिशिरं वातास्तुषारकणकर्कशाः ॥
तस्मादेको ऽप्ययं कालः क्रियाभेदाद्विभिद्यते ।
एतेन सदृशन्यायान् मन्तव्या दिक्स्वमर्थिता ॥

पूर्वपश्चिमादिप्रत्ययानां केवलशृङ्गादिप्रत्ययवैलक्षण्येन कारणान्तरानुमानात् । दिग्लिङ्गाविशेषादेकत्वे ऽपि दिशो दशविधाः । प्रदक्षिणावर्तपरिवर्तमानमार्तण्डमण्डलमरीचिनिचयचुम्ब्यमानकाञ्चनाचलकटकसंयोगोपाधिकृतः पूर्वपश्चिमादिभेदः कल्प्यते । पूर्वा पूर्वदक्षिणा दक्षिणा दक्षिणपश्चिमा पश्चिमा पश्चिमोत्तरा उत्तरा उत्तरपूर्वा अधस्तनी ऊर्ध्वा चेति । देवतापरिग्रहवशाच्च पुनरेषैव दिग्दशधोच्यते । ऐन्द्री आग्नेयी याम्या नैर्ऋती वारुणी वायव्या कौबेरी ऐशानी नागीया ब्राह्मी चेति । ननु च येनैव प्रत्ययेन प्रत्यक्षेण लिङ्गेन

या सता दिक्कालावयवगम्येते तेनैव तयोर्भेदग्रहणात्कथमेकत्वं तदवगमसमयएव तथा भेदप्रतिभासात् । उक्तमत्र सर्वत्र तत्प्रत्ययाविशेषादिति । व्यत्ययदर्शनाच्च यैवैकत्र पूर्वा दिक्सैवान्यत्र दक्षिणेति गृह्यते प्राग्भागो यः सुराष्ट्राणां मालवानां स दक्षिण इति । काले ऽपि चिरक्षिप्रादिविभागश्चाव्यवस्थित एव दृश्यते यो हि अनागत इति परिस्फुरति कालः स एव वर्त्तमानो भवति भूतो भवति च । तथा च चिरमपि शीघ्रीभवति शीघ्रमपि चिरीभवति । तस्मात्तद्भेदो ऽप्यौपाधिक इति सिद्धम् ।

समानतन्त्रे दिक्कालौ वैतत्येन विचिन्तितौ । ९
तन्नेह लिख्यते लोके द्वेष्या हि बहुभाषिणः ॥

सिद्धः कालश्चाक्षुषो लैङ्गिको वा तन्नानात्वं सिद्धमौपाधिकं च ।
तस्माद्युक्तं निश्चिकाय त्रिकालग्राहीत्येवं सूत्रकारो ऽनुमानम् ॥

अनुमानानन्तरमुपमानं विभागसूत्रे पठितमिति तत्क्रमेण तस्य लक्षणमुच्यते ।

प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् ॥ ६ ॥

अत्र वृद्धनैयायिकास्तावदेवमुपमानस्वरूपमाचक्षते । संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतीतिफलं प्रसिद्धेतरयोः सारूप्यप्रतिपादकमतिदेशवाक्यमेवोपमानम् । गवयार्थी हि नागरको ऽनवगतगवयस्वरूपस्तदभिज्ञमारण्यकं पृच्छति कीदृग्गवय इति स तमाह यादृशो गौस्तादृशो गवय इति । तदेतद् वाक्यमप्रसिद्धस्य प्रसिद्धेन गवा सादृश्यमभिदधत्तद्द्वारकमप्रसिद्धस्य गवयसंज्ञाभिधेयत्वं ज्ञापयतीत्युपमानमुच्यते । ननु शब्दस्वभावत्वादस्याप्तोपदेशः शब्द इत्यनेन गतार्थत्वान्नेदं प्रमाणान्तरं भवेत् । न च संज्ञासंज्ञिसम्बन्धपरिच्छेदफलत्वेन प्रमाणान्तरता यतस्तथा फलवैचित्र्येण प्रमाणानन्त्यप्रसङ्गात् । लौकिकानि हि वचनानि वैदिकानि च विधिनिषेधबोधकानि नानाफलान्यपि भवन्ति न शब्दतामतिक्रामन्ति । उच्यते । यत्र शब्दप्रत्ययादेव तत्प्रदेशपुरुषप्रत्ययादेव वा अर्थतथात्वमुपायान्तरानपेक्षमवगम्यते स आगम एव तत्रस्तदर्थप्रतीतेः । यत्र तु पुरुषः प्रतीत्युपायमपरमुपदिशति तत्र तत एवोपायात्तदर्थावधारणम् । उपायमात्रागमे तु शब्दव्यापारो यथा परार्थानुमाने ।

अग्निमानयं पर्वतो धूमवत्त्वान्महानसवदिति । अत्र हि न पुरुषोपदेशविश्वासादेव शैलस्य कृशानुमत्तां प्रतिपत्ता निमित्तान्तरनिरपेक्षः प्रतिपद्यते अपि तु तदवबोधकधूमाख्यलिङ्गसामर्थ्यादेव । तदिह यद्याटविको नागरकाय गवयार्थिने तदवगमोपायं प्रसिद्धसाधर्म्यं नाभ्यधास्यत्तर्हि तदुपदेश आगम एव अन्तरभविष्यत् । तदुपदेशात्तु तत एव तदर्थावगम इति सत्यपि शब्दस्वभावत्वे प्रमाणान्तरमेवेदम् । प्रतिपत्ता ऽपि नागरको नारण्यकवाक्यादेव तं प्राणिनं गवयशब्दवाच्यतया बुध्यते किं तु सारूप्यं प्रसिद्धेन गवा तस्य पश्यति । किमारण्यकवाक्येन न संप्रत्ययो नागरकस्य । न ब्रूमो न संप्रत्यय इति किं तु सारूप्यमुपायान्तरं तदवगतावसावुपदिष्टवानिति ततो ऽवगतिर्भवन्ती न निन्होतुं शक्यते इति न शाब्दी सा प्रतीतिरपि त्वौपमानिकीति वचनमपि भवदिदमुपमानं प्रमाणान्तरमिति युक्तम् । भाष्याक्षराण्यपि चैतत्पक्षसाक्ष्यच्छायामिव वदन्ति लक्ष्यन्ते । तानि तु ग्रन्थगौरवभयान्न योज्यन्ते इत्यलं प्रसङ्गेन । अद्यतनास्तु व्याचक्षते श्रुतातिदेशवाक्यस्य प्रमातुरसिद्धे पिण्डे प्रसिद्धपिण्डसारूप्यज्ञानमिन्द्रियजं संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिफलमुपमानम् । तद्धीन्द्रियजनितमपि धूमज्ञानमिव तदगोचरप्रमेयप्रमितिसाधनात्प्रमाणान्तरम् । श्रुतातिदेशवाक्यो हि नागरकः कानने परिभ्रमन् गोसदृशं प्राणिनमवगच्छति ततो वनेचरपुरुषकथितं यथा गौस्तथा गवय इति वचनमनुस्मरति स्मृत्वा च प्रतिपद्यते अयं गवयशब्दवाच्य इति । तदेतत्संज्ञासंज्ञिसंबन्धज्ञानं तज्जन्यमित्युपमानफलमित्युच्यते ।

प्रत्यक्षं तावदेवैतद्विषये न कृतश्रमम् ।
घनस्यगवयाकारपरिच्छेदफलं हि तत् ॥
अनुमानं पुनर्नात्र शङ्कामप्यधिरोहति ।
क्व लिङ्गलिङ्गिसंबन्धः क्व संज्ञासंज्ञितामतिः ॥
आगमादपि तत्सिद्धिर्न वनेचरभाषितात् ।
तत्काले संज्ञिनो नास्ति गवयस्य हि दर्शनम् ॥

संज्ञासंज्ञिनोश्च परिच्छेदे सति तत्संबन्धः सुगमो भवति नान्यथा । अत एव प्रत्यक्षपूर्वकं संज्ञाकर्मेत्याचक्षते । एतदाचिचष्टे ।

ननु नागरकप्रश्नमनुरुध्य वनेचरः ।
ब्रूते ऽतिदेशकं वाक्यं यथा गौर्गवयस्तथा ॥
अस्यायमर्थो यस्य त्वं गोसादृश्यं निरीक्षसे ।
तमेव गवयं विद्याः स चायं संज्ञिनो ग्रहः ॥
संबन्धकारणं चेह विशेषेषु न युज्यते ।
आनन्त्यात्किं तु सामान्ये तच्चेत्यमवधारितम् ॥
प्रत्यक्षपूर्वकं संज्ञाकर्मेति न हि वैदिकी ।
चोदना किं त्ववच्छेदः संज्ञिनो ऽत्र विवक्षितः ॥
स तु प्रत्यक्षतो वा ऽस्तु प्रमाणान्तरतो ऽपि वा ।
स्मर्यमाणो ऽपि चार्थोस्ति संकेते कारणं क्व चित् ॥
यो ऽसौ तत्र त्वया दृष्टः प्राणी स सहरुच्यते ।
क्व चित् केश्चिन्निर्दिश्य परोक्षमुपलक्षणैः ॥
संज्ञिनं व्यवहर्तारस्तत्र संज्ञां नियुञ्जते ।
दन्तुरो रोमशः श्यामो वामनः पृथुलोचनः ॥
यस्तत्र चिपिटग्रीवस्तं चैत्रमवधारयेः ।
एवमत्रापि गोपिण्डसारूप्येणोपलक्षिते ॥
वाच्ये वाचकसंबन्धबोधनं नैव दुर्घटम् ।
अथ सोपप्लवा वाक्याद्बुद्धिरित्यभिधीयते ॥
उपप्लवो ऽपि संबन्धे न कश्चिदनुभूयते ।
यस्त्वस्ति गवयाकारं प्रति कीदृगसाविति ॥
सो ऽपि प्रत्यक्षतो दृष्टे गवये विनिवर्तते ।
प्रत्यक्षागमसिद्धे ऽर्थे तस्मान्मानान्तरेण किम् ॥

अत्राहुः । नाटविकरटितवाक्याद्विस्पष्टः संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रत्ययो भवितुमर्हति संज्ञिनस्तदानीमप्रत्यक्षत्वात् । यद्यपि गोसारूप्यविशिष्टतया तदवगम उपपादितः तथा ऽपि सोपप्लवैव भवति तदानीं बुद्धिः ।

न निराकाङ्क्षताबुद्धिस्तदानीमुपजायते ।
तदुत्पादनपर्यन्तः शब्दव्यापार इष्यते ॥

न चासौ निर्वहत्यत्र वाच्यसंवित्त्यपेक्षणात् ।
शब्देन तदनिर्वाहान्न स्वकार्यं कृतं भवेत् ॥
संबन्धप्रतिपत्तिश्च सामान्ये यदि चेष्यते ।
तदप्यविदितव्यक्ति न सम्यगवधारितम् ॥
गवयाकारवृत्तिश्च तदानीं बुद्ध्युपप्लवः ।
संबन्धे ऽपि ह्यधिष्ठाने दधाति श्यामलां धियम् ॥
प्रत्यक्षपूर्वकं तस्मात्संज्ञाकर्मेति गीयते ।
किं चित्तदेव प्रत्यक्षं स्मृतिद्वारेण कारणम् ॥
पूर्वदृष्टे कुरङ्गादौ संबन्धो दर्शितो यथा ।
चैत्रे प्रत्यक्षवत्सिद्धिर्दन्तुरादिविशेषणैः ॥

इह पुनरतिदेशवचनसमये गोसादृश्यमात्रोपदेशे सत्यपि संज्ञिनि न निवर्तते एवोपप्लवः प्रमाणान्तरपरिच्छेद्यसापेक्षकसंज्ञिरूपोपदेशात् । यत्र गोसादृश्यं पश्यसीति प्रत्यक्षादेव तर्हि उपप्लवो विरंस्यतीति चेद् न । प्रत्यक्षस्येन्द्रियसन्निकर्षादिस्वभावस्य संज्ञासंज्ञिसंबन्धबोधकरणासमर्थत्वात् ।

प्रत्यक्षफलमेतत्तु समर्थं सत्यमिष्यते ।
तस्यैव च वयं ब्रूम उपमानप्रमाणताम् ॥

यथा प्रत्यक्षफलमपि धरणिधरकुहरभुवि धूमदर्शनमनिन्द्रियविभावसुबोधसाधनत्वादनुमानम् एवं गोसादृश्यविशेषितविपिनगतगवयपिण्डदर्शनमध्यक्षफलमपि तदनवगतसंज्ञासंज्ञिसंबन्धबोधविधानादुपमानमुच्यते । यथा च तत्र पूर्वावगतधूमाग्निप्रतिबन्धस्मरणं सहकारितामुपैति तथा इहापि पूर्वश्रुतारण्यकवाक्यार्थस्मरणम् । यथा तत्र व्याप्तिवेलायामनालीढविशेषा बुद्धिरधुना पक्षधर्मताबलाद्विशेषे व्यवतिष्ठते ऽत्राग्निरिति तथा ऽत्राप्यनवगततयाऽप्यविशेषाद्वाक्याद्बुद्धिरिदानीं वाच्यविशेषे दृष्टे निरुपप्लवा जायते ऽयं स गवयशब्दाभिधेय इति । नैतावता ऽनुमानमेवेदमित्याशङ्कनीयम् अनपेक्षितधर्मान्वयव्यतिरेकादिसामग्रीकस्य तत्प्रत्ययोत्पादात् ।

तस्मादयं स गवयो नामेत्येवंविधा मतिः ।
उपमानैकजन्यैव न प्रमाणान्तरोद्भवा ॥

न चैषा नास्ति संदिग्धा बाध्यते कल्पनामात्रं वेति सर्वथैतस्याः प्रमितेः साधनमुपमानं प्रमाणमिति सिद्धम् । तदिदमाह प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् । प्रसिद्धसाधर्म्यादिति कर्मधारयः तृतीयासमासो बहुव्रीहिर्वा । प्रसिद्धं च तत्साधर्म्यं प्रसिद्धेन गवा वा साधर्म्यं गवयस्य प्रसिद्धं वा साधर्म्यं यस्य स प्रसिद्धसाधर्म्यो गवयः तस्मात्प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् । साध्यः संज्ञिसंबन्धः तस्य साधनं बोधनं संज्ञासंज्ञिसंबन्धज्ञानं वा साध्यं तस्य साधनं जननमित्यर्थः । एवं प्रसिद्धसाधर्म्यज्ञानमुपमानं फलं संज्ञासंज्ञिसंबन्धज्ञानमित्युक्तं भवति ।

साध्यसाधनशब्देन करणस्य प्रमाणताम् ।
ब्रवीत्येतन्न मन्तव्यं सर्वत्र परिभाषितम् ॥

अत एव मध्ये लिखितमिदं यदुभयतः प्रमाणलक्षणानि व्याप्स्यतीति ।

अत्यन्तप्रायसाधर्म्यविकल्पादिनिबन्धनः ।
क्षिप्रः सूत्रकृतः साक्षादुपमानस्य विप्लवः ॥

येन सदृशप्रतीतिर्जन्यते तत्सदृशमिति किमत्यन्तसादृश्यादिविकल्पैः ।

अभिन्नप्रत्यये हेतुर्यथा सामान्यमुच्यते ।
सदृशप्रत्यये हेतुस्तथा सादृश्यमुच्यते ॥

ननूपमानलक्षणमस्मिन् मोक्षशास्त्रे क्वोपयुज्यते । आगमात्तावदात्मज्ञानं मोक्षसाधनं सेतिकर्तव्यताकमवगम्यते । अनुमानादागमप्रामाण्यनिश्चयः । प्रत्यक्षादनुमानस्य व्याप्तिपरिच्छेद इति त्रयमेवोपदेष्टव्यम् । सत्यमेवम् । उपमानमपि क्व चिद्गवयालम्भादिचोदनार्थानुष्ठाने सोपयोगम् । अनवगतगवयस्वरूपे तदालम्भाभावात् । यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णीति मुद्गपर्ण्याद्यौषधिपरिज्ञाने ऽपि तदुपयोगि भवति ।

सर्वानुग्रहबुद्ध्या च करुणार्द्रमतिर्मुनिः ।
मोक्षोपयोगाभावे ऽपि तस्य लक्षणमुक्तवान् ॥

नन्वेवं सति यागौषधाद्युपयोग्यन्यदपि बहूपदेष्टव्यं स्यात् । न प्रमाणशास्त्रत्वादस्य प्रमाणमेवार्थपरिच्छित्तिसाधनमिहोपदिश्यते । तच्चतुर्विधमेव न न्यूनमधिकं वेति निर्णीतम् । प्रमेयं तु मोक्षाङ्गमेवोपदिश्यते इत्यलं

प्रसङ्गेन । जैमिनीयास्तु अन्यथोपमानस्वरूपं वर्णयन्ति । यदा श्रुतातिदेशवाक्यस्य वने गवयपिण्डदर्शनानन्तरं नगरं गतं गोपिण्डमनुस्मरत एतेन सदृशो गौरिति ज्ञानं तदुपमानम् । तस्य विषयः संप्रत्यवगम्यमानगवयसादृश्यविशिष्टः परोक्षो गौः तद्गतं वा गवयसादृश्यम् । अत एव तज्ज्ञानं प्रत्यक्षजन्यं परोक्षगोपिण्डविषयत्वात् । अश्रुतातिदेशवाक्यस्याभावान्न शाब्दम् ।

न च स्मरणमेवेदं प्रमेयाधिक्यसम्भवात् ।
गवयेन हि सादृश्यं न पूर्वमवधारितम् ॥
भूयोऽवयवसामान्ययोगो यद्यपि मन्मते ।
सादृश्यं तस्य तु ज्ञप्तिर्गृहीते प्रतियोगिनि ॥

न चानुमानिकमिदं ज्ञानमनपेक्षितपक्षादिधर्मादिकस्य भावात् । न च गवयगतं सारूप्यं तत्र लिङ्गमपक्षधर्मत्वात् । नापि गोगतमप्रसिद्धत्वात् प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वाच्च । विषाणाद्यवयवजातमपि न गोगतं लिङ्गमिदानीं वनस्थस्य तद्ग्रहणाभावात् । अगृहीतस्य च लिङ्गत्वानुपपत्तेः । गवयगतमपि तदलिङ्गमेव पूर्ववदपक्षधर्मत्वात् । तस्माद्गवयसादृश्यविशेषितनगरगतपरोक्षगोपिण्डज्ञानं काननवर्तिनः प्रमातुः प्रमाणान्तरं भवतीत्यभ्युपगन्तव्यम् । तदिदमनुपपन्नम् । एवंविधप्रतीत्यभावात् ।

प्रसिद्धेन हि सादृश्यमप्रसिद्धस्य गम्यते ।
गवा गवयपिण्डस्य न तु युक्तो विपर्ययः ॥

तथा हि । अश्रुतातिदेशको नागरकः कानने परिभ्रमन्नदृष्टपूर्वं गोसदृशं प्राणिनमुपलभमान एवं बुद्ध्यते ब्रवीति च अहो नु गवा सदृश एष कश्चन प्राणीति । न त्वनेन सदृशो गौरिति ज्ञानमभिधानं वा तदानीं कस्यचिदस्तीति अतःप्रमितेरेवाभावात्किं प्रमाणचिन्तया । भवतु वैषा बुद्धिरनेन सदृशो गौरिति तथाऽपि स्मृतित्वान्न प्रमाणफलम् । नन्वत्र गोपिण्डमात्रे सत्यं स्मृतिरेवैषा सम्प्रत्यवगतगवयसादृश्यविशिष्टत्वं तु तस्य पूर्वमनुपलब्धमधुनैव गम्यते इति न तस्मिन्नेषा स्मृतिः । मैवम् । गवयसादृश्यस्यापि तत्र पूर्वं ग्रहणात् । नन्वनवगतगवयेन गवि गवयसादृश्यमवगतमिति चित्रम् । व्यक्तितिरस्कृतस्य ग्रहणात् । नन्विदमपि चित्रतरं गृहीतं च व्यक्तितिरस्कृतं

चेति व्यक्तिर्हि ग्रहणमेव तत्तिरस्कारे च नास्त्येव ग्रहणम् । उच्यते । नैतदपि चित्रतरम् । तथा हि वने गवयमालोक्य नागरको न करेणुमनुस्मरति न करभं न तुरङ्गम् अपि तु विशिष्टमेव पिण्डं न च निर्निबन्धनमेवेदं विशिष्टविषयस्मरणमुत्पत्तुमर्हति । तस्माद्यथैव परिदृश्यमानपिण्डसादृश्यं पूर्वमवगतं स एव पिण्डो ऽस्मिन्दृश्यमाने स्मरणपथमवतरति नेतर इति । सादृश्यग्रहणमसंवेद्यमानमप्यभ्यस्तविषयाविनाभावस्मृतिबलात्परिकल्प्यते । पूर्वं च गवयग्रहणाद्विना गवयसदृशीयं गौरिति ग्रामीणस्यानुभवो न भवतीति व्यक्तितिरस्कृतं तत्सादृश्यग्रहणमुच्यते इति न किं चिच्चित्रम् । तस्मात्स्मृतिरेवेयं तथा हि प्रतीतिः अनेन सदृशो गौः मया नगरे दृष्ट इति । न त्वद्यैतत्सदृशो गौर्दृश्यते इति बुद्धिः । ननु प्रतियोगिग्रहणाद्विना कथं ग्राम्यस्य सादृश्यग्रहणम् । अत्र भवतैवात्मनः प्रतिकूलमभिहितम् ।

सामान्यवच्च सादृश्यमेकैकत्र समाप्यते ।
प्रतियोगिन्यदृष्टेऽपि तस्मात्तदुपलभ्यते* ॥

स च भूयोऽवयवसामान्ययोगो ऽगृहीतगवयेनापि नागरकेण ग्रहीतुं शक्यते । अथ तदा तद्ग्रहणे ऽपि सति न तस्य सदृशप्रत्ययः । न तर्हि भूयोऽवयवसामान्ययोगः सादृश्यम् । यथोक्तं सादृश्यं सदृशप्रत्ययहेतुत्वमेव सादृश्यम् । भूयोऽवयवसामान्ययोगे च तल्लवणे चिचादावव्याप्तिः । अतिव्याप्तिश्च प्राण्यन्तरेषु विसदृशेष्वपि तदवयवसामान्यानां खुरादीनां भावात् । भूयस्त्वं तु कियतेषामिति न विद्मः । यावता सदृशप्रत्ययोत्पत्तिरिति चेत् तर्हि सदृशप्रत्ययहेतुत्वमेव सादृश्यमस्त्वित्युक्तम् । तस्माद्गवयदर्शनात्पूर्वमपि गव्यनभिव्यक्तसादृश्यग्रहणोपपत्तेः स्मृतिरेवेयम् । अथ मतं यथा नैयायिकानामतिदेशवाक्यवेलायां सोपप्लवा संज्ञासंज्ञिसंबन्धबुद्धिरुपमानं निरुपप्लवीभवति एवमियमपि या ऽसौ पूर्वं व्यक्तितिरस्कृता गवि गवयसादृश्यबुद्धिरभूत्सेदानीमुपमानाद्व्यक्तीभविष्यतीति । नैतदस्ति । गवयग्राहिणा प्रत्यक्षेणैव तत्स्पष्टतासिद्धेः यथा भवद्भिर्नैयायिका उक्ताः अथ त्वधिकता का चित्प्रत्यक्षादेव सा भवेदिति† । तथा नैयायिका अपि युष्मान्प्रत्याचक्षन्ति । ननु घनस्थप्रमाणग-

* तन्त्रवार्तिके उपमानग्रन्थे श्लो० ३६ । † तन्त्रवार्तिके उपमानग्रन्थे श्लो० ६ ।

पथविषयं प्रत्यक्षं कथं ग्रामवर्तिनि गवि सादृश्यबुद्धेः स्पष्टतामादधीत। किं क्रूर्मस्तद्दर्शनानन्तरं सुस्पष्टतत्सादृश्यविशिष्टगोपिण्डस्मरणात्। नन्वत एवेद-मुपमानं प्रमाणान्तरमुच्यते प्रत्यक्षस्य सन्निहितगवयस्वरूपमात्रनिष्ठत्वात्। परोक्षे च गवयसादृश्यप्रत्ययस्य विस्पष्टस्यान्यतोऽसिद्धेरिति। उक्तमत्र स्मृति-रेवेयं तथाऽवभासनात्। अनधिगतार्थग्राहि च प्रमाणमुपगच्छन्ति भवन्तः। भवतु स्मृतिविलक्षणेयं प्रतीतिः तथाऽप्यनुमानजन्यत्वान्न प्रमाणान्तरमावि-शति। स्मर्यमाणो गौः धर्मी एतत्सदृश इति साध्यो धर्मः एतदवयवसामा-न्ययोगित्वात्सन्निहितद्वितीयगवयपिण्डवत्। तदसन्निधाने सामान्येन व्याप्तिर्द-र्शयितव्या। यत्र यदवयवसामान्ययोगित्वं तत्र तत्सादृश्यं यथा यमयोरिति। विशिष्टस्य तद्योगस्य हेतुत्वान्नानैकान्तिकत्वम्। सामान्ययोगोऽन्योऽन्यच्च सादृश्यमित्युक्तत्वान्न प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतुः। अव्युत्पन्नस्य नारिकेलद्वीपवा-सिनो बालस्य या तत्प्रत्ययानुत्पादान्न व्याप्तिनैरपेक्ष्येण सा प्रतीतिरिति वक्तव्यम्। तस्मादित्यमनुमानजन्यत्वात्स्मृतित्वाद्वा पूर्वोक्तादसम्भवादेव वा नेयमवगतिरुपमानकार्येति सिद्धम्। कश्चास्य भवदुपमानस्य स्वतन्त्रोपयोग एव ह्याहुर्भवन्तः:*।

अपरीक्षामिपेणापि लक्षणानि वदत्त्वयम्।
न स्वतन्त्रोपयोगित्वनिरपेक्षाणि जल्पति ॥

ननूक्त एवोपयोग. सौर्ये चरौ द्रव्यदेवतासारूप्यादाग्नेयविध्यन्त-लाभः आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्युपदिष्टादृष्टेतिकर्तव्यताकलापतया निराका-ङ्क्षो विधिः सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्र प्रधानमात्रोपदेशाद्वि-ध्यादिरस्ति न तु विध्यन्त इतिकर्तव्यताऽभिधानम्। न चानितिकर्तव्यताकं कर्म प्रयोगयोग्यम्। अतः किमीयमितिकर्तव्यताजातमिह गृह्यतामित्यपेक्षायां चरुपुरोडाशयोर्व्रीह्याद्योषधसाधनत्वेन द्रव्यसादृश्यात्सूर्याग्न्योश्च तेजस्वि-तया देवतयोः सारूप्यादाग्नेयेतिकर्तव्यता सौर्ये क्रियते इत्युपमानाद्गम्यते। अपि च क्व चिन्नोदितद्रव्याद्यावलभ्यमाने प्रतिनिध्युपादानेन कर्मसमापना-त्प्रतिनिधिमात्रोपादाने प्राप्ते व्रीहिसदृशनीवारोपादानमुपमानात्प्रतीयते इति। तदाह।

* तन्त्रवार्तिके श्लोकवार्तिकपदार्थे श्लो० ३।

भिन्ना ऽनुमानादुपमेयमुक्ता सौर्यादिवाक्यैर्न सहापि दृष्टम् ।
सादृश्यतोऽग्न्यादियुतं कथं नु प्रत्याययेदित्युपयुज्यते नः ॥
प्रतिनिधिरपि चैवं व्रीहिसादृश्ययोगाद्
भवति तदपचारे यत्र नीवारजातौ ।
तदपि फलमभीष्टं लक्षणस्योपमायाः*।

तदेतदसमञ्जसम्। प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य सादृश्यमवगम्यते इत्येष भवद्भिरुत्सृष्टः पन्थाः । विपर्ययस्तु आश्रितः । यदप्यदृष्टेन नूतनेनाप्रसिद्धेन गवयेन वाक्यसिद्धस्य गोः सादृश्यमुपमानात्प्रतीयते इति तदिहापि निर्ज्ञातेतिकर्तव्यताकेन गोवत्प्रसिद्धेनाग्नेयेन सौर्यस्य गवयवदप्रसिद्धस्य सादृश्यमवगम्यते न तु गवयेन गोः सौर्येणाग्नेयस्य । तदिह यस्य विध्यन्तार्थिता न तत्रोपमानात्सादृश्यावगमो यत्र वा तदवगमो न तत्रेतिकर्तव्यतार्थित्वम् । ननु सौर्ये विध्यन्तार्थिनि प्रतीयमाने द्रव्यदेवतासारूप्यादेराग्नेयः स्मरणपथमवतरतीति तत एवासौ विध्यन्तमधिगच्छतीति । एवमपि स्मरणमात्रात्सिद्धे ऽर्थे किमुपमानेन । आग्नेयस्मरणादेव तद्धितिकर्तव्यता सौर्ये उपादास्यते । स्मृतिविशेष एव विषयाधिक्यादुपमानमुच्यते इति चेत्प्रतिविहितमेतदित्यलं प्रसङ्गेन ।

किं चोपमानप्रतिपादितार्थो न चोदनालक्षणतां बिभर्ति ।
तस्मान्न युज्येत ततो ऽधिगन्तुमाग्नेयविध्यन्तविशेषलाभः ॥
प्रतिनिधिरपि चैवं नास्ति नीवारजाते-
र्न हि भवदुपमानाद् व्रीहिसादृश्यबुद्धिः ।
भवति तु मतिरेषा व्रीहयस्तत्सदृक्षा
इति न च फलमस्याः किं चिदस्मि प्रतीतेः ॥
भवत्यङ्गं यागे क्व चन गवयालम्भनमतः
सदाकारध्याने प्रतिनिधिविवेके च कृतिनाम् ।
उपायत्वं युष्मत्कथितमुपमानं न भजते
परिग्राह्यं तस्मात्प्रवरमुनिगीतं सुमतिभिः ॥

इति द्वितीयमाह्निकम् ॥

---

* प्रतिनिधौ च नीवारादिषु व्रीह्यादिरिति तन्त्रवार्तिके उपमानप्रमाणं चतुर्थपादः श्लो॰ ४४ ।

उपमानानन्तरं शब्दस्य विभागसूत्रे निर्देशात्तस्य लक्षणं प्रतिपादयितुमाह ।

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ७ ॥

उपदेशः शब्द इत्युच्यमाने पर्यायमात्रोच्चारणादकारके शब्दमात्रे प्रसक्तिरिति प्रत्यक्षसूत्रात् ज्ञानपदस्य स्मृतिजनकस्य व्यवच्छेदार्थं चार्थयहणस्य संशयविपर्ययजनकनिराकरणाय च व्यवसायात्मकाव्यभिचारपदयोरनुवृत्तिरित्येवमव्यभिचारादिविशेषणार्थप्रतीतिजनक उपदेशः शब्द इत्युक्तं भवति । तदेवंपर्यायमेवोपदेशशब्दं शब्दलक्षणमपेक्षितपूर्वसूत्रोपात्तविशेषणपदं के चिद्व्याचक्षते । आप्तग्रहणं च लक्षणनिश्चयार्थमाहुः । घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः* इत्यत्र भूतग्रहणं वक्ष्यते । एवं हि ऐतिह्यस्य न प्रमाणान्तरता भविष्यति उपदेशरूपत्वाविशेषादिति । अन्ये तु ब्रुवते युक्तमुपदेशपदमेव शब्दलक्षणं युक्तं च तन्निश्चयार्थमाप्तग्रहणं पूर्वसूत्रोपात्तविशेषणपदानुवृत्तिस्तु नोपयुज्यते सामान्यलक्षणानन्तरं विशेषलक्षणप्रक्रमात् । सामान्यलक्षणेन च स्मृत्यादिजनकसकलप्रमाणाभासव्युदासे कृते सजातीयप्रत्यक्षादिव्यवच्छेद एव केवलमिदानीं वक्तव्यः । तत्र च पर्यायतापर्याप्तमुपदेशपदमेव बुद्ध्यादिपदवदिति किं विशेषणानुवृत्तिक्लेशेनेति । अपर आह । अनवलम्बितसामान्यलक्षणानुसरणदैन्यमनध्याहृतप्राक्तनविशेषणपदमाप्तोपदेशः शब्दलक्षणं न चाकारकेण शब्दान्तरकारिणा वा स्मृतिजनकेन वा संशयाधायिना वा शब्देन किं चिदुपदिश्यते इति निर्वचनसव्यपेक्षादुपदेशग्रहणादेव तन्निवृत्तिः सिद्धा । मिथ्योपदेशे तु रथ्यापुरुषादिवचसि विपरीतप्रतीतिकारिणि प्रसक्तो न निवर्तते इति तत्प्रतिक्षेपार्थमाप्तग्रहणम् । ऐतिह्ये यथार्थप्रतीतिहेतावाप्तानुमानाद्व प्रमाणान्तरत्वमिति । तस्माद्यथाश्रुतमेव सूत्रं शब्दलक्षणार्थं युक्तम् । भवत्वेवम् उपदिश्यते इति को ऽर्थः । अभिधानक्रिया क्रियते । केयमभिधानक्रिया नाम प्रतीतिरिति चेच्चक्षुरादेरपि तत्करणत्वादुपदेशत्वप्रसङ्गः । स्वव्यापारद्वारेण प्रतीतिरिति चेद् धूमस्यापि पादाद्यनुमितावुपदेशत्वप्रसङ्गः । शब्दे च तदभावादनुपदेशत्वं स्यात् । शब्दावच्छिन्ना प्रतीतिरिति चेच्छ्रोत्रस्य तज्जनकत्वादुपदेशत्वप्रसङ्गः । शब्दस्य च स्वावच्छेदेन प्रतीतिजनकत्व-

---

* गौतमसूत्रम् । अ० १ । आ० १ सू० १२

निषेधादनुपदेशत्वप्रसङ्गादित्यभिधानक्रियास्वरूपानिश्चयान्न तस्याः करणमुपदेशः । उच्यते । श्रोत्रग्राह्यवस्तुकरणिका तदर्थप्रतीतिरभिधानक्रिया इत्थं लोके व्यवहारात् । उक्तो ऽभिहितश्च स एवार्थो लोके व्यपदिश्यते । यस्तु तथाविधप्रतीतिविषयतां प्रतिपन्नः श्रोत्रग्राह्यस्य वर्णराशेरेवार्थप्रतीतिकरणत्वान्न तु श्रोत्रप्रत्यक्षविषयविशेषः स्फोटात्मा शब्दः । श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे शब्दशब्दः प्रसिद्धः वर्णो यत्र च श्रोत्रग्रहणः । यतो ऽर्थप्रतीतिः स शब्द इति तूच्यमाने धूमादिरपि शब्दः स्यात् । अगृहीतसम्बन्धस्य शब्दः शब्दत्वं जह्यादर्थप्रतिपत्तेरकरणात् । ननु प्रतीतेः संविदात्मकत्वान्नाभिधानक्रिया नाम का चिदपूर्वा संविदन्या विद्यते तत्करणस्य चोपदेशतायामतिप्रसङ्ग इत्युक्तम् । सत्यम् । संविदात्मैव सर्वत्र प्रतीतिः सा चक्षुरादिकरणिका प्रत्यक्षफलं श्रोत्राग्राह्यकरणिका ऽनुमानफलम् श्रोत्रग्राह्यकरणिका शब्दफलम् । न हि दृश्यते अनुमीयते अभिधीयते इति पर्यायशब्दाः । तत्प्रतीतिविशेषजनने च शब्दस्योपदेशत्वमुच्यते विवादो तु तस्य लिङ्गत्वमेवेत्यलं प्रसङ्गेन । आप्तो भाष्यकृता व्याख्यातः । आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा यथ दृष्टस्यार्थस्य चिख्यापयिषया प्रयुक्त उपदेष्टा चेति ।

धर्म इत्युपदेष्टव्यः कश्चिदर्थो विवक्षितः ।
साक्षात्करणमेतस्य यथ यं उपलम्भनम् ॥

न तु प्रत्यक्षेणैव ग्रहणमिति नियमः अनुमानादिनिश्चितार्थोपदेशिनो ऽप्याप्तत्वानपायात् ।

चिख्यापयिषया युक्त इत्युक्ता वीतरागता ।
उपदेष्टेत्यनेनोक्तं प्रतिपादनकौशलम् ॥

वीतरागो ऽपि मूकादिरुपदेष्टुमशक्तः किं कुर्यात् । शक्तो ऽपि साक्षात्कृतधर्माप्यवीतरागो न वक्ति तूष्णीमास्ते इति ।

तस्य च प्रतिपाद्ये ऽर्थे वीतरागत्वमिष्यते ।
सर्वथा वीतरागस्तु पुरुषः क्व लभ्यते ॥
एष्यार्थेष्वेतच्च सामान्यं वक्तव्यं चाप्तलक्षणम् ।
एवं हि लोके ऽप्याप्ततया व्यवहारो न नङ्क्ष्यति ॥

येष्वाप्ते दोषत्रयमाशङ्क्यते तैरपि दोषत्रयः प्रतिपाद्यार्थेष्वेव वर्जनीयो ऽन्यथा लोके दृश्यमानस्याप्तोक्तिनिबन्धनस्य व्यवहारस्य निन्दयः स्यात् ।

अथ वा वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थत्वाच्छास्त्रस्य तत्प्रणेतुराप्तस्येश्वरस्य यथाभूतमेवेदं लक्षणं स साक्षात्कृतधर्मैव धर्मस्येश्वरप्रत्यक्षगोचरत्वात् । चिख्यापयिषया प्रयुक्त इति कारुणिक एव भगवानिति वक्ष्यते । उपदेष्टा च वेदागमानां तत्प्रणीतत्वस्य समर्थयिष्यमाणत्वादिति । आह आस्तां तावदेतद् इदं तु चिन्त्यतां किमर्थमिदं पुनः शब्दस्य पृथग्लक्षणमुपवर्ण्यते ।

शब्दस्य खलु पश्यामो नानुमानाद्विभिन्नताम् ।
अतस्तल्लक्षणाक्षेपान्न वाच्यं लक्षणान्तरम् ॥
परोक्षविषयत्वं हि तुल्यं तावद् द्वयोरपि ।
सामान्यविषयत्वं च संबन्धापेक्षणाद् द्वयोः ॥
अगृहीते ऽपि सम्बन्धे नैकस्यापि प्रवर्तनम् ।
सम्बन्धश्च विशेषाणामानन्त्यादतिदुर्गमः ॥
यथा प्रत्यक्षतो धूमं दृष्ट्वा ऽग्निरनुमीयते ।
तथैव शब्दमाकर्ण्य तदर्थो ऽप्यवगम्यते ॥
अन्वयव्यतिरेकौ च भवतो ऽत्रापि लिङ्गवत् ।
यो यत्र दृश्यते शब्दः स तस्यार्थस्य वाचकः ॥
पक्षधर्मत्वमप्यस्ति शब्द एव यतो ऽर्थवान् ।
प्रकल्पयिष्यते पक्षो धूमो दहनवानिव ॥
तत्र धूमत्वसामान्यं तद्वदत्रापि वक्ष्यते ।
एवं विषयसामग्रीसाम्यादेकत्वनिश्चये ॥
न विलक्षणतामात्रं किंचिदन्यत्वकारणम् ।
पूर्ववर्णक्रमोद्भूतसंस्कारसहकारिता ॥
पुरुषापेक्षवृत्तित्वं विवक्षानुसृतिक्रमः ।
इत्यादिना विशेषेण न प्रमाणान्तरं भवेत् ॥
कार्यकारणधर्मादिविशेषो ऽत्रापि नास्ति किम् ।
यथेष्टविनियोज्यत्वमपि नान्यत्वकारणम् ।
हस्तसंज्ञादिलिङ्गे ऽपि तथाभावस्य दर्शनात् ॥
दृष्टान्तनिरपेक्षत्वमभ्यस्ते विषये समम् ।
अनभ्यस्ते तु संबन्धस्मृतिसापेक्षता द्वयोः ॥

अनेकप्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वमपि विद्यते ।
अस्पष्टलिङ्गे कस्मिंश्चिदश्व इत्यादिशब्दवत् ॥
स्फुटार्थानवसायाश्च प्रमाणाभासतो यथा ।
लिङ्गे तथैव शब्दे ऽपि नानार्थभ्रमकारिणि ॥
अपि च प्रतिभामात्रे शब्दाज्जाते ऽपि कुत्र चित् ।
आप्तवादत्वलिङ्गेन जन्यते निश्चिता मतिः ॥
अत एव हि मन्यन्ते शब्दस्यापि विपश्चितः ।
आप्तवादाविसंवादसामान्यादनुमानताम् ॥
किं च शब्दो विवक्षायामेव प्रामाण्यमश्नुते ।
न बाह्ये व्यभिचारित्वात्तस्यां चैतस्य लिङ्गता ॥

तत्राभिधीयते। द्विविधः शब्दः। पदात्मा वाक्यात्मा चेति। तत्र वाक्यमनवगतसंबन्धमेव वाक्यार्थमवगमयितुमलम्। अभिनवविरचितश्लोकद्वये सति पदसंस्कृतमतीनां तदर्थावगमनदर्शनात्। अतः संबन्धाधिगममूलप्रवृत्तिना ऽनुमानेन तस्य कथं साम्यसम्भावना। पदस्य तु संबन्धाधिगमसापेक्षत्वे सत्यपि सामग्रीभेदाद् विषयभेदाच्चानुमानाद्भिन्नत्वम्। विषयस्तावद्भिन्नरूप एव पदलिङ्गयोः। तद्भावमात्रं पदस्यार्थ इति च स्थापयिष्यते। अनुमानं तु वाक्यार्थविषयम् अयमग्निरग्निमान्पर्वत इति ततः प्रतिपत्तेः। उक्तं च तत्र धर्मविशिष्टो धर्मी साध्य इति। ननु पदान्यपि वाक्यार्थवृत्तीनि सन्ति गोमानीयगयः कुम्भकार इति। सत्यम्। किं तु तेष्वपि साकाङ्क्षप्रत्ययानुत्पादात्। गोमान्क इत्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः। अपि च पर्वतादिविशेष्यप्रतिपत्तिपूर्विका पावकादिविशेषणावगतिर्लिङ्गाद्भवति पदात्तु विशेषणावगतिपूर्विका विशेष्यावगतिरिति विषयभेदः। ननूक्तं यथा ऽनुमाने धर्मविशिष्टो धर्मी साध्य एवमिहार्थविशिष्टः शब्दः साध्यो भवतु। मैवम्। शब्दस्य हेतुत्वात्। न च हेतुरेव पक्षो भवितुमर्हति। ननु यथा अग्निमानयं धूमो धूमत्वान्महानसधूमवदित्युक्तं मा देशस्याग्नियुक्तस्य धूमस्यान्वयश्च कल्पितेति*। एवं गोशब्द एवार्थवत्त्वेन साध्यतां गोशब्दत्वादित्यादि सामान्यं च हेतूक्रियतामिति। एतदपि दुर्घटम्। शब्दस्य धर्मिणः किमर्थविशिष्टत्वं वा साध्यते प्रत्यायनशक्तिविशिष्टत्वं वा अर्थप्रतीतिविशिष्टत्वं वा। न तावदर्थविशिष्टत्वं साध्यं शैलज्वलनयोरिव शब्दार्थयोः धर्म-

* तन्त्रवार्तिके अनुमानपरले श्लो० ४८।

धर्मिमात्राभावात् । अथार्थविषयत्वाच्छब्दस्यार्थविशिष्टतेत्युच्यते तदप्ययुक्तम् । तत्प्रतीतिजननमन्तरेण तद्विषयत्वानुपपत्तेः । प्रतीतौ तु सिद्धायां किं तद्विषयत्वद्वारकेण तद्धर्मत्वेन । यदि तु तद्विषयत्वमूलं तद्धर्मित्वपूर्विकार्थप्रतीतिरर्थप्रतीतिमूलं तद्विषयत्वं तदितरेतराश्रयम् । तस्मान्नार्थविशिष्टः शब्दः साध्यः । नाप्यर्थप्रत्यायनशक्तिविशिष्टः तदर्थितया शब्दप्रयोगाभावात् ।

न शक्तिसिद्धये शब्दःकथ्यते श्रूयते ऽपि वा ।
अर्थगत्यर्थमेवामुं शृण्वन्ति च वदन्ति च ॥

नाप्यर्थप्रतीतिविशिष्टः शब्दः पक्षतामनुभवितुमर्हति सिद्धासिद्धिविकल्पानुपपत्तेः ।

असिद्धया ऽपि तद्वत्त्वं शब्दस्यार्थधिया कथम् ।
सिद्धायां तत्प्रतीतौ वा किमन्यदनुमीयते ॥

ज्वलनादावपि तुल्यो विकल्प इति चेद् न हि तत्राग्निर्धूमेन जन्यते अपि तु गम्यते । इयं त्वर्थप्रतीतिर्जन्यते शब्देनेत्यस्यामेव सिद्धासिद्धत्वविकल्पावसरः । तस्मात्त्रिधा ऽपि न शब्दस्य पक्षत्वम् । अपि च गोशब्दे धर्मिणि गत्वादिसामान्यात्मकस्य हेतोर्ग्रहणं ततो व्याप्तिस्मरणं ततः परामर्शः ततो ऽर्थप्रतिपत्तिरिति कालद्राघीयस्त्वाद्धर्मी तिरोहितो भवेद् न पर्वतवदवस्थितिस्तस्यापि तूच्चरितप्रध्वंसित्वं शब्दस्य । न च शब्दमर्थवत्त्वेन लोकः प्रतिपद्यते किं तु शब्दात्पृथगेवार्थमिति न सर्वथा शब्दः पक्षः । अतो धर्मविशिष्टस्य धर्मिणः साध्यस्येहासम्भवाच्छब्दलिङ्गयोर्महान्विषयभेदः । सामग्रीभेदः खल्वपि पक्षधर्मान्वयादिरूपसापेक्षमनुमानं व्याख्यातं शब्दे तु न तानि सन्ति रूपाणि । तथा च शब्दस्य पक्षत्वप्रतिक्षेपान्न तद्धर्मतया गत्वादिसामान्यस्य लिङ्गता । न चार्थस्य धर्मित्वं सिद्धासिद्धिविकल्पानुपपत्तेः । न च तद्धर्मत्वं शब्दस्य शक्यते वक्तुं तत्र वृत्त्यभावात् । प्रतीतिजनकत्वेन तद्धर्मतायामुच्यमानायां पूर्ववदितरेतराश्रयम् । पक्षधर्मादिबलेन प्रतीतिः प्रतीतौ च सत्यां पक्षधर्मादिरूपलाभः । अपि च यदार्थधर्मतया शब्दस्य पक्षधर्मत्वं भवेत्तदा ऽन्यगतधूमाग्निसंबन्धो ऽपि यथा धूमस्य पर्वतधर्मतां गृह्णात्येव तथा ऽन्यगतशब्दार्थसंबन्धो ऽपि अर्थधर्मतां शब्दस्य गृह्णीयान्न च गृह्णातीत्यतो नास्ति पक्षधर्मत्वं शब्दस्येति । अन्वयव्यतिरेकावपि तस्य दुरुप

पादौ देशे काले च शब्दार्थयोरनुगमाभावात् । न हि यत्र देशे शब्दः तत्रार्थः यथोक्तं श्लोकविदः । मुखे हि शब्दमुपलभामहे भूमावर्थमिति । वयं तु कर्णाकाशे शब्दमुपलभामहे इत्यास्तामेतत् । नापि यत्र काले शब्दः तत्रार्थः तदानीं युधिष्ठिरार्थाभावेऽपि तद्बुद्धेरन्वयो यद्याप्यते इत्युच्यते तर्हि वक्तव्यं किमर्थबुद्धावुत्पन्नायामन्वयो गृह्यते अनुत्पन्नायां वा । अनुत्पन्नायां तावत्स्वरूपासत्त्वात्कुतोऽन्वयग्रहणम् । उत्पन्नायां त्वर्थबुद्धौ किमन्वयग्रहणेनेति नैष्फल्यम् । तत्पूर्वकत्वे तु पूर्ववदितरेतराश्रयम् । एतेन व्यतिरेकग्रहणमपि व्याख्यातम् । नन्वावापोद्वापद्वारेण शब्दार्थसंबन्धे निरूप्यमाणे उपयुज्येते एवान्वयव्यतिरेकौ । यथोक्तं यत्र योऽन्येति यं शब्दमर्थस्तस्य भवेदसाविति* । सत्यमेतत् । किं तु समयबलेन शिष्टानामर्थबुद्धौ समयनियमार्थावन्वयव्यतिरेकौ शब्देनान्वयव्यतिरेककृता च धूमादेरिव ततोऽर्थबुद्धिः । अपि च ।

धूमादिभ्यः प्रतीतिश्च नैवावगतिपूर्विका ।
इहावगतिपूर्वैव शब्दादुत्पद्यते मतिः ॥
स्थविरव्यवहारे हि बालः शब्दात् कुतश्चन ।
दृष्ट्वाऽर्थमवगच्छन्तं स्वयमप्यवगच्छति ॥

तथाप्येवं समयः क्रियते एतस्माच्छब्दादयमर्थः त्वया प्रतिपत्तव्य इति तथापि प्रतीतिरेव । अविनाभावो नाम संबन्धः अन्यश्च शब्दार्थयोः समयापरनामा वाच्यवाचकभावः संबन्धः कात्स्न्र्येन निर्दिष्टो द्रष्टव्यः† । तस्मादन्यो लिङ्गलिङ्गिनोरविनाभावाद्वाच्यवाचकभावः संबन्धः प्रतीत्यङ्गम् । एवंविधविषयभेदात्सामग्रीभेदाच्च प्रत्यक्षवदनुमानादन्यः शब्द इति सिद्धम् । यत्तु पूर्ववदं क्रमार्थवचादिभेनवक्यमागम्य दूषितं कस्य च कस्यापि निर्बन्धः । यत्पुनरभिहितम्‡ आप्तवादाविसंवादसामान्यादनुमानतेति तदतीव सुभाषितम् । विषयभेदात् । आप्तवादत्वहेतुना हि शब्दार्थबुद्धेः प्रामाण्यं साध्यते न तु सैव जन्यते । यदाह§ ।

अन्यादेव हि सम्यक्त्वमप्रामाण्यहेतुकम् ।
वाक्यार्थग्राहिता दृष्टि मानः पूर्वापरं च नः ॥

* श्लो० वा० सम्बन्धाक्षेपपरिहारे श्लो० ११३ । † निर्दिष्टो द्रष्टव्य इति पुस्तकान्तरे पाठः ।
‡ न्यायवार्तिके प्रत्यक्षसूत्रे पृ० ३३ । § श्लोकवार्तिके सम्बन्धाक्षेपपरिहारे श्लो० ३४७ ।

ततश्चेदाप्तवादेन सत्यत्वमनुमीयते ।
वाक्यार्थप्रत्ययस्याथ कथं स्यादनुमानता ॥
जन्म तुल्यं हि बुद्धीनामाप्तानाप्तगिरां श्रुतौ ।
जन्माधिकोपयोगी च नानुमायां विलक्षण इति ॥

न च प्रामाण्यनिश्चयाद्विना प्रतिभामात्रं तदिति वक्तव्यं शब्दार्थसंप्रत्ययस्यानुभवसिद्धत्वात् । एतेन विवक्षाविषयत्वमपि प्रत्युक्तम् । न हि विवक्षा नाम शब्दस्य वाच्यो विषयः किं त्वर्थ एव तथा ।

विवक्षायां हि शब्दस्य लिङ्गत्वमिह दृश्यते ।
आकाशइव कार्यत्वान्न वाचकतया पुनः ॥
शब्दादुच्चरिताच्च वाच्यविषया तावत्समुत्पद्यते
संवित्तिस्तदनन्तरं तु गमयेत्कामं विवक्षामसौ ।
अर्थोपग्रहवर्जिता तु नियमात्सिद्धैवमाजीविता
तद्वाच्यार्थविशेषिता त्वविदिते नैषां तदर्थे भवेत् ॥
ननु सिद्धे प्रमाणत्वे भेदाभेदपरीक्षणम् ।
क्रियते न तु शब्दस्य प्रामाण्यमवकल्पते ॥
अर्थप्रतीतिजनकं प्रमाणमिति वर्णितम् ।
विकल्पमात्रमूलत्वान्नार्थे शब्दाः स्पृशन्त्यमी ॥
अर्थो निरूप्यमाणश्च को वा शब्दस्य शक्यते ।
वक्तुं न जातिर्न व्यक्तिर्न तद्वान्नाम कश्चन ॥
संबन्धोऽप्यस्य नार्थेन नित्योऽस्ति समयोऽथ वा ।
शक्यः सन्नपि वा बोद्धुमर्थे कथमतीन्द्रिये ॥
वाक्यार्थोऽपि न निर्णेतुं पार्यते पारमार्थिकः ।
नियोगभावनाभेदसंसर्गादिस्वभावकः ॥
तत्प्रतीत्यभ्युपायश्च किं पदार्थाः पदानि वा ।
वाक्यं वा व्यतिपत्त्यर्थे स्फोटो वेति न लक्ष्यते ॥
सिद्धायामपि तद्बुद्धौ तस्या दृढिमकारणम् ।
नित्यत्वमाप्तोक्तत्वं वा न सम्यगवतिष्ठते ॥

पदे नित्ये ऽपि वैदिक्यो रचनाः कर्तृपूर्विकाः ।
नित्या वा कृतकत्वे ऽपि कृताः केनेति दुर्गमम् ॥
कर्ता ऽस्ति स च निर्द्वन्द्वः स चैकः स च सर्ववित् ।
स च कारुणिको वेति प्रतिपत्तुं न शक्यते ॥
परस्परविरुद्धाश्च सन्ति भूयांस आगमाः ।
तेषां कस्येश्वरः कर्ता कस्य नेति न मन्महे ॥
वेदे दोषाश्च विद्यन्ते व्याघातः पुनरुक्तता ।
फलस्यानुपलम्भश्च तथा फलविपर्ययः ॥
कीदृशश्चार्थवादानां विरुद्धार्थाभिधायिनाम् ।
मन्त्राणां नामधेयादिपदानां वा समन्वयः ॥
सिद्धकार्योपदेशाच्च वेदे संशेरते जनाः ।
किमस्य कार्ये प्रामाण्यं सिद्धे ऽर्थे वोभयत्र वा ॥
तेन वेदप्रमाणत्वं विषमे पथि वर्तते ।
जीविकोपायबुद्ध्या वा श्रद्धया वा ऽभ्युपेयताम् ॥

अत्राभिधीयते । सर्वाण्येते दोषा यथाक्रमं परिहरिष्यन्त इत्यलं समाश्वासेन सुप्रतिष्ठमेव वेदप्रामाण्यमवगच्छन्त्वायुष्मान् । नन्वर्थासंस्पर्शित्वमेव तावत्कथं परिह्रियते न हि बाह्ये ऽर्थे शब्दाः प्रतीतिमादधति ते हि दुर्लभवस्तुसंपर्कविकल्पमात्राधीनजन्मानः स्वमहिमानमनुवर्तमानास्तिरस्कृतबाह्यार्थसमन्वयान्विकल्पप्रायान्प्रत्ययानुत्पादयन्तो दृश्यन्ते अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमास्त इति स्वभाव एव शब्दानामर्थासंस्पर्शित्वम् । चक्षुरादीनामप्यलीककचकूर्चकादिप्रतीतिकारणत्वमस्ति न च तेषामर्थासंस्पर्शित्वमिति चेत् तेषां हि तिमिरादिदोषकलुषितवपुषां तथाविधविभ्रमकारणत्वं न तु स्वमहिम्नैव । इहापि पुरुषदोषाणामेव महिमा न शब्दानामिति चेद् नैवम् । दोषवतो ऽपि पुरुषस्य मूकादेरनुच्चारितशब्दस्येदृशविप्रयोगोत्पादनपाटवाभावात् । असत्यपि च पुरुषहृदयकालुष्ये यथा प्रयुज्यमानान्यङ्गुल्यादिवाक्यानि विप्रलम्भयन्त्येवेति शब्दानामेवैष स्वभावो न वक्तृदोषाणाम् । अपि च न चक्षुरादि बाधकज्ञानोदये सति न विरमति विपरीतवेदनजन्मनः शुक्तिकारजतादिबुद्धिषु विभ्रमस्यापायदर्शनात् । शब्दस्तु शतकृत्वो ऽपि बाध्यमानो

म्यते प्रेरकत्व चापरित्यक्तकार्यभावमित्यन्यतरदेव शाब्दं रूपमिति न भाट्टै-रिवास्माभिः प्रत्यये गुरुभार आरोपितः । स चायं नियोग. प्रतीयमानो यजेत स्वर्गकाम इत्यनुबन्धद्वयावच्छिन्नः प्रतीयते यज्यादिना ऽस्य विषयानुबन्धो धातुनोच्यते । स्वर्गकाम इत्यधिकारानुबन्धः पदान्तरेणार्प्यते । तत्र च स्वर्गकामस्यैवमधिकारो निर्वहति यदि भावार्थस्य स्वर्गं प्रति साधनत्वमवगम्यते एव तर्हि स्वर्गकामेनैवासौ कृतो भवत्येव स्वर्गकामपदान्वये प्राक्तन एव मार्गो ऽनुमन्तव्यः । न पुनः स्वर्गादिफलप्रदर्शनपूर्वक विधेः प्रवर्तकत्वमस्वातन्त्र्यप्रसङ्गात् । न हीदृश शास्त्रस्य दैन्य यत्फल विना पुसः प्रवर्तयितु न शक्नोति अन्यथा यावज्जीव यजेतेत्यादावप्रवर्तक शास्त्र स्यात् । किं यावज्जीवमित्यादिचोदनाः फलशून्या एव । ओमित्युच्यते न हि विधिः फलमाकाङ्क्षत्यपि तु नियोज्य विषय कस्य नियोगः कुत्र नियोग इति ते एते उभे अपि आकाङ्क्षे परिपूर्णे तत्र जीवतो नियोगो यागे च नियोग इति अतः पर फलकल्पन पुरुषबुद्धिप्रभव भवति न शास्त्रीयम् । कामाधिकारे तु नियोज्यतैवान्यथा स्वर्गकामस्य नोपपद्यते इति स्वर्गस्य साध्यत्वमभ्युपगत न पुनर्विधेः फलार्थत्वादत एव न तत्र वैधी प्रवृत्तिर्लिप्सयैव प्रवृत्तत्वात् । आह च तस्य लिप्सालक्षणेति साध्यसाधनप्रतिपादनपर्यवसितो हि तत्र विधिव्यापारो न प्रयोगपर्यवसित इति । अत एव श्येनादेरधर्मत्वात् तत्र ह्यभिचरन्निति यथा शत्रु वैदिकेनोपायेन जिघांसुरधिकारी दर्शितः तस्य न तत्र शास्त्र प्रवर्तक जानात्येवासौ मयैतत्कर्तव्यमुपाय तु न वेदेत्येवमुपायमात्रमस्योपदिश्यते श्येन कुर्विति न विधिः प्रभवति जिघांसयैव तत्र प्रवृत्तत्वात् । अत. श्येनादेरधर्मत्वात्तद्व्युदासार्थमर्थपदोपादानम् । चोदनालक्षणो ऽर्थो धर्म इति कामाधिकारेष्वितिकर्तव्यतांशे शास्त्रीया प्रवृत्तिः । यथोक्त क्रत्वर्था हि शास्त्रादवगम्यते इति । भावार्थमात्रस्य हि करणत्वमवगतमितिकर्तव्यतायस्तु न कारणत्वावगतिवेलायामुपनिपतित इति तत्र लिप्साया अभावाच्छास्त्रमेव प्रवर्तकम् । अत एवाग्नीषोमीयहिंसाया नाधर्मत्वम् । न हिंस्यात्सर्वभूतानीति निषेध. सामान्यशास्त्रम् । सामान्यशास्त्र च विशेषशास्त्रक्रोडीकृतविषयपरिहारेण प्रवर्तते इति अग्नीषोमीयहिंसायाः शास्त्रीयत्वान्न निषेधविधिरनर्थता बोधयेदिति। ननु श्येने ऽपि शास्त्रीया प्रवृत्ति.

प्रवर्तकत्वं हि विधेस्स्वरूपं प्रमाणान्तरविलक्षणम् । नान्वयव्यतिरेकवत्साध्यसाधनप्रतीतिमात्रपर्यन्तो हि विधिव्यापारो भवितुमर्हति इति सर्वत्र विधेः प्रयोक्तृत्वानपायाद् एवमेव चेयं प्रवृत्तिः श्येनेन यजेतेति । उच्यते प्रवर्तितो ऽहमिति ज्ञानजननं विधेः प्रेरकत्वं तत्सत्यं सर्वत्र तुल्यं करणं च श्येन इतिकर्तव्यतायामग्नीषोमीये चाहो तु प्रवृत्तिलक्षणे भौतिके व्यापारे यत्र लिप्सादि प्रवर्तकान्तरमस्ति तत्र भवन्त्यपि विधेः प्रयोक्तृशक्तिरुदास्ते पशुपुरोडाशप्रयाजवत् । तत्रोदासीने विधौ निषेधशास्त्रमवतरति न हिंस्यादिति । यदि तु सर्वत्र प्रयोक्तृशक्तिरनुदासीना भवेत्तदा ज्योतिष्टोमात्र विशिष्यते श्येनं शास्त्रीयायां प्रवृत्तावग्नीषोमीयमिव निषेधशास्त्रस्यानवकाशात् । ज्योतिष्टोमे ऽनुल्लङ्घितनिषेधो ऽधिकारी स्वर्गस्यानिषिद्धत्वात् श्येने तु हिंसायाः प्रतिषिद्धत्वादुत्क्रान्तनिषेधो ऽधिकारीति चेत् । मैवम् अधिकारिदशायामपि भवन्मते विधेः प्रयोक्तृत्वानपायात् । न निषेधशास्त्रमवकाशं लभते इति श्येने ऽपि नावधीरितनिषेधो ऽधिकारी स्यात् । ननु न विधिः फले प्रयोज्यं प्रेरयति फलं कुर्विति कर्मणि त्वेनं प्रवर्तयति यजस्वेति तेनाधिकारिदशायामप्रतिहतो निषेधशास्त्रावकाशः । आयुष्मन्नस्मत्पक्षमास्थितो ऽसि । फले चेन्न प्रवर्तयति विधिः पुरुषं फलार्थित्वादेवैनमुपाये प्रवर्तमानं तत्रापि न प्रेरयेत् । उपायानभिज्ञस्य तूपायमेव दर्शयेत् यावदप्राप्तं हि विधेः विषयः । तदुक्तम् जानात्येवासौ मयैतत्कर्तव्यमुपायं तु न वेदेति । प्रतीतिरपीयमीदृशी अभिचरन्यजेतेति । यदि त्वशास्त्रीयोपायो न वैरिणं हन्तुमुपायः श्येनेन जहि श्येनस्तत्रोपाय इत्यर्थः तदलमतिप्रसङ्गेन कामाधिकारेषु तावन्न फलाकाङ्क्षी विधिः फलं त्वधिकारे हेतुरिति स्थितम् ।

प्रतिषेधाधिकारे ऽपि प्रत्यवायो न कल्पते ।
निषेध्यविषयादेव लब्धत्वादधिकारिणः ॥
तत्रासौ कल्प्यमानो ऽपि नरकादिफलोदयः ।
अवैधत्वं प्रपद्येत न ह्याकाङ्क्षेदृशी विधेः ॥
विधेरपेक्षे द्वे एव नियोज्यविषयौ प्रति ।
तत्पूरणेन तृप्तस्तु न वाञ्छति ततो ऽधिकम् ॥

तथाविधस्य राज्ञो ऽपि नाज्ञा ऽनुष्ठीयते जनैः ।
वर्तमानापदेशे ऽपि फलं यत्रावगम्यते ॥
तत्र प्रवर्तते लोको लिङादिष्वश्रुतेष्वपि ।
भवत्यारोग्यसम्पत्तिर्भुञ्जानस्य हरीतकीम् ॥
तत्कामो भक्षयेन्नेति को विशेषः प्रवर्तने ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदेवमनुमन्यते ॥
प्रेरकत्वं फलस्यैव न नियोगात्मनः पुनः ।

तदेतत्स्यात् । लोके भवतु फलार्थित्वात्प्रवर्तनमाराधयिष्यते प्रेरकाशयानुवर्तने वा तस्य पारम्पर्येण फलहेतुत्वात् । वेदे तु वक्तुरभावात्प्रेरणावगमादेव प्रवृत्तिरुन्मत्तवाक्यादपि लिङादियुक्तान्न प्रेरणावगमो नास्ति भवन्नपि फलादर्शनादुपेक्ष्यते उन्मत्त एवं प्रलपतीति । वेदे पुनर्यजेतेत्यत्र प्रेरणाऽवगमात्परित्यागकारणाभावात्तत एव प्रवर्तनम् । प्रवर्तनाऽभावे ऽपि न वेदस्याप्रामाण्यम् । प्रमाणव्यापारस्य तेन निर्वर्तितत्वादित्युक्तम् । उच्यते वेदे ऽपि वक्ता ऽस्ति तदाशयवशेन तत्रापि फलार्थिनां प्रवर्तनमिति सम्भवदपीदमुत्तरं नाचक्ष्महे कथान्तरप्रसङ्गात् किं त्विदं ब्रूमः । प्रेरणावगमादेव प्रवृत्तिसिद्धौ स्वर्गकामपदं बादरिवदन्यथा व्याख्यायताम् । अधिकारानुबन्धाभिधाने पुरुषविशेषणमात्रमेतद्भवतु किं स्वर्गसाध्यत्वकल्पनया । विशेषणत्वमेवान्यथा न निर्वहतीति चेद् आयातं तर्हि फलस्य साध्यत्वं तच्चेत्साध्यत्वेनावगम्यते तस्यैव सामर्थ्यसिद्धं लोकानुगुणमव्यभिचारि च प्रवर्तकत्वमुत्सृज्य न प्रेरणावगमस्य तद्वक्तुमर्हसीति ।

नियोगादथ निष्पत्तिः फलस्येत्यभिधीयते ।
फलं प्रत्यङ्गभूतत्वादवाक्यार्थत्वमापतेत् ॥

ननु विध्यर्थो न भावार्थवत्फले करणं येनास्य तदङ्गत्वं स्यात् । आक्षेपकत्वात्तु तस्य फलार्थत्वमुच्यते प्रयोक्तृत्वं हि तस्य निजं रूपं यद्येवं भावार्थ एव साध्यो भवतु विध्यर्थस्य तु किमनुष्ठेयत्वमुच्यते । सो ऽपि भावार्थसिद्ध्या सम्पद्यते कृतो मया स्वामिनियोग इति व्यवहारादिति चेत् ।

भावार्थात् तर्हि निष्पत्तिर्नियोगस्य फलस्य च ।
इत्येकत्र पदग्रामे वाक्यद्वयमापते...

किं चान्विताभिधानेन विषयत्वावधारणात् ।
नियोगस्यैव भावार्थनिष्पाद्यत्वं प्रतीयते ॥
स तु भावार्थतः सिद्धो फलाय यदि कल्प्यते ।
परार्थत्वादवाक्यार्थो भवेदित्युपवर्णितम् ॥
भावार्थस्तु द्वयं कुर्याद्युगपद्वा क्रमेण वा ।
युगपन्नास्य सामर्थ्यं समत्वं च द्वयोर्भवेत् ॥

नियोगश्च शब्दैकगोचरत्वान्मा दर्शि फलं तु स्वर्गपश्वादि तेन सह निष्पद्यमानं किमिति न गृह्यते । क्रमपक्षे पूर्वं वा नियोगः पश्चात्फलं पूर्वं वा फलं पश्चाद्वा नियोगः सिद्ध्येदिति । यदि पूर्वं नियोगः तदा नियोगस्यासिद्धेर्निर्विषयाया अनुपपत्तेः करणांशे ऽपि धीप्रवृत्तिस्स्यात् ।

यथा नियोगनिष्पत्तिः प्रयाजादिकृतेन तु ।
तत्र प्रवृत्तिः शास्त्रीया भावार्थे ऽपि तथा भवेत् ॥

इष्यते इति चेत् ।

नन्वेवं तस्य लिप्सार्थलक्षणेत्यभ्यधायि यत् ।
श्येनादीनामधर्मत्वं वर्णितं तद्विरुध्यते ॥

अथ पूर्वं फलसिद्धिः ततो नियोगसिद्धिः तर्हि फलस्य तदानीं दर्शनं भवेत्सिद्धत्वात् ।

न च भावार्थवेलायां पुत्रपश्वादि दृश्यते ।
अदृश्यमानमप्येतत्सिद्धमित्यतिविस्मयः ॥

अतश्च यत्कैश्चिदुच्यते स्वर्गसिद्धिमवान्तरव्यापारीकृत्य नियोगमनेन भावार्थः सम्पादयतीति तदप्यपास्तम् । अवान्तरस्य व्यापारस्य ज्वलनादेरिव प्रधानव्यापारात्पूर्वं दर्शनप्रसङ्गादिति । अथोच्यते स्वर्गकामस्य स्वर्गं साधयितुमुद्यच्छतो यागेन योगः सम्पाद्यः श्रूयते स चेत्संपन्नः शब्दवृत्तेन फलमपि सम्पन्नमेव । आनुभाविकी तु स्वर्गसिद्धिः कालान्तरे भविष्यतीति । एतदयुक्तम् । सिद्धिद्वयानुपलम्भान्न ह्येका शाब्दी सिद्धिरन्या चानुभाविकी नामेति कालान्तरे चानुभाविकी सिद्धिः कुतस्त्येति चिन्त्यम् ।

कालान्तरे च भावार्थः क्षणिकत्वान्न विद्यते ।
शक्त्यादिरूपं चापूर्वं न भवद्भिरुपेयते ॥

भवन्तो ह्यपूर्वशब्देन धर्मशब्देन च नियोगमेवापचरन्ति न च नियोगः शक्तिवदात्मसंस्कारवद्वा कालान्तरस्थायी भवति स हि प्रेरणात्मकः कार्यरूपो वा नोभयथा ऽपि स्थैर्यमवलम्बते । तस्मैतत्स्याद् नियोगसिद्धिराशुप्रफलसिद्धिर्भवति विषयाद्यनुबन्धावच्छिन्नो ह्यसावेवानुष्ठेयः तत्र यथा तेन तेन कारकचक्रेण क्रियाकलापेन विना सम्पत्तिमलभमानः तत्तदाक्षिपति तथा ऽधिकारानुबन्धग्रन्थो ऽपि नासौ सम्पत्तिमधिगच्छतीति तमप्याक्षिपति । यस्त्वायमधिकारानुबन्धः स एवाय फलाक्षेपो न तु विधेः फलापेक्षितेत्युक्तम् । एतदयुक्तम् ।

यो हि येन विना काम न सिद्ध्येत्स तमाक्षिपेत् ।
नियोज्यमात्राक्षेपे तु नियोगो न फलात्मकः ॥

नियोज्यस्वचण्डालस्पर्शेनेव स्वर्गकामेनोत्पादमात्रेण नियोज्यता प्रतिपन्न इति कथं नियोज्याक्षेप एव फलाक्षेपः ।

ननु च स्वर्गकामो ऽत्र नियोज्यो नान्यथा भवेत् ।
यदि स्वर्गस्य सम्पत्ति नाधिगच्छेत्स्वकर्मणः ॥ नैतदेवम्

नरेच्छामात्रमेवेद न शब्दास्त्वियति क्षमः ।
नियोज्यः स्वर्गकामो हि भवेज्जीवनवानिव ॥

ननु लोके काम्यमानस्य साध्यत्व दृष्टं हरीतकीं भक्षयेदारोग्यकामस्तेन वेदे ऽपि यजेत स्वर्गकाम इति स्वर्गस्य साध्यत्वमवगमिष्यामहे । साधो लोके ऽपि कथमेतदवगत नियोज्यसमर्पकपदवाच्यपर्यालोचनेन विधिवृत्तपरीक्षया वा ।

पदार्थस्तावदेतावानेवङ्कामो ह्यसाविति ।
इद तु सिद्ध्यते तस्मादिति तस्य न गोचरः ॥
विधेरेव स्वभावश्चेदायुष्मन् साधु बुध्यसे ।
भाट्टैः किमपराद्धं ते नित्ये ऽपि फलवादिभिः ॥
अधिकार्यनुपादेयविशेषणविशेषित. ।
जीवन्वा स्वर्गकामो वा समानः काम्यनित्ययोः ॥
विधिर्यार्थस्वभावस्तु कृमेरपि तथाविधः ।
सप्रत्ययप्रेरकता विधिर्नापैति निष्फलः ॥

ननु कामाधिकारे स्वर्गः श्रूयते नित्याधिकारे तु असौ न श्रूयते अश्रूयमाणः कस्यानुरोधेन कल्प्यते । विधेरेवेति ब्रूमः । स्वर्गेन श्रुतेनापि किं करिष्यति यद्यसौ विधिना नापेक्ष्यते घृतकुल्या अस्य भवन्तीत्यादिवदश्रुतो ऽपि चासौ विधिनाकृष्यते एव । तस्माद्विधिरेव प्रमाणं न श्रवणाश्रवणे इति काम्यवन्नित्ये ऽपि फलमभ्युपगन्तव्यं न वा क्वचिदपीति ।

प्रतिषेधाधिकारे ऽपि विधिवृत्तपरीक्षया ।
एवं नरकपातादिफलयोगो न दुर्भणः ॥

येन हि दुर्विषहक्रोधाग्निकलुषितमनसा ब्राह्मणहननं सुखसाधनमिति कर्तव्यमिति गृहीतं निरर्गलरागरसिकेन सुरापानं सुखसाधनमिति गृहीतं स ततो विधिना वार्यते यदि तदसुखसाधनमिति ज्ञाप्यते । तस्मान्नित्येषु प्रत्यवायपरिहार इव उपात्तदुरितक्षय एव वा प्रतिषिध्यमानेषु कर्मसु नरकपातः फलमित्यभ्युपगमनीयम् । इतरथा ह्यर्थानर्थविवेको न सिद्ध्यति ॥

एवं च ब्रह्महत्यादेरपि नैवास्त्यधर्मता ।
किं पुनः श्येनवज्रादेरित्यर्थग्रहणं वृथा ॥
करणांशे ऽपि लिङ्मात्रः प्रवृत्तिर्यद्युपेयते ।
इतिकर्तव्यतांशे तु शास्त्राद्यदि तदप्यसत् ॥
न हि तत्करणं शुद्धं स्वफलायोपकल्पते ।
सेतिकर्तव्यताकं हि करणं करणं विदुः ॥

अवान्तरविभाग एवैष करणेतिकर्तव्यतालक्षणः सकलाङ्गोपबृंहितस्वरूपस्तु भावार्थः काम्यमानोपायतां प्रतिपद्यते नैकेनाप्यंशेन न्यूनः । अत एव काम्यानां कर्मणां सर्वाङ्गोपसंहारेण प्रयोगमिच्छन्ति । तस्मात्करणवदितिकर्तव्यतायामपि लिङ्मात्र एव प्रवृत्तिः स्यात् ॥

उभयत्रापि लिङ्मात्रः सति चैवं प्रवर्तने ।
अग्नीषोमीयहिंसादेः श्येनादिवदधर्मता ॥

यदप्युक्तं कामाधिकारेषु काम्यमानभावार्थयोरुपायोपेयभावमात्रप्रतिपादनपर्यवसितो विधिव्यापार इति तदपि न सम्यक् । विधिपुरुषयोर्हि प्रेर्यप्रेरकलक्षणः सम्बन्धः तत्र यागादयो विषयत्वेन प्रतीयन्ते नेष्यमाणोपा-

यत्वेन साध्यसाधनमात्रप्रतिपादनपर्यवसितव्यापारस्तु विधिर्विनियोगपर एव स्यात् । ततश्चाप्रवृत्तप्रवर्तकं नाम निजं रूपं जह्यात् ॥

विधेश्चतुरवस्थत्वं फलतः किल कथ्यते ।
प्रेरकत्वं च तद्रूपं सर्वावस्थानुगामि यत् ॥
कार्यात्मता ऽपि विध्यर्थे प्रेरणाचरिपूर्विका ।
प्रेर्यमाणेव सता पुंसा तत्कार्यमवधार्यते ॥
लिङादिश्रुतितश्चादौ प्रेरणैव प्रतीयते ।
साध्यसाधनसम्बन्धबुद्धिस्तद्बुद्धिपूर्विका ॥

नन्वेवं काम्येषु कर्मसु विधितः प्रवृत्ताविष्यमाणायामप्रवर्तमानः प्रत्यवेयाद्विध्यतिक्रमात् । नैवम् । स्वर्गं सिसाधयिषोस्तत्राधिकारादन्यस्त्वनधिकृत एव क्षत्रियादिरिव वैश्यस्तोमे नासावकुर्वन् प्रत्यवायमर्हति । स्वर्गार्थी तु विधितः प्रवर्तते एव लिप्सया तु करणांशे प्रवृत्तिरिष्यमाणा क्रत्वर्थमितिकर्तव्यतांशमपि सैव स्पृशेत् क्रतूपकारकामो हि तत्र प्रवर्तते इत्येवं सर्वत्र विधिहेतुत्वमिदमेवेत्यलं प्रसङ्गेन । अपि च ।

प्रमाणान्तरसम्पर्कविकले भवतः कथम् ।
नियोगात्मनि वाक्यार्थे व्युत्पत्तिर्व्यवहारतः ॥

नन्नुक्तमाकूतविशेषपूर्विका चेष्टात्मनिष्ठा दृष्टा परत्रापि तथा ऽनुमानमित्ययुक्तमिदम् । स्वात्मन्यपि प्रेरणावगमनिमित्ताभावान्न ह्यात्मसंविदिव स्वप्रकाशा प्रेरणा । संवित्स्वप्रकाशेति चेत् तदुत्पादे तर्हि निमित्तं मृग्यम् । न तावच्छब्दस्तदानीं व्युत्पत्त्यभावात् स्वात्मनि प्रेरणावगमपूर्विका हि चेष्टामुपलब्धवतः परत्र चेष्टादर्शनात्तदनुमानं सेत्स्यति तन्निमित्तं लिङादिशब्द इति भोत्स्यते स पुनर्व्युत्पत्तिकाले स्वात्मन्येव प्रेरणावगमः चिन्त्यो वर्तते । प्रमाणान्तरात् तदवगम इति चेद् उनिष्टाविद्धं शब्दैकगोचरत्वम् । या चेयं पूर्वावधारितसुखसाधनभावे कपित्थादौ स्वात्मनि प्रवृत्तिरुपलब्धा तत्र प्रेरकत्वेन फलार्थिता निर्ज्ञाता नान्या का चित्प्रेरणा । तदुक्तं स्मरणादभिलाषेण व्यवहारः प्रवर्तते इति । फलविषया हीच्छा तत्र स्वसंवेद्या ॥

अतश्च प्रेरकज्ञानं शब्दादपि परस्य यत् ।
कल्प्यते कल्प्यतां तत्र प्रेरिका सैव सुन्दरी ॥

चपेटापरिहाराय मोदकप्राप्तये ऽपि वा ।
प्रवर्तते वटुर्नासौ जुहुधीति नियोगतः ॥

कथं तर्ह्येवमाचष्टे आचार्यचोदितो ऽहं जुहोमीति । अस्त्वयं व्यपदेशः आचार्यचोदना तु न तत्र कारणम् अपि तु हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थित्वमेवेत्यतः फलं प्रवर्तकं युक्तम् अनुभवसाक्षिकत्वात् । ये ऽप्याहुः प्रयोक्ताशयस्य प्रवर्तकत्वं यतो ऽननुविधेयस्य वचनान्न प्रवर्तमानः कश्चिद् दृश्यते अनुविधेयस्य पुंसः किं चिदब्रुवतो ऽपि भ्रूभङ्गादिना ऽऽशयमवगम्य प्रवर्तते इति । एतदप्ययुक्तम् । यतः प्रयोक्त्राशयानुमानेन स्वार्थसम्भावनया लोकः प्रवर्तते न पुनः प्रयोक्तैव प्रीयतामिति तत्प्रीतिरपि स्वप्रीतिहेतुत्वेनार्थ्यते न तत्प्रीतित्वेन । बुद्धो ऽपि हि नाम सकलसत्त्वहितप्रतिपन्नः परार्थं स्वप्रयोजनायैव सम्पादयति परार्थसम्पादनद्वारकं तु तत् । तस्मात्स्वप्रीतिरेव प्रवर्तिका प्रयोक्त्राशयस्य च प्रवर्तकत्वे वेदार्थप्रयोक्त्राशयानवधारणादप्रवृत्तिरेव प्राप्नोति तस्मात्फलमेव प्रवर्तकम् । यत्पुनः फलस्य प्रेरकत्वे दूषणमभ्यधायि सिद्धासिद्धविकल्पानुपपत्तेरिति तदप्ययुक्तम् । इच्छाविषयीकृतस्य प्रवर्तकत्वाभ्युपगमात् । असिद्धे कथं नेति चेद् असिद्धत्वादेव । इदानीं च तदसिद्धं नैकान्तासिद्धस्वरूपमेव खपुष्पवत् ॥

सुखे दुःखनिवृत्तौ वा पुंसां भवति कामना ।
न पुनर्व्योमपुष्पादि कश्चित्कामयते नरः ॥

ये ऽपि रागादेः प्रवर्तकत्वमभ्युपगतवन्तः तैरपि कामनाविषयीकृतं फलमेव प्रवर्तकमभ्युपगतम् । इच्छाविशेषा एव हि रागादयः । यदपि श्रेयस्साधनं प्रवर्तकमुच्यते तदपि न चारु । सत्यामपि श्रेयःसाधनतायामनर्थित्वेन प्रवृत्त्यभावात् । नन्वर्थिनो ऽपि नानियतविषया प्रवृत्तिः अपि तु निर्धारितश्रेयःसाधनभावे ऽर्थे तस्मात्तत्साधनावगमः प्रवर्तकः । सत्यम् । द्वये सत्यपीच्छैव प्रवर्तिका वक्तुं युक्ता तस्यां प्रवृत्तिदर्शनात् । प्रवृत्तिर्हि नाम प्रयत्नः प्रयत्नश्चेच्छाकार्य इति काणादाः । विषयनियमे तु श्रेयस्साधनस्य कारणं न प्रवृत्त्युत्पादे । किं च भावनावगतं श्रेयस्साधनत्वं प्रवर्तकमिष्यते तेनास्य न पृथगभिधानं युक्तम् । भावनायाः त्र्यंशत्वेन तत्स्वरूपावगमसमये एतदंशयोः स्वर्गयागयोः साध्यसाधनभावावगतिसिद्धेः । न चांशद्वयावच्छिन्नस्य व्यापारस्य

श्रेयस्साधनत्वं रूपं यदनुभाषितम् अनिष्पन्नस्य तस्य ताद्रूप्याभावान्न ह्यनिष्पन्ने गवि तदेकदेशे सास्नादौ गोत्वरूपं सामान्यं निविशते यथा यवपूरणमन्तरेण भावनाख्यव्यापारनिष्पत्तिरिति । यत्तु लिङादेः शब्दस्य तद्व्यापारस्य वा प्रेरकत्वमुच्यते तत्प्रागेव प्रतिक्षिप्तम् । विधिरपि स्वमहिम्ना न प्रेरकस्साध्यसाधनसम्बन्धावबोधपुरस्सरे तु तस्य प्रवर्तकत्वे फलस्यैव प्रवर्तकत्वमिदमनन्तरमभिहितं भवति ॥

इष्टस्याह प्रेरकत्वं चेत्फलं दर्शयतो विधेः ।
प्रत्ययादिसमानत्वात्स्वातन्त्र्यं तस्य हीयते ॥
स वाच्यः फलशून्यत्वे सुतरामस्वतन्त्रता ।
यद्रिक्तमर्थं मूढो ऽपि न कश्चिदनुतिष्ठति ॥

को हि नाम निष्फलमर्थं प्रेक्षावाननुतिष्ठेत् । ननु फले ऽपि दर्शिते केचित्तत्र न प्रवर्तन्त एव । किं वातः कामं मा प्रवर्तिषत न हि कारको विधिरपि तु ज्ञापक इत्युक्तम् । ननु फलमप्रदर्शयन्नपि ज्ञापयेत् न ज्ञापयितुमुत्सहते प्रेक्षावान् हि ज्ञाप्यते न च फलं विना ऽसौ तया ज्ञापितो भवति इत्यलं बहुभाषितया ॥

फलस्यैवेष्यमाणस्य पश्यन्प्रेरकतामतः ।
यमर्थमधिकृत्येति सूत्रं व्यधित सूत्रकृत् ॥

तस्मात्पुंसः प्रवृत्तौ प्रभवति न विधिर्नापि शब्दो लिङादि-
र्व्यापारो ऽप्येतदीयो न हि पटुरभिधाभावनानामधेयः ।
न श्रेयस्साधनत्वं विधिविषयगतं नापि रागादिरेवं
तेनाख्यत्काम्यमानं फलममलमतिः प्रेरकं सूत्रकारः ॥

आह ।

परदत्तं प्रतिक्षिप्य प्रेरकं कथितं फलम् ।
एव परमतद्विष्टैर्वाक्यार्थस्स्वयमुच्यताम् ॥

उच्यते । यमर्थमधिकृत्य पुरुषः प्रवर्तते तत्प्रयोजनम्*इति वदता सूत्रकृता फलं प्रवर्तकमिति प्रदर्शितम् । प्रमाणेनायं खलु ज्ञाता ऽर्थमुपलभ्य

* न्यायसूत्रम् । अ १ आ १ सू० २४ ।

तमीप्सति जिहासति वा तस्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य समीहा प्रवृत्तिरुच्यते सामर्थ्यं पुनरस्याः फलेनाभिसम्बन्ध* इति च ब्रुवाणो भाष्यकारोऽपि फलेप्सा प्रवर्तिका प्रादीदृशदिति तदीया सरणिमनुसरद्भिरस्माभिरपि तथैव तत्कथितम् । वाक्यार्थस्तु न क्व चिदपि सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां सूचित इति चेत् पृथक्प्रस्थाना इमा विद्याः । प्रमाणविद्या चेयमान्वीक्षिकी न वाक्यार्थविद्येति । यथैव पदार्थोऽपि कस्मादिह दर्शितः व्यक्त्याकृतिजातयः पदार्थ इति । स्थाने प्रश्नः स तु शब्दानामर्थस्पर्शिता वदन्तः दूरन्तं च शमयितुं शब्दप्रामाण्यसिद्धये सूत्रकृता यत्नः कृतः । यद्येव वाक्यार्थमपि बाह्यं वास्तवमन्तरेण शब्दप्रमाणता न प्रतिष्ठां लभते इति तत्रापि प्रयत्नः कर्तव्य एव । सत्यम् । पदार्थप्रतिपादनयत्नेनैव तु कृतेन तत्र यत्नं कृतं मन्यते सूत्रकारः । यदयं पृथक्पदार्थेभ्यो न वाक्यार्थमुपदिशति स्म । तस्मादयमस्याशयः । पदार्थ एव वाक्यार्थ इति । तत्किममुमेव पक्षमनुमेदामहे पदार्थ एव वाक्यार्थ इति । बाढं ब्रूमः । किं च नैकपदार्थो वाक्यार्थः अनेकस्तु पदार्थो वाक्यार्थः । नन्वनेकोऽपि भवन्पदार्थ एवासौ न च पदार्थो वाक्यार्थो भवितुमर्हति सामान्ये हि पदं वर्तते विशेषे वाक्यम् अन्यच्च सामान्यम् अन्यो विशेषः अन्यथाप्युक्तम् यत्राधिक्यं स वाक्यार्थ इति तस्मादन्यः पदार्थः अन्यश्च वाक्यार्थः । उच्यते । यदेतदुक्तमस्माभिरनेकः पदार्थो वाक्यार्थो न पुनरेक इति तत्र गृहीतमायुष्मता । एतदुक्तं भवति परस्परं संसृष्टपदार्थसमुदायो वाक्यार्थ इति । संसर्ग एवाधिक इति यत्राधिक्यमित्युच्यते । न चानाश्रितविशेषत्वेन संसर्ग उपपद्यते इति विशेषो वाक्यार्थ इत्युच्यते संसर्गस्तु स्वरूपतो न वाक्यार्थोऽपदार्थत्वात् । गां शुक्लामानयतामिति पदार्थग्रामे संसर्गवाचिनः पदस्याश्रवणात् । श्रवणेऽपि सुतरामनन्वयात् गौः शुक्ला आनीयतां संसर्ग इति कोऽस्यार्थः । तस्मात्संसृष्टो वाक्यार्थो न संसर्गः । तदुक्तम् व्यतिषक्ततोऽवगतेर्व्यतिषङ्गस्येति । न च तन्तुभिरिव पटो वीरणैरिव कटः तदतिरिक्तोऽवयविस्थानीयः पदार्थैर्निर्वर्त्यमानो वाक्यार्थ उपलभ्यते । जातिगुणक्रियावगमेऽपि अवयविबुद्धेरभावात् । न च पदार्थावयवी वाक्यार्थः । तेन पृथग् वाक्यार्थं नोपदिष्टवानाचार्यः । ननु गुणप्रधान-

* न्यायभाष्ये चतुर्थं वाक्यम् ।

भावमन्तरेण न संसर्गो ऽवकल्पते न चैकस्मिन्वाक्ये बहूनि प्रधानानि भवन्ति प्राधान्यमेव हि तथा सति न स्यात् । गुणास्तु बहवो भवन्ति तदिदमनेकगुणोपरक्तमेकं किं चित्प्रधानं स वाक्यार्थ इति तद्विषयैवमेकस्वभावा बुद्धिः । सत्यम् । तथा ऽपि ते एव संसृष्टाः पदार्था अवभासन्ते न तदारव्यः कश्चिदेकः संसर्गविद्धिकृतस्तु गुणप्रधानभावो ऽभ्युपेयते । स च गुणप्रधानभावो न नियतो येनैकमेवेदं प्रधानमिति व्यवस्थाप्येत । क्व चित्क्रिया प्रधानं कारकं गुणः व्रीहिभिर्यजेतेति । क्व चित्कारकं प्रधानं क्रिया गुणः द्रव्यस्य चिकीर्षितत्वेनावगमाद् व्रीहीन् प्रोक्षतीति ।

सिद्धतत्त्वं क्व चित्साध्यं तत्तत्त्वमितरत्क्व चित् ।
शब्दप्रयोगतात्पर्यपर्यालोचनया भवेत् ॥

तस्माद्गुणप्रधानभावानियमादन्योन्यसंसृष्टः पदार्थसमुदायो वाक्यार्थ इति यतावदेव श्रेयः । संसर्गावगमे च सर्ववादिनामविवादः ।

वाक्यार्थं मन्वते ये ऽपि नियोगं भावनां क्रियाम् ।
तैरप्यन्योन्यसंसृष्टः पदार्थग्राम इष्यते ॥

ननु संसर्गवदन्यव्यवच्छेदो ऽपि गम्यते गौः शुक्ल आनीयतामिति श्रुते कृष्णादिभ्यो व्यवच्छिद्यते । अन्यापोहस्तु न पदार्थ इत्युक्तम् । तस्मान्न भेदो वाक्यार्थः । ननु संसर्गो ऽपि न शब्दार्थः । सत्यम् । स हि शब्दस्याभिधेयो न भवति न तु ततो न प्रतीयते । अनभिधेयः कथं प्रतीयते इति चेद् यतदग्रे निर्णेष्यते । व्यवच्छेदे तु न सा गतिस्तस्मात्संसृष्टाः पदार्था वाक्यार्थ इति स्थितम् । अथ वा गुणीभूतेतरपदार्थानुगृहीत एक एव प्रधानभूतः पदार्थो वाक्यार्थ इत्येकाकारप्रतीतिबलादुपेयताम् । एकस्त्वयमवाक्यार्थ इति न निर्णेतुं शक्यते । यदि त्ववश्यमेकस्य कस्य चिदभिषेककलशो दातव्यः तत्फलस्यैव दीयताम् । न हि निष्प्रयोजनं किं चिद्वाक्यमुच्चार्यते ।

क्व चित्स्वभावात्पदोपात्तं क्व चित्प्रकरणागतम् ।
क्व चिदालोचनालभ्यं फलं सर्वत्र गम्यते ॥

सकलेन च कारककलापेन क्रिया निर्वर्त्यते क्रियया च फलं न तु फलेनान्यत्किमपि निर्वर्त्यते इति प्रधानत्वात्फलमेव वाक्यार्थः । ननु फलमपि

पुरुषार्थमिति पुरुषः प्रधानं स्यात् । नैतदेवम् । फलं सुखात्मकत्वात्पुरुषाश्रितं भवति सुखादीनामात्मगुणत्वान्न चैतावता पुरुषः प्रधानं सो ऽपि हि फलार्थमेव यतते भावना तावत्फलनिष्ठ एव व्यापारः नियोगस्यापि फलं विना न प्रवर्तकत्वमित्युक्तम् । क्रियाया अपि केवलाया वाक्यार्थत्वमपास्तम् ।

तस्मात्फलस्य साध्यत्वात्सर्वैश्च तदवर्जनात् ।
क्रियादीनां च तादर्थ्यात्तस्य वाक्यार्थतेष्यते ॥

ननु फलस्य स्वर्गादेः निसर्गतः सिद्धरूपत्वात्कारकैस्सह सम्बन्धो न प्राप्नोति सिद्धस्य च कः संबन्धः । क्रियागर्भे इति चेत्तर्हि फलमपि कारकाण्यपि क्रियया सम्बध्यन्ते को विशेषः । सत्यं परं तु कारकाणि साधनत्वेन फलं तु साध्यत्वेन क्रियया हि फलं साध्यते न फलेन क्रियेत्यतः फलस्यैव प्राधान्यमिति सिद्धम् ।

अन्योन्यसंगतिविशेषित एव यस्मा-
द्वाक्यार्थभावमुपयाति पदार्थपुञ्जः ।
एतच्च चेतसि निधाय ततो न भिन्नं
वाक्यार्थमभ्यधित कं चन सूत्रकारः ॥

प्राधान्ययोगादथ वा फलस्य वाक्यार्थता तत्र सतां हि यत्नः ।
प्रयोजनं सूत्रकृता तदेव प्रवर्तकत्वेन किलोपदिष्टम् ॥

अपरे पुनर्लिङादिशब्दश्रवणे सति समुपजायमानमात्मस्पन्दविशेषमुद्योगं नाम वाक्यार्थमाचक्षते तत्स्वरूपं तु वयं न जानीमः । को ऽयमात्मस्पन्दो नामेति । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारा हि नवात्मनो गुणा विशेषगुणा भवन्ति नान्ये । तत्रायमात्मस्पन्दो बुद्धिर्वा स्यात्प्रयत्नो वा इच्छाद्वेषयोरन्यतरो वा । अन्ये तु विकल्पयितुमपि न युक्ताः । तत्र यदि बुद्धिरात्मस्पन्द उच्यते तर्हि प्रतिभा वाक्यार्थ इत्युक्तं भवति न नूतनं किं चिदुत्प्रेक्षितमेतत् । अथ प्रयत्न आत्मस्पन्दः तर्हि भावनाया नामान्तरकरणमुद्योग इति । अथेच्छाद्वेषयोरन्यतरो ऽसौ तर्हि सुखेच्छा दुःखजिहासा वा वाक्यार्थ इत्यत्रपादपक्ष एवायं नापूर्वं किं चित् । अथापि भाट्टपरिकल्पितो व्यापार आत्मस्पन्दः सो ऽपि भावनैव नार्थान्तरम् । अथानुमेयः प्रेरकः कश्चिदयं उद्योगः स तर्हि नियोग एव उपसर्गान्यत्वमिदं न वस्तु अन्यत् ॥

तस्मादश्रुतपूर्वेण क्रममुद्योगपर्वणा ।
स भारतमनुष्याणां गोचरो न तु मादृशाम् ॥

अन्ये तु प्रतिभा वाक्यार्थे इष्यते तत्पक्षस्तु संसर्गनिर्भासज्ञाननिराकरणेन प्रागेव प्रतिक्षिप्तः ॥

प्रतिभा खलु विज्ञानं तच्च शब्देन जन्यते ।
न तु शब्दस्य विषयो रूपधीरिव चक्षुषः ॥

बाह्यस्य विषयस्याभावात्सैव विषय इति चेन्न तस्य समर्थितत्वात् । यो ऽपि व्याघ्र आयात इत्युक्ते शूरकातरनराधिकरणनानाकारकार्योत्पादः स बाह्ये ऽर्थे व्याघ्रागमनादौ प्रतिपन्ने वासनानुसारेण भवन् प्रतिभामात्रहेतुको भवति । तस्य हि ज्ञायमानो ऽर्थः कारणं न तज्ज्ञानमात्रम् । अर्थस्तदानीं नास्तीति चेद् विप्रलम्भवाक्यमिदम् असत्यार्थं भविष्यति न त्वबाह्यविषयं तत् । यथा ऽवस्थिते वनितात्मनि बाह्ये ऽर्थे वासनानुसारेण कुणप इति कामिनीति भक्ष्यमिति प्रतिभा भवन्ति तथा शब्दार्थे ऽपि व्याघ्रागमने ऽवगते शूराणामुत्साहः कातराणां भयमित्यादि कार्यं भवति न त्वेतावता प्रतिभा शब्दार्थो भवितुमर्हति । तस्माद्वाक्यप्रयोजनत्वेन वा यदि प्रतिभा वाक्यार्थः कथ्यते कथ्यतां नाम न त्वसौ शब्दस्याभिधेया । अनभिधेया ऽपि संसर्गवद्वाक्यार्थ इति चेत्तत्राप्युक्तम् । संसृष्टो वाक्यार्थो न संसर्गः । एवमिहापि प्रतिभान्तो ऽर्थो वाक्यार्थो न प्रतिभेति । शब्दस्य च प्रत्यक्षवद्वर्तमानार्थनिष्ठत्वाभावाद् अनागताद्यर्थाभिधायिनो ऽर्थासन्निधानेन प्रतिभापरत्वं यदुच्यते तदप्ययुक्तम् । अनागतादिविषयत्वे ऽपि तस्यार्थविषयत्वं प्रसाधितमिति कृतं विस्तरेण ॥

वाक्यार्थः परमार्थ एव तदयं नो कल्पनानिर्मितः
तद्वानप्युदितः पदस्य विषयस्तेनार्थसंस्पर्शिता ।
अप्रामाण्यमतश्च बाह्यविषयाभावेन यद्वर्ण्यते
तच्छब्दस्य निरस्तमित्यकलुषं प्रामाण्यमस्य स्थितम् ॥

इति न्यायमञ्जर्यां पञ्चममाह्निकम् ॥

ननु नाद्यापि शब्दस्य नित्यत्वेऽपि प्रमाणता ।
बीजं पदार्थवाक्यार्थबुद्धेर्न हि निरूपितम् ॥

उच्यते । किमत्र निरूपणीयं यदनन्तरं यद्भवति तत्तस्य निमित्तम् । पदवाक्यश्रवणे च सति पदार्थवाक्यार्थसंप्रत्ययो भवतीति ते एव तत्र निमित्तम् । किं पुनरिदं पदं नाम किं च वाक्यमिति । उक्तमत्र वर्णसमूहः पदं पदसमूहो वाक्यमिति । नन्वेतदेव न क्षमन्ते न हि वर्णानां समूहः कश्चिदस्ति वास्तवः तेन कुतस्त्यसमूहः पदं भविष्यति तदभावाच्च नतरां पदसमूहो वाक्यमवकल्पते न च वर्णानां व्यस्तसमस्तविकल्पोपहतत्वेन वाचकत्वमुपपद्यते तस्मादन्य एव स्फोटात्मा शब्दोऽर्थप्रतिपादक इति प्रतिजानते । नन्वेवमस्तु स्फोटोऽन्य एवार्थप्रतिपादको भवतु का क्षतिर्नैयायिकानाम् । कथं न क्षतिः आप्तप्रणीतत्वेन हि शब्दस्य प्रामाण्यं तैरुक्तम् । स्फोटस्य च नित्यत्वेन नाप्तप्रणीतत्वमतश्च यस्यानित्यत्वं वर्णात्मनः शब्दस्य साधितं नासावर्थप्रतीतिहेतुरतो न प्रमाणम् । यश्चार्थप्रतीतिहेतुः स्फोटात्मा शब्दस्तस्य नानित्यत्वं न चाप्तप्रणीतत्वमित्यस्थाने नैयायिकाः क्लिष्टा भवेयुः । तस्मादनित्यानां वर्णानामेव वाचकत्वं प्रतिष्ठापनीयं पराकरणीयश्च स्फोट इति तदुच्यते । गकारादिवर्णागमे सत्यर्थप्रतीतिभावात्तदभावे चाभावात्तेषामेवार्थप्रत्यायनसामर्थ्यम् । ते एव च श्रवणकरणकावगमगोचरतया शब्दव्यपदेशभाज इति न प्रतीत्यनुसारकृतः स्फोटो नाम शब्दः कश्चित्प्रत्यक्षानुमानातीतः परिकल्पनीयः । आह कथमेवं भविष्यति दुरापेता इमे मनोरथाः कुतो वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वं ते हि वर्णा गकारादयोऽर्थं प्रतिपादयन्तः समस्ताः प्रतिपादयेयुः व्यस्ता वा । न तावद्व्यस्ताः एकैकवर्णाकर्णने सत्यप्यर्थप्रतीतेरनुत्पादात् । सामस्त्यं वर्णानां नास्त्येव । तद्धि सत्तामात्रेण वा स्यात्प्रतीयमानत्वेन वा । नैयायिकपक्षे तावत्सत्तया यौगपद्यमविद्यमानम् आशुविनाशिनः शब्दस्य दर्शितत्वात् । यद्यपि मीमांसकमतेन नित्यः शब्द इष्यते तथापि सत्तया यौगपद्यस्य सकलवर्णसाधारणत्वात्केन वर्णसमुदायेन कोऽर्थः प्रत्याय्यतेति नावधार्यते । उच्यते न चक्षुरादीनामिव वर्णानां कारकत्वं येनागृहीतानामपि सतां यौगपद्यमात्रमर्थप्रत्ययनाङ्गं स्यात् । ज्ञापकत्वात्तेषां गृहीतानां सतां धूमादिवत्प्रत्यायकत्वमिति ग्रहण-

तावेव सामस्त्यमुपयुज्यते इति । एतदप्यघटमानम् । प्रतीतिसामस्त्य हि किमेकवक्तृप्रयुक्तानां वर्णानामुत नानापुरुषभाषितानाम् । तत्रानेकपुरुषभाषितानां कोलाहलस्वभावत्वेन स्वरूपभेद एव दुरवगम इति कस्य सामस्त्यमसामस्त्यं वा चिन्त्येत । सत्यपि वा तथाविधे सामस्त्ये नास्त्येवार्थप्रतीतिः । एकवक्तृप्रयुक्तानां तु प्रयत्नस्थानकरणक्रमापरित्यागादवश्यम्भावी क्रमः क्रमे च सत्येकैकवर्णकरणिकार्थप्रतीतिः प्राप्नोति न चासौ दृश्यते इति व्यस्तसमस्तविकल्पानुपपत्तेर्न वर्णा वाचकाः । वर्णविषया अपि बुद्धयस्तथैव विकल्पनीयाः । ता अपि न युगपत्सम्भवन्ति क्रमे च सत्येकैकवर्णबुद्धेरर्थसम्प्रत्ययः प्रसज्यते इति । यदप्युच्यते पूर्वपूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितो ऽन्त्यवर्णः प्रत्यायक इति तदप्ययुक्तम् । संस्कारो हि नाम यदनुभवजनितः तद्विषयमेव स्मरणमुपजनयति न पुनरर्थान्तरविषयं ज्ञानमिति । स्मृतिद्वारेण तर्ह्यर्थप्रत्यायको ऽसौ भविष्यतीति चेद् एतदपि नास्ति । ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्गादन्त्यवर्णज्ञानानन्तरं हि पूर्ववर्णस्मरणमिव समयस्मरणमपि तदैवापतति ततश्च ज्ञानयौगपद्यम् । न च क्रमोत्पादे किं चित्कारणमुत्पश्यामः । अथापि तेन क्रमेण भवेत् तथा ऽपि तदानीमन्त्यवर्णज्ञानमुपरतमिति कस्य साहायकं पूर्ववर्णस्मृतिर्विदधातीति । एतच्चानेकपूर्ववर्णविषयामेकां स्मृतिमभ्युपगम्योक्तं न पुनरेका सर्ववर्णगोचरा स्मृतिः । कुतः ।

भिन्नोपलम्भसम्भूतवासनाभेदनिर्मिताः ।
भवेयुः स्मृतयो भिन्ना न त्वेका ऽनेकगोचरा ॥

अथ यदेत्सकलनाज्ञानमेकं सदसद्वर्णगोचरं भविष्यति तद्रूपारूढाश्च वर्णा अर्थं प्रत्याययिष्यन्तीति तदपि दुराशामात्रम् । तथाविधज्ञानोत्पत्तौ कारणाभावान्न चेन्द्रियमतीतवर्णग्रहणसमर्थं न संस्कारो वर्तमानग्राही भवति न च युगपदिन्द्रियसंस्कारश्चैमां बुद्धिं जनयतः संस्कारस्य सहचरदर्शनाद्याहितप्रबोधस्य सतः स्मरणमात्रजन्मनि निर्ज्ञातसामर्थ्यस्येन्द्रियेण व्यापाराभावात् । तस्मान्न वर्णा वाचकाः । अतश्चैव यदि ते वाचका भवेयुर्विपरीतक्रमप्रयुक्ता अप्यर्थं गमयेयुः । क्रमश्चेदपेक्ष्यते स व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ततया चिन्तनीयः । अव्यतिरेके ते एव ते वर्णा इति कथं न बोधकाः व्यतिरेके तु किमप्य-

धिकं वाचकमभ्युपगतं भवतीति मत्पक्षमाजिगमिषति भवान् । ननु व्युत्पत्तिवशेन शब्दोऽर्थप्रत्यायकतामुपयाति व्युत्पत्तौ च यावन्तो यत्क्रमका वर्णा यमर्थमभिवदन्तो दृष्टास्ते तावन्तस्तत्क्रमकास्तमर्थमभिवदिष्यन्तीति किं विकल्पमालया । तदुक्तम्* ।

यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादने ।
वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधका इति ॥

तदुच्यते । व्युत्पत्तिरेवेयं विचारणीया वर्तते परावगतिपूर्विका हि शब्दात्स्वयमवगतिः परावगतौ च के कियन्तः कथं कमर्थं प्रतिपादयन्तोऽनेन दृष्टा येभ्यः तथैव तमर्थं प्रतीयादिति दुरधिगमा हि वर्णवर्तनी ।

यावन्तो यादृशा ये चेत्येवं तावत्प्रभाषसे ।
कियन्तः कीदृशाः के चेत्येवं यावन्न पृच्छ्यसे ॥

तस्मात्सर्वप्रकारमवाचका वर्णाः । अस्ति चेयं शब्दादुच्चारितादर्थावगतिर्न चेयमकारणिकैव भवितुमर्हति तदस्याः कारणं स्फोट इति । कार्यानुमानमिदमस्तु परिशेषानुमानं वा अर्थापत्तिर्वा सर्वथाऽर्थप्रतीतिलक्षणकार्यवशात्कल्प्यमानं तत्कारणं स्फोट इत्युच्यते । स च निरवयवो नित्य एको निष्क्रमक इति न वर्णपक्षलक्षणदूषणपात्रतां प्रतिपद्यते । अतश्च स्फोटोऽर्थप्रतिपादकः तत्र शब्दादिति प्रातिपदिकार्थोऽप्युपपन्नः । अथ वर्णाः शब्दशब्देनोच्यन्ते ते चार्थप्रतिपादकास्तथापि शब्दादित्येकत्वं विभक्त्यर्थो न संगच्छते शब्देभ्यः प्रतिपद्यामहे इति व्यवहारः स्यात् । स्फोटात्मनि तु शब्देऽर्थप्रतिपादके इष्यमाणे शब्दादिति प्रातिपदिकार्थो विभक्त्यर्थश्च द्वयमप्युपपन्नम् । ननु न स्फोटः शब्दशब्देनोच्यते किं तु वर्णा एव श्रोत्रग्राह्ये ह्यर्थे शब्दशब्दः प्रसिद्धः ते च श्रोत्रग्राह्या इति । नैतदेवं शब्दत्वस्यापि श्रोत्रग्रहणात्मनो निर्झरझांकाररवप्रभृतीनां च सत्यपि श्रोत्रग्राह्यत्वे शब्दकार्यनिर्वर्तकत्वानुपपत्तेः । तस्माद्यतोऽर्थप्रतिपत्तिस्स शब्दः अर्थप्रतिपत्तिश्च स्फोटादेव न वर्णेभ्य इति स्फोट एव शब्दः । नन्वेवं सति धूमादीनामप्यर्थप्रतीतिहेतुत्वाच्छब्दत्वं प्राप्नोति । मैवं वादीः अथ गौरित्यत्र श्रोत्रजप्रतिभासे बहवोऽर्थाः प्रतिभासन्ते तत्र कस्तेषां शब्द इत्युपक्रम्य यतोऽर्थप्रतिपत्तिस्स

* श्लोकवार्तिके स्फोटवादे श्लो॰ ६९ ।

शब्द इत्युपचर्यते कुतो धूमादीनां शब्दत्वशङ्कावकाशः । ननु चेयमर्थप्रतीतिर्वर्णेषु भवत्सु भवन्ती तेष्वभवत्सु चाभवन्ती तानुत्सृज्य कथं स्फोटकार्यतामुपयायात् । उच्यते अनन्यथासिद्धं तद्भावभावित्वं तत्कार्यतामवगमयति नान्यथासिद्धमिदं त्वन्यथासिद्धम् । का पुनरन्यथासिद्धिः स्फोटव्यञ्जकत्वाद्वर्णानां तदानन्तर्यमर्थप्रतीतिरुपप्लवते वर्णाभिव्यक्तः स्फोटो ऽर्थप्रतिपत्तिमादधाति भ्राम्यति जनो वर्णैरियमर्थप्रतीतिरुत्पादितेति । ननु स्फोटव्यक्तावपीदानीं वर्णानां क्व गतास्ते व्यस्तसमस्तविकल्पाः । आह च भट्टः* ।

यस्यानवयवः स्फोटो व्यज्यते वर्णबुद्धिभिः ।
सो ऽपि पर्यनुयोगेन नैवानेन विमुच्यते इति ॥

भाष्यकृता ऽपि† ननु संस्कारकल्पनायामदृष्टकल्पनेत्याशङ्क्य प्रतिविहितं शब्दकल्पनाया सा च शब्दकल्पना चेति। नैष दोषः। न स्फोटव्यक्तौ विकल्पाः प्रभवन्ति । कुतः एके तावदाचक्षते प्रथमवर्णश्रवणेनैव स्फोटो ऽभिव्यक्तो भवति न च द्वितीयादिवर्णवैफल्यं तदवगतेरेवातिशयकरणाद्यथा रत्नपरीक्षकाणां प्रथमदर्शने रत्नरूपममलमप्रकाशमानमपि पुनः पुनः परीक्षमाणानां चरमे चेतसि चकास्ति निरवद्यं रत्नतत्त्वम् । एवमिहापि प्रथमवर्णश्रुत्या व्यक्ते ऽपि स्फोटे स्फुटतरप्रतीत्यै वर्णान्तराणि प्रयोक्ष्यन्ते इति । अपरे तु वदन्ति ध्वनय एव स्फोटस्य च व्यञ्जकाः तैश्च महद्भिरनवयव एव एष स्फोटो ऽभिव्यज्यमानस्ताल्वादिस्थानकरणसंयोगोपाधिवशोपप्लवमाननानाकारगकारादिभागयोगीव प्रतिभासते । महता चञ्चलत्वादुच्चारितप्रध्वंसिनस्ते न कल्पनिकाकारमवभासयन्ते । दृष्टं चोपाधिवशादसत्यमपि रूपमवभासमानं यथा कृपाणमणिदर्पणादिव्यञ्जकभेदेन श्यामदीर्घादिरूप वदनस्य । नादात्मको हि शब्दो वीणावेणुमृदङ्गपटहादिव्यञ्जकभेदेन नानात्वमुपगच्छन्दृश्यते तस्मान्न पारमार्थिका एव ते वर्णाः न च स्फोटस्य व्यञ्जका इति क्व समस्तव्यस्तविकल्पाः प्रभवेयुः । उपाधिभेदेन प्रतिभासमाना असत्याकाराश्च ते ऽर्थप्रत्ययान्वयव्यतिरेकानुविधायिनो दृश्यन्ते तेन यदुच्यते शब्दकल्पनाया कल्पनाद्वैगुण्यमिति तत्रैकगुणा ऽपि कल्पना नास्ति का कथा द्वैगुण्यस्येति । तस्मात्स्फोटात्मकादेव शब्दादर्थप्रत्ययो

* श्लोकवार्तिके स्फोटवादे श्लो० ९४ । † शाबरभाष्ये अ० १ पा० १ सू० ५ ।

वर्णानुविधायित्वं तु तस्यान्यथासिद्धमिति सिद्धम् । अपि च तार्किकाणामनुमानप्रियत्वात्तत्परितोषायेदमनुमानमभ्यधायि न परमार्थतः परमार्थतस्तु श्रोत्रे प्रत्यये प्रतिभासमानः प्रत्यक्ष एव स्फोटः । आह किमिदमपूर्वं तस्कराचरितं वर्तते वर्णाः प्रत्यक्षमुपलभ्यमाना अपि दुर्भगा न प्रत्यक्षाः स्फोटः पुनरनवभासमानो ऽपि सुभगः प्रत्यक्ष इति । उच्यते न ब्रूमः वर्णा न प्रत्यक्षा इति ते पुनरसन्तो ऽपि उपाधिवशाद्वदनदैर्घ्यादिवदवभासन्ते । शब्दस्त्वेको निरवयवः प्रतीयते तथा च पदमिति वाक्यमित्येकाकारप्रतीतिरस्ति न च भिन्ना वर्णास्तस्यामालम्बनीभवन्ति न हि सामान्यप्रत्ययो व्यक्त्यालम्बनो ऽवयविप्रत्ययो वा ऽवयवालम्बनः । न च सेनावनादिबुद्धिवद-यथार्था पदवाक्यबुद्धिः बाधकाभावात् । एकार्थप्रत्ययवत्त्वोपाधिकृतेयमेकाकारा बुद्धिरिति चेदेकार्थप्रतीतिरिदानीं कुतस्त्या । पदवाक्यप्रतीतिपूर्वका हि पदार्थवाक्यार्थप्रतीतिः पदार्थवाक्यार्थप्रतीत्याल्यकार्यैक्याच्च पदवाक्यबुद्धिरेकाकारेति दुरुत्तरमितरेतराश्रयत्वम् । औपाधिकत्वं च सामान्यावयविबुद्धेरपि सुवचम् । बाधसन्देहरहितप्रतीतिदार्ढ्यात्तत्र परिहार इति चेत्तदितरत्रापि समानम् । तस्मात्पदबुद्धेः पदस्फोटो वाक्यबुद्धेश्च वाक्यस्फोटो विषय इति प्रत्यक्ष एव स्फोटः । तत्र पदस्फोटात्पदार्थप्रतिपत्तिः वाक्यस्फोटाच्च वाक्यार्थप्रतिपत्तिः । आह यदि निरवयवः स्फोटात्मा शब्दो भवति वाक्यमपि शब्द एव तस्य पदात्मकास्त्ववयवा मा भूवन् तस्य चेत्पदात्मनो ऽवयवा भवन्ति पदस्यापि तर्हि वर्णात्मानो ऽवयवा भवन्तु । उच्यते किं चिदुच्छ्वसितमेव मे हृदयम् । मन्ये भविष्यत्यायुष्मतो विवेकालोकः बोध्यमानो भोत्स्यसे किं चित् । ध्वन्युपाधिभेदप्रवृत्तवर्णभेदावभासविप्रलब्धबुद्धिं भवद्विधं बोधयितुं पदस्फोट एव निरवयवो ऽस्माभिर्दर्शितः । परमार्थतस्तु पदस्फोटो वाक्यावयवभूतो नास्त्येव निरवयवमेव वाक्यं निरवयवस्यैव वाक्यार्थस्य बोधकम् । यथा पदस्यावयवा न सन्ति तथा वाक्यस्यावयवाः पदानीति । तथा चाहुः वाक्ये पदानामसत्त्वादसत्त्वं तदर्थे पदार्थानां निरवयवौ वाक्यवाक्यार्थाविति । अवयवकल्पनायां हि यथा वाक्यस्यावयवाः पदानि पदानामवयवा वर्णा एवं वर्णानामप्यवयवैर्भवितव्यं तदवयवानामप्यवयवान्तरैरित्यानन्त्यात्का व्यवस्था स्यात् । वर्णान् प्राप्य तु यद्यवयवकल्प-

शब्द इत्युपचर्यते कुतो धूमादीनां शब्दत्वशङ्कावकाशः। ननु चेयमर्थप्रतीतिर्वर्णेषु भवतु भवन्ती तेभ्यो भवतु वाभवन्ती तानुत्सृज्य कथं स्फोटकार्यतामुपयायात्। उच्यते अनन्यथासिद्धं तद्भावभावित्वं तत्कार्यतामवगमयति नान्यथासिद्धमिदं त्वन्यथासिद्धम्। का पुनरन्यथासिद्धिः स्फोटव्यञ्जकत्वाद्वर्णानां तदानन्तर्यमर्थप्रतीतेरुपपद्यते वर्णाभिव्यक्तः स्फोटोऽर्थप्रतिपत्तिमादधाति भ्राम्यति जनो वर्णैरियमर्थप्रतीतिरुत्पादितेति। ननु स्फोटव्यक्त्यापीदानीं वर्णानां क्व गतास्ते व्यस्तसमस्तविकल्पाः। आह च भट्टः*।

यस्यानवयवः स्फोटो व्यज्यते वर्णबुद्धिभिः।
सोऽपि पर्यनुयोगेन नैवानेन विमुच्यते इति॥

भाष्यकृताऽपि† ननु संस्कारकल्पनायामदृष्टकल्पनेत्याशङ्क्य प्रतिविहितं शब्दकल्पनायां सा च शब्दकल्पना चेति। नैष दोषः। न स्फोटव्यक्तौ विकल्पाः प्रभवन्ति। कुतः एके तावदाचक्षते प्रथमवर्णश्रवणेनायं स्फोटोऽभिव्यक्तो भवति न च द्वितीयादिवर्णवैफल्यं तदवगतेरेवातिशयकरणाद्यथा रत्नपरीक्षकाणां प्रथमदर्शने रत्नरूपममलमप्रकाशमानमपि पुनः पुनः परीक्षमाणानां चरमे चेतसि चकास्ति निरवद्यं रत्नतत्त्वम्। एवमिहापि प्रथमवर्णश्रुत्या व्यक्तेऽपि स्फोटे स्फुटतरप्रतीत्यै वर्णान्तराणि प्रयोक्ष्यन्ते इति। अपरे तु वदन्ति ध्वनय एव स्फोटस्य च व्यञ्जकाः तैश्च मरुद्भिरनवयव एव एष स्फोटोऽभिव्यज्यमानस्ताल्वादिस्थानकरणसंयोगोपाधिवशोपजायमाननानाककारगकारादिभागयोगीव प्रतिभासते। मरुतां चञ्चलत्वादुच्चारितप्रध्वंसिनस्ते तं काल्पनिकाकारमवभासयन्ति। दृष्टं चोपाधिवशादसत्यमपि रूपमवभासमानं यथा कृपाणमणिदर्पणादिव्यञ्जकभेदेन श्यामदीर्घादिरूपं वदनस्य। नादात्मको हि शब्दो वीणावेणुमृदङ्गपटहादिव्यञ्जकभेदेन नानात्वमुपगच्छन्दृश्यते तस्मान्न पारमार्थिका एव ते वर्णाः न च स्फोटस्य व्यञ्जका इति क्व समस्तव्यस्तविकल्पाः प्रभवेयुः। उपाधिभेदेन प्रतिभासमाना असत्याकाराश्च तेऽर्थप्रत्ययान्वयव्यतिरेकानुविधायिनो दृश्यन्ते तेन यदुच्यते शब्दकल्पनायां कल्पनाद्वैगुण्यमिति तत्रैकगुणाऽपि कल्पना नास्ति का कथा द्वैगुण्यस्येति। तस्मात्स्फोटात्मकादेव शब्दादर्थप्रत्ययो

* श्लोकवार्तिके स्फोटवादे श्लो० ८४। † शाबरभाष्ये अ० १ पा० १ सू० ५।

’वर्णानुविधायित्वं तु तस्यान्यथासिद्धमिति सिद्धम्। अपि च तार्किकाणा-
मनुमानप्रियत्वात्तत्परितोषायेदमनुमानमभ्यधायि न परमार्थतः परमार्थ-
तस्तु श्रोत्रे प्रत्यये प्रतिभासमानः प्रत्यक्ष एव स्फोटः। आह किमिदमपूर्वं
तस्कराचरितं वर्तते वर्णाः प्रत्यक्षमुपलभ्यमाना अपि दुर्भगा न प्रत्यक्षाः
स्फोटः पुनरनवभासमानो ऽपि सुभगः प्रत्यक्ष इति। उच्यते न ब्रूमः वर्णा
न प्रत्यक्षा इति ते पुनरसन्तो ऽपि उपाधिवशाद्वदनदैर्घ्यादिवदवभासन्ते।
शब्दस्त्वेको निरवयवः प्रतीयते तथा च पदमिति वाक्यमित्येकाकारप्रती-
तिरस्ति न च भिन्ना वर्णास्तस्यामालम्बनीभवन्ति न हि सामान्यप्रत्ययो
व्यक्त्यालम्बनो ऽवयविप्रत्ययो वा ऽवयवालम्बनः। न च सेनावनादिबुद्धिवद-
यथार्था पदवाक्यबुद्धिः बाधकाभावात्। एकार्थप्रत्ययवत्त्वोपाधिकृतेयमेका-
कारा बुद्धिरिति चेदेकार्थप्रतीतिरिदानीं कुतस्त्या। पदवाक्यप्रतीतिपूर्विका हि
पदार्थवाक्यार्थप्रतीतिः पदार्थवाक्यार्थप्रतीत्यान्यकार्यैक्याच्च पदवाक्यबुद्धि-
रेकाकारेति दुस्तरमितरेतराश्रयत्वम्। औपाधिकत्वे च सामान्यावयविबुद्धे-
रपि सुवचम्। बाधसन्देहरहितप्रतीतिदार्ढ्यात्तत्र परिहार इति चेत्तदितर-
त्रापि समानम्। तस्मात्पदबुद्धेः पदस्फोटो वाक्यबुद्धेश्च वाक्यस्फोटो विषय
इति प्रत्यक्ष एव स्फोटः। तत्र पदस्फोटात्पदार्थप्रतिपत्तिः वाक्यस्फोटाच्च
वाक्यार्थप्रतिपत्तिः। आह यदि निरवयवः स्फोटात्मा शब्दो भवति वाक्यमपि
शब्द एव तस्य पदात्मकास्त्ववयवा मा भूवन् तस्य चेत्पदात्मनो ऽवयवा
भवन्ति पदस्यापि तर्हि वर्णात्मानो ऽवयवा भवन्तु। उच्यते कि चिदुच्छु-
सितमेव मे हृदयम्। मन्ये भविष्यत्यायुष्मतो विवेकालोकः बोध्यमानो
भोत्स्यसे कि चित्। ध्वन्युपाधिभेदप्रवृत्तवर्णभेदावभासविप्रलब्धबुद्धि भव-
द्विधं बोधयितु पदस्फोट एव निरवयवो ऽस्माभिर्दर्शितः। परमार्थतस्तु
पदस्फोटो वाक्यावयवभूतो नास्त्येव निरवयवमेव वाक्यं निरवयवस्यैव
वाक्यार्थस्य बोधकम्। यथा पदस्यावयवा न सन्ति तथा वाक्यस्यावयवाः
पदानीति। तथा चाहुः वाक्ये पदानामसत्त्वादसत्त्व तदर्थे पदार्थाना निरवयवौ
वाक्यवाक्यार्थाविति। अवयवकल्पनायां हि यथा वाक्यस्यावयवाः पदानि
पदानामवयवा वर्णा एवं वर्णानामप्यवयवैर्भवितव्यं तदवयवानामप्यव-
यवान्तरैरित्यानन्त्यात्का व्यवस्था स्यात्। वर्णान् प्राप्य तु यद्यवयवकल्प-

नातो विरन्तव्यं तद्वाक्ये एव विरम्यताम्। एकघटनाकारा हि वाक्यार्थबुद्धिस्तथाविधादेव वाक्यादुत्पत्तुमर्हति। वृद्धव्यवहाराद्धि शब्दार्थे व्युत्पद्यन्ते व्यवहर्त्तारः। तत्रास्य पदस्य प्रयोग एव न केवलस्य दृश्यते व्यवहारानङ्गत्वाद् वाक्य तु प्रयोगार्हमिति तत्रैव व्युत्पत्तिः तत एवार्थसम्प्रत्ययः। अवयवप्रतिभासस्तु भ्रममात्रमेवो ऽपि वाक्यस्यैक एव नरसिंहाकारः। जात्यन्तरं हि नरसिंहो नाम तत्र न नरार्थो नापि सिंहार्थः। एवं पदार्थेभ्यो ऽन्य एव वाक्यार्थः पानकादिवत्। यथा पानकं शर्करानागकेशरमरिचादिभ्यो ऽर्थान्तरमेव यथा च सिन्दूरहरिताललाक्षादिभ्यो ऽर्थान्तरमेव चित्रम्। यथा वा षड्जर्षभगान्धारधैवतादिभ्यो ऽर्थान्तरमेव ग्रामरागः तथा पदेभ्यो वाक्यं पदार्थेभ्यो वाक्यार्थः। कथं तर्हि तदंशावगम इति चेत् कल्पनामात्रं तन्नासौ परमार्थः। तच्छब्दानुगमे तदर्थानुगमदर्शनात्पारमार्थिकत्वं भागानामिति चेन्न। कूपसूपयूपानामेकाक्षरानुगमे ऽप्यर्थानुगमाभावात्। न च केवलानुगममात्रेण तत्कारणभावो वक्तुं शक्यो रेणुपटलानुगामितया करितुरगादिवत्पिपीलिकापङ्क्तेरपि दृश्यमानायास्तत्कारणत्वप्रसङ्गात्। तस्मात्प्रकृतिप्रत्ययावयवदसत्पदार्थपरिकल्पनं वाक्यार्थावगमोपायतया ऽऽश्रीयते न त्वर्थस्तद्वीय तत्रावयवार्थादिवदुपलभ्यते। असत्यमपि सत्योपायतां प्रतिपद्यमानं दृश्यते अलीका हि दर्पणादयः सत्यमरणकारणं भवन्ति लिप्यक्षराणि चासत्यान्येव सत्यार्थप्रतिपत्तिमादधति। स्वरूपसत्यानि तानीति चेन्न। रेखारूपतया तेषामर्थाप्रतिपादकत्वात्। गकारो ऽयमिति एव गृह्यमाणा रेखा अर्थप्रत्ययहेतवस्ताः येन रूपेण सत्यास्तेन नार्थप्रतिपादिकाः येन चार्थप्रतिपादिकास्तेन न सत्या इति। ननु प्रकृतिप्रत्ययादयोंऽशा अपि परमार्थसन्त एव तथा प्रतिभासात्तदर्थप्रत्ययहेतुत्वाच्च। नैतदेवम् अन्वाख्यानभेदेन तेषां स्वरूपेणैवत्तानिश्चयानुपपत्तेः। भवतीत्यत्र भूशब्दः प्रकृतिः क्व चिदन्वाख्यायते क्वचिद्भवशब्दः प्रत्ययादेशागमगुणवृद्धिवर्णलोपाद्यन्वाख्यानविसंवादात्कः पारमार्थिकः प्रकृतिप्रत्ययविभागः। कल्पनामात्रं त्वेतदिय प्रकृतिरेष प्रत्यय इति। एवं पदार्थानामपि वाक्यार्थपरिकल्पनयैवापोद्धारः तदुक्तम्*।

* वाक्यपदीय तृतीयकाण्डे श्लो १।

पदं केचिद् द्विधा भिन्नं चतुर्धा पञ्चधा ऽपि वा ।
अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवदिति ॥

अपि च पारमार्थिकत्वे पदानां नियतमविभक्तादि रूपं प्रतीयेत विभक्तादि तु तत् । नामाख्यातसाधारणवर्णसन्निवेशदर्शनान्न नियतं तेषां रूपमतः काल्पनिकमेव तत्र पार्थक्यम् । न च निश्चेतुमपि तत्पार्थक्यं कालेनदन्तिनागा इत्यत्र हि कीदृशः पदविभागः अर्थद्वयोपपत्तेः । उभयत्र च वर्णतुल्यत्वात् किं कालेन कृष्णेन दन्तिना हस्तिना भग्नास्त्वम् इत्येवमेतानि पदानि व्यवस्थाप्यन्ताम् अथ काले समये नदन्ति शब्दायन्ते नागाः करिणः फणिनो वेति । तस्मादनियमान्न पदतदर्थविभागः पारमार्थिकः । अथ प्रथमप्रतिपन्नवाक्यार्थानुसारेण पदतदर्थविभागो व्यवस्थाप्यते तर्हि किं तेन तदानीं व्यवस्थापितेन वाक्यार्थस्य प्रथममेव प्रतिपन्नत्वात् । किं च दध्यत्र मध्वत्रेति दधिमधुपदयोरिकारोकारयोरदर्शने ऽपि तदर्थप्रत्ययो दृश्यते तस्मादपि न पारमार्थिकः पदवर्णविभागः । निरन्तरावयवं वाक्यं तथाविधस्यैव वाक्यार्थस्य वाचकमिति सिद्धम् । ननु यथा पदेषु वर्णा न सन्ति वाक्येषु पदानि न सन्ति तथा महावाक्येष्ववान्तरवाक्यान्यपि न स्युः ततः किं महावाक्यान्यपि प्रकरणापेक्षया न तात्त्विकानि स्युः ततः किं प्रकरणान्यपि शास्त्रापेक्षया न स्युः ततो ऽपि किं शब्दमेकं शब्दतत्त्वम् अविभागमद्वयमास्थितानि । उच्यते यदि तत्त्वं पृच्छसि शृणु त्वं वा मायया तत्त्वप्रतीतेरद्वयमवना-द्यविद्यावशेनोपप्लवमानमेदमर्थभावेन विवर्तते न तु वाचकादिभेदं वाच्यमपि नाम किं विद्यते । तस्मादकाल्पनिक एव वाक्यगपदविभागो ऽस्माभिरेव विवेचनाय इत्यादौ । यथाह तत्त्वे सर्वं शब्दे तत्त्वनिष्ठानि । यथोक्तम्* ।

स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा ।

वैखरी वाक् प्रयोक्तॄणां प्राणवृत्तिनिबन्धनेति* ॥

या पुनरन्तः संकल्प्यमानक्रमवती श्रोत्रग्राह्यवर्णरूपाऽभिव्यक्तिरहिता वाक्सा मध्यमोच्यते । तदुक्तम् ।

केवलं बुद्ध्युपादाना क्रमरूपानुपातिनी ।

प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्तते इति† ॥

या तु ग्राह्यभेदक्रमादिरहिता स्वप्रकाशसंविद्रूपा वाक्सा पश्यन्तीत्युच्यते । तदुक्तम् ।

अविभागात्तु पश्यन्ती सर्वतः संहृतक्रमा ।

स्वरूपज्योतिरेवान्तः सूक्ष्मा वागनपायिनीति‡ ॥

तदलमतिप्रसक्तानुप्रसक्त्या द्राघीयसी चर्चेयं प्रकृतान्तरायकारिणीति न प्रतन्यते इह त्वेतावतैव पुनः प्रयोजनं वर्णपदपूर्वको व्यवहारो न भवतीति वाक्येन लोके व्यवहारात्तस्य चावयवावयविव्यवस्थानुपपत्तेर्निर्भागमेव तद्वाचकं निर्भागश्च तस्य वाच्योऽर्थ इति । अवान्तरवाक्यमपि प्रयोगयोग्यं व्यवहारकारणमिति तन्न निन्हूयते अविद्यावस्थेयं वर्तते तत्रेयं व्यवहारवर्तनी यथादृश्यमानैवास्तु विद्यायां सर्वमेवेदमसारमिति । पदेन तु वर्णेन वा व्यवहाराभावात्तस्य केवलस्याप्रयोगात्तत्स्वरूपमस्यामपि दशायां न वास्तवमिष्यते इति ।

तस्मादेकः क्रमविरहितः कल्पितासद्विभागो

वाक्यस्फोटो जनयति मतिं तादृशीं स्वाभिधेये ।

वर्णास्त्वेते प्रकृतिलघवः कल्पनैकप्रतिष्ठाः

तस्मिन्नर्थे विदधति धियं नेत्यलं तत्कथाभिः ॥

अत्राभिधीयते । किमयमनुमानमहिम्ना स्फोटाऽभ्युपगमः प्रत्यक्षप्रतीतिबलवत्तया वा । न तावदनुमानतः स्फोटस्वरूपमुपपादयितुं पार्यते परिदृश्यमानविशिष्टानुपूर्वीकवर्णकलापकरणेनार्थप्रतीतेर्घटमानत्वात् । ननु व्यस्तसमस्तादिविकल्पैस्त्वाद्रितं वर्णानां वाचकत्वम् । नैतद् दुर्विकल्पास्ते व्यस्तानां तावद्वाचकत्वं नेष्यते वर्णानां समस्ता एव ते वाचकाः । यत्तु

*†‡ भारतवचनत्वेनेते श्लोकाः वाक्यपदीयटीकायां पुण्यराजकृतायां प्रथमकाण्डे १४४ श्लोके ।

तत्सामस्त्यं नास्ति क्रमभावित्वादिति तदसत् । क्रमभाविनामपि समस्तानां कार्यकारित्वमनेकशो दर्शनात् । यथा युगपद्भाविनः समस्तास्त्रयो ग्रावाणः एकामुखां धारयन्तो दृश्यन्ते तथा क्रमभाविनो ऽपि समस्ता ग्रासा एकां तृप्तिमुत्पादयन्तो दृश्यन्ते । एकस्मिन्नपि हि ग्रासे हीयमाने न भवति तादृशी तृप्तिः अतः समस्ता एव ते ग्रासाः तृप्तेः कारणम् । न च समस्ता अपि ते ग्रासाः युगपत्प्रयोक्तुं शक्याः तथैकानुवाक्यग्रहणे संस्थानां क्रमभाविनीनामपि सामस्त्ये सति सामर्थ्यमेकया संस्थया विना तदामुखीकरणासम्भवादेवं तावल्लोके सामस्त्यं क्रमभाविनां दृष्टम् । वेदे ऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यामितीतरेतरयोगदर्शिना द्वन्द्वेन समर्पितसाहित्यानामाग्नेयादियागानां पर्वद्वये प्रयोज्यत्वेन चापरिहार्यक्रमाणामेकाधिकारसम्पादकत्वं दृष्टम् । तथा ऐन्द्रवायवं गृह्णाति आश्विनं गृह्णाति इति सोमग्रहणाभ्यासानां समस्तानां क्रमभाविनां चैकप्रधाननिर्वर्तकत्वं दृष्टमित्यतश्च नायं विरोधः सामस्त्यं च क्रमभावित्वं चेति । एवं क्रमवर्तिनो ऽपि वर्णा पदार्थाभिधायिनो भविष्यन्ति ।

ननु ग्राससंस्थादीनां युक्तं समस्तानां क्रमभावित्वं यतः कार्यमपि तदीयं तृप्त्यादि क्रमेण निर्वर्त्यमानं दृश्यते । यद्येवमाग्नेयादिभ्यः तर्हि क्रमेण निर्वर्त्यमानं किं कार्यमुपलभ्यते अवान्तरापूर्वमिति ब्रूमः । शब्दप्रामाण्यात् परमापूर्वनिर्वृत्तिस्तु तेषां सामस्त्ये सति सेत्स्यतीत्युच्यते । अवान्तरापूर्वनिवृत्ताविदानीं क्रमभाविनामाग्नेयाद्यवयवभूतक्रियाक्षणानां किमवान्तरं कार्यं का वा तस्य निर्वृत्तिरुपलभ्यते न ह्यवान्तरापूर्वेण स्वर्गमात्रा का चिदभिनिर्वर्त्यते । शास्त्रार्थस्य तदानीमनिष्पन्नत्वादतः किमवान्तरापूर्वेण कृतेनापि । यत्किं चित्त्ववान्तरापूर्वप्राये कार्ये वर्णेष्वपि न न दर्शयितुं शक्यते । किं तदिति चेत् स्वरूपग्रहणं संस्कारो वा भविष्यति । तयोः प्रधानकार्यावयवत्वं नास्तीति चेद् मा भूदवयवत्वं तदुपयोगिता तु विद्यत एव । अवयवावयविव्यवहारस्तु अवान्तरपरमापूर्वयोरपि दुरुपपादः । पदानां तु वाक्यार्थप्रतिपत्तिलक्षणप्रधानकार्यावयवभूतपदार्थज्ञानाख्यकार्यनिर्वर्तकत्वमतिस्पष्टमस्त्येवेति न तेष्वेष दोषः प्रादुःष्यात् । वर्णानामपि गमनक्रियाक्षणानामिव ग्रामप्राप्तौ ग्रासानामिव तृप्तौ संस्थानामिवामुखीकरणे यद्यपि क्रमोपचीयमानतत्कार्यमात्राणामुन्मेषो नास्ति तथापि तदौपयिकस्योपलब्धिसंस्कारादिकार्यस्य

करणात्तत्कार्यावयवी तावत्कृतो भवतीति न समस्तानां क्रमकारित्वमपह्नूयते । तत्र पूर्वे वर्णा अतीता अप्युपकरिष्यन्ति चरमवर्णस्तु वर्तमान इतीदृश एवायं कार्यनिरूः क्रियाक्षणसमूह इव वर्णसमूहोऽर्थप्रत्यायकः । अथ वा क्रमोपलब्धेष्वपि वर्णेषु मानसमनुव्यवसायरूपमखिलवर्णविषयं सङ्कलनाज्ञानं यदुपजायते तदर्थप्रत्ययनाङ्गं भविष्यति । दृश्यते च विनश्वरेष्वपि पदार्थान्तरेषु क्रमानुभूतेषु युगपदनुव्यवसायो मानसः शतमाम्राणि भक्षितवान्देवदत्त इति । न चायं प्रत्ययो नास्ति सन्दिग्धो बाध्यते वा । अनभ्युपगम्यमाने चेदृशि समुच्चयज्ञाने तन्निबन्धना भूयांसो व्यवहारा उत्सीदेयुः । स चायं सङ्कलनाप्रत्ययः स्मर्यमाणानुभूयमानप्राक्तनान्त्यवर्णविषयतया सदसद्वर्णगोचरश्चित्ररूप उपेयते । यदि वान्त्यवर्णेऽपि तिरोहिते भवन्नसद्वर्णगोचर एव न चित्राकारः सोऽर्थप्रतीतिहेतुरेक एवेति निरवकाशा व्यस्तसमस्तविकल्पाः । ननु सङ्कलनाप्रत्ययेऽपि यदि ते वर्णाः क्रमेणावभासन्ते तदवस्थैव पूर्वोत्पन्नैकैकवर्णबुद्धिनिर्विशेष एव स्यादिति तदुपारूढा अपि वर्णा नार्थप्रतीतिहेतवो भवेयुः यदि त्वेकसुमनस्तबकाकारावभासी स प्रत्ययः तदा तस्मिन्क्रमानवगमाद्विपरीतक्रमा अपि ते वर्णा अर्थप्रतीतिकारिणः स्युः । उच्यते । विशिष्टानुपूर्वीकवर्णमालाऽनुभवसमनन्तरभावी हि सङ्कलनाप्रत्ययोऽर्थप्रतीतेर्हेतुर्न स्तबकाकारपरिच्छेदमात्र विपरीतक्रमाग्रहणं च तदानीं कुतस्त्यम् । स्तबकावभासे तावत्क्रम एव नास्ति कस्य वैपरीत्यमवैपरीत्यं वा यदनन्तरजन्माऽयं समुच्चयप्रत्ययः ताश्च तद्विशिष्टक्रमावभासिन्य एव पूर्वभाविन्यो वर्णबुद्धय इति कुतो वैपरीत्यविकल्पः । तस्मात्प्रथमावगमनियतानुपूर्वीकास्ते तदनन्तरभाविसमस्तावभासिसङ्कलनाप्रत्ययोपारूढा वर्णा अर्थप्रतीतिकारिण इति न दोषः । यथा* पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यवर्ण इति तत्रभवता मीमांसाभाष्यकृता वर्णितं तथा वा वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वमस्तु । नन्वत्रोक्तं संस्कारस्यार्थप्रतीतिजनकत्वं न दृष्टपूर्वं स्मृतावेव तस्य व्यापार इति । किमियं राजाज्ञा स्मृतिरेव संस्कारेण कर्तव्येति नेयं राजाज्ञा न्यायाज्ञा त्वेषा न हि संस्कारो नाम स्वतन्त्रः कोऽपि धर्मी किं तु पटुभ्यासादरप्रत्ययगृहीतेष्वर्थेषु यदात्मनः स्मरणकारणं स संस्कारः सा च स्मृत्यैव कार्येण कल्प्यमाना शक्तिः न च शक्तिरूपस्य संस्कारस्य शक्त्यन्तरमर्थप्र-

* शाबरभाष्ये अ १ पा० १ सू ५ ।

तीतिजन्मनि समर्थयति येनैव कार्येण सा कल्प्यते शक्तिस्तदपहाय किं कार्यान्तरं कुर्यात् । स्मरणहेतोश्च संस्कारस्य प्रसवकारणमनुभवः अनुभवहेतोस्त्वस्य नूतनचरितस्य संस्कारस्य जन्मनिमित्तमेव नोत्पश्यामः तस्मान्नासावर्थप्रतीतिहेतुर्भवति । नैतत्सारम् । वर्णानुभवसंस्कृतमतेः पुंसो ऽर्थप्रतीतिदर्शनान्न हि स्मरणशक्तिः संस्कारः किं त्वात्मगुणो वासनाख्यः स च स्मृतिमिवार्थप्रतीतिमपि जनयितुमुत्सहते सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाणं स्मरणजननकौशलमपि तस्य तथा दर्शनादवगम्यते तदिदमनुभवजननमपि ततो दृश्यत एव वर्णाश्च तदनुभवाश्च व्यतीताः अन्यश्च शब्दतत्त्वं नानुभूयते इति वक्ष्यामः । अस्ति चार्थप्रतीतिर्नासौ निष्कारणिका कारणव्यतिरेकेण हि सा ऽनुद्भवन्ती कारणमाक्षिपति यदस्याः कारणं स संस्कार इति स्मृतिरिवार्थप्रतीतिरपि तत्कार्यत्वात्तदनुमापिका भवत्येव । यत्तु कुतस्तादृशः संस्कार उदेति जडप्रश्नो ऽयम् अनुभवहेतुकस्य सुप्रसिद्धत्वात् । तथा चाह । वस्तुधर्मो ह्येष यदनुभवः पटीयान्स्मृतिबीजमाधत्ते इति । ननु स्मृतिबीजमिति यदुच्यते तत्कथमनुभवबीजं स्यान्नैष नियमः स्मृतेरेव बीजमिति । अनुभवस्तावत्तथाविधमात्मधर्ममाधत्ते स कार्यभेदो ऽपि नोत्पत्तौ कारणान्तरं मृगयते कार्यभेदश्च तथा दर्शनादवगम्यत इत्युक्तम् । अथ वा किमनेन निर्बन्धनेन साक्षादर्थप्रतीतिकारी संस्कारः स्मृतिद्वारेण तां करिष्यति पूर्वे वर्णेषु संस्कारात्स्मरणमन्त्यवर्णे श्रोत्रेन्द्रियादनुभव इत्येवं स्मर्यमाणानुभूयमानवर्णकारणको ऽर्थप्रत्ययः स्यात्को दोषः । नन्वनुभवक्रमाहितसंस्कारसामर्थ्यमनुरुध्यमानाः स्मृतयो ऽपि क्रमेणोत्पत्तुमर्हन्ति न युगपदिति ततश्च प्राक्तन एव दोषः सामस्त्याभावादिति । नैष दोषः नानावर्णविषयैः क्रमभाविभिरनुभवैः क्रमोपचेयात्मा पुटपाकेरिव कार्तस्वरस्यैक एवात्मनः संस्कारस्तादृगुपाधीयते येन सर्वानेव पूर्वदृष्टान्वर्णानसौ सकृत्स्मरतीति । संस्कारात्संस्कारोत्पत्तिरलौकिकीति चेन्नालौकिकी स्वाध्यायाध्ययने सिद्धत्वात् । उच्चारणक्रियायाः क्षणिकत्वात्तदाहिते संस्कारान्तरकारिणि संस्कारे ऽनिष्पन्ने ऽन्त्यमुच्चारणं प्रथमोच्चारणान्न विशिष्येत ततः किं पुरुषायुषेणापि नानुवाक एव आमुखीक्रियेत । नन्वयमीदृशः प्रकारः एकस्मरणसिद्धये कल्पनीयः अर्थप्रतीतिहेतुता वा संस्कारस्य कल्पनीयेति सर्वथेयमदृष्टकल्पना ऽतो

न पश्यामहे तत्र कः संस्कार प्रति पक्षपातः कश्च स्फोटं प्रति विद्वेषः यदेव कल्प्यते नैव इति। उक्तमत्र तेनैव सुगृहीतनाम्ना भाष्यकारेण शब्दकल्पनाया सा च शब्दकल्पना चेति। ननु नास्ति कल्पनाद्वैगुण्यं संस्कारो हि यथाप्रसिद्धि स्थित एव का तत्कल्पना न हि वयं स्मरणैककारणत्वं संस्कारधर्ममतिलङ्घितवन्तो भवन्त इव। कथं न लङ्घितवन्तो भवन्तः सर्वेषामपि विषयैकस्मरणकारिता भवद्भिरपि कल्पितैव यैर हि वर्तनी वर्णानामर्थप्रतीतौ सैव स्फोटव्यक्तावपि तां च कल्पयित्वा शब्दो ऽन्यः कल्पित एवमलञ्च संस्कारोभयथादिविहितस्य स्मरणकारित्वमुल्लङ्घ्यार्थप्रत्ययकारित्वं केवलमस्माभिरभिहितम्। भवद्भिस्तु मूलत एवारभ्य नवं विश्वमुत्थापितमपूर्वस्य शब्दस्य तावदस्तित्वं पुनर्वर्णव्यतिरिक्तत्वं पुनरवयवरहितत्वं कल्पितमिति कथं न कल्पनागुरुत्वम् तदुक्तम्*।

सद्भावव्यतिरेकौ च तथा ऽवयववर्जनम्।
तत्राधिक भवेत्तस्मादन्नो ऽसावर्थबुद्धिषु इति॥

यत्पुनरवादि प्रथमवर्णबुद्धिवेलायामिव व्यक्त स्फोटतत्त्वमुत्तरोत्तरबुद्धिभिरतिशयिततरप्रत्ययता नीयते रत्नतत्त्ववदिति। स एष विषम उपन्यासः रत्नस्य हि सावयवत्वात्प्रथमप्रत्ययाविषयीकृतसूक्ष्मतरावयवविशेषग्राहिणामुत्तरोत्तरप्रत्ययानामस्ति तत्रावकाशः। स्फोटस्तु वर्णस्वरूपवदनंश इति तत्स्वरूपसर्वस्वमाद्येनैव वर्णेन व्यक्त किमिदानीमन्ये वर्णाः करिष्यन्ति एकदेशव्यक्तिस्तु निरवयवस्य वर्णस्येव न सम्भवति। यथोक्तम्†॥

अल्पीयसापि यत्नेन शब्दमुच्चारितं मतिः।
यदि वा नैव गृह्णाति वर्ण वा सकलं स्फुटमिति॥

यो ऽपि द्वितीयो दृष्टान्त उदाहारि यथा ऽनुवाकः श्लोको वा प्रथमतस्त्यया गृहीतो ऽपि तस्यानान्तराभ्यासैः स्फुटतरपरिच्छिन्नो भवति तथा स्फोटो ऽपि प्रथमवर्णव्यक्तो वर्णान्तरैरतिशयिताभिव्यक्तिर्भविष्यतीति। सो ऽपि न सदृशो दृष्टान्तः श्लोकानुवाकयोरनंशत्वानुपपत्तेः। केचिदवयवा वर्णात्मानः पदात्मानो वा प्रथमायां बुद्धावपरिस्फुरन्तः तस्याभ्यासलब्धातिशयाया तस्यां प्रकटीभवन्ति। स्फोटस्त्वेकवर्ण इव निरंश इति तत्र को बुद्धे

* श्लोकवार्तिक स्फोटवादे श्लो० ९१। † श्लोकवार्तिके स्फोटवादे श्लो० १०।

रतिशयययोगः तस्मादयमपि न सङ्गतो दृष्टान्तः । ये ऽपि च मन्यन्ते ध्वनिव्यङ्ग्यत्वात् स्फोटस्य न तत्र वर्णविकल्पावसर इति ते ऽपि न सम्यग्दर्शिनः । पराग्भ्यः वर्णप्रतीतिध्वनिभ्यः शब्दप्रतीतेरनुत्पादात् । अतिद्रुतोच्चारितविषया ऽनुपलभ्यमानवर्णविभागाच्च शब्दादर्थप्रत्ययाभावात् । अथ ध्वनयः शब्दव्यक्तिमादधानाः स्थानकरणानुरोधेनासन्यमेव वर्णभेदमुपदर्शयन्ति श्यामादिरूपमिव मुखस्य खड्गादय इत्युच्यते तदप्यसत् । असत्यत्वे निमित्ताभावात्प्रतीयन्ते हि निर्बाधया बुद्ध्या वर्णास्तदतिरिक्तस्तु शब्दो न प्रतीयते यश्च न प्रतीयते सो ऽस्ति ये च प्रतीयन्ते ते न सन्तीत्युच्यमाने शशो नास्ति विषाणमस्तीति स्यात्तस्मादयमपि न कल्पनागौरवपरिहारक्षमः पन्थाः । अतः सुष्ठुक्तं शब्दकल्पनायां सा च शब्दकल्पना चेति । तस्मात्स्फोटप्रतिपत्तौ यः क्रम आस्थेयः सो ऽर्थप्रतिपत्तावेवास्थीयतामिति किं तेन स्फोटेन । अन्ये तु उपलब्ध्यनन्तरक्षताकानां वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वमाचक्षते तदिह नेष्यते । क्षणिकत्वाद्वर्णानाम् । उपलब्धेरूर्ध्वमनुपपत्तेः । सर्वथा व्युत्पत्त्यनुसारेण वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वं तद्यथा पुरा दृष्टं तथा ऽभ्युपगम्यते इति तदुक्तं यावन्तो यादृशा इति । यत्त्वत्र प्रतीपमुक्तं कियन्तः कीदृशा इति तत्र प्रतीतयः प्रष्टव्या न तपस्विनो वयमिति यत्किञ्चिदेतत् । यत्पुनरभ्यधायि क्रमव्यत्यासप्रयुक्ता अपि वर्णाः प्रत्यायका भवेयुः क्रम एव वा स्फोटः स्यादिति तदपि न पेशलम् । क्रमो हि नाम स कालभेदो न च काल एव स्फोटो भवितुमर्हति । क्रमो ऽपि च न स्वतन्त्रः प्रतिपादकः पदार्थान्तरवृत्तिर्वा किं तु वर्णाश्रित एव । तत्र चोक्तम् ।

द्वये सत्यपि तेनात्र विवेचो ऽर्थस्य वाचकः ।
वर्णाः किं नु क्रमोपेताः किं नु वर्णाश्रयः क्रमः ॥
क्रमः क्रमवतामङ्गमिति हि युक्तिसाध्यता ।
धर्ममात्रमसौ तेषां न वस्त्वन्तरमिष्यते ॥

तस्माद्ये यावत्क्रमका यमर्थं प्रत्याययन्तो दृष्टा वर्णास्ते तत्क्रमका वर्णास्तमर्थं प्रत्याययिष्यन्तीति न स्फोटादर्थावगतिरिति । तदेवं न कार्यानुमानमर्थापत्तिर्वा स्फोटसिद्धये प्रभवतीति सिद्धम् । यदप्यभाणि शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे इति व्यवहारः स्फोटपक्षावितामेवालम्बते इति । तद-

प्यपारे वर्णानां वाचकत्वे यथोक्तनीत्या साधिते तत्पक्षे ऽपि तथा व्यवहा-
रोपपत्तेः । ननु कथमुपपत्तिः संस्कारस्तावन्न शब्दशब्देनोच्यते न हि तथा
लोके प्रसिद्धिः संस्कारे च वाचके व्युत्पत्तिरपि दुरुपपादा परावगतिपूर्विका
हि शब्दात्स्वावगतिर्न च परस्थः संस्कारः परस्य प्रतीतिमुपजनयन् ग्रहीतुं
शक्यः परोक्षत्वाद्वर्णेष्वपि शब्दशब्दो वर्तमानः प्रतिवर्णं वा वर्तेत वर्णस-
मुदाये वा प्रतिवर्णं वर्तमाने च शब्दे न शब्दादर्थप्रतिपत्तिः स्यात् । एकस्य
वर्णस्य वाचकत्वायोगात् समुदाये तु न वर्तितुमर्हति शब्दशब्दो जाति-
शब्दत्वात् । द्विवचनबहुवचनान्तव्यक्तिशब्दप्रयोगे हि तत्सामानाधिकरण्येन
न जातिशब्द एकवचनान्तः प्रयुज्यते न हि भवति देवदत्तयज्ञदत्तौ पुरुष
इति धवखदिरपलाशा वृक्ष इति तथा गकारौकारविसर्जनीयाः शब्द
इत्यपि । न वनशब्दवत्तर्हि समुदायवाची भविष्यति शब्दशब्दो वनं वृक्षा
न जातिशब्दवदिति चेन्न । तत्र समुदायव्यतिरेकनिर्देशदर्शनादाम्राणां वनं
कपित्थानां वनमिति न चैवमिह व्यतिरेकनिर्देशो ऽस्ति गकारादीनां शब्द
इति अदर्शनात् । अथ ब्रूयादाम्रादयो वनमित्यभेदेनापि वनशब्दः प्रयुज्यते
तथेहापि गकारादयः शब्द इति प्रयोक्ष्यते एतदपि नास्ति । वनादौ भेद-
व्यपदेशवशेन प्रतिव्यक्ति चाप्रयोगेण प्रसिद्धे समुदायशब्दत्वे समुदायिनो-
रभेदोपचारादाम्रादयो वनमिति युज्यते प्रयोक्तुमिह तु गकारादीनां शब्द-
इति न कदा चिदपि व्यतिरेकनिर्देशो दृश्यते इति समुदायशब्दत्वमघट-
मानं तत्सर्वथा वर्णशब्दवादिनामनुपपन्नो ऽयं व्यपदेशः शब्दादर्थं प्रतिप-
द्यामहे इति । उच्यते किमनेनोपपन्नेनानुपपन्नेन वा कृत्यम् । यद्ययमुपपद्यते
ततः किमद्यापि नोपपद्यते ततो ऽपि किम् । न हि लोकव्यपदेशनिबन्धना
वस्तुस्थितिर्भवति । ननु शास्त्रकारा अप्येवं व्यवहरन्ति भावमाख्यातेनाथो
इति न शास्त्रकारव्यवहारादप्याप्रामाणिको ऽर्थः शक्यते ऽभ्युपगन्तुं कतरच्चेदं
प्रमाणं लोकव्यपदेशो नाम । अनुमानं तावत्प्रतिक्षिप्तं प्रत्यक्षमपि प्रतिक्षेप्स्यते
न चान्यत् स्फोटसिद्धौ प्रमाणं क्रमते तदस्थाने ऽयं लोकव्यपदेशनिरूपणेन
स्फोटाटोपः । न चात्यन्तमसङ्गतो ऽयं वर्णपक्षे लौकिको व्यपदेशः पूर्ववर्णज-
नितसंस्कारसहिते तावदन्त्यवर्णे वाचके सुसङ्गत एवायं व्यपदेशः । तस्य
शब्दत्वादेकत्वाच्च । सङ्कलनाप्रत्ययोपारूढवर्णवाचकत्वपक्षे ऽपि न दोषः

हि भेदशब्दसहित एव शब्दशब्दः प्रयुज्यते गकारादिभ्यः शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे केवलस्तु जातिशब्द एकवचनान्तो बहुष्वपि वर्णेषु न विरुद्धः । किं च स्फोटपक्षे सुतरामनुपपन्नोऽयं व्यपदेशः शब्दादिति । प्रातिपदिकस्यार्थस्याभावान्न हि वर्णवत्स्फोटे शब्दशब्दत्वं प्रयुञ्जानो दृश्यते व्यवहर्तृजनः । अर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं शब्दलक्षणमसाधु । धूमादिभिर्व्यभिचारात् । अथापि प्रक्रमपर्यालोचनया श्रोत्रग्राह्यत्वविशिष्टप्रतिपत्तिहेतुत्वं शब्दलक्षणमभिधीयते तदिदं स्फोटं प्रति न सिद्धं तस्य श्रोत्रप्रत्ययविषयत्वाभावात् । श्रोत्रग्राह्यत्वमेव च तदितरव्यवच्छेदकमिति तदेव युक्तं किमुभयोपादानेन श्रोत्रग्राह्यत्वं च वर्णेष्वेव नार्थान्तरस्येति वर्णा एव शब्दः तदुक्तम्* ।

परस्परानपेक्षाश्च श्रोत्रबुद्ध्या स्वरूपतः ।
वर्णा यथावसीयन्ते न पूर्वापरवस्तुनी इति ॥

श्रोत्रग्राह्यत्वं शब्दलक्षणं सत्तादावप्यस्तीति चेन्न । श्रोत्रेणैवेत्यवधारणस्य विवक्षितत्वात् । श्रोत्रमनोभ्यां ग्रहणादसिद्धमवधारणमिति चेन्न समानजातीयव्यवच्छेदार्थत्वादवधारणस्य विवक्षितत्वात् । चक्षुरादीन्येव तेन व्यवच्छिद्यन्ते न मनः । तथापि शब्दत्वेन व्यभिचार इति चेन्न जातिमत्त्वे सतीति प्रक्रमलभ्यविशेषणापेक्षणात् । स्तनयित्नुनादप्रभृतिभिरपि न व्यभिचारस्तेषां शब्दत्वाभ्युपगमात् । तदुक्तं भाष्यकृता† द्विविधश्चायं शब्दो वर्णात्मा ध्वनिमात्रश्चेति । अर्थप्रत्यायकत्वं तु न लक्षणमित्युक्तम् अगृहीतसम्बन्धे वर्णात्मनि शब्दे तदभावेनाशब्दत्वप्रसङ्गात् । कालान्तरेण सम्बन्धबुद्धौ सत्यां च शब्दत्वमिति अव्यवस्थितमिदं लक्षणम् । यदपि शब्दस्वरूपनिरूपणप्रसङ्गेन तदभिधेयानां जातिगुणक्रियादीनां शब्दताशङ्कनं तत्परिहरणं च तदपि किमाशयमिति न विद्मः । तेषामतिविभक्तरूपग्रहणादतः श्रोत्रग्राह्यस्य शब्दत्वात् स्फोटस्य च श्रोत्रग्राह्यत्वाभावाद् वर्णवादिनामेव शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे इत्यनुकूलो व्यपदेशो न स्फोटवादिनामिति स्थितम् । कथं पुनः श्रोत्रग्रहणत्वं स्फोटस्य न गृह्यते यावता पदं वाक्यमिति श्रोत्रकरणकमेकाकारं ज्ञानं प्रत्यात्मवेदनीयमस्ति न चास्य वर्णा आलम्बनीभवेयुरित्युक्तम् । न युक्तमुक्तम् इह हि वाक्य-

* श्लोकवार्तिके स्फोटवादे श्लो० ६ । † न्यायभाष्ये अ० २ आ० २ सू० ४० ।

लेयादौ प्रतिपिण्डं गौरिति बुद्धिरुपजायमाना सकलपिण्डसाधारणं रूपं विषयीकरोतीति गोत्वसामान्य तदिष्यते। एवं यदि प्रतिवर्णं पदं पदमिति वाक्यं वाक्यमिति मतिरुपजायेत जातिवत्तर्हि पदं वाक्यं च सर्ववर्णवृत्ति किमपि रूपमभ्युपगच्छेम न त्वेवमस्ति प्रतीतिः। यथा च तन्त्वाद्यवयवपरिघट्टित-पटादिकार्यविषयमाद्यनयनसन्निपातसमये एव भेदग्रहरहितमवयविज्ञानम् उदेति तथा क्रमसमुन्मिषदेकैकवर्णाभ्यवरूपोपग्रहनिरपेक्ष यदि पदमिति वाक्य-मिति ज्ञानं भवेत्तत्पटादिकमवयविनमिव पदं वाक्यमेकैकरूपमनुमन्येमहि न त्वेवमस्ति न हि तन्तुभिरिव पटो वर्णैः पदमारभ्यते। यत्तु गौर्गौरित्येवं ज्ञानमभेदग्राहि दृश्यते तदेकाद्युपाधेः। भिन्नाद्युपश्लेषे तु देवदत्त इत्यादौ नानाक्षरग्रहणमेव विलम्बितमनुभूयते न चैव पटादिबुद्धिषु तदवयवाः कदाचिद्विच्छेदेनावभासन्ते तस्मान्नावयवीव जातिरिव वा पदं वाक्यमभिन्नमव-भासते। ननु च या ऽसौ शब्दशब्दाद् बुद्धिः सैवेयं स्फोटबुद्धिः। किमिदानीं यदेव शब्दत्वं सामान्यं स एव स्फोटः। मैव स्फोट एवासौ न शब्दत्वं सामान्यं तत् सामान्यं हि तदुच्यते यत्रैकव्यक्तिदर्शने व्यक्त्यन्तरानुसंधाने शाबलेयग्रहणे बाहुलेयस्येव इह तु न गकारग्रहणे आकारानुसंधा-नमिति नेदं सामान्यमेकरूपस्त्वयं प्रतिभासः शब्दतत्त्वविषय एव शब्द-तत्त्वं च स्फोट इत्युच्यते। आ ज्ञातम् अमुनैव हि भयेन केचित् स्फोटश-ब्दितेः शब्दतत्त्वसामान्यमपह्नुतमस्थाने एव त्वयं संत्रासः। न हि शब्दत्वं स्फोटः प्रतिवर्णं हि शब्दः शब्द इति बुद्धिरस्ति न च वर्णः स्फोटः तदिदं शब्दत्वसामान्यमेव शब्दबुद्धेरालम्बनं न स्फोटः। सामान्यबुद्धौ तु व्यक्त्यन्त-रानुसन्धानमकारणमिति प्रागेव निर्णीतम्। तस्मान्न शब्दबुद्धावपि स्फोटो ऽवभासते पदवाक्यबुद्धावित्येतच्च सत्यमाह यदियमेककार्यकारित्वनिब-न्धना वनपृतनादिबुद्धिसमानयोगक्षेमैव पदवाक्यबुद्धिरिति। न च जात्यादि-ष्वसमाश्वसो वैलक्षण्यस्य दर्शितत्वात्। यदप्येककार्यकारित्वनिबन्धनायाम-भेदबुद्धावितरेतराश्रयपरिचोदनमेकार्थप्रतीतिपूर्विका पदवाक्यबुद्धिः पदवा-क्यबुद्धिपूर्विका चैकार्थप्रतीतिरिति तदपि न सम्यक्। स्मर्यमाणानुभूयमानवर्णज-नितेयमर्थप्रतीतिरित्यवोचाम नाभिन्नपदपरिच्छेदपूर्वकेति कुत इतरेतराश्रय-त्वम्। ब्रूयात्पदवाक्ययोरेकत्वमन्तरेण कथं पदवाक्यार्थप्रतीतिरेकरूपा

भवेदिति सो ऽयमतीव मुग्धालापः । प्रतीतिभेदाभेदौ हि विषयभेदाभेदा-
वनुरुध्येते नोपायभेदाभेदौ भिन्नैरपि लोचनालोकान्तःकरणप्रभृतिभिरुपायै-
रभिन्नार्थग्राहिणी बुद्धिरुपजन्यते एव । तदिह पदार्थबुद्धेरेकत्वात्पदार्थ एको
भवतु यो ऽस्या विषयः न त्वेकं पदं यत्कारणमिति वाक्यार्थबुद्धेरप्येकत्वा-
देको वाक्यार्थो भवतु न त्वेकं वाक्यं वर्णकरणकारणं क्रमभाविनां बहूनां
वर्णानामेतद्भवति यदेकार्थप्रतिपादकत्वं न त्वभेदमेव पदवाक्ययोर्गमय-
तीति । विप्रलब्धा एव च वैयाकरणाः पदवाक्ययोरप्यभेदं मन्यन्ते किल
शब्दादनन्यभूत एव शब्दार्थ इति स पुनरेष व्यामोहः तद्भेदस्य दृढप्रमा-
णसिद्धत्वात् । शब्दाध्यासस्तु प्रतीतिविरुद्धत्वेन नेष्यते इत्यलं तत्कथया
तस्मात्प्रत्यक्षगम्यो ऽपि न स्फोट इति सिद्धम् । नन्वभिन्नत्वाद्वाक्यार्थबुद्धे-
र्विषयभेदाभेदानुवृत्तित्वाच्च बुद्धेर्भेदाभेदयोरभिन्नो वाक्यार्थः स्याद्बाढ-
मभिन्नो न त्वनवयवः पटादेरभिन्नस्यापि सावयवत्वात् । यत्तु निरवयव-
त्वमुच्यते तदतीव संवित्परामर्शकौशलशून्यव्याहृतम् ॥

अंशाः सन्ति न सन्तीति चिन्तात्यन्तमसङ्गता ।
निरंशस्त्वस्ति नास्तीति युक्तं चिन्तयितुं सताम् ॥

पदतदर्थभेदस्य प्रतिवाक्यं विस्पष्टमाभासमानत्वादनुपगृह्यमाणावय-
वविभागयोश्च वाक्यवाक्यार्थयोरनवभासमानत्वाद् अस्त्यवयवप्रतीतिः । सा तु
भ्रान्तेति चेन्न । बाधकाभावाद् भ्रान्तेश्च वीजं किमपि वक्तव्यम् । सादृश्यमिति
चेत्कस्य केनेति न विद्मः यदि हि क्वचिन्मुख्या अवयवाः प्रसिद्धा भवेयुः तस्मा-
त्सादृश्यादितरत्र तदभावे ऽपि भ्रम इति गम्यते । न त्वेवमस्ति पूर्ववाक्या-
नामप्यभागत्वान्नरसिंहे ऽपि नरावयवाः सिंहावयवाश्च पृथक् पृथक् प्रत्य-
भिज्ञायन्ते तद्वदिहाभ्युपगम्यमाने नूनं क्वचिद्वाक्ये सत्त्वमवयवानामेषित-
व्यम् । चित्रे ऽपि हरितालसिन्दूरादिरूप पानके त्वगेलादिरसो ग्रामरागे ऽपि
षड्जर्षभगान्धारादिस्वरजालं पृथगवगतमिति न ते निर्भागदृष्टान्ताः । चित्रा-
दिबुद्धयस्तर्हि दृष्टान्ता इति चेद् बाढं वाक्यार्थबुद्धिरपि निर्भागेष्यते
यथास्माभिः बुद्धीनां निरंशकत्वेन सर्वासामनवयवत्वात् । बुद्धिविष-
यीकृतस्त्वर्थो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सावयव एव । तस्मान्न निर्भागौ वाक्य-
वाक्यार्थाविति युक्तम् । यदप्यभ्यधायि वृद्धव्यवहारेण सम्बन्धबुद्धिर्वाक्यार्थयोरेव

न पदतदर्थयोः पदेन व्यवहाराभावादिति तदप्यसाधु वाक्यादपि व्युत्पत्तिर्भवन्ती पदार्थपर्यन्ता भवतीति । एवं हि पदतदर्थसङ्गतमतेरभिनवविरचितादपि वाक्याद्वाक्यार्थप्रतीतिरुपपत्स्यते । तदाग्रहेऽद्वापदरतन्त्वेवैविच्येव वाक्यानामानन्त्यादशक्या प्रतिवाक्यं व्युत्पत्तिस्तस्यापि नापेक्षिष्यते इतरथा हि सा ऽवश्यमपेक्ष्येत । यत्तु केवलं पदं न प्रयुज्यते इति तदसत्यमिति तदप्यसत् । महावाक्यस्थाने ऽवान्तरवाक्यं न प्रयुज्यते इति तदप्यसत्यं स्यात् । स्वार्थे तत्प्रयुज्यते इति चेत्पदमपि स्वार्थे क्वचित्प्रयुज्यत एव । यत्र पदानामर्थो ऽर्थप्रकरणादिना लभ्यते तत्र यावदप्राप्तं पदमेव केवलमुच्चारयन्ति । यच्चापह्नवावसरेषु च स्वरूपावधारणमपि फलवद्वर्णानां मा वा फलवत्त्वं पदवर्णानां भूतयापि रथावयवानामिव रथकार्यैप्यपर्याप्तशक्तीनामपि स्वरूपसत्त्वमनिवार्यम् । कार्यान्तराय रथाद्यावयवाः प्रभवन्तीति चेत् पदवर्णा अपि कार्यान्तरे प्रभविष्यन्ति रथकार्यैकदेशमात्रं काममपि रथावयवाः कुर्वन्तीति यदुच्यते पदान्यपि वाक्यकार्यैकदेशं कमपि कुर्वन्त्येव । वर्णा अपि केचिदर्थवन्तो भवन्त्येवेति तस्मान्नासन्तः पदवर्णाः । यत्पुनरवादि वाक्यस्येव पदानि पदानामिव वर्णा वर्णानामप्यवयवान्तराणि स्युरिति तदिदमपूर्वं पाण्डित्यं न हि घटाः सावयवा इति परमाणुभिरपि सावयवैर्भवितव्यम् । उपलब्ध्यनुपलब्धी हि वस्तूनां व्यवस्थापिके यद्यथोपलभ्यते तत्तथा भवति यद्यथा नोपलभ्यते तत्तथा न भवति । वाक्यपदयोश्च भागा उपलभ्यन्ते न वर्णानां तथा ह्युक्तमेतत्* ।

अल्पीयसापि यत्नेन शब्दमुच्चारितं मतिः ।
यदि वा नैव गृह्णाति वर्णं वा सकलं स्फुटमिति ॥

तस्माद्बालिशचोदितमिदं वर्णस्याप्यवयवा भवन्तु पदवाक्ययोरपि वा मा भूवन्निति । अतश्च सावयवौ वाक्यवाक्यार्थौ पदोपजननापायाभ्यां तदर्थोपजननापायदर्शनादनयैव युक्त्या पदभागा अपि प्रकृतिप्रत्ययादयः तात्त्विका इत्यवगन्तव्यं न कल्पनामात्रप्रतिष्ठाः । वृक्ष वृक्षेणेत्यत्र प्रकृत्यर्थानुगमे प्रत्ययार्थो भिद्यते वृक्ष घटमिति प्रत्ययार्थानुगमे प्रकृत्यर्थो भिद्यते तत्र यो ऽर्थो य शब्दमनुगच्छति स तस्यार्थ इत्यवसीयते तत्कथमसत्या भागाः । यत्पुनः

* श्लोकवार्तिक स्फोटवादे श्लो ९०

कूपसूपयूपादौ सत्यपि वर्णानुगमे ऽर्थानुगमो न दृश्यते तेन वाचकारणमर्थप्रतीतेर्वर्णानुगम इत्युक्तं तदयुक्तम् । यतो नान्वयव्यतिरेकाभ्यामनुत्पन्ना प्रतीतिरुत्पाद्यते येन कूपादौ तदुत्पादनमाशङ्क्येत सिद्धायां तु प्रतीतौ वाचकभागेयत्तानियमपरिच्छेदे ऽनयोर्व्यापारो न चैकत्र वर्णानुगमे ऽनुगमो दृष्ट इत्यन्यत्रादृश्यमानो ऽपि हठादापादयितुं युक्तः । रेणुपटलानुगतपिपीलिकापङ्क्तिद्वारकव्यभिचारोद्भावनमपि न पेशलम् । पांसुपटलविकलपिपीलिकापङ्क्तिदर्शनेन तस्याः तत्प्रतीतिकारित्वाभावनिश्चयात् । करिकरभतुरगप्रभृतीनां तु प्रत्येकं व्यभिचारे ऽपि बहुप्राणिरूपसामान्यानपायात्तत्कारणमेव धूलिपटलमवगम्यते । यदप्यश्वकर्णादावक्यवार्थलोपादन्यत्राप्येवमिति कथितं तदपि न चतुरस्रम् । अश्वकर्णशब्दो हि क्व चिदर्थप्रकरणवशात्समुदायशक्तितया तिरस्कृतावयवार्थवस्त्वन्तरव्यक्तौ न सर्वात्मना ऽवयवार्थाभावो व्यस्तत्वेन सामस्त्येन वा पुनः प्रयोगान्तरे तदर्थसंप्रत्ययदर्शनादश्वमारोह कर्णे कुण्डलमिति व्यस्तयोः प्रयोगः तुरगश्रोत्रे तु प्रतिपिपादयिषिते ऽश्वकर्ण इति समस्तप्रयोगो ऽपि तदर्थापरित्यागी दृश्यते इति न सर्वात्मना निरर्थका भागाः । यत्पुनरन्वाख्यानविसंवादात्प्रकृतिप्रत्ययविभागनियमो नावकल्पते इत्येतदपि न युक्तम् । आप्ततरोक्तीनां प्रामाण्यात्त्रिमुनि व्याकरणमिति पाणिनिमतमेव हि प्रकृतिप्रत्ययविभागमवितथं प्रत्येष्यामः । कियत्यपि चार्थे प्रायेण सर्वेषामन्वाख्यातॄणामविवादः । विकरणादिविसंवादमात्रं त्वकिंचित्करमतः पारमार्थिकत्वात्प्रकृतिप्रत्ययांशयोः न कल्पनामात्रेण पृथक्करणम् । यदप्यशेषे वर्णसामान्यादपि भागज्ञानं दुर्घटं कालेनदन्तिनागा इति तदप्यसारम् । स्वरस्मरणादीनां पदभेदावगमोपायानां सम्भवात् । सराम इत्याख्यातस्यान्यत्स्वरादिरूपं नाम्नो ऽन्यत् । नामत्वे ऽपि स इति राम इति च द्वे पदे तयोरन्यद्रूपं सह रामेण वर्तत इत्येकपदे ऽप्यन्यद्रूपमभियोगविशेषवतां सर्वं सुगममिति नाशक्यः पदविभागपरिच्छेदः । यदपि दध्यत्र मध्वत्रेति तथाविधपदद्वयदर्शने ऽपि तदर्थसंप्रत्यय इत्युक्तं सो ऽपि न दोषः । यतस्ते एवैते पदे ईषद्विकृते तत्प्रत्यभिज्ञानाद्भवतीति के चित् । अथ वैयाकरणदधिमधुप्रत्ययान्तयोरपि विषयान्तरे साधुत्वानयैव तद्विधाद् व्युत्पत्तुर्यणन्ते अपि पदे अर्थप्रतिपादके भविष्यत इत्यलमेवंप्रायैः कदाचित्प्रलापैः । अपि च

शेषं गमयन्ति हीति न्यायात्। अर्थापत्तिरिति चेत् किमिदानीमर्थापत्तिगम्यो धर्मः न चेतद्युक्तमिष्टं वा तदिदं सप्तमं प्रमाणमवतरति पदार्था नामेति तच्च नेष्टम् अतो न पदार्थनिमित्तको वाक्यार्थप्रत्ययः। यदप्युक्तम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थनिमित्तकत्वं वाक्यार्थस्यावगम्यते इति तत्र पदार्थसंसर्गस्वभावत्वाद्वाक्यार्थस्य सत्यं तत्पूर्वकत्वमिष्यते एव। वाक्यप्रतिपत्तेस्तु न तज्जन्यत्वं शब्दव्यापारानुपरमात्। मानसे चापचारे सति पदानामपि ग्रहणं नास्त्येव। यतः कार्यान्तरे समाहितचेतास्स वक्ति नाहमेतदश्रौषमन्यत्र मे मनोऽभूत्पुनर्ब्रूहीति इतरथा हि पदानि स्मृत्वा तदर्थमेवावगच्छेन्न पुनः पृच्छेत्तस्मात्पदार्थानां ग्रहणमेव तत्र वाक्यर्थावगमे निमित्तम्। यदपि पश्यतः श्वेतिमारूपमिति तदपि न किञ्चित्। किं प्रत्यक्षेण शुक्लो गौर्गच्छन्न दृश्यते स किं शुक्लो गौः गच्छतीति वाक्यस्यार्थो न भवति। प्रत्यक्षप्रतिभासात्तु प्रत्यक्षार्थ एवासौ न वाक्यार्थ इत्युच्यते। एवं श्वेतो ऽश्वो धावति इत्यानुमानिको ऽयं प्रत्ययः पर्वते ऽग्निरितिवद्वाक्यश्रवणात्तु विना न वाक्यार्थो भवतुमर्हतीत्यलं प्रसङ्गेन। तस्माद्वर्णेभ्य एव कया चित्कल्पनया पदवाक्यभावमुपगतेभ्यः पदार्थवाक्यार्थसंप्रत्यय इति युक्तम्। तस्मात्पदार्थजन्या न भवति वाक्यर्थबुद्धिरिति सिद्धम्। अनुपरतव्यापाराद्वाक्यादेवेयमुद्भवति। आह कया पुनः कल्पनया पदवाक्यभावमुपगता वर्णाः पदार्थवाक्यार्थप्रतीतिमादध्युरिति। तत्राचार्यास्तावदिमां कल्पनामद्वीदृशन् प्रथमं वर्णज्ञानं ततः संस्कारः ततो द्वितीयवर्णज्ञानं तेन प्रथमवर्णज्ञानजनितेन च संस्कारेण पटुतरसंस्कारः ततस्तृतीयवर्णज्ञानं तेन प्राक्तनेन संस्कारेण पटुतरः संस्कारः एवं यावदन्त्यवर्णज्ञानमन्त्यवर्णज्ञानानन्तरं तु ततः संस्कारात्सकलपूर्ववर्णविषयमेकस्मरणं तेनान्त्यवर्णज्ञानस्य विनश्यता विनश्यदवस्थग्रहणस्मरणविषयीकृतो वर्णसमूहः पदमिति ज्ञायते ततः पदज्ञानात्संस्कारः ततस्तथैव वर्णक्रमेण द्वितीयपदज्ञानं तेन प्रथमपदज्ञानजन्मना च संस्कारेण पटुतरसंस्कारो जन्यते पुनस्तेनैव क्रमेण तृतीयपदज्ञानं तेन प्राक्तनेन च संस्कारेण पीवरतरसंस्कारो जन्यते एवं यावदन्त्यपदज्ञानमन्तरेण स्थवीयसा संस्कारेण सर्वपदविषयमेकस्मरणमुपजन्यते संस्कारस्यैवैकत्वात्सो ऽयं स्मरणानुभवविषयीकृतवर्णसमूहपदसमूहो वाक्यमित्युच्यते ततो वाक्यार्थप्रति-

पत्तिः संस्कारस्य च संस्कारान्तरकरणकौशलमवश्यमेषितव्यमन्यथा सर्वत्र क्रियाभ्यासो ऽनर्थकः स्यादिति । अत्र वदन्ति । नेयं प्रक्रिया साध्वी ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्गात् । तथा हि चरमपदप्रतिभासानन्तरं यथा पूर्वपदस्मरणं तथा तदैव संकेतस्मरणेनापि भवितव्यमनवगतपदार्थस्य हि न वाक्यार्थप्रतीतिरस्मृतसंकेतस्य च न पदार्थप्रतीतिः । यत्राप्यभ्यस्ते विषये संकेतस्मृतिर्न संवेद्यते तत्राप्यविनाभावस्मृतिरिव बलादसौ कल्प्यते अनवगतपदपदार्थसंबन्धस्य नारिकेलद्वीपवासिन इवार्थप्रत्ययाभावात् । संबन्धानुभवस्य च पूर्ववृत्तत्वेनेदानीं स्मरणमुखेनोपकारित्वात्तस्मादन्त्यपदज्ञानानन्तरं पूर्वपदसमयस्मरणयोर्युगपदुत्पादाज् ज्ञानयौगपद्यम् । अथ समयस्मरणानन्तरं पूर्वपदस्मरणमुपेयते तथा तत्स्मृतिकाले पदार्थज्ञानोपजननात्पुनरपि ज्ञानयौगपद्यं न च तदा पदार्थज्ञानं नोदेतीति शक्यते वक्तुमविकलतदुपजननकारणसामग्रीसन्निधानात्प्रतिनायकस्य च तदानीमभावात् । पदार्थज्ञानोत्तरकालं तर्हि पूर्वपदस्मरणमस्त्विति चेद् एवं तर्हि चरमपदज्ञानप्रत्यस्तमयादन्त्यपदरहितं वाक्यं स्यादन्त्यपदज्ञानस्य हि संकेतस्मृतिवेलायां विनश्यता पदार्थज्ञानवेलायां विनाश एव । यत्तु ब्रूयादसंवेद्यमानमपि तदानीमन्त्यपदमस्त्येवेति स्वस्ति तर्हि न्यायविस्तराय । अपि च तदानीमनुपलभ्यमानेनापि सता किमन्त्यपदेन क्रियते । पुनरवगमो ऽस्य भविष्यतीति चेत् स कुतस्त्यः । श्रोत्रस्य विरम्य व्यापाराभावात् । मनसश्च स्वातन्त्र्येण बाह्ये विषये सामर्थ्यासंभवात् । सत्यपि पुनः तदवगमे ज्ञानयौगपद्यानपायात् । अपि च पूर्वपदैरर्थशून्यतया शुष्कनीरसतनुभिरन्त्यपदानुभवसमनन्तरं स्मृतैरपि को गुणः । न हि तथाविधपदस्मरणमर्थप्रत्यायनाङ्गम् । अथ सार्थकानि प्राञ्चि पदानि स्मर्यन्ते तर्हि समयस्मरणपदार्थज्ञानादिकार्यसांकर्यकृतमनेकशाखं प्रतिपदं ज्ञानयौगपद्यमापद्यते इत्यसतीयं कल्पना । व्याख्यातारस्तु प्रक्रियान्तरमाचचक्षुः । वर्णानुगमरूपेण तावत्प्रथमपदज्ञानमुत्पद्यते ततः संकेतस्मरणं तेन विनश्यदवस्थेन पदज्ञानेन स्वविषयावच्छेदेन पदार्थज्ञानमाधीयते यत्र वाचकावच्छिन्नं वाच्यस्वरूपमवभासते तथाविधपदार्थज्ञानात्संस्कारः ततस्तथैव क्रमेण द्वितीयपदज्ञानं तदनु समयस्मरणं तेन विनश्यदवस्थेन च द्वितीयपदज्ञानेन तथैव स्वावच्छेदेन स्वार्थज्ञानं तेन प्रथमपदार्थज्ञानाहितेन च संस्का-

रेण च दृढतरः संस्कारः पुनर्यथाक्रमेण तृतीयपदज्ञानं पुनः संकेतस्मरणं संकेतस्मृतिसहायेन तेन विनश्यदवस्थेन स्वार्थेनैव स्वार्थाच्छिन्नं ज्ञानं तेन प्राच्येन च संस्कारेण दृढतरः संस्कारः एवं तावद्यावदन्त्यपदज्ञानात्स्वाव-च्छिन्नार्थप्रतीतिः ततः पूर्वोपचितान्महतः संस्काराद्विनिःसृतसर्वविषयमेकस्म-रणं यस्य स्वावच्छिन्नास्सर्वे पूर्वपदार्था विषयतां प्रतिपद्यन्ते तस्मिन्स्मरणे तथान्त्यपदार्थज्ञाने ऽवच्छेदकत्वेन प्रस्फुरत्पदसमूहो वाक्यमवच्छेद्यत्वेन प्रकाशमानो ऽर्थसमूहो वाक्यार्थः । एवं स्मर्यमाणानुभूयमानौ पदपदार्थसमूहौ वाक्यवाक्यार्थावुक्तौ भवतः । एतदपि न विचारक्षमम् । अन्त्यपदार्थप्रतीतिस-मये तदवच्छेदकतया प्रतिभासमानं पद तत्प्रतीतौ तावत्कारणमिति नात्र विमतिः । स्वयं च प्रतिभासमानत्वात्कर्मापि भवत्येव । तस्य तदानीं कर्मत्वे कारणं चिन्त्यम् । न श्रोत्रं तावत्कारणम् अन्त्यपदप्रतीत्यनन्तरमेव तद्व्यापारस्य विरतत्वाद् विरम्य च पुनर्व्याप्रियमाणत्वानुपपत्तेः । मनस्तु बाह्ये विषये स्वातन्त्र्येण प्रवर्तितुमसमर्थम् तत्प्रवृत्तौ सर्वाण्येव प्रथमपदात्प्रभृति पदानि मानसव्यवसायगोचरचारीणि भवन्तु किं स्मर्यमाणत्वमन्येषामुच्यते । अथ तद-न्त्यपदमर्थं द्योतयन्नन्यपि तदवच्छेदकत्वप्रतिपत्तेः करणत्व प्रतिपत्स्यत इति मन्यसे तदयुक्तम् । स्वप्रतीतौ तस्य कर्मत्वान्न चैकस्यामेव क्रियायां तदेव कर्म करणं च भवितुमर्हति । विस्तरतश्चायं वाचकावच्छिन्नवाच्यप्रतिभासः प्रत्य-क्षलक्षणे प्रतिक्षिप्त इत्यलं पुनस्तद्विमर्देन । आह प्रथमं पदज्ञान ततः संकेत-स्मरणं ततः पदार्थज्ञानं पदार्थज्ञानात् पदज्ञानस्य विनश्यत्ता विनश्यद-वस्थपदज्ञानमपेक्षमाणं श्रोत्रं प्रथमपदावच्छेदेन द्वितीयपदे ज्ञानमादधाति द्वितीयपदज्ञानानन्तरं पुनः सम्बन्धस्मरणं ततः पदार्थज्ञानं तेन द्वितीयपद-ज्ञानस्य विनश्यत्ता विनश्यदवस्थपदज्ञानसहायाच्छ्रोत्रात्तयैव तदवच्छेदेनो-त्तरोत्तरपदज्ञानं तावद्यावदन्त्यपदज्ञानमिति । तज्ज्ञानानन्तरं च प्राक्तनप्रक्रि-यापद्धत्या पूर्वपदस्मरणमुपयुज्यते तत्फलस्य च विनाश्यदयापतितपदज्ञानकृ-तावच्छेदमहिम्नैव सिद्धत्वात् । तस्य हि फलमन्त्यपदावगमसमये सकलपू-र्वपदोपस्थानं तच्च विनश्यदवस्थपूर्वपूर्वपदज्ञानकृतोत्तरोत्तरपदानुरागबलादेव लब्धमिति किं ततस्स्मरणेन । तदभावाच्च नात्र ध्यानयोगपद्यादिचोद्यावसरः समस्ति । यथोपदर्शितान्त्यपदज्ञानमेव च वाक्यार्थज्ञानमिति न वस्तितार्थ-

त्वमवेत्येवं वाक्यादेव वाक्यार्थप्रत्ययः सेत्स्यति न पदार्थेभ्य इति । इयमपि न निरवद्या कल्पनेत्यपरे । प्रथमपदोपरागपूर्वकद्वितीयपदज्ञानोपजननानुपपत्तेः । प्रथमपदज्ञानानन्तरं संबन्धस्मरणं तेनैव तस्य विनश्यता पदार्थप्रतिपत्तिकाले च पदज्ञानं विनष्टमेव विनश्यदवस्था बुद्धिर्बुद्ध्यन्तरविरोधिनीति सामान्ये श्रवणात् । ब्रूयात्कार्यभूतया बुद्ध्या कारणभूतबुद्धिर्विरोध्येत न बुद्धिमात्रेण बुद्धिमात्रमिति एतदयुक्तम् । विशेषे प्रमाणाभावादभ्युपगम्यापि ब्रूमः कार्यकारणभूतयोरेव बुद्ध्योर्भवतु वध्यविघातकभावः तथापि पदज्ञानं संस्कार इव समयस्मृतेः कारणमेव संस्कारेणेव तेनापि विना तदनुत्पादात् । संस्कारप्रबोधे तस्य व्यापार इति चेत् तेनापि द्वारेण यत्कारणं तत्कारणमेव । तदिह पदज्ञानं समयस्मरणं पदार्थज्ञानमिति त्रीणि ज्ञानानि युगपदवतिष्ठन्ते इति परः प्रमादः । अपि च पदज्ञानमुपजायमानं वर्णक्रमेण जायते न सहसैव निरंशपदवादस्य व्युदस्तत्वात्तथ च द्वित्राणि त्रिचतुराणि पञ्चषाणि वा क्षणानि क्रमेण पदानि ज्ञायन्ते तद्विषया हि क्रमभाविन्य उपजननापायधर्मिका: बुद्धयः । अथान्तरे विनश्यदवस्थमन्त्यपदज्ञानमाविष्यते तदुपरागेण द्वितीयपदज्ञानमुपपत्स्यते इति दुराशैवेयम् । अपि च व्यवहितोच्चारितेभ्यो ऽपि पदेभ्यो वाक्यार्थप्रत्ययो दृश्यते यथानेककार्यपर्यालोचनव्यग्रहृदयः स्वामी रे कन्दलकेत्युक्त्वा कार्यान्तरं संविधाय तुरगं वदति पुनः प्रयोजनान्तराय व्यवहृत्य कल्पितपर्याणमित्यादि वक्ति पुनरन्यत्किमपि कृत्वा ब्रवीत्यानयेति तत्र रे कन्दलक कल्पितपर्याणमश्वमानयेति वाक्यार्थावगमो भवति भवन्मते चासौ दुरुपपादः । पदानुरागस्य तत्रासंभवात्सर्वपदस्मरणस्य चानभ्युपगमात् । किं च न प्रवरमतानुसारिणामिव संबन्धविशेषबुद्धिषु विशेषणविशेष्ये द्वे वस्तुनी आलम्बनम् अपि तु विशेष्यमात्रमुपाधिभेदादेव प्रतीत्यतिशय इति तस्मिंश्च सत्यपि पूर्वपदानुरागे तत्प्रतिभासाभावात् शुद्धमेव द्वितीयपदज्ञानं संपन्नमिति किं तदनुरागेण । अतश्चेयमनुपपन्ना कल्पना यतो द्वितीयपदस्य स्वार्थे शुद्धमेव संकेतग्रहणं वृत्तं यदा क्व चित्प्रथमं प्रयुक्तमासीदधुना तु तत्पदं पदान्तरोपरक्तं सञ्जातमिति तादृशस्यागृहीतसंबन्धत्वादर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं न स्यादित्यास्तामपूर्वमिदं प्रभाकरस्वामिनः पाण्डित्यम् । आह यदीमाः सर्वा एव तान्त्रिकरचिताः

कल्पना न साधीयस्यश्चेदात्मीया का चन निर्दोषा साध्वी कल्पना निवेद्यताम् । उच्यते न वयमात्मीयामभिनवां कामपि कल्पनामुत्पादयितुं क्षमाः ।

न ह्यीय कविभिः पूर्वैरदृष्टं सूक्ष्मदर्शिभिः ।
यस्तां तृणमपि द्रष्टुं मतिर्मम तपस्विनी ॥

कस्तर्हि विद्वन्मतितर्कणीयग्रन्थोपबन्धे तव दोहदो ऽयम् ।
न दोहदः पर्यनुयोगभूमिः परोपदेशश्च न तस्य शान्तिः ॥
राज्ञा तु गह्वरे ऽस्मिन्नशब्दके बन्धने विनिहितो ऽहम् ।
ग्रन्थरचनाविनोदादिह हि मया वासरा गमिताः ॥

तथापि वक्तव्यं कथं वर्णेभ्यो वाक्यार्थप्रतीतिरिति । उच्यते चिरातिक्रान्तत्वमचिरातिक्रान्तत्वं वा न स्मृतिकारणं संस्कारकारणकं हि स्मरणं भवति तच्च सद्यः प्रलीने चिरप्रलीने वा न विशिष्यते इत्येव पूर्वेषां पदानां चिरतिरोहितानामपि व्यवहितोच्चारितानामपि संस्कारात्स्मरणं भविष्यति अन्त्यपदस्यानुभूयमानत्वोपगमे ज्ञानयौगपद्यादिप्रमादप्रसङ्ग इति वरमन्त्यपदमपि स्मर्यमाणमस्तु । स्मृत्यारूढान्येव सर्वपदानि वाक्यार्थमवगमयिष्यन्ति । तत्र चेयं कल्पना वर्णक्रमेण तावत्प्रथमपदज्ञानं ततः सङ्केतस्मरणं संस्कारश्च युगपद्भवतः । ज्ञानयोर्हि यौगपद्यं शास्त्रे प्रतिषिद्धं न संस्कारज्ञानयोः । ततः पदार्थज्ञानं तेनापि संस्कारः पुनर्वर्णक्रमेण द्वितीयपदज्ञं न तत सङ्केतस्मरणं पूर्वसंस्कारसहितेन च तेन पटुतरः संस्कारः पुनः पूर्ववर्णक्रमेण तृतीयपदज्ञानं सङ्केतस्मरणं पूर्वसंस्कारापेक्षः पटुतरः संस्कार इत्येव पदज्ञानजनिते पीवरे संस्कारे पदार्थज्ञानजनिते च तादृशि संस्कारे स्थिते ऽन्त्यपदार्थज्ञानानन्तरं पदसंस्कारात्सर्वपदविषयस्मृतिः पदार्थसंस्काराच्च पदार्थविषया स्मृतिरिति संस्कारक्रमात्क्रमेण द्वे स्मृती भवतः । तत्रैकस्याः स्मृतावुपारूढः पदसमूहो वाक्यमितरस्यामुपारूढः पदार्थसमूहो वाक्यार्थः । ननु स्मृतेरप्रमाणत्वादप्रमाणमिदानीं वाक्यार्थप्रतिपत्तिः । मैवम् तया सम्बन्धग्रहणाद्यथ ह्यन्यथा सम्बन्धग्रहणमन्यथा च प्रतिपत्तिः तदाय दोषः । यथा धूमे गृहीतसम्बन्धे नीहाराद्दहनानुमितौ । इह तु क्रमवर्तिनां वर्णानामन्यथा प्रत्यायासम्भवादयेव व्युत्पत्तिस्तथैव प्रतीतिरिति न कि चिदवद्यम् । अचिरनिवृ-

स्तानुभवसमनन्तरभाविनी च स्मृतिरनुभवायते । अथ वा कृतं स्मरणकल्पनयान्त्यपदार्थज्ञानानन्तरं सकलपदपदार्थविषयो मानसो ऽनुव्यवसायः शतादिप्रत्ययस्थानीयो भविष्यति । तदुपारूढानि पदानि वाक्यं तदुपारूढश्च पदार्थो वाक्यार्थः । तथाविधश्च मानसो ऽनुव्यवसायः सकललोकसाक्षित्वादप्रत्याख्येयः । नन्वन्त्यपदार्थज्ञानानन्तरं किं पूर्वपदतदर्थविषयेण स्मरणेनानुव्यवसायेन वा अन्त्यपदार्थश्चेज्ज्ञातः समाप्तं कर्तव्यं किमन्यदवशिष्टं यद्व्यवसायेन स्मरणेन वा करिष्यते । एकाकारो हि वाक्यार्थप्रत्ययः प्रत्यात्मवेदनीयो न शक्यो ऽपह्नोतुम् । न चासौ स्मर्यमाणादनुव्यवसायाद्वा विना सम्पद्यते इत्यस्ति तदुपयोग इत्थं स्मर्यमाणारूढं संकलनाज्ञानविषयीभूतं चेदं पदनिकुरुम्बं वाक्यं तथाविधश्चैव वाक्यार्थः ।

ननु मा भूत्पदस्फोटो वाक्यस्फोटश्च वाचकः ।
मा च भूतामिमौ वाक्यवाक्यार्थौ भागवर्जितौ ॥
भवन्तु भवदाख्याताः पदवाक्यादिकल्पनाः ।
पदार्थानां तु संसर्गे मार्गः क इति कथ्यताम् ॥

असंसृष्टा हि गौरश्वः पुरुषो हस्तीति पदार्था न वाक्यार्थभावमधिरोहन्ति । अन्त्यपदार्थज्ञानानन्तरभाविना हि स्मरणेन वा ऽनुव्यवसायेन वा विषयीक्रियमाणास्ते यथाऽवगता एव विषयीक्रियन्ते संसर्गावगमस्तु कुतस्त्य इति चिन्त्यम् । उच्यते अस्त्यत्र विवादः के चिद्राचक्षते अन्विता एव पदार्थाः पदैरभिधीयन्ते अन्यथा पदानां वाक्यत्वायोगादिति । अन्ये मन्यन्ते शुद्धानामेव पदार्थानां पदैरभिधानं ते तु तथाऽभिहिताः सन्तः परस्परमाकाङ्क्षासंनिधियोग्यत्वपर्यालोचनया संसर्गमधिगमयन्तीति । तत्रेदं विचार्यम् । व्युत्पत्तिर्बलीयसी न शब्दो ऽर्थमवगमयति व्युत्पत्तिमन्तरेण । व्युत्पत्तिश्च किं वाक्यस्य वाक्यार्थे पदस्य वा पदार्थे इति । यदि वाक्यस्य वाक्यार्थे व्युत्पत्तिः तदन्विताभिधानम् । पदस्य पदार्थे व्युत्पत्तावभिहितान्वय इति । किं तावत्प्राप्तमभिहितान्वय इति पदार्थप्रतिपत्तिपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थप्रतिपत्तेः । न ह्यनवगतपदार्थस्य वाक्यार्थसंप्रत्ययो दृश्यते पदार्थप्रविभागाच्च गम्यते ऽस्य पदस्य जातिरर्थो ऽस्य द्रव्यमस्य गुणो ऽस्य क्रियेति स चैवमवकल्पते यदि तावत्सो ऽर्थः पदैरभिधीयते । पदान्तरार्थोपरक्ते तु तस्मिन्नभिधीय-

मानेन तदर्थपदेन नावधार्यते कदम्बकाकारार्थप्रतीतेः । आवापोद्वापाभ्यां तदव- धार्यतमिति चेन्नैवम् । आवापोद्वापपरीक्षावसरे ऽपि कदम्बप्रतीत्यनपायान्न ह्ये- कमेव किंचिद्वाक्यमन्विताभिधायिपदघटितम् । अन्यत्र तु शुद्ध एव पदाना- मर्थः किं तु सर्वत्र कदम्बकरूपादुपायात्कदम्बकरूपमुपेयं प्रतीयते इति दुरवगमः पदार्थविभागः । ततश्च पदार्थानामनपेक्षत्वे गामानयेति वाक्याद- श्वबन्धननियोगः प्रतीयेत । अपेक्ष्यते तु पदानामर्थः सो ऽपेक्ष्यमाण एवा- निति नियतो ऽवधारयितव्यः । तदवधारणं शुद्धाभिधायिषु पदेष्ववकल्पते तस्मात्पदार्थयोरौत्पत्तिकः संबन्ध इष्यते । वृद्धव्यवहारेषु च वाक्यादपि भवन्ती व्युत्पत्तिः पदपर्यन्ता भवति इतरथा हि प्रतिवाक्यं व्युत्पत्तिरपेक्ष्यते सा चानन्त्याद् दुरुपपादेति शब्दव्यवहारोच्छेदः स्यात् । दृश्यते च पदार्थवि- दामभिनवकविश्लोकादपि वाक्यार्थप्रतीतिः सा पदतदर्थव्युत्पत्त्या ऽवकल्पते वाक्यवाक्यार्थयोस्तु व्युत्पत्तावपेक्ष्यमाणायां सा न स्यादेव । तस्मान्नान्विता- भिधानम् अतश्चैवं पदान्तरोच्चारणवैफल्यप्रसङ्गादेकस्मादेव पदात्तदुपरञ्जक- द्वितीयपदार्थावगतिसिद्धेव तदपि पदमन्यानुरक्तस्वार्थवाचीत्यनेनैव न्या- येनैकमेव पदमखिलपदाभिधेयार्थवाचि संपन्नमिति तेनैव व्यवहारो ऽस्तु न चासौ संपद्यते गौरित्युक्ते सर्वगुणक्रियावगमान्न ज्ञायते किमुपादीयतामिति सर्वागमो ह्यनवगमनिर्विशेष एव व्यवहारानुपपत्तेः । न हि रसविदा पूर्णो ऽप्यब्धिर्मरोरतिरिच्यते सलिलकार्यानिष्पत्तेः । नियतगुणक्रियानुरक्तस्वार्थप्रति- पादने तु गोशब्दस्य न हेतुमुत्पश्यामः । पदान्तरसंनिधानं नियमहेतुरिति चेत् किं स्वरूपमात्रेणार्थप्रतिपादनेन वा स्वरूपमात्रेण जपमन्त्रपदानामिव सन्निधानं भवदप्यसन्निधानान्न विशिष्यते अगृहीतसंबन्धस्य तत्कृतोपकारा- दर्शनाद् । अर्थप्रतिपादनेन तु पदान्तरं यदि नियमहेतुः सो ऽयमभिहितानाम- र्थानामन्वय उक्तो भवति । तस्मात्त एव मेयान्पदेभ्यः प्रतिपन्नास्तावदर्था आ- काङ्क्षासन्निधियोग्यत्ववशेन परस्परमभिसंबध्यन्ते यो येनाकाङ्क्षितो यश्च सन्निहितो यश्च संबन्धुं योग्यः स तेन संबध्यते नातो ऽपरः । अत एवाङ्गु- ल्यग्रे हस्तियूथशतमास्ते इति नास्ति संबन्धः योग्यत्वाभावादन्विताभिधा- नवादिनां तु अन्वितस्यानभिधानात्तथाप्यन्वयः प्राप्नोति स च नास्ति तस्मा- दभिहितानामेव पदार्थानामन्वय इति युक्तम् । तदुक्तं पदानि हि स्वं स्वम-

र्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराण्येवेदानीमर्था अवगता वाक्यार्थं संपादयन्तीति । एवं प्राप्ते अभिधीयते न व्युत्पत्तिनिरपेक्षो दीप इव शब्दो ऽर्थमवगमयतीति व्युत्पत्तिश्च वृद्धव्यवहाराद्वृद्धानां च व्यवहारो वाक्येन न पदेन केवलस्य पदस्याप्रयोगात् ।

अर्थप्रकरणप्राप्तपदार्थान्तरवेदने ।
पदं प्रयुज्यते यत्तद्वाक्यमेवोदितं भवेत् ॥
वक्ता वाक्यं प्रयुङ्क्ते च संसृष्टार्थविवक्षया ।
तथैव बुध्यते श्रोता तथैव च तटस्थितः ॥

सेयं वाक्यस्य वाक्यार्थे व्युत्पत्तिः । वाक्यं च किमुच्यते संहत्यार्थमभिदधति पदानि वाक्यम् एकार्थः पदसमूहो वाक्यमिति वाक्यविदः । तथायं पदसमूह एकार्थो भवति यदि संहत्यार्थमभिदध्युः पदानि यद्येकस्यैव पदस्य व्यापारः । यथा हि बाह्यानि करणानि काष्ठादीनि पाके व्याप्रियन्ते यथा च शिबिकाया उद्यन्तारः सर्वे शिबिकामुद्यच्छन्ति यथा चयो ऽपि यावाण उखां बिभ्रति तथा सर्वाण्येव पदानि वाक्यार्थमवबोधयन्ति तदिदमन्विताभिधानमन्यानन्वितनिष्कृष्टस्यार्थपर्यवसायित्वे हि सति न सर्वेषां वाक्यार्थव्यापारः स्यात् । नन्वेवमेकैकस्य कृत्स्नकारित्वे सत्येकस्मादेव कृत्स्नसिद्धेः पदान्तरोच्चारणं व्यर्थमित्युक्तम् । नैतत् पदान्तरेण विनैवैकस्मात्कृत्स्नकारित्वसंपत्त्यभावात् । न तर्हीदं कृत्स्नकारीति चेन्नैवम् । एकैकस्य कृत्स्नफलपर्यन्तव्यापारपतितत्वादेकैकस्मिन्सति कृत्स्नफलपर्यन्तो व्यापारो निर्वर्तते एकैकेन विना न निर्वर्तते इत्येवमेकैकं कृत्स्नकारि भवति । नन्वेवं तर्हि समुदाय एव कर्ता भवतु किं समुदायिभिः तत्तश्च तदेवायातं निरवयवो वाक्यवाक्यार्थाविति नैतद्युक्तम् । संघातकार्यवत्स्वकार्यस्यापि दर्शनात् । अथ किं संघातकार्ये किं च स्वकार्ये वाक्यार्थप्रतिपत्तिः संघातकार्यम् स्वकार्ये तु पद र्थप्रतिपत्तिः । यथा पाकः संघातकार्ये स्वकार्ये ज्वलनभरणादि काष्ठस्थाल्यादीनाम् । ननु यदि पदानां पदार्थप्रतिपादनं स्वकार्ये गुडुस्तर्हि पदस्यार्थः । न गुडुः पदार्थः संघातकार्ये एव प्रयोगात्तत्र प्रयुक्तानामप्येषां स्वकार्ये न नावगम्यते अत एव न निरवयवं वाक्यमिष्यते स्वकार्यप्रतिसंधानात्संहतास्ते संघातकार्ये कुर्वन्तो दृश्यन्ते न संघात एव संहतोप्यपि कुर्वन्तु स्वकार्ये पृथक्पृथगुपलभ्यते यथा

शकटाङ्गानामयमशो ऽनेन कृतो ऽयमनेनेति न पृथक् प्रयुज्यमानानि शकटाङ्गानि मनागपि शकटकार्यं कुर्वन्तीत्येवं न केवलं पदं प्रयुज्यते प्रयुक्तमपि वा न तत्कार्याङ्गं पदान्तरेण तु सह व्यापारात्तदन्वितार्थकार्यं पदमिति युक्तम् । तदिदमुक्तं सहत्यार्थमभिदधति पदानि वाक्यम् यत्कार्यः पदसमूहो वाक्यमिति । तदेवमवयवकार्योपलम्भान्न वैयाकरणवन्निमितान्यपि निह्नुमहे कृत्स्नफलसिद्धवधि व्यापारपरिनिष्पत्त्यान्न नान्यमीमांसकवच्छुद्धपदार्थाभिधानमुपगच्छामहे इति । यत्पुनरभ्यधायि प्रतिवाक्यं व्युत्पत्तिरपेक्षणीया अन्यथा नवकविश्लोकादर्थः पदार्थविदा न प्रतीयेतेति तदिदं व्युत्पत्त्यनभिज्ञस्य चोद्यम् । न ह्येवं व्युत्पत्तिः गोशब्दस्य शुक्लान्वितो ऽर्थः स हि व्यभिचरति कृष्णान्वितस्यापि तदर्थस्य दर्शनान्नापि सर्वान्वितस्तदर्थ आनन्त्येन दुरवगमत्वात् । किं त्वाकाङ्क्षितयोग्यसन्निहितार्थानुरक्तो ऽस्यार्थ इति । एता च व्युत्पत्तिं वाक्यान्येवावापोद्वापरचनावैचित्र्यभाञ्जि सञ्जनयन्ति पदार्थपर्यन्तापि भवन्ती व्युत्पत्तिरीदृशी दृश्यते न शुद्धपदार्थविषया पदेन व्यवहाराभावादित्युक्तम् । तथापि न न ज्ञायते ह्यस्यान्यपदस्यार्थ इति शकटाङ्गवदावापोद्वापाभ्यां तत्कार्यभेदस्य दर्शितत्वात् । तदित्थं न प्रतिवाक्यं व्युत्पत्तिरपेक्ष्यते सन्निहितयोग्याकाङ्क्षितार्थोपरक्तस्वार्थाभिधेयत्वेन हि क्व चिद्गृहीतसम्बन्धः सर्वत्र गृहीतो भवति ततश्च नवकविश्लोकादप्यर्थप्रतिपत्तिरुत्पत्स्यते । पदपदार्थयोस्तु न व्युत्पत्तिरुपायाभावादित्युक्तम् । यदपि पदान्तरोच्चारणमफलमिति तदपि परिहृतम् । पदान्तरसन्निधाने हि सर्वाणि पदानि कृत्स्नकारीणि भवन्तीत्युक्तत्वात् । किं पदान्तरसन्निधानेन क्रियते इति चेत्सर्वकारकेष्वपि तुल्यो ऽयमनुयोगः । सहत्य तु सर्वाणि कुर्वन्ति कारकाणीत्युच्यन्ते तथा पदान्यपि अर्थाभिधानेनापि चोपकुर्वन्तु पदेषु नाभिहितान्वयो ऽनन्वितार्थे व्युत्पत्त्यभावादनुपगमे वा दुरुपपादः पदार्थानामन्वयः उपायाभावात् । नन्वाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वान्यभ्युपाय इत्युक्तं न युक्तमुक्तम् । कस्येयमाकाङ्क्षा शब्दस्यार्थस्य प्रमातुर्वा शब्दार्थयोस्तावदचेतनत्वान्नाकाङ्क्षायोगः फलतः इयं तत्र तत्र वाचोयुक्तिः शब्दः शब्दान्तरमाकाङ्क्षत्यर्थो ऽर्थान्तरमिति । प्रमातुः पुनः स्वतन्त्रस्याकाङ्क्षा न प्रमाणं पुरुषेच्छया वस्तुस्थितेरघटमानत्वात् । शब्दाख्यप्रमाणपृष्ठभाविनं तु पुरुषस्याकाङ्क्षा भवन्ती भवत्यर्थानां संसर्गहेतुरित्येवं शब्दस्या-

यमियानियोरिव दीर्घदीर्घो व्यापारः उपरतव्यापारे तु शब्दे पुनराकाङ्क्षामात्रं न संबन्धकारणम् ।

अशाब्दत्वं च वाक्यार्थप्रतीतेरित्थमापतेत् ।
व्यवधानमयुक्तं च साक्षाच्छाब्दत्वसंभवे ॥

तस्मादन्विताभिधायीनि पदानीति स्थितम् । एष एव हि संसर्गप्रतीतेः पन्थाः ।

व्युत्पत्त्यर्थयुक्ता हि व्युत्पत्तिरवगम्यते ।
अपरं तु न संसर्गप्रतीतेरस्ति कारणम् ॥
न चानय गां शुक्लां संसर्ग इति कथ्यते ।
व्यवहारे क्व चिद्वृद्धैः पदं संसर्गवाचकम् ॥
प्रयुज्यमानमप्येतद्वालिशेन हि केन चित् ।
अनन्वितार्थमेव स्याद्दशदाडिमवाक्यवत् ॥

तस्मादन्वितानामेवाभिधानं युक्तम् । आह

अङ्गुल्यग्रादिवाक्येषु कथं तव समन्वयः ।

उच्यते ।

उक्तानामपि संसर्गे कथं तव समन्वयः । आह ।

नन्वत्र योग्यताभावादसंसर्ग उपेयते ।
आकाङ्क्षादिविषयाधीनः संसर्गो हि मंस्यते ॥

उच्यते ।

ममापि योग्यासत्त्यादिसंसृष्टस्वार्थवाचिना ।
पदानां दर्शिता सा च तेषु नास्तीत्यनन्वयः ॥

आह अन्विताभिधानवादी हि भवान् ततश्च ।

भवतो ऽनभिधानं स्यादन्वयाभावादिह ॥

अहं त्वभिहितान्वयवादी तेन

मम ह्यनन्वितत्वे ऽपि नाभिधानं विहन्यते । उच्यते ।
कथं मीमांसकेनापि भवता सूक्ष्मदर्शिना ।
नाद्यापि शब्दव्यापारः सुस्पष्टमवधारितः ॥
इयानर्थं शब्दस्य व्यापारो हि निवर्तितः ।
दृश्यन्तु गुणदोषाभ्यां तस्मिन्नद्दृष्टदर्शिना ॥

क्रियाकारकसंसर्गबुद्धिरन्या ऽपि शब्दजा ।
तादृश्येवायथार्था तु नरबुद्धिप्रमादजा ॥

तदुक्तं प्रमाणान्तरदर्शनमत्र बाध्यते इति ।

अत एव प्रमाणत्वं शब्दे निष्प्रतिमं स्वतः ।
शब्दे कर्मणि तत्रापि बाधकानुपवर्णनात् ॥
तत्राहुरन्वयवाक्ये ऽपि शाब्दो ऽस्त्येव समन्वयः ।

आधाराधेयक्रियानिर्देशस्यात्र प्रतीयमानत्वात् ।

वस्तुतो ऽसम्भवो यस्तु तुल्य एव स आवयोः ।
अयोग्यत्वेन संसर्गप्रतीत्यर्थनिरूपणात् ॥

यदि तु शाब्दो ऽनन्वयो भवेत् कचटतपादिवर्णनिर्देशमात्रमिदं स्याद्दशदाडिमादिप्रवादपदवदपि अन्विताभिधानं न विरुद्धं बाधकस्त्वन्यविषय एव न शब्दसंसर्गविषय इत्युक्तम् । अत एव स्वसामर्थ्यसिद्धनिर्विघ्नव्यापारे शब्दे स्वतो वेदे प्रामाण्यमनाकुलं निर्वहत्यपौरुषेयतया विप्रलम्भभयात् स्वव्यापारस्य तत एव गुरुत्वमित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

इत्यन्विताभिधानेन वाक्यार्थज्ञानसम्भवात् ।
व्युत्पत्तिरहितः प्राज्ञैः प्रहेयो ऽभिहितान्वयः ॥

तदेतदपि नानुमन्यन्ते । यदुक्तं वृद्धव्यवहाराद्व्युत्पत्तिरिति तत्सत्यम् प्रायेण व्यवहार इत्येतदपि सत्यम् । विधिनिषेधाद्यन्यतरपरत्वेऽपि पदानि कार्ये वर्तन्ते इत्येतदपि सत्यमेव । व्युत्पत्तिः चिन्त्यतां किमेकघनाकारघटितकार्यनिष्ठैव किं वा पदार्थपर्यन्तेति । पूर्वस्मिन् पक्षे प्रतिवाक्यं व्युत्पत्तिरपरिहार्या सा च प्रकृतप्रमादेत्युक्तम् । पदार्थपर्यन्तायां व्युत्पत्तौ पुनः निर्धारकोपमितान्वितस्यार्थ इति । भवद्भिरपि शकटावयवदृष्टान्तवर्णनेन पदव्यापारनिर्धारणमङ्गीकृतमेव । इतरथा हि पदार्थनियमानपेक्षत्वे गामानयेति विश्वाधानवचपदमपि निमित्ततयोपादीयेत । न हि भवतामनवेक्षितपदार्थ एव वैयाकरणानामिव वाक्यार्थप्रत्ययः । तद्यो यावता वावोद्वापर्यालोचनया गोपदस्यार्थो निर्धार्यते तावानेव सहकृतकार्ये ऽपि व्युत्पत्तिमात्रस्य तत्स्वार्थः । तस्मात्पुनर्वृत्तिर्विहितार्थविषयैव ऽस्यार्थ इत्युक्तम् । न पदान्तरसन्निधानादेतावद् वचनः तदर्थं श्रमः । अर्थः तावानेव

यावत्यभिधायी तस्य शक्तिः । कियति च तस्याभिधायी शक्तिः कियति तस्यानभिधायी शक्तिः । यावन्तमर्थमन्योन्यमाकाङ्क्षितैश्च योग्यैश्च सन्निहितैश्च संयुज्यमानं न मुञ्चति । कियन्तं च न मुञ्चति गोत्वमात्रं तद्वन्मात्रं वेत्यतस्तावत्येवाभिधायी शक्तिरन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्य निर्धार्यते । अतः परमेकस्य पदस्याप्रयोगात्सर्वदा सङ्गतकार्यरहितकेवलस्वकार्यवातुर्यानवधारणात्प्रधानकार्ये तात्पर्यशक्तिरस्य व्याप्रियते नाभिधायी । तां च पृथगविवेचयता भवता ऽन्विताभिधानमभ्युपगतं तच्च न युक्तं सर्वथाभिधायाः शक्तेरविशेषात् । पदार्थनियमानवधारणं पदान्तरोच्चारणवैफल्यमित्यादिदोषानपायात् । येनान्वितमर्थमभिदधाति गोशब्दः तदनभिधाने तदन्विताअनवगमाद्येन सह संसर्गस्स न गृह्यते तत्संसृष्टश्च गृह्यते इति विप्रतिषिद्धं स्यात् । तदभिधाने वा तद्वत्सर्वाभिधानमित्येकमेव गोपदं सवार्थं भवेत् । तस्मान्न सर्वथाभिधायी शक्तिः पदस्योपपद्यते इति नान्विताभिधानमन्विताभिधानपक्षे च कथमङ्गुल्यग्रवाक्ये ऽपि नान्वयस्स्यात् । शाब्दो ऽस्त्येव समन्वय इति चेदयोग्यस्पर्शी शब्दः प्राप्नोति वह्निरन्वयाभावात् । प्रकाशकत्वमात्रं व्यापार इति चेद् बाढम् तत्तु अनन्वितविषयं वेदितुं युक्तं न पुनरन्वितविषयमेवेति शक्यते नियन्तुम् । दशदाडिमादिवाक्यमनन्वितार्थप्रतिपादकमपि दृश्यते यतः । न तद्वाक्यमिति चेत् तदङ्गुल्यग्रवाक्यमपि वाक्यमेव । आधाराधेयक्रियासंसर्गप्रतीतिस्तु भ्रममात्रं तस्मादन्वितमर्थमभिदधति पदानीत्यसमीचीनम् । तत्किं शलाकाकल्पाः परस्परमसंसृष्टा एव पदार्थाः पदैरुच्यन्ताम् एतदपि नास्ति तथाविधव्यवहाराभावात् । पश्चादन्वयस्य च दुरवगमत्वाद्विरम्य व्यापारस्य चासंवेदनात्तस्मात्पक्षद्वयमपि न क्षेमाय । तदुक्तम् ॥

मतद्वयमपीदं तु नास्मभ्यं रोचतेतराम् ।
कुतो ऽन्विताभिधानं वा कुतो वा ऽभिहितान्वयः ॥

अन्या तु वाचोयुक्तिः कैश्चित्कृता अन्वीयमानाभिधानमभिधीयमानान्वयश्चेति सा ऽपि न हृदयङ्गमा ।

न हि द्वे अनुभूयेते क्रिये एते पृथक्स्थिते ।
अभिधानक्रिया चान्या पश्चस्या चान्वयक्रिया ॥

ते हि क्रमेण वा स्यातां युगपद्वा क्रमपक्षे पूर्वमन्वयक्रिया चेत्तदिदमन्विताभिधानमेव नान्वीयमानाभिधानम् । पूर्वं चेदभिधानमभिहितान्वय एव नाभिधीयमानान्वयः । युगपत्तु क्रियाद्वयसंवेदनं नास्ति अर्थगतायाः क्रियायाः शब्दप्रयोगकाले ऽनुपलम्भात् ।

अभिधानक्रियैवैका तदभिज्ञैः परीक्ष्यते ।
अन्वीयमानता ऽर्थानामभिधानाद्विना कुतः ॥

गौः शुक्ल इति जातिगुणयोरेकद्रव्यसमवेतयोरपि शब्दमन्तरेण कुतो ऽन्वयमवगच्छामः ।

उक्तैर्नूतनतैवेयं न पुनर्वस्तु नूतनम् ।
न चापि निवर्तन्ते दोषाः पक्षद्वयस्पृशः ॥

अन्ये मन्यन्ते सामान्येनान्विताभिधानं विशेषतश्चाभिहितान्वय इति । गोशब्दो हि स्वार्थमनवगतविशेषगुणक्रियासामान्यान्वितमभिधत्ते तावत्यन्विताभिधानम् । शुक्लादिगुणविशेषसंबन्धस्तु पदान्तरादवगम्यते सो ऽयं विशेषो ऽभिहितान्वय इत्येतदपि तादृगेव ।

दोषो ऽन्विताभिधाने यः सामान्ये ऽपि स तादृशः ।
दोषस्तुल्यो विशेषे ऽपि यश्चोक्तो ऽभिहितान्वये ॥

न चेदमपूर्ववस्तु वर्णितमभिहितान्वयवादिनो विशेषे एवाभिहितान्वय आश्रीयते इति प्राक्तन एवेष्टः पन्था वेदितव्यः । कथं तर्ह्ययमाभिधानिको व्यवहारः सङ्कुलमिवैनं पश्यामः सर्वत्र दोषसम्भवात् । उच्यते न कदा चिदत्र सङ्कुलता संहत्यकारीणि हि पदानीत्युक्तम् । समुदितैः पदैरेको वाक्यार्थः प्रत्याय्यते स च गुणभूतेतरपदार्थसंसृष्टः कश्चित्पदार्थ एवेति किमत्र सङ्कुलम् । ननु किमयमन्विताभिधानपक्षः पुनरुत्थापयितुमिष्टः । नैवम् । नेदमन्विताभिधानम् । कथ तर्हि संहत्यकारिता पदानाम् । उच्यते संहत्यकारिता ऽप्यस्ति न चान्विताभिधानम् । अन्वितमर्थं पदानि संहत्य संपादयन्ति न त्वन्वितमभिदधति । किमिदानीं कुर्वन्ति वाक्यार्थं पदानि घटमिव मृदादीनि । एतदपि नास्ति । ज्ञापकत्वात्तेषाम् । का तर्हीयं वाचोयुक्तिः संहत्यकारीणि पदानि न चान्वितमभिदधतीति । इय वाचो-

युक्तिः पदान्यन्वितं प्रत्याययन्ति नान्वितमभिदधति । नाभिधायी शक्तिरन्वितविषया किं त्वन्वयव्यतिरेकावगतनिष्कृष्टस्वार्थविषयैव । तात्पर्यशक्तिस्तु तेषामन्विताबगमपर्यन्ता सह व्यापाराद्व्यापारस्य च तदीयस्य निराकाङ्क्षप्रत्ययोत्पादनपर्यन्तत्वात् तथा हि ।

अन्यथैव प्रवर्तन्ते प्रत्ययाद्युद्भवा धियः ।
अर्थे पूर्णमपूर्णं वा दर्शयन्त्यः पुरः स्थितम् ॥
अन्यथैव मतिः शब्दे विषयेषु विजृम्भते ।
प्रतिपत्तुरनाकाङ्क्षप्रत्ययोत्पादनावधिः ॥
अत एव पदं लोके केवलं न प्रयुज्यते ।
न हि तेन निराकाङ्क्षा श्रोतुराधीयते मतिः ॥

नन्वभिधानव्यतिरिक्तः को ऽन्यः शब्दस्य कृत्स्नफलपर्यन्तः प्रत्यायनात्मा व्यापारः । अस्ति कश्चिद्यः सर्वैरेव संसर्गवादिभिरप्रत्याख्येयः । न हि संसर्गो ऽभिधीयते प्रतीयते च वाक्यात् । ननु संसृष्टाभिधाने सति संसर्गः प्रतीयते नान्यथा । नैतदेवं संहत्यकारित्वादेव संसर्गावगतिसिद्धेः । न हि संहत्यकरणमसंसृष्टं च कार्यं क्व चिद् दृश्यते । अपि च । प्रकृतिप्रत्ययौ परस्परापेक्षमर्थमभिदधाते न च प्रकृत्या प्रत्ययार्थो ऽभिधीयते नियोगस्य धातुवाच्यत्वान्न च प्रत्ययेन प्रकृत्यर्थो ऽभिधीयते यागादेः लिङ्वाच्यत्वानुपपत्तेः न च तौ पृथक्पृथक् स्वकार्यं कुरुतः । एवं पदान्यपि परस्परापेक्षाणि संहत्य कार्यं करिष्यन्ति न च परस्परमर्थमभिधास्यन्ति वाक्यान्यपि प्रकरणपतितान्येवमेव । तदुक्तम् ।

प्रकृतिप्रत्ययौ यद्वदपेक्षेते परस्परम् ।
पदं पदान्तरं तद्वद्वाक्यं वाक्यान्तरं तथेति ॥

अयमेव च पक्षः श्रेयान् यत्संहत्यकारित्वं पदानामसंकीर्णार्थत्वं च ।

निरपेक्षप्रयोगे ऽयःशलाकाकल्पना भवेत् ।
तदन्विताभिधाने तु पदान्तरमनर्थकम् ॥
संहत्यकारिपक्षे तु दोषो नैको ऽपि युज्यते ।
तेनायमुपगन्तव्यो मार्गो हि हतकण्टकः ॥

अभिधात्री मता शक्तिः पदानां स्वार्थनिष्ठिता ।
तेषां तात्पर्यशक्तिस्तु संसर्गावगमावधिः ॥
तेनान्विताभिधानं हि नास्माभिरिह मृष्यते ।
अन्वितप्रतिपत्तिस्तु बाढमभ्युपगम्यते ॥

सहत्यकारकत्वाच्च पदानां न स्वार्थाभिधित्सयैव समुच्चारणमपि तु प्रधानं कार्यमेव कर्तुम् । तदुक्तम्* ।

वाक्यार्थप्रत्यये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् ।
पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनमिति ॥
सेयं व्युत्पत्तिमूला पदविसरसमुद्भिद्यमानाङ्कुरश्रीः
संस्कारोदारपत्रा कुसुमचयवती प्रोल्लसद्भिः पदार्थैः ।
प्रत्यग्रज्ञौ विशाला फलति फलमिदं स्वादुवाक्यार्थतत्त्वैः
नैराकाङ्क्ष्यं लसद्भिर्हृदयमुपगते यान्ति यस्मिन् पुमांसः ॥

आह च† ।

पदात्प्रभृति या चेयं प्रज्ञा चातुर्विजृम्भते ।
पुष्पिता सा पदार्थेषु वाक्यार्थेषु फलिष्यति ॥
तस्मादनया नीत्या सप्रत्ययो भवति साधुः ।
संसृष्टाश्च पदार्था वाक्यार्थ इति न्यवदि प्राक् ॥
यश्चैव लोकव्यवहारसिद्धिः प्राग्दर्शि वाक्यार्थमितावुपायः ।
स एव वेदे ऽप्यवधारणीयः तत्रापि तान्येव पदानि ते ऽर्थाः ॥

आह लोके प्रमाणान्तरपरिच्छेद्यत्वाद्वाक्यार्थस्य तदवगमोपायत्वं शब्दानां योजयितुं शक्यते । वेदार्थस्तु अतीन्द्रियो न च रागादिदोषकलुषमनसामस्मदादीनामतीन्द्रियपदार्थदर्शनकौशलमस्ति । तदर्शिना च तत्र वृद्धव्यवहाराद्व्युत्पत्तिरेव न सम्भवति । सो ऽहमद्य वेदार्थं बुभुत्समानो वेदविदं कंचिदाचार्यमभिगच्छेयं सो ऽप्यतीन्द्रियार्थदर्शी न भवतीति तस्यापि तथैव व्युत्पत्त्यभाव इति तेनाप्यन्यः कश्चिदभिगन्तव्यः । सो ऽप्यहमिव व्युत्पत्त्यभावादन्यमुपासीत सो ऽप्यन्यमित्यन्धपरम्परा प्राप्नोति । न च वेदे पद

* श्लोकवार्तिके वाक्याधिकरणे श्लो ३४० । † तन्त्रवार्तिके अ० १ पा ३ सू २८ ।

वृद्धिरादैजिति पाणिनिरिव मस्त्रिगुरुरिति ब्रुवन् पिङ्गल इव ह्रस्वः करः पाणिरिति कथयन्नभिधानमालाकार इव स्वयमुपदिशत्येवो ऽस्य मामकस्य शब्दस्यार्थ इति तस्मात्सर्वथा दुरवगमो वेदार्थः । तदाह ।

स्वयं रागादिमान्नार्थं वेत्ति वेदस्य नान्यतः ।
न वेदयति वेदो ऽपि वेदार्थस्य कुतो गतिरिति ॥

अथ निगमनिरुक्तव्याकरणवशेन तदर्थकल्पना क्रियते तर्हि नानामतित्वादुपदेष्टॄणामनेकार्थत्वाच्च नाम्नामुपसर्गनिपातानां च न नियतः कश्चिदर्थो व्यवस्थापयितुं शक्यते । अन्यथा तत्कल्पनासम्भवात् । आह च ।

तेनाग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति श्रुतौ ।
खादेच्छ्वमांसमित्येष नार्थ इत्यत्र का प्रमेति ॥

तदेतद्बधिरस्य रामायणं वर्णितमस्माभिः य एवमपि श्रुत्या वेदार्थपरिगमाभ्युपायं मृगयते । अनेन हि पूर्वोक्तेन वाक्यार्थपरिगमोपायप्रकटनेन सर्वमपाकृतं भवति । उक्तं हि नाभिनवाः के चन वैदिकाः शब्दा रचनामात्रं वेदे भिद्यते न तु पदानि । सर्गात्प्रभृति च प्रवृत्तो ऽयं वेदविदां व्यवहारः ततश्च दीर्घग्रन्थप्रवृत्तादद्यत्वे वयसि व्युत्पद्यामहे व्युत्पद्यमानाश्च तं तमर्थं प्रतिपद्यामहे । किं च वेदार्थस्य परिज्ञानोपयिकानि व्याकरणमीमांसाशास्त्राणि क्रमागतानि यदेषु चोद्यत्सु न वेदार्थो ऽवधार्यते । अपि च रे मूढ स्वयं रागादिमतः प्रत्यक्षमतीन्द्रिये ऽर्थे मा प्रवर्तिष्ट न तु रागादिमानग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति वाक्यादपि अग्निहोत्राख्यं कर्म स्वर्गसाधनमिति नावगच्छेत् । अतीन्द्रिये ऽर्थे नियता कुतो व्युत्पत्तिरिति चेद् उक्तमत्र वेदवनद्व्यवहारस्य तदर्थपरिगमोपायस्य सुचिरप्ररूढत्वात् । वेदवाक्यैरेव तदवगमश्च तदुपायश्च तदनुष्ठानं च नाद्यत्वे प्रवृत्तानि किं तु केषां चिन्मते अनादीन्येवास्मन्मते तु जगत्सर्गात्प्रभृति प्रवृत्तानि कस्यात्र पर्यनुयोगावसरः । सेयमनेन पापकारिणा खादेच्छ्वमांसमित्यादिवाक्यार्थभावनेन केवलमर्थविवेकपङ्गुर्व्यञ्जनात्मानं ननु वेदनिन्दैव मन्दमतिना कृता न दूषणमिव किं चिदुक्तमिति । अथवा वराकः किमेव तपस्वी परामृशति किमनेनापराद्धं किमनेन विरुद्धमभिहितम् । न हि सेवको वेदार्थं व्युत्पत्तिरवकल्पते । को ऽयं श्वाको नाम किं वः कश्चिदप्राकृत उत वेदाध्ययनः संस्कृतमतिरिति । तत्र

प्राकृतिकाः साधुशब्दप्रयोगानभिज्ञमनसो निरर्गलं यथाचतकण्ठा वराकाः संस्कारवाह्यैर्गाव्यादिभिरेव शब्दैर्व्यवहरन्ति तैश्च व्यवहरन्तः कथमिव वैदिकेषु शब्देषु व्युत्पत्तिमवाप्नुयुः । यद्यपि चास्ति यपि यमि इति कश्मीरेषु गच्छेति दार्वाभिसारेषु करोमीति मद्रेषु कतिपये साधुशब्दाः पामरैरपि प्रयुज्यन्ते तथा ऽप्यतीव प्रविरलसंचारो ऽसौ व्यवहार इत्यनुपादेय एव वैदिकशब्दव्युत्पत्तेः । अथ व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वात्ततः साध्वसाधुशब्दप्रविभागमवगच्छन्तः साधुभिर्भाषितव्यमसाधुभिर्नेति विधिनिषेधनियमितमतयः साधुभिरेव शब्दैर्व्यवहरन्तो विद्वांसस्तनीयसैव क्लेशेन वैदिकेष्वपि शब्देषु व्युत्पत्तिमासादयेयुरिति कथ्यते तदपि न चतुरस्रम् । इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । वेदे हि सिद्धप्रामाण्ये तदङ्गभूतव्याकरणाभ्याससमासादितसाध्वसाधुशब्दप्रविवेकवृद्धव्यवहारपरिचयपुरस्सरा वैदिकशब्देषु व्युत्पत्तिः तद्व्युत्पत्तौ च सत्यां बोधकत्वादप्रतिपादकत्वलक्षणमप्रामाण्यमपोह्यते वेदस्य प्रामाण्यमिति । अथ वेदाङ्गमिदमिति श्रद्धामवधूय यदृच्छयाधीतेनैव व्याकरणेन पूर्वोक्तकार्यसिद्धेर्नेतरेतराश्रयमिति वर्ण्यते किमिदानीं नाटकप्रकरणादिकाव्योपयोगिसंस्कृतभाषाविशेषपरिज्ञानायैव प्राकृतलक्षणवद्व्याकरणमध्येतव्यं तथा ऽभ्युपगमे वा ऽनङ्गत्वाविशेषात्प्राकृतलक्षणप्रसिद्धशब्दव्यवहारानुसारेण वैदिकशब्दव्युत्पत्तिरापाद्यते इति सुतरां दुःस्थत्वम् । अपि च सत्यपि व्याकरणाधिगमे श्रुते ऽपि साधुभिर्भाषितव्यमित्युपदेशे सत्यं वदत वेदार्थानुष्ठानपरायणो ऽपि कृतबुद्धिरपि निषिद्धाचरणपराङ्मुखो ऽपि श्रोत्रियो ऽपि श्रद्दधानो ऽपि यदि कश्चित्केवलैः साधुभिरेव शब्दैः व्यवहरन् दृष्टः एकाकी तैश्च नानार्थक्रियासाधनभूतभूरिव्यवहारं निर्वहन् तदनुचरः परिज्ञातो न भूयः केवलसाधुशब्दप्रयोगकुशलः कल्पनीयः कुतश्चासौ लभ्यते । तस्मान्न वृद्धव्यवहाराद्वेदार्थव्युत्पत्तिरुपपद्यते । अथ व्याकरणमेव वेदार्थव्युत्पत्तौ उपायतां प्रतिपत्स्यते इति मन्यसे तदपि कथमिति चिन्त्यम् । न हि विवरणकार इव पाणिनिर्वेदं व्याचष्टे व्याचक्षाणो ऽपि वा परिमितदर्शित्वस्मादृशो द्वेषादिदोषकलुषितमनाः तस्मिन्नस्मदादीनां वेदार्थे बुभुत्समानानां कीदृशो विस्रम्भः किं यथैव व्याचष्टे तथैव वेदार्थो ऽन्यथा वेति । यदि तु साध्वसाधुशब्दविवेकद्वारेण व्याकरणं कारणं वेदार्थव्युत्पत्तेरित्युच्यते तथापि स्वातन्त्र्येण

वेदस्येव व्याकरणस्य शास्त्रत्वानुपपत्तेरङ्गसिद्धेश्च वैदिकविव्यपेक्षितार्थसपर्कि-त्व नूतनमस्येपितव्यम् । साधुभिर्भापितव्यमसाधुभिर्नेत्यनयोरेव विधिनिषेध योरिति चेद् नन्वेतावेव विधिनिषेधौ तावद्विचारयामः । किं प्रकरणे पठितौ किमनारभ्याधीतौ क्रत्वधिकारौ कल्प्याधिकारौ वेति । आस्तां चेद वितता खल्वियं चिन्ता साध्वसाधुशब्दस्याप्रसिद्धत्वात्किंविपयाविमौ विधिनिषेधौ स्यातामितीदमेव चिन्त्यताम् । व्रीहिभिर्यजेत न कलञ्जं भक्षयेदिति व्रीहिक-लञ्जस्य स्वरूपस्य लोकतो ऽवगतौ तद्विषयविधिनिषेधबोधो न दुर्घटः इह तु व्रीहय इव कलञ्जमिव न साध्वसाधुशब्दः प्रविवेकेन लोकतो ऽवगम्यते । कृतश्रमश्रवणयुगलकर्णिकासु प्रमितिषु शब्दस्वरूपमेव केवल विषयतामुप याति न जातु तद्गत साधुत्वमसाधुत्व वा । न हि शब्दत्वादिजातिवदुदा-त्तादिधर्मवत्त्व साध्वसाधुतायां कस्य चिदपि श्रोत्रः प्रत्ययः प्रसरति । प्रत्य-क्षप्रतिषेधे च सति तत्पूर्वकसबन्धग्रहणासभवादनुमानमपि निरवकाशमेव । शब्दस्तु द्विविधः पुरुषप्रणीतो वैदिको वा । तत्र पुरुषप्रणीत. प्रत्यक्षानुमान-विषयीकृतार्थप्रतिपादनप्रवण एव भवति इति तदपाकरणादेव पराकृत । वैदि-कस्तु सप्रति चिन्त्यो वर्तते स हि सिद्धे साधुत्वे तद्विधौ सिद्धे चासाधुत्वे तन्निषेधे व्याप्रियते न पुनस्तत एव तत्सिद्धेर्युज्यते तथा ऽभ्युपगमे वा दुरु-त्तरमितरेतराश्रयमवतरति विधिनिषेधसिद्धौ साध्वसाधुशब्दसिद्धिः साध्व-साधुशब्दसिद्धौ च विधिनिषेधसिद्धिरिति । किं चेद साधुत्वं नाम यदि वाच-कत्व गाव्यादयो ऽपि सुतरां वाचका इति ते ऽपि कथ न साधवः । अर्थाव-गतिसाधनाद्धि साधुत्वे तच्च यथा गाव्यादिषु झटित्येव भवति न तथा गवा-दिष्विति प्रथम ते एवासाधवः । एवं च यदाहुः असाधुरनुमानेन वाचकः केश्चिदिष्यते इति तदत्यन्तमसाम्प्रतम् । सोपानान्तरप्रतीतिप्रसक्तेर्विपर्ययस्य च लोके प्रसिद्धत्वात् । यस्तावदनधिगतव्याकरणसरणिः पामरादिः स गाव्या-दिशब्दश्रवणे सति तावत्येव जातसन्तोष. तत एवार्थमवगच्छन् गवादिश-ब्दानुमानमनधिरुह्यैव व्यवहरति इमं गिरिमुत्तरेण यादृशि मादृशैरनुभूतानि तरुकुसुमफलानि तथाविधास्तस्य साधुशब्दा इति सर्वात्मना ऽनवधारित सबन्धः स कथमनुमातु प्रभवेत् । ये ऽपि व्याकरणार्णवकर्णधारा चिराभ्यस्त-सूक्तयः सूरयः ते ऽपि गाव्यादिभिर्व्यवहरन्तो ऽनुमानक्रममननुहरन्त एव

तेभ्यो ऽर्थं प्रतिपद्यन्त इति प्रत्यात्मवेदनीयमेतत्तस्माद्वाचकत्वमेव साधुत्वं तच्च गवादिष्विव गाव्यादिषु दृश्यत इति ते ऽपि साधवः स्युः । असाधुत्वमप्यवाचकत्वमुच्यते तच्च वायसवाशितादिषु व्यवस्थितं न वर्णात्मकेषु व्यक्तवागुच्चार्यमाणेषु शब्देष्विति न ते ऽसाधवः । ब्रूयाच्चार्थप्रतीतिसाधनत्वमात्रं साधुत्वं धूमादिभिरतिव्याप्तेरपि तु विशिष्टक्रियाकारणत्वं वाचकत्वं तच्च गवादिष्वेवास्ति न गाव्यादिष्विति न ते साधव इति एतदप्यसमीक्षिताभिधानम् । अभिधानक्रियाकारणत्वं हि वाचकत्वमिति पूर्वमेव सुनिपुणमुपपादितम् एतच्च गवादिषु गाव्यादिषु समानमिति सर्वेऽपि साधवः । अथ लक्षणानुगतत्वं तद्बाह्यत्वं च साधुत्वमसाधुत्वं च वर्ण्यते तदयुक्तं पारिभाषिकत्वप्रसङ्गात् । न चान्यत्किमपि साध्वसाधुलक्षणमतिसूक्ष्मया ऽपि दृष्ट्या शक्यमुत्प्रेक्षितुमतो वाचकावाचकावेव साध्वसाधू इति स्थितम् । तेन तयोः प्रवर्तमानौ विधिनिषेधाविमौ व्यर्थौ भवेताम् । कथम् ।

साधुभिर्भाषणं तावत्प्राप्तत्वान्न विधीयते ।
अवाचकनिषेधश्चाप्राप्तेरेव न कल्पते* ॥

न हि सलिलं पिबेदनलं न पिबेदिति विधिनिषेधौ संभवतः । सलिलपानस्य स्वतः प्राप्तत्वादप्राप्ते च शास्त्रस्यार्थवत्त्वात् । ज्वलनपानस्य च कस्यांचिदवस्थायामप्राप्तेः प्रतिषेधानर्थक्यात् । प्राप्तिपूर्वका हि प्रतिषेधा भवन्ति न हि ग्रीष्मे ज्वालायोगोपनीततृड्विकारः करभो ऽपि यतेत इति । तदेतत्स्याद् गवादेर्गाव्यादेश्च वाचकत्वाविशेषे साध्वसाधुशब्दोच्चारणकरणकपुण्यपातकप्राप्तिपरिहारप्रयोजननियमविधानाय शास्त्रसाफल्यं भविष्यति । तदुक्तम् वाचकत्वाविशेषे ऽपि नियमः पुण्यपापयोरिति एतदपि दुर्घटम् । प्रविधेयाश्च निषेध्याश्च शब्दाननुपदर्श्य नियमो विधातव्यः एभिर्भाषितव्यमेभिर्नेति तत्र यदुभये ते शब्दाः प्रतिव्यक्ति नामग्रहणपरिगणनपुरःसरमुपदर्श्येरंस्तदयमर्थः कल्पशतजीविनो भगवतः परमेष्ठिनो ऽपि न विषयः प्रविततवदनसहस्रसंकुलमूर्तेरनन्तस्यापि न गोचरो वाचस्पतेर्न भूमिः सरस्वत्या अतिभारः तेषामानन्त्येन दर्शयितुमशक्यत्वात् । अथ

* तन्त्रवार्तिके अ १ पा ३ सू १८ ।

किं चिदुपलक्षणमवलम्ब्य तेषां वर्गीकरणमुपेयते हन्त तर्हि दृश्यतां न च तत्संभवति ।

> अविभक्ता हि शब्दत्वजातिः शब्दापशब्दयोः ।
> न चावान्तरसामान्ये के चिद्वर्गद्वये स्थिते* ॥
> न हि साधुत्वसामान्यमेकेष्वेव व्यवस्थितम् ।
> इतरेषु त्वसाधुत्वसामान्यमुपलभ्यते ॥

तदनुपलम्भादसंभवति वर्गीकरणकारणे कथमेव नियमो विधीयेतेति नावधारयामः । किं च नियमार्थे ऽपि शास्त्रे वक्तव्यं कीदृशो नियमार्थः किं साधुभिरेव भाषितव्यमुत भाषितव्यमेव साधुभिरित्युभयथा च प्रमादः । आह हि ।

> यदि साधुभिरेवेति नासाधोरप्रसङ्गतः ।
> नियतं भाषितव्यं चेन्मौने दोषः प्रसज्यते इति† ॥

न वाचकत्वादन्यत्साधुत्वमित्युक्तमवाचकस्य प्रयोगप्रसङ्ग एव नास्तीति । अथ प्रमादाशक्तिशब्दप्रयोगप्रतिषेधाय नियम आश्रीयते तथापि ।

> प्रमादाशक्तिजाः शब्दा यदि तावदवाचकाः ।
> तेषु प्रसङ्गो नास्तीति तन्निवृत्तिश्रमेण किम् ॥
> अथ वाचकता तेषामप्रमादोत्थशक्तिवत् ।
> न तर्हि प्रतिषेधः स्यादप्रमादोत्थशक्तिवत् ॥

नन्वस्ति तावदपशब्दानामशक्यनिह्नवः परिदृश्यमानो लोकप्रयोग इति तन्निवृत्तिफल एव प्रयोगनियमः कथं न भवेत् । यद्येवमचिनिकोचहस्तसंचादेरपि प्रचुरः प्रयोगो दृश्यते इति तद्व्युदासफलो ऽप्येव नियमः स्यात् । अपि च विधिफलः सर्वेच विधिनियमो भवति स्तलाधुपेयादित्यादि निषेधफला तु परिसंख्या पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति तदयमपशब्दे प्रयोगप्रतिषेधफलश्च नियमश्चेति व्याहतमभिधीयते । परिसंख्या तर्हि भविष्यतीति चेन्न । शब्दापशब्दयोर्युगपत्प्राप्त्यभावात् । तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्या ऽभिधीयते इति न्यायात् । यदपि पुण्यपापफलत्वं शब्दापशब्दप्रयोगस्येति गीयते

---

* तन्त्रवार्तिके अ० १ पा० ३ सू० १८ । † तन्त्रवार्तिके अ० १ पा० ३ सू० १८ ।

तदपि न पेशलं परिदृश्यमानमविवादसिद्धार्थप्रत्ययजननमपह्नाय परोक्षस्यादृष्टस्य पुण्यपापात्मनः कल्पनाऽनुपपत्तेः। यश्चायं स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति साधुशब्दस्तुत्यर्थवादो यश्च स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्तीत्यपशब्दे निन्दाऽर्थवादः तत्र परार्थत्वस्य विस्पष्टदृष्टत्वादर्थवादमात्रपर्यवसितौ च द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति* न्यायान्न फलार्थतेति। तदेवं साधुभिर्भाषितव्यमसाधुभिर्नेति विधिनिषेधयोरनारभ्याधीतयोः श्रूयमाणयोरपि दौःस्थित्यात्तन्मूलतया लब्धप्रमाणभावा व्याकरणस्मृतिरङ्गतामेष्यति वेदस्येति दुराशैव। प्रकरणविशेषपाठे तु तयोस्तदुपयोगादेव न सार्वत्रिकी नियमार्थतेति सर्वथा न व्याकरणे तन्मूलत्वम्। आह तर्हि निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति विधेः शिक्षाकल्पसूत्रनिरुक्तच्छन्दोज्योतिःशास्त्रवद्व्याकरणमपि वेदाङ्गत्वादध्येतव्यमित्यवगम्यते। नैतदप्यस्ति शिक्षादीनामनितरेतरसाध्यासंकीर्णविविधविध्यपेक्षितवेदोपकारनिर्वर्तकत्वेन तदङ्गता सुसङ्गता। व्याकरणस्य तु सुदूरमपि धावनप्रयत्ने विदधतः साधुशब्दप्रयोगनियमद्वारकमेव तदङ्गत्वं संभाव्यते न मार्गान्तरेण स च नियमो दुरुपपाद इति दर्शितम्। अतो नाङ्गान्तराणि स्पर्धितुमर्हति व्याकरणम्। निष्कारणषडङ्गवेदाध्ययनविधौ च निष्कारणग्रहणं यथा प्रयोजनशेषित्वं सूचयति न तथा प्रयोजनवत्ताम्। श्रुतिलिङ्गाद्यङ्गत्वप्रमाणैर्यथा षडङ्गता वर्णयिष्यते। एतेन तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इति एकः शब्दः सम्यक्प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति तस्मादेषा व्याकृता वागुच्यते इत्यादिवचनान्तरमूलताऽपि व्याकरणस्मृतेः प्रत्युक्ता। शिष्टप्रयोगमूला तर्हि व्याकरणस्मृतिरस्तु वैद्यकस्मृतिरिवान्वयव्यतिरेकमूलेति चेत् के शिष्टा इति पृष्टो वक्तुमर्हसि। किमभिमतगवादिसाधुशब्दव्यवहारिणो गाव्याद्यपशब्दवादिनो द्वये वा। आद्ये पक्षे दुरुत्तरमितरेतराश्रयत्वम्। शिष्टप्रयोगमूलं व्याकरणं व्याकरणविदश्च शिष्टा इति। न ह्यशिक्षितव्याकरणास्तत्संस्कृतगवादिशब्दप्रयोगकुशला भवन्ति। मध्यमपक्षे गाव्यादिव्यवहारिणः शाकटिकाः शिष्टाः तत्प्रयोगमूलं गवादिशब्दसंस्कारकारि व्याकरणमिति

* जैमिनिसूत्रम् अ० ४ पा० ३ सू० १।

शिक्षयन्तीति रक्षितो भवति वेदः । ऊहस्तु द्विविधो मन्त्रसामसंस्कारविषयः तत्र सामविषयो यौक्तिकशास्त्रादवगम्यते याज्ञिकप्रयोगवादाद्वा मन्त्रविषयो ऽप्येवम् । प्रोक्षणादिसंस्कारविषये तु तस्मिन्व्याकरणमपि किं कुर्याद् । आगमस्त्वनन्तरमेव परीक्षितः आगमगम्यं च प्रयोजनं भवति न चागमः प्रयोजनम् । लाघवं तु किमुच्यते बाल्यात्प्रभृतिषु बहुषु बहुत्स्वपि वत्सरेषु यन्नाधिगन्तुं शक्यते व्याकरणं स चेल्लघुरुपायः को ऽन्यस्ततो गुरुर्भविष्यति । संदेहो ऽपि न कश्चिद्वेदार्थे व्याकरणेन पराणुद्यते प्रतिवाक्यमुपप्लवमाननानाविधसंदेहसहस्रविध्वंसनफला मीमांसा दृश्यते न व्याकरणम् । तेन रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमिति यदुच्यते तन्न सुव्याहृतम् । यान्यपि प्रयोजनान्तराणि भूयांसि ते ऽसुरा हेलयो हेलय इत्युदाहरणादिना दर्शितानि तान्यपि तुच्छत्वादानुषङ्गिकत्वाच्चोपेक्षणीयानि । *तदुक्तम् ॥

अर्थवत्त्वं न चेज्जातं मुख्यैरपि प्रयोजनैः ।
तस्यानुषङ्गिकेष्वाशा कुशकाशावलम्बिनीति ॥

अथ कथ्यते किं प्रयोजनान्तरपर्येषणया शब्दसंस्कार एव व्याकरणस्य प्रयोजनमिति तदपि व्याख्येयं कः शब्दस्य संस्कारः तेन वा को ऽर्थ इति । न हि व्रीहीणामिव प्रोक्षणमाज्यस्येवावेक्षणमग्नीनामिवाधानं शब्दस्य कश्चन व्याकरणकारितः संस्कारः संभवति । नैयायिकादिपक्षे च क्षणिका वर्णास्तेषामुच्चारितनष्टानां कः संस्कारः शरादेरिव न वेगो नात्मन इव भावना न पाषाणादेरिव स्थितिस्थापक इति । वर्णानां नित्यत्वपक्षे ऽपि क्षणिकाभिव्यक्तित्वमपरिहार्यमतस्तेष्वपि कः संस्कारः । संस्कारश्च वर्णस्य वा पदस्य वाक्यस्य वेति विकल्प्यमानो न कस्य चिद्वाक्यस्यापि तु शक्यः । वैयाकरणानां तु निरवयववाक्यविदां पदवर्णयोः संस्कारः सुतरामनालम्बनः । अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिकमन्वाख्यानेन पदानि संस्करिष्यन्ते इति चेन्न । असतां संस्कारस्यानुपपत्तेः । आह च ॥

वाक्येभ्य एव परिकल्पनया विभज्य
संस्कर्तुमिच्छति पदानि महामतिर्यः ।

---

* तन्त्रवार्तिके अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ १८ ।

उच्चित्य सौरभविभूषितदीर्शि कस्मा-
दाकाशरूढकुसुमानि न संस्करोतीति ॥

न च शब्दसंस्कारकर्तव्यतोपदेशे कश्चिदनारभ्याधीतो वा प्रकरणपठितो वा विधिरुपलभ्यते यमनुरुध्यमानाः शब्दस्योपयुक्तस्य चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीतिवदुपयोक्ष्यमाणस्य वा व्रीहीन्प्रोक्षतीतिवत्क चन संस्कारमनुतिष्ठेम । स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति विधिरामुखीकरणेन माणवकस्य वा ग्रन्थस्य वा विधिः संस्कारमुपदिशतीति महती चर्चेश तिष्ठतु । सर्वथा नायं व्याकरणनिर्वर्त्यः प्रत्ययागमवर्णलोपादेशादिद्वारकशब्दसंस्कारोपदेशशङ्कामपि च नयतीत्यास्तामेतत् । न च शब्दप्रयोगोपायस्थानकरणादेः कोष्ठस्य मातरिश्वनो वा श्रोत्रेन्द्रियस्य वा तदुपलब्धिकरणस्य प्रयोक्तुरात्मनो वा मनसो वा बुद्धेर्वा कश्चिद्व्याकरणेन संस्कारक्लेशः शक्यक्रिय इति तत्कारके ऽपि संस्कारे ऽनुपाय एव व्याकरणम् । न च स्थूलपृषतीत्यादिकतिपयशब्दव्युत्पादनमेव व्याकरणप्रयोजनतया वक्तव्य तस्यापि कल्पसूत्राद्युपायान्तरलभ्यत्वात् । यश्चाह तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते तस्य सोपहासमुत्तरं वार्तिककार एव दर्शितवान्* तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति श्रोत्रेन्द्रियादृते इति । अपि च व्याकरणेन कृते ऽपि शब्दसंस्कारे तदुपदिष्टसंस्कारबहिष्कृतशब्दप्रयोगान्विदधतस्तत्र तत्र शिष्टाः पूर्वे ऽपि दृश्यन्ते । सूत्रकारस्तावज्जनिकर्तुः प्रकृतिस्तत्प्रयोजको हेतुश्चेति तृजकाभ्यां कर्तरीति प्रतिषिद्धं षष्ठीसमास जनिकर्तुरिति धातुनिर्देशैकविषयं जनिशब्दमर्थनिर्देशे ऽपि प्रयुक्तवान्वार्तिककारो ऽपि दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धमिति तथैव प्रयुक्तवानान्यभाष्य तु कालशब्दव्यवायादिनि च तेन समाससंज्ञया गुणवचनसंज्ञाबाधितत्वाद्गुणवचनत्वाद् ब्राह्मणादिगणापठितत्वाद्गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इत्यप्राप्तमेव ष्यञं कृतवान् । भाष्यकारो ऽपि अविरविकन्यायेनेति द्वन्द्वगर्भे तत्पुरुषे प्रयुयुचिते सुपो धातुप्रातिपादकयोरिति प्राप्तमपि लोप न कृतवानन्यथा कृत्वा चोद्यमन्यथा कृत्वा परिहार इति अत्र चान्यथैवं कथमित्यसु सिद्धाप्रयोगश्चेदिति प्राप्तमपि यामुलमुपेत्य क्वाप्रत्ययं प्रायुङ्क्त । तदिदं त्रिमुनि व्याकरणस्य त्रयो ऽपि च

* तन्त्रवार्तिक अ० १ पा ३ सू० १८ ।

मुनय स्खलन्तीति कमुपालभेमहि । मन्वादिग्रन्थेष्वपि कियन्तो ऽपशब्दा गण्यन्ते ज्ञातारमन्तिमेत्युक्तिति मनुना अविणी आज्येत्याश्वलायनेन मूर्धन्याभिजिघ्राणमिति गृह्यकारेण तद्वनन्तर तुभ्य च राघवस्येति वाल्मीकिना जन्म जन्मे यदभ्यस्तमिति द्वैपायनेन प्रयुक्तम् । आह च* अन्तो नास्त्यपशब्दानामितिहासपुराणयोरिति । अथ वा किमनेन पुराणपुरुषपरिवादेन सर्वथा ऽप्य वस्तुसदेव चासौ ऽपि कश्चिदुपयोगो न लोके वेदे वा व्याकरणस्य विद्यते इति । किं चान्यद् अथ शब्दानुशासनमित्युपक्रम्य केषां शब्दानामिति पृष्ट्वा लौकिकानां वैदिकानां चेति प्रतिज्ञाय न लौकिका सर्वे व्याकर्तुं पारिता शब्दा नापि वैदिका । तथा हि तेषां व्याक्रिया प्रतिपदं वा विधीयते लक्षणतो वा । प्रतिपदं तावदनुशासनमघटमानं स्याच्छब्दानां तथा चाह बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यवर्षसहस्रं प्रतिपद विहितान् शब्दान्प्रोवाच न चान्तं जगामेति । नापि लक्षणतस्तत्सम्भवो न हि सकलसाधुशब्दवर्गानुगतमपशब्देभ्यश्च व्यावृत्तं गोत्वादिवदिह किं चिल्लक्षणमस्तीत्युक्तम् । तच्चैतत्स्यान्न जातिरूपमिह लक्षणमभिधित्सितमपि तु कथमनुशासनमिति प्रश्नपूर्वकमुक्तं प्रकृत्यादिविभागकल्पनया सामान्यविशेषवता लक्षणेनेति च । तथा हि कर्मण्यणिति सामान्यलक्षणं कर्मण्युपपदे धातुमात्रादण्प्रत्ययो भवतीति तेनानेन सामान्यविशेषवता लक्षणेन कुम्भकारो नगरकार इत्यादयो गोद कम्बलद इत्यादयश्च भूयांस शब्दा अक्लेशेनैव व्याकरिष्यन्ते इत्युच्यते प्रकृत्यादिविभागकल्पनयेत्यत्र यद्वक्तव्यं तत्प्रागेव सविस्तरमभिहितं सामान्यविशेषवता लक्षणेनेति तु सम्प्रति निरूप्यते । तदपि व्यवस्थितं लक्षणं न दृश्यते । तथा हि धातोः परे प्रत्ययाः भवन्तीति लक्षणं कुर्वता वक्तव्यं कः पुनरयं धातुर्नामेति । ननु भूवादयो धातव इत्युक्तमेव तत्स्वरूपं के च न शब्दाः कथा चित्परिपाट्या पठितास्ते धातुसंज्ञया लक्ष्यन्ते तेभ्यः परे तिङः कृतश्च प्रत्यया भवन्तीति । सत्यमुक्तमेतत् किं त्वेवं पाठे कृते ऽपि न धातुस्वरूपनिर्णय उपपद्यते भवति । तथा च गच्छतीत्यपि प्राप्नोति धातोस्तिङ्प्रत्ययविधानात् । घटचेष्टायामिति धातुरस्ति च घट इति प्रातिपदिकमस्य रोगे इति धातुरनुबन्धत्यागादमिति भवति

* तन्त्रवार्तिक अ १ पा ३ सू १८ ।

अस्ति च द्वितीयाया विभक्तेरेकवचनमिति । भूशब्दो धातुः अस्ति भूप्राति-
पदिकम् यतो भुवौ इति लुप्तानुबन्धो यदिति धातुः अस्ति च यदिति
सर्वनामपाठप्रसिद्धरूपमथाविशेषाद्धातोरपि घटभूशब्दयच्छब्दरूपात्परे तिङ्-
प्रत्यया भवेयुः । क्रियावचनो धातुरिति चेद् भवति तिष्ठतीत्यादीनामधा-
तुत्वं प्राप्नोति गमेश्चानर्थकः पाठः । उभयं तर्हि धातुलक्षणं पाठः क्रियाव-
चनता चेति भवितुमर्हति । तदपि हि व्यस्तं वा लक्षणं समस्तं वा व्यस्त-
पक्षे भवत्यादौ क्रियावचनत्वस्य द्वितीयस्य लक्षणस्य चाभावादधातुत्वमेव
स्यादिति । अथ धातोः प्रकृतेरनिर्णीतत्वात्कुतः परे तिङश्च कृतश्च प्रत्यया
उत्पद्येरन् । समस्तपक्षे इत्याद्यपतितम्* । किं च के च न तिङ्प्रत्ययाः
कालाद्युपाधयो न तद्वचना अनुक्तेषु च कालादिषु तत्पूर्वकं वर्तमाने
लड् भविष्यति लिङ्भूते लङिति नियमरूपमशक्यम् । उच्यतां तर्हि तिङ्भिः
कालादय इति चेन्न भाष्यविरोधादुक्तं हि भगवता भाष्यकारेण भूते
धात्वर्थइति न च धात्वर्थेनैव धात्वर्थो व्यवस्थापयितुं शक्यते लिडादयश्च
सुतरामनधिगम्यमानविषयास्ते हि विध्यादावर्थे विधीयन्ते स च
विधिरूपोऽर्थः स्वरूपतश्चोपाधितश्च न शक्यो निर्णेतुमिति । तथा
कारकानुशासनमपि दुःस्थं ध्रुवमपायेऽपादानमित्युच्यते तत्र ध्रुव-
स्य वृक्षादेर्वृक्षात्पतितो देवदत्त इति पतनक्रियायामवलग्नं कृशमपि
न कारकत्वमुत्पश्यामः । क्रियायोगो हि कारकं सा च वृक्षे नोपलभ्यते इति
सार्थाद्धीनो रथात्पतित इति सार्थरथयोः क्रियोपलभ्यते न पृथग्विरचनत्व-
मिति चेत् सत्यं स्वरसप्रवृत्ता तयोरस्ति क्रिया दाने याने च पादपनिर्विशे-
षायेव सार्थरथयो न च यदेकस्यां क्रियायां कारकं तत्सर्वासु क्रियासु कारकं
भवत्यतिप्रसङ्गात् । कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमित्यत्र कर्मशब्दः
क्रियावचनो वा स्यादीप्सिततमकारकवाची वा आद्ये पक्षे क्रियायाः
सर्वकारकाण्यभिप्रयन्ते इति सम्प्रदानतां प्रतिपद्येरन् । न चोपाध्यायस्य
क विद्भिप्रेयमाणस्य व्यापारमुत्पश्याम इत्यसावकारकमेव तत्र स्यात् ।
प्रतिपद्यस्तु क्रियान्तरमेव तत्र चेत्कस्य क्रियया चाभिप्रेयमाणं फलं भवति ।
न द्वितीयः कारकसम्बन्धित्वेन कारकस्य कारकत्वानुपपत्तेः क्रियासम्बन्धि-
तया हि कारकं कारकं भवति न कारकसम्बन्धितया करोतीति कारकमिति

* अत्र ग्रन्थस्त्रुटित इति प्रतीयते ।

व्युत्पत्तेः । साधकतमं करणमिति तमवर्थानवधारणादनुपपन्नमनेककारकसंदर्भसंनिधाने कार्यमात्मानं लभते तेषामन्यतमव्यपगमे ऽपि न लभते इति ततः किमिव कारकमतिशयशबलितवपुरिति कं तमवर्थं मङ्गलकलशेनाभिषिञ्चामः । प्राचुर्येण प्रधानं कार्ये प्रति व्यापारयोगित्वमित्यादि सर्वसाधारणं न काष्ठैकनिष्ठमिति काष्ठैः पचतीति कथं तेषामेव करणत्वम् । आधारो ऽधिकरणमिति यदुच्यते तत्र वक्तव्यं कस्याधार इति क्रियायाः कारकस्य वा यदि क्रियाधारत्वमधिकरणलक्षणमशेषकारकाणामधिकरणसंज्ञा प्रसज्येत क्रियायोगाविशेषादथ यत्र स्थाल्यादौ कर्मादि श्रितं तण्डुलादि तदधिकरणं समे देशे पचतीति न स्यादप्सु पचतीति स्यात् कटे स्थितो भुङ्क्ते इति चापभ्रंशो भवेत् । कर्तुर्हि तदधिकरणं न कर्मणः कर्तृकर्मणोः क्रियाश्रययोर्धारणादधिकरणत्वे कारणमिति चेदुभयाधारत्वं न कटस्य न स्थाल्या इति द्वयोरप्यधिकरणता हीयते एकैककारकाधारत्वे तु तल्लक्षणे परस्परापेक्षया पुनस्तत्स्वरूपसांकर्यं भवेत् । यदि तु सकलकारकाधारत्वमधिकरणलक्षणं स्थाल्यामोदनं पचतीति न स्यात्सकलकारकानधिकरणत्वात्स्थाल्या अधिकरणस्य चाकारकत्वप्रसक्तिः न ह्यधिकरणमधिकरणाश्रितं भवति मध्याह्ने स्नाति रात्रावश्नाति पूर्वस्यां दिशि विहरतीति कालादीनामव्यापारत्वादकारकत्वमेव भवेत् तथा च सत्येते प्रयोगा असाधवः स्युः । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति साधकतमवदिहापि न साधको ऽयमतिशयानः सर्वकारकाणां क्रियार्थितया कर्तुरीप्सिततमत्वादथ यदर्थं क्रिया तदर्थं कर्तुरीप्सितं तदर्थं त्वन्यदिति तत्र संप्रत्यय इत्युच्यते तर्हि तस्य कारकत्वमेव न युक्तम् । क्रियासम्पादकं हि कारकमुच्यते क्रियासम्पाद्यं तु फलं भवति न कारकं कारकं च क्रियया चाप्तुमिष्टतममिति च विप्रतिषिद्धम् । अथाभिधीयते क्रियोपयोगयोग्यतानिबन्धनो ऽयं कारकव्यपदेशः स च विचित्रक्रियोपयोगः अन्यथा करणस्यान्यथाधिकरणस्यान्यथा संप्रदानादेः । इह च क्रियासाध्यत्वे ऽप्योदनस्य तत्क्रियायोपयोगित्वमनिवार्यम् तमनुद्दिश्य क्रियायाः प्रवृत्त्यभावादितीत्थमनेन रूपेण तस्य क्रियासाधनत्वात्कारकत्वमिति । नैतदेवं साध्यैकस्वभावस्य सुखादेरपि कारकत्वप्रसङ्गात् । कारकत्वव्यपदेशो हि न पारिभाषिकः किं तु क्रियासंबन्धनिबन्धनः क्रियासंबन्धश्चेद्द्वयोः सदुपेयक्रियायाः

रूपायाः कारकमिति विपर्यये तु कीदृशः कारकभावः । अस्तु तर्हि तण्डुला-न्पचतीति मा च भूदोदनं पचतीति ओदनस्य फलदशानुप्रवेशादिति । तत्ता-मत्र तण्डुलेष्वपि तमवर्थो न वाचकस्तेषामपि फलसाधनोपयोगाविशेषादिति । स्वतन्त्रः कर्तेति किमिदं स्वातन्त्र्यं यदिच्छातः प्रवर्तनमिति चेत्कूलं पत-तीति चैतन्यशून्यतया कूलस्येच्छानुपलम्भादकर्तृत्वं भवेद् । अथ यद्व्यापा-राधीनः कारकान्तरव्यापारः स कर्तेत्युच्यते सर्वकारकनिर्वर्त्यत्वात्क्रियायाः न विद्मः किंव्यापाराधीनः कस्य व्यापार इति समयकारकयामस्य पर-स्परापेक्षत्वात् । अथ यः कारकान्तराणि प्रयुङ्क्ते तैश्च न प्रयुज्यते स कर्तेति तर्हि पुनरचेतनानामकर्तृत्वप्रसङ्गदोषस्तादवस्थ्य एव । अथ धातुना ऽभिधीयमानव्यापारः कर्तेति तथापि न विद्मः कस्य धातुना ऽभिहितो व्यापारः सकलकारकवाचित्वात्पचेः । अन्यथा हि सकलव्यापारानभिधायिनि धातौ तदर्थसाधने सर्वेषां सङ्गतिरेव न स्यात् तथा च सति सर्वकारकाणि कर्तृत्वमेव स्पृशेयुः । अथ मतमगुणो धातुना ऽभिधीयमानव्यापारः कर्तेति तदप्यसत्सङ्कृदुच्चरितो धातुरनेकस्मिन्कारकचक्रे कस्य चिद्गुणत्वेन कस्य चित्प्राधान्येन व्यापारः कथमिव कथयितुं शक्यत इति । तत्प्रयोजको हेतुश्चेति प्रयोज्येनैव व्याख्यातम् । एवं कारके शासनस्याव्यवस्थानात्तदधीनप्रवृत्तवि-भक्तिविधानमपि प्रत्युक्तम् । अपादाने पञ्चमी सप्तम्यधिकरणे इत्यादिविषय-निरूपणपूर्वकत्वात्तद्विधानस्येति । किं च यदपि तद्धितसमासानुशासनं तत्सामर्थ्यनियमपूर्वकं समर्थानां प्रथमाद्वा समर्थः पदविधिरिति परिभाषणात्त-दपि वक्तव्यम् । सामर्थ्यं नाम किमुच्यते इति । एकार्थान्वयित्वमिति चेत्कुतो ऽवगम्यते । तद्धितसमासप्रयोगप्रतिपत्तिभ्यामेवेति चेत्तर्हि तद्धितसमासप्रयो-गप्रतिपत्त्योः सामर्थ्यावगमः सामर्थ्ये सति तयोः प्रवृत्तिरितीतरेतराश्रयम् । अपि च सामर्थ्यमन्तरेणापि क्व चित्प्रयुञ्जते समासमध्यात्मभोजी दधिघटो गोरथ इति । तथा सत्यपि सामर्थ्ये तद्धितप्रयोगं परिदृश्यन्ते* असूर्यम्पश्या यनति पुष-मूनादागतो वाक्षुषिको वार्थमुनिक इति न वक्तारो भवन्तीति प्रगदप्यसमञ्ज-समनुशासनम् । तथा अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् इति संज्ञानुपप-त्तिश्वाप्रके वाक्यस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञाप्रसङ्गात् । अत्र कृत्तद्धितसमासाश्चेति

* न कुर्वन्त इत्यर्थ इति [illegible] ।

सूत्रान्तरे समासग्रहणं विशेषविधित्वेन वर्ण्यमानं तदितरवाक्यप्रतिषेधाय भवतीति ततो वाक्यनिवृत्तिः सेत्स्यति । यद्येवमधातुरप्रत्यय इति न वक्तव्यं धातुप्रत्यययोरपि तत एव प्रतिषेधसिद्धेः । अथेऽर्थवत्तया समानशीलस्य वाक्यस्यैव प्रतिषेधे प्रभवति समासग्रहणं न धातुप्रत्यययोरपि तदपि दुराशामात्रम् । वाक्यसमासयोरपि यावद्वचनानर्थक्यकथनेन सार्थकत्वव्यवस्थापनादिति । तदेवं प्रातिपदिकसंज्ञाविषयस्यानिश्चयात्तत्प्रकृतिकानां ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकृत्य स्वादिप्रत्ययानां विधानमनुपपन्नमित्यलं प्रसङ्गेन । सर्वथा दुर्व्यवस्थितं शब्दानुशासनम् । यश्च व्याख्यातॄणामुक्तानुक्तदुरुक्तनिरीक्षणप्रयत्नो यश्च क्रमाचार्याणामधिक्षेपपुरःसरलक्षणपरिचोदनप्रकारो यच्चेदं व्याख्यातृवचनमिह न भवत्यनभिधानादिति यच्च व्याप्तिसिद्धौ सरलमुपायमपश्यतामाकृतिगुणवर्णनं यच्च पदे बहुलवचनं तत्सुतरामपरिशुद्धिमनुशासनस्य दर्शयतीति । अन्ये तु शोभेति चौर्यमिति न याति प्रतिभेत्तुमिति मातुरनुहरतीति फलिनर्बर्हिणौ धासीति कादिशीक इति भ्राजिष्णुरिति गवेय इति वरेण्ड इति लक्ष्यसंग्रहबहिष्कृतस्मृतिसन्देहविपर्ययप्रतिपादकत्वलक्षणस्खलितं विपुलं पाणिनितन्त्रं मन्यमानाः तत्र महान्तमाक्षेपमतानिषुः स तु स्थूलोदरप्राय इतीह ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यते । ननु यदि लक्षणस्य प्रणेता पाणिनिः न सम्यग्दर्शयत्यत्र विवरणकाराश्च नातिनिपुणदृशः काममन्यः सूचीकृतबुद्धिर्भविष्यति वृत्तिकाराश्च प्रौढतरदृष्टयो भविष्यन्ति तेभ्यः शब्दलक्षणमविप्लुतमवभोत्स्यामह इति । नैतदस्ति तेषामप्यभियुक्ततराः के चिदुत्प्रेक्षन्ते यत्र दोषं तेषामपरे तेषामप्यपरे । तदेवमनवस्थाप्रसङ्गान्नास्ति निर्मलमनुशासनमिति क्लेशायैव व्याकरणाध्ययनमहाव्रतग्रहणम् । तथा च बृहस्पतिः प्रतिपदमशक्यत्वाल्लक्षणस्यापि अव्यवस्थानात्तत्रापि स्खलितदर्शनादनवस्थाप्रसङ्गाच्च मरणान्तो व्याधिर्व्याकरणमित्यौशनसा इति । इहाप्युक्तम् ।

दुष्टग्रहगृहीतो वा भीतो वा राजदण्डतः ।
पितृभ्यामभिशप्तो वा कुर्याद्व्याकरणे श्रमम् ॥

अन्यैरप्युक्तम् ।

वृत्तिसूत्रं तिला माषाः कपत्री कोद्रवौदनः ।
अजडाय प्रदातव्यं जडीकरणमुत्तमम् ॥

एवं व्याकरणावगाहनकृतोद्योगो ऽपि विद्वज्जनो
व्युत्पत्तिं लभते न वैदिकपदग्रामे मनुष्योक्तिवत् ।
अन्यत् किं पुन तत्प्रतीतिशरणं नास्तीति च व्याकृतं
तस्मादप्रतिपत्तिमन्थरमुखो वेदः प्रमाणं कथम् ॥

अत्राभिधीयते । यत्तावदिदमवादि गवादिशब्दवदनादिप्रबन्धसिद्धमेव गाव्यादेरपि वाचकत्वमिति तत्रामुं एवं संशयदशामेव तावदारोपयामः । पूर्वपक्षिकोक्तयुक्तिसमुत्थापितस्थिरतरविपर्ययज्ञानसमनन्तरं सहसैव सम्यग्ज्ञानोत्पादनातिभराद्दूरैकदेशावतरणन्यायेन संशयस्तावदुपपद्यते । ततः तर्कात्परिशोधिते ऽध्वनि सुगमे सुखं विहरिष्यति सम्यङ्निर्णयोपायो न्याय इति तदुच्यते । यदि गाव्यादीनां गवादीनामिव शब्दानां प्रयोगे गतिरन्या न का चित्संभावनाभूमिमनपैति तत्सत्यमादिमत्तायाः कल्पने को ऽवसरो यथा हि स्वाध्यायाध्ययनसमये यादृशमेव शब्दं यथोचितमात्रानुस्वारस्वरादिरूपसमुत्थितमुच्चारयत्याचार्यः तादृशमेव शिष्यः प्रत्युच्चारयति प्रमाद्यन्तं वा गुरुरेवैनमनुशास्ति आतदुच्चारणसामर्थ्योपजननं तावन्न मुञ्चति शिक्षयति सो ऽपि शिष्टो यदा गुरुर्भविष्यति तदा स्वशिष्यं तथैव शिक्षयिष्यति आचार्योऽपि यदा शैशवे शिष्य आसीत्तदान्येन गुरुणा शिक्षितो ऽभूत् सोऽपि तदन्येन सोऽपि तदन्येनेत्येवमनादित्वं जैमिनीयपक्षे आ सर्गात्प्रभृति प्रवृत्तत्वं नैयायिकपक्षे वेदाध्ययनस्य व्यवस्थितम् । इत्थमेव यदि गाव्यादीनां गवादिवत् प्रमादतः सुपरिरक्षितः प्रयोगस्तथैव तेभ्यो ऽर्थप्रतिपत्तिपूर्वको व्यवहारस्तदा ऽनादिगवादिशब्दसमानविषया एव गाव्यादय इति तदा कस्य किं ब्रूमः । अस्ति त्वत्रान्यःप्रकारो न ह्येकान्तेन यादृगेव वक्ता शब्दः प्रयुज्यते तादृगेव श्रोत्रा प्रत्युच्चार्यते किं तु प्रमादालस्यादिविविधापराधविगुणकरणोच्चार्यमाणो ऽपभ्रंशतां स्पृशन् दृश्यते इत्यस्ति संशयावसरः । अपभ्रंशतया ऽपि ये स्थिताः स्यास्यन्त्यपि वा शाकटिकभाषाशब्दास्तानपि गोपालबालाबलासु प्रयुञ्जाना जरत्पामराः प्रयत्नेनापि न यथोच्चारितानेव तान्पठितुं शक्नुवन्तीति अशक्तिजशब्दबाहुल्यदर्शनात्संशयाना कुशाग्रीयबुद्धेरपि बुद्धिर्भवितुमर्हति किमेते गवादिशब्दा एवानादिसिद्धवाचकाः शक्तिभाजस्तेभ्यो ऽन्ये विगुणकरणप्रयोज्याः प्रमादप्रभवाः अपभ्रंशाः किं वा सर्व एव तुल्यकक्षा इति । सर्वेषां तुल्यकक्षत्वे पक्षे अशक्तत्वे ऽपि प्रमादजाः

प्रमदादारकादियचनेष्वपभ्रष्टा अभ्यधिकतरामपभ्रंशदशां स्पृशन्तस्ते ऽपि तामेव गवादिशब्दधुरमधिरोहेयुः न चैवमस्त्विति शक्यमभ्यनुज्ञातुमिदानीमेव भज्यतां तेषां प्रत्यक्षत उपलब्धेरिति । तस्मादवश्यं साधदशत्वे परिदृश्यमानापभ्रंशदशा दुर्बलबालाबलादिशब्दानां न गवादिशब्दान्स्पर्धितुमर्हन्ति । ते चेन्न स्पर्धन्ते तदधुना गाव्यादयोऽपि प्रकारान्तरोपपत्तिसंभावनाङ्कुरप्रभवाः सन्तो न गवादिशब्दसमानविधित्वमध्यवसातुं शक्नुयुरिति तर्कयामः । तदुक्तं भगवता जैमिनिना । शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वमिति* भाष्यकारेणापि व्याख्यातं महता प्रयत्नेन शब्दम् उच्चरन्ति वायुः नाभेरुत्थितः उरसि विस्तीर्णः कण्ठे विवर्तितो मूर्धानमाहत्य परावृत्तो वक्त्रे चरन्विविधान् शब्दानभिव्यनक्ति तत्रापराध्येताऽप्युच्चारयिता यथा शुष्के पतिष्यामीति कर्दमे पतति सकृदुपस्प्रक्ष्यामीति द्विरुपस्पृशतीत्यादिना । आह तर्हि विशेषे प्रमाणं वक्तव्यं यदेते गाव्यादयः प्रमादाद्यपराधनिबन्धना एव न गवादिशब्दसमानविधय इत्युच्यते । भवतु नः समीहितं संशयदशां तावदानीतो ऽयमनादिगाव्यादिशब्दवादी महापुरुषः संबोध्यते भो महात्मन्नित्थं पूर्वोक्तनीत्या संशये सति चिन्त्यतां किमेते गाव्यादयो गवादिसमानयोगक्षेमा एव हस्तः करः पाणिरितिवद्भवन्तु किं वापराधसंभावनया मार्गान्तरमालम्ब्यन्तामिति । तत्रैकस्मिन्वाच्ये बहवस्तुल्यकक्ष्या वाचका इति नैष न्यायः । कथं प्रत्यक्षे शब्दनिवेशात्तेनैव संबन्धकरणे सोऽर्थः तदन्यसंबन्धे व्यवहारप्रसङ्गात्प्रत्यये शब्दनिवेशो हि सति परस्परमव्यभिचारिणौ शब्दार्थौ भवतः स शब्दस्तस्य वाचकः सो ऽर्थस्तस्य वाच्य इति । अनेकशब्दवाच्यस्यैको ऽर्थस्तं वाचकं शब्दं न जह्यादपि तमन्तरेण शब्दाभिधेयतामपि यतः प्रतिपद्यत इति व्यभिचारः । अनेकार्थवाचिनि चैकस्मिन्वाचके श्रूयमाणे शब्दे ऽर्थे व्यभिचरन्नन्योऽर्थान्तरस्यापि ततः प्रतिपत्तेरितीत्यमनियमो ऽयमुपलभ्येत । हस्तः करः पाणिरित्यादायथा पाद्यो माषा इत्यादौ तु गतिरन्या नोपलभ्यते तेनानेकशब्दत्वमनेकार्थत्वं च दैवबलवत्तया ऽङ्गीकृतं प्रथमः पुनरेव वस्तुः पन्था यदेकस्य वाचकस्यैको वाच्यो ऽर्थ इति । स इह गव्यादिनिष्पत्तिर्मन्त्रि प्रमादप्रभवत्वं नाम तत्किन्त्वितिकिमिति

---

* जैमिनिसूत्र । अ. १ पा. ३ सू. २४ तत्रैव शाबरभाष्ये ।

प्रथमप्राप्तो ऽयं प्रतिपाद्यं वाचकनियमक्रमो लङ्घ्यते । तेन प्रमादापराधनिबन्धना गाव्यादयो न गवादिसमानमहिमान इत्युक्तम् । किं च वाचकशक्तिः नाम सूक्ष्मा परमर्थापत्तिमात्रशरणावगमा न तन्मन्दतायामन्यतः कुतश्चिदवगन्तुं पार्यते । सा चेयमन्यथा ऽप्युपपद्यमाना गवादिभ्यो ऽर्थप्रत्ययादिव्यवहारे मन्दीभवति तेषु शक्तिकल्पनायामर्थापत्तिः एवं च गवादय एव वाचकशक्तेराश्रयो न गाव्यादयः । कथं तर्हि बहूनामधिगतव्याकरणतन्त्राणामेभिरविच्छिन्नो व्यवहारः । यथैव म्लेच्छानां म्लेच्छभाषाभिरक्षिनिकोचहस्तसंज्ञादिव्यवहारिणां वा स्वेष्टार्थे: । किमक्षिनिकोचादीनामन्त्यजनपदवाचां नास्ति शक्तिः । ओमित्युच्यते । कथं तर्हि तेभ्यो ऽर्थप्रतिपत्तिर्नैसर्गिकी तेषां शक्तिर्नास्तीति ब्रूमः । तत्स्वरूपस्याव्यवस्थितत्वेन निसर्गसिद्धिकशक्तिवाचकत्वानुपपत्तेः प्रतिपत्तिस्तु स्वकृतसमयमात्रनिबन्धना तेभ्यः । नैयायिकानां तु वा न समयः प्रतिपत्त्युपायः सत्यं स त्वीश्वरप्रणीतः प्रथमसर्गात्प्रभृति प्रवृत्तो मीमांसकाभ्युपगतनैसर्गिकशक्तिसोदर्य एव न मादृशरचितपरिमितविषयसमयसमानः स च गवादिशब्देष्वेव प्राप्तप्रतिष्ठो न गाव्यादिषु । ते तु यथेच्छरूपच्छायया गवादिशब्दस्मृतिमादधानास्तदर्थप्रतिपत्तिहेतुतामुपगच्छन्तीति । नन्वनवधृतस्वरूपाणां कथं गवादिशब्दानां स्मरणं तदवधारणे वा को ऽभ्युपायः । अभियोगविशेष इति ब्रूमः । कः पुनरभियोगः को वा तस्य विशेषः । व्याकरणाध्ययनमभियोगः तदभ्यासानुसारेण लक्ष्यनिरीक्षणं तस्य विशेषो व्याकरणेन च प्रतिपदमपर्यवसितार्थजनप्रयोगव्यसाधुशब्दसार्थसंपन्नस्तस्माद्विविधदुर्गमयेऽपुरन्ध्रग्राम्यप्राकृतगोचरापशब्दपरिहारप्रकारव्युत्पादनमुपगम्यते यदानन्त्यात्किम कल्पशतैरपि नावकल्पते किं तु व्यपनीतातिव्याप्त्यादिदोषैर्निपुणैः त्रिमुनिपरीक्षितनयद्वारकस्मादुपदेशः श्रूयते । तेन च वेदेनेव धर्माधर्मयोर्ध्वंसावगतावेव सत्यानृतयोः नीतिशास्त्रेणेव हिताहितयोर्मन्वादिवचनेनेव भक्ष्याभक्ष्ययोर्दिव्येनेव शुद्ध्यशुद्ध्योः सिद्धस्येव साध्वसाधुशब्दयोरधिगम इति सर्वेणोक्तमादिक्रमेणाभ्युपगम्यते । दृश्यते च रत्ने ऽपि व्यापारके ऽपि दानामितरेषां च कूर्चिकादीनामतिमहत्यपि विशेष इत्येवं प्रमादादिमूलगाव्यादिशब्दप्रयोगसंभवादनेकशब्दगतवाचकशक्तिकल्पनागौरवप्रसङ्गादभियोगविशेषसाध्यमानसाध्वसाधुशब्दाधिगमे कर्तव्ये गवादीनामेव वाचकत्वं

न गाव्यादीनामिति स्थिते पूर्वपक्षोपन्यस्तः समस्त एव परीवादः परिहृतो वेदितव्यः । तथा हि यत्तावदभ्यधायि साधुत्वनिश्चये प्रमाणं नास्तीति ।

साधुत्वं नेन्द्रियग्राह्यं लिङ्गमस्य न विद्यते ।
शास्त्रस्य विषयो नैव प्रयोगो नास्त्यसंकर इति ॥

तत्रायं प्रतिश्लोकः ।

साधुत्वमिन्द्रियग्राह्यं लिङ्गमप्यस्य विद्यते ।
शास्त्रस्य विषयो ऽप्येवं प्रयोगो ऽप्यस्त्यसंकर इति ॥

श्रौत्रे हि प्रत्यये प्रस्तनिरस्तरोमशाम्बूकृतादिदोषपरिहृतोदात्तादिधर्मसंबन्धप्रसिद्धानुपूर्वीकवर्णगुणात्मकपदप्रतिभासस्तावदस्ति स च न संदिग्धो न बाधकविधूतधैर्यो नाशुद्धकरणजन्मा न कल्पनामात्रस्वरूप इति तत्र परिस्फुटक्रमवर्णात्मकपदग्रहणमेव साधुत्वग्रहणं तद्विपरीतयथानिर्दिष्टदोषकलुषितशब्दग्रहणमेव चासाधुत्वग्रहणमिति प्रत्यक्षगम्ये एव साधुत्वासाधुत्वे इति । ननु यदि श्रोत्रकरणकेनैव प्रत्ययेन साधुत्वासाधुत्वे प्रतिपत्तारः प्रतिपद्यन्ते व्याकरणाध्ययनवन्ध्यबुद्धयो ऽपि प्रतिपद्येरन् न च प्रतिपद्यन्ते तस्मान्न ते इन्द्रियविषये इति । नैष दोषः । वैयाकरणोपदेशसाहाय्यकोपकृतश्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाभ्युपगमात् । यथा ब्राह्मणत्वादिजातिरुपदेशसव्यपेक्षचक्षुरिन्द्रियग्राह्यापि न प्रत्यक्षगम्यतामपोज्झति । यथा ऽऽह न यद्गिरिशृङ्गमारुह्य गृह्यते तदप्रत्यक्षमिति । यथा वा सविकल्पकप्रत्यक्षप्रामाण्यसिद्धौ शब्दानुविद्धबोधे ऽपि प्रामाण्यमुपपादितमादौ किल संज्ञोपदेशिना पनसो ऽयमिति वृद्धवचसा चक्षुरिन्द्रियेण पनसज्ञानमुत्पद्यते सङ्केतकरणकाले तदुभयजमित्यव्यपदेश्यपदेन व्यपनीतं व्यवहारकाले पनसादिज्ञानमुपदेशस्मरणापेक्षचक्षुर्जनितमपि चाक्षुषमेवेति वर्णितमेवमिहापि व्याकरणकोविदोपदेशसचिवश्रवणेन्द्रियग्राह्ये अपि साधुत्वासाधुत्वे न प्रत्यक्षतामतिवर्तेते । यथा च ब्राह्मणत्वादिजातिप्रतीतौ कारणान्तरमुक्तं क्व चिदाचारतश्चापि धर्म्यमाज्ञानुपालितादिति मन्वादिदर्शितानवद्यवर्त्मानुसरणनिपुणनरपतिपरिपाल्यमानवर्णाश्रमाणां शङ्कितकृतककपटार्थेनादृष्टशूद्रव्यभिचारे देशे विशिष्टाचारगम्या अपि ब्राह्मणत्वादिजातिर्भवत्येवमिहापि विशिष्टशब्दप्रयोगान्तरकालप्रवृत्तव्यवहाराविगतार्थप्रतिपत्तिनिबद्धैः शब्दानुशासनशास्त्रोपदिष्टप्रकृति-

प्रत्ययविकरणवर्णलोपागमादेशादिलिङ्गमव्यभिचारि तत्स्वरूपावधारणे कारणं भविष्यति। तदेवंलक्षणकमर्थप्रत्यायकं च शब्दस्वरूपं तत्साधुतया ऽवधृतमिति व्याप्तिग्रहणोपपत्तेः। शास्त्रमपि श्रुतिस्मृतिरूपमपशब्दप्रयोगोपनतकतूपकारकरणकस्वर्गादिफलसंयोगमुपदिशदपशब्दंभाषणप्रभवप्रत्यवायप्रतिपादकं च वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैरित्यादि साधुत्वेतरपरिच्छेदे प्रमाणत्व प्रतिपद्यते एव। आह कलञ्जवत्तत्स्वरूपसिद्धौ सत्यां तद्विधिनिषेधयोः शास्त्रं क्रमते न तु तत्स्वरूपमेव विधत्ते स्वरूपस्य भावार्थत्वेन विधिविषयार्थत्वायोगादित्युक्तम्। सत्यमुक्तं किं तु श्रुतिस्मृतिशास्त्रयोर्धर्माधर्मोपदेशिनोर्येयोपवर्णितेनैव प्रकारेण साध्वसाधुविषयविधिनिषेधपरत्वं तत्स्वरूपप्रतिपत्तिकर्तव्यतापरं तु विध्यपेक्षितं प्रमाणीभवत्येव। यदि वा पाणिन्यादिप्रस्मृतिदर्शिम्ना मूलभूतमाचमनविधिवद्वैदिकमपि तथाविधविधिवाक्यं कल्पयितुं शक्यमिति शास्त्रस्यापि न विषयः साधुत्वम्। शब्दवित्प्रयोगश्च सङ्कररहित एव। तथा हि अन्या एव निरवद्यवर्णक्रमोदीरणोदारगम्भीरगतयः सूक्तयः सूरिजनस्यान्या एव दुःश्रवाः कुत्सितसङ्कीर्णवर्णविभागविनिहितहृदयोद्वेगाः ग्राम्यगिरः इति प्रत्यक्षमुपलभ्यते। स चायमसङ्करः प्रयोगो व्याकरणसाहायकं प्रतिपद्यमानः साधुत्वावगमोपायतां भजतएवेति सर्वथा नाप्रमाणकः साध्वसाधुशब्दविभाग इति। एवं च ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इत्याद्यागमवचनान्यपि तदुपयोगीनि व्याख्यातवाक्येन भवन्ति। यत्पुनर्नियमशास्त्रे साधुभिर्भाषितव्यमसाधुभिर्नेत्यस्मिन्नपभाषितं तदपि न पेशलम्। न हि नीरपानोपदेशकृशालुपाननिषेध इवानवकाशमिदं शास्त्रमपशब्दानामेव नार्यजनवदनप्रतिष्ठानां यथातथार्थप्रतीत्युपायत्वदर्शनपूर्वकप्रयोगप्रसङ्गानपायेन प्राप्तौ सत्यां प्रतिषेधस्यावकाशसंभवात्साधुभिरेव भाषणस्य भोजनप्राङ्मुखतादिवन्नियमादृष्टफलत्वात्। यदपि साध्वसाधुस्वरूपानवधारणात्प्रतिपदोपदेशाद्यशक्यत्वमाशङ्कितं तदपि प्रतिहतं यादृगिदं प्रत्यक्षानुमानगम्यं साध्वसाधुशब्दस्वरूपं व्याख्यातं तदवलम्बनपुरःसरनियमकरणस्य सुशकत्वादत एव साधुत्वं नाम किमुच्यते इति यद्विकल्पितं तद्विद्दितमेव प्रतिभवति। यतो व्याकरणलक्षणानुगमयित्वेवित्थं वाचकत्वं साधुत्वमित्युक्तं तत्र स्वर्गानुगामिगोत्वादिवत्सामान्य वा

भवतु वाचकत्वादिवदसत्यपि सामान्ये ऽवच्छेदकत्वं भवतु सर्वथा तत्कृतो निर्वहति सर्वो व्यवहारः वर्णीकरणे हि तदेव कारणमिति । अथ वा पुनरस्तु वाचकत्वमेव साधुत्वं तथापि तत्र नियमशास्त्रं साधुभिरेव भाषितव्यमिति प्रवर्तितुमर्हत्येव । यद्यप्यसाधोरवाचकत्वात्प्रयोगप्रसङ्गो नास्ति तथापि साधुस्मरणसरणिसमुपारूढवाचकत्वशङ्कोपप्लवमानप्रसङ्गनिवृत्तये नियमसाफल्यं भविष्यति । विधिफलत्वेन नियमस्य फलतः परिसंख्याकार्यमसाधुशब्दनिवृत्तिः स्यास्यतीति सो ऽपि न दोषः । यदपि परार्थत्वात्फलश्रुतिमर्थवादीकुर्वता पुण्यपापफलत्वं दूषितं तदपि न सांप्रतम् । अर्थप्रतीतिपारार्थ्ये सत्यपि प्रयोगनियमापूर्वद्वारकपुण्यपापफलत्वसंभवात् । पर्णमय्यादिष्वपि तथा प्रसङ्ग इति चेद् भवतु को दोषः । नैयायिकैरेकाकारनिरवलम्बनार्थवादपदोपदेशानभ्युपगमात् । शब्दशक्तितात्पर्यालोचनमपि तैरन्यथा क्रियतइति प्राग्विचारितमिति तिष्ठत्वेषा कथा । तेन कामधुग्भवतीत्यादिवचनान्यपि व्याकरणाध्ययनफलप्रकटनपटूनि तथैव नेतव्यानि । यदपि सूत्रकृता स्वयं प्रयोजनं किमिति न व्याहृतमिति व्याहृत तदप्यदूषणमेव । व्याकरणं हि वेदाङ्गमिति प्रसिद्धमेतदा हि सर्वतः आ च कुमारीभ्यः । वेदश्च यदि निष्प्रयोजनः स्वस्ति प्रजाभ्यः समाप्तानि दृष्टादृष्टफलानि सर्वकर्माणि जितं चातुर्वर्ण्यबाह्यैरन्त्यजनपदवासिभिः म्लेच्छैः । अथ सप्रयोजनो वेदः सो ऽङ्गवत्वादङ्गैः सहैव सप्रयोजनतां भजते इति को ऽर्थः प्रयोजनान्तरचिन्तया । न हि दर्शपूर्णमासप्रयोजनादन्यत्प्रयाजादिप्रयोजनमन्विष्यते इति मन्वानः स्वयं सूत्रकृत्प्रयोजनं नाख्यत् । व्याख्यातारस्तु मुख्यानुषङ्गिकभेदभिन्नप्रयोजनप्रपञ्चं प्रयोजनातिशयव्युत्पादनद्वारकश्रोतृजनोत्साहपारंपर्यप्रसिद्धये दर्शितवन्त इति न कश्चिदुपलम्भः । कथं पुनरङ्गता व्याकरणस्य कमुपकारमावहत इति । क एष पर्यनुयोगो वेदवेदाङ्गानामनादित्वादीश्वरप्रणीतत्वाद्वा पर्यनुयोजनानुपपत्तेः । सङ्क्षेपविस्तरविवक्षया हि पाणिनिपिङ्गलपराशरप्रभृतयः तत्र तत्र कर्तारः प्रसिद्धिं गताः । परमार्थतस्तु वेद इव तदर्थोऽपि तदर्थावगमो ऽपि प्रायो हि सर्वयज्ञादयः प्रजापतिनिर्मिता वेत्येवमपर्यनुयोज्या एव । अत एव वेदैस्तदङ्गैश्च सह चतुर्दश विद्यास्थानानि गण्यन्ते ।

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्राणि विद्या ह्येताश्चतुर्दशेति ॥

ये ऽपि शब्दसंस्कारादिविकल्पाः कृताः ते ऽपि बहुमानित्वयोगमात्रनिमित्ता एव न वस्तुस्पृशः । के वा तद्विपरीताः कश्च तेषां संस्कार इति । न चैतावता शिष्टप्रयोगमूलमेव व्याकरणं ब्रूमो वेदवदनादित्वस्य दर्शितत्वादन्धपरम्पराप्रसङ्गदोषपरिजिहीर्षया तु शिष्टप्रयोगमूलत्वमभिधीयते वैदिकस्मृतेरिवान्वयव्यतिरेकमूलत्वम् । ये हि व्याकरणस्मृतौ साधव इत्यनुशास्यन्ते शब्दास्ते शिष्टैस्तथैव प्रयुज्यमाना दृश्यन्ते हरीतकीभक्षणादिवारोग्यम् । न तु शिष्टेभ्यः शब्दसमाम्नायमधिगम्य पाणिनिः ग्रन्थं कृतवान् । न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां द्रव्यशक्तीरवगत्य चरकं प्रणीतवानिति शिष्टानामनादित्वाभिधानात् । एतेनेतरेतराश्रयमपि प्रत्युक्तम् । न हि शिष्टेभ्यो व्याकरणस्य प्रभव इति । यत्तु शिष्टानामपि प्रमादित्वमुपवर्णितं किन्न पुराणैर्मुनिभिरपि बहुभिरपशब्दाः प्रयुक्ता इति तदभियुक्तैः तदपनयनमार्गः प्रदर्शित एव स तु ग्रन्थविस्तरभयादिह न प्रतन्यते । यदपि पाणिनितन्त्रे धातुप्रातिपदिककारकाद्यनुशासनविसंष्ठुलत्वमनेकशाखमाख्यापितं तदपि निपुणमतिभिः प्रतिसमाहितमेव । न च तेषामपि दोषोत्प्रेक्षणसंभवादनवस्था निपुणदर्शितमार्गे विप्रकारिवैतण्डिकतस्करविकारानुपपत्तेः । एतेन शोभाचार्यपरिकल्पितवेधाभिम्लुकान्दिगोकादिशब्दासांकर्यस्मृतिसंदेहविपर्ययादिदूषणान्यपि केचिदुत्प्रेक्षितानि प्रतिक्षिप्तानि मन्तव्यानि तानि च तैरेव समाहितानीति । बार्हस्पत्यमपि मूषममूषमेवेत्यन्ये स्वमनीषिकाकल्पितानल्पदुर्विकल्पाडम्बरोत्तम्भितालीकपाण्डित्यगर्वगलद्गद्गदगिरामुद्वेगकारित्वेन वस्तुविचारेव । मर्यादा प्रकृतिनिर्मलमत्युदारं व्याकरणाडम्बरमैश्वर्यैः परिवादचाण्डालैर्मनागपि दूरीकर्तुं पार्यते इति शिवम् । तस्मात्पवित्रात्पवित्रमस्मात्पवित्रं जनयितुमलमधिगतचतुर्वर्गमनाम्नमात्मानं कर्तुमध्येतव्यं व्याकरणम् । आह ।

> आपः पवित्रं परमं पृथिव्यामपां पवित्रं परमं हि मन्त्राः ।
> तेषां च सामर्ग्यजुषां पवित्रं महर्षयो व्याकरणं निराहुः ॥

इत्याद्युक्तम् ।

> कुलानीव देवाग्ने विहरन्ति महीतले ।
> ये व्याकरणसंस्कारविहीनमुखा नराः ॥

किं च ।

वरं हि जातास्तिमयो गभीरे जलाशये पङ्किनि नित्यमूकाः ।
न मानवा व्याकरणप्रयोगप्रबुद्धसंस्कारविहीनवाचः ॥

मनुना च पङ्क्तिपावनत्वेनाधिगतव्याकरणो मीमांसकश्च स्वस्मृतौ पठितौ यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसते गिरमिति । पुष्पदन्तोऽप्याह ।

भ्रष्टः शापेन देव्याः शिवपुरवसतेर्वन्ध्यहं मन्दभाग्यो
भाव्यं वा जन्मना मे यदि मलकलिले मर्त्यलोके सशोके ।
स्निग्धाभिर्दुग्धधारामलमधुरसुधाबिन्दुनिष्यन्दिनीभिः
कामं जायेय वैयाकरणभणितिभिस्तूर्णमापूर्णकर्णः ॥

एवं व्याकरणाभियोगसुलभप्रौढोक्तिभिः पण्डितै-
रक्लेशेन विचित्रवैदिकपदव्युत्पत्तिरासाद्यते ।
अन्यैरप्युपबृंहिते दृढतराबद्धैर्निरुक्तादिभि-
र्वेदे स्वार्थधियं वितन्वति कुतः प्रामाण्यभङ्गो भवेत् ॥

अङ्गभावनिरपेक्षयैव नः प्रत्ययो यदिह शब्दविद्यया ।
वैदिकार्थविषयो विधीयते तत् परास्तमितरेतराश्रयम् ॥
आदृतमस्खलितैर्व्यवहारैः भोगिमतं श्रुतवद्भिरार्यैः ।
व्याकरणं कथमेतदनादि प्राकृतलक्षणतोऽन्यमुपेयात् ॥
एवं नृपात्ययमुदगीयत येन येन च्छिद्रेण कल्पितपिशाचवरैरनार्यैः ।
तत्तत्समयमपसारितमित्यतश्च प्रामाण्यमप्रतिहतं स्थितमागमानाम् ॥
इति प्रमाणानि मयोपदिश्यमेतानि चत्वारि परीक्षितानि ।
प्रतन्यतां सद्व्यवहारमेभिः सिध्यन्तु सर्वे पुरुषार्थसार्थाः ॥

भट्टजयन्तकृतौ न्यायमञ्जर्यां षष्ठमाह्निकम् ॥

यथैवोच्चरितः कर्णाटाद्रिशिखरे करेणुशतमास्ते इति तदेव तथाभूतं भूयो ऽपि विकल्पमयथार्थमुत्पादयत्येवेति विकल्पाधीनजन्मत्वाच्छब्दानामेवेदं रूपं यदर्थासंस्पर्शित्वं नामेति । तदुक्तम् ।

विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पाः शब्दयोनयः ।
तेषामन्योन्यसम्बन्धो नार्थं शब्दाः स्पृशन्त्यमी इति ॥

अत्राभिधीयते । भवेदेतदेवं यदि न कदा चिदपि यथार्थं शब्दः प्रत्ययमुपजनयेत् । अर्थसंस्पर्शित्वमेवास्य स्वभाव इत्यवगम्यते । भवति तु गुणवत्पुरुषभाषितान्नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति वाक्यादतिरस्कृतबाह्यार्थो यथार्थः प्रत्ययः । ततः प्रवृत्तस्य तदर्थप्राप्तेः । न चेयमर्थप्राप्तिरर्थस्पर्शशून्यादपि शब्दविकल्पात्पारम्पर्येण मणिप्रभामणिबुद्धिवदवकल्पते इत्युपरिष्टाद्वक्ष्यामः । ननु गुणवद्वक्तृकादङ्गुल्यादिवाक्याद्दृष्टः यथासमीचीनः प्रत्ययः । नैवम् । गुणवतामेवंविधवाक्योच्चारणचापलाभावात् । यत्तु आप्तो ऽपि कं चिदनुशास्ति मा भवानभूतार्थं वादीरङ्गुलिकोटौ करिघटाशतमास्ते इति तवैतत्करणावच्छिन्नस्य दृष्टान्ततया शब्दपरत्वेनोपादानात्प्रतिषेधक्रियाश्रयतया यथार्थत्वमेव अर्थपरत्वे तु निषेधक्रियाश्रयतैव न स्यादिति । तस्मादाप्तवाक्यानामयथार्थत्वाभावान्न स्वतो ऽर्थसंस्पर्शिनः शब्दाः पुरुषदोषानुषङ्गकृतस्तु विप्लवः । नन्वाप्तैरेवंविधवाक्याप्रयोगेऽपि संदिग्धो व्यतिरेकः किं शब्दाभावादयथार्थप्रत्ययानुत्पादः उत वक्तृदोषाभावादिति नैतदेवम् ।

अनुच्चरितशब्दो ऽपि पुरुषो विप्रलम्भकः ।
हस्तसंज्ञाद्युपायेन जनयत्येव विभ्रमम् ॥

न च हस्तसंज्ञादिना शब्दानुमानं तत्कृतश्च विभ्रम इति वक्तव्यम् इत्थमप्रतीतेः । उत्पन्ने च क्व चिद्विप्रवादिवाक्याद्विज्ञाने तद्विषयमर्थमनुसरन्नासादितफलः प्रवृत्तबाधकप्रत्ययः पुरुषमेवाधिक्षिपति धिगहो तेन दुरात्मना विप्रलब्धो ऽस्मीति न शब्दम् । प्राप्तफलश्च पुमांस्तमेव श्लाघते साधु साधुना तेनोपदिष्टमित्यतः पुरुषदोषान्वयानुविधानात्तदभावकृत एव आप्तेषु तूष्णीमासीनेषु विभ्रमानुत्पाद इति न संदिग्धो व्यतिरेकः । पुरुषदोषकृत एव शब्दाद्विभ्रमो न स्वरूपनिबन्धनः । ननु पुरुषदोषाभावे किं कृतः पुरुषस्य

हि गुणवतः दोषवतो वा शब्दोच्चारणमात्रे एव व्यापारः ततः परं तु कार्यं शब्दायत्तमेवेति तत्स्वरूपकृत एवायं विभ्रमः । हन्त तर्हि वक्तरि गुणवति सति सरितस्तीरे फलानि सन्तीति सम्यक् प्रत्यये ऽपि शब्दस्यैव व्यापारात्पुरुषस्योच्चारणमात्रे चरितार्थत्वान्नैकान्ततः शब्दस्यार्थासंस्पर्शित्वमेव स्वभावः । युक्तं चैतदेव यद्दीपवत्प्रकाशत्वमात्रमेव शब्दस्य स्वरूपं न यथार्थत्वमयथार्थत्वं वा विपरीते ऽप्यर्थे दीपस्य प्रकाशत्वानतिवृत्तेः । अयं तु विशेषः प्रदीपे व्युत्पत्तिनिरपेक्षमेव प्रकाशत्वं शब्दे तु व्युत्पत्त्यपेक्षमिति । प्रकाशात्मनस्तु शब्दस्य वक्तृगुणदोषाधीने यथार्थेतरत्वे । अत एवाङ्गुलिशिखराधिकरणकरेणुशतवचसि बाधिते ऽपि पुनः पुनरुच्चार्यमाणे भवति विभ्रमः प्रकाशकत्वतद्रूपानपायात् । न त्वेष शब्दस्य दोषः ।

पदार्थानां तु संसर्गमसमीक्ष्य प्रजल्पतः ।
वक्तुरेव प्रमादो ऽयं न शब्दो ऽत्रापराध्यति ॥

तदुक्तम् । प्रमाणान्तरदर्शनमत्र बाध्यते न पुनर्हस्तियूथशतमिति शाब्दो ऽन्वयः । पुरुषो हि स्वदर्शनं शब्देन परेषां प्रकाशयति तत्र तद्दर्शनं चेद् दुष्टं दुष्टः शाब्दः प्रत्ययः अदुष्टं चेददुष्ट इति गुणवतः पुरुषस्यादुष्टं दर्शनं भवति दोषवतो दुष्टमिति । अदृष्टा ऽपि वस्तु यदुपदिश्यते सो ऽपि बुद्धिदोष एव । तस्मात्पुरुषगतगुणदोषान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् तत्कृते एव शाब्दयथार्थत्वायथार्थत्वे । तदुक्तं तत्त्वमपि भवति वितथमपि भवतीति ।

तेनाभिधातृदोषात्स्यकृतेयमयथार्थता ।
प्रत्ययस्येति शब्दानां नार्थासंस्पर्शिता स्वतः ॥
या तु जात्यादिशब्दार्थपराकरणवर्त्मना ।
अर्थासंस्पर्शिता प्रोक्ता सा पुरस्तान्निषेत्स्यते ॥
प्रमाणत्वं तु शब्दस्य कथमित्यत्र वस्तुनि ।
जैमिनीयैरयं तावत्पीठबन्धो विधीयते ॥
प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा सर्वविज्ञानगोचरः ।
स्वतो वा परतो वेति प्रथमं प्रविविच्यताम् ॥

ननु शब्दप्रामाण्यचिन्तावसरे सकलप्रमाणप्रामाण्यविचारस्य कः प्रसङ्गः। न स्वातन्त्र्येण परीक्षणमपि तु तदर्थमेव समानमार्गत्वात् । अथान्येषां स्वतः परतो वा प्रामाण्यं तथा शब्दस्यापि भविष्यतीति न हि तस्य स्वरूपमिव प्रामाण्यमपि तद्विसदृशमिति । तदुच्यते । किं विज्ञानानां प्रामाण्यमप्रामाण्यं चेति द्वयमपि स्वतः उत उभयमपि परतः आहो स्विदप्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं तु परतः उत स्वित्प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यं तु परत इति । तत्र द्वयमपि स्वत इति तावदसांप्रतम् । प्रवृत्तस्य विसंवाददर्शनात् । यदि हि प्रामाण्यमितरद्वा स्वत एव ज्ञानस्य गम्यते तर्हि शुक्तौ रजतज्ञानं प्रमाणतया वा प्रतिपन्नमन्यथा वा ।

प्रमाणत्वपरिच्छित्तौ विसंवदति तत्कथम् ।
अप्रामाण्यगृहीतौ वा तस्मिन्कस्मात्प्रवर्तते ॥

एतेन तृतीयो ऽपि पक्षः प्रत्युक्तः यदप्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं परत इति । स्वतो ह्यप्रामाण्ये निश्चिते प्रवृत्तिर्न प्राप्नोतीति । किं च अप्रामाण्यमुत्पत्तौ कारणदोषापेक्षं निश्चये च बाधकज्ञानापेक्षं तत्कथं स्वतो भवितुमर्हति । यत्तु अप्रामाण्यमवस्तुत्वान्न स्यात्कारणदोषत इति कैश्चिदुच्यते तदपि यत्किंचित् । संशयविपर्ययात्मनः अप्रामाण्यस्य वस्तुत्वात्तद्गतमप्रामाण्यमपि वस्त्वेवेति । परतस्तु प्रामाण्यं यथा नावकल्पते तथा विस्तरेणोच्यते । एवं चायं द्वयमपि परत इति द्वितीयपक्षप्रतिक्षेपो ऽपि भविष्यति । अर्थतथात्वप्रकाशकं हि प्रमाणमित्युक्तम् । तस्य स्वप्रमेयाव्यभिचारित्वं नाम प्रामाण्यम् । अतश्च परापेक्षायां सत्यां परत इति कथयितुमुचितम् । न चास्य परापेक्षा क्व चिद्विद्यते सा हि भवन्ती उत्पत्तौ वा स्यात् स्वकार्यकरणे वा प्रामाण्यनिश्चये वा । उत्पत्तौ कारकस्वरूपमात्रापेक्षा तदतिरिक्ततद्गतगुणापेक्षा वा । कारकस्वरूपमात्रापेक्षायां सिद्धसाध्यत्वम् असत्सु कारकेषु कार्यस्य ज्ञानस्यात्मलाभाभावात् कस्य प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा चिन्त्यते । कारकातिरिक्ततदधिकरणगुणापेक्षणं तु दुर्घटम् । अप्रामाणिकत्वेन कारणगुणानामाकाशकुशेशयसदृशवपुषामपेक्षणीयत्वाभावात् ।

न कारणगुणग्राहि प्रत्यक्षमुपपद्यते ।
चक्षुरादेः परोक्षत्वात्प्रत्यक्षास्तद्गुणाः कथम् ॥

लिङ्गं चादृष्टसंबन्धं न तेषामनुमापकम् ।
यथाऽर्थबुद्धिसिद्धिस्तु निर्दोषादेव कारकात् ॥

यदि हि यथार्थत्वायथार्थत्वरूपद्वयरहितं किं चिदुपलब्ध्याख्यं कार्यं भवेत्ततः कार्यवैविध्यात्कारणवैविध्यमवश्यमवसीयेत यथार्थोपलब्धेर्गुणवत्कारकं कारकम् अयथार्थोपलब्धेर्दोषकलुषं कारकं कारकम् उभयरूपरहितायास्तु तस्याः स्वरूपावस्थितमेव कारकं कारकमिति । न त्वेवमस्ति । द्विविधैव खल्वियमुपलब्धिः यथार्थत्वायथार्थत्वभेदेन तत्रायथार्थोपलब्धिस्तावद् दुष्टकारककार्यैव दृष्टा ।

दृष्टः कुटिलकुम्भादिसम्भवो दुष्टकारणात् ।
तथा मानान्तरमितात्तिमिरादेर्द्विचन्द्रधीः ॥

अयथार्थोपलब्धेश्च दुष्टकारककार्यत्वेन सिद्धायामिदानीं तृतीयकार्याभावाद् यथार्थोपलब्धिः स्वरूपावस्थितेभ्य एव कारकेभ्यो ऽवकल्पते इति न गुणकल्पनायै प्रभवति । अनुमाने च यैव पक्षधर्मान्वयादिसामग्री ज्ञानस्य जनिका सैव प्रामाण्यकारणत्वेन दृष्टा । न च स्वरूपस्थितानि कारणानि कार्यजन्मन्युदासते एव येन यथार्थोपलब्धिजनने तेषां गुणसहकारिता कल्प्यते इत्यतो न सन्ति कारणगुणाः । नैर्मल्यव्यपदेशस्तु लोचनादेः काचकामलादिदोषापायनिबन्धन एव न स्वरूपातिरिक्तगुणकृतः अञ्जनाद्युपयोगो ऽपि दोषनिर्हरणायैव न गुणजन्मने ।

तस्मादवितथा संवित् स्वरूपस्थितहेतुजा ।
दोषाधिकैस्तु तैरेव जन्यते विपरीतधीः ॥
अत एवाप्रमाणत्वं परतो ऽभ्युपगम्यते ।
जन्मन्यपेक्षते दोषान् बाधकं च स्वनिश्चये ॥

तस्मान्नोत्पत्तौ गुणापेक्षं प्रमाणम् । नापि स्वकार्यकरणे किं चिदपेक्षते अर्थप्रकाशनस्वभावस्यैव तस्य स्वहेतोरुत्पादात् । अर्थप्रकाशनमेव च प्रमाणकार्यं प्रवृत्त्यादेः पुरुषेच्छानिबन्धनत्वात् ।

नैव वा जायते ज्ञानं जायते वा प्रकाशकम् ।
अर्थप्रकाशने किं चिन्न तूत्पन्नमपेक्षते ॥

ननु शब्दप्रामाण्यचिन्तावसरे सकलप्रमाणप्रामाण्यविचारस्य कः प्रसङ्गः। न स्वातन्त्र्येण परीक्षणमपि तु तदर्थमेव समानमार्गत्वात्। यथान्येषां स्वतः परतो वा प्रामाण्यं तथा शब्दस्यापि भविष्यतीति न हि तस्य स्वरूपमिव प्रामाण्यमपि तद्विसदृशमिति। तदुच्यते। किं विज्ञानानां प्रामाण्यमप्रामाण्यं चेति द्वयमपि स्वतः उत उभयमपि परतः आहो स्विदप्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं तु परतः उत स्वित्प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यं तु परत इति। तत्र द्वयमपि स्वत इति तावदसांप्रतम्। प्रवृत्तस्य विसंवाददर्शनात्। यदि हि प्रामाण्यमितरद्वा स्वत एव ज्ञानस्य गम्यते तर्हि शुक्तौ रजतज्ञानं प्रमाणतया वा प्रतिपन्नमन्यथा वा।

प्रमाणत्वपरिच्छित्तौ विसंवदति तत्कथम्।
अप्रामाण्यगृहीतौ वा तस्मिन्कस्मात्प्रवर्तते ॥

एतेन तृतीयो ऽपि पक्षः प्रत्युक्तः यदप्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं परत इति। स्वतो ह्यप्रामाण्ये निश्चिते प्रवृत्तिर्न प्राप्नोतीति। किं च अप्रामाण्यमुत्पत्तौ कारणदोषापेक्षं निश्चये च बाधकज्ञानापेक्षं तत्कथं स्वतो भवितुमर्हति। यत्तु अप्रामाण्यमवस्तुत्वान्न स्यात्कारणदोषत इति केश्चिदुच्यते तदपि यत्किंचित्। संशयविपर्ययात्मनः अप्रामाण्यस्य वस्तुत्वात्तद्गतमप्रामाण्यमपि वस्त्वेवेति। परतस्तु प्रामाण्यं यथा नावकल्पते तथा विस्तरेणोच्यते। एवं चायं द्वयमपि परत इति द्वितीयपक्षप्रतिक्षेपो ऽपि भविष्यति। अर्थतथात्वप्रकाशकं हि प्रमाणमित्युक्तम्। तस्य स्वप्रमेयाव्यभिचारित्वं नाम प्रामाण्यम्। अतश्च परापेक्षायां सत्यां परत इति कथयितुमुचितम्। न चास्य परापेक्षा क्वचिद्विद्यते सा हि भवन्ती उत्पत्तौ वा स्यात् स्वकार्यकरणे वा प्रामाण्यनिश्चये वा। उत्पत्तौ कारकस्वरूपमात्रापेक्षा तदतिरिक्ततद्गतगुणापेक्षा वा। कारकस्वरूपमात्रापेक्षायां सिद्धसाध्यत्वम् असत्सु कारकेषु कार्यस्य ज्ञानस्यात्मलाभाभावात् कस्य प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा चिन्त्यते। कारकातिरिक्ततदधिकरणगुणापेक्षत्वं तु दुर्घटम्। अप्रामाणिकत्वेन कारणगुणानामाकाशकुशेशयसदृशत्वपुणामपेक्षणीयत्वाभावात्।

न कारणगुणग्राहि प्रत्यक्षमुपपद्यते।
चक्षुरादेः परोक्षत्वात्प्रत्यक्षास्तद्गुणाः कथम् ॥

लिङ्गं चादृष्टसंबन्धं न तेषामनुमापकम् ।
यथाऽर्थबुद्धिसिद्धिस्तु निर्दोषादेव कारकात् ॥

यदि हि यथार्थत्वायथार्थत्वरूपद्वयरहितं किंचिदुपलब्ध्याख्यं कार्यं भवेत्ततः कार्यवैविध्यात्कारणवैविध्यमवश्यमवसीयेत यथार्थोपलब्धेर्गुणवत्कारकं कारकम् अयथार्थोपलब्धेर्दोषकलुषं कारकं कारकम् उभयरूपरहितायास्तु तस्याः स्वरूपावस्थितमेव कारकं कारकमिति । न त्वेवमस्ति । द्विविधैव चेयमुपलब्धिः यथार्थत्वायथार्थत्वभेदेन तत्रायथार्थोपलब्धिस्तावद् दुष्टकारककार्यैव दृष्टा ।

दृष्टः कुटिलकुम्भादिसम्भवो दुष्टकारणात् ।
तथा मानान्तरमितात्तिमिरादेर्द्विचन्द्रधीः ॥

अयथार्थोपलब्धौ च दुष्टकारककार्यत्वेन सिद्धायामिदानीं तृतीयकार्याभावाद् यथार्थोपलब्धिः स्वरूपावस्थितेभ्य एव कारकेभ्यो ऽवकल्पते इति न गुणकल्पनायै प्रभवति । अनुमाने च यैव पक्षधर्मान्वयादिसामग्री ज्ञानस्य जनिका सैव प्रामाण्यकारणत्वेन दृष्टा । न च स्वरूपस्थितानि कारणानि कार्यजन्मन्युदासत एव येन यथार्थोपलब्धिजनने तेषां गुणसहकारिता कल्प्यते इत्यतो न सन्ति कारणगुणाः । नैर्मल्यव्यपदेशस्तु लोचनादेः काचकामलादिदोषापायनिबन्धन एव न स्वरूपातिरिक्तगुणकृतः अञ्जनाद्युपयोगो ऽपि दोषनिर्हरणायैव न गुणजन्मने ।

तस्मादवितथा भवेत् स्वरूपस्थितहेतुजा ।
दोषाधिकैस्तु तैरेव जन्यते विपरीतधीः ॥
अत एवाप्रमाणत्वं परतो ऽभ्युपगम्यते ।
जन्मन्यपेक्षते दोषान् बाधकं च स्वनिश्चये ॥

तस्मान्नोत्पत्तौ गुणापेक्षं प्रमाणम् । नापि स्वकार्यकरणे किंचिदपेक्षते अर्थप्रकाशनस्वभावस्यैव तस्य स्वहेतोरुत्पादात् । अर्थप्रकाशनमेव च प्रमाणकार्यं प्रवृत्त्यादेः पुरुषेच्छानिबन्धनत्वात् ।

नैव वा जायते यावन् जायते वा प्रकाशकम् ।
अर्थप्रकाशने किंचित्र तुल्यक्रमपेक्षते ॥

तथा चोक्तम् ।

मृत्पिण्डदण्डचक्रादि घटो जन्मन्यपेक्षते ।
उदकाहरणे त्वस्य तदपेक्षा न विद्यते इति ॥

अथ वा ।

सापेक्षत्वं घटस्यापि सलिलाहरणं प्रति ।
यत्किं चिदस्ति न त्वेवं प्रमाणस्योपपद्यते ॥
न च स्वग्रहणापेक्षं ज्ञानमर्थप्रकाशकम् ।
तस्मिन्ननवबुद्धे ऽपि तत्सिद्धेश्चक्षुरादिवत् ॥

उक्तं च । न ह्यज्ञाते ऽर्थे कश्चिद् बुद्धिमुपलभते ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छतीति* तस्मात्स्वकार्यकरणे ऽपि न स्वग्रहणापेक्षं प्रमाणम् । नापि प्रामाण्यनिश्चये किं चिदपेक्षते अपेक्षणीयाभावात् । तथा ह्यस्य कारणगुणज्ञानाद्वा प्रामाण्यनिश्चयो भवेद्बाधकाभावज्ञानाद् वा संवादाद्वा । न तावत्कारणगुणज्ञानात्कारणगुणानामिदानीमेव निरस्तत्वात् । अपि च । न कारकगुणज्ञानमिन्द्रियकारणकम् अतीन्द्रियकारकाधिकरणत्वेन परोक्षत्वाद्गुणानाम् । अपि नूपलब्ध्याव्यकार्यपरिशुद्धिसमधिगम्यगुणस्वरूपमप्रवृत्तस्य च प्रमातुर्न कार्यपरिशुद्धिर्भवति तच्चेदानीं प्रामाण्यनिश्चयपूर्विका प्रवृत्तिर्भवेत् । अन्यथा वा अनिश्चितप्रामाण्यादेव ज्ञानात्प्रवृत्तिसिद्धौ किं पश्चात्तन्निश्चयेन प्रयोजनम् । निश्चितप्रामाण्यात्तु प्रवृत्तौ दुरतिक्रमः चक्रकक्रकचपातः प्रवृत्तौ सत्यां कार्यपरिशुद्धिग्रहणं कार्यपरिशुद्धिग्रहणात्कारणगुणावगतिः कारणगुणावगतेः प्रामाण्यनिश्चयः प्रामाण्यनिश्चयात्प्रवृत्तिरिति । नापि बाधकाभावपरिच्छेदात्प्रामाण्यनिश्चयः स हि तात्कालिको वा स्यात्कालान्तरभावी वा ।

तात्कालिको न पर्याप्तः प्रामाण्यपरिनिश्चये ।

कूटकार्षापणादौ किं चित्कालमनुत्पन्नबाधके ऽपि कालान्तरे तदुत्पाददर्शनात् ।

सर्वथा तदभावस्तु नार्वाग्दृशस्य गोचरः ॥

अथ संवादात्प्रामाण्यनिश्चय उच्यते तद्वच्यतां को ऽयं संवादो नाम । किमुत्तरं तद्विषयं ज्ञानमात्रम् उतार्थान्तरज्ञानम् आहो

* शाबरभाष्ये अ० १ पा० १ सू० ५

स्विदर्थक्रियाज्ञानमिति । आद्ये पक्षे कः पूर्वोत्तरज्ञानयोर्विशेषो यदुत्तरज्ञानसंवादात्पूर्वं पूर्वं ज्ञानं प्रामाण्यमश्नुवीत ।

अपि चोत्तरसंवादात्पूर्वपूर्वप्रमाणताम् ।
वदन्तो नाधिगच्छेयुरन्तं युगशतैरपि ॥
सुदूरमपि गत्वा तु प्रामाण्यं यदि कस्य चित् ।
स्वत एवाभिधीयेत को द्वेषः प्रथमं प्रति ॥

यदाह ।

कस्य चित्तु यदीष्येत स्वत एव प्रमाणता ।
प्रथमस्य तथाभावे विद्वेषः किंनिबन्धन इति* ॥

अथान्यविषयज्ञानमप्यस्य संवाद उच्यते तदयुक्तम् अदर्शनात् । न हि स्तम्भज्ञानं कुम्भज्ञानस्य संवादः । अथार्थक्रियाज्ञानसंवादात्प्रथमस्य प्रवर्तकस्य ज्ञानस्य प्रामाण्यमिष्यते तदपि ह्यनवसितप्रामाण्यं कथमादिमस्य प्रामाण्यमवगमयेत् । कश्चार्थक्रियाज्ञानस्य पूर्वस्माद्विशेषो यदेतदायत्तस्तस्य प्रामाण्याधिगमः । अर्थक्रियाज्ञानत्वमेव विशेष इति चेत्किल सलिलज्ञानमात्रमविद्यमाने ऽपि पयसि पूषदीधितिषु दृष्टमिति न भवति विस्रम्भभूमिः । इदं पुनरर्थक्रियासंवेदनमम्बुमध्यवर्तिनः पानावगाहनादिविषयमपीत्यनवधारितव्यभिचारतया तत्प्रामाण्यनिश्चयाय कल्पते इति । तदसत् । स्वप्ने पानावगाहनस्यापि व्यभिचारोपलब्धेः । किं च चरमधातुविसर्गो ऽपि स्वप्नसीमन्तिनीमन्तरेण भवतीति महानेष व्यभिचारः । अथ रागोद्रेकनिमित्तत्वेन पित्तादिधातुविकृतिनिबन्धनत्वेन वा तद्विसर्गस्य न स्वसाधनव्यभिचार इत्युच्यते तदसमञ्जसम् । असकृदनुभूतयुवतिपरिरम्भादन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन तत्कार्यत्वावधारणात् ।

तस्मादर्थक्रियाज्ञानव्यभिचारावधारणात् ।
तत्प्रामाण्यपरीक्षायामनवस्था न शाम्यति ॥
अथ वा ऽऽप्तफलत्वेन किं तत्प्रामाण्यचिन्तया ।

न चेदमर्थक्रियाज्ञानमप्रवृत्तस्य पुंसः समुद्भवति तत्र प्रामाण्यावधारणपूर्विकायां प्रवृत्तौ कारणगुणनिश्चयप्रामाण्यपक्षावधृतदूषणकलङ्कपरिचोदनः

* श्लोकवार्तिके सू० २ श्लो० ७१ संगत्या यदि चेष्येत पूर्वपूर्वप्रमाणतेति पूर्वार्धम् ।

सङ्गत्वादुभयस्य तत्र । अनिश्चितप्रामाण्यस्य तु प्रवृत्तौ पश्चात्तन्निर्णयो भवन्नपि कृतक्षौरस्य नक्षत्रपरीक्षावदफल एवेत्युक्तम् । तदेतदसत्, द्विविधा हि प्रवृत्तिः आद्या चाभ्यासिकी च । तत्राद्या यथा विनिहितसलिलावसिक्तमसृणभूमि शरावे धान्यादिबीजशक्तिपरीक्षणाय कतिपयबीजकणवापरूपा । ततस्तत्र तेषामङ्कुरकरणकौशलमविकलमवलोकयन्तः कीनाशा निःशङ्कं केदारेषु तानि बीजान्यावपन्तीति सेयमाभ्यासिकी प्रवृत्तिः । एवमिहापि प्रथमपरीक्षितप्रमाणभावादेव ज्ञानात्कुतश्चित्कश्चिद्विपश्चिदपि व्यवहरंस्तद्व्यवहारपरम्परातत्फलज्ञाने तस्य प्रामाण्यमवगच्छन् पुनस्तथाविधे ज्ञाते सति सुखमेव प्रवृत्त्यादिकं व्यवहारमशङ्कितकालुष्यः करिष्यतीति न सर्वात्मना वैयर्थ्यमिति । उच्यते विषमो ऽयं दृष्टान्तः ।

तज्जातीयतया बीजं शक्यते यदि वेदितुम् ।
तत्र तन्निश्चयायुक्तं निर्विशङ्कं प्रवर्तनम् ॥
ज्ञाने तथाविधत्वं तु बोधरूपाविशेषतः ।
कार्याद्वा कारणाद्वा ऽपि ज्ञातव्यं न स्वरूपत इति ॥
कारणानां परोक्षत्वान्न तद्द्वारा तदा गतिः ।
कार्यात्तु नाप्रवृत्तस्य भवतीत्युपवर्णितम् ॥
तस्माद्वैयर्थ्यचोद्यस्य नायं परिहृतिक्रमः ।
एवं चार्थक्रियाज्ञानात्कीदृक् प्रामाण्यनिश्चयः ॥
समर्थकारणज्ञानाद्यो ऽपि प्रामाण्यनिश्चयम् ।
ब्रूते सो ऽपि कृतोद्वाहस्तत्र लग्नं परीक्षते ॥

किलातिविकसितकुसुममकरन्दपानमुदितमधुकरकुले कस्मिंश्चिदुद्याने वाद्यमानायां वीणायां निरन्तरलतासन्तानान्तरितवपुषि विदूरादनवलोक्यमाने वादके वीणाध्वनिसंवादिरोलम्बनादसंदेहदूषितायां तदभिमुखमेव प्रतिष्ठमानः श्रोता परिवादके दर्शनपथमवतीर्णे स्वरानुकूलकारणनिश्चयात्तत्प्रतीतौ संशयनिवृत्तेः प्रामाण्यं निश्चिनोतीत्येष समर्थकारणज्ञानकृतः प्रामाण्यनिश्चयः ।

तथापि नाप्रवृत्तस्य हेतुसामर्थ्यदर्शनम् ।
एवमेव प्रवृत्तौ तु निश्चितेनापि तेन किम् ॥

तन्निश्चयात्प्रवृत्तौ वा पुनरन्योन्यसंश्रयम् ।
तन्निश्चयात्प्रवृत्तिः स्यात्प्रवृत्तेस्तद्विनिश्चयः ॥

तदेवं न कुतश्चिदपि प्रामाण्यनिश्चयः चक्रकेतरेतराश्रयानवस्थावैयर्थ्यादिदूषणातीतस्थितिरस्तीति । अतः प्रामाण्यनिश्चये ऽपि न किं चिदपेक्षते प्रमाणम् । ततश्चोत्पत्तौ स्वकार्यकरणे स्वप्रामाण्यनिश्चये च निरपेक्षत्वादपेक्षात्रयरहितत्वात्स्वतः प्रामाण्यमिति सिद्धम् । तदुक्तम्* ।

स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गृह्यताम् ।
न हि स्वतो ऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन पार्यते ॥

अप्रामाण्यं तूत्पत्तौ दोषापेक्षत्वात्स्वनिश्चये बाधकप्रत्ययादिसापेक्षत्वात्परत इत्युक्तमेव । तस्मात्पक्षत्रयस्यानुपपत्तेश्चतुर्थ एवायं पक्षः श्रेयान् । प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यं परत इति ।

ननु चोत्पत्तिवेलायां न विशेषो ऽवधार्यते ।
प्रमाणेतरयोस्तेन बलाद्भवति संशयः ॥

परिच्छित्तिमात्रं प्रमाणकार्यं तच्च यथार्थेतरप्रमितिसाधारणं रूपं साधारणधर्मग्रहणं च संशयकारणमिति प्रसिद्धः पन्थाः । एवं च स्थिते ।

प्रमाणान्तरसंवादविसंवादौ विना कथम् ।
प्रमाणेतरनिर्णीतिरतश्च परतो द्वयम् ॥

तदेतदचतुरस्रम् । सत्यं परिच्छित्तिरेव प्रमाणकार्यम् । सा पुनरुपजायमानैव न संदेहादिदूषिततनुरुपलभ्यते इत्यौत्सर्गिकं प्रामाण्यमेव सा भजते । अर्थपरिच्छेदाच्च प्रवर्तमानः प्रमाता प्रमाणेनैव प्रवर्तितो भवति न संशयात्प्रवृत्तः । स्थितिश्चैवमौत्सर्गिके प्रामाण्ये यत्र तस्यापवादः क्व चिद्भवति तत्राप्रामाण्यम् अप्रामाण्ये चावश्यंभावी अपवादः द्विविध एव तदपवादः बाधकप्रत्ययः कारणदोषज्ञानं च । तदुक्तं भाष्यकृता† । यत्र दुष्टं कारणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य इति । वार्तिककारो ऽप्याह‡ ।

तस्माद्बोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता ।
अर्थान्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानादपोद्यते इति ॥

---

* श्लोकवार्तिके सू० २ श्लो० ४७ । † शाबरभाष्ये अ० १ पा० १ सू ५ ।
‡ श्लोकवार्तिके सू० २ श्लो० ५३ ।

तत्र बाधकज्ञानं पूर्वज्ञानोपमर्दद्वारेणैव तस्मिन्विषये जायते इति समानविषयत्वात्स्पष्टमेव बाधकम्। कारणदोषज्ञानं तु भिन्नविषयमपि कार्य-बलाद्बाधकतां प्रतिपद्यते। यथा चमसेनापः प्रणयन्तीति दर्शपूर्णमासाङ्गत्वात् क्रत्वर्थश्चमसः गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति काम्यमानपशुनिर्देशा-त्पुरुषार्थगोदोहनेन निवृत्ते तस्मिंस्तु चमसो निवर्तते। एवमिह कारणदोषज्ञानं दोषविषयमपि दोषाणामयथार्थज्ञानजननस्वभावत्वात्तस्य ज्ञानस्य प्रामाण्यं बाधते। तदुक्तम्*।

दुष्टकारणबोधे तु जाते ऽपि विषयान्तरे।
अर्थात्तुल्यार्थतां प्राप्य बाधो गोदोहनादिवदिति ॥

यत्र पुनरिदमपवादद्वयमपि न दृश्यते तत्र तदौत्सर्गिकं प्रामाण्य-मनपोदितमास्ते इति न मिथ्यात्वाशङ्कायां निमित्तं किं चित्। यदाह†।

दोषज्ञाने त्वनुत्पन्ने नाशङ्का निष्प्रमाणकेति।

तथा हि।

कश्चिदुत्पन्न एवेह स्वसंवेद्यो ऽस्ति संशयः।
स्थाणुर्वा पुरुषो वेति को नामापह्नुवीत तम् ॥
हठादुत्पद्यमानस्तु हिनस्ति सकलाः क्रियाः।
स्वभार्यापरिरम्भे ऽपि भवेन्मातरि संशयः ॥
विनाशी संशयात्मेति पाराशर्यो ऽप्यभाषत।
नायं लोको ऽस्ति कौन्तेय न परः संशयात्मन इति ॥

यद्यपि क्व चिद्बाधकप्रत्यये संशयो जायते तथापि तृतीयज्ञानापे-क्षणान्नानवस्था। न च स्वतः प्रामाण्यहानिः यत्र प्रथमविज्ञानसंवादि तृतीयज्ञानमुत्पद्यते तत्र प्रथमस्य प्रामाण्यमौत्सर्गिकं स्थिरमेव। द्वितीयविज्ञा-नारोपितालीककालुष्यशङ्कानिराकरणं त्वस्य तृतीयेन क्रियते न त्वस्य संवा-दात्प्रामाण्यम्। यदि तु द्वितीयज्ञानसंवादि तृतीयं ज्ञानं तदा प्रथमस्याप्रामा-ण्यम्। तच्च परतः स्पष्टमेव। द्वितीयस्य तु ज्ञानस्य न तृतीयसंवादकृतं प्रामा-ण्यम् अपि तु समुत्पद्यमानकुशङ्काऽऽशमनमात्रे तस्य व्यापारः। उक्तं च‡।

---

* श्लोकवार्तिके सू० २ श्लो० ५८।
† श्लोकवार्तिके सू० २ श्लो० ६०।
‡ श्लोकवार्तिके सू० २ श्लो० ६०।

एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिका मतिः ।
प्रार्थ्यते तावतैवैकं स्वतः प्रामाण्यमश्नुते इति ॥

तदेवं सर्वप्रमाणानां स्वतः प्रामाण्ये सिद्धे समानन्यायतया शब्दस्यापि तथैव प्रामाण्यं भवति । न च नैसर्गिकमर्थासंस्पर्शित्वमेव शब्दस्य स्वरूपमिति परीक्षितमेतत् । किं त्वर्थबोधजनकत्वात्तस्य नैसर्गिके प्रामाण्ये सति पुरुषदोषानुप्रवेशकारितः क्वचिद्विप्लवः । तदुक्तम् । शब्दे दोषोद्भवस्तावद् वक्त्रधीन इति स्थितम्* तत्र पौरुषेये वचसि गुणवति वक्तरि तद्गुणापसारितदोषतया तत्प्रामाण्यमौत्सर्गिकमनपोदितं भवति न तु गुणकृतं तत्प्रामाण्यमनङ्गत्वात्प्रामाण्ये गुणानाम् । बोधकत्वनिबन्धनमेव तदित्युक्तम् । वेदे तु प्रणेतुः पुरुषस्याभावाद्दोषाशङ्कैव न प्रवर्तते वक्त्रधीनत्वाद्दोषाणाम् । न च बाधकप्रत्ययोऽद्य यावद्वेदार्थे कस्य चिदुत्पन्न इति निरपवादं वेदप्रामाण्यम् । आह च† ।

तत्रापवादनिर्मुक्तिर्वक्त्रभावाल्लघीयसी ।
वेदे तेनाप्रमाणत्वं न शङ्कामधिगच्छतीति ॥

तदिदमुक्तं तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वादिति‡ ।

गिरां मिथ्यात्वहेतूनां दोषाणां पुरुषाश्रयात् ।
अपौरुषेयं सत्यार्थमिति युक्तं प्रचक्षते ॥
गिरां सत्यत्वहेतूनां गुणानां पुरुषाश्रयात् ।
अपौरुषेयं सत्यार्थमित्ययुक्तं तु मन्वते ॥
न हि पुरुषगुणानां सत्यतासाधनत्वं
वचसि खलु निसर्गादेव सत्यत्वसिद्धेः ।
गुणमपि नयाचा विप्रबाधादिदोष-
प्रशमनचरितार्थं सङ्गिरन्ते गुणज्ञाः ॥

अत्राभिधीयते । प्रत्यक्षादिषु दृष्टार्थेषु प्रमाणेषु प्रामाण्यनिश्चयमन्तरेणैव व्यवहारसिद्धेस्तत्र किं स्वतः प्रामाण्यमुत परत इति विचारेण न न प्रयोजनम् अनिर्णय एव तत्र श्रेयान् । अदृष्टे तु विषये वैदिकेष्वग्निहोत्र-

* श्लोकवार्तिक सू० २ श्लो० ६२ । † श्लोकवार्तिक सू० २ श्लो० ६८ ।
‡ जैमिनिसूत्र । अ० १ पा० १ सू० ५ ।

द्रविणवितरणादिक्लेशसाध्येषु कर्मसु तत्प्रामाण्यावधारणमन्तरेण प्रेक्षावतां प्रवर्तनमनुचितमिति तस्य प्रामाण्यनिश्चयोऽवश्यकर्तव्यः । तत्र परत एव वेदस्य प्रामाण्यमिति वक्ष्यामः । यच्चेदमियता विस्तरेण स्वतः प्रामाण्यमुपपादितं तद्व्याख्येयम् । स्वतः प्रामाण्यमिति कोऽर्थः किं स्वत एव प्रमाणस्य प्रामाण्यं भवति उत स्वयमेव तत्प्रमाणमात्मनः प्रामाण्यं गृह्णातीति । न तावत्स्वयमेव प्रामाण्यग्रहणमुपपन्नम् अप्रामाणिकत्वात् । तथा हि यदेतन्नीलप्रकाशने प्रवृत्तं प्रत्यक्षं तन्नीलं प्रति तावत्प्रत्यक्षं प्रमाणं तावदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति जानीम एवैतत्किमत्र विचार्यते । प्रामाण्यपरिच्छेदे तु किं तत्प्रमाणमिति चिन्त्यताम् । प्रत्यक्षमनुमानं वा प्रमाणान्तराणामनाशङ्कनीयत्वात् । न तावत्स्वप्रामाण्यपरिच्छेदे तत्प्रत्यक्षं प्रमाणं तद्धि ज्ञानस्य वा प्रामाण्यं गृह्णीयात्तत्फलस्य वा । तत्र ज्ञातृव्यापारात्मनो ज्ञानस्य भवन्मते नित्यपरोक्षत्वात्प्रत्यक्षतः परिच्छेदानुपपत्तौ तत्प्रामाण्यस्यापि कथं प्रत्यक्षेण ग्रहणम् । फलस्याप्यर्थप्रकाशनाख्यस्य संवेदनात्मनो नेन्द्रियसंसर्गयोग्यता विद्यते येन तद्गतमपि यथार्थत्वलक्षणं प्रामाण्यमिन्द्रियव्यापारलब्धजन्मना प्रत्यक्षेण परिच्छिद्येत । न च मानसमपि प्रत्यक्षं फलगतयथार्थताऽवसायसमर्थमिति कथनीयं तदानीमननुभूयमानत्वात् । न हि नीलसंवित्प्रसवसमनन्तरं यथार्थेयं नीलसंवित्तिरिति संवेदनान्तरमुत्पद्यमानमनुभूयते । अनुभवे वा ततो द्वितीयात्प्रथमोत्पन्ननीलज्ञानयाथार्थ्यग्रहणान्न स्वतः प्रामाण्यनिश्चयः स्यात् । तस्मान्न प्रत्यक्षस्यैष विषयः । अनुमानेनापि कस्य प्रामाण्यं निश्चीयते ज्ञानस्य फलस्य वेति पूर्ववद्वादम् । फलस्य तावत्तन्निश्चये लिङ्गन्त्वमेव तावन्न कस्य चित्पश्याम । ज्ञातृव्यापारात्मनो ज्ञानस्य तु स्वकार्यं फलं भवेदपि लिङ्गं फलस्य क्रियामात्रव्याप्तिग्रहणात्स्वरूपसत्तामात्रमनुमापयितुमुत्सहते न यथार्थत्वलक्षणं प्रामाण्यम् । तद्धि फलं निर्विशेषणं वा स्वकारणस्य ज्ञातृव्यापारस्य प्रामाण्यमनुमापयेद् यथार्थत्वविशिष्टं वा । आद्ये पक्षे यतः कुतश्चन फलात्तत्प्रामाण्यानुमाने नेदानीं किं चिदप्रमाणं भवेत् । उत्तरोऽपि नास्ति पक्षः फलगतयाथार्थ्यपरिच्छेदोपायाभावादित्युक्तम् । ननु सोऽनुभव एवात्रोपायः । तद्धि नीलसंवेदनतया फलं स्वत एव प्रकाशते नीलसंवेदनत्वमेव चास्य यथार्थत्वं नान्यत् । यथैव शुक्तिकाया-

न स्यात् । ननु प्रमाणभूते प्रत्यये जायमान एव तद्गतो विशेषः परिस्फुरतीति कथं विशेषाग्रहणमुच्यते । भो महात्मन् कथ्यतां स विशेषो न हि तं वयमनुपदिष्टं कुशमतयो जानीमः । यदि तावत्स्पष्टता विशेषः शुक्तिकायामपि रजतावभासः स्पष्ट एव । न हि तत्रानध्यवसायकालुष्यं किं चिदस्ति । अथ निष्कम्पता शुक्तिकायामपि रजताभावो निष्कम्प एव न ह्यसौ जायमान एवाङ्गुल्यादिवाक्यकरणबोधवत्कम्पमानो जायते । अथ निर्विचिकित्सता शुक्तिकायामपि रजतावभासो निर्विचिकित्स एव किं स्विदिति कोटिद्वयानवमर्शात् । अथ यस्मिन्सति बाधा न दृश्यते सो ऽस्य विशेष इति नन्वेतदेव पृच्छामि कस्मिन्सति बाधा न दृश्यते इति सर्वत्रस्यस्य बाधदर्शनात् । न चासौ चिरमेपि चिन्तयित्वा विशेषयितुं शक्यः । अथ स्वविषयाव्यभिचारित्वमेव विशेषः स तदानीं नावभासते इत्युक्तम् । अपि च यदि तथाविधो ऽपि विशेषः समस्ति तर्हि एव ज्ञाने ऽसौ न दृश्यते ततः किमिति प्रवर्तते । तद्विशेषदर्शी वा प्रवर्तमानः कथं विप्रलभ्येतेत्युक्तम् । यदयं स्थाणुर्न पुरुषः ।

तेनैव व्यवहारस्य सिद्धत्वात्सर्वदेहिनाम् ।
अतश्च संशयादेव व्यवहारं वितन्वताम् ॥
लौकिकानां प्रयोक्तव्या नाभियापपरम्परा ।

न च सर्वथा संशयसमर्थने ऽस्माकमभिनिवेशः । प्रामाण्यं तु ज्ञानोत्पत्तिकाले ग्रहीतुमशक्यमिति नः पक्षः । प्रामाण्याग्रहणमेवानध्यवसायस्वभावं संशयशब्देनेह व्यपदेक्ष्यामः । प्रामाण्याग्रहणं च प्रदर्शितम् । प्रत्यक्षेणानुमानेन वा सता प्रमाणेनात्मनः प्रमाणत्वपरिच्छेदायोगात् । तस्मात्स्वयं प्रामाण्यं गृह्यते इत्येष दुर्घटः पक्षः । अथ स्वतः प्रामाण्यं भवतीत्येष पक्ष आश्रीयते सोऽप्ययुक्तः । कार्याणां कारणाधीनजन्मत्वात्प्रामाण्यस्य च कार्यत्वात् । अस्ति च प्रामाण्यं वस्तु च तद् न च नित्यमिति कार्यमेव तत् कार्यं च कार्यत्वादेव न स्वतो भवितुमर्हति इति । अथोत्पत्तौ स्वकारकातिरिक्तगुणानपेक्षित्वमेव प्रामाण्यस्य स्वतो भवनमुच्यते न पुनरकार्यत्वमेवेति तदप्यसम्यक् । सम्यग्रूपस्य कार्यस्य गुणवत्कारकव्यतिरेकेणानिष्पत्तेः । द्विविधं कार्यं भवति सम्यगसम्यग्वा तत्र गुणवता कारणेन सम्यक् कार्यमुत्पद्यते दोषवता त्वसम्यगिति ।

निर्दोषं निर्गुणं वापि न समस्त्येव कारणम्।
अत एव तृतीयस्य न कार्यस्यास्ति सम्भवः॥

सम्यग्ज्ञानोत्पादकं कारकधर्मि स्वरूपातिरिक्तस्वगतधर्मसापेक्षं कार्यं निर्वर्तकमिति साध्यो धर्मः कारकत्वात् मिथ्याज्ञानोत्पादककारकवत्। सम्यग्ज्ञानं वा धर्मि स्वरूपातिरिक्तधर्मसम्बन्धवत्कारकनिष्पाद्यमिति साध्यो धर्मः कार्यत्वान्मिथ्याज्ञानवत्। आयुर्वेदाच्चेन्द्रियगुणान् प्रतिपद्यामहे। यदमी वैद्याः स्वस्थवृत्तेरौषधोपयोगमुपदिशन्ति तद्गुणोपयोगायैव न दोषशान्तये। दृश्यते च तदुपदिष्टौषधोपयोगादिन्द्रियातिशयः। तद्विषय एव च लोके नैर्मल्यव्यपदेशो न दोषाभावमात्रप्रतिष्ठ इत्यलं विमर्देन। तस्मादुत्पत्तौ गुणानपेक्षत्वात्स्वतः प्रामाण्यमिति यदुक्तं तदयुक्तम्। यदपि च स्वकार्यकरणे प्रमाणस्य परानपेक्षत्वमुच्यते तदपि व्याख्येयं किं प्रमाणं स्वकार्यकरणे निरपेक्षं सामग्री वा तदेकदेशो वा तज्जन्यं वा ज्ञानमिति। तत्र सामग्र्याः सत्यं स्वकार्यजन्मनि नैरपेक्ष्यमस्ति न तु तावता स्वतः प्रामाण्यं तत्परिच्छेदस्य परायत्तत्वात्। सामग्र्यन्तर्गतकारकस्य स्वकार्ये परापेक्षत्वमपरिहार्यम्। एकस्मात्कारकात्कार्यनिर्वृत्त्यभावात्। ज्ञानं फलमेव न प्रमाणमित्युक्तम्। न च फलात्मनस्तस्य स्वकार्यं किं चिदस्ति यत्र सापेक्षत्वमनपेक्षत्वं वा ऽस्य चिन्त्येत। पुरुषप्रवृत्त्यादौ तु तदिच्छाद्यपेक्षत्वं विद्यत एवेति यत्किं चिदेतत्। यदपि प्रामाण्यनिश्चये नैरपेक्ष्यमभ्यधायि तदपि न सांप्रतम्। प्रामाण्यनिश्चयस्य हि द्वयी गतिर्नास्तित्वं कारणापेक्षिता वा न पुनरस्ति च प्रामाण्यनिश्चयः कारणानपेक्षश्चेति शक्यते वक्तुम्। तत्र प्रथमप्रवर्तकप्रतिभासप्रसवसमये तावन्नास्त्येव प्रामाण्यनिश्चय इत्युक्तम्। न हि नीलयाहिणा प्रमाणेन लीनस्वरूपमिव स्वप्रामाण्यमपि तदानीं निश्चेतुं शक्यते इति। कालान्तरे तत्प्रामाण्यनिश्चयः सत्यमस्ति न तु तत्र नैरपेक्ष्यं प्रवृत्तिसामर्थ्याधीनत्वात्तन्निश्चयस्य। ननु क्षणिकत्वात्कालान्तरे ज्ञानमेव नास्ति कस्य प्रामाण्यं निश्चिनुमः। शिशुबोधमेतद् अप्रामाण्यमपि बाधकप्रत्ययादिना कालान्तरे कस्य निश्चिनुमः क्षणिकत्वेन ज्ञानस्यातीतत्वात्। अतिक्रान्तस्यापि स्वयंमाणस्य तदुत्पादस्य वा वर्तमानस्य कारकचक्रस्येति चेत्प्रामाण्यनिश्चयेपि समानो ऽयं पन्थाः। यत्पुनः कालान्तरे तन्निश्चयकरणे इतरेतराश्रयत्वं वा मण्डितगिरो-

नचचान्वेषणयद्वैयर्थ्यं वेति वर्णितं तत्रादृष्टे विषये प्रामाण्यनिश्चयपूर्विकाया: प्रवृत्तेरभ्युगमान्नेतरेतराश्रयं चक्रकं वा । दृष्टे विषये ह्यनिर्णीतप्रामाण्य एवार्थसंशयात्प्रवृत्तिरूपमनर्थसंशयाच्च निवृत्त्यात्मकं व्यवहारमारभमाणो दृश्यते लोकः एतदेव युक्तमित्युक्तम् । न प्रामाण्यनिश्चयपुरःसरं प्रवर्तनमिति कुत इतरेतराश्रयम् । वैयर्थ्यं तु दृष्टे विषये सत्यमिष्यते किं तु तत्र प्रवृत्तिसामर्थ्येन प्रामाण्यं निश्चिन्वन्नाप्तोक्तत्वस्य हेतोः प्रामाण्येन व्याप्तिमवगच्छतीति । अदृष्टविषयोपयोगिवेदादिप्रमाणप्रामाण्यपरिच्छेदे पारम्पर्येणोपायत्वात्स्वविषये व्यर्थो ऽप्यसौ तत्र सार्थकतामवलम्बते इत्यदोषः । किं पुनरिदं प्रवृत्तिसामर्थ्यं नाम यतः प्रामाण्यनिश्चयमाचक्षते नैयायिकाः । उच्यते पूर्वप्रत्ययापेक्षोत्तरा संवित्प्रवृत्तिसामर्थ्यं विशेषदर्शनं वेति पूर्वाचार्यैस्तत्स्वरूपमुक्तम् । तत्पुनर्नातीव हृदयंगमम् इति भाष्यकृतैव समीहा प्रवृत्तिरित्युच्यते सामर्थ्यं पुनरस्याः फलेनाभिसम्बन्ध* इति वदता ऽर्थक्रियाख्यफलज्ञानमेव प्रवृत्तिसामर्थ्यमिति निर्णीतम् । यत्पुनरर्थक्रियाज्ञानस्यापि पूर्वस्मात्को विशेषः तस्यापि चान्यतः प्रामाण्यनिश्चयापेक्षायामनवस्थेत्युक्तं तदपि सकलप्राणभृत्प्रतीतिसाक्षिकव्यवहारविरोधित्वादसंबद्धाभिधानम् । अपरीक्षणीयप्रामाण्यत्वादर्थक्रियाज्ञानस्य । प्रवर्तकं न सर्वज्ञानं प्रवृत्तिसिद्धये परीक्षणीयप्रामाण्यं वर्तते । फलज्ञाने तु सिद्धप्रयोजनत्वात् प्रामाण्यपरीक्षापेक्षैव नास्तीति कुतो ऽनवस्था । संशयाभावाद्वा तत्प्रामाण्यविचाराभावः । प्रवर्तकं हि प्रथममुदकज्ञानमविद्यमाने ऽपि नीरे मिहिरमरीचिषु दृष्टमिति तत्र संशेरते जनाः । अर्थक्रियाज्ञानं तु सलिलमध्यवर्तिनां भवत्तदविनाभूतमेव भवतीति न तत्र संशयः । तदभावान्न तत्र प्रामाण्यविचारो विचारस्य संशयपूर्वकत्वात् । विशेषदर्शनाद्वा फलज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयः । कः पुनर्विशेष इति चेद् यो ऽयं शौचाचमनमज्जनामरपितृतर्पणपदक्षालनश्रमतापनोदनविनोदनाद्यनेकप्रकारनीरपर्यालोचनप्रबन्धः न ह्ययमियान्कार्यकलापो मिथ्याज्ञानात्प्रवृत्तस्य क्व चिदपि दृष्टः । स्वप्ने ऽप्यस्य प्रबन्धस्य दर्शनमस्तीति चेद् न । स्वप्नदशाविसदृशविस्पष्टजाग्रदवस्थाप्रत्ययस्य सवेद्यत्वात् । एषो ऽस्मि जागर्मि न स्वपिमीति स्वप्नविलक्षणमनिद्रायमाणः प्रत्यक्षमेव जाग्रत्समयं सफलो

* वात्स्यायनभाष्ये अ॰ १ पा॰ १ सू॰ १ ।

जनश्चेतयते । न च तस्मिन्नवसरे सलिलमन्तरेणैता: क्रियाः वर्तमाना दृश्यन्ते इति तद्विशेषदर्शनात् सुज्ञानमर्थक्रियाज्ञानप्रामाण्यम् । कारणपरीक्षातो वा तस्मिन् प्रामाण्यं निश्चेष्यामः । यथोक्तं भवद्भिरेव* । प्रयत्नेनान्विच्छन्तो न चेद्दोषमवगच्छेम तत्प्रमाणाभावाददुष्टमिति मन्येमहीति । तथा हि विषयस्य चलत्वसादृश्यादिदोषविरहः आलोकस्य मलीमसत्वादिकारणवैकल्यम् अन्तःकरणस्य निद्राद्यदूषितत्वम् आत्मनः क्षुत्प्रकोपाद्यनाकुलत्वम् ईक्षणयुगलस्य तिमिरपटलादिविकलत्वमित्यादि । स्वयं च कार्यद्वारेण परोपदेशेन च सर्वं सुज्ञानम् । अतो निरवद्यकारणजन्यत्वात्प्रमाणमर्थक्रियाज्ञानमिति सिद्धः । यद्येवं प्रथमे प्रवर्तके तत्र प्रत्यये कस्मात्कारणपरीक्षैवेयं न क्रियते किमर्थं क्रियाज्ञाने । न आयुष्मन्नाद्ये ऽपि ज्ञाने कारणपरीक्षायां क्रियमाणायां कः प्रमादः । किमेवं सति स्वतः प्रामाण्यं सिद्ध्यति तव मम वा परतः प्रामाण्यमपह्रीयते । किं तु लोकः प्रवर्तकज्ञानानन्तरं फलप्राप्तिं प्रति यथा सोद्यमो दृश्यते न तथा तत्कारणपरीक्षां प्रति फलज्ञानमेवेत्थं परीक्ष्यते । आद्यस्य हि ज्ञानस्य फलज्ञानादेव प्रामाण्यसिद्धिः । कश्च नाम निकटमुपायमुपेक्ष्य दूरं गच्छेदिति । अथ संशयोत्पत्तिसामर्थ्यादेव यथार्थनिश्चयः फलज्ञानेन लभ्यते संशयो हि नाम द्वैविध्यदर्शनाद् विना न भवत्येव । न हि स्थाणुपुरुषसाहचर्यमूर्ध्वतादेर्धर्मस्य यो न जानाति स तं दृष्ट्वा स्थाणुर्वा स्यात्पुरुषो वेति संशेते । एवमूर्ध्वत्वसद्बोधरूपत्वस्य व्यभिचारित्वाव्यभिचारित्वाभ्यां सह दर्शनमवश्यमाश्रयणीयम् अन्यथा तद्विषयसंशयानुत्पादात् । अतः पूर्वमव्यभिचारित्वदर्शने सिद्धे यस्तदा तत्परिच्छेदोपायः स परस्तादपि भविष्यतीति सर्वथा सिद्धात्यव्यभिचारित्वनिश्चयः । अनिश्चितप्रामाण्याद्वापि वा फलज्ञानात्प्रवर्तकस्य प्रामाण्यनिश्चयो युक्तः न तु स्वतः उत्पत्तौ प्रमाणतदाभासयोर्विशेषपक्षपातात् फलज्ञाने च तद्विशेषप्रतिभासात् । यत्तु विशेषज्ञानं निश्चितप्रामाण्यमनिश्चितप्रामाण्यं वेति विकल्पानवस्थापादनमप्रतिपत्तिप्रकारापकथनं वा तद्दूरे विरुद्धत्वात्प्रमाणमित्यलमनेन कालविकल्पकल्पनानिर्मथनोद्गारदुरामोदास्वादनेन । स्थितमेतदर्थक्रियाज्ञानात्प्रामा-

---

* शाबरभाष्ये अ· १ पा· १ सू· ५ ।

ण्यनिश्चय इति । तदिदमुक्तम् । प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाणमिति* । तस्मादप्रामाण्यमपि परोक्षमित्यतो द्वयमपि परत इत्येष एव पक्षः श्रेयान् । यत्तु कश्चित्प्राज्ञमानी वदति अभ्यस्ते विषये स्वतः प्रामाण्यमनभ्यस्ते तु परत इति सोऽयमभ्यस्ते विषये इति च ब्रवीति स्वतश्च प्रामाण्यं मन्यते इति स्वयमेवात्मानं वाच्यमानं न चेतयते । अभ्यासो हि नाम पुनः पुनः प्रयोगः क्रियाभ्यावृत्तिः विषयस्य चाभ्यस्तता भूयो भूयः प्रवृत्तिः अतश्च स्वशरीरगृहे निजगृहकुड्यस्तम्भादिप्रतिभासे वा सहस्रकृत्वः प्रवृत्तिसंवादज्ञानजन्मना प्रामाण्यनिश्चय उक्तो भवति स्वतः अभ्यस्तत्वं चान्यथा न भवेदिति यत्किंचिदेतत् । तस्मात्परतः प्रामाण्यमिति सिद्धम् । यत्पुनः कैश्चिच्चोद्यते प्रमाणानां न परीक्षणमुपपद्यते तद्धि प्रमाणैः क्रियेताप्रमाणैर्वा । प्रमाणैरपि परीक्षितैरपरीक्षितैर्वा । तत्र न नाम प्रमाणपरीक्षणं शक्यक्रियं प्रमाणैरप्यपरीक्षितैः तत्करणे वरं व्यवहार एव तादृशैः क्रियतां किं परीक्षणेन । परीक्षितैस्तु तत्परीक्षाकरणमपर्यवसितमनवस्थाप्रसङ्गादित्यादि तदप्युक्तेन न्यायेन परिहृतं भवति । दृष्टे विषये प्रमाणपरीक्षां विनैव व्यवहारात् । अदृष्टे तु परीक्षाया अवश्यकर्तव्यत्वादुपपत्तेश्चेति ।

तस्माददृष्टपुरुषार्थपदोपदेशि मानं मनीषिभिरवश्यपरीक्षणीयम् ।
प्रामाण्यमस्य परतो निरणायि चेति चेतःप्रमाथिभिरलं कुविकल्पजालैः ॥

सुशिक्षितास्त्वाचक्षते युक्तं यदमी मीमांसकपाशाः काशकुसुमराशय इव शरदि मरुद्भिरतिदूरात्समुत्सार्यन्ते दुग्रतार्किकैः । ये हि किलाभ्युपयन्ति च विपरीतख्यातिवादमकृतास्थाः प्रामाण्यं च स्वत इति च वदन्ति तेषां कुतः कौशलं विपरीतख्यातावभ्युपगम्यमानायां बाध्यबोधसंदर्भेषुभिन्ने सति तत्साधर्म्यादनुत्पन्नबाधके ऽपि बोधे दुष्परिहरः संशयः । संशये च संवादाद्यन्वेषणमपि ध्रुवमवतरतीति परतः प्रामाण्यमनिवार्यम् । यदा तु न बाध्यो नाम जगति कश्चिदपि बोधः तदा किंसाधर्म्यात्संशेरतां प्रमातारः । असंशयानाश्च किमिति परमपेक्षन्ताम् अनपेक्षमाणाः कथं परतः प्रामाण्यं प्रतिपद्यन्तामिति निश्चलं स्वत एव प्रामाण्यमवतिष्ठते । कथं पुनर्बाध्यो नाम नास्ति बोधः शुक्तिकादौ रजतादिप्रत्ययाः प्राचुर्येण बाध्यमाना दृश्यन्ते ।

* वात्स्यायनभाष्यप्रथमवाक्यम् ।

अनभिज्ञो भवान्न हि ते बाध्याः प्रत्ययाः । इदं हि निरूप्यतां क इवेतरज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य बाधः । बाधार्थमेव न विद्मः । यदि तावन्नाश एव बाधः स न तेषामेव बुद्धेर्बुद्ध्यन्तराद्विरोध इति सकलबोधसाधारणत्वात् । अथ सहानवस्थानं तदपि समानम् अबाधितानामपि ज्ञानानां सहावस्थानासंभवात् । अथ संस्कारोच्छेदो बाधः सोऽपि तादृगेव सम्यक्प्रत्ययोपजनितसंस्कारस्याप्युच्छेददर्शनात् । कश्चिद्भवदभिमतबाध्यबोधाहितोऽपि संस्कारः सत्यपि बाधकप्रत्यये नोच्छेदमुपगच्छति कालान्तरे तत्कारणकतद्विषयस्मरणदर्शनात् । अथ विषयस्यापहारो बाधः सोऽपि दुर्घटः । प्रतिभासत्वेन विषयस्यापहर्तुमशक्यत्वात् । न हि बाधकं ज्ञानमित्थमुत्तिष्ठति यत्प्रतिभातं तन्न प्रतिभातमिति । अथ तदभावग्रहो बाधः स तात्कालिकः कालान्तरभावी वा । कालान्तरभावितदभावग्रहणस्य बाधकत्वे प्रागवगतमुद्गरदलितघटाभावग्राहिणोऽपि विज्ञानस्य तद्बाधकत्वप्रसङ्गः । तदैव तु तदभावग्रहणे प्रत्ययद्वयसमर्पितरूपद्वितययोगादुभयात्मकमेव तदस्तु वस्तु किं कस्य बाध्यं बाधकं वा । अथ फलापहारो बाधः सोऽपि न सम्भवति संविदः प्रमाणफलस्य उत्पन्नत्वेनानपहरणीयत्वात् । न हि यदुत्पन्नं तदनुत्पन्नमिति वदति बाधकः । अथ हानादिफलापहारो बाधः न तस्य प्रमाणफलत्वाभावात् ।

हानादिव्यवहारो हि पुरुषेच्छानिबन्धनः ।
न तेनापहृतेनापि प्रमाणं बाधितं भवेत् ॥

तस्मान्न बाधो नाम कश्चित् । इतश्च नास्ति स हि समानविषययोर्वा ज्ञानयोरिष्यते भिन्नविषययोर्वा । न समानविषययोर्धारावाहिज्ञानेष्वदृष्टत्वात् । नापि भिन्नविषययोः स्तम्भकुम्भोपलम्भयोस्तदनुपलम्भात् । यदि चेतरेण ज्ञानेन पूर्वज्ञानेन गृहीतादर्थादर्थोऽन्य इदानीं गृहीतः तत्पूर्वज्ञानं किमिति बाधितमुच्यते । अपि च पूर्वस्मिन्प्रत्यये प्राप्तप्रतिष्ठे सति आगन्तुरुत्तरः प्रत्ययो बाधितुं युक्तो न पूर्वो न चैवं दृश्यते । तस्मान्न बाध्यं नाम विज्ञानमस्ति तदभावान्न तत्साधर्म्यनिबन्धनः संशयः तदभावात्संवादाद्यनन्वेषणान्न परतः प्रामाण्यम् । नन्वेवं बाधेऽपि निराक्रियमाणे किममी शुक्तिकारजतादिग्राहिणो विपरीतप्रत्यया अबाधिता एवासताम् आः कुमते नामी विपरीतप्रत्ययाः न हीदृशानां विपर्ययाणामुपपत्तौ

किमपि कारणमुत्पश्यामः । न तावदिन्द्रियमेवंविधबोधविधायि भवितुम र्हति सर्वदा तदुत्पादप्रसङ्गात् । नापि दोषकलुषितं दुष्टं कारणं स्वकार्यकरणे एव कुण्ठितशक्ति जातमिति तदेव मा जीजनत् । विपरीतकार्यकरणस्य कि वर्तते न हि दुग्धानि शालिबीजानि यवाङ्कुरकरणकौशलमवलम्बेरन् । तस्मा- त्कारणाभावादपि न विपरीतप्रत्ययास्ते । तत्कि सम्यक्प्रत्यय एव शुक्तिकाया रजतप्रतिभासः । अयि मूढ नायमेकः प्रत्ययः इद रजतमिति कि तु द्वे एते ग्रहणस्मरणे इदमिति पुरो ऽवस्थितभास्वराकारधर्मिप्रतिभासः रजतमिति तु भास्वररूपदर्शनप्रबोध्यमानसंस्कारकारणकं तत्साहचर्यादवगतरजतस्मर- णम् । अतश्चेद् स्मरणं यतः प्रागनवगतरजतस्य न जायते विदितरज- तस्यापि रजन्यामन्यदा वा सादृश्यदर्शनादिना न भवतीति । स्मरणमपि भवदिदमात्मान तथा न प्रकटयतीति प्रमुषितमुच्यते । स्वरूपेण चाप्रति- भासमानाया स्मृतावनुभवस्मरणयोर्विवेको न गृहीतो भवतीत्यग्रहणमख्या- तिरुच्यते ।

तथा हि भ्रान्तबोधेषु प्रस्फुरद्वस्तुसभवात् ।
चतुष्प्रकारा विमतिरुपपद्येत वादिनाम् ॥

विपरीतख्यातिः असत्ख्यातिः आत्मख्यातिरख्यातिरिति तत्र विप- रीतख्यातिस्तावत्कारणाभावादेव निरस्ता । अपि च विपरीतख्यातौ त्रयी गतिः रजत वा ऽन्यदेशकालमवालम्बन शुक्तिका वा निगूहितनिजाकारा सती परिगृहीतरजताकारा च अथ वा अन्यदालम्बनमन्यच्च प्रतिभाति आल- म्बन शुक्तिका रजत च प्रतिभातीति । तत्र यदि रजतमालम्बन तदियमस- त्ख्यातिरेव न विपरीतख्यातिः असतस्तत्र रजतस्य प्रतिभासात् ।

अथान्यदेशकाल तदस्त्येवेत्यभिधीयते ।
इहासंनिहितस्यास्य तेन सत्त्वेन को गुणः ॥

अपि च देशकालावपि कि सन्तौ प्रतिभासेते उतासन्ताविति । यदि सन्तौ तर्हि तद्देशकालमेवेद रजतमवभातमिति न भ्रान्तिरेषा स्यात् । असन्तौ तुभावपि रजतवन्नालम्बन भवितुमर्हतः । अथ स्मृत्यारूढ रजतमस्या प्रतीतौ परिस्फुरतीत्युच्यते तर्हि स्मृत्युपारूढमिति को ऽर्थः । स्मरणमपि ज्ञानमेव तदपि कथमसदर्थविषय स्यात् । स्मृतेरनर्थजत्वमेव स्वरूपमिति

चेद् अस्तु कामं तत्सामान्यादृष्टाप्येवं प्रयोग इत्येतदपि तावन्न ब्रूमः । तथा त्वनर्थजन्यया स्मृत्या सो ऽर्थः कथमिह सन्निधापयितुं पार्यते । सा हि न स्पृशत्येवा ऽर्थम् । तस्मादसन्निहितरजतालम्बना विपरीतख्यातिरसत्ख्यातेर्न्न विशिष्यते एव । अथ स्थगितनिजवपुरुपगृहीतरजतरूपा शुक्तिका ऽत्र प्रकाशते इति नेयमसत्ख्यातिरुच्यते तदिदमपूर्वं किमपि नाटकमियमस्मिन् कृत्यासीता प्रवृत्तेति । तथा हि किमत्र शुक्तीतिप्रतीतिरुत रजतमिति । शुक्तिकाप्रतीतौ तु शुक्तिरेव न रजतमत्र भ्रमार्थः कः । रजतप्रतीतौ तु शुक्तिरस्याविषय इति किं प्रमाणम् । बाधकप्रत्ययादेवमधिगतम् इति चेन्मैवम् । न हि ज्ञानान्तरेणास्याः प्रतीतेः विषयो व्यवस्थापयितुं युक्तः । बाधकेन हि ज्ञानेन पूर्वज्ञानगृहीतस्य वस्तुनो ऽसत्त्वं नाम ख्याप्यतां न तु तस्य विषयो निह्नूयते । अनर्थित्वाद्वा कदा चिदप्रवृत्तस्य पुंसो बाधकानुत्पत्तौ को ऽस्याः प्रतीतेः विषयं व्यवस्थापयिष्यति । तस्माद्यदेवास्यां चकास्ति तदेव रजतमस्या विषय इति युक्तं वक्तुम् । शुक्तिस्तु निगूहितनिजवपुरिति दुर्विदग्धधाचोयुक्तिरियम् ।

> ये त्वालम्बनतां शुक्ते रजतस्यावभासनम् ।
> वदन्त्यस्मिन् भ्रमज्ञाने तेषामतितरां भ्रमः ॥
> न ह्यालम्बनता युक्ता सन्निधाननिबन्धना ।
> तथैव भूप्रदेशस्य तथाभावप्रसङ्गतः ॥
> तदेवालम्बनं बुद्धेर्यदस्यामवभासते ।
> अन्यदालम्बनं चान्यद्भातीति भणितिर्नवा ॥
> अतो रजतमेवैतद्बुद्धिग्राह्यमसन्न तत् ।
> एवं विपर्ययख्यातिरसत्ख्यातेर्न भिद्यते ॥

तत्किमसत्ख्यातिरेव साधीयसी तामेवाभ्युपगच्छामः मैवम् । सा ऽपि नोपपद्यते एव । असत्ख्यातिरिति को ऽर्थः । किमेकान्तासत एवार्थस्य प्रथनम् अथ देशान्तरादौ विद्यमानस्येति । उत्तरस्मिन् पक्षे विपरीतख्यातिरेवैषा परैरपि तत्र रजतस्य सत्त्वानभ्युपगमात् । देशान्तरादौ तु तत्सत्तायास्त्वयापि प्रतिपन्नत्वाद् । एकान्तासतस्त्वर्थस्य ख्यातिरिति न पेशलम् आकाशनलिनीपल्लवादेरप्रतिभासनात् । वासनाभ्यासादसतामपि प्रतिभासा भविष्य

न्तीति चेद् न । अर्थमन्तरेण वासनाया अप्यनुपपत्तेः । अर्थानुभवसमाहितो हि संस्कारो वासना कथ्यते सा कथमसदर्थप्रतिभासहेतुः स्यात् । भवत्वन्या या भवदभिमता का चन वासना ऽपि त्वसत्त्वाविशेषे किमिति रजतमितिमुपजनयति न गगननलिनप्रतीतिमिति कुतस्त्यो नियमः । तदलमनया ।

नात्यन्तमसतो ऽर्थस्य सामर्थ्यमवकल्पते ।
व्यवहारधुरं वोढुमियतीमनुपप्लुताम् ॥

अपि च सत्त्वेन प्रतिभातीति असत्ख्यातिरपि न विपरीतख्यातिमतिवर्तते । तस्माद्वरमात्मख्यातिरस्तु ।

विज्ञानमेव खल्वेतद्गृह्णात्यात्मानमात्मना ।
बहिर्निरूप्यमाणस्य ग्राह्यस्यानुपपत्तितः ॥
बुद्धिः प्रकाशमाना च तेन तेनात्मना बहिः ।
तद्वहत्यर्थशून्या ऽपि लोकयात्रामिहेदृशीम् ॥

उच्यते । नात्मख्यातिरपि युक्तिमती । विज्ञानात्मनो हि प्रतिभासे ऽहं रजतमिति प्रतीतिः स्याद् नेदं रजतमिति । किं च यदन्तर्ज्ञेयरूपं हि बहिर्वदवभासते इत्यभ्युपगमादियमपि विपरीतख्यातिरेव स्यात् । असत्ख्यातिरपि चेयं भवत्येव बहिर्बुद्धेरसत्त्वात् । बुद्धिरस्त्येवेति चेद् बहिर्स्तर्हि चिन्त्यं सदसत्त्वादिति । न तावत्सद् बुद्धेर्बाह्यत्वाभावात् । असत्त्वे त्वसत्ख्यातिरित्युक्तम् ।

तस्मात्ख्यातित्रये ऽप्यस्मिन्नन्योन्यानुप्रवेशिनि ।
युक्त्या विरुध्यमाने च श्रेयस्यख्यातिरेव सा ॥

ख्यातित्रयवादिभिरपि चेयमप्रत्याख्येया नूनमख्यातिः । आत्मख्यातौ तावदात्मतया विज्ञानस्य ख्यातिर्नास्ति विच्छेदप्रतिभासादित्युक्तत्वात् । असत्ख्यातावपि असत्त्वमर्थस्य नैव प्रतिभासते प्रवृत्त्यादिव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । विपरीतख्यातावपि रजतस्य संनिहितस्य ज्ञानजनकत्वम् अजनकस्य च प्रतिभासो नेष्यते एव । तत्र स्मृत्युपस्थापितं रजतमवगतिजनकमुपगतम् । अतश्च रजतस्मृतिरपरिहार्या । सा च रजतस्मृतिर्न तदा स्वेन रूपेण प्रकाशते स्मरामीति प्रत्ययाभावात् ।

तस्मात्प्रमुषितामेनां स्मृतिमिच्छन्ति तार्किकाः ।
अभ्यस्ते विषये लिङ्गप्रतिबन्धां स्मृतिं यथा ॥
सोऽयं स्मृतिप्रमोषस्तत्त्वाग्रहणमख्यातिरुच्यते ।
एवं सतीयमख्यातिरिष्यते सर्ववादिभिः ।
तथा प्रकटयद्भिस्तु पीतं प्राभाकरैर्यशः ॥

ननु रजतमिति स्मृतेः स्वरूपोल्लेखो मा भूद् इदमित्यत्र पुरोऽवस्थितधर्मिप्रतिभासात्कथमख्यातिः । उच्यते । न पुरोऽवस्थितो धर्मी शुक्तिकेयमिति स्फुटतया गृह्यते तथा चाभ्युपगमे भ्रमाभावप्रसङ्गात् । किं तु तेजस्वितादिविपरीतं धर्मिमात्रमवभासते । धर्मसारूप्याच्च तदानीं रजतं स्मर्यते । ते एते ग्रहणस्मरणे विविक्ते अपि विविक्ततया न गृह्येते इति विवेकाग्रहणमख्यातिः । न तु सर्वथा सर्वाप्रतिपत्तिरेव । व्यधिकरणयोश्च ग्रहणस्मरणयोर्वैयधिकरण्यं चेन्न गृहीतं किमन्यदस्तु सामानाधिकरण्यात् । न तु यदेवेदं तदेव रजतमिति सामानाधिकरण्येन ग्रहणमस्ति सा हि विपरीतख्यातिरेव स्यात् । वैयधिकरण्यानुपग्रहादेव प्रमातुः प्रवृत्तिः अविवेकात्साधारण्याभिमानेन प्रवृत्तिरिति फलत इयं वाचोयुक्तिः ।

सामानाधिकरण्येन के चित्तत्पृष्ठभाविनम् ।
परामर्शमपीच्छन्ति तन्न श्रद्दध्महे वयम् ॥
अख्यातिपक्ष एवं हि हीयेतैकत्ववेदनात् ।
पक्षेश्च वितथा ख्यातिरपरैः कथिता भवेत् ॥

नन्वेवमख्यातिपक्षे प्रतिष्ठाप्यमाने नेदं रजतमिति पूर्वोत्पन्नरजतप्रतिबोधबोधी बाधकप्रत्ययो दृश्यमानः कथं समर्थ्यते । अप्रतीतिज्ञो देवानांप्रियः । न ह्यनेन रजतनिषेधो विधीयते किं तु प्रागगृहीतो विवेकः प्रख्याप्यते । न इदं रजतं यदेवेदं तदेव रजतमित्येतन्न इदमिदं रजतं रजतम् । एतदुक्तं भवति इदमन्यद्रजतमन्यदिति । सोऽयं विवेकः ख्यातिते भवति । नन्वेवमिदं रजतमित्यादौ स्मरणानुभवयोर्भवतु विवेकाग्रहणं स्वप्ने तु कथमेतद्भविष्यति । भीरो किं जातं स्वप्ने ।

विवेकेन न गृह्येते स्मरणानुभवौ क्व चित् ।
स्वप्ने तु स्मृतिरेवैका तथात्वेन न गृह्यते ॥

सदृशदर्शनादिना स्मृतिरेव कुतस्त्येति चेद् न । नानाकारणकत्वात् स्मरणस्य निद्राक्षपायितमप्यन्तःकरणं स्मरणकारणं भवत्येव । यद्येवं द्विचन्द्रतिक्तशर्करादिप्रत्ययेषु कथं स्मृतिप्रमोषः । आः कुण्डशेखर कथमव-वृदभिहितमपि न बुध्यसे ।

न सर्वत्र स्मृतेरेव प्रमोषो ऽभ्युपगम्यते ।
किं त्वख्यातिरतश्चासौ कथं चित्कस्य चित्क्व चित् ॥
भवत्यनुभवस्मृत्योर्विवेकाग्रहणं क्व चित् ।
क्व चित्तु स्मर्यमाणस्य तथात्वेनानुपग्रहः ॥
द्विधाकृता क्व चिद्दृष्टिर्नेत्रस्य तिमिरादिना ।
न हि ग्रहीतुमैक्येन शक्नोति शिशिरत्विषम् ॥
क्व चिद्रसनसंपृक्ते पित्ते तिक्तत्ववेदनात् ।
परिच्छेत्तुं न शक्नोति माधुर्यं शर्करागतम् ॥
गृह्णाति यत्तु तिक्तत्वं वस्तुतः पित्तवर्ति तत् ।
तथा तु न विजानाति निगिरन्नेव शर्कराम् ॥

एतेन पीतशङ्खादिख्यातयो ऽपि व्याख्याताः ।

तदेवं सति सर्वत्र सम्यगग्रहणं भ्रमः ।
न मिथ्याप्रत्ययः कश्चिदस्ति शङ्कानिबन्धनम् ॥
अजातमिथ्याशङ्कश्च न संवादमपेक्षते ।
तस्मान्न कश्चित्परतः प्रामाण्यमधिगच्छति ॥
एवं स्वतः प्रमाणत्वे सिद्धे वेदे ऽपि सा गतिः ।
अपवादद्वयाभावो वक्तव्यश्चात्र पूर्ववत् ॥

अत्र प्रतिविधीयते । यदुक्तमिदं रजतमिति स्मरणानुभवस्वभावे विवेकेनागृह्यमाणे द्वे एते ज्ञाने इति तदसांप्रतम् । प्रत्यभिज्ञावदेकत्वेनैव संवेद्यमानत्वात् । यदेवेदं पुरोऽवस्थितं भास्वररूपाद्यधिकरणं धर्मिसामान्यं तदेव रजतमिति विशेषतः प्रतिपद्यते । यदिदमग्रतः स्थितं तद्रजतमिति सत्यरजतप्रतीतिवत् । अनुभूततया हि न रजतमत्र प्रकाशते किं त्वनुभूयमानतया । अनुभूततायहणं च स्मरणमुच्यते नानुभूयमानताग्रहणम् । स्वप्रकाशा च संवित्तिरिति भवतां दर्शनम् । तदेषा रजतसंवित्तिः केन रूपेण

प्रकाशतामिति चिन्त्यम्। यदि स्मरणात्मना कः प्रमोषार्थः। अथानुभवा-त्मना तदियं विपरीतख्यातिरेव स्मृतेरनुभवत्वेन प्रतिभासात्। अथ संवि-न्मात्रतयैव प्रकाशते तदपि न युक्तम्। रजतविषयोल्लेखात् स्मरणानुभववि-शेषरहितायाश्च विषयसंवित्तेरनुपपत्तेः। न चेयमप्रतिपत्तिरेवेति वक्तुमुचितं मदमूर्च्छादिदशाविसदृशस्वप्रकाशसंवेदनानुभवात्। यथा इदमित्यंशे स्वप्र-काशं संवेदनं तथैव रजतमित्यत्रापि। अपि च द्वयोरप्यंशयोः समाने संवेदने तत्र एकं प्रत्यक्षमन्यमपरं स्मरणफलमिति कुतस्ते विभागः। इद-मित्यत्र च किमवभासते इति निरूप्यम्। यदि शुक्तिकाशकलं सकलस्वगत-विशेषखचितमवभाति तदा तद्दर्शने सति रजतस्मरणस्य को ऽवसरः। भव-दपि वा सादृश्यकृतं स्मरणं न तदविवेकाय कल्पते देवदत्तदर्शनानन्तरो-द्भूततत्सदृशपुरुषान्तरस्मरणवत्। अथ धर्मिमात्रमिदमिति प्रत्यये प्रतिभाति न शुक्तिकाशकलं तद्गाढमिष्यते तदेव चेदं सामान्यधर्मग्रहणवशविसदृशसं-स्कारोपनिबन्धनविसदृशविशेषस्मरणकारणकमिदं रजतमिति सामान्योपक्रमे विशेषपर्यवसानं ज्ञानं यदिदं तद्रजतमिति सामानाधिकरण्यावमर्शात्। रज-तानुभवाभिमानेनैव च रजतार्थी तत्र प्रवर्तते। ननु स्मरणानुभवयोर्विवेकम-प्रतिपद्यमानः प्रवर्तते इत्युक्तम्। श्रुतमिदं यदत्रभवद्भिर्धर्मकीर्तिगृहाद्दाहृतं दृश्यविकल्पावर्थावेकीकृत्य प्रवर्तते इति। किं च चोद्यमपीदं न कथं चन स्वार्थं पुष्णाति। यावद्धि दृश्यं गृहीतमिति न जातः प्रत्ययः तावत्कथं दृश्यार्थिनस्तत्र प्रवृत्तिः। एवमिहापि यावद्रजतं गृहीतमिति न जातः प्रत्ययः तावत् कुतस्तदर्थिनां प्रवृत्तिः। तस्मादस्ति रजतग्रहणं न तु तत्स्मरणप्रमो-षमात्रम्। ननु रजतस्मरणं विपरीतख्यातिवादिभिरप्यङ्गीकृतमित्युक्तम्। सत्यं रजतगतविशेषस्मरणमभ्युपगतम्। यथा हि पुरोऽवस्थिते धर्मिण्यूर्ध्वत्वादिसा-धारणधर्मग्रहणात्स्थाणुपुरुषगतविशेषाग्रहणादुभयविशेषस्मृतेः संशयो भवति एवमिहापि तेजस्वितादिसामान्यधर्मग्रहणाद्विशेषाग्रहणाद्रजतगतविशेषस्मृ-तेश्च तस्मिन्धर्मिणि रजतप्रत्ययो भवति विपर्ययात्मकः। संशये ह्युभयविशे-षस्मरणं कारणम् इह त्वन्यतरविशेषस्मरणमिति विशेषः। अत एव चागृही-तरजतस्येदं ज्ञानं नोत्पद्यते सदृशाग्रहणे वा नियीवादाविति। न त्वेतावता स्मरणमात्रमेवेदमितीयति विरम्य स्थातव्यम्। स्मरणजन्यस्य विपर्ययप्रत्यय-

स्यापि संवेदनात् । अत एव तत्पृष्ठभाविपरामर्शगादिनो वरं सत्यवाच' । ते हि प्रतिभास न निह्नुवते । यत्तु विपर्ययावगते. कारण विकल्पित तयोक्तमेव प्रामाणिके. ।

कार्यं चेद्‌वगम्येत किं कारणपरीक्षया ।
कार्यं चेन्नावगम्येत किं कारणपरीक्षया ॥

कार्याकस्मिकतानुपपत्तेश्च कल्प्यता कारण तच्च स्फुटमेव दोषसहितमिन्द्रिय यथा संस्कारसहकारि प्रत्यभिज्ञायामिति ।

सुवते शालयो दुष्टा न यद्यपि यवाङ्कुरम् ।
शालिकार्यं त्वपूपादि जनयन्त्येव कल्मषम् ॥

तस्माद्दोषकलुषितादिन्द्रियात्पुरोऽवस्थितधर्मिगतत्रिकोणत्वादिविशेषावमर्शशून्यात्सामान्यधर्मसहचरितपदार्थान्तरगतविशेषस्मरणोपकृताद्भवति विपरीतप्रत्यय । सम्यग्ज्ञानापेक्षया च तद् दुष्टमुच्यते स्वकार्ये तु विपर्ययज्ञाने तत्कारणमेव न दुष्टम् । तस्माद्रजतमित्यनुभव एव न प्रमुषितस्मृति । अपि च नेद रजतमिति बाधकज्ञान पूर्वानुभवविषयीकृतरजतनिषेधमधिगमयदुत्पद्यते नेद रजतमिति यदहमद्राक्ष तद्रजत न भवतीति । प्रसक्तस्य ह्यय निषेध अननुभूत त्वप्रसक्तमपि प्रतिषिध्यमान रजतमिव कनकमपि किमिति न प्रतिषिध्यते । यत्तु व्याख्यात प्रागनवगतस्मरणानुभवविवेकप्रतिपादक बाधकज्ञानमिति तद्व्याख्यानमात्रमेव तथाऽननुभवात् । न ह्येव बाधक उद्‌घाट्यते यदविविक्त तद्विविक्तमिति । अतो यत्किंचिदेतत् । तस्मान्न रजतस्मरण रजते वा कदा चिदनुभवोऽभूदिति स्मरणमभिधीयमानं नात्यन्तमलौकिकम् । स्वप्ने तु स्वशिरश्छेदादेरत्यन्ताननुभूतस्य स्मृतिरिति कथ्यमानमेव त्रपाकरम् । जन्मान्तरे निजमस्तकलवनमनुभूतमनेनेति चेद् इदमपि स्वभाषितमसारम् । यज्जन्मान्तरानुभूत स्मर्यते तत्र च कुतस्त्य एष नियमो यत्कदा चिदेव स्मर्यते न सर्वदा सर्वमिति । ननु भवता ऽप्यसत्ख्याति निरस्यता स्वप्नज्ञानेषु तादृशु किं वक्तव्य यद्वक्तव्य तत्रैव श्रोष्यसि असन्न प्रतिभातीत्युच्यते न त्वननुभूतमिति । नन्वननुभूत सत्कथ जानीषे सदिति चेज् ज्ञान तदनुभूतमिति । मैवम् । मया तन्नानुभूतम् अन्येनानुभविष्यते परानुभूत च सदिति शक्यते वक्तुम् । परानुभूते तु स्मर

णमघटमानमिति नावयोरत्र वस्तुनि समानयोगक्षेमत्वम् । अपि च भवन्मते स्वप्नस्मृतेः स्मृतित्वेनाग्रहणे केन रूपेण ग्रहणमिति चिन्त्यम् । रूपान्तरेण ग्रहणे विपरीतख्यातिः सर्वात्मना त्वग्रहणे स्वप्नसुषुप्तयोरविशेषप्रसङ्गः । अनुभवप्रत्ययश्च स्वप्ने संवेद्यते न स्मरणानुल्लेखमात्रमिति दुरभिनिवेश एव स्मृतिप्रमोषसमर्थनं नामेति । द्विचन्द्रादिप्रत्ययेषु कथमख्यातिः । ननूक्तं सुचिरभिन्ना नयनवृत्तिरेकत्वेन ग्रहीतुं न शक्नोति शशाङ्कमिति । भोः श्रोत्रिय तादृशी दृशो वृत्तिरेकत्वमिन्दोर्मा ग्रहीद् द्वित्वानुभवं तु भ्रान्तं क्व प्रच्छादयामः । ननु चक्षुर्वृत्तौ तद् द्वित्वं तद्गतत्वेन तु यत्तस्याग्रहणं स एव भ्रमः । नैतदेवम् । नेत्रवृत्तेः सर्वत्र परोक्षत्वात् ।

किमेकचन्द्रबोधे ऽपि वृत्त्येकत्वं प्रतीयते ।
इयं ह्यगृह्यमाणैव चक्षुर्वृत्तिः प्रकाशिका ॥

एवमुच्यमाने चैकचन्द्रग्रहणे ऽपि वृत्त्येकत्वाग्रहणादख्यातिरेव भवेत् । यदपि तिक्तशर्करादिप्रत्ययेष्वख्यातिसमर्थनकदाशया पित्तवृत्तेस्तिक्तत्वस्य संवेद्यमानस्य तत्स्थत्वेनाग्रहणमुपवर्णितं तदपि कुशकाशावलम्बनप्रायम् ।

मोहात्पित्तगतत्वेन तिक्तता चेन्न गृह्यते ।
मा ग्राहि शर्करायां तु किंकृता तिक्ततामतिः ॥

पित्तं त्विन्द्रियस्य तिमिरवदगृह्यमाणमपि भ्रममुपजनयति शरीरस्थमिव ज्वरं शिरोर्त्यादि रोगमित्यलं प्रसङ्गेन ।

एवं सर्वत्र नाख्यातिर्निर्वहन्तीव लक्ष्यते ।
न चैतयापि परतः प्रामाण्यमपहन्यते ॥
रजते ऽनुभवः किं स्यादुत प्रमुषिता स्मृतिः ।
द्वैविध्यदर्शनादेवं भवेत्तत्रापि संशयः ॥
संशयानश्च संवादं नूनमन्वेषते जनः ।
तदपेक्षाकृतं तस्मात्प्रामाण्यं परतो ध्रुवम् ॥
न चैष शून्यवादस्य प्रतीकारक्रियाक्रमः ।
अनर्थजा हि निर्दग्धपिशाचो भवति स्मृतिः ॥

दृष्टान्तीकृत्य तामेव शून्यवादे समुत्थितः ।
प्रमेयप्लवमात्रेण प्रतिहन्तु न शक्यते ॥

अथास्ति का चित्परतः प्रामाण्यस्य निषेधिका ।
शून्यवादस्य या युक्तिः सैव वाच्या किमेतया ॥

तस्मादयथार्थमस्याः सम्रयण तद् निषिद्धमख्यातेः ।
संविद्विरोध एव प्रकटित इति धिक् प्रमादित्वम् ॥

तदुक्तम् ॥

कृतश्च शूलविध्वंसो न चानङ्कुश्च सङ्गतः ।
आत्मा च लाघवं नीतस्तच्च कार्यं न साधितम् ॥

यत्पुनर्विपरीतख्यातौ पक्षत्रयमाशङ्क्य दूषितं तदपि न युक्तम् । अस्तु तावदयमेव पक्षः रजतमालम्बनं तदेव चास्यां प्रतीतौ परिस्फुरतीति । नन्वत्र चोदितम् असत्ख्यातिरेव सा भवेदिति नैतत्साधु । देशान्तरादौ रजतस्य विद्यमानत्वात् । असत्ख्यातिपक्षे हि ।

तत्रैकान्तासतोऽर्थस्य किं देशान्तरचिन्तया ।
किं कुर्मस्तादृशस्यैव वस्तुनः ख्यातिदर्शनात् ॥

यस्तु देशान्तरेऽप्यर्थो नास्ति कालान्तरेऽपि वा ।
न तस्य ग्रहणं दृष्टं गगनेन्दीवरादिवत् ॥

अयमेव च द्वयोरसत्त्वयोर्विशेषः यदेकस्य ग्रहणं दृष्टमितरस्य न दृष्टमिति । ननूक्तं तत्रासतोऽर्थस्य कथं ज्ञानजनकत्वमजनकस्य वा कथं प्रतिभास । उक्तमत्र सदृशपदार्थदर्शनोद्भूतस्मृत्युपस्थापितस्य रजतस्यात्र प्रतिभासनमिति । न चास्योपस्थानं पयोरिव रज्ज्वा बद्धस्य ढौकनम् अपि तु हृदये परिस्फुरतोऽर्थस्य बहिरवभासनम् । न चैवमात्मख्यातिरसत्ख्यातिर्वेति वक्तव्यं विज्ञानाद्विच्छेदप्रतीतेः अत्यन्तासदर्थप्रतिभासाभावाच्चेति । अत एव विहितस्वाकारा परिगृहीतपराकारा शुक्तिकैवात्र प्रतिभातीति भवतु पक्षः । ननूक्तं कृत्यासीतारत्किमिदं वेषभाषापरिवर्तनं कथं च रजतस्थाने शुक्तिकाऽवभासितुमर्हति । श्रुतमिदं नाटकं न तु वयमत्रापह्नवपा-

षम् । शुक्तिकेति वस्तुस्थितिरेषा कथ्यते पुरोऽवस्थितं धर्मिमात्रं भास्वररूपादिसादृश्योपजनितरजतविशेषस्मरणमत्र प्रतिभातीति ब्रूमः । यदेतत्पुरः किमपि वर्तते तद्रजतमित्यनुभवात् । वस्तुस्थित्या तु शुक्तिरेव सा चिक्कणत्वादिविशेषग्रहणाभावाच्च निगूहितनिजाकारेत्युच्यते रजतविशेषस्मरणाच्च परिगृहीतरजताकारेति । एतच्च विषयेन्द्रियादिदोषप्रभवेषु शुक्तिकारजतावभासभास्करकिरणजलावगमजलदगन्धर्वनगरनिर्वर्णनरज्जुभुजगग्रहणरोहिणीरमणद्वयदर्शनशङ्खशर्करापीततिक्तताविषायकेशकूर्चज्वालोकनादिविभ्रमेष्वभ्युपगम्यते मनोदोषनिबन्धनेषु तु मिथ्याप्रत्ययेषु निरालम्बनेषु स्मृत्युल्लिखितनिराकारः प्रकाशते इति । यस्तु तृतीयः पक्षः अन्यदालम्बनमन्यच्च प्रतिभातीति केश्चिदाश्रितः तत्रापि न सन्निहितस्यालम्बनत्वमुच्यते येन भूप्रदेशस्यापि तथात्वमाशङ्क्येत । नापि आलम्बनस्याजनकत्वं यच्चक्षुरादावपि प्रसज्येत । किं त्विदमित्यङ्गुल्या निर्दिश्यमानं कर्मतया यज्ज्ञानस्य जनकं तदालम्बनमित्युच्यमाने न कश्चिद्दोषः । ननु केशोण्ड्रकज्ञाने किमालम्बनकारणम् । किं चित्तु तिमिरं रोमराजिरिव नयनधाम्नो मध्ये एवास्ते तेन द्विधा कृता नयनवृत्तिः द्वित्वेन चन्द्रमसं गृह्णाति । किं चित्तु तिमिर तत्र विवरवदन्तरान्तरा तिष्ठति चक्षुषः तेन विरलप्रसृता नयनरश्मयः सूक्ष्माः सूर्यांशुभिरभिहन्यमानाः केशकूर्चकाकारा भवन्तीति तदेवालम्बनम् । अनुदिते ऽस्तमिते वा सवितरि केशोण्ड्रकप्रत्ययस्यानुत्पादात् ।

गन्धर्वनगरज्ञाने जलदाः पाण्डुरत्विषः ।
आलम्बनं गृहाट्टालप्राकाराकारधारिणः ॥

तस्माद्विपरीतख्यातौ पक्षत्रयमपि निरवद्यम् । यः पुनरितरेतरसङ्करः ख्यातीनामुदाहारि तत्रात्मख्यात्यसत्ख्याती अपवर्गाह्निके वयमपि विज्ञानाद्वैतमपाकरिष्यन्तः पराकरिष्याम इति किं तच्चिन्तया । विपरीतख्यातौ तु तत्साङ्कर्ये परिहृतम् । यत्पुनरवादि सर्वैर्वादिभिः स्मृतिप्रमोषो ऽभ्युपगत एव प्राभाकरैस्तु यथा पीतमिति तत्र वादान्तराणि तावद्यथा भवन्ति तथा भवन्तु वयं तु स्मृत्युपारूढरजताद्याकारप्रतिभासमभिवदन्तो बाढं स्मृतिप्रमोषमभ्युपगतवन्तः । किं तु न तावत्येव विश्राम्यति मतिः । अपि तु रजताद्यनुभवो ऽपि संवेद्यते इति न स्मृतिप्रमोषमात्रे एव विरन्तव्यम् । अतो विपरीत-

ख्यातिपक्ष एव निरवद्य इति स्थितम् । यस्तु बाधप्रकारः प्राग्विकल्पितः तत्र सद्ज्ञानवस्थानसंस्कारोच्छेदादिपक्षा अनभ्युपगमेनैव निरस्ता इत्यस्थाने कण्ठशोष आयुष्मता ऽनुभूतः । विषयापहारस्तावदस्तु बाधः विषयस्य च न प्रतिभातत्वमपह्रियते किं तु प्रतिभानस्यासत्त्वं ख्याप्यते इत्यपहारार्थः । असत्त्वमपि नेदानीमुपनतस्य ख्याप्यते येन दृष्टपूर्वद्रुघणभग्नकुम्भाभावप्रतिभासवदबाधः स्यात् । न च तदानीमप्यभावग्रहणे वस्तुनो ह्युत्पन्नकत्वमाशङ्कनीयं पूर्वावगताकारोपमर्दद्वारेण बाधकप्रत्ययोत्पादात् । यन्मया तदा रजतमिति गृहीतं तद्रजतं न भवति अन्यदेव तद्वस्त्विति । ननु स्वकालनियतत्वाज् ज्ञानानां कथमुत्तरस्य ज्ञानस्य पूर्वज्ञानोत्पादकालावच्छिन्नतद्विषयाभावग्रहणसामर्थ्यम् । किं कुर्मः तथा प्रत्ययोत्पादात् । न भग्नघटवदिदानीं तन्नास्तिता गृह्यते अपि तु तदेव तदसदिति प्रतीतिः । यथा च न वर्तमानैकनिष्ठा एव विषयप्रतीतयस्तथा क्षणभङ्गभङ्गे वक्ष्यामः । अथ वा फलापहारो भवतु बाधः प्रमाणफलत्वं च ज्ञानादिबुद्धीनां प्रत्यक्षलक्षणे वर्णितमिति तदपहरणात्प्रमाणं बाधितं भवत्येव । किं कुर्वता बाधकेन प्रमाणफलमपहृतमिति चेत् ।

गायता नृत्यता वा ऽपि जपता जुह्वता ऽपि वा ।
तच्चेत्कार्यं कृतं तेन किमवान्तरकर्मणा ॥
तदभ्युपगमे वापि तत्किं विदधता कृतम् ।
तच्च किं कुर्वतेत्येवमवधिः को भविष्यति ॥

तदलममुनावान्तरप्रश्नेन सर्वत्र बाधकप्रत्ययोपजनने सति ज्ञानादिरूपं पूर्वप्रमाणफले निवर्तते इति तेन तद्बाधितमुच्यते । समानासमानविषयविकल्पो ऽपि न पेशलः एकस्मिन्विषये विरुद्धाकारग्राहिणोर्ज्ञानयोर्बाध्यबाधकभावाभ्युपगमात् । चित्रादिप्रत्यये कथं न बाध इति चेत् पूर्वज्ञानोपमर्देनोत्तरविज्ञानानुत्पादात् । अत एवैकत्रापि धर्मिणि बहूनां धर्माणामितरेतरानुपमर्देन वेद्यमानानामस्त्येव समावेशः । पूर्वोपमर्देनेतरविज्ञानाजननाच्चैतदपि प्रत्युक्तं भवति । यदुक्तं पूर्वस्मिन् प्रत्यये प्राप्तप्रतिष्ठे सत्यागन्तुज्ञानमुत्तरं बाध्यतामिति । यतः पूर्वोपमर्देनैव तदुत्तरं ज्ञानमुदेति विषयसहायत्वात्प्रमाणान्तरानुगृह्यमाणत्वाच्च उत्तरमेव ज्ञानं बाधकमिति युक्तम् ।

तस्मादस्ति ज्ञानानां बाध्यबाधकभावः स चायं बाधव्यवहारो विपरीतख्यातिपक्ष एव सामर्थ्यमस्खलितं दधातीति स एव ज्यायान् । अत्र को ऽपि नाममीमांसकस्त्वाह । येयं शुक्तिकायां रजतप्रतीतिर्विपरीतख्यातिरिति तद्वादिनामभिमता सा तथा न भवतीति सत्यरजतप्रतीतिवज्ज्ञानावभास्यरजतसद्भावात् । लौकिकालौकिकत्वे तु विशेषः । रजतज्ञानावभास्यं हि रजतमुच्यते तत्र किंचिद्व्यवहारप्रवर्तकं किंचिन्नेति । तत्र व्यवहारप्रवर्तकं लौकिकमुच्यते ततो ऽन्यदलौकिकमिति । यत्तु शुक्तिकाशकलमिति भवन्तो वदन्ति तदलौकिकं रजतं रजतज्ञानावभास्यत्वाद्रजतं तद्व्यवहाराप्रवृत्तेरलौकिकमिति । तदेतदपरामृष्टसंवेदनेतिवृत्तस्याभिनवपदार्थसर्गप्रजापतेरभिधानम् । बाधकप्रत्ययेन तत्र रजताभावस्य ख्यापनात् । नेदं रजतमिति हि रजतं प्रतिषेधत्येष प्रत्ययो न विद्यमानरजतस्यालौकिकत्वमवद्योतयते इति । अथ नेदं लौकिकमिति व्याख्यायते हन्त वाक्यशेषः क्रियतां संयजेद्ब्राह्मानीतिवत् । सो ऽयं श्रोत्रियः स्वशास्त्रवर्तनीमिहापि न तां त्यजति न तु तस्या अयमवसरः । अगृह्यमाणे तु रजताख्ये ऽन्यधर्मिणि कथं तद्धर्मत्वेन लौकिकत्वं गृह्यते । रजताभावग्रहणे त्वेष न दोषः । भावतदभावयोः धर्मधर्मिभावाभावात् । स्मर्यमाणप्रतियोग्यवच्छिन्नो हि अभावो गृह्यते एव । तस्मादत्र नास्त्येव रजतं न पुनरलौकिकं तदस्ति । न च रजतज्ञानावभास्यत्वमात्रं रजतलक्षणमपि त्वबाधितरजतज्ञानगम्यत्वम् । अपि च लौकिकालौकिकप्रविभागः प्रतिभासनिबन्धनो वा स्याद्व्यवहारसदसद्भावनिबन्धनो वा । न तावत् प्रतिभासनिबन्धनः यथाप्रतीति भावात् क्वचिद्धि रजतं क्वचिच्च तदभावः प्रतीयते न तु लौकिकत्वमलौकिकत्वं वा । अथ व्यवहारप्रवृत्त्यप्रवृत्तिभ्यां लौकिकालौकिकत्वे व्यवस्थाप्येते तद्वक्तव्यं को ऽयं व्यवहारो नामेति । ज्ञानाभिधानस्वभावो हि व्यवहारः स तद्विषयो नास्तीत्युक्तम् । तदर्थक्रियानिर्वर्तनं व्यवहार इति चेत् तर्हि स्वप्ने परिरभ्यमाणाया योषितः कूटकार्षापणस्य च लौकिकत्वं प्राप्नोति । उत्पद्य नष्टे घटे अर्थक्रियाया निवृत्तेरलौकिकत्वं स्यात् । अपि च यः शुक्तिकायां रजतव्यवहारं न करोति स रजताभावमेव बुद्ध्वा न रजतस्य सतस्तस्यालौकिकताम् । यदि चेदमलौकिकं रजतं तत्किमर्थमिह तदर्थक्रियार्थं प्रवर्तते । अलौकिकं

लौकिकत्वेन गृहीत्वेति चेत् सैवेयं सर्पख्यातौ विपरीतख्यातिरापाता। तस्माद्विपरीतख्यातिद्वेषेण कृतमीदृशा श्रमेणापि लोकसिद्धैव प्रतीतिरनुगम्यताम्॥

यथा मीमांसका एते स्वभार्यामपि चेन्मतः।
निःसारयितुमिच्छन्ति स्वतःप्रामाण्यतृष्णया॥
न चैवमपि तत्सिद्धिर्युक्तिद्वैविध्यदर्शनात्।
संशये सति संवादसापेक्षस्य तथैव तत्॥
क्लेशेन तदमुनाऽपि स्वार्थस्तेषां प्रसिद्ध्यति न कश्चित्।
यद्व्रजति चैव गत्वा राजपथेनैव तद्व्रजतु॥
नात्मख्यातिर्बाह्यसतो ऽर्थप्रतिभासा-
न्नासत्ख्यातिर्न ह्यसतां धीविषयत्वम्।
उक्तौ ऽख्यातौ दूषणमार्गौ विपरीत-
ख्यातिस्तस्मादाश्रयणीया मतिमद्भिः॥
स्थिते च तस्मिन्विपरीतवेदने
सदोषसाधर्म्यकृतो ऽस्ति संशयः।
तदा च संवादमुपप्रतीक्षया
व्रजन्ति वेदाः परतः प्रमाणताम्॥
प्रत्यक्षादिप्रमाणानां तथा ऽस्तु तथा ऽस्तु वा।
शब्दस्य हि प्रमाणत्व परतो युक्तसंश्रयम्॥

दृष्टे हि विषये प्रामाण्यनिश्चयमन्तरेणैव लघुपरिश्रमेषु कर्मसु प्रवृत्तिरिति तदुपयोगिप्रत्यक्षादिप्रमाणप्रामाण्यनिश्चये ऽदुरुपपादे को ऽभिनिवेशः। शब्दे पुनरदृष्टपुरुषार्थोपदेशिनि प्रामाण्यमनिश्चित्य महाप्रयत्ननिर्वर्त्यानि ज्योतिष्टोमादीनि न प्रेक्षापूर्वकारिणो यज्वानः प्रयुञ्जीरन् इत्यवश्य निश्चेतव्य तत्प्रामाण्यम्। तच्च परत एवेति ब्रूमः। शब्दस्य वृद्धव्यवहाराधिगतसम्बन्धोपकृतस्य सतः प्रतीतिजनकत्व नाम रूपमवधृतम्। तत्तु नैसर्गिकशक्त्यात्मकसम्बन्धमहिम्ना वा पुरुषघटितसमयसम्बन्धबलेन वेति विचारयिष्यामः। प्रकाशकत्वमात्र तु दीपादेरिव तस्य रूपम्। यथा हि दीपः प्रकाशमानः शुचिमशुचि वा यथा सन्निहितमर्थमवद्योतयति तथा

शब्दो ऽपि पुरुषेण प्रयोज्यमानः श्रवणपथमुपगतः सत्यो ऽनृतो वा समन्विते ऽसमन्विते वा सफले निष्फले वा सिद्धे कार्ये वा ऽर्थे प्रमितिमुपजनयतीति तावदेवास्य रूपम्। अयं तु दीपाच्छब्दस्य विशेषो यदेष संबन्धव्युत्पत्तिमपेक्षमाणः प्रमामुत्पादयतीति दीपस्तु तन्निरपेक्ष इति। तस्याः शब्दजनितायाः प्रमितेर्यथार्थेतरत्वं पुरुषाधीनं सम्यग्दर्शिनि शुचौ पुरुषे सति सत्यार्था सा भवति प्रतीतिरितरथा तु तद्विपरीतेति। तत्र यथा नैसर्गिकमयथार्थत्वं शब्दस्य न रूपमिति समर्थितम् एवमस्य स्वाभाविकं सत्यार्थत्वमपि न रूपम्। एवमभ्युपगम्यमाने विप्रलम्भकवचसि विसंवाददर्शनं न भवेत्। तस्मात्पुरुषगुणदोषाधीनावेव शाब्दे प्रत्यये संवादविसंवादौ। न चेन्द्रियादाविव तत्र दुर्भणा गुणाः रागादयो दोषाः करुणादयो गुणाः पुरुषाणामतिप्रसिद्धा एव। पुरुषगुणा एव शब्दस्य गुणाः न स्वशरीरसंस्थाः चक्षुरादेरिवेति। तत्र यदि पुरुषगुणानां प्रामाण्यकारणता नेष्यते दोषाणामपि विप्लवहेतुता मा भूत्। यत्तु दोषप्रशमनचरितार्था एव पुरुषगुणाः प्रामाण्यहेतवस्तु न भवन्तीत्यत्र शपथशरणा एव श्रोत्रियाः। न च बाधानुत्पत्तिमात्रेण वैदिक्याः प्रतीतेः प्रामाण्यं भवितुमर्हति पक्ष्मलाक्षीलक्षमभिरमयेद् विद्याधरपदकाम इत्यादावपि प्रामाण्यप्रसङ्गात्। उक्तं च केन चित्।

> यथा हि स्वप्नदृष्टो ऽर्थः कश्चिद् द्वीपान्तरादिषु।
> असंवादविसंवादः शङ्कितुं नैव शक्यते॥
> तथा चोदनया ऽप्यर्थे बोध्यमानमतीन्द्रियम्।
> असंवादविसंवादं न शङ्कधति के चनेति॥

अथ स्वप्नज्ञाने हेतुः निद्रादिदोषो ऽस्तीति दुष्टकारणज्ञानादप्रामाण्यमिति चेत् लीलावतीलक्षवाक्ये किं वक्ष्यसि। प्रभवस्त्वस्य न ज्ञायते इति चेद्वतरामसौ वेदे ऽपि त्वन्मते ज्ञायते इति को विशेषः। महाजनादिपरिग्रहो ऽस्य नास्तीति चेद् अन्वेषणीयं तर्हि प्रामाण्यकारणं न दुष्टानुत्पादकत्वादेरौत्सर्गिकं प्रामाण्यमिति युक्तम्।

> बाधाद्दुष्टनरोक्तत्वं शब्दे यावन्न निश्चितम्।
> बाधानुत्पत्तिमात्रेण न तावत्प्रमाणता॥

यदपि वेदे कारणदोषनिराकरणाय कथ्यते यत्। वक्तुरभावेन न ह्यदोषा निराश्रयाः* इति तदपि न साम्प्रतम्। सत्यपि वक्तरि प्रामाण्यहेतूनां गुणानामप्यभावेन तत्प्रामाण्यस्याप्यभावात्। न च वेदे वक्तुरभावः सुवचः। तथा ह्येतदेव तावद्विचारयामः किं वेदे वक्ता विद्यते न वेति। ननु च वेदे प्रमाणान्तरसम्पर्करहिततिविधकर्मफलगतसाध्यसाधनभावोपदेशिनि कथं तदर्थसाक्षाद्दर्शी पुरुष उपदेष्टा भवेत्। उच्यते।

वेदस्य पुरुषः कर्ता न हि यादृशतादृशः।
किं तु त्रैलोक्यनिर्माणनिपुणः परमेश्वरः॥
स देवः परमो धाता नित्यानन्दः कृपान्वितः।
क्लेशकर्मविपाकादिपरामर्शविवर्जितः॥

अथाह किं ब्रूषे त्रैलोक्यनिर्माणनिपुण इति अहो तव सरलमतित्वम्। न हि तथाविधपुरुषसद्भावे किं चन प्रमाणमस्ति।

तथा हीश्वरसद्भावो न प्रत्यक्षप्रमाणकः।
न ह्यक्षजन्यविज्ञाने रूपादिरिव भासते॥
न च मानसविज्ञानसंवेद्योऽयं सुखादिवत्।
योगिनामप्रसिद्धत्वान्न तत्प्रत्यक्षगोचरः॥
प्रत्यक्षप्रतिषेधेन तत्पूर्वकमपाकृतम्।
अनुमानमविज्ञाते तस्मिन् व्याप्त्यनुपग्रहात्॥
न च सामान्यतोदृष्टं लिङ्गमस्यास्ति किं चन।
क्षित्यादीनां तु कार्यत्वमसिद्धं सुधियः प्रति॥
योऽनादिसन्निवेशो ऽपि नैव कर्त्रनुमापकः।
कर्तृपूर्वककुम्भादिसन्निवेशविलक्षणः॥
दृष्टः कर्तृविनाभावी सन्निवेशो हि यादृशः॥
स इह नगादौ नास्तीति कार्यत्वपदसिद्धता।
सिद्धत्वेपि न सिद्धत्वमनेकान्त्यातृणादिभिः॥
अकृष्टजातैः कर्तारमन्तरेणाप्रजन्मभिः।
तेषामुत्पत्तिसमये प्रत्यक्षत्वं न लक्ष्यते॥

* श्लोकवार्तिके सू. २ श्लो. ६३।

कर्तुर्दृश्यत्वमप्येवमभावो ऽनुपलब्धितः ।
न च चितिजलप्रायदृष्टहेत्वतिरेकिणः ॥
कस्यापि कल्पनं तेषु युज्यते ऽतिप्रसङ्गतः ॥
तेन कर्तुरभावे ऽपि सन्निवेशादिदर्शनात् ।
अनैकान्तिकता हेतोर्विप्रत्वे पुरुषत्ववत् ।
किं च व्याप्त्यनुसारेण कल्प्यमानः प्रसिद्ध्यति ॥
कुलालतुल्यः कर्तेति स्याद्विशेषविरुद्धता ।
व्यापारवानसर्वज्ञः शरीरी क्लेशसंकुलः ॥
घटस्य यादृशः कर्ता तादृगेव भवेद्ध्रुवः ।
विशेषसाध्यतायां वा साध्यहीनं निदर्शनम् ॥
कर्तृसामान्यसिद्धौ तु विशेषावगतिः कुतः ।

अपि च । सशरीरो वा जगन्ति रचयेदीश्वरः शरीररहितो वा तदीयं शरीरं कार्यं नित्यं वा भवेत् सर्वथा ऽनुपपत्तिः ।

अशरीरस्य कर्तृत्वं दृश्यते न हि कस्य चित् ।
देहो ऽप्युत्पत्तिमानस्य देहत्वाच्चैत्रदेहवत् ॥

कार्यमपीश्वरशरीरं तत्कर्तृकं वा स्यादीश्वरान्तरकर्तृकं वा । तत्र

स्वयं निजशरीरस्य निर्माणमिति साहसम् ।
कर्त्रन्तरकृते तस्मिन्नीश्वरानन्त्यमापतेत् ॥

भवतु को दोष इति चेत् प्रमाणाभाव एव दोषः । एकस्यापि तावदीश्वरस्य साधने पर्याकुलतां गताः किं पुनरनन्तानाम् । किं च व्यापारेण वा कुलालादिरिव कार्याणि सृजेदीश्वरः इच्छामात्रेण वा द्वयमपि दुर्घटम् ।

व्यापारेण जगत्सृष्टिः कुतो युगशतैरपि ।
तदिच्छां चानुवर्तन्ते न जडाः परमाणवः ॥

अपि च । किं किमपि प्रयोजनमनुसंधाय जगत्सर्गे प्रवर्तते प्रजापतिरेवमेव वा । निष्प्रयोजनायां प्रवृत्तावप्रेक्षापूर्वकारित्वादुन्मत्ततुल्यो ऽसौ भवेत् । पूर्वो ऽपि नास्ति पक्षः ।

अवाप्तसर्वानन्दस्य रागादिरहितात्मनः ।
जगदारम्भमाणस्य न विद्मः किं प्रयोजनम् ॥

अनुकम्पया प्रवर्तते इति चेद् मैवम् ।

सर्गात् पूर्वं हि निःशेषक्लेशसस्पर्शवर्जिताः ।
नास्य मुक्ता इवात्मानो भवन्ति करुणाऽऽस्पदम् ॥

परमकारुणिकानामपि दुःसहदुःखदहनदन्दह्यमानमनसो जन्तूनवलोकयतामुदेति दया न पुनरपवर्गदशावदेषा दुःखशून्यानिति ।

करुणाऽमृतसंसिक्तहृदयो वा जगत्सृजन् ।
कथं सृजति दुर्वारदुःखप्राग्भारदारुणम् ॥

अथ केवलं सुखोपभोगप्रायं जगत्स्रष्टुमेव न जानाति स्रष्टुमपि वा न चिरमवतिष्ठते इत्युच्यते तदप्यचारु । निरतिशयस्वातन्त्र्यसीमनि वर्तमानस्य स्वेच्छानुवर्तिसकलपदार्थसार्थस्थितेः परमेश्वरस्य किमसाध्यं नाम भवेत् । नानाऽऽत्मगतशुभाशुभकर्मकलापापेक्षः स्रष्टा प्रजापतिरिति चेत् कर्माण्येव हि तर्हि सृजन्तु जगन्ति किं प्रजापतिना । अथाचेतनाना चेतनानधिष्ठितानां स्रष्टृत्वमघटमानमिति तेषामधिष्ठाता चेतनः कल्प्यते इति चेन्न । तदाश्रयाणामात्मनामेव चेतनत्वात् तएवाधिष्ठातारो भविष्यन्ति किमधिष्ठात्रन्तरेणेश्वरेण । तस्यापि तादृशा परकीयकर्मान्तरापेक्षयाऽङ्कोचितस्यातन्त्र्येण किमैश्वर्येण कार्यम् । राज्यमिव मन्त्रिपरवशमैश्वर्यं क्रोपयुज्यते तादृग् यथापरनिरपेक्ष रुच्यैव न रच्यते ऽभिमतम् । अन्येनाप्युक्तम् ।

किमीश्वरत्वमीश्वरो यदि न वर्तते स्वेच्छया
न हि प्रभवता क्रियाविधिषु हेतुरन्विष्यते इति ॥

अथ क्रीडार्थो जगत्सर्गो भगवतः प्रवृत्तिरीदृशी च शुभाशुभरूपेण जगता सृष्टेन क्रीडति परमेश्वर इत्युच्यते तर्हि क्रीडासाध्यसुखरहितत्वेन स्रष्टुः पूर्वमवाप्तसकलानन्दत्वं नाम तस्य रूपमपहीयते ।

न च क्रीडापि निःशेषजनतातङ्ककारिणी ।
आयासबहुला चेयं कर्तुं युक्ता महात्मनः ॥

तस्मान्न जगतां नाथ ईश्वरः स्रष्टा सहर्ता ऽपि भवति ।

न ह्यस्य म्रियमाणेषु पूर्यन्ते जन्तुकर्मसु ।
सकृत् समस्तत्रैलोक्यनिर्मूलनमनोरथाः ॥
कर्मोपरमपक्षे तु पुनः सृष्टिर्न युज्यते ।
न कर्मनिरपेक्षो हि सर्गवैचित्र्यसंभवः ॥

अथ ब्राह्मेण मानेन संवत्सरशतनिद्रामधितिष्ठति परमेष्ठिनि महेश्वरस्य संजिहीर्षा जायते तया तिरोहितस्वफलारम्भशक्तीनि कर्माणि संभवन्तीति संपद्यते सकलभुवनप्रलयः पुनश्च तावत्येव रात्रिप्राये काले व्यतीते सिसृक्षा भवति भगवतः तया ऽभिव्यक्तशक्तीनि कर्माणि कार्यमारप्स्यन्ते इति तदप्ययुक्तम् ।

उद्भवाभिभवौ तेषां स्यातां चेदीश्वरेच्छया ।
तर्हि सैवास्तु जगतां सर्गसंहारकारणम् ॥

किं कर्मभिः। एवमस्त्विति चेद् न। ईश्वरेच्छाशरणत्वपक्षे हि भयो दुरतिक्रमा दोषाः। तस्यैव तावन्महात्मनो निष्करुणत्वम् अकारणमेव दारुणसर्गकारिणः। तथा वैदिकीनां विधिनिषेधचोदनानामानर्थक्यम् ईश्वरेच्छात एव शुभाशुभफलोपभोगसंभवात्। अनिर्मोक्षप्रसङ्गश्च मुक्ता अपि प्रलयसमये इव जीवाः पुनरीश्वरेच्छया संसरेयुः। तस्मान्नेश्वराधीनो जगतां सर्गः संहारो वा ।

इत्यनन्तरगीतेन नयेनेश्वरसाधने ।
नानुमानस्य सामर्थ्यमुपमाने तु का कथा ॥
आगमस्यापि नित्यस्य तत्परत्वमसांप्रतम् ।
तत्प्रणीते तु विस्रम्भः कथं भवतु मादृशाम् ॥
किं चागमस्य प्रामाण्यं तत्प्रणीतत्वहेतुकम् ।
तत्प्रामाण्याच्च तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयं भवेत् ॥
अन्यथाऽनुपपत्त्या तु न शक्यो लब्धुमीश्वरः ।
न हि तद्दृश्यते कार्यं तं विना यन्न सिद्ध्यति ॥

तस्मात्सर्वसद्विषयप्रमाणानवगम्यमानस्वरूपत्वादभाव एवेश्वरस्येति सिद्धम् ।

न च प्रसिद्धिमात्रेण युक्तमेतस्य कल्पनम् ।
निर्मूलत्वात्तथा चोक्तं प्रसिद्धिर्वटयक्षवत् ॥
अत एव निरीक्ष्य दुर्घटं जगतो जन्मविनाशडम्बरम् ।
न कदा चिदनीदृशं जगत्कथितं नीतिरहस्यवेदिभिः ॥

अत्र वदामः । यत्तावदिदमगादि नगादिनिर्माणनिपुणपुरुषपरिच्छेददक्षं प्रत्यक्षं न भवतीति तदेवमेव । प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानमपि तेनैव पथा प्रतिक्षिप्तमिति तदप्यास्ताम् । सामान्यतोदृष्टं तु लिङ्गमीश्वरसत्तायामिदं ब्रूमहे पृथिव्यादि कार्यं धर्मि तदुत्पत्तिप्रकारप्रयोजनाद्यभिज्ञकर्तृपूर्वकमिति साध्यो धर्मः कार्यत्वाद् घटादिवत् । ननु कार्यत्वमसिद्धमित्युक्तम् । क एवमाचष्टे चार्वाकः शाक्यो मीमांसको वा । चार्वाकस्तावद्वैदरचनाया रचनान्तरविलक्षणाया अपि कार्यत्वमभ्युपगच्छति यः स कथं पृथ्व्यादिरचनायाः कार्यत्वमपह्नुवीत । मीमांसको ऽपि न कार्यत्वमपह्नोतुमर्हति यत एवमाह येषामप्यनवगतोत्पत्तीनां रूपमुपलभ्यते तन्तुव्यतिषक्तजनितो ऽयं पटस्तद्व्यतिषङ्गविमोचनात्तन्तुविनाशाद्वा नङ्क्ष्यतीति कल्प्यते इति एवमवयवसंयोगनिर्वर्त्यमानवपुषः क्षितिधरादेरपि नाशप्रत्ययः संभवत्येव । दृश्यते च क्व चिद्विनाशप्रतीतिः प्रावृषेण्यजलधरधारासारनिर्लुठितस्य पर्वतैकदेशे पर्वतस्य अवयवः पतित इति । वस्तुगतयोश्च कार्यत्वविनाशित्वयोः समव्याप्तिकता वार्तिककृता ऽप्युक्तैव* ।

तेन यथाप्युभौ धर्मौ व्याप्यव्यापकसम्मतौ ।
तथापि व्याप्यतैव स्यादङ्गं न व्यापितेति ॥

वदता । तस्माद्विनाशित्वेनापि कार्यत्वानुमानात्तन्मते ऽपि न कार्यत्वमसिद्धम् । शाक्यो ऽपि कार्यत्वस्य कथमसिद्धतामभिदधीत येन नित्यो नाम पदार्थः प्रणयकेलिष्वपि न विषह्यते । तस्मात्सर्ववादिभिरविवादं पृथिव्यादेः कार्यत्वम् । अथ वा सन्निवेशविशिष्टत्वमेव हेतुमभिदध्महे यस्मिन् प्रत्यक्षत उपलभ्यमाने सर्वापलापलम्पटा अपि न के चन विप्रतिपत्तुमुत्सहन्ते । तस्मान्नासिद्धो हेतुः । ननु कर्त्रविनाभावितया यथाविधस्य सन्निवेशस्य प्रासादादिषु दर्शनं तादृशमेव सन्निवेशमुपलभ्य क्व चिदनुपलभ्यमानकर्तृके कल-

* श्लोकवार्तिके अनुमानग्रन्थे श्लो० ८ ।

शादो कर्त्रनुमानमिति युक्तम् । अयं त्वन्य एव कलशादिसन्निवेशात्पर्वतादिसन्निवेशः । नात्र सन्निवेशसामान्यं किंचिदुपलभन्ते लौकिकाः । सन्निवेशशब्दमेव साधारणं प्रयुञ्जते । न च वस्तुनोरत्यन्तभेदे सति शब्दसाधारणतामात्रेण तदनुमानमुपपद्यते । न हि पाण्डुतामात्रसाधारण्येन धूमादिवन्मुकुलरजोराशेरपि कृशानुरनुमातुं शक्यते इति तदुक्तम् ।

सिद्धं यादृगधिष्ठातृ भावाभावानुवृत्तिमत् ।
सन्निवेशादि तत्तस्माद्युक्तं यदनुमीयते ॥
वस्तुभेदप्रसिद्धस्य शब्दसाम्यादभेदिनः ।
न युक्ताऽनुमितिः पाण्डुद्रव्यादिव हुताशने ॥ इति ।

उच्यते । यादृगिति न बुद्ध्यामहे धूमो हि महानसे कुम्भदासीफूत्कारमारुतसन्धुक्ष्यमाणमन्दज्वलनजन्मा कृशप्रायप्रकृतिरुपलब्धः स यदि पर्वते प्रबलसमीरणोल्लसितहुतवहप्लुष्यमाणमहामहीरुहस्कन्धेन्धनप्रभवो बहुलबहुलः खमण्डलमखिलमाक्रामन्नुपलभ्यते तत्किमिदानीमनलप्रमितिं मा कार्षीत् । अथ विशेषरहितं धूममात्रमग्निमात्रेण व्याप्तमवगतमिति ततस्तदनुमानम् इहापि सन्निवेशमात्रं कर्तृमात्रेण व्याप्तमिति ततोऽपि तदनुमीयताम् । ननु सन्निवेशशब्दसाधारण्यमात्रमत्र न वस्तुसामान्यं किंचिदस्ति । भिन्ने धूमेऽपि भवद्दर्शने किं वस्तुसामान्यमस्ति । मा भूद्वस्तुसामान्यमाकाशकालादिव्यावृत्तिरूपं तु सव्यवहारकारणमस्त्येव । हन्त तर्हि प्रकृतेऽपि असन्निवेशव्यावृत्तिरूपं भवतु सामान्यमाकाशकालादिविलक्षणरूपत्वात् पृथिव्यादेः । ननु तत्र धूमो धूम इत्यनुवृत्तविकल्पबलेन कल्पितमपोहस्वभावं सामान्यमभ्युपगतम् । इहापि सन्निवेशविकल्पानुवृत्तेः त्वत्कल्पितमपोहरूपमेव सामान्यमिष्यताम् । अपि च सकर्तृकत्वाभिमतेष्वपि संस्थानेषु न सर्वात्मना तुल्यत्वं प्रतीयते । न हि घटसंस्थानं पटसंस्थानं चतुःशालसंस्थानं च सुसदृशमिति । संस्थानसामान्यं तु पर्वतादावपि विद्यत एवेति सर्वथा यादृगित्ययावको ग्रन्थः । यदपि व्यभिचारोद्भावनमकृष्टजातैः स्थावरादिभिरकारि तदपि न चारु । तेषां पक्षीकृतत्वात् पक्षे च व्यभिचारचोदनायां सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गः । ननु च पृथिव्यादेरुत्पत्तिकालस्य परोक्षत्वात्कर्ता न दृश्यते इति तदनुपलब्ध्या तदसत्त्वनिश्चयानुपपत्तेः

कामं संशयो ऽस्तु । वनस्पतिप्रभृतीनां तु प्रसवकालमदात्वे न वयमेव पश्यामः । न च भवतो ऽप्यन्वेषमाणाः कर्तारमेषामुपलभामहे । तस्मादसौ दृश्यानुपलब्धेर्नास्त्येवेत्यवगच्छामः । अपि च येन येन वयं व्यभिचारमुद्भावयिष्यामः तं तं चेत्पक्षीकरिष्यति भवान्सुतरामनुमानच्छेदः सव्यभिचारायामप्येवमनुमानत्वानपायात् । उच्यते । स्थावराणामुत्पत्तिप्रत्ययवत्त्वे ऽपि कर्तुरदृश्यत्वमेवाशरीरत्वनिश्चयात् । अशरीरस्य तर्हि तदुत्पत्तावव्याप्रियमाणत्वात्कर्तृत्वमपि कथमिति चेद् एतदग्रतो निर्णेष्यते । अदृश्यस्य च कर्तुरनुपलब्धितो नास्तित्वनिश्चयानुपपत्तेः नाकृष्टजातवनस्पतीनामकर्तृकत्वमिति विपक्षता । यदुक्तं परिदृश्यमानक्षितिसलिलादिकारणकार्यत्वात्स्थावराणां किमदृश्यमानकर्तृकल्पनयेति चेत् तदपेशलम् । परलोकवादिभिरदृश्यमानानां कर्मणामपि कारणत्वाभ्युपगमात् । बार्हस्पत्यानां तु तत्समर्थनमेव समाधिः । अथ जगद्वैचित्र्यं कर्मव्यतिरेकेण न घटते इति कर्मणामदृश्यमानानामपि कारणत्वं कल्प्यते तच यद्येवमचेतनेभ्यः कारकेभ्यश्चेतनानधिष्ठितेभ्यः कार्योत्पादानुपपत्तेः कर्ता ऽपि चेतनस्तेषामधिष्ठाता कल्प्यताम् । तस्मात्स्थावराणामकर्तृकत्वाभावान्न विपक्षता इति न तैर्व्यभिचारः । यदप्युक्तम् । येन येन व्यभिचार उद्भाव्यते स चेत्पक्षेऽन्तर्भावयिष्यते क इदानीमनुमानस्य नियम इत्येतदपि न साधु । यदि हि भवान्निश्चिते विपक्षे धूलिमुपदर्शयेत्कस्तं पक्षेऽन्तर्भावयेत् । न हि विप्रत्वे पुंस्त्वस्य नित्यतायां वा प्रमेयत्वस्य व्यभिचारे चोद्यमाने वेधसा ऽपि विपक्षः पक्षीकर्तुं शक्यः । वादीच्छया वस्तुव्यवस्थाया अभावात् । इह तु स्थावरादौ कर्त्रभावनिश्चयो नास्तीत्युक्तम् । ननु स्थावरेषु पक्षीकृतेष्वपि व्यभिचारो न निवर्तते एव न हि सपक्षविपक्षव्यतिरेकेण तात्त्विकः पक्षो नाम कश्चिदस्ति वस्तुनो द्वैरूप्यानुपपत्तेः । वस्तुस्थित्या सकर्तृकाश्चेद्वनस्पतिप्रभृतयः सपक्षा एव । ते न चेत्तर्हि विपक्षा एव न राश्यन्तरं समस्तीति । उच्यते । पक्षाभावे सपक्षविपक्षवाचोयुक्तिरेव तावत्किमपेक्षा पक्षानुकूलो हि सपक्ष उच्यते तत्प्रतिकूलश्च विपक्ष इति । यद्येवं वक्तव्यं तर्हि को ऽयं पक्षो नामेति ।

साध्यधर्मान्वितत्वेन द्वाभ्यामप्यवधारितः ।
सपक्षस्तदभावेन निश्चितस्य विपक्षता ॥

विमतौ यत्र तु तयोस्तं पक्षं सम्प्रचक्ष्महे ।
वस्तुनो ह्यात्मकत्वं तु नानुमन्यामहे वयम् ॥
वादिबुद्ध्यनुसारेण स्थितिः पक्षस्य यद्यपि ।
तथाऽपि व्यवहारोऽस्ति वस्तुनस्तन्निबन्धनः ॥

संदिग्धे हि न्यायः प्रवर्तते नानुपलब्धे न निर्णीते इत्युक्तमेतत् । संदिह्यमान एव चार्थः पक्ष उच्यते किं चित्कालं तस्य पक्षत्वं यावन्निर्णयो नोत्पन्नः । तदुत्पादे तु नूनं सपक्षविपक्षयोरन्यतरत्रानुप्रवेक्ष्यत्यसौ । अतश्च पक्षावस्थायां तेन व्यभिचारोद्भावनमसमीचीनम् । ननु निश्चितविपक्षवृत्तिरिव संदिग्धविपक्षवृत्तिरपि न हेतुरेव तदेव वीरुदादिषु संदिग्धे ऽपि कर्तरि सन्निवेशस्य दर्शनाद् अहेतुत्वात् । नैतत्सारम् । सदसत्पावकतया पर्वते संदिग्धे विपक्षे वर्तमानस्य धूमस्याहेतुत्वप्रसङ्गात् । सर्वएव च साध्याशसंशयाद्विपक्षा एव जाता इति पक्षवृत्तयो हेतव इदानीं विपक्षगामिनो भवेयुरित्यनुमानोच्छेदः । अथ पक्षीकृते ऽपि धर्मिणि सदसत्साध्यधर्मतया संदिग्धे वर्तमानो धूमादिरन्यत्र व्याप्तिनिश्चयाद्गमक इष्यते तर्हि सदसत्कर्तृकतया संदिग्धे ऽपि वसुधरावनस्पत्यादौ वर्तमानं कार्यत्वमन्यत्र व्याप्तिनिश्चयाद्गमकमिष्यताम् । विशेषो वा वक्तव्य । अन्ये मन्यन्ते किमकृष्टजातस्थावरादिव्यभिचारस्थानान्वेषणेन पृथिव्यादिभिरेवात्र व्यभिचारः । अस्य व्याप्तिग्रहणस्य प्रतीघातात् । व्याप्तिर्हि गृह्यमाणा सकलसपक्षविपक्षक्रोडीकारेण गृह्यते । इत्थं च तस्या गृह्यमाणायामेव यद्यत् सन्निवेशविशिष्टं तत्तद्बुद्धिमत्कर्तृकमित्यस्मिन्नेवावसरे सन्निवेशवन्तो ऽपि कर्तृशून्यतया शैलादयश्चेतसि स्फुरन्ति । यथा कृतकत्वेन वह्नेरनुष्णताऽनुमाने यद्यत्कृतकं तत्तदनुष्णमिति व्याप्तिपरिच्छेदवेलायामेव वह्निरुष्णो ऽकृतक इति हृदयपथमवतरति । तत्र ह्यतिव्याप्तौ गृह्यमाणायां ततो हेतोः षण्ढादिव पुत्रजननमघटमानमेव साध्यानुमानमिति । तदेतदनुपपन्नम् । विशेषोल्लेखरहितसामान्यमात्रप्रतिष्ठितस्य व्याप्तिपरिच्छेदस्यानुमानलक्षणे निर्णीतत्वात् । अग्न्यनुष्णताऽनुमाने हि न व्याप्तिग्रहणप्रतीघातादप्रामाण्यमपि तु प्रत्यक्षविरोधादित्युक्तमेतत् । अपि चायं पृथिव्यादौ कर्त्रनुमाननिरासप्रकारः शब्दाद्युपलब्धयः करणपूर्विका क्रियात्वाच्छिदिक्रियावदित्यत्र श्रोत्रादिकरणानुमाने ऽपि समानः । प्रतिबन्धा-

यथारणवेलायामेव करणशून्यानां शब्दाद्युपलब्धिक्रियाणामवधारणात्ताभिरेव व्यभिचारात्पक्षेण च पृथिव्यादिना व्यभिचारचोदनमत्यन्तमलौकिकम् । ननु वस्तुस्थित्या पर्वतादयो ऽपि विपक्षा एव त्वया तु तेषां पक्ष इति नाम कृतं न च त्वदिच्छया वस्तुस्थितिर्विपरिवर्तते । नन्वेवं शब्दाद्युपलब्ध्यो ऽपि वस्तुस्थित्या विपक्षा एव तासामपि पक्ष इति नामकरणमेव स्यात् । न तासां करणभावनिश्चयानुत्पादान्न विपक्षत्वम् । पर्वतादावपि कर्तृभावनिश्चयानुत्पादान्न विपक्षत्वम् । तेषु कर्ता नोपलभ्यते इति चेच् शब्दाद्युपलब्धिकारणमपि नोपलभ्यते एव । कारणमदृश्यमानत्वादेव नोपलभ्यते न नास्तित्वादिति चेत् कर्ता ऽप्यदृश्यत्वादेव नोपलभ्यते न नास्तित्वात् । अनुमानात्करणमुपलभ्यते तद्व्यतिरेकेण क्रियाऽनुपपत्तेरिति चेत् कर्ता ऽप्यनुमानादुपलप्स्यते कर्तारमन्तरेण कार्यानुपपत्तेः ।

तेनानुमानगम्यत्वान्न कर्तुर्नास्तितायहः ।
तदभावाद्विपक्षत्वं क्षित्यादेरपि दुर्भणम् ॥
लिङ्गात्पूर्वं तु सन्देहो दहने ऽपि न वार्यते ।
तथा सति प्रपद्येत धूमो ऽप्यननुमानताम् ॥
अथास्य लिङ्गाभासत्वं क्षित्यादौ कर्त्रदर्शनात् ।
धूमे ऽपि लिङ्गाभासत्वं तत्र देशे ऽग्न्यदर्शनात् ॥
ननु स देशमासाद्य गृह्यते धूमलाञ्छनः ।
अनयैव धिया साधो चरस्व शरदां शतम् ॥
यत्पश्चाद्दृश्यते तेन किं लिङ्गस्य प्रमाणता ।
अनर्थित्वाददृष्टे वा कृशानौ किं करिष्यसि ॥

तस्मात्सर्वथा नायमनैकान्तिको हेतुः । यदपि विशेषविरुद्धत्वमस्य प्रतिपादितं तदप्यसमीचिताभिधानम् । विशेषविरुद्धस्य हेत्वाभासस्याभावात् । अभ्युपगमे वा सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । श्रोत्राद्यनुमाने ऽपि यथोदाहृते शक्यमेवमभिधातुम् । यादृगेव लवनक्रियाया दात्रादि करणं काठिन्यादिधर्मकमवगतं तादृगेव श्रोत्रादि स्यात्तद्विलक्षणकरणसाध्यतायां तु साध्यविकलो दृष्टान्तः । छेदनादिक्रियाणामतीन्द्रियकरणकार्यत्वादर्शनादिति । अथ क्रियामात्र करणमात्रेण व्याप्तमवगतमिति तावन्मात्रमनुमापयति

तदिहापि सन्निवेशमात्रमधिष्ठातृमात्रेण व्याप्तमुपलब्धमिति तावन्मात्रमेवानुमापयतु विशेषाणां तु न तल्लिङ्गमस्ति यन्न बाधकम् । अनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्ययमपि श्रावणत्वादि शब्दस्य विशेषजातं बाधतएव । धूमोऽपि पर्वताग्निविशेषान् कांश्चिन्महानसाग्निवद्दृष्टानपहन्त्येव । तस्माद्यथानिर्दिष्टसाध्यविपर्ययसाधनमेव विरुद्धो हेतुर्न हि विशेषविपर्ययावहः । प्रकृतहेतुश्च साध्यविपर्ययस्याकर्तृपूर्वकत्वस्य न साधकः अश्वोऽयं विषाणित्वादितिवत् । तस्मान्न विरुद्धः । नापि कालात्ययापदिष्टः प्रत्यक्षागमयोर्बाधकयोरदर्शनात् । प्रत्युतागममनुग्राहकमिहोदाहरिष्याम । नापि सत्प्रतिपक्षोऽयं हेतुः संशयबीजस्य विशेषाग्रहणादेरिह हेतुत्वेनानुपादानात् । नाप्ययमप्रयोजको हेतुः यथा परमाणूनामनित्यत्वे साध्ये मूर्तत्वमभिधास्यते न हि मूर्तत्वप्रयुक्तमनित्यत्वमिह तु कार्यत्वप्रयुक्तमेव सकर्तृकत्वं तत्र तत्रोपलब्धमित्यत्र प्रत्यनुमानविरोधस्येष्टविघातकृतश्च न कश्चिदिहावसरः । प्रयोजके हेतौ प्रयुक्ते तथाविधपासुप्रक्षेपप्रयोगानवकाशात् । तस्मात्परोदीरिताशेषदोषविकलकार्यानुमानमहिम्ना नूनमीश्वरः कल्पनीयः सकललोकसाक्षिकमनुमानप्रामाण्यमपीक्षणीयम् । अनुमानप्रामाण्यरक्षणे च कृत एव परिकरबन्धः प्रागिति सिद्ध एवेश्वरः । अन्यदपि तदनुमानमन्यैरुक्तम् । महाभूतादिव्यक्तं चेतनाधिष्ठितं सत्सुखदुःखे जनयति रूपादिमत्त्वात्तूर्यादिवत् । तथा पृथिव्यादीनि भूतानि चेतनाधिष्ठितानि सन्ति धारणादिक्रियां कुर्वन्ति युग्यादिवदिति । अत्रापि दोषाः पूर्ववदेव परिहर्तव्याः । यत्पुनरत्रादि कर्तृसामान्यसिद्धौ वा विशेषावगतिः कुत इति तत्र केचिदागमाद्विशेषप्रतिपत्तिमाहुः । विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् सं बाहुभ्यां धमति संपतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एक* इति । तथा अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति सर्वं न हि तस्य वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तमिति †श्रुतौ पठ्यते । ततः सर्वस्य कर्ता सर्वज्ञ ईश्वरो ज्ञाप्यते । न च कार्य एवार्थे वेदः प्रमाणमिति मन्त्रार्थवादानामतत्परत्वमभिधातुमुचितं कार्य इव सिद्धेऽप्यर्थे वेदप्रामाण्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । न चेतरेतराश्रयम् आगमेकशरणत्वाभावादीश्वरसिद्धेः । अन्ये त्वन्वयव्यतिरेकिहेतुमू-

* नारायणोपनिषदि खण्ड ३ मन्त्र २ । † श्वेताश्वतरोपनिषदि प ३ मन्त्र १९ ।

लक्षणबलव्यतिरेकिबलेन विशेषसिद्धिमभिदधति । देहादिव्यतिरिक्तात्मकल्पनमिव सुखदुःखादिगतेन कार्यत्वेन दर्शयिष्यते पृथिव्यादिकार्यमस्मदादिविलक्षणसर्वज्ञैककर्तृकम् अस्मदादिषु बाधकोत्पत्तौ सत्यां कार्यत्वादिति । अपरे पक्षधर्मताबलादेव विशेषलाभमभ्युपगच्छन्ति न हीदृशं परिदृश्यमानमनेकरूपमपरिमितमनन्तप्राणिगतविचित्रसुखदुःखसाधनं भुवनादि कार्यमनतिशयेन पुंसा कर्तुं शक्यमिति । यथा चन्दनधूममितरधूमविसदृशमवलोक्य चन्दनस्य वह्निरनुमीयते तथा विलक्षणात्कार्याद्विलक्षण एव कर्ताऽनुमास्यते । यथा सुचेलकेभ्य इव तत्कुशलः कुविन्दः । यथा च कुलालः सकलकलशादिकार्यकलापोत्पत्तिसंविधानप्रयोजनाद्यभिज्ञो भवंस्तस्य कार्यचक्रस्य कर्ता तथैवतस्त्रैलोक्यस्य निरवधिप्राणिसुखदुःखसाधनस्य सृष्टिसंहारसंविधानं सप्रयोजनं बहुशाखं जानन्नेव स्रष्टा भवितुमर्हति महेश्वरस्तस्मात्सर्वज्ञः । अपि च यथा नियतविषयवृत्तीनां चक्षुरादीन्द्रियाणामधिष्ठाता चेतनस्तदपेक्षया सर्वज्ञः एवं सकलक्षेत्रज्ञकर्मविनियोगेषु प्रभवन्नीश्वरस्तदपेक्षया सर्वज्ञः । तथा चाह व्यासः* ।

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥

मन्त्रश्च तदर्थानुवादी पठ्यते† ।

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरेकः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति ॥

अतश्च सर्वज्ञ ईश्वरः ।

पुंसामसर्ववित्त्वं हि रागादिमलबन्धनम् ।
न च रागादिभिः स्पृष्टो भगवानिति सर्ववित् ॥
दृष्टानिष्टार्थसंभोगप्रभवाः खलु देहिनाम् ।
रागादयः कथं ते स्युर्नित्यानन्दात्मके शिवे ॥

मिथ्याज्ञानमूलाश्च रागादयो दोषास्ते कथं नित्यनिर्मलज्ञानवतीश्वरे भवेयुः । नित्यं तज्ज्ञानं कथमिति चेत् तस्मिन् क्षणमप्यज्ञातरि सति

* भगवद्गीतायाम् । अ० १५ श्लो० १६ । † मुण्डकोपनिषदि मु० ३ मन्त्रः १ ।

तदिच्छाप्रेर्यमाणकर्माधीननानाप्रकारव्यवहारविरामप्रसङ्गात् । प्रलयवेलायां तर्हि कुतस्तन्नित्यत्वकल्पना इति चेन्मैवम् । आप्रलयात्सिद्धे नित्यत्वे तदा विनाशकारणाभावादस्यात्मन इव तज्ज्ञानस्य नित्यत्वं सेत्स्यति । पुनश्च सर्गकाले तदुत्पत्तिकारणाभावादपि नित्यत्वं तज्ज्ञानानाम् । एवं च तदतीतानागतसूक्ष्मव्यवहितादिसमस्तवस्तुविषयं न भिन्नं क्रमयौगपद्यविकल्पानुपपत्तेः । क्रमाश्रयणे क्व चिदज्ञातृत्वं स्यादिति व्यवहारलोपः । यौगपद्येन सर्वज्ञातृत्वे कुतस्त्यो ज्ञानभेदः । प्रत्यक्षसाधर्म्यात्तु तज्ज्ञानं प्रत्यक्षमुच्यते न पुनरिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वमस्यास्ति अजनकानामेवार्थानां सवितृप्रकाशेनेव ग्रहणात् । ज्ञानवदन्ये ऽप्यात्मगुणा ये ऽस्य सन्ति ते नित्या एव मनःसंयोगानपेक्षजन्मत्वात् । दुःखद्वेषास्तस्य तावन्न सन्त्येव । भावनाख्येन संस्कारेणापि न प्रयोजनम् । सर्वदा सर्वार्थदर्शित्वेन स्मृत्यभावात् । अत एव न तस्यानुमानिकं ज्ञानमिष्यते । धर्मस्तु भूतानुग्रहवतो वस्तुस्वाभाव्याद्भवन्न वार्यते तस्य च फलं परमार्थनिष्पत्तिरेव । सुखं त्वस्य नित्यमेव नित्यानन्दत्वेनागमात्प्रतीतेः । असुखितस्य चैवंविधकार्यारम्भयोग्यताऽभावात् । ननु ज्ञानानन्दवदिच्छा ऽपि नित्या चेदीश्वरस्य तर्हि सर्वदा तदिच्छासम्भवात्सर्वदा जगदुत्पत्तिरिति जगदानन्त्यप्रसङ्गः । सर्गेच्छानित्यत्वाच्च संहारो न प्राप्नोति । संहारेच्छाया अपि नित्यत्वाभ्युपगमेन नक्तंदिनं प्रलयप्रबन्धो न विरमेदेव जगतामिति । नैष दोषः । अनात्ममनःसंयोगजत्वादिच्छा स्वरूपमात्रेण नित्या ऽपि कदा चित्सर्गेण कदा चित्संहारेण वा विषयेणानुरज्यते सर्गसंहारयोरन्तराले तु जगतः स्थित्यवस्थायामस्मात्कर्मण इदमस्य सम्पद्यतामितीच्छा भवति प्रजापतेः । प्रयत्नस्तस्य सङ्कल्पविशेषात्मक एव । तथा चागमः । सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इति । काम इतीच्छा उच्यते सङ्कल्प इति प्रयत्नः । तदेवं नवभ्य आत्मगुणेभ्यः पञ्च ज्ञानसुखेच्छाप्रयत्नधर्माः सन्तीश्वरे । चत्वारस्तु दुःखद्वेषाधर्मसंस्कारा न सन्तीत्यात्मविशेष एवेश्वरो न द्रव्यान्तरम् । आह च पतञ्जलिः* । क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर इति । सो ऽयमागमादनुमानात्पक्षधर्मतो वा विशेषलाभ इति स्थितम् । यत्पुनर्विकल्पितं सशरीर ईश्वरः सृजति

* योगसू॰ पा॰ १ सू॰ २४ ।

जगद् अशरीरो वेति तथाशरीरस्यैव स्रष्टृत्वमस्याभ्युपगच्छामः । ननु क्रियावेशनिबन्धनं कर्तृत्वं न पारिभाषिकं तदशरीरस्य क्रियाविरहात्कथं भवेत् । कस्य च कुशाशरीरस्य कर्तृत्वं दृष्टमिति । उच्यते । ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नयोगित्वं कर्तृत्वमाचक्षते तच्चेश्वरे विद्यते एवेत्युक्तमेतत् । स्वशरीरप्रेरणे च दृष्टमशरीरस्याप्यात्मनः कर्तृत्वम् इच्छामात्रेण च तस्य कर्तृत्वादनेकव्यापारनिर्वर्तनोपात्तदुर्वहक्लेशकालुष्यविकल्पो ऽपि प्रत्युक्तः । नन्वचोक्तम्

कुलालवच्च नैतस्य व्यापारो यदि कल्प्यते ।
अचेतनः कथं भावस्तदिच्छामनुवर्तते इति ॥

अस्माभिरप्युक्तमेव ।

यथा ह्यचेतनः काय आत्मेच्छामनुवर्तते ।
तदिच्छामनुवर्त्स्यन्ते तथैव परमाणवः ॥

यस्तु प्रयोजनविकल्पः किमर्थं सृजति जगन्ति भगवानिति सो ऽपि न पेशलः । स्वभाव एवैष भगवतो यत्कदा चित्सृजति कदा चिच्च संहरति विश्वमिति । कथं पुनर्नियतकाल एषो ऽस्य स्वभाव इति चेद् आदित्य पश्यतु देवानांप्रियः यो नियतकालमुदेत्यस्तमेति च । प्राणिकर्मसापेक्षमेतद्विवस्वतो रूपमिति चेद् ईश्वरे ऽपि तुल्यः समाधिः ।

क्रीडार्थे ऽपि जगत्सर्गे न हीयेत क्रियार्थता ।
प्रवर्तमाना दृश्यन्ते न हि क्रीडासु दुःखिताः ॥

अथ वा अनुकम्पयैव सर्गसंहारावारभतामीश्वरः । नन्वत्र चोदितम् अनुपपन्नं तु अनादित्वात्संसारस्य शुभाशुभसंस्कारानुविद्धा यथात्मानस्ते च धर्माधर्मनिगडसंवृतत्वादपवर्गपुरद्वारप्रवेशमलभमानाः कथं नानुकम्प्याः । अनुपभुक्तफलानां कर्मणां न प्रलयः सर्गमन्तरेण च तत्फलभोगाय नरकादिसृष्टिमारभते दयालुरेव भगवान् । उपभोगप्रबन्धेन परिश्रान्तानामन्तरान्तरा विश्रान्तये जन्तूनां भुवनोपसंहारमपि करोतीति सर्वमेतत्कृपानिबन्धनमेव । ननु च युगपदेव सकलजगत्प्रलयकरणमनुपपन्नम् अविनाशिनां कर्मणां फलोपभोगप्रतिबन्धासंभवादिति चोदितम् । न युक्तमेतत् । ईश्वरेच्छाप्रतिबद्धानां कर्मणां स्तिमितशक्तीनामवस्थानात् । तदिच्छाप्रेरितानि कर्माणि फलमादधति तदिच्छाप्रतिबद्धानि च तथोदासते । कस्मादेवमिति चेत् । अचे-

तनानां चेतनानधिष्ठितानां स्वकार्यकरणानुपलब्धेः । ननु तेषामेव कर्मणां कर्तार आत्मानश्चेतना अधिष्ठातारो भविष्यन्ति । यथा ऽऽह भट्टः* कर्मभिः सर्वजीवानां तत्सिद्धे सिद्धसाधनमिति । नैतदेवम् । नैते अधिष्ठातारो भवितुमर्हन्ति । बहुत्वाद्विरुद्धाभिप्रायत्वाच्च । तथा ह्येक एव कश्चित्स्थावरादिविशेषो राजादिविशेषो वा प्राणिकोटीनामनेकविधसुखदुःखोपभोगस्य हेतुः स तैर्बहुभिरव्यवस्थिताभिप्रायैः कथमारभ्येत तेषामेकत्र संमानाभावात् । शठपरिषदो ऽपि क्व चिदेव सकलसाधारणोपकारिणि कार्ये भवत्येकमत्यम् न सर्वत्र महाप्रासादाद्यारम्भे बहूनां तक्षादीनामेकस्थपत्याशयानुवर्तित्वं दृश्यते । पिपीलिकानामपि मृत्कूटकरणे तुल्यः कश्चिदुपकारः प्रवर्तकः स्थपतिवदेकाशयानुवर्तित्वं वा कल्प्यम् । इह तु तत्स्थावरं शरीरं केषां चिदुपकारकारणमितरेषामपि भूयसामपकारकारणमिति कथं तैः संभूय सृज्यते अनधिष्ठितानां त्वचेतनानामारम्भकत्वमयुक्तमेव तस्मादवश्यमेकस्तेषां कर्मणामधिष्ठाता कल्पनीयः । यदिच्छामन्तरेण भवन्त्यपि कर्माणि न फलजन्मने प्रभवन्ति । अत एवैक ईश्वर इष्यते न द्वौ बहवो वा भिन्नाभिप्रायतया लोकानुग्रहोपघातवैशसप्रसङ्गात् । इच्छाविसंवादसंभवेन च ततः कस्य चित्संकल्पविघातद्वारकानैश्वर्यप्रसङ्गाद् इत्येक एवेश्वरः । तदिच्छया कर्माणि कार्येषु प्रवर्तन्ते इत्युपपन्नः सर्गः तदिच्छाप्रतिबन्धात्स्तिमितशक्तीनि कर्माण्युदासते इत्युपपन्नः प्रलयः । एवं च यदुक्तं† तस्मादद्यवदेवात्र सर्गप्रलयकल्पना समस्तक्षयजन्मभ्यां न सिद्ध्यत्यप्रमाणिकेत्येतदपि न सांप्रतम् । तिष्ठतु वा सर्गप्रलयकालः अद्यत्वे ऽपि यथोक्तनयेन तदिच्छामन्तरेण प्राणिनां कर्मविपाकानुपपत्तेरवश्यमीश्वरो ऽभ्युपगन्तव्यः इतरथा सर्वव्यवहारविप्रलोपः । तदुक्तम्‡ ।

अज्ञो जन्तुरनीशो ऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वेति ॥

नन्वेवं तर्हि ईश्वरेच्छैव भवतु कर्त्री संहर्त्री च किं कर्मभिः । मैवम् कर्मभिर्विना जगद्वैचित्र्यानुपपत्तेः कर्मनैरपेक्ष्यपक्षे ऽपि त्रयो दोषा दर्शिता एवेश्वरस्य निर्दयकर्मचोदनानर्थक्यमनिर्मोक्षप्रसङ्गश्चेति । तस्मात्कर्मणामेव नियोजने स्वातन्त्र्यमीश्वरस्य न तन्निरपेक्षम् । किं तादृशेश्वर्येण प्रयोजनमिति

* श्लोकवार्तिके संबन्धाक्षेपे श्लो० ७५ । † श्लोकवार्तिके संबन्धाक्षेपे श्लो० ११२ ।
‡ महाभारते वनपर्वणि अ० ३० श्लो० २८ ।

चेन्न । न प्रयोजनानुवर्ति प्रमाणं भवितुमर्हति । किं वा भगवतः कर्मापेक्षित्वे ऽपि न प्रभुत्वमित्यलं कुतर्कलवलिप्तमुखनास्तिकालापपरिमर्दनेन ।

तस्मात्कुतार्किकोद्गीतदूषणाभासवारणात् ।
सिद्धस्त्रैलोक्यनिर्माणनिपुणः परमेश्वरः ॥
ये त्वीश्वरं निरपवाददृढप्रमाण-
सिद्धस्वरूपमपि नाभ्युपयन्ति मूढाः ।
पापाय तैः सह कथा ऽपि वितन्यमाना
जायेत नूनमिति युक्तमतो विरन्तुम् ॥
यस्येच्छयैव भुवनानि समुद्भवन्ति
तिष्ठन्ति यान्ति च पुनर्विलयं युगान्ते ।
तस्मै समस्तफलभोगनिबन्धनाय
नित्यप्रबुद्धमुदिताय नमः शिवाय ॥
ननु त्रैलोक्यनिर्माणनिपुणे परमेश्वरे ।
सिद्धे ऽपि तत्प्रणीतत्वं न वेदस्यावकल्पते ॥
पदे शब्दार्थसंबन्धे वेदस्य रचनासु वा ।
कर्तृत्वमस्याशङ्क्येत तच्च सर्वत्र दुर्वचम् ।
वर्णराशिः क्रमव्यक्तः पदमित्यभिधीयते ॥
वर्णानां चाविनाशित्वात्कथमीश्वरकार्यता ।
संबन्धो ऽपि न तत्कार्यः स हि शक्तिस्वभावकः ॥
शब्दे वाचकशक्तिश्च नित्यैवाग्नाविवोष्णता ।
रचना अपि वैदिक्यो नैताः पुरुषनिर्मिताः ॥
कविप्रणीतकाव्यादिरचनाभ्यो विलक्षणाः ।
एवं च वेदे स्वातन्त्र्यमीश्वरस्य न कुत्र चित् ॥
कामं तु पर्वतानेष विदधातु भिनत्तु वा ।
स्वतः प्रामाण्यसिद्धौ तु वेदे वक्त्रनपेक्षताम् ॥
वदामो न तु सर्वत्र पुरुषद्वेषिणो वयम् ।
अनपेक्षत्वमेवातो वेदप्रामाण्यकारणम् ॥
युक्तं यत्नापि वेदस्य कुर्वन्नपि करोतु किम् ।
कथं पुनरमी वर्णाः शुश्रमाश्चतिरोहिताः ॥

नित्या भवन्तु को ऽयं वा शब्दस्वातन्त्र्यदोहदः ॥

उच्यते ।

शब्दस्य न हि नित्यत्वे युक्तिः स्फुटति काचन ।
प्रत्यक्षमर्थापत्तिश्च नित्यतां त्वधिगच्छतः ॥

तथा हि । अनित्यत्वहेतव इमे किल कथ्यन्ते प्रयत्नानन्तरमुपलब्धेः कार्यः शब्द इति । कार्यत्वानित्यत्वयोः परस्पराविनाभावादेकतरसिद्धावन्यतरसिद्धिर्भवत्येवेति क्व चित्किञ्चित्साधनमुच्यते प्रयत्नप्रेरितकोष्ठ्यमारुतसंयोगविभागानन्तरमुपलभ्यमानः शब्दस्तत्कार्य एवेति गम्यते । उच्चारणादूर्ध्वमनुपलब्धेः अनित्यः शब्दः न ह्येनमुच्चरितं मुहूर्तमप्युपलभामहे तस्माद्विनष्ट इत्यवगच्छामः । करोतिशब्दव्यपदेशाच्च कार्यः शब्दः शब्दं कुरु शब्दं मा कार्षीरिति व्यवहर्तारः प्रयुञ्जते ते नूनमवगच्छन्ति कार्यः शब्द इति । नानादेशेषु च युगपदुपलम्भात् । तेषु तेषु देशेषु क्रियमाणानामुपपद्यते ऽनेकदेशसंबन्ध इति । शब्दान्तरविकार्यत्वाच्च अनित्यः शब्दः दध्यत्रेति इकार एव यकारीभवति सादृश्यात् स्मृतेश्चावगम्यते । विकार्यत्वाच्च द्राक्षेक्षुरसादिवदनित्यत्वमस्येति । कारणवृद्ध्या च वर्धमानत्वात् । बहुभिर्महाप्रयत्नैरुच्चार्यमाणो महान् गोशब्द उपलभ्यते अल्पैरल्पप्रयत्नैरुच्चार्यमाणो ऽल्प इत्येतच्च तन्तुवृद्ध्या वर्धमानः पटः ज्ञातः । सिद्धे नित्यत्वे प्रयत्नानन्तरमुपलम्भादभिव्यक्तिः प्रयत्नकार्या शब्दस्य नोत्पत्तिरिति गम्यते । तदेवं व्यङ्ग्ये ऽपि प्रयत्नानन्तरमुपलम्भसंभवादनैकान्तिकत्वम् । अभिव्यञ्जकानां च पवनसंयोगविभागानामचिरस्थायित्वान्न चिरमुच्चारणादूर्ध्वमुपलभ्यते शब्दः । प्रयोगाभिप्रायश्च करोतिशब्दव्यपदेशो ऽस्य भविष्यति गोमयानि कुरु काष्ठानि कुर्वितिवत् । तस्मात्सो ऽपि नैकान्तिकः । नानादेशेषु युगपदुपलम्भनमेकस्य स्थिरस्यापि शब्दस्य विवस्वत इव सेत्स्यति । विकार्यत्वं त्वसिद्धमेव शब्दान्तरत्वात् । दधिशब्द इकारान्तः संहिताव्यतिरिक्तविषयवृत्तिः यकारस्त्वयमन्य एवाचि परतः संहिताविषये प्रयुज्यमानः । न पुनरिकार एवायं यकारीभूतः क्षीरमिव दधिभूतमुपलभ्यते । न हीक्षुयथास्तालब्धा इति स्थानसादृश्यमात्रेण तद्विकारत्ववर्णनमुचितम् । अप्रकृतिविकारयोरपि नयनोत्पलपल्लवयोः सादृश्यदर्शनात् । इको यणचीति पाणिनिस्मृते-

रपि नाममयेः इकारो यकारीभवति चिरमिव दधीभवति किं त्वस्मिन्विषये ऽयं वर्णः प्रयोक्तव्यो ऽस्मिन्नयमिति सूत्रार्थः। सिद्धे शब्दे ऽर्थे सबन्धे च तच्छास्त्रं प्रवृत्तमिति। अपि च क्षीरं दधित्वमुपैति न तु दधि क्षीरताम् इह तु यकारो ऽपि क्व चिदिकारतामुपैति विध्यतीति सम्प्रसारणे सति। तस्मादसिद्ध एव वर्णानां प्रकृतिविकारभावः। नापि कारणवृद्ध्या वर्धते शब्दः बलवता ऽप्युच्चार्यमाणानि बहुभिश्च तावन्त्येवाक्षराणि ध्वनय एव तथा तत्र प्रवृद्धा उपलभ्यन्ते न वर्णा इति।

तस्मादनित्यतासिद्धिर्नैवप्रायैरसाधनैः।
शब्दस्य नित्यतायां तु सैषा ऽर्थापत्तिरुच्यते॥
शब्दस्योच्चारणं तावदर्थगत्यर्थमिष्यते।
न चोच्चारितनष्टो ऽयमर्थं गमयितुं क्षमः॥
सर्वेषामविवादो ऽत्र शब्दार्थव्यवहारिणाम्।
यदि विज्ञातसबन्धः शब्दो नार्थस्य वाचकः॥
वेद्यमानः स सबन्धः स्थविरव्यवहारतः।
द्राघीयसा न कालेन विना शक्येत वेदितुम्॥

तथा हि। गां शुक्लामानयेत्येकवृद्धप्रयुक्तशब्दश्रवणे सति चेष्टमानमितरं वृद्धमवलोकयन् बालस्तटस्थः तस्यार्थप्रतीतिं तावत्कल्पयति आत्मनि तत्पूर्विकायाश्चेष्टाया दृष्टत्वात्। प्रमाणान्तरासन्निधानादेतद्वृद्धप्रयुक्तशब्दसमनन्तरं च प्रवृत्तेः तत एव शब्दात्किमप्यनेन प्रतिपन्नमिति मन्यते। ततः क्षणान्तरे तमर्थं तेन वृद्धेनानीयमानमुपलभमान एव बुध्यते अयमर्थो ऽमुतः शब्दादनेनावगत इति। स चार्थो ऽनेकगुणक्रियाजातिव्यक्त्यादिरूपसंकुल उपलभ्यते। शब्दो ऽप्यनेकपदकदम्बकात्मा श्रुतः तत्कतमस्य वाक्यांशस्य कतमो ऽर्थांशो वाच्य इत्यावापोद्वापप्रयोगेन बहुकृत्वः शृण्वन् गुणक्रियादिपरिहारेण गोत्वसामान्यमस्मन्मते व्यक्तिं वा तद्वन्मात्रं गोशब्दस्याभिधेयं निर्धारयतीति।

एवं दीर्घाध्यसापेक्षसबन्धाधिगमावधि।
शब्दस्य जीवितं सिद्धमिति नाशुविनाशिता॥

भवतु वा नश्वरस्यापि शब्दस्य संबन्धग्रहणं तथाऽपि तस्मिन् गृहीतसंबन्धे शब्दे विनष्टे सति कथमनवगतसंबन्धादभिनवादिदानीमन्यस्माच्छब्दादर्थप्रतिपत्तिः ।

अन्यस्मिन् ज्ञातसंबन्धे यद्यन्यो वाचको भवेत् ।
वाचकाः सर्वशब्दाः स्युरेकस्मिन् ज्ञातसंगतौ ॥

न च वक्ता व्यवहरमाणः तदैव शब्दं चोच्चारयति संबन्धं करोति चैतं च व्युत्पादयति परं च व्यवहारयतीति । न हि युगपदिमाः क्रियाः भवितुमर्हन्ति एवमदर्शनात् । अथादौ संबन्धग्रहणे वृत्ते तस्मिन्विनष्टे ऽपि गोशब्दः स एवेति । न च भूयोऽवयवसामान्ययोगरूपसादृश्यं वर्णानामनवयवानामुपपद्यते अभिनवस्य शब्दस्य स्वयमर्थवत्ताऽनवधारणात्कथमयममुतः श्रोता प्रतिपद्येतेति शङ्कमानो वक्ता कथं प्रयोगं कुर्यात् । अथ सो ऽप्यर्थवत्सदृशस्तमसौ प्रयुङ्क्ते तस्याप्यन्यसादृश्यादेवार्थवत्तेति जगत्सर्गकालकृतस्य मूलभूतस्यार्थवतः शब्दस्य स्मरणं तन्मूलत्वाद्व्यवहारस्य न चैवमस्ति । न च ततः प्रभृत्यद्य यावत्सादृश्यमनुवर्तते तत्सदृशसदृशकल्पनायां मूलसादृश्यविनाशात् । विशेषतस्तु शब्दानाम् ।

भिन्नैर्वक्तृमुखस्थानप्रयत्नकरणादिभिः ।
न निर्वहति सादृश्यं शब्दानां दूरवर्तिनाम् ॥
सादृश्यजनितत्वे च मिथ्यैवार्थगतिर्भवेत् ।
धूमानुकारिनीहारजन्यज्वलनबुद्धिवत् ॥

तस्मात्सादृश्यनिबन्धनार्थप्रतीत्यनुपपत्तेः गोशब्द एव स्थायीत्यभ्युपगमनीयम् । ननु यथा धूमव्यक्तिभेदे ऽपि धूमत्वमतिमवलम्ब्य संबन्धग्रहणादिव्यवहारनिवहनिर्वहणमेवमिह गकारादिवर्णव्यक्तिभेदे ऽपि सामान्यनिबन्धनस्तन्निर्वाहः करिष्यते इति ।

मैवं तत्र हि धूमत्वसामान्यं विद्यते ध्रुवम् ।
शब्दत्वं व्यभिचार्येव गोशब्दत्वं तु दुर्घटम् ॥
भिन्नैरयुगपत्कालैरसंसृष्टैर्विनश्वरैः ।
वर्णैर्घटयितुं शक्यो गोशब्दावयवी कथम् ॥

अनारब्धे च गोशब्दे गोशब्दत्वं क्व वर्ततां ।
पटत्वं नाम सामान्यं न हि तन्तुषु वर्तते ॥

ननु मा भूद्गोशब्दत्वं सामान्यं भिन्नाकारगकारादिव्यक्तिवृत्तिभिरेव गत्वादिजातिभिः कार्यं पूर्वोक्तमुपपद्यते । एतदपि नास्ति । गत्वादिजातीनामनुपपत्तेः । भेदाभेदप्रत्ययप्रतिष्ठो हि व्यक्तिजातिप्रविभागव्यवहारः । इह चायमभेदप्रत्ययो वर्णैक्यनिबन्धन एव न जातिकृतः । भेदप्रतिभासस्य व्यञ्जकभेदधीसुलभत्वादुत्पत्त्वेन व्यञ्जकाद्युपाधिनिबन्धनत्वोपपत्तेः परस्परविभक्तस्वरूपतया हि शाबलेयबाहुलेयपिण्डाः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । स्थिते च व्यक्तिभेदे सर्वत्र गौरिति तदभेदप्रत्ययस्यानन्यविषयत्वादिष्यते एव गोत्वजातिः । इह पुनः ।

गकारव्यक्तयो भिन्नाः शाबलेयादिपिण्डवत् ।
क्व नाम भवता दृष्टा येनासां जातिमिच्छसि ॥
शिशो पठति वृद्धे वा स्त्रीजने वा शुके ऽपि वा ।
वक्तृभेदं प्रपद्यन्ते न वर्णव्यक्तिभिन्नताम् ॥

तथा च गर्गः पठति माठरः पठतीत्युच्चारयितृभेद एव प्रतीयते अमुं गविशेषमेव पठतीति नोच्चार्यमाणभेदः ।

एककर्तृप्रयोगे ऽपि तस्यैवोच्चारणे पुनः ।
गङ्गागमनगर्गादौ न रूपान्तरदर्शनम् ॥
द्रुतादिभेदबोधोऽपि नादभेदनिबन्धनः ।
न व्यक्तिभेदजनितः शाबलेयादिभेदवत् ॥

अभ्युपगते ऽपि गत्वसामान्ये तस्य द्रुतादिभेदप्रतिभासे सत्यपि न भिन्नत्वमेषितव्यम् औपाधिक एव तस्मिन् भेदप्रतिभासो वर्णनीयः । सो ऽय गकारव्यक्तावेव कथं न वर्ण्यते । तस्मा एवैकत्वादेकप्रत्ययो भेदभ्रमस्तु व्यञ्जकाधीन इति । एव हि कल्पना लघीयसी भवति । तस्मान्न नानागकारवृत्ति गत्वसामान्यं नाम किंचिदस्ति । अपि च गोगुरुगेहादौ भिन्नानुपश्लेषकारित एव व्यञ्जनेषु बुद्धिभेदः परोपाधिरवधार्यते सो ऽयमत्रापि परोपाधिरेव भवितुमर्हति । वर्णाश्रितत्वाद्व्यञ्जकभेदप्रत्ययवदिति । तस्माद्गत्ववद-

त्वसामान्यमपि नास्ति । यत्पुनरष्टादशभेदमवर्णकुलमुच्यते तदौपाधिकमेव ह्रस्वदीर्घप्लुतसंवृतविवृतादिबुद्धीनां ध्वनिभेदानुविधायित्वात् ।

विवृतः संवृतादन्यो न गकाराद्धकारवत् ।
अपि त्वकार एवासौ प्रतिभाति यथा तथा ॥

कथं तर्हि शब्दभेदाभावे भिन्ने अर्थप्रतिपत्ती अरण्यमारण्यमिति ध्वनिकृते एव ते भविष्यतः । अशब्दधर्मस्य दीर्घत्वादेः कथमर्थप्रतीत्यङ्गत्वमिति चेत् तुरगवेगवद्भविष्यति ।

यथा तुरगदेहस्थो वेगः पुंसो ऽर्थसिद्धये ।
परधर्मो ऽपि दीर्घादिरेवं तस्योपकारकः ॥

इतश्चैतदकारसामान्यमनुपपन्नम् । अत्वं हि न दीर्घप्लुतयोरनुगतं भवति आत्वं न ह्रस्वदीर्घयोरिति । तस्मादेकत्वाद्वर्णानां नावान्तरजातयः सम्भवन्ति शब्दत्वं तु नियतार्थप्रतिपत्तौ व्यभिचारीत्यतो नात्र धूमादिन्यायः ।

तेनार्थप्रत्ययः शब्दादन्यथा नोपपद्यते ।
न चेद् नित्यत्वमित्यस्मिन्नर्थापत्तेः प्रमाणता ॥
अनुमानादन्यथात्वमर्थापत्तेर्न दृश्यते ।
तेनानुमानमप्येतत्प्रयोक्तुं न न शक्यते ॥

तदिदमुच्यते शब्दो धर्मी नित्य इति साध्यो धर्मः संबन्धग्रहणसापेक्षार्थप्रतिपादकत्वाद् धूमादिजातिवत् । तदिदमुक्तं नित्यत्वं तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वादिति* । एवं संबन्धग्रहणात्प्रभृत्यार्थप्रतिपत्तेरवस्थितस्य विनाशहेत्वभावादात्मादिवन्नित्यत्वम् । न ह्ययमवयवविनाशान्नश्यति शब्दो निरवयवत्वात् । तदेव कथमिति चेद् उच्यते ।

स्वल्पेनापि प्रयत्नेन यदि वर्णः प्रयुज्यते ।
यदि वा नानुभूयेत सकलो नानुभूयते ॥

सावयवे हि वस्तुनि द्विधा ऽवयवा दृश्यन्ते आरब्धकार्याश्चानारब्धकार्याश्चेति । इह पुनरारब्धकार्या अनारब्धकार्या वा पटे तन्त्वादय इव वर्णे न क्व चिदवयवा उपलभ्यन्ते न चानुमीयन्ते लिङ्गाभावात् । नाप्याश्रय-

* जैमिनिसू॰ अ॰ १ पा॰ १ सू॰ १८ नित्यस्तु स्यादिति पाठः ।

विनाशाद्विनाशः शब्दस्यात्मादिवदनाश्रितत्वात् । आकाशाश्रितपक्षे वा तन्नित्यत्वात् । न चान्यः ।

तस्मात्तिरोहितो ऽप्यास्ते यदि शब्दः क्षणान्तरम् ।
मृत्योर्दुःखादपक्रान्तः पुनः केनेव हन्यते ॥

अतश्च नित्यः शब्दः संख्याभावात् । अष्टकृत्वो गोशब्दः प्रयुक्त इति वदन्ति न त्वष्टौ गोशब्दा इति तेनैकत्वमवगम्यते । यो ऽयं क्रियाभ्यावृत्तिगणने विहितः कृत्वसुच्प्रत्ययः स क्रियावतामभेदे भवति तेनोच्चारणावृत्तिमात्र तदुक्तम्* ।

क्रियावतामभेदो हि क्रियावृत्तिषु कृत्वसुच् ।
तत्प्रयोगाद् ध्रुव तस्य शब्दस्यावर्तते क्रियेति ॥

सख्यायताम् ।

संख्याभिधायिनः शब्दात्कृत्वसुच्प्रत्ययं विदुः ।
तदनेन प्रकारेण प्रत्यभिज्ञानमुच्यते ॥
प्रमाणं शब्दनित्यत्वे सकलश्रोतृसाक्षिकम् ।
तथा ह्यस्ति स एवाय गोशब्द इति वेदनम् ॥
श्रोत्र करणकालुष्यबाधसंदेहवर्जितम् ॥

श्रोत्रेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधानाच्छ्रौत्रमिदं विज्ञानम् । न चैतज्जनकस्य करणस्य किमपि दौर्बल्यमुपलभ्यते । न च किं स्विदिति कोटिद्वयस्पर्शितयेद विज्ञानमुपजायते । न च नैतदेवमिति प्रत्ययान्तरमस्मिन्बाधकमुत्पश्यामः । इदानींतनास्तित्वप्रमेयाधिक्यग्रहणाच्चेदमनधिगतार्थग्राह्यपि भवितुमर्हति । भवन्मते च गृहीतग्राहित्वे ऽपि प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्यमिष्यते न हि तदप्रामाण्य वक्तुं शक्यते शाक्यैरिव भवद्भिः क्षणिकपदार्थानभ्युपगमात् ।

न सादृश्यनिमित्तत्व वक्तु तस्याश्च युज्यते ।
सामान्यविषयत्वं वा द्वयस्यापि निषेधनात् ॥
कैश्चित्तिरोहिते भावादित्यप्रामाण्यमुच्यते ।
तदसत्तत्प्रतीत्यैव तिरोधाननिषेधात् ॥

* श्लोकवार्तिक शब्दाधिकरण श्लो २६१ ।

क्षीयते त्वन्मते ऽप्येष शब्दस्त्रिचतुरान् क्षणान् ।
प्रत्यभिज्ञा च कालेन तावता न न सिद्ध्यति ॥
एकक्षणाऽपि त्वस्मिन्प्रतीतिरतिदुर्लभा ।
न खल्वजनकं किं चिद्वस्तु ज्ञानेन गृह्यते इति ॥

क्षणभङ्गभङ्गे वक्ष्यते । अपि च ।

यथा निशीथे रोलम्बश्यामलाम्बुदडम्बरे ।
प्रत्यभिज्ञायते किं चिदविरद्युतिधामभिः ॥
तथा ऽविरतसंयोगविभागक्रमजन्मभिः ।
प्रत्यभिज्ञायते शब्दः क्षणिकैरपि मारुतैः ॥

अथाह । मारुतैरित्युपोद्घातेन साधु स्मृतम् । तिष्ठतु तावत्प्रत्यभिज्ञानं प्रथममेव शब्दस्य यन्नियतग्रहणं तदभिव्यक्तिपक्षे दुर्घटम् ।

नित्यत्वाद्व्यापकत्वाच्च सर्वे सर्वत्र सर्वदा ।
शब्दाः सन्तीति भेदेन ग्रहणे किं नियामकम् ॥

ध्वनयो हि नाम संयोगविभागविशेषिता वायवः वायुवृत्तयो वा संयोगविभागास्ते हि शब्दस्य व्यञ्जका इष्यन्ते तैश्च करणं वा संस्क्रियते कर्म वा द्वयं वा सर्वथा च प्रमादः ।

करणे संस्कृते तावत्सर्वशब्दश्रुतिर्भवेत् ।
गकारायैव संस्कार इत्येष नियमः कुतः ॥

अपि च । स्तिमितसमीरापसरणमेव करणस्य संस्कारः स चायं तद्देशव्यवस्थितसकलतद्विषयसाधारण एव ।

यथा जघनिकापायप्राप्तप्रसरमीक्षणम् ।
रङ्गभूमिषु तद्देशमशेषं वस्तु पश्यति ॥
तथा प्रसररोधिसमीरोत्सारणे सति ।
श्रोत्रं तद्देशनिःशेषशब्दग्राहि भविष्यति ॥

आकाशं च श्रोत्रमाचक्षते भवन्तः तच्च विभु निरवयवं चेति क्व चिदेव तस्मिन्संस्कृते सति सर्वे च तदेव संस्कृतकरणाः प्राणिनः संपन्ना इति सर्वेषव शृणुयुः । विषये तु संस्क्रियमाणे तस्यानवयवस्य व्यापिनश्च

संस्कृतत्वात्सर्वत्र श्रवणमिति मद्रेष्वभिव्यक्तो गोशब्दः कश्मीरेष्वपि श्रूयेत। न हि तस्याधारद्वारकः संस्कार आकाशवदनाश्रितत्वात्। आकाशाश्रितत्वपक्षे ऽपि तदेकत्वाद्। नापि भागशः संस्क्रियते गोशब्दः तस्य निरवयवत्वात्। उक्तं हि*।

अल्पीयसा प्रयत्नेन शब्दमुच्चारितं मतिः।
यदि वा नैव गृह्णाति वर्णं वा सकलं स्फुटमिति ॥

उभयसंस्कारपक्षे तु दोषद्वयस्याप्यनतिवृत्तिः सर्वेषां ग्रहणं सर्वत्र श्रवणमिति। न च समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां च भावानां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वमुपलब्धम्।

गृहे दधिघटी द्रष्टुमानीतो गृहमेधिना।
अपूपानपि तद्देशान् प्रकाशयति दीपकः ॥

तस्मात्कृतकपक्षे एव नियतदेशं शब्दस्य ग्रहणं परिकल्प्यते नाभिव्यक्तिपक्षे इति। अपि च। अभिव्यक्तिपक्षे तीव्रमन्दविभागो ऽभिभवश्च शब्दस्य शब्दान्तरेण न प्राप्नोति। न हि शब्दस्तीव्रो मन्दो वा कश्चित् स्वतस्तस्य भेदाभावात्। संस्कारस्य च तदभिव्यक्तिहेतोर्न का चन तीव्रता मन्दता वा यदनुसारेण विषये तथा बुद्धिः स्यात्। पवनधर्मो वा तीव्रादिर्भेदकत्वेन गृह्येत। सावयवे हि वस्तुनि सकलविशेषग्रहणाग्रहणसंभवात्तदपेक्षया प्रतीतिभेदो भवेत्। इह तु निरवयवे शब्दे न तथोपपद्यते इति। तस्मात्कृतकपक्ष एव श्रेयानिति। अथोच्यते। करणसंस्कारपक्ष एव तावदस्तु। तत्र करणं किं चिदेव मरुद्भिरुपाहितसंस्कारं किं चिदेव शब्दं गृह्णाति।

यथा ताल्वादिसंयोगविभागाः के चिदेव न।
कस्य चिद्धृदये यत्त श्रोत्रं कुर्वन्ति संस्कृतम् ॥
यथा च तेषामुत्पत्तौ सामर्थ्यनियमस्तव।
तथैवैषामभिव्यक्तौ सामर्थ्यनियमो मम ॥

व्यञ्जकानां नियमो न दृष्ट इति चेत् क एवमाह सहस्राच। तथा

* श्लोकवार्तिके स्फोटवाद श्लो १०।

तावन्त एव ते वर्णाः प्रचयापचयस्पृशः ।
एवं चाभिभवो ऽप्येषां स्वतो नास्ति परस्परम् ॥
महद्भिरभिभूयन्ते मारुता एव दुर्बलाः ।
तेजोभिरिव दीप्तांशोर्दिवा दीपप्रभादयः ॥

द्वयसंस्कारपक्षो ऽप्येवं समाहितो भवति उभयेषामपि दोषाणामुत्सारणात् । तस्मात्प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययप्रभावसिद्धनित्यत्वस्य शब्दस्याभिव्यक्तिरेव साधीयसी ।

इदं चालोच्यतामार्याः कार्याभिव्यक्तिपक्षयोः ।
शब्दस्य ग्रहणे गुर्वी लघ्वी वा कुत्र कल्पना ॥

तथा हि भवन्तो वैशेषिकाः सांख्या जैनाः सौगताश्च कार्यशब्दवादिनः । चार्वाकास्तु वराकाः कस्येवंविधासु गोष्ठीषु स्मृतिपथमुपयान्ति । तत्रभवतां वैशेषिकाणां शब्दस्य श्रवणे तावदेषा तुल्यैव कल्पना । संयोगाद्विभागाद्वा शब्द उपजायते जातश्चासौ तिर्यगूर्ध्वमधश्च सर्वतोदिक्कानि कदम्बगोलकाकारेण सजातीयनिकटदेशानि शब्दान्तराण्यारभते तान्यपि तथेत्येवं वाचीसन्तानवृत्त्यारम्भप्रबन्धप्राप्तो ऽन्त्यः श्रोत्राकाशजन्मा शब्दस्तत्समवेतस्तेनैव गृह्यते इति तदियं तावदतिघर्घरा कल्पना ।

शब्दः शब्दान्तरं सूते इति तावदलौकिकम् ।
कार्यकारणभावो हि न दृष्टस्तेषु बुद्धिवत् ॥
जन्यन्ते ऽनन्तरे देशे शब्दैः स्वसदृशाश्च ते ।
तिर्यगूर्ध्वमधश्चेति केयं वा श्रद्धधानता ॥
शब्दान्तराणि कुर्वन्तः कथं च विरमन्ति ते ।
न हि वेगक्षयस्तेषां मरुतामिव कल्पते ॥
कुड्यादिव्यवधाने च शब्दस्यावरणं कथम् ।
व्योम्नः सर्वगतत्वाद्धि कुड्यमध्ये व्यवस्थितिः ॥

अथावरणात्मककुड्यादिद्रव्यसंयोगरहितमाकाशं शब्दजन्मनि समवायिकारणमिष्यते तदत्र प्रमाणं विशेषे वक्तव्यम् ।

तुल्यारम्भे च मन्देन तीव्रस्य जननं कथम् ।
श्रूयते चान्तिकात्तीव्रः शब्दो मन्दस्तु दूरतः ॥

यौगौपस्थानतुल्यत्वमपि शब्देषु दुर्वचम् ।
मूर्तिमत्त्वक्रियायोगवेगादिरहितात्मसु ॥

यदप्युच्यते सजातीयजनकः शब्दः गुणत्वाद्रूपादिवदिति तदिदम-सिद्धमसिद्धेन साध्यं गुणत्वस्यासिद्धत्वात् ।

न शब्दः पारतन्त्र्येण कदा चिदुपलभ्यते ।
द्रव्यस्य इव रूपादरतो ऽस्य गुणता कुतः ॥

अपि च ।

न शब्दान्तरारम्भकः शब्दो गुणत्वाद् रूपवत् ।
शब्दं नारभते शब्दः शब्दत्वाच्छ्रोषशब्दवत् ॥

न संयोगविभागौ शब्दस्य जनकौ संयोगविभागत्वादन्यसंयोग-विभागवद् इत्यादयः प्रतिहेतवो ऽप्यत्र सुलभा इति यत् किं चिदेतत् । कापिलास्तु ब्रुवते श्रोत्रवृत्तिः शब्ददेशं गच्छति सा शब्देन विक्रियते इति तत्र श्रोत्रस्य व्यापित्वान्निकटदेशेनैव शब्देन तद्वृत्तिर्विक्रियते न दूरदेशे-नेत्यत्र को नियमः । नियमाभावाच्च कान्यकुब्जप्रयुक्तो गोशब्दो गौरमूलके ऽपि श्रूयेत । अपि च श्रोत्रवृत्तिः प्रसरन्ती न मूर्तैः कुड्यादिभिरभिहन्तुं शक्यते इति व्यवहितस्यापि शब्दस्य श्रवणं स्यात् ।

वायौ शब्दानुकूले च न तस्य श्रवणं भवेत् ।
गच्छन्त्याः प्रतिकूलो हि श्रोत्रवृत्तेः स मारुतः ॥

दूरे ऽपि शब्दस्य श्रवणं यद्दृष्टं प्रतिवातं च निकटे ऽपि यदश्रवणं तदस्मिन् पक्षे विपरीतं स्यात् ।

वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदो नास्तीतीन्द्रियवद्भवेत् ।
व्यापिका वृत्तिरित्येवं कथं सर्वत्र न श्रुतिः ॥

आर्हतास्त्वाहुः सूक्ष्मैः शब्दपुद्गलैरारब्धशरीरः शब्दः स्वप्रभवभूमेः निष्क्रम्य प्रतिपुरुषं कर्णमूलमुपसर्पतीति तदेतदतिसुभाषितम् ।

पर्यस्यावयवाः सूक्ष्माः सन्ति के चन पुद्गलाः ।
तैर्वर्णो ऽवयवी नाम जन्यते पश्य कौतुकम् ॥
तेषामदृश्यमानानां कीदृशो रचनाक्रमः ।
केन तत्संनिवेशेन कः शब्द उपजायताम् ॥

यौवीयन्तानतुल्यत्वमपि शब्देषु दुर्वचम्।
मूर्तिमत्त्वक्रियायोगवेगादिरहितात्मसु ॥

यदप्युच्यते सजातीयजनकः शब्दः गुणत्वाद्रूपादिवदिति तदिदमसिद्धमसिद्धेन साध्यं गुणत्वस्यासिद्धत्वात्।

न शब्दः पारतन्त्र्येण कदा चिदुपलभ्यते।
द्रव्यस्य इव रूपादरतो ऽस्य गुणता कुतः ॥

अपि च।

न शब्दान्तरारम्भकः शब्दो गुणत्वाद् रूपवत्।
शब्दं नारभते शब्दः शब्दत्वाच्छोषशब्दवत् ॥

न संयोगविभागौ शब्दस्य जनकौ संयोगविभागत्वादन्यसंयोगविभागवद् इत्यादयः प्रतिहेतवो ऽप्यत्र सुलभा इति यत् किं चिदेतत्। कापिलास्तु ब्रुवते श्रोत्रवृत्तिः शब्ददेशं गच्छति सा शब्देन विक्रियते इति तत्र श्रोत्रस्य व्यापित्वान्निकटदेशेनैव शब्देन तद्वृत्तिर्विक्रियते न दूरदेशेनेत्यत्र को नियमः। नियमाभावाच्च कान्यकुब्जप्रयुक्तो गोशब्दो गोरमूलके ऽपि श्रूयेत। अ्पि च श्रोत्रवृत्तिः प्रसरन्ती न मूर्त्तैः कुड्यादिभिरभिहन्तु शक्यते इति व्यवहितस्यापि शब्दस्य श्रवणं स्यात्।

वायौ शब्दानुकूले च न तस्य श्रवणं भवेत्।
गच्छन्त्याः प्रतिकूलो हि श्रोत्रवृत्तेः स मारुतः ॥

दूरे ऽपि शब्दस्य श्रवणं यद्दृष्टं प्रतिवातं च निकटे ऽपि यदश्रवणं तदस्मिन् पक्षे विपरीतं स्यात्।

वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदो नास्तीतीन्द्रियवद्भवेत्।
व्यापिका वृत्तिरित्येव कथं सर्वत्र न श्रुतिः ॥

आर्हतास्त्वाहुः सूक्ष्मैः शब्दपुद्गलैरारब्धशरीरः शब्दः स्वप्रभवभूमेः निष्क्रम्य प्रतिपुरुषं कर्णमूलमुपसर्पतीति तदेतदतिसुभाषितम्।

यदीस्यावयवा सूक्ष्मा' सन्ति के चन पुद्गला।
तैर्वर्णो ऽवयवी नाम जन्यते यस्य कौतुकम् ॥
तेषामदृश्यमानानां कीदृशो रचनाक्रमः।
केन तत्सन्निवेशेन कः शब्द उपजायताम् ॥

लघवो ऽवयवाश्चैते निबद्धा न च केन चित् ।
न चैनं कठिनं कर्तुं पर्याप्यवयविनं क्षमाः ॥
कृशश्च गच्छन्स कथं न विक्षिप्येत मारुतैः ।
दलशो वा न भज्येत वृक्षाद्यभिहतः कथम् ॥
प्रयाणकावधिः कश्च गच्छतो ऽस्य तपस्विनः ।
एकश्रोत्रप्रविष्टो वा स श्रूयेतापरैः कथम् ॥
निष्क्रम्य कर्णादेकस्मात्प्रवेशः श्रवणान्तरे ।
यदीष्येत कथं तस्य युगपद्बहुभिः श्रुतिः ॥
श्रोतृसंख्यानुसारेण न नानावर्णसंभवः ।
वक्तुस्तुल्यप्रयत्नत्वाच्छ्रोतृभेदे तदत्यये ॥
तदलं परिहासस्य महतो हेतुभूतया ।
नग्नक्षपणकाचार्यप्रज्ञाचातुर्यचर्चया ॥

शाक्यप्रायास्त्वाचक्षते अप्राप्त एव शब्दः श्रोत्रशक्त्या गृह्यते इति तदेतदतिव्यामूढभाषितम् । अप्राप्त्या तुल्यतायां दूरव्यवहितादीनामश्रवण-कारणाभावात् । प्राप्यकारिताख्यकर्मधर्माप्रसङ्गाच्च । न च चार्वाकवदपरीक्षित एवायमर्थ उपेक्षितुं युक्तः।

इति कार्यत्वपक्षे ऽमूः श्रुतास्तार्किककल्पनाः ।
अथाभिव्यक्तिपक्षे ऽस्य शृणु श्रोत्रियकल्पनाम् ॥

विवक्षापूर्वकप्रयत्नप्रेर्यमाणस्तावद्वेगवत्तया क्रियावत्तया च कोष्ठ्यो बहिर्निस्सरति समीरण इति सुस्पष्टमेतत् । प्रत्यक्षपवनवादिनां पक्षे पवनस-मये वक्तृवदननिकटनिहितहस्तस्पर्शेनैव स उपलभ्यते । अनुमेयमारुतपक्षे ऽपि तदानीमास्यसमीपसन्निधापिततूलककर्मणा सो ऽनुमीयते ।

स गच्छन्सर्वतोदिक्कः स्तिमितानिलनोदनम् ।
करोति कर्णाकाशे च प्रयाति श्रुतियोग्यताम् ॥
स च प्रयत्नतीव्रत्वमन्दत्वेन तदात्मकः ।
शब्दे तथाविधव्यक्तिहेतुतामवलम्बते ॥
स चैष गच्छन्नुद्दामवेगयोगाहितक्रियः ।
यावद्वेगयात्येव न दूरं गन्तुमर्हति ॥

स मूर्तः प्रसरन्मूर्तैरपरैः प्रतिध्यते ।
कुड्यादिभिरतो नास्य श्रुतिर्व्यवहितात्मनः ॥
स वेगगतियोगित्वादागच्छति यतो यतः ।
श्रोता ततस्ततः शब्दमायान्तमभिमन्यते ॥
स तु शङ्खादिसंयोगप्रेर्यमाणः समीरणः ।
शब्दस्यावर्णरूपस्य भवति व्यक्तिकारणम् ॥
यद्वा यद्यपि वर्णात्मा श्रोत्रग्राह्यो न विद्यते ।
तथा ऽपि तत्र शब्दत्वं श्रवणेन ग्रहीष्यते ॥

तदिह न कदा चिदस्माभिरधिका कल्पना कृता मारुतगतेरस्याः सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्कर्णाकाशसंस्कारमात्रमदृष्टं कल्पितं तदपि कार्यार्थापत्तिगम्यत्वान्नापूर्वमिति ।

अपक्षपातिनः सभ्याः सत्यमुत्पत्त्यपेक्षया ।
शब्दस्य कल्पनामाहुरभिव्यक्तौ लघीयसीम् ॥

तदेवमभिव्यक्तिपक्षे नियतग्रहणोपपत्तेः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययप्रामाण्यान्नित्यत्वमेवोपगन्तव्यम् ।

या त्वनैकान्तिकत्वोक्तिः धीकर्मप्रत्यभिज्ञया ।
प्रत्यक्षे चोद्यमाना ऽसौ दर्शयत्यतिमूढताम् ॥
तेनानुमानदोषेण प्रत्यक्षं न हि दूष्यते ।
सिद्धान्तान्तरचिन्ता तु भवेद्दूरमसंगता ॥
निर्बाधं प्रत्यभिज्ञानमस्ति चेद्बुद्धिकर्मणोः ।
तयोरप्यस्तु नित्यत्वं नो चेन्का शब्दतुल्यता ॥

तस्मान्नित्यः प्रत्यभिज्ञाप्रभावात्सिद्धः शब्दः पश्यतां तार्किकाणाम् ।
अर्थापत्तिः पूर्वमुक्ता च तस्मिन्नस्थायित्वे युक्तयश्च व्युदस्ताः ॥
अस्ति च वेदे वचनं सिद्धामनुवदति यद्ध पुरा वाचम् ।
तल्लिङ्गदर्शनादपि नित्यः शब्दो ऽभिमन्तव्यः ॥

शिक्षाविदस्तु पवनात्मकमेव शब्दमाचक्षते तदसमञ्जसमप्रतीतेः ।
अर्हन्मतप्रथितपुद्गलपर्युदासनीत्या च वाय्ववयवा अपि वारणीयाः ॥

लघवो ऽवयवास्त्वेते निबद्धा न च केन चित् ।
न चैनं कठिनं कर्तुं वर्णावयविनं क्षमाः ॥
कृयश्च गच्छन्स कथं न विक्षिप्येत मारुतैः ।
दलशो वा न भज्येत वृक्षाद्यभिहतः कथम् ॥
प्रयाणकावधिः कश्च गच्छतो ऽस्य तपस्विनः ।
एकश्रोत्रप्रविष्टो वा स श्रूयेतापरैः कथम् ॥
निष्क्रम्य कर्णादेकस्मात्प्रवेशः श्रवणान्तरे ।
यदीष्येत कथं तस्य युगपद्बहुभिः श्रुतिः ॥
श्रोतृसंख्यानुसारेण न नानावर्णसंभवः ।
वक्तुस्तुल्यप्रयत्नत्वाच्छ्रोतृभेदे तदत्यये ॥
तदलं परिहासस्य महतो हेतुभूतया ।
नानवपणकाचार्यप्रज्ञाचातुर्यचर्चया ॥

यास्क्यप्रायास्त्वाचक्षते अप्राप्त एव शब्दः श्रोत्रशक्त्या गृह्यते इति तदेतदतिव्यामूढभाषितम् । अप्राप्त्या तुल्यतायां दूरव्यवहितादीनामग्रहणकारणाभावात् । प्राप्यकारिताप्यकर्मधर्मप्रसङ्गाच्च । न च चार्वाकवदपरीक्ष्यैवायमर्थ उपेक्षितुं युक्तः।

इति कार्यत्वपक्षे ऽमूः श्रुतास्तार्किककल्पनाः ।
अथाभिव्यक्तिपक्षे ऽस्य शृणु श्रोत्रियकल्पनाम् ॥

विवक्षापूर्वकप्रयत्नप्रेर्यमाणस्तावद्वेगवत्तया क्रियावत्तया च कोष्ठ्यं बहिर्निस्सरति समीरण इति सुस्पष्टमेतम् । प्रत्यक्षपवनवादिनां पक्षे पवनस्तमये वक्तृवदननिकटनिहितहस्तस्पर्शेनैव स उपलभ्यते । अनुमेयमारुतपक्षे ऽपि तदानीमास्यसमीपसन्निधापिततूलककर्मणा सो ऽनुमीयते ।

स गच्छन्सर्वतोदिक्कः स्तिमितानिलनोदनम् ।
करोति कर्णाकाशे च प्रयाति श्रुतियोग्यताम् ॥
स च प्रयत्नतीव्रत्वमन्दत्वेन तदात्मकः ।
शब्दे तथाविधत्वप्रतिहेतुतामवलम्बते ॥
स चैष गच्छन्नुद्दामवेगयोगाद्धितक्रियः ।
शरवद्वेगयान्त्येव न दूरं गन्तुमर्हति ॥

माणङ्कोतापि यक्रैकत्वे तु गगनादौ कुतस्तत्कृतो भेदः । ननु तथापि मरुतो भिन्ना एव व्यञ्जकाः मुख त्वेकं भवतु किं तेन तदपि वा भिन्नमित्येके । उच्यते स तर्हि मरुतां भेदो यरलवादिष्वपि तुल्य इति मा भूत्तेषामपि भेदः । ननु यरलवानां विशेषप्रतीतिरस्ति गकारे तु सा नास्तीत्युक्त उच्चारणस्येव तत्र भेदो नोच्चार्यस्येति । नैतत्सारम् । मा भूदेष विशेष इति प्रतीतिर्भेदबुद्धिस्तु विद्यते एव । अन्या च विशेषबुद्धिरुच्यते अन्या च भेदबुद्धिरिति । विशेषाप्रतिभासे ऽपि क्व चिद्विच्छेदप्रतीतिदर्शनात् । नन्वेवोच्यते

दृश्यते शाबलेयादिव्यक्त्यन्तरविलक्षणा ।
बाहुलेयादिगोव्यक्तिस्तेन भेदो ऽस्ति वास्तवः ॥
न तु द्रुतादिभेदेन निष्पन्ना सम्प्रतीयते ।
गव्यक्त्यन्तरविच्छिन्ना गव्यक्तिरपरा स्फुटा ॥

इति नैतद्युक्तम् । शाबलेयादौ प्रतिव्यक्ति सास्नाखुरककुदाद्यवयववर्तिनो विशेषाः प्रतिभासन्ते ते च स्थूलत्वात्सुगमा भवन्ति । यत्र तु तिलतण्डुलकुलत्थादौ प्रतिसिक्थ विशेषा न प्रतिभासन्ते तत्र विशेषप्रतीत्यभावे ऽपि विच्छेदप्रतिभासो विद्यते एव सिक्थात् सिक्थान्तरत्वेन प्रतिभासात् । एवमिहाप्येष गकारविशेष इति प्रतिभासाभावे ऽपि विच्छेदग्रहणाद्गकारनानात्वम् । ननु तण्डुलादावपि सिक्थात्सिक्थान्तरे विशेषाः प्रतिभासन्ते एव तदप्रतिभासे भेदस्यापि ग्रहीतुमशक्यत्वात् । मैवं वादीः । यत्ने सति चतुरस्त्रत्रिकोणवर्तुलत्वादिविशेषा अप्यमुत्र प्रतिभासिष्यन्ते । प्रयत्नं विना ऽपि तु प्रथमावनिपातएव विच्छेदबुद्धिरुत्पद्यते इति तयैव नानात्वसिद्धिः । ननु नैवानधिगतविशेषस्य विच्छेदबुद्धिरुत्पत्तुमर्हति इति विशेषबुद्धिरेव विच्छेदबुद्धिः । नैतदेवम् । भ्रमणादिकर्मक्षणानां सूक्ष्मविशेषाप्रतिभासे ऽपि विच्छेदप्रतिभासात् । ननु तथापि विशेषग्रहणं कल्प्यते अन्यथा विच्छेदप्रतीत्यनुपपत्तेः । यद्येव वर्णेष्वपि गगनादौ विच्छेदप्रतीतिदर्शनात्कल्प्यतां विशेषग्रहणम् । नन्वस्त्येव तत् किं त्वौपाधिकं स्फटिके रक्तताप्रत्ययवत् । विषमो दृष्टान्तः स्फटिकस्य शुद्धस्य दृष्टत्वाल्लाक्षाद्युपाधिनिमित्तको रक्तताप्रत्ययः वर्णानां तु नित्यमेवोदात्तादिविशेषवतां प्रतिभासात्तद्रहितानामनुपलब्धेस्त्व नैसर्गिक एवाय भेदः । तद्यथा बुद्धीनां घटपटादिविषयविशेषशून्यानामसंवेदनात्प्रतिविषय नानात्व

तथा वर्णानामपि प्रत्युदात्तादिविशेषं नानात्वम् । न च बुद्धिरेकैव नित्या च विषयभेदोपाधिनिबन्धनस्तद्भेद इति साम्प्रतम् । स्वयमेव बुद्धिजन्म प्रत्यक्षमित्यभिधानात् । अस्माभिश्च बुद्धिनित्यताया उपरिष्टान्निराकरिष्यमाणत्वात् । विषयभेदाच्च तद्भेदाभिधाने विषयस्यापि कुत इदानीं भेदः । बुद्धिभेदादिति चेद् इतरेतराश्रयप्रसङ्गः । तदिमाः स्वत एव भेदवत्यो बुद्धयः विषयाणामपि स्वत इव भेदो भवति स च बुद्धिभिश्चीयते इत्यलमर्थान्तरगमनेन । यथा च गुणगुरुस्य भास्वरधूसरादिभेदवतो नानात्वं तथा वर्णस्याप्युदात्तादिभेदवतः । गुरुगुणो ऽप्येक एव आश्रयभेदात् तद्भेद इति चेद् अहो रससमारूढो भट्टः ।

कैषैक बुद्धिरप्येका जगत्येकस्थितो गुणः ।
तैश्च तन्नित्यमित्येताः स्त्रीगृहे कामुकोत्तय. ॥

अपि चैकात्मवादो ऽप्येवमेवावतरेत्सुखिदुःख्यादिभेदस्य शरीरभेदेनाप्युपपत्तेः । अद्वैतस्य च नातिदवीयानेष पन्था इत्यलमलीकविकत्थनेन । तस्माद् बुद्ध्यादिवत्स्वसंवेद्या सविशेषाणामेव वर्णाना ग्रहणान्नानात्वम् । यच्चैतत्स्याद् गगनादावकारोपश्लेषकृत एव भेदप्रत्ययो न स्वरूपभेद इति । तदयुक्तम् । अकारस्यापि भवन्मते भेदाभावात् । अविद्यमाने च तदुपश्लेषे दिग्गजो दिग्गज इति भेदेन प्रतिभासो भवत्येव । तथा च समदः सम्मदः पटः पट्टः आसनम् आसन्न मलः मल्लः अविक' अविक्कः पतिः पत्तिः पतन पत्तनमित्यादावपि वर्णभेदप्रतीतिः । अर्थप्रतीतिभेदो ऽपि च दिगजदिग्गजादौ शब्दान्तरनिमित्तको भवितुमर्हति न द्विरुच्चारणकृतः । यन्याधिक्यादर्थाधिक्य नोच्चारणभेदात् । शतकृत्वो ऽपि प्रयुक्ते गोशब्दे सास्नादिमदर्थव्यतिरिक्तवाच्यसप्रत्ययाभावात् । तथा च दिग्गज इति द्विगकारको निर्देश इत्याचक्षते शब्दविदो न द्विर्गकार उच्चारित इति । ननु गौर्गुहागिरिगेहादावभेदे ऽपि गकारप्रत्ययानुवृत्तेरेक एवाय गकारः । मैव वोचः । यद यद हि भेदप्रत्ययो ऽस्माभिरुपदर्शितः । विना ऽपि च अनुपश्लेष दिग्गजादौ भेदप्रत्ययो दर्शित. । न च वयमभेदप्रत्ययमपह्नुमहे किं तु भेदप्रत्ययस्याप्यबाधितस्य भावादनन्यथासिद्धत्वाच्च गवादिवत्सामान्यविशेषरूपतां ब्रूमः । व्यञ्जकभेदनिबन्धनत्व तु यत्नवादावपि वक्तु शक्यमित्युक्तमेव । अपि च

शाबलेयादिभेदप्रत्ययस्यापि व्यञ्जकभेदनिबन्धनत्वादेक एवासौ स्यात् । ननु तत्र को व्यञ्जको यद्भेदकृतः पिण्डभेदप्रत्यय इष्यते । आह च* ।

न पिण्डव्यतिरेकेण व्यञ्जको ऽत्र ध्वनिर्यथा ।
पिण्डव्यङ्ग्यैव गोत्वादिजातिर्नित्यं प्रतीयते इति ॥

तदयुक्तम् । गोत्वजातेर्गत्ववदिदानीं विवादास्पदीभूतत्वात् पिण्डभेदप्रत्ययस्य चक्षुर्व्यापारभेदादप्युपपत्तेः । ननु सकृदपि व्यापृतलोचनस्य परस्परविभक्तपिण्डप्रतिभासो भवति । मैवम् । तदानीं गोमात्रप्रतीतिरेव शाबलेय एष बाहुलेय इति तु विशेषग्रहणे चक्षुर्व्यापारभेदो ऽपरिहार्यः । यदि चाद्यगोपिण्डभेदे प्रथमाक्षसन्निपातजा बुद्धिः सुभगतां गता गकारभेदे तर्हि किंकृतमस्या दौर्भाग्यम् । तत्रापि प्रथमश्रोत्रव्यापारवेलायामनवगतव्यञ्जकविभागस्यापि गगनगङ्गादौ गकारभेदः प्रतिभासत एवेत्यलं प्रसङ्गेन । तदयं वस्तुसंक्षेपः । उपेक्ष्यतां वा सर्वत्र सामान्यविशेषव्यवहारः इष्यतां वा गोत्वादिवद्गकारभेदवृत्ति गत्वसामान्यम् । अत्वमपि गत्ववदप्रत्याख्येयम् इतरेतरविलक्षणानामकाराणां ह्रस्वदीर्घप्लुतादिभेदेन प्रतिभासात् । यः पुनरकारे ऽप्यकारप्रत्यभिज्ञानं ब्रूयात्तस्यैकारौकारप्रतीतिष्वप्यकारस्यैव ग्रहणप्रसक्तिरत्वाविशेषात् । अथ तदविशेषे ऽपि अवर्णादिवर्णस्य भेद इष्यते स तर्ह्यकारस्य न निह्नोतव्यः । एवं च सत्यरण्यारण्यशब्दाभ्यां भिन्नार्थप्रतीतिरुपपत्स्यते । उदात्तानुदात्तस्वरितसंवृतविवृतादिभेदो ऽपि शब्दविदां प्रत्यक्ष एव गीतज्ञानामिव स्वरग्रामभाषाविभागः । तस्मादष्टादशभेदमकारमाचक्षते । अत्वं च तत्सामान्यमवर्णकुलशब्देन व्यवहरन्तीति प्रतिपद्यन्ते लोका न मरुद्भ्यः । अथ मरुतामपि तथा व्युत्पत्तेरर्थप्रतीतिहेतुत्वं तर्हि व्युत्पत्तिरेव प्रमाणं स्यात् न शब्दः । व्युत्पत्तेरव्यभिचारात् शब्दस्य च व्यभिचारादित्यास्तामेतत् ।

तस्माद्गत्वादिसामान्यैरर्थसंप्रत्ययात्मनः ।
कार्यस्य परिनिष्पत्तेर्न वर्णव्यक्तिनित्यता ॥

अपर आह । तिष्ठतु तावद्दूरत एव गत्वाद्यपरसामान्यं महासामान्यमपि शब्दत्वं वर्णेषु नोपपद्यते ।

* श्लोकवार्तिके स्फोटग्रन्थे श्लो· ३६ ।

व्यक्त्यन्तरानुसंधानं यच्चैकव्यक्तिदर्शने।
तच्चैकरूपसामान्यमिष्यते तत्कृतं च तत्॥
गकारश्रुतिवेलायां न घकारावमर्शनम्।
बाहुलेयपरामर्शः शाबलेयग्रहे यथा॥
शब्दः शब्दोऽयमित्येवं प्रतीतिस्त्वप्रयोजिका।
एषा हि श्रोत्रगम्यत्वमुपाधिमनुरुध्यते॥

तदेतन्निरनुसंधानस्याभिधानम्। अनुसंधानप्रत्ययस्य सामान्यसिद्ध्यप्रयोजकत्वात्। अनुसंधानं हि सारूप्याद्विजातीयेष्वपि भवति गवयग्रहणसमये गोपिण्डानुसंधानवत्। तस्मादबाधितैकरूपप्रत्ययप्रतिष्ठ एव सामान्यव्यवहारः।

समानबुद्धिग्राह्ये अपि सामान्ये ऽवस्थिते क्व चित्।
भवत्यन्यानुसंधानं क्व चिद्वा न भवत्यपि॥
तदस्ति खण्डमुण्डादौ पिण्डसारूप्यकारितम्।
गकारादिषु वर्णेषु तदभावात् नास्ति तत्॥

न तु सामान्याभावात्। न च सारूप्यमेव सामान्यं साङ्ख्यवदभिधातुं युक्तं विजातीयेष्वपि गोगवयादिषु तस्य दृष्टत्वात्। यदि च शब्दः शब्द इत्यनुवृत्तबुद्धेः श्रोत्रगम्यत्वोपाधिकृतत्वमुच्यते तर्हि गवादावप्येकबुद्धेर्वाहदोहाद्येककार्यक्रियाकारित्वनिबन्धनत्वाद्गोत्वादिजातिनिह्नवो बौद्धवन्मन्तव्यः। न चैतदेवम्। तद्गोत्ववच्छब्दत्वमपि न प्रत्याख्येयम्। एतेन ब्राह्मणत्वादिसामान्यमपि समर्थितं वेदितव्यम् उपदेशसहायप्रत्यक्षगम्यत्वात्। न चोपदेशापेक्षणादप्रत्यक्षत्वं तस्य भवितुमर्हति गोत्वादिप्रत्ययस्यापि सबन्धग्रहणकाले तदपेक्षत्वदर्शनात्। उक्तं च न हि यन्निरपेक्षमारुह्य गृह्यते तदप्रत्यक्षमिति। न चौपाधिकः पैठीनसिपैप्पलादिप्रभृतिषु ब्राह्मणप्रत्ययः उपाधेरग्रहणात्। औपाधिकत्वस्य गोत्वादावपि वक्तुं शक्यत्वात्। अपि चोपदेशनिरपेक्षमपि चक्षुः क्षत्रियादिविलक्षणां सौम्याकृतिं ब्राह्मणजातिमवगच्छति इत्येके। तदलमनया कथया प्रकृतमुच्यते। गत्वादिभिर्जातिभिरेकार्थप्रत्ययोपपत्तेर्यदुक्तं दर्शनस्य परार्थत्वादिति एतदयुक्तम्। एतेन सर्वत्र

यौगपद्यादित्येतदपि प्रत्युक्तम् । संबन्धनियमस्य गत्वादिभ्य एव सिद्धेः । यदपि संख्याभावात्कृत्वसुच्प्रयोगदर्शनमुदपादि तदपि व्यभिचारि ।

कृतं कान्तस्य तन्वङ्ग्या त्रिरपाङ्गविलोकनम् ।
चतुरालिङ्गनं गाढमष्टकृत्वश्च चुम्बनमिति ॥

तद्भेदे ऽपि दर्शनात् । अथ तत्र स्त्रीपुंसयोर्भेदे चुम्बनादिक्रियामात्रभेद एवेत्युच्यते तथा ऽप्यपूर्वेषु ब्राह्मणेषु भुक्तवत्सु पञ्चकृत्वो ब्राह्मणा भुक्तवन्त इति व्यवहारो दृश्यते ।

कविना सदनुप्रासे निबद्धे ऽक्षरडम्बरे ।
गकारा बहवो दृष्टा इति व्यवहरन्ति हि ॥
यदपि प्रत्यभिज्ञानं तदुद्धारकमुदाहृतम् ।
तस्यापि सिद्धे प्रामाण्ये जात्यालम्बनता भवेत् ॥
नृत्ताभिनयचेष्टादिप्रत्यभिज्ञानतो वयम् ।
विशेषं प्रत्यभिज्ञाने न पश्यामो मनागपि ॥
शब्दस्य प्रत्यभिज्ञानवेलायामेव दृश्यते ।
शब्दरूपस्य विध्वंस इति तन्नित्यता कुतः ॥

यद्यपि च क्षणभङ्गभङ्गे प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यमस्माभिरपि समर्थयिष्यते तथा ऽपि स्तम्भादिप्रत्यभिज्ञायाः शब्दप्रत्यभिज्ञाया एष तत्र विशेषः यदत्र ध्वस्तः शब्द इति तदैव प्रत्ययो जायते अत एव तिरोहिते ऽपि भावादियमप्रमाणं प्रत्यभिज्ञेत्याहुः ।

यद्यपि ध्रियते ऽस्माकं शब्दो द्वित्रानपि क्षणान् ।
प्रत्यभिज्ञा तु कालेन तावता नावकल्पते ॥

तथा हि शब्द उत्पद्यते तावत्ततः स्वविषयं ज्ञानं जनयति अजनकस्य प्रतिभासायोगात् ततस्तेन ज्ञानेन शब्दो गृह्यते ततः संस्कारबोधः ततः पूर्वज्ञातशब्दस्मरणं ततस्तत्सचिवं श्रोत्रं मनो वा शब्दप्रत्यभिज्ञानं जनयिष्यति तथा शब्दो ध्वंस्यते इतीयत्कालो ऽस्य दीर्घमायुः । प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यादेव तावदायुरस्य कल्प्यते इति चेत्सत्यं कल्प्येत यदि विनाशप्रत्ययस्तदैव न स्यात् । अपि च गोशब्दो ऽयमश्वशब्दो ऽयमिति तदभिधानविशेषोल्लेखात् ।

नानानुस्मरणं तस्य तदैवावश्यमापतेत् ।
विज्ञानयौगपद्याच्च कालो दीर्घतरो भवेत् ॥
यदप्युदितमुद्दाममेघश्यामासु रात्रिषु ।
साम्यं सौदामिनीधामजन्यया प्रत्यभिज्ञया ॥
तदसत्कालदैर्घ्येण तदवस्थितिसम्भवात् ।
विद्युद्दृष्टे च वृत्तादौ नाशसंवित्त्यसम्भवात् ॥

प्रत्यभिज्ञा नाम स्मर्यमाणानुभूयमानसामानाधिकरण्यग्राहिणी संस्कारसचिवेन्द्रियजन्या प्रतीतिरिति केचित् । अन्ये मन्यन्ते स्मर्यमाणपूर्वज्ञानविशेषितार्थग्राहित्वात्प्रत्यभिज्ञायास्तद्विशेषणस्य चार्थस्य बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वानुपपत्तेः स्तम्भादावपि मानसी प्रत्यभिज्ञेति ।

निर्बन्धस्त्विह नास्माकं सा यथा ऽस्तु तथा ऽस्तु वा ।
शब्दे विनाशज्ञानात् तु न सा नित्यत्वसाधिका ॥
बाध्यबाधकभावे तु नियमो ननु किंकृतः ।
शब्दस्य प्रत्यभिज्ञानविनाशप्रतिभासयोः ॥
उच्यते प्रत्यभिज्ञानमन्यथा ऽप्युपपद्यते ।
गत्वादिजातिविषयं यद्वा सादृश्यहेतुकम् ॥
न त्वभिव्यञ्जकध्वंसान्नाशधीरपि सेत्स्यति ।
तदसावपि बाध्या ऽस्तु यद्वा भवतु संशयः ॥
नैवं विनाशिताबुद्धिर्भेदबुद्ध्युपबृंहिता ।
सा चेयं चान्यथासिद्धेः इति वक्तुमसाम्प्रतम् ॥
प्रत्यभिज्ञा च सापेक्षा निरपेक्षा त्वभावधीः ।
तेनैवमादौ विषये प्रत्यभिज्ञैव बाध्यते ॥

शब्दाभावस्य ग्रहणात्प्रत्यभिज्ञायाश्च पूर्वानुसन्धानादिसव्यपेक्षत्वात् । अपि च प्रत्यभिज्ञा व्यभिचरति कर्मादिषु गृह्यते तेनास्यां शब्दे ऽप्यभावप्रत्ययोपहतवपुषि कः समाश्वासः । न चेदं प्रत्यक्षे ऽप्यनैकान्तिकत्वोद्भावनम् अपि तु विनाशप्रत्ययप्रतिहतप्रभावा प्रत्यभिज्ञा नित्यत्वं कर्मादिष्विव शब्देपि न साधयितुं प्रभवति इति दृष्टान्तस्य को ऽवसरः । सत्यम् याज्ञिकास्तु भवादृशाः स्वयमनवबुध्यमाना एवं बुद्ध्यन्ते । यत्तु प्रवृद्धुरभसतया बुद्धिकर्मादावपि नित्यत्वसमर्थनं तदत्यन्तमलौकिकमित्युक्तम् ।

किं नाम शब्दनित्यत्वसमर्थनतृपातुरः ।
जङ्गमं स्थावरं चैव सकलं पातुमिच्छसि ॥

तस्मादलमतिरभसप्रवृत्ताभिराभिर्बुद्धिकर्मादिनित्यत्वसमर्थनकथाभिः । यत्पुनरभिव्यक्तिपक्षे शब्दस्य ग्रहणे नियमाभावमाशङ्क्य श्रोत्रसंस्कारेण विषयसंस्कारेणोभयसंस्कारेण वा नियतं ग्रहणमुपवर्णितं तद्वञ्चनामात्रम् । समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वादर्शनात् । ये पुनरत्र गन्धा उदाहृताः ते समानेन्द्रियग्राह्या भवन्ति न समानदेशाः ।

एकभूम्याश्रितत्वेन तुल्यदेशत्वकल्पने ।
भवेत्समानदेशत्वं हिमवद्विन्ध्ययोरपि ॥
एकत्वे ऽपि भुवो भान्ति पदार्थाः पार्थिवाः पृथक् ।
व्यज्यन्ते तदधिष्ठाना गन्धास्तैस्तैर्निबन्धनैः ॥
भवन्त्वनाश्रिताः शब्दा यदि वा ऽऽकाशसंश्रिताः ।
सर्वथा भिन्नदेशत्वमेषां वक्तुं न शक्यते ॥

ननु यथैकत्वे ऽपि नभसः तद्भागकल्पनया प्रतिपुरुषं श्रोत्रेन्द्रियभेदः एवं तद्भागकल्पनयैव शब्दानामपि असमानदेशत्वान्नियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यता भविष्यति । नैवमुपपद्यते यत्रैव वक्तृमुखाकाशदेशे श्रोतृश्रोत्राकाशदेशे वा गोशब्द उपलब्धः तत्रैवाश्वशब्द इदानीमुपलभ्यते न पुनरतिमुक्तकुसुमे य उपलब्धो गन्धः स बन्धूके मधूके वा कदा चिदुपलभ्यते इति ।

तस्मात्समानदेशत्वान्न व्यक्तौ नियमो भवेत् ।
उत्पत्तौ तु व्यवस्थायां तद्भेद उपपद्यते ॥
नादैः संस्क्रियतां शब्दः श्रोत्रं वा द्वयमेव वा ।
सर्वथा नियमो नास्ति व्यञ्जकेष्विति निश्चयः ॥
व्यवस्था व्यञ्जकानां चेदुच्यते ऽदृष्टकारिता ।
उत्पत्तौ दृश्यमानायां दृष्टमप्यविरोधकम् ॥

न च स्तिमितमारुतापनयनव्यतिरिक्तः कश्चन श्रोत्रसंस्कारो विद्यते । तत्र चातिप्रसङ्ग उक्त एवातिरिक्तसंस्कारकल्पनायां त्वदृष्टकल्पना । स्थिरे च शब्दसंस्कारग्रहणमिति पुनरनभिव्यक्तस्यापि गोशब्दस्य श्रवणं स्यात् ।

तद्ग्रहणहेतोः संस्कारस्य स्थिरत्वात् । तत्क्षणिकत्वे तु शब्दक्षणिकतैव साध्वी प्रतीयमानत्वात् । यत्तु भर्तृमिश्रस्तमेव संस्कारं श्रोत्रेन्द्रियमभ्युपैति तदिदमपूर्वकं किमपि पाण्डित्यम् । इन्द्रियस्य हि संस्कार्यस्य कल्पनमनुपपन्नम् । अनवस्थत्वे तु शब्यदेव शब्दकोलाहलप्रसङ्ग इति यत्किं चिदेतत् । भट्टेनैव सोपहासमेव दूषितः पक्ष इति किमत्र विमर्दनेन । यदपि भट्ट आह* ।

यदि त्ववश्यं वक्तव्यस्तार्किकोक्तिविपर्ययः ।
ततो वेदानुसारेण कार्या दिक्श्रोत्रतामतिरिति ॥

तदप्यसांप्रतम् ।

दिशां कार्यान्तरावेदादागमान्यपरत्वतः ।
आहोपुरुषिकामात्रं दिग्द्रव्यश्रोत्रकल्पनम् ॥

इन्द्रियाणां भौतिकत्वस्य साधयिष्यमाणत्वाद्विभुत्वामूर्तत्वान्नेन्द्रियप्रकृतित्वं व्यापकत्वाविशेषे वा कालात्मनोरपि तथाभावप्रसङ्गः । तयोरन्यत्र व्यापारकत्वान्नेन्द्रियप्रकृतित्वमिति चेद् दिग्द्रव्ये ऽपि तुल्यमेतत् । आगमस्त्वन्यपर एव । यथा हि सूर्यं चक्षुर्गमयताद् दिशः श्रोत्रमिति पठ्यते एवमन्तरिक्षमसूनिति च पठ्यते एव । न चासवो ऽन्तरिक्षप्रकृतिकाः पवनात्मकत्वात् । तस्मात्कृतं द्विधा आकाशदेश एव कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नः शब्दनिमित्तोपभोगप्रापकधर्माधर्मोपनिबद्धः श्रोत्रमित्युक्तम् । ननु धर्माधर्मकृतश्रोत्रनियमवदभिव्यक्तिनियमो ऽपि शब्दस्य तत्कृत एव भविष्यति किमिति तदनियमो नित्यत्वपक्षे चोद्यते इति । नैतद्युक्तम् । चक्षुरादीन्द्रियाणां वैकल्यमदृष्टनिबन्धनमन्धकारप्रभृतिषु दृश्यते न पुनः पदार्थस्थितिरदृष्टवशाद्विपरिवर्तते । व्यञ्जकधर्मातिक्रमे हि हिममपि शैत्यं स्वधर्ममतिक्रामेत् । व्यञ्जकेषु नियमो न दृष्ट इत्युक्तम् । दृष्टे च वर्णभेदे नियतोपलब्धिहेतौ संभवति सति किमयमदृष्टमस्तके भार आरोप्यते । कथं चाभिव्यक्तिपक्षे तीव्रमन्दविभागः । तीव्रतादयो हि वर्णधर्मा वा स्युः ध्वनिधर्मा वा वर्णधर्मत्वे तीव्रगकारादन्यत्वं मन्दस्येत्यस्मन्मतानुप्रवेशः ।

ध्वनिधर्मत्वपक्षे तु श्रोत्रेण ग्रहणं कथम् ।
न हि वायुगतो वेगः श्रवणेनोपलभ्यते ॥

---

* श्लोकवार्तिके शब्दाधिकरणे श्लो॰ १५१ ।

यत्तु व्यक्तिधर्माः कृशत्वस्थूलत्वादयो जातावुपलभ्यन्त इति दर्शितं तत्कामुपपद्येतापि जातेर्व्यक्तेस्तद्धर्माणां च समानेन्द्रियग्राह्यत्वात् ।

इह तु स्पर्शनग्राह्यः पवनो ऽतीन्द्रियो ऽथ वा ।
तद्धर्माः श्रावणे शब्दे गृह्यन्त इति विस्मयः ॥

यत्तु बुद्धिरेव तीव्रमन्दतेति तदतीव सुभाषितम् । असति विषयभेदे बुद्धिभेदानुपपत्तेः ।

किं च नित्यपरोक्षा ते बुद्धिरेवं च नादवत् ।
तद्वशान्न तीव्रादितद्धर्मग्रहसम्भवः ॥
अहो तीव्रादयस्तीव्रे प्रपाते पतिता अमी ।
यो गृह्यते न तद्धर्मा यद्धर्माः स न गृह्यते ॥
यच्चाभिभववृत्तान्तास्त्यज्यन्ते महतामभी ।
अनित्ये चाभिभूते ऽपि शब्दो न श्रूयते कथम् ॥
दीपे ऽभिभूते रविणा न हि रूपं न गृह्यते ।
नियतव्यञ्जकत्वं तु प्रतिचित्रमदर्शनात् ॥
यत्तु शङ्खादिशब्दानां श्रोत्रग्राह्यत्वसिद्धये ।
शब्दस्य तत्र तद्ग्राह्यमित्यवादि तदप्यसत् ॥
सत्यं वदत दृष्टं वा श्रुतं वा क्व चिदीदृशम् ।
आश्रयस्य परोक्षत्वे तत्सामान्योपलम्भनम् ॥
शब्दो न ते ऽस्त्यवर्णात्मा न शङ्खो वर्णसम्भवः ।
न नादे ऽस्ति शब्दत्वमिति तद्गृह्यत कथम् ॥

यत्पुनरिदमभ्यधायि व्यञ्जककार्यपक्षयोः क्व शब्दपक्षे गुर्वी कल्पना भवति क्व वा लघ्वीति तदपि मीमांसकाचार्यविचारमात्रत्वादप्रयोजकम् ।

यदि मीमांसकेनैव साधिता नित्यशब्दता ।
स्वबुद्ध्या कल्पना साध्वी मद्बुद्ध्या तु विपर्यये ॥

कोष्ठ्येन च बहिः प्रसरता समीरणेन सर्वतः स्तिमितमहत्तरव-
स्य क्रियते इत्येवमेव तावद्यौक्तिकं कल्पितम् । अनेकप्रयत्नजन्यवायोरिति-

यगमनमणुमनसोश्चाद्यं कर्मेत्यदृष्टकारितानीति* महतां तिर्यग्गमनस्वभावत्वादूर्ध्वमधश्च शब्दश्रवणं न भवेत् ।

यावन्न वेगिना ऽन्येन प्रेरितो मातरिश्वना ।
तावन्नैसर्गिको वायुर्न तिर्यग्गतिमुज्झति ॥
अधोमुखप्रयुक्तो ऽपि शब्द ऊर्ध्वे प्रतीयते ।
उत्तानवदनोक्तो ऽपि नाधो न श्रूयते च सः ॥
कदम्बगोलकाकारशब्दारम्भो हि सम्भवेत् ।
न पुनर्दृश्यते लोके तादृशी मरुतां गतिः ॥
आकण्ठानद्धनीरन्ध्रचर्मावृतमुखोदितः ।
शब्दो यः श्रूयते तत्र न कोष्ठ्यानिलसर्पणम् ॥

कुड्यादिप्रतिबन्धेन वायोरप्रसरणं भवद्भिरपि कथितमेव निर्विवरचर्मपुटोपरुद्धो ऽप्यसौ न प्रसरेत् । अपि च सर्वतोनिरुद्धनवद्वारस्यापि जठरे गुरगुराशब्दो मन्दाग्नेः श्रूयते अत कुतो व्यञ्जकानां कोष्ठ्यपवनानां निस्सृतिः । रोमकूपनिस्सृतानामपि सूक्ष्मतया स्तिमितबाह्यवाय्वपसरणसामर्थ्याभावः । किं च मनागपि बहिर्वायौ वाति न शब्दश्रवणं स्यादिति दुर्बलो ऽपि बाह्यः पवनः प्रबलादपि कोष्ठ्यवायोर्बलीयान्भवतीति कथं तेनापसार्येत । अन्ये एव सूक्ष्मा वायवः शब्दावरणकारिणो न पुनरेते परिदृश्यमानाः श्यामाः श्यामाकलतालास्योपदेशिनो मातरिश्वान इति चेन्न । विशेषे प्रमाणाभावात् यं च सूक्ष्मा अपि वायवः तिरोदधति तं सुतरां बलीयांसो ऽपि विवृणुयुरिति यत्किं चिदेतत् । तस्मात्सजातीयशब्दसन्तानारम्भपक्ष एव युक्त्यनुगुणः । तथा हि सजातीयगुणारम्भिणो गुणास्तावद्दृश्यन्ते यथ रूपादयः । अमूर्तो ऽपि च बुद्धिर्बुद्ध्यन्तरमारभमाणा दृश्यते देशान्तरे ऽपि सेव कार्यमारभते पथि गच्छतो देवदत्तादेरेकस्मादात्मप्रदेशात्प्रदेशान्तरे बुद्ध्युत्पाददर्शनात् । कार्यारम्भविरतिरपि भवति अदृष्टाधीनससर्गाणां सहकारिणामनवस्थानात् ।

तीव्रेणापि शनैरेवमतीव्रारम्भसम्भवः ।
सीदत्सचिवसामर्थ्यसापेक्षवीर्यवृत्तिना ॥

---

* वैशेषिकसूत्रम् अ० ५ आ० २ सू० १४ ।

सन्तानकल्पना सन्तानकल्पनायां च समानजात्यारम्भकत्वात्कर्मव्यवच्छेदे सति गुणत्वसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वमेव । उच्यते । नोभयथाप्येष दोषः श्रोत्रग्राह्यत्वादेव शब्दस्याकाशाश्रितत्वं कल्प्यते समानजातीयारम्भकत्वं च गुणत्वात् । आकाशैकदेशो हि श्रोत्रमिति प्रसाधितमेतत् । प्राप्यकारित्वं चेन्द्रियाणां वक्ष्यते । न चाकाशानाश्रितत्वे शब्दस्य श्रोत्रेण प्राप्तिर्भवति न चाप्राप्तस्य ग्रहणमिति तदाश्रितत्वं कल्प्यते । एवं समानजातीयारम्भकत्वमपि तत्र तत्र श्रावणत्वाद् दूरवर्तिनः शब्दस्य श्रवणे सति कल्प्यते न तु गुणत्वादिति नेतरेतराश्रयम् । कार्यत्वादाकाशाश्रितत्वं कल्प्यते इत्येके । ननु कार्यत्वादप्याकाशाश्रितत्वकल्पनायां तदवस्थमेवेतरेतराश्रयं कार्यत्वादाकाशाश्रितमाकाशाश्रितत्वे सति नियतग्रहणपूर्वं पूर्वरीत्या कार्यत्वमिति । नैतदेवम् । भेदविनाशप्रतिभासाभ्यामेव कार्यत्वसिद्धेः । किमर्थस्तर्हि नियतग्रहणसमर्थनायायमियान्प्रयासः क्रियते । नियतग्रहणमपि कार्यपक्षानुगुणमिति दर्शयितुं न पुनरेवैष कार्यत्वे युक्तिरित्यलं सूक्ष्मेक्षिकया । अपर आह परिस्पन्दविलक्षणस्य प्रत्यक्षत्वादकर्मत्वं शब्दस्य साध्यते न समानजात्यारम्भकत्वादितीतरेतराश्रयस्पर्शो ऽपि नास्तीति । तस्मात्सर्वदा परिशेषानुमानाच्छब्दस्य गुणत्वसिद्धिः । कथं तर्ह्यस्य महत्त्वादियोगो निर्गुणा गुणा इति काणादाः । अस्ति हि प्रतीतिर्महान् शब्द इति । समानजातीयगुणाभिप्रायं तत्कणादवचनमिति न दोषः । तस्मादाकाशगुणः शब्दः । अपि च ।

यथा ऽऽत्मगुणता होच्छाद्वेषादेरुपपत्स्यते ।
शब्दो नयेन तेनैव भविष्यति नभोगुणः ॥

ये तु समानजातीयशब्दारम्भकत्वनिषेधहेतवः शब्दत्वादित्यादयः परैरुपन्यस्ताः तेषामप्रयोजकत्वान्न साधनत्वम् ।

इत्थं सन्तानवृत्त्या च शब्दग्रहणसम्भवे ।
कल्पना ऽल्पतरा ऽस्माकं न शब्दव्यक्तिवादिनाम् ॥
शाक्यकापिलनिर्ग्रन्थप्रथितप्रक्रियास्वपि ।
यत्तु दूषणमाख्यातमस्माकं प्रियमेव तत् ॥

तस्मात्कार्यपक्षे नियतग्रहणोपपत्तेः अभिव्यक्तिपक्षे च तदभावात्कार्य एव शब्द इति स्थितम् । तदिदमुक्तं सूत्रकृता ।

आदिमत्त्वादैन्द्रियकत्वात्कृतकवदुपचाराच्चा-
नित्यः शब्द इति* ॥

आदिमत्त्वादिति संयोगविभागादीनां शब्दे कारकत्वं न व्यञ्जकत्वमिति दर्शितम् । अतश्च न प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनैकान्तिकम् । ऐन्द्रियकत्वादिति । कार्यपक्षे एव शब्दस्य नियतं ग्रहणमित्युक्तम् । प्रतिपुरुषं प्रत्युच्चारणं च शब्दभेदस्यैन्द्रियकत्वादिति वा हेत्वर्थः । तेन प्रत्यभिज्ञादुराशा श्रोत्रियाणामपाकृता भवति । कृतकवदुपचारादिति तीव्रमन्दविभागाभिभवादिव्यवहारदर्शनात्सुखदुःखादिवदनित्यः शब्द इति दर्शितम् । तथा प्रागूर्ध्वमुच्चारणादनुपलब्धेः आवरणानुपलब्धेश्चे†त्यनेन सूत्रेण शब्दाभावकृतमेव तदग्रहणमिति । न हि स्तिमिता वायवः शब्दमावरीतुमर्हन्ति मूर्तं हि मूर्तेन व्यवधीयते नामूर्तमाकाशादिवत् । न च प्रकृत्यैवाकाशादिवदतीन्द्रियः शब्दः । तस्मात्क्षणिकप्रतीतेस्तत्कालमेव शब्दस्यावस्थानमित्यवस्थानहेतोरपि नान्यथासिद्धत्वम् । वार्त्तिककृता‡ शब्दानित्यत्वे साधनमभिहितम् अनित्यः शब्दो जातिमत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वाद् घटवदिति । यत्त्वत्र जातीनामपि जातिमत्त्वादनैकान्तिकत्वमुद्भावितम् एकार्थसमवायेन जातिर्जातिमती यत इति तदत्यन्तमनुपपन्नम् । निःसामान्यानि सामान्यादीनीति सुप्रसिद्धत्वात् । न हि घटे घटत्वपार्थिवत्वे स्त इति घटत्वसामान्येऽपि पार्थिवत्वसामान्यमस्तीति शक्यते वक्तुम् । अतो निरवद्य एवायं हेतुः । तेन यदुच्यते ।

जातिमत्त्वैन्द्रियत्वादिवस्तुसद्भावबन्धनम् ।
शब्दानित्यत्वसिद्ध्यर्थं को वदेद्यो न तार्किक इति ॥

तदविदिततार्किकपरिस्पन्दस्य व्याहृतम् । इह त्वप्रयोजका हेतवो भवन्ति ।

ह्यस्तनोच्चारितस्तस्माद्गोशब्दोऽद्यापि वर्तते ।
गोशब्दज्ञानगम्यत्वाद्यथोक्तोऽद्येव गौरिति ॥
विज्ञानग्राह्यता नाम वस्तुस्वाभाव्यबन्धना ।
नित्यत्वे कृतकत्वे वा न खल्वेषा प्रयोजिका ॥

---

* गौतमसूत्रम् । अ २ आ० २ सू १४ । † गौतमसूत्रम् । अ २ आ २ सू १९ ।
‡ श्रीउद्योतकरे न्यायवार्त्तिके अ २ आ २ सू १४ ।

अप्रयोजकता चेयंप्रायाणां चेयमुच्यते ।
स्वयं चैते प्रयुज्यन्ते हेतुत्वेनेति किं त्विदम् ॥
एवं नित्यत्वे दुर्बलो युक्तिमार्गः
तस्मान्मन्तव्यः कार्य एवेति शब्दः ।
वाचोयुक्तित्वे वैदिको यो ऽनुवादः
न्याये प्रयुक्ते किंफलस्तत्प्रयोगः ॥

क्षणिभङ्गिभावस्याभावादपि शब्दस्य क्षणिकतां न वक्तुमलम् । स्थूलविनाशभावादिति यदुक्तं तदपि नूतनम् ।

सूक्ष्मविनाशापेक्षी नाशः स्थूलस्थिरस्य कुम्भादेः ।
प्रकृतितरलस्य नाशः शब्दस्य स एव हि स्थूलः ॥

सत्त्वादपि क्षणिकतां कथयेत्पुरो वा शब्दस्तदैव कथमक्षणिको ऽभिधेयः ।
युक्त्यन्तरादपि तदेव हि तर्हि चिन्त्यं किं प्रौढिवादबहुमानपरिग्रहेण ॥

अलमतिविततोक्त्या त्यज्यतां नित्यवादः
कृतक इति नयज्ञैर्गृह्यतामेष शब्दः ।
सति च कृतकभावे तस्य कर्ता पुराणः
रुधिरविरलशक्तिर्युक्त एवेन्दुमौलिः ॥

इति तृतीयमाह्निकम् ।

एवं कृतकत्वे वर्णानां साधिते सति वर्णात्मनः पदात्प्रभृति सर्वत्र पुरुषस्य स्वातन्त्र्यं सिद्धं भवति ।

पदनित्यत्वपक्षे ऽपि वाक्ये तद्रचनात्मके ।
कर्तृत्वसम्भवात्पुंसो वेदः कथमकृत्रिमः ॥

तथा च वैदिक्यो रचनाः कर्तृपूर्विकाः रचनात्वाल्लौकिकरचनावत् । एष च पञ्चलक्षणो हेतुः प्रयोजकश्चेति गमक एव न हेत्वाभासः । न तावदयमसिद्धो हेतुः शन्नो देवीरभिष्टये इत्यादिषु वेदवाक्यसन्दर्भेषु पदरचनायाः स्वरक्रमादिविशेषवत्याः प्रत्यक्षत्वेन पक्षे हेतोः वर्तमानत्वात् । नापि विरुद्धः कर्तृत्ववति सपक्षे कुमारसम्भवादौ रचनात्वस्य विद्यमानत्वात् । नाप्यनैकान्तिकः कर्तृरहितेषु गगनादिषु गगनकुसुमादिषु वा रचनाया अदृष्टत्वात् । नापि कालात्ययापदिष्टः । प्रत्यक्षेणागमेन वा वेदे वक्तृभाव-

निश्चयानुत्पादात् । नापि सप्रतिपक्षः प्रकरणचिन्ताहेतोः स्थाणुपुरुषविशेषानुपलब्धेरिव हेतुत्वेनानभिधानात् । नापि परमाणुवनित्यतायामिव मूर्तत्वमप्रयोजकमिदं साधनं रचनाविशेषाणां कर्तृव्यापारसाध्यत्वावधारणात् । यथा धूमस्य ज्वलनाधीन आत्मलाभो ज्ञप्तिस्तु धूमादग्नेः तथेह कर्त्रधीना रचनानामभिनिर्वृत्तिः प्रतीतिस्तु ताभ्यः कर्तुरिति । तस्मात्प्रयोजक एवायं हेतुः । ननु सत्प्रतिपक्षत्वे विवदन्ते च तथा च मीमांसकैः प्रतिहेतुरिह गीयते ।

वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।
वेदाध्ययनवाच्यत्वादधुना ऽध्ययनं यथा इति ॥

नैतद्युक्तम् । एवंप्रायाणां प्रयोगाणामप्रयोजकत्वात् । न हि तच्छब्दवाच्यत्वकृतमनादित्वमुपपद्यते । अनैकान्तिकश्चायं हेतुर्भारते ऽप्येवमभिधातुं शक्यत्वात् । भारताध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकं भारताध्ययनवाच्यत्वादिदानींतनभारताध्ययनवदिति । ननु भारते कर्तृस्मृतिरविगीता विद्यते यद्येवं वेदे ऽपि प्रजापतिः कर्ता स्मर्यते एव । अथ वैदिकमन्त्रार्थवादमूलेयं प्रजापतिस्मृतिः प्रजापतिना चत्वारो वेदा असृज्यन्त चत्वारो वर्णाश्चत्वार आश्रमा इति तत्र पाठादिति । उच्यते । हन्त तर्हि भारते ऽपि तत्र वचनमूलैव पाराशर्यस्मृतिरिति शक्यते वक्तुम् ।

यथा प्रजापतिर्वेदे तत्र तत्र प्रशस्यते ।
भारते ऽपि तथा व्यासस्तत्र तत्र प्रशस्यते ॥
अथ प्रणेता वेदस्य न दृष्टः केन चित्क्व चित् ।
द्वैपायनो ऽपि किं दृष्टो भवत्पितृपितामहैः ॥
सर्वेषामविगीता चेत् स्मृतिः सत्यवतीसुते ।
प्रजापतिरपि स्रष्टा लोके सर्वत्र गीयते ॥

आह । किमिति सदसद्विवेकविकलशाकटिकादिप्रवादविप्रलब्धः एवं भ्राम्यसि किल स्वल्पमपि कर्म पित्रा मात्रा वोपदिश्यमानं तद्वचनप्रत्ययादनुष्ठीयते तदयमियाननेकक्लेशवित्तव्ययादिनिर्वर्त्यो वैदिकः कर्मकलाप एवमेव तदुपदेशिनमाप्तमस्मृत्वैव क्रियते इति महान्प्रमादः । एवं चोन्मत्तबकविरचितजरत्पुस्तकलिखितकाव्यवदस्मर्यमाणकर्तृकेण वेदेन व्यवहारानुपपत्तेरव-

श्यस्मरणीयस्तत्र कर्ता स्यात् । न च कदा चन वेदेषु व्यवहारविच्छेदः सम्भाव्यते येन तत्कृतं जरत्कूपारामादिष्विव तेषु कर्तृस्मरणं स्यात् । तस्मादवश्यं स्मर्यते कर्ता न च संस्मर्यते स्मर्तुं शक्यते वा । स्मृतिर्हि भवन्ती तदनुभवमूला भवति न च मूले ऽपि कर्त्रनुभवः कस्य चिज्जातः सर्गादेरभावात् । भावे वा कर्तुरशरीरत्वेन दर्शनयोग्यत्वाभावात् ।

सशरीरत्वपक्षे वा पुरुषः को ऽपि तादृशः ।
तदानीं दृश्यमानो ऽपि वेदं कुर्वन्न दृश्यते ॥
अधीयाने दृष्टे ऽस्मिंस्तदा संशेरते जनाः ।
किमेष रचयेद्वेदमुत वा ऽन्यकृतं पठेत् ॥
यत्कृतं वा पठेदेष तस्मिन्नपि हि संशयः ।
भङ्ग्या चेदमनादित्वमुन्मीलदिव दृश्यते ॥
असत्यादिप्रमाणे च कर्तृताऽनुभवं प्रति ।
स्मृतिः प्रबन्धसिद्धा ऽपि स्पृशत्यन्धपरम्पराम् ॥
योगिभिर्ग्रहणं कर्तुरित्येतदपि दुर्वचम् ।
कर्तृता हृदि दुर्बोधा कथं गृह्येत तैरपि ॥
योगिभिः सा गृहीतेति वयमेतन्न मन्महे ।
अमन्वानाश्च गच्छेम विस्रब्धास्तत्पथं कथम् ॥
वेदात्कर्त्रवबोधे तु स्पष्टमन्योन्यसंश्रयम् ।
ततो वेदप्रमाणत्वं वेदात्कर्तुश्च निश्चयः ॥

तस्मात्सैषापि पर्यालोचनारहितयथाश्रुतमन्त्रार्थवादमूला भ्रान्तिरेव न पुनः परमार्थतः कश्चित्कं चिद्वेदस्य कर्तारं स्मरति । तस्मादकृतका वेदाः । अवश्यस्मरणीयस्यापि कर्तुरस्मरणात् । न च व्यधिकरणो हेतुरस्मर्यमाणकर्तृकत्वादित्येवं साधनप्रयोगात् । अभ्युच्यते । अपि तन्नु वेदाध्ययनपूर्वकत्वं साधनमुपेक्षितं याज्ञिकैः अयमभिनवो हेतुरस्मर्यमाणकर्तृकत्वादिति प्रयुक्तः । तस्मादस्तु नाम नैनान् हेत्वन्तरोपन्यासिनो निगृह्णीमः । अस्तु तत्कथेयं प्रस्तुता अयमपि त्वस्मर्यमाणकर्तृकत्वादिति हेतुः किं स्वतन्त्रः यथाकर्तृकत्वसिद्धये प्रयोज्यते उतास्मदुपचरितरचनात्वप्रतिघातायेति । तत्र न तावदनुमानमनुमानान्तरपरिपन्थि कथयितुमुचितम् । प्रत्यक्षागमवदनुमानस्याप्यनुमानबाधकत्वानुप-

पत्तेः । न हि तुल्यबलयोरनुमानयोर्बाध्यबाधकभावस्तुल्यबलत्वादेव । अतुल्यबलत्वे तु यत्कृतमन्यतरस्य दौर्बल्यं तत एव तदप्रामाण्यसिद्धेः किमनुमानबाधया । तद्विडम्बनार्थं तदभिधानमिति चेत् तदप्ययुक्तम् । एकत्र धर्मिणि युगपदितरेतरविरोधिधर्मद्वयप्रयोजकहेतुद्वयोपनिपातायोगात् । न हि द्व्यात्मकानि वस्तूनि भवितुमर्हन्ति इत्यवश्यमन्यतरस्तत्राप्रयोजकहेतुरप्रयोजकत्वादेव तस्यागमकत्वे किं विडम्बनार्थेन । हेत्वन्तरेण प्रयुक्तेन विरुद्धाव्यभिचारीति नाम न कश्चिद्धेत्वाभास इति वक्ष्यामः । प्रकरणसमो ऽपि न यः कश्चित्सत्प्रतिपक्षो हेतुरिष्यते ऽपि तु संशयबीजभूतो ऽन्यतरविशेषानुपलम्भे भ्रान्त्या हेतुत्वेन प्रयुज्यमानस्तथोच्यते इति दर्शयिष्यामः । तस्मात्परोदीरितं हेतुं निराचिकीर्षिता वादिना तद्गतपक्षवृत्तितादिधर्मपरीक्षणे मनः खेदनीयम् । न हि प्रतिहेतुत्वान्वेषिणा वृथाऽटाट्या कर्तव्या । ननु कतरदनयोः साधनयोरप्रयोजकं रचनात्वादस्मर्यमाणकर्तृकत्वादिति च । उच्यते । रचनात्वमेव प्रयोजकं न हि पुरुषमन्तरेण क्व चिदक्षरविन्यासो दृष्टव्यः ।

भो भगवन्तः सभ्याः क्वेदं दृष्टं क्व वा श्रुतं लोके ।
यद्वाक्येषु पदानां रचना नैसर्गिकी भवति ॥
यदि स्वाभाविकी वेदे पदानां रचना भवेत् ।
पटे हि हन्त तन्तूनां कथं नैसर्गिकी न सा ॥

शन्नो देवीरभिष्टये नारायणं नमस्कृत्य अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा इति तुल्ये रचनात्वे क्व चित्कर्तृपूर्वकत्वमपरत्र तद्विपर्यय इति महान् व्यामोह एवं धूमोऽपि कश्चिदग्निमान् कश्चिदनग्निक इत्यपि स्यात् । किमिदानीं कुमारसम्भवतुल्यो ऽसौ वेदः सम्पन्नः । अहो सर्वास्तिकधुर्येण वेदप्रामाण्यं साधितं नैयायिकेन । अलमुपहासेन रचनामात्रमेव तुल्यं वेदस्य कुमारसम्भवेन नान्यत् । न चैषतोपहसितुं युक्तम् । किमस्य शब्दत्वं सामान्यं शब्दशब्दसाधारणं नास्ति सत्तासामान्यं वा सर्वसाधारणमिति ।

ननु याः कालिदासादिरचनाः कर्तृपूर्विकाः ।
ताभ्यो विलक्षणैवेयं रचना भाति वैदिकी ॥
इहाध्ययनवेलायां रूपादेव प्रतीयते ।
अकृत्रिमत्वं वेदस्य भेदेऽस्यास्तैरनन्यगैः ॥

नामाख्यातोपसर्गादिप्रयोगगतयो नयाः ।
स्तुतिनिन्दापुराकल्पपरकृत्यादिनीतयः ॥
शाखान्तरोक्तसापेक्षविधिप्रायोपवर्णनम् ।
इत्यादयो न दृश्यन्ते लौकिके सन्निबन्धने ॥
तेनाध्येतृगणाः सर्वे रूपाद्वेदमकृत्रिमम् ।
मन्यन्ते यत्र लोके तु पीत मीमांसकैः पयः ॥
वेदा न पठिता यैस्तु त्वादृशैः कुण्ठबुद्धिभिः ।
कार्यत्वं ब्रुवते तेऽस्य रचनासाम्यमोहिताः ॥

उच्यते । मीमांसका यदि पिबन्तु पयो वा पिबन्तु बुद्धिजाड्यापनयनाय ब्राह्मीघृतं वा पिबन्तु वेदस्तु पुरुषप्रणीत एव नात्र भ्रान्तिः ॥

यथा घटादिसंस्थानाद्भिन्नमप्यचलादिषु ।
संस्थानं कर्तृमत्सिद्धं वेदेऽपि रचना तथा ॥

यच्चात्र किं चिद्वक्तव्यं तत्पूर्वमेव सविस्तरमुक्तम् । अपि च यद्विलक्षणैव रचना तद्विलक्षण एव कर्ताऽनुमीयतां न पुनस्तदपलापो युक्त इत्यप्युक्तम् । याश्चैता निर्विवादसिद्धकर्तृका कालिदासादिरचनाः चमत्कारिण्यः तासामन्योन्यविसदृशं रूपमुपलभ्यत एव ।

अमृतेनेव संसिक्ताः चन्दनेनेव चर्चिताः ।
चन्द्रांशुभिरिवोद्घृष्टाः कालिदासस्य सूक्तयः ॥

प्रकटरसानुगुणविकटाक्षररचनाचमत्कारितसकलकविकुला बाणस्य वाचः । प्रतिकाव्यं च तानि तानि वैचित्र्याणि दृश्यन्त एव । नामाख्यातादिवैचित्र्यमात्रेण कर्त्रभावो वेदे रूपादेव प्रतीयत इति नूनमेष वाचोयुक्तिः । अपि च यदि रूपे समाश्वसिति भवतो मनः तदादिमदर्थाभिधानमपि अक्षस्य रूपं कस्य न परीक्षते वचः प्राणाह्वधिरकामयत कुसुरुबिन्दुः औद्दालकिः अकामयत पुरूरवा मा स्पृशा इति । प्रतिसर्गं पुनस्तेषां भावादनादित्वमिति चेत्प्रतिसर्गं तर्हि वेदान्यत्वमपि भविष्यति यथोक्तम् ।

प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्याऽभिधीयते इति ।
रूपादकृत्रिमत्वं च कल्पना कल्पितैव सा ।
आदिमद्वस्तुबुद्धिस्तु वाचकैरक्षरैः स्फुटैः ॥

तेषामन्यथा व्याख्यानं तु व्याख्यानमेव पठन्तएव त्वध्येतारस्तत आदिमतो ऽर्थाग्रहूनवगच्छन्तीति नानादिर्वेदः । तस्मान्न रचनात्वमप्रयोजकम् । कर्तृस्मरणमेव त्वप्रयोजकमसिद्धत्वात् । सिद्धमपि वा वेदे कर्तृस्मरणमन्यथासिद्धं वेदकरणकालस्यातिदवीयस्त्वात् । तत्प्रणेतुश्च पुंसः सकलपुरुषविलक्षणत्वान्नियतशरीरपरिग्रहाभावादिदन्तयाऽस्य पाणिनिपिङ्गलादिवत्स्मरणं नास्ति न तु स नास्त्येवानुमानागमाभ्यां तदवगमात् । कथं पक्षधर्मतया ग्रहीतुं शक्यते कर्तृस्मरणं तद्धेतत्पुरुषसंबन्धि व्यभिचरति सर्वपुरुषसंबन्धि तु दुरवगमम् । सर्वे पुमांसः कर्तारं वेदस्य न स्मरन्तीति कथं जानाति भवान्न हि तव सकललोकहृदयानि प्रत्यक्षाणि सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् । न च यत्त्वं न जानासि तदन्यो ऽपि न जानातीति युक्तम् अतिप्रसङ्गात् । तस्मादस्मर्यमाणकर्तृकत्वं दुर्बोधमेव । अपि च कर्तुरस्मरणे सति सुतरां वेदार्थानुष्ठानं प्रेक्षावतां शिथिलीभवेन्न ह्यकर्तृक एवोपदेशः सम्भवति सम्भवन्नपि वा प्रामाण्यनिश्चयनिमित्ताभावात्कथं विस्रम्भभूमिरसौ भवेत् । बाधकाभावमात्राच्च न प्रामाण्यनिश्चयो यथाभामित्युक्तं प्राक् । तस्मादाप्तप्रत्ययादेव निर्विचिकित्सं वेदार्थानुष्ठानं सप्रतिष्ठानां सम्भवति नान्यथेति । तस्मान्न कर्तृस्मरणस्य रचनात्वप्रतिपक्षतयोपन्यास उपपन्नः । नापि स्वतन्त्रमेवेदं कर्तृभावसाधनं भवितुमर्हति अनुपलब्धिरियमनेन प्रकारेण किलोच्यते सा ऽनुपपन्ना मानेन कर्तुरुपलम्भात् । अनुमानेनापि यदुपलब्धं तदुपलब्धमेव भवति । ननु कर्तृभावस्मरणबाधितत्वादनुमानमिदमयुक्तमितरेतराश्रयप्रसङ्गात् । अनुपलब्धौ सिद्धायामनुमाननिरासः अनुमाननिरासे च सत्यनुपलब्धिसिद्धिः । अनुमानप्रामाण्ये ऽपि समानो दोष इति चेद् न । तस्य प्रतिबन्धमहिम्ना प्रामाण्यसिद्धेः । न हि तस्यानुपलब्धिसिद्धिनिरासापेक्षं प्रामाण्यम् । सर्वेतत्स्याद् न वयं कर्तृभावे प्रामाण्यं ब्रूमः सकललोकपदार्थव्यवहारिणो हि मीमांसकाः । परं तु वेदस्य पौरुषेयतां ब्रुवाणं प्रमाणं पृच्छामः । तन्नास्य नास्तीति बलादनुपलब्ध्या तदभावनिश्चयो व्यवतिष्ठते इति । स्यादेतदेवं यद्यनुमानं न स्यात् । उक्तं च रचनात्वादित्यनुमानम् । यत्पुनरवादि वेदेषु पुरुषस्य कर्तृत्वमशक्यं ग्रहीतुमिति तदप्यसाधु । परोक्षस्य कुविन्दादेरपि अभिनवस्तम्भरकपटादौ कार्ये कथं कर्तृता ऽवगम्यते ।

पटादिरचनां दृष्ट्वा तस्य चेत्सा ऽनुमीयते ।
वेदे ऽपि रचनां दृष्ट्वा कर्तृत्वं तस्य गम्यताम् ॥

शरीरपरिग्रहमन्तरेण प्राणिनामुपदेशस्य कर्तुमशक्यत्वात्कदा चिदीश्वरः शरीरमपि गृह्णीयादिति कल्प्यते नियतशरीरपरिग्रहाभावाच्च व्यासादिवद्वेदो न स्मर्यते ततश्च ।

यदा सद्यः कविः काव्ये यथा कर्तेति मीयते ।
तथा तत्कालजैः पुम्भिः सो ऽपि कर्तेति मास्यते ॥
यथा परकृताशङ्का तस्मिन् काव्ये व्यपैति ते ।
वेदे ऽप्यन्यकृताशङ्का तथा तेषां व्यपैष्यति ॥
परोक्षमनुमानेन यच्च बुद्ध्यामहे वयम् ।
प्रत्यक्षं योगिनां तच्चेत्युक्तं प्रत्यक्षलक्षणे ॥
प्रत्यक्षमनुमानं च तदेवं कर्तृतामितौ ।
मूलप्रमाणमस्तीति स्मृतौ निन्दापरम्परा ॥
मन्त्रार्थवादमूलत्वं तत एव न तत्स्मृतेः ।
यथोदितानुमानादिप्रमाणान्तरसम्भवात् ॥

यदपीतरेतराश्रयमभावि पुरुषोक्ते वेदे प्रामाण्यं वेदप्रामाण्यात्पुरुषसिद्धिरिति तदपि न सम्यक् पूर्वं परिहृतत्वात् । अनुमानात्प्रसिद्धे कर्तरि वेदवाक्येभ्यस्तत्प्रतीतावपि दूषणमिष्यते न त्वागमैकशरण एव कर्तृपगमः । उक्तं च पूर्वमपि पृथिव्यादिना कार्येण कर्तुरनुमानम् । किं येनैव कर्त्रा पृथिव्यादि कार्यं निर्मितं तेनैव वेदेषु रचना निर्मिता इति चेद् ओमित्युच्यते । किमत्र प्रमाणमिति चेत् ।

उच्यते तर्हि सर्वज्ञः स्रष्टुं प्रभवतीदृशम् ।
विचित्रं प्राणिभृत्कर्मफलभोगाश्रयं जगत् ॥
तत्कर्मफलसम्बन्धविदा तदुपदेशिनः ।
तेनैव वेदा रचिता इति नान्यस्य कल्पना ॥
एकेनैव च सिद्धे ऽर्थे द्वितीयं कल्पयेम किम् ।
अनेककल्पनाबीजं न हि किं चन विद्यते ॥

जगत्सर्गे तावदेक एवेश्वर इष्यते न द्वौ बहवो वा भिन्नाशयकल्पने एकत्र वैयर्थ्यादितरत्र व्यवहारवैषम्यप्रसङ्गेन तत एकस्येश्वरत्वविघातात् । तथा हि ।

अनेकेश्वरवादो हि नानीव हृदयङ्गमः ।
ते चेत्सदृशसङ्कल्पाः को ऽर्थो बहुभिरीश्वरैः ॥
सङ्कल्पयति यदेकः शुभमशुभं वा ऽपि सत्यसङ्कल्पः ।
तत्सिद्ध्यति तद्विभवादित्यपरस्तत्र किं कुर्यात् ॥
भिन्नाभिप्रायतायां तु कार्यविप्रतिषेधतः ।
नूनमेकः स्वसङ्कल्पविहत्या ऽनीश्वरो भवेत् ॥
एकस्य किल सङ्कल्पो राजा ऽयं क्रियतामिति ।
हन्यतामिति चान्यस्य तौ समाविशतः कथम् ॥
राज्यसङ्कल्पसाफल्ये विहता वधकामना ।
तस्याः सफलतायां वा राज्यसङ्कल्पविप्लवः ॥
तेन विश्वजगत्कार्यसंवाहानुगुणाशयः ।
एक एवेश्वरः स्रष्टा जगतामिति साधितम् ॥

एवं जगत्सर्गवत्स एव वेदानामप्येकः प्रणेता भवितुमर्हति नानात्वकल्पनायां प्रमाणाभावात्कल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च । तेन यदुच्यते ।

नन्वेकः सर्वशाखानां कर्तृत्वयगतं कुतः ।
बहवो बहुभिर्ग्रन्थाः कथं न रचिता इमे ॥

इति तत्परिहृतं भवति । अतश्चैककर्तृका वेदा यतः परस्परव्यतिषक्तार्थोपदेशिनो दृश्यन्ते । एकमेव हि कर्म वेदचतुष्टयोपदिष्टैः पृथग्भूतैरप्येककार्यसमवायिभिरङ्गैरन्वितं प्रयुज्यते । तत्र हि हौत्रमृग्वेदेन यजुर्वेदेनाध्वर्यवम् औद्गात्रं सामवेदेन ब्रह्मत्वमथर्ववेदेन क्रियते । पैप्पलादिशाखाभेदोपदिष्टं च तत्तदङ्गजातं तत्र तत्रापेक्ष्यते । तत्र सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेत्याहुः । एतच्चाद्रूरएवाग्रे निर्णेष्यते ।

एकाभिप्रायसङ्गत्यं तेन सर्वत्र गम्यते ।
भवेद्भिन्नाशयानां हि कथमेकार्थमीलनम् ॥

काव्यसमस्यापूरणे का वार्तेति चेत् ।

तथापि प्रथमस्यैव कवेस्तद्वस्तुदर्शनात् ।
तदभिप्रायवेदी तु सो ऽन्यस्तमनुवर्तते ॥
अन्यथा ऽनन्वितं काव्यं स्याद्विश्ववसुकाव्यवत् ।
अन्वितत्वे तु सा नूनमाद्यस्यैव कवेर्मतिः ॥
इहाप्येकाशयाभिज्ञद्वितीयेश्वरकल्पने ।
एकाभिप्रायतैव स्यात्किं स्यात्तत्कल्पने फलम् ॥

तस्मादेक एव कर्ता सर्वशाखानां काठकादिव्यपदेशस्तु प्रकृष्टाध्ययननिबन्धनो भविष्यतीति भवद्भिरप्युक्तम् । अपि च यथा तरोर्विविधाः शाखा भवन्ति न च कृत्स्नं पुष्पफलपत्रमेकस्यां शाखायां सन्निहितं भवति किं तु कस्यां चि त्कस्यां चित् । एवं वेदस्यापि शाखाः पृथगङ्गकर्मोपदेशिन्यो विविधाश्च ।

तासां च पृथक्शाखानामेकस्माज्जन्म बीजतः ।
तथैव सर्वशाखानामेकस्मात्पुरुषोत्तमात् ॥

कर्ता य एव जगतामखिलात्मवृत्तिकर्मप्रपञ्चपरिपाकविविक्तताज्ञः ।
विश्वात्मना तदुपदेशपराः प्रणीतास्तेनैव वेदरचना इति युक्तमेतत् ॥

आर्य तमेव भगवन्तमनादिमीश-
माश्रित्य विश्वसिति वेदपथःसु लोकः ।
तेषामकर्तृकतया न हि कश्चिदेवं
विस्रम्भमेति मतिमानिति वर्णितं प्राक् ॥

एवं च पदवाक्यरचनादौ तावद्वेदेषु पुरुषापेक्षित्वमुपपादितम् । यदपि संबन्धकरणे पुरुषानपेक्षत्वमुच्यते चिषभानोरिव दहनशक्तिः शब्दस्य नैसर्गिकी वाचकशक्तिः व्युत्पत्तिस्तु वृद्धेभ्य एव व्यवहरमाणेभ्य उपलभ्यते इति किमत्र पुरुषः करिष्यतीति तदप्यघटमानम् । पुरुषपरिघटितसमयसंबन्धव्यतिरेकेण शब्दादर्थप्रत्ययानुत्पत्तेः । ननु नैव शब्दस्यार्थेन संबन्धः कश्चिदस्ति कस्येदं पुरुषसापेक्षत्वं तन्निरपेक्षत्वं वा चिन्त्यते । न हि शब्दार्थयोः कुण्डबदरयोरिव संयोगस्वभावः तन्तुपटयोरिव समवायात्मा वा

संबन्धः प्रत्यक्षमुपलभ्यते। तन्मूलत्वाच्च संबन्धान्तराण्यपि न सन्ति। तदुक्तं 'मुखे शब्दमुपलभामहे भूमावर्थमिति। नाप्यनुमीयते शब्दस्यार्थेन संबन्धः क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटनपूरणानुपलम्भात्। न च शब्ददेशे अर्थः सम्भवति न चार्थदेशे शब्दः स्थानकरणप्रयत्नानां तद्धेतूनां घटाद्यर्थदेशेनुपलम्भात्। व्यापकत्वं तु शब्दस्य प्रतिषिद्धमेव। उच्यते। न संश्लेषलक्षणः शब्दार्थसंबन्धो ऽस्माभिरभ्युपगम्यते। तत् किं कार्यकारणनिमित्तनैमित्तिकाश्रयाश्रयिभावादयः शब्दस्यार्थेन संबन्धाः। एते ऽपि नतराम्। न तर्हि तस्य कश्चिदर्थेन संबन्धः। न नास्ति शब्दस्यार्थेन संबन्धः प्रत्ययनियमहेतुत्वाद् धूमादिवत्। तत् किं शब्दार्थयोरविनाभावः संबन्धः सो ऽपि नास्ति। एवं हि शब्दो ऽनुमानमेव स्यात्। कस्तर्हि समय इति ब्रूमः। को ऽयं समयो नाम। अभिधानाभिधेयनियमनियोगः समय उच्यते। यद्येवं किमनाशङ्कनीयसंश्लेषपरिचोदनेन तद्दूषणेन च। उच्यते। शब्दार्थाभिदवादिनां हि वैयाकरणानामेव संश्लेष उपपत्तिमान् समयो ऽप्ययमनुपपन्न एव। स हि पुरुषकृतः सङ्केतो न च पुरुषेच्छया वस्तुनियमो ऽवकल्पते तदिच्छाया अव्याहतप्रसरत्वात्। अर्थो ऽपि किमिति वाचको न भवति। न चेयमस्ति न हि दहनमनिच्छन्नपि पुरुषो धूमान्न तं प्रत्येति जलं वा तत इच्छन्नपि प्रतिपद्यते। तत्र यथा धूमाग्न्योर्नैसर्गिक एवाविनाभावो नाम संबन्धः ग्रहणे तु भूयोदर्शनादि निमित्तमाश्रीयते एवं शब्दार्थयोस्स्वाभाविक एव शक्त्यात्मा संबन्धः तद्व्युत्पत्तये तु वृद्धव्यवहारप्रसिद्धिसमाश्रयणम्। स्वाभाविके संबन्धे सति दीपादिवत् किं तद्व्युत्पत्त्यपेक्षणेनेति चेद् न शब्दस्य ज्ञापकत्वात्। ज्ञापकस्य धूमादेरेतद्रूपं यत्संबन्धग्रहणापेक्षं स्वज्ञाप्यज्ञापकत्वम्। तद्योग्यतादयस्तु प्रत्यक्षसामग्र्यन्तर्गतत्वान्न व्युत्पत्त्यपेक्षा भवन्ति। शक्तिस्तु नैसर्गिकी यथा रूपप्रकाशिनी दीपादेस्तथा शब्दस्यार्थप्रतिपादने। तस्मान् न समयमात्रादर्थप्रतिपत्तिः। अपि चाभिधानाभिधेयनियमनियोगरूपः समयो ज्ञानमेव न ततो ऽर्थान्तरं ज्ञानं चात्मनि वर्तते न च शब्दार्थयोरिति न तयोः संबन्धः स्यात्। किं च समयः क्रियमाणः प्रत्युच्चारणं वा क्रियते प्रतिपुरुषं सर्गादौ वा सकृदीश्वरेणेति। प्रत्युच्चारणं प्राक्तन एव क्रियते नूतनो वा।

नवस्य तावत्क्रियमाणस्य कथमर्थप्रत्यायनसामर्थ्यमवगम्यते तदवगतौ वा किं तत्करणेन । पूर्वकृतस्य तदा कृतत्वादेव पुनः करणमनुपपन्नम् । एकस्य वस्तुनो वृत्तिरसकृदावर्तते नोत्पत्तिः । प्रतिपुरुषमपि संबन्धो भिन्नो ऽभिन्नो वा क्रियते । भेदपक्षे कथमेकार्थसंज्ञानं गोशब्दस्य सास्नादिमानर्थः केसरादिमानश्वशब्दस्येति । अभेदे ऽपि तथैव कृतस्य करणायोगात् ज्ञानमेव संबन्धस्य न करणम् । सर्गादावपि सकृत्संबन्धकरणमयुक्तं तथाविधकालासम्भवादेव न हि शब्दार्थव्यवहाररहितः कश्चित्काल उपपद्यते । तस्मान्नित्यस्यैव संबन्धस्य लोकतो व्युत्पत्तिः न पुनः करणम् । व्युत्पत्तिपक्षे च न करणपक्षाभिहिता दोषाः स्पृशन्ति प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । प्रत्यक्षं हीदमुपलभ्यते वृद्धानां हि स्वार्थे व्यवहरमाणानामुपशृण्वन्तो बालास्ततस्ततः शब्दात् तमर्थं प्रतियन्ति ते ऽपि वृद्धा यदा बाला आसंस्तदा ऽन्येभ्यो वृद्धेभ्यस्तथैव प्रतिपन्नवन्तस्ते ऽप्यन्येभ्य इति नास्त्यादिस्संसारस्येति । अपि च समयमात्रशरणः शक्तिशून्यः शब्दः कथमक्षिनिकोचहस्तसंज्ञादिभ्यो भिद्येत । न हि तदानीं कशाङ्कुशप्रतोदाभिघातस्थानीय एव भवेत्तथा च शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे इति लौकिको व्यपदेशो बाध्येत । समयादर्थं प्रतिपद्यामहे इति स्यात् । समयपक्षे च यदृच्छाशब्दतुल्यत्वं सर्वशब्दानां प्राप्नोति तेन गवाश्वादीनां शब्दानां नियतविषयत्वं न स्यात् । यत्पुनरुच्यते जातिविशेषे चानियमात्समयरूपः संबन्ध इति । जातिशब्देनात्र देशो विवक्षितः । किल क्वचिद्देशविशेषे कश्चिच्छब्दो देशान्तरप्रसिद्धमर्थमुत्सृज्य ततो ऽर्थान्तरे वर्तते । यथा चौरशब्दस्तस्करवचन ओदने दाक्षिणात्यैः प्रयुज्यते । एतत्तु समयपक्षे युज्यते । नित्ये तु संबन्धे कथं शब्दार्थव्यभिचार इति । तदप्ययुक्तम् । सर्वशब्दानां सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तत्वात् क्वचिद्देशे केन चिदर्थेन व्यवहारः । अत एव चानवगतसंबन्धे श्रुते सति सन्देहो भवति कमर्थं प्रत्याययितुमनेनायं शब्दः प्रयुक्तः स्यादिति । अन्यथा हि शक्तौ अकृतसमये निरवलम्बना प्रत्यायकत्वाशङ्केति । अथ वा ऽऽर्यदेशप्रसिद्ध एव शब्दानामर्थः इतरस्तु म्लेच्छजनसम्मतो नादरणीय एव । तस्मात्समयपक्षस्यातिदौर्बल्यादकृत्रिम एव शब्दार्थयोः संबन्ध इति न तत्र पुरुषस्य प्रभविष्णुता । अत्रोच्यते न नित्यः संबन्ध उपपद्यते । शब्दवदर्थ-

यत्तु तृतीयस्य तस्य प्रत्यक्षादिना प्रमाणेनाप्रतीयमानत्वात् । ननु शक्तिरूपः संबन्ध इत्युक्तं शक्तिश्च तदाश्रितेति कथं धर्म्यन्तरवत्पृथक्तया प्रतीयते । नैतत्साम्प्रतम् । स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तायाः शक्तेः सूक्ष्मायाः प्रागेव विस्तरतः प्रतिक्षिप्तत्वात् । न च शक्तिः प्रत्यक्षगम्या द्रव्यस्वरूपवदनुपलम्भात् । नानुमेया कार्याणामन्यथा ऽपि घटमानत्वात् । कल्पयित्वा च शक्तिमपरिहार्यः समयः । समयमन्तरेणार्थप्रतिपत्तेरसिद्धेः । सिद्धे च समये तत एवार्थसिद्धेः किं नित्यसंबन्धाश्रयणेन । यत्तूक्तं समयस्य पुरुषेच्छाधीनत्वात्तस्याश्चाव्याहतप्रसरत्वाद्वाच्यवाचकव्यत्ययः स्यादिति तदयुक्तम् । शक्त्यभावे शब्दस्यैव वाचकत्वे योग्यत्वात् । का पुनः शक्त्यभावे योग्यता ऽस्येति चेद् यो ऽयं गत्वादिजातियोगः क्रमविशेषोपकृतः गत्वौत्वादिसामान्यसंबन्धो हि यस्य भवति स वाचकत्वे योग्य इति इतरस्तु वाच्यत्वे । यथा द्रव्यत्वाद्यविशेषे ऽपि वीरणत्वादिसामान्ययोगो ऽपि पटनिष्पत्तौ न च तत्र शक्तिरस्तीत्युक्तम् । न च कारणे कार्यं सदिति सांख्यैरेव भवद्भिरिष्यते तस्यामसत्यामपि शक्तौ सामान्यविशेषसंबन्धस्य नियामकत्वान्न वाच्यवाचकयोर्व्यत्यय इति न शक्तिरूपः शब्दार्थयोः संबन्धः । न च तयोरविनाभावो धूमाग्न्योरिव संबन्धः । तत्र हि संबन्धः प्रतीयमान एव प्रतीयते धूमो ऽग्निं विना न भवतीति इह पुनरयमस्मात्प्रतीयते इति एतावदेव व्युत्पत्तिपर्यवसानम् । अत एवावगतिपूर्विकैवावगतिरित्यनुमानाच्छब्दस्य भेद उक्तः । प्रकाशकत्वमपि शब्दस्य समयप्रसादोपनतमेव न स्वाभाविकम् । सांसिद्धिके हि तथात्वे अग्निमित्यादिप्रयुक्तादन्यतो वा यतः कुतश्चिदभिनवादपि दीपादिव शब्दादर्थप्रतीतिः स्यात् । यत्तु नैसर्गिके ऽपि प्रकाशकत्वे शब्दस्य धूमादेरिव ज्ञापकत्वात्संबन्धग्रहणसापेक्षत्वमुक्तं स एष विषम उपन्यासः । न हि धूमादेः प्रत्यायकत्वं स्वाभाविकम् अनलाविनाभावित्वं तु तस्य निजं बलं तच्च चागृहीते तस्मिन्प्रतीतिरेव न जायते इति युक्तं तद्ग्रहणं प्रतीत्यर्थम् । इह तु प्रतीतिशक्तिरेवं स्वाभाविकी भवता ऽभ्युपगम्यते सा चेत्स्वाभाविकी किं व्युत्पत्त्यपेक्षणेनेति । यच्चोच्यते प्रत्यायक इति प्रत्ययं दृष्ट्वा ऽवगच्छामो न प्रथमश्रवणइति यावत्कृत्वः श्रुतेनेयं संज्ञा ऽयं संज्ञीत्यवगम्यते तावत्कृत्वः श्रुतादर्थावगम इति सो ऽयं समयोपयोग एव कथितो भवति । संज्ञासंज्ञिस-

बन्धो हि समय एवोच्यते तदुपयोगमन्तरेण प्रत्यायकत्वानवगमान्न
स्वाभाविकी शक्तिः । यत्त्वभ्यधायि समयस्य ज्ञानात्मकत्वादात्मनि वृत्तिः न
शब्दार्थयोरित्येतदप्यचतुरस्रम् । तदाश्रयत्वाभावे ऽपि ज्ञानस्य तद्विषयत्वो-
पपत्तेः । यदप्यभाणि समयमात्रशरणे सृणिप्रतोदनोदननिर्विशेषे शब्दे शब्दा-
दर्थं प्रतिपद्यामहे इति व्यपदेशो न स्यादिति तदपि न किं चित् । नैसर्गि-
कशक्तिपक्षे ऽपि शक्तेरर्थं प्रतिपद्यामहे न धूमादिति स्यात् । तदङ्गत्वादवि-
नाभावादेर्न तथा व्यपदेश इति चेत् तदितरत्रापि समानम् ।

धूमे हि व्याप्तिपूर्वत्व शब्दे समयपूर्वता ।
नानयोस्तदपेक्षाया करणत्व विहन्यते ॥

अपि च । लौकिको व्यपदेशः समयपक्षसाक्षितामिव भजते देवदत्ते-
नोक्तम् अमुतः शब्दादमुमर्थं प्रतिपद्यस्वेति एवं हि व्यपदिशति लोकः ।
तस्मात्समय एव । अतश्चैवं देशान्तरे संकेतवशेन तत एव शब्दादर्था-
न्तरप्रतिपत्तिः । नन्वथोक्तं सर्वशब्दाः सर्वार्थप्रत्यायनयुक्ता इति केन चिद-
र्थेन क्व चिद्व्यवहार इति तदेतदयुक्तम् । शक्तीनां भेदाभेदविकल्पानुपपत्तेः । न
शब्दस्वरूपाद्भिन्नाः शक्तयः तथा ऽनवभासात् । अव्यतिरेके चैकस्माच्छब्दाद-
नन्यत्वात्परस्परमव्यतिरेकस्तासां स्यात् । न च भिन्नकार्यानुमेया भिन्नाः
शक्तयः कार्यभेदस्यान्यथा ऽप्युपपत्तेः । सर्वशक्तियोगे च सर्वार्थप्रत्ययप्र-
सङ्गः । समयोपयोगो नियामक इति चेत् स एवास्तु किं शक्तिभिः । यदप्य-
गादि शब्दश्रवणे सति सर्वार्थविषयसंदेहदर्शनात्सर्वत्र तस्य शक्तिः कल्प्यते
इति तदप्यसारम् । न हि शक्तिकृतः संदेहः किं तु गत्वादिवर्णसामान्यनि-
बन्धनः तथा च गत्वादिजातिमतां वर्णानामर्थे वाचकत्वमवगतम् । अमी
तज्जातियोगिनो वर्णाः कस्यार्थस्य वाचकाः स्युरिति भवति संदेहः । यत्पु-
नरवादि स एव शब्दस्यार्थो यत्रैनमार्याः प्रयुञ्जते न म्लेच्छजनप्रसिद्धे इति
तदेतत्कथमिव शपथमन्तरेण प्रतिपद्येमहि । न हि म्लेच्छदेशे ऽपि तदर्थ-
प्रत्ययो न जायते बाध्यते वा सन्दिग्धो वेति कथं न शब्दार्थः । आर्यप्रसिद्धि-
र्बाधिकेति चेद् आर्यप्रसिद्धेरपि म्लेच्छप्रसिद्धिः कथं न बाधिका । अथादियव-
विकल्प्यमानार्थोपपत्तेः व्यवस्थितविषय एव विकल्पो भविष्यति । पिकनेमता-

मरसादिशब्दना च भवद्भि म्लेच्छप्रयोगादर्थनिश्चय आश्रित एव । अवेष्ट्यधिकरणे* च राज्यशब्दमान्ध्रप्रसिद्धे ऽर्थे वर्णितवन्तो भवन्त इत्यलमवान्तरचिन्तनेन । तस्मात्समय एव सबन्ध इति युक्तम् । तदुक्त जातिविशेषे चानियमादिति । अथ यदुक्त समयः प्रत्युच्चारण प्रतिपुरुष च तत्कारणम् अनभ्युपगतमेव दूषितम् । सर्गादौ सकृदेव समयकरणमिति न. पक्षः । अत एव न सर्वशब्दाना यदृच्छातुल्यत्वम् । केषा चिदेव शब्दानामस्मदादिभिरद्यत्वे सकेतकरणात्तएव यदृच्छाशब्दा उच्यन्ते । सर्गादिश्च समर्थित एव ईश्वरसिद्धावप्यविकल्पमनुमानमुपन्यस्तम् । एष एव चावयोर्विशेषो यदेष शब्दार्थसबन्धव्यवहारस्तवानादिर्मम तु जगत्सर्गात्प्रभृति प्रवृत्त इति । अद्यत्वे तु शब्दार्थसबन्धव्युत्पत्तौ तुल्य एवावयोः पन्था । तथापि त्वय विशेषो यत्तव शक्तिपर्यन्ता व्युत्पत्तिर्मम तु तद्वर्जमिति । तथा चेयमियती व्युत्पत्ति लोके दृश्यते यदयमस्य वाच्यो ऽयमस्य वाचक इति न पुन. शक्तिपर्यन्ता व्युत्पत्तिरस्ति । तथा हि यत्र गृहुपाहिकया शब्दमर्थं च निर्दिश्य सबन्ध. क्रियते तत्रैवन्तमेवैन क्रियमाण पश्याम । अयमस्य वाच्यो ऽयमस्य वाचक इति । यत्रापि च वृद्धेभ्यो व्यवहरमाणेभ्यो व्युत्पद्यते तत्रापीयदेवासौ जानाति अयमर्थं अमुत. शब्दादनेन प्रतिपन्न इति न त्वन्यास्य का चिच्छक्तिरस्तीति । इयत्यैव च व्युत्पत्त्या शब्दादर्थप्रत्ययोपपत्तेरस्याश्चापरिहार्यत्वादधिककल्पनाबीजाभावाच्च न नित्यः शब्दार्थसबन्ध । अत एव च सबन्धस्त्रिप्रमाणक इति यत्त्वयोच्यते तदस्माभिर्न मृष्यते । शब्दवृद्धाभिधेयाश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यतीति सत्य श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया इत्येतदपि सत्यम् । अन्यथाऽनुपपत्त्या तु वेत्ति शक्ति द्वयात्मिकामित्येतत्तु न सत्यम् । अन्यथा ऽप्युपपत्तेरित्युक्तत्वात् । तस्माद् द्विप्रमाणक. सबन्धनिश्चयो न त्रिप्रमाणक. । तदेव शब्दस्य नैसर्गिकशक्त्यात्मकसबन्धाभावादीश्वरविरचितसमयनिबन्धन शब्दार्थव्यवहारो नानादिः । नन्वीश्वरो ऽपि सबन्ध कुर्वन्नवश्य केन चिच्छब्देन करोति तस्य केन कृत सबन्ध. । शब्दान्तरेण चेत्तस्यापि केन कृतस्तस्यापि केनेति न कश्चिदवधिस्तस्मादवश्यमनेन सबन्ध कुर्वता वृद्धव्यवहारसिद्धा के चिदकृतसबन्धा एव शब्दा अभ्युप

* शाबरभाष्ये अ २ पा ३ सू ३

गन्तव्या अस्ति चेद्व्यवहारसिद्धिः किमीश्वरेण किं वा तत्कृतेन समयेनेत्यनाश्वास एव श्रेयान् । उच्यते ।

अस्त्वमायुष्मता यातं शिवयस्तु न लक्षितः ।
अस्मदादिषु दोषो ऽयमीश्वरे तु न युज्यते ॥
नानाकर्मफलस्थानमिच्छयैवेदृशं जगत् ।
स्रष्टुं प्रभवतस्तस्य कौशले को विकल्पयेत् ॥

इच्छामात्रेण पृथिव्यादेरियतः कार्यस्य करणमस्मदादीनां यन्मनोरथपदवीमपि नाधिरोहति तदपि यतः संपद्यते तस्य कियानयं प्रयासः । तदेवेश्वरसद्भावे परं विप्रतिपत्तयः । तस्मिंस्तु सिद्धे क एवं विकल्पानामवसरः । उक्तं च तत्सिद्धौ निरवद्यमनुमानम् । वयं तु न कर्तार एव संबन्धस्य यत एवमनुयुज्येमहि ।

अङ्गुल्यग्रेण निर्दिश्य कं चिदर्थं पुरः स्थितम् ।
व्युत्पादयन्तो दृश्यन्ते बालानस्मद्विधा अपि ॥

तस्मादीश्वरविरचितसंबन्धाधिगमोपायभूतवृद्धव्यवहारलब्धतद्व्युत्पत्तिसापेक्षः शब्दो ऽर्थमवगमयतीति सिद्धम् । न च नित्यसंबन्धाभावे ऽपि शब्दस्यार्थास्पर्शित्वं समयबलेनार्थप्रत्ययस्याबाधितस्य सिद्धेरित्युक्तत्वाद् इत्यलं विस्तरेण ।

तस्मात्पदे च वाक्ये च संबन्धे च स्वतन्त्रता ।
पुरुषस्योपपन्नेति वेदानां तत्प्रणीतता ॥

तस्मादाप्तोक्तत्वादेव वेदाः प्रमाणं न नित्यत्वात् । नन्वाप्तोक्तत्वस्य हेतोः पक्षधर्मत्वं कथमवगम्यते न प्रत्यक्षेण क्षोणीधरधर्मत्वमिव धूमस्य वेदानामाप्तप्रणीतत्वमवगम्यते श्रवणयुगलकरणलब्धजन्मनि प्रत्यये वेदाख्यस्य शब्दराशेरेव प्रतिभासात् । न चोदात्तादिवद्वर्णधर्मत्वेनाप्तोक्तत्वं गृह्यते । नाप्यनुमानमस्मिन्नर्थे सम्भवति लिङ्गाभावात् । प्रामाण्ये हि वेदस्याप्तोक्तत्वं लिङ्गम् आप्तोक्तत्वानुमितौ तु न लिङ्गान्तरमुपलभामहे इति कुतस्त्यः पक्षधर्मत्वनिश्चयः । उच्यते । अत्र सरस्वतीचोदेन उक्त एव पक्षधर्मत्वनिश्चयोपायः । तथा हि ।

शब्दस्य साधितं तावदनित्यत्वं सविस्तरम् ।
रचना कर्तृमत्त्वस्य रचनात्वादिति स्थितम् ॥
कर्ता सर्वस्य सर्वज्ञः पुरुषोऽस्तीति साधितम् ।
कार्येणानुगुणं कल्प्यं निमित्तमिति च स्थितम् ॥
प्रत्यक्षादिविसंवादो वेदे परिहरिष्यते ।
व्याघातपौनरुक्त्यादिदोषश्च वचनान्तरे ॥
विध्यर्थवादमन्त्राणामुपयोगश्च वक्ष्यते ।
न मात्रामात्रमप्यस्ति वेदे किंचिदपार्थकम् ॥
शब्दब्रह्मविवर्तादिकल्पनाश्च पुरोदिताः ।
सर्वाः परिहरिष्यन्ते कार्यत्वस्य विरोधिकाः ॥

इत्थं च स्थिते किमन्यदवशिष्टं वेदेष्वाप्तोक्तत्वनिश्चयस्य । सोऽयं सकलशास्त्रार्थस्थितौ सत्यां पक्षधर्मत्वनिश्चयो हेतोराप्तोक्तत्वस्य गीयते । यत्तु प्रत्यक्षमनुमानं वा तन्निश्चयनिमित्तमिति विकल्पितं तत्र प्रत्यक्षमास्ताम् । अनुमानानि तु यानि रचनात्वादीन्युक्तानि यानि च परदर्शनदूषणेऽपि वक्ष्यन्ते तानि सर्वाण्याप्तोक्ततायाः पक्षधर्मतासिद्धावौपयिकानीत्यलं विस्तरेण । व्याप्तिः पुनरस्य हेतोरायुर्वेदादिवाक्येषु निश्चीयते पिप्पलीपटोलमूलादेरस्यौषधस्येत्थमुपयोगादिदमभिमतमासाद्यते अस्य च क्षीरगुडादिविरोध्यशनस्य परिहारादिदमनिष्टमुपशाम्यतीत्यादिष्वायुर्वेदशास्त्रेषु प्रत्यक्षेण तस्यार्थस्य तथा निश्चयादर्थाविसंवादित्वं नाम प्रामाण्यं प्रतिपन्नं तच्चेदमाप्तवादप्रयुक्तम् । यतो यत्राप्तवादत्वं तत्र प्रामाण्यमिति व्याप्तिर्गृह्यते । तथा मन्त्राणां प्रयोगे वृश्चिकभुजगदष्टस्य भक्षितविषस्य वा निर्विषत्वम् अपस्मारपिशाचरूपिकागृहीतस्य तदुन्मोचनम् अतिरभसोज्जिहानेषु दुष्टमेघेषु सस्यरक्षणमित्येवमुपलब्धम् । अतस्तेषां विषभूताशनिशमनकुशलानामाप्ता उपदेष्टार इति तत्रापि तथैव व्याप्तिनिश्चयः । नन्वायुर्वेदादौ प्रामाण्यं प्रत्यक्षादिसंवादात्प्रतिपन्नं नाप्तप्रामाण्यात् । अतः कथमाप्तोक्तत्वस्य तत्र व्याप्तिग्रहणम् । नैतदेवम् । प्रत्यक्षादिसंवादात्तन्निश्चीयतां नाम प्रामाण्यम् उत्थितं तु तदाप्तोक्तत्वात् । प्रत्यक्षादावप्यर्थक्रियाज्ञानसंवादात्प्रामाण्यस्य ज्ञप्तिरुत्पत्तिस्तु गुणवत्कारककृतेत्युक्तम् । नद्यादिवाक्यानि च विप्रलम्भकपुरुषभाषितानि विसं

वदन्ति लोके दृश्यन्ते। तेनाप्तप्रणीतत्वमेव तेषां प्रामाण्यकारणं कारणशुद्धि मन्तरेण सम्यक्प्रत्ययानुत्पादात्। निश्चयोपायस्तु प्रत्यक्षं भवतु न तु तत्कृतमेव प्रामाण्यम्। अतो युक्तमाप्तोक्ततया आयुर्वेदादौ व्याप्तिग्रहणम्। नन्वेवमपि न युक्तम् आप्तोक्तत्वस्य तत्र परिच्छेत्तुमशक्यत्वात्। अन्वयव्यतिरेकमूलमेवायुर्वेदवाक्यानां प्रामाण्यं नाप्तकृतम्। अन्वयव्यतिरेकौ च यावत्येव दृश्येते तावत्येवार्थे प्रामाण्यं यथा हरीतक्यादिवाक्यार्थे। यत्र तु तयोरदर्शनं तत्राप्रामाण्यम् यथा सोमराज्युपयोगे समाः सहस्रं जीव्यते इति। आप्ते तु कल्प्यमाने ऽर्धजरतीयं स्यात्। अर्धे तस्याप्तत्वमर्धे च कथमनाप्तत्वमिति। तदिदमनुपपन्नम्। अन्वयव्यतिरेकयोर्ग्रहीतुमशक्यत्वात्। तौ हि स्वात्मनि वा ग्रहीतुं शक्येते व्यक्त्यन्तरे वा। व्यक्त्यन्तरे ऽपि सर्वत्र क्व चिदेव वा व्यक्तिविशेषे सर्वथा सङ्कटो ऽयं पन्थाः। व्याधीनां तन्निदानानां तदुपचयानां तदुपशमोपायानामौषधानां तत्संयोगवियोगविशेषाणां तत्परिमाणानां तद्रसवीर्यविपाकानां देशकालपुरुषदशाभेदेन शक्तिभेदस्यैकेन जन्मना ग्रहीतुमशक्यत्वात्। जन्मान्तरानुभूतानां च भावानामस्मरणात्।

जनो ऽनन्तस्तावन्निरवधिरिह व्याधिनिवहो
न सङ्ख्यातुं शक्या बहुगुणरसद्रव्यगतयः।
विचित्राः संयोगाः परिणतिरपूर्वेति च कुतः
चिकित्सायाः पारं तरति युगलक्षैरपि नरः॥
यदेव द्रव्यमेकस्य धातोर्भवति शान्तये।
योगान्तरात्तदेवास्य पुनः कोपाय कल्पते॥
या द्रव्यशक्तिरेकत्र दृष्टा नासौ नरान्तरे।
हरीतक्या ऽपि नोद्भूतवातकुष्ठे विरेच्यते॥
शरद्युद्रिक्तपित्तस्य ज्वराय दधि कल्पते।
तदेव भुक्तं वर्षासु ज्वरं हन्ति दशान्तरे॥
न चोपलक्षणं किं चिदस्ति तच्छक्तिवेदने।
येनैकत्र गृहीता ऽसौ सर्वत्रावगता भवेत्॥
यो वा धातुः प्रभवति पुरुषः तत्सामर्थ्यं निरवधिविषयम्।
शक्तसर्वज्ञः स इति न विमतिस्तस्मिन्कार्या स्ववचनकथिते॥

अथोच्यते अनादिरेवैषा चिकित्सकस्मृतिः व्याकरणादिस्मृतिवत् । संक्षेपविस्तरविवक्षयैव चरकादयः कर्तारः न तु ते सर्वदर्शिनः । न च स्मृतावन्धपरम्परादोषस्समूलत्वात् । यथा व्याकरणस्मृतेः शिष्टप्रयोगो मूलमेवमिहान्वयव्यतिरेकौ शिष्टविरोधे सति यथा मूलविरोधिनी पाणिन्यादिस्मृतिरप्रमाणं तथा चाहुरिह न भवत्यनभिधानादिति एवं वैद्यस्मृतिरप्यन्वयव्यतिरेकविरुद्धा न प्रमाणमिति । तदेतदयुक्तम् । अन्वयव्यतिरेकयोर्यथोक्तनयेन परिच्छेदासम्भवेन तन्मूलत्वानुपपत्तेः । यदि ह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामशेषद्रव्यशक्तीर्निश्चित्य चरकादिभिर्विरचितं शास्त्रमितीदृशमन्वयव्यतिरेकित्वमुच्यते तदपाकृतम् । अद्यत्वे यावन्तावन्वयव्यतिरेकौ वयमुपलब्धुं शक्नुमः तावद्भ्यां ताभ्यामेकदेशसंवादात्प्रामाण्यकल्पनात् तत्र प्रवर्तनं न तु तौ तावन्तौ शास्त्रस्य मूलं भवितुमर्हतः सर्वैरस्मदादिभिस्तादृशशास्त्रप्रणयनप्रसङ्गात् । अनादित्वमपि शास्त्राणां वेदवदनुपपन्नम् । चरकादिकर्तृस्मृतेः कालिदासादिस्मृतिवदविगीतत्वात् । न च चिकित्साशास्त्रप्रबन्ध एवमनादिः तथात्वेऽन्धपरम्पराकारणानवधारणात् । न च तदुक्तं तन्मूलं भवितुमर्हति व्युदस्तत्वात् । तस्मात्सर्वज्ञप्रणीत एवायुर्वेदः । ननु अविदुषामुपदेशो नावकल्पते इति विद्वांसः चरकादयः कल्प्यन्तां ते तु प्रत्यक्षेणैव सर्वं विदितवन्त इत्यत्र किं मानम् । उच्यते । अन्वयव्यतिरेकयोर्निरासान्नानुमानस्यैव विषयः । वेदमूलत्वमपि मन्वादिस्मृतिवदयुक्तं कल्पयितुं कर्तृसामान्यासम्भवादिति वर्णयिष्यामः । पुरुषान्तरोपदेशपूर्वकत्वे चरकेणैव किमपराद्धम् । उपमानमनाशङ्कनीयमेवास्मिन्नर्थे । अर्थापत्तिस्तु न प्रमाणान्तरम् । अप्रामाण्यं तु नास्ति बहुकृत्वः संवाददर्शनात् । अतः परिशेषात्प्रत्यक्षीकृतदेशकालपुरुषदशाभेदानुसारिसमस्तव्यस्तपदार्थसार्थशक्तिनिश्चयाश्चरकादय इति युक्तं कल्पयितुम् । यदेव कथं तर्हि सोमराज्यादिवाक्येषु व्यभिचारः व्यभिचारे चार्धजरतीयमित्युक्तम् । नैष दोषः । कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यादेषु व्यभिचारो भविष्यति । वैदिकेषु च कर्मसु मीमांसकस्य समानो दोषः ।

कारीर्यादौ का ते वार्ता यस्यां न स्यादिष्टौ वृष्टिः ।
वैगुण्यं चेत्कर्षादीनामत्राप्येतं शक्यं वक्तुम् ॥

यदि विधुरमभुक्तं कर्म शास्त्रीयमन्यत्
फलविघटनहेतुः कल्प्यते सोऽपि तुल्यः ।
क्व चिदथ फलसंपद् दृश्यते तत्प्रयोगे
तदिह दृढशरीराः सन्ति दीर्घायुषश्च ॥
आयुर्वेदश्च तस्मादाप्तकृतो नान्यमूल इति सिद्धम् ।
एवंफलवेदादौ प्रत्यागमाप्तप्रणीतत्वम् ॥

तस्मादाप्तोक्तत्वस्य सिद्धमायुर्वेदादौ व्याप्तिग्रहणम् । व्याप्तिप्रदर्शनायैव सूत्रकृता स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वादि*त्युक्तम् । दृष्टार्थशब्दे गृहीताविनाभावमाप्तोक्तत्वम् अदृष्टार्थेऽपि प्रामाण्यं साधयतीति । अत एवोक्तम् । मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादिति† ।

नन्वत्रापि न वैद्यकं विरचयन्दृष्टो मुनिः सर्ववि-
त्तद्व्याप्तिग्रहणं जने यदि वृथा ऽऽयुर्वेदसङ्कीर्तनम् ।
सत्यं किं तु दृटा तथा ऽपि चरकाद्याप्तस्मृतिर्वैद्यके
नासौ चार्थनिबन्धनेति कथिता तस्येह दृष्टान्तता ॥
इत्यायुर्वेदवाक्यप्रभृतिषु भवति व्याप्तिराप्तोक्ततायाः
पूर्वोक्तेन क्रमेण स्फुटमकथि तथा पक्षधर्मत्वमस्याः ।
न प्रत्यक्षागमाभ्यामपहृतविषया नानुमानान्तरेण
व्याधूता वेति सैषा भजति गमकतां पञ्चरूपोपपत्तेः ॥
अनपेक्षतया न वेदवाचां घटते निष्प्रतिमः प्रमाणभावः ।
क्व गिरामयथार्थतानिवृत्तिः पुरुषप्रत्ययमन्तरेण दृष्टा ॥
तत्प्रत्ययाद्धुतरद्रविणव्ययादिसाध्येषु कर्मसु तपःसु च वैदिकेषु ।
युक्तं प्रवर्तनमबाधनकेन नैव तत्सिद्धिरित्यलमसम्मत एव मार्गः ॥

तस्मादाप्तोक्तत्वादेव वेदाः प्रमाणमिति सिद्धम् । अन्ये त्वन्यथा वेदप्रामाण्यं वर्णयन्ति । तस्य हि प्रामाण्ये ऽभ्युपगतपरलोको ऽनभ्युपगतपरलोको वा परो विप्रतिपद्यते । तत्रानभ्युपगतपरलोकं प्रति तावदात्मनित्यतादिन्यायपूर्वकं परलोकसमर्थनमेव विधेयम् । परलोकवादिनां तु मते वेद-

* गौतमसूत्रम् अ० १ आ० १ सू० ८ । † गौतमसूत्रम् अ० २ आ० २ सू० ६७ ।

तत्सुखदुःखादिभेदेन जगतो वैचित्र्यं दृश्यते तदवश्यं कर्मवैचित्र्यनिबन्धनमेव । कर्माणि चाननुष्ठितानि नात्मानं लभन्ते । अलब्धात्मनां च नभःकुसुमनिभानां कुतो विचित्रसुखदुःखादिफलसाधनत्वम् । तस्मादनुष्ठानमेषामेषितव्यम् । अनुष्ठानं च नाविदितस्वरूपाणां कर्मणामुपपन्नम् अजानन्पुरुषस्तपस्वी किमनुतिष्ठेत् । तदवश्यं ज्ञात्वाऽनुष्ठेयानि कर्माणि तदिदानीं तेषां परिज्ञाने कोऽभ्युपायः । न प्रत्यक्षमस्मदादीनां स्वर्गाद्यदृष्टपुरुषार्थसाधनानि कर्माणि दर्शयितुं प्रभवति । नाप्यनुमानम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तृप्तिभोजनयोरिव स्वर्गयागयोः साध्यसाधनसम्बन्धानवधारणात् । जगद्वैचित्र्यान्यथाऽनुपपत्त्या तु विचित्रं कारणमात्रमनुमीयते न च तावताऽनुष्ठानसिद्धिः । उक्तं च ।

अधर्मे धर्मरूपे वाऽप्यविभक्ते फलं प्रति ।
किमप्यस्तीति विज्ञानं नराणां क्वोपयुज्यते इति ॥

उपमानं त्वत्र शङ्कामात्रमपि न शोभते । नापि परस्परमुपदिशन्तो लौकिकाः कर्माणि परलोकफलानि जानीयुरिति वक्तुं युक्तम् । अज्ञात्वा उपपादयतामाप्तत्वायोगात् । ज्ञानं तु लौकिकानां दुर्घटं प्रमाणाभावाद् इत्युक्तत्वात् । एवमेव हि पुरुषोपदेशपरम्पराकल्पनायामन्धपरम्परान्यायः स्यात् । तस्मादवश्यमभ्युपगतपरलोकैः परलोकफलानि कर्माणि कुर्वद्भिः शास्त्रात्कर्मावबोधोऽभ्युपगन्तव्यः । शास्त्रं च वेद एवेति सिद्धं तत्प्रामाण्यम् । ननु लोकप्रसिद्धित एव धर्माधर्मसाधनानि कर्माणि ज्ञास्यन्ते किं शास्त्रेण । उपकारापकारौ हि धर्माधर्मयोर्लक्षणमिति प्रसिद्धमेवैतत् । तथाऽऽह व्यासः ।

इदं पुण्यमिदं पापमित्येतस्मिन् पदद्वये ।
आचण्डालं मनुष्याणामल्पं शास्त्रप्रयोजनमिति ॥

नैतद्युक्तं लोकप्रसिद्धेर्निर्मूलायाः प्रमाणत्वानुपपत्तेः । लोकप्रसिद्धिर्नाम लौकिकानामविच्छिन्ना स्मृतिः । स्मृतिश्च प्रभवन्ती प्रमाणान्तरमूला भवति न स्वतन्त्रेत्यवश्यमस्या मूलमन्वेषणीयम् । तच्च प्रत्यक्षादि नोपपद्यते इति नूनं शास्त्रमूलैव लोकप्रसिद्धिः । किं त्वनेकप्रकारत्वाच्च लोकप्रसिद्धेर्न तस्यां स्वतन्त्रायां समाश्वसिति लोकः । न चोपकारकमात्रलक्षणावेव धर्माधर्मौ प्रयुज्येते जपमधुपानादौ तदभावात् । गुरुदारगमनादौ च विपर्ययादि-

त्यवश्यं शास्त्रशरणैरेव तावेषितव्यौ । अपि चेदमिष्टिमन्त्रादिकमेवंफलम् अयमस्मिन्नधिकृत इति इयमितिकर्तव्यता एष देशः इमे ऋत्विजः इत्यादि किं लोकप्रसिद्धैरधिगन्तुं शक्यते । तस्मादवश्यं शास्त्राधीन एव विशिष्टकर्मावबोध एषितव्यः । शास्त्रं च वेद एवेत्युक्तम् । अतस्तस्य निर्विवादसिद्धमेव प्रामाण्यमिति । एवं तु वर्ण्यमाने संसारानादित्वं तावदुक्तं स्यात् । वेदस्यानादित्वं कर्मज्ञानानादित्वात् । ततश्च मीमांसकवर्त्मनैव प्रमाणता सिद्ध्यति नाप्तवादात् । तस्माद्यथोदाहृत एव मार्गः प्रमाणतायामनुवर्तनीयः । अथ वा ।

यदमपि न विशिंष्मो ऽनादिसंसारपक्षं
युगपदखिलसर्गध्वंसवादे तु भेदः ।
अकृषि च रचनानां कार्यता तेन सर्गप्रभृति भगवतेदं वेदशास्त्रं प्रणीतम् ॥

अनादिरेवेश्वरकर्तृको ऽपि सदैव सर्गप्रलयप्रबन्धः ।
सर्गान्तरेष्वेव च कर्मबोधो वेदान्तरेभ्यो ऽपि जनस्य सिध्येत् ॥

अन्यत्वे किं प्रमाणं ननु तव सुमते किं तदैक्यप्रमाणं
ध्वस्तं तावत्समस्तं भुवनमिति तदा वेदनाशो ऽप्यवश्यम् ।
एकस्त्वीशो ऽवशिष्टः स च रचयति वा प्राक्तनं संस्मरेद्वा
वेदे स्वातन्त्र्यमस्मान्नियतमुभयथा ऽप्यस्ति चन्द्रार्धमौलेः ॥

एकस्य तस्य मनसि प्रतिभासमानो
वेदस्तदा हि कृतकान्न विशिष्यते ऽसौ ।
प्रत्यक्षसर्वविषयस्य तु नेश्वरस्य
युक्ता स्मृतिः करणमेव ततो ऽनवद्यम् ॥

तेनाप्तनिर्मिततयैव निरत्ययार्थसंप्रत्ययोपजननाय जनस्य वेदे ।
शास्त्रं सुविस्तरमपास्तकुतर्कमूलमोहप्रपञ्चमकरोन्मुनिरक्षपादः ॥

अत्र कश्चिदाह । युक्तमितरेतरव्यतिषक्तार्थोपदेशित्वेनैककर्तृकत्वानुमानद्वारकं त्रिवेद्याः प्रामाण्यम् । अथर्ववेदस्य तु बध्याम्नातधर्मोपयोगालु-

पलब्धेस्त्रयीबाह्यत्वेन तत्समानयोगक्षेमत्वम् । अनपेक्षत्वलक्षणप्रामाण्यपक्षे ऽपि विच्छिन्नशाखान्तरोपदिष्टविशिष्टज्योतिष्टोमाद्यनेककर्मानुप्रविष्टहौत्राध्वर्यवादिव्यापारव्यतिषङ्गदर्शनात्तदर्थं त्रय्येव यथा प्रमाणभावभागिनी भवितुमर्हति न तथा पृथग्व्यवहारा ऽऽथर्वणश्रुतिः । तथा च लोके चतस्र इमा विद्याः प्राणिनामनुग्रहाय प्रवृत्ता आन्वीक्षकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिरिति प्रसिद्धिः । श्रुतिस्मृती अपि तदनुगुणार्थे एव दृश्येते । श्रुतिस्तावद्* ऋग्भिः प्रातर्दिवि देव ईयते यजुर्वेदेन तिष्ठति मध्ये ऽह्नः सामवेदेनास्तमेति वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्य इति । तथा प्रजापतिरकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स तपो ऽतप्यत स तपस्तप्त्वेमांस्त्रीँल्लोकानसृजत पृथिवीमन्तरिक्षं दिवमिति तांल्लोकानभ्यतपत्तेभ्यस्त्रीणि ज्योतींष्यजायन्त अग्निरेव पृथिव्या अजायत वायुरन्तरिक्षाद्दिव आदित्य इति तानि ज्योतींष्यभ्यतपत्तेभ्यस्त्रयो वेदा अजायन्त अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेद †इति । तथा सैषा विद्या त्रयी तपतीति‡। स्मृतिरपि मानवी प्रतिवेदं द्वादशवार्षिकब्रह्मचर्योपदेशिनी दृश्यते षट्त्रिंशद्वार्षिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतमिति । श्राद्धप्रकरणे ऽपि§ ।

यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् ।

शाखान्तगमथाध्वर्युं छन्दोगं वा समाप्तिगमिति ॥

त्रिवेदपारगानेव श्राद्धभुजो ब्राह्मणान् दर्शयति नाथर्ववेदाध्यायिनः प्रत्युत निषेधः क्व चिदुपदिश्यते तस्मादाथर्वणं न प्रवृञ्ज्यादिति । एवमाक्षेपे सति के चिदाचक्षते ।

यदि यज्ञोपयोगित्वं नेहास्त्याथर्वणश्रुतेः ।

अर्थान्तरे प्रमाणत्वं केनास्याः प्रतिहन्यते ॥

शान्तिपुष्ट्यभिचारार्था एकब्रह्मर्त्विगाश्रिताः ।

क्रियास्तया प्रमीयन्ते त्रय्येवात्मीयगोचर इति ॥

एवं तन्नु सर्वं न साध्वभिधीयते । तथा हि तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वादिति‖ य एष वेदप्रामाण्याधिगतौ जैमिनिना निर्दिष्टः पन्थाः

---

* तैत्तिरीयब्राह्मणे अन्तिमप्रपाठके अ १८ । † शतपथब्राह्मणम् । काण्ड ११ प्र ५। ८ ४ ब्राह्मणम् ११ । ‡ नारायणोपनिषदि अ॰ १४ ।

§ मनुस्मृतौ अ ३ श्लो १४५ । ‖ जैमिनिसूत्रम् अ १ पा १ सू ५ ।

यो वा ऽक्षपादेन कणादेन प्रकटितः तद्वचनादाम्नायप्रामाण्यमिति मन्वादि-वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादिति स चतुर्ष्वपि वेदेषु तुल्यः । तत्र विशेषतुषो ऽपि न कश्चिदस्ति प्रयत्नेनान्विष्यमाणः प्राप्यते । न हि मीमांसकपक्षे एवं वक्तुं शक्यते त्रय्येवानादिमती नाथर्वणस्तु तस्याः कर्तृस्मरणसम्भवादिति । नापि नैयायिकादिपक्षे एवं वक्तुं शक्यम् आप्तप्रणीतास्त्रयो वेदाः चतुर्थस्तु नाप्तप्रणीत इति । तेन प्रामाण्याधिगमोपायाविशेषात्समानयोगक्षेमतया चत्वारो ऽपि वेदाः प्रमाणम् । व्यवहारो ऽपि सर्वेषां सारेतरविचारचतुरचेतसां चतुर्भिरपि वेदैश्चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणां चतसृषु दिक्षु चतुरब्धिमेखलायामवनौ प्रसिद्ध इति को ऽयमवान्यथात्वभ्रमः । श्रुतिस्मृतिमूलश्चार्यावर्तनिवासिनां भवति व्यवहारः । ते च श्रुतिस्मृती चतुरो ऽपि वेदान् समानकक्षानभिवदतः । ऋग्यजुःसामवेदेष्वपि अथर्ववेदाशंसीनि भूयांसि वचांसि भवन्ति । तद्यथा शतपथे अथ तृतीये ऽहनीत्युपक्रमस्याश्वमेधे परिप्लवाख्याने सो ऽयमाथर्वणो वेद *इति श्रूयते । छान्दोग्योपनिषदि† च ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वणश्चतुर्थ इति पठ्यते । नन्वितिहासपुराणः पञ्चम इति तत्र पठ्यते एव । किं चातः । किमियता ऽऽथर्वणश्चतुर्थो न भवति वेदः । चतुर्थशब्दोपादानादितिहासादितुल्यो ऽसौ न वेदसमानकक्ष्य इति चेत् केयं कल्पना । चतुर्थशब्दोपादानादप्राधान्ये त्रयो वेदा असृज्यन्तेत्यादौ त्रित्वसङ्ख्योपादानात्ते ऽपि न प्रधानतामधिगच्छेयुः । इतिहासादिभिर्वा सहपरिगणनमप्राधान्यकारणं यदुच्यते तदपि सर्ववेदसाधारणमिति यत्किंचिदेतत् । तथा शताध्ययने ऽपि ऋचो वै ब्रह्मणः प्राणा इत्यभ्युपक्रम्य आथर्वणो वै ब्रह्मणः समान इति पठ्यते । तथा ये ऽस्योदञ्चो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो मधुनाड्यो ऽथर्वाङ्गिरस एव मधुकृत इति‡ । तथा तैत्तिरीये §तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयादन्योन्तर आत्मा मनोमय इति प्रस्तुत्य तस्य यजुरेव शिरः ऋग्दक्षिणः पक्षः सामोत्तरः पक्षः आदेश आत्मा ऽथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठेति पठ्यते । तथान्यत्र ‖ऋचां प्राची महती दिगुच्यते दक्षिणामाहुर्यजुषामपारां सान्नामुत्तराम् अथर्वणामङ्गिरसां प्रतीची महती दिगुच्यते

* प्रकरणम् १३ प्रपाठक ३ कण्डिका ७ ।
† सप्तमप्रपाठक ६ खण्ड ।
‡ छान्दोग्योपनिषदि प्र ३ खण्ड ३ ।
§ ब्रह्मोपनिषदि अ २ ।
‖ तैत्तिरीयब्राह्मण अन्तिमप्रपाठक अ १० ।

इति । शतपथे ब्रह्मयज्ञविधिप्रक्रमे मध्यमे पयआहुतयो वा एता देवानां यदृच इत्युपक्रम्य मेदआहुतयो वा एता देवानां यदथर्वाङ्गिरस स य एव विद्वानथर्वाङ्गिरसो ऽहरहः स्वाध्यायमधीते मेदआहुतिभिरेव देवान् स तर्पयति तएनं तृप्तास्तर्पयन्ति *इति । मन्त्रा अपि तदर्थप्रकाशनपरा अनुसूयन्ते । †त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थतेत्यादयो न चैषामथर्वा नाम कश्चिदृषिरित्येवप्रकारं व्याख्यानं युक्तम् अन्यथाप्यसमाख्यानप्रसङ्गात् । इत्येवंजातीयकास्तावदुदाहृता श्रुतिवाचः । स्मृतिवाक्यानि खल्वपि मनुस्तावत् । श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यभिचारयन्निति श्रुतिशब्देन चर्चाविद् व्यवहरति याज्ञवल्क्यः चतुर्दशविद्यास्थानानि गणयन् ।

पुराणतर्कमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशेति ॥

चतुर एव वेदानावेदयते नान्यथा हि चतुर्दशसंख्या पूर्यते ।

स्मृत्यन्तरे च स्पष्टमेवोक्तम् ।

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दशेति ॥

अन्यत्राप्युक्तम् । पुराणं धर्मशास्त्रं मीमांसा न्यायश्चत्वारो वेदाः षडङ्गानीति चतुर्दश विद्यास्थानानीति । शातातपो ऽप्याह ।

ऋक्सामयजुरङ्गानामथर्वाङ्गिरसामपि ।
अधीरप्यस्य विज्ञानाद्यो ऽनूचानस्स नो महानिति ॥

तथा ऽन्यत्र चत्वारश्चतुर्णां वेदानां पारगा धर्मज्ञा परिषदित्युक्तम् । शङ्खलिखितौ च ऋग्यजुःसामाथर्ववित् षडङ्गविद्धर्मविद्वाक्यविद् नैयायिको नैष्ठिको ब्रह्मचारी पञ्चाग्निरिति दशावरा परिषदित्यूचतुः । प्राचेतसे चत्वारो वेदविदो धर्मशास्त्रविदिति पञ्चावरा परिषदित्युक्तम् । तथा च पङ्क्तिपावनप्रस्तावे चतुर्वेदः षडङ्गवित् ज्येष्ठसामगो ऽथर्वाङ्गिरसो ऽध्येता पङ्क्तिपावना गण्यन्ते । तदयमेवमादिवेदचतुष्टयप्रतिष्ठापराण एव प्राचुर्येण धर्मशास्त्रकाराणां व्यवहारः । अन्ये ऽपि शास्त्रकारास्तथैव व्यवहरन्तो दृश्यन्ते । यथा

* काण्ड ११ प्र ३ ब्राह्मणम् ८ । † तैत्तिरीयसंहिता ४ ३ प्र ४ अ ११ ।

च महाभाष्यकारो भगवान् पतञ्जलिरथर्ववेदमेव प्रथममुदाहृतवान् शन्नो देवीरभिष्टये इति । मीमांसाभाष्यकारेणापि वेदाधिकरणे* काठकं कालापकं मौद्गलं पैप्पलादकमिति यजुर्वेदादिकवदथर्ववेदे ऽपि पैप्पलादकमुदाजह्रे । सर्वशाखाधिकरणे† ऽपि वेदान्तरशाखान्तरवन्मौदकपैप्पलादकाख्ये अथर्वशाखे अप्युदाहृत्य विचारः कृतः तथा च प्रथमयज्ञो नाम चतुर्थं न कश्चिदस्तीत्यधिकरणान्ते एव लिखितम् । एवं श्रुतिस्मृतिशिष्टाचारव्यवहारविदामत्र विप्रतिपत्तिसम्भावनैव नास्ति । आह । न ब्रूमः अथर्ववेदो न प्रमाणमिति किं तु त्रयीबाह्य इति । उच्यते । त्रयीयमथर्ववेदबाह्यैव न केवलमेवं त्रय्यामपि परस्परबाह्यत्वमस्त्येव ऋक्सामबाह्यानि यजूंषि यजुःसामबाह्या ऋचः ऋग्यजुर्बाह्यानि सामानीति कियानयं दोषः सर्वभावानामितरेतरसांकर्यरहितत्वात् । ये हि शब्दात्मानो ग्रन्थसंदर्भस्वभावा ये च तदभिधेया अर्थस्वभावास्ते सर्वे ऽन्योन्यसंमिश्रितात्मान एव न च परेणात्मानमभिश्रयन्तो ऽपि ते स्वरूपमपि हारयन्तीति । अथोच्यते नेदृशं त्रयीबाह्यत्वमथर्ववेदे विवक्षितम् अपि तु यदेष न त्रयीप्रत्ययं कर्मोपदिशति न तत्सम्बद्धं किंचिदिति तदस्य त्रयीबाह्यत्वमिति । एतदपि न साधूपदिष्टम् । इष्टिपश्वेकाहाहीनसत्रादिकर्मणां तत्रोपदेशदर्शनात् । सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायात् । अप्युपदिष्टे ऽपि कर्मणि सम्बन्धसर्वशाखाप्रत्ययमेव नाथर्वशाखाप्रत्ययम् यतः सोमयागादिकर्मणामृग्वेदेन हौत्रं यजुर्वेदेनाध्वर्यवं सामवेदेनौद्गात्रं क्रियते नाथर्ववेदेन किं चिदिति । तदयुक्तम् । अथर्ववेदेन ब्रह्मत्वस्य करणात् तथा च गोपथब्राह्मणम् । प्रजापतिः सोमेन यक्ष्यमाणो वेदानुवाच कं वो होतारं वृणीयमिति प्रक्रम्य तस्मादृग्विदमेव होतारं वृणीष्व स हि हौत्रं वेद यजुर्विदमेवाध्वर्युं वृणीष्व स हि आध्वर्यवं वेद सामविदमेवोद्गातारं वृणीष्व स हि औद्गात्रं वेद अथर्वाङ्गिरोविदमेव ब्राह्मणं वृणीष्व स हि ब्रह्मत्वं वेदेति एवमभिधाय पुनराह अथ चेन्नैवंविधं होतारमध्वर्युमुद्गातारं ब्रह्माणं वा वृणुते पुरस्तादेव वेषां यज्ञो रिष्यतीति तस्मादृग्विदमेव होतारं कुर्याद् यजुर्विदमेवाध्वर्युं सामविदमेवोद्गातारम् अथर्वाङ्गिरसोविदमेव ब्रह्मा-

* शाबरभाष्ये अ १ पा० १ सू० ३०। † शाबरभाष्ये अ २ पा० ४ सू० ८।

यमिति । तथा यच्चे यदूनं च विरिष्टं च यातयामं च करोति तदथर्वणां तेजसाप्याययतीति । अथानन्ते भृग्वङ्गिरोभ्यः सोमः पातव्य इति । नन्वेताः श्रुतीरथर्वाण एवाधीयते नान्ये चयीविदः ते त्वेव पठन्ति यदृचा हैात्रं क्रियते यजुषा ऽऽध्वर्यवं साम्ना औद्गात्रम् अथ केन ब्रह्मत्वं क्रियते इति चय्या विद्ययेति ब्रूयादिति । तथा च यदृचैव हैात्रमकुर्वत यजुषा ऽऽध्वर्यवं साम्नोद्गात्रं यदेव चय्ये विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्वमिति । उच्यते । वयमप्येवमादीनि वाक्यानि न नाधीमहि किं त्वेषामयमेवार्थो ऽथर्वाङ्गिरोविदेव ब्रह्मेति । कथम् । यतो न चयी नाम किमपि वस्त्वन्तरम् । अपि तु चयाणां वेदानां समाहार इति । समाहारश्च समाह्रियमाणनिष्ठो भवति । समाह्रियमाणाश्च ऋग्वेदादयस्त्रयो हैात्रादिपरत्वे चरितार्था न पुनस्तत्र भेदमर्हन्ति । एकैकशः चरितार्थानां समुदायो ऽपि चरितार्थ एव । समुदायबुद्धौ हि विभज्यमानानां समुदायिन एव प्रस्फुरन्ति नावयविवदर्थान्तरं ते चान्यत्र व्यापृताः । किं नु खलु ऋग्वेदादीनां ब्रह्मत्वं कुर्वतामतिभारो भवति । न ब्रूमः अतिभार इति किं तु च्यात्मकत्वेन ब्रह्मत्वकर्त्तव्यतोपदिश्यते च्यात्मकश्चान्यतमो ऽपि तेषां न भवति वेदः अथर्ववेदस्तु च्यात्मक एव । तत्र हि ऋचो यजूंषि सामानि इति चीण्यपि सन्ति तेन ब्रह्मत्वं क्रियमाणं चय्या कृतं भवति । ननु यस्त्रीन्वेदानधीते तेन चेद् ब्रह्मत्वं क्रियेत तत्किं तया न कृतं भवति । बाढमित्युच्यते सो ऽपि एकस्मै वा कामायान्ये यज्ञक्रतवस्समाधीयन्ते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति श्रुतावपि* योगसिद्ध्यधिकरणन्यायेनान्यतममेव बुद्ध्यादाय विदध्यान्न समुदायं बुद्धावारोपयितुं शक्नुयादित्येकेनैतत्कृतं भवति न चय्येति । नन्वन्ये ऽपि च्यात्मका वेदाः यद्येवं सुतरामथर्ववेदो न पृथक् करणीयः सर्वेषां रूपाविशेषात् । तेषां पृथक्प्रसिद्धैः स्वैः स्वैर्ऋगादिभिरेव व्यपदेश इति न ते समुदायशब्दव्यपदेश्याः । यत्तु वाक्यान्तरे चय्ये विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्वमिति तत्रेयं चतुर्थी षष्ठ्याः स्थाने प्रयुक्ता शुक्रमिति सारमाचष्टे तेन चयीविद्यायाः सारेण ब्रह्मत्वं क्रियते इत्युक्तं भवति । न च चय्येव च्यय्याः शुक्रं भवति न चात्यन्तं ततो ऽर्थान्तरमेव । तेनेदमथर्ववेदात्मकमेव च्यय्याः शुक्रं शुक्रमिति च गुह्यमाहुः ।

* जैमिनिसूत्रम् । अ ४ पा ३ सू २५-२८ ।

अथर्वशब्दो ऽपि रहस्यवचनो यथाथर्वाणं चैकस्या ह्यग्य इति। तेन वर्षीगुरूरूपेणाथर्ववेदेन ब्रह्मत्वमितीत्यमथर्ववेदस्य न वर्षीयाह्यत्वमित्यं सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न सर्वशब्दः सङ्कोचितो भवति । अत एव ब्रह्मवेदो ऽथर्ववेद इति पूर्वोत्तरब्राह्मणे पठ्यते ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः ब्रह्मवेद इति । तथा च काठकशाखाध्ययने ब्राह्मणे ब्रह्मौदने श्रूयते ब्रह्मवादिनो वदन्ति पुरो वा औद्दालकिरारुणिमुवाच ब्रह्मणे त्वा प्राणाय जुष्टं निर्वपामि ब्रह्मणे त्वा व्यानाय जुष्टं निर्वपामीत्युपक्रम्य आथर्वणो वै ब्रह्मणः समानो ऽथर्वाणमेवैतज्जुष्टं निर्वपति चतुःशरावो भवति चत्वारो हीमे वेदास्तानेव भागिनः करोति मूलं वै ब्रह्मणो वेदाः वेदानामेतन्मूलं यदृत्विजः प्राश्नन्ति तद् ब्रह्मौदनस्य ब्रह्मौदनत्वमिति । तथा सामवेदे पृष्ठ्यस्य चतुर्थेहन्यार्भवे पवमाने आथर्वणे साम्नीगावं यतद्विधाने श्रूयते चतुर्विधमाथर्वणं भवति चतूरात्रस्य घृत्यै चतुष्पदामानुष्टुभा ऽनुष्टुभमेवैतदहर्येश्चतुर्थं भेषजं याथर्वाणं तद्धि भेषजमेव तत्करोत्याथर्वणानि यागभेषजानीत्येतदालम्ब्य नेयं स्तुतिरस एव प्रागुक्तं यच्चे यद्रूनं च विरिष्टं च यातयामं च करोति तदथर्वणा तेजसाप्याययतीति तस्मादाथर्वण एव ब्रह्मेति । एतच्च शास्त्रान्तरे विस्तरेणाभियुक्तैर्युक्तिभिरुपपादितमिति नेहात्यन्ताय प्रतायते । यत्तु नाथर्वणेन प्रवृञ्ज्यादिति तत्कल्पसूत्रवाक्यत्वाद्वेदविरुद्धमित्यनादृतम् । अथापि श्रौतमिदं वाक्यं तदापि प्रकरणाधीतं* चैतचैव क्व चित्कर्मणि निवेक्ष्यते । अनारभ्यवादपक्षे ऽपि पूर्वोक्तवाक्यविसदृशार्थत्वादथर्ववेदस्य च वयवाह्यत्वेन सम्पर्कपरिहारार्हत्वान्नियतविषयमेव व्याख्यास्यते । यदप्युच्यते उच्चैर्ऋचा क्रियते उच्चैस्साम्नोपांशु यजुषेतिवदथर्वधर्मो ऽपि न कश्चिदाम्नात इति तदप्यसारम् । मन्त्रधर्मा ह्ययमुपदिश्यते न वेदधर्मः । मन्त्रब्राह्मणसमुदायस्वभावा हि चत्वार इमे वेदग्रन्था मन्त्रास्तु ते गद्यपद्यभेदाद् द्विधैव गद्यबन्धो यजुरुच्यते पद्यबन्ध ऋगिति गीतिनिबन्धनं तु भेदान्तरं सामेति । अत एव जैमिनिना मन्त्रविभागं प्रस्तुत्य† तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था गीतिषु सामाख्या शेषे यजुःशब्द इत्यमेव तेषां त्रैविध्यमुपपादितम् । तेषामेव चायमुच्चैरादिधर्मो न वेदशब्दवाच्यानां मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मनां ग्रन्थानाम् ।

---

* प्रकरणादीनामिति मूले पाठः । † जैमिनिसूत्रम् । अ॰ २ पा॰ १ सू॰ ३५-३६-३७ ।

अथर्ववेदेऽपीयं त्रिविधैव मन्त्रजातिरिति तत्रापीदं धर्मजातमुपदिष्टं भवति । मन्त्रविभागकृत एवायं त्रयीव्यपदेश इति । तच्च सैषा त्रयी विद्या तपतीत्यादावपि न विरोत्स्यते । एवं ऋग्यजुःसामसमुदायात्मकमन्त्रोपबन्धात्त्रय्यन्तर्गतश्च अथर्ववेदः पृथग्व्यवस्थितग्रन्थसंदर्भत्वभावत्वाच्च भिन्नश्च इति स्थितम् । अन्ये पुनः ऋक्प्रचुरत्वात्प्रविरलयजुर्वाक्यत्वादगीयमानसाममन्त्रतावशाच्च ऋग्वेदमेवाथर्ववेदमाचक्षते अयमपि पक्षोऽस्तु न कश्चिद्विरोधः । यत्पुनरभिधीयते वेदशब्दस्त्रयाणामेव वाचको न चतुर्थस्येति सोऽयमत्युत्कटो द्वेषः । वृद्धव्यवहारो ह्यत्र प्रमाणम् । वेदोऽयं ब्राह्मणोऽयमिति तत्र तत्र वेदशब्दे उच्चारिते चत्वारोऽपि प्रतीयन्ते । वेदो मयाऽधीत इति वदन्तं पृच्छन्ति व्यवहर्तारः कतमस्त्वयाऽधीतो वेद इति स आह अथर्ववेद इति न तमेवमाक्षिपन्ति नासौ वेदो यस्त्वया पठित इति । सोपपदोऽथर्ववेदे वेदशब्द इति चेद् वेदान्तरेष्वपि तुल्यमेतत् । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति । निरुपपदोऽपि तेषु वेदशब्दः प्रयुज्यते इति चेत् तदितरत्रापि समानमित्युक्तम् । चतुर्वेदाध्यायी भारद्वाज इति । सर्वथा तु सोपपद एवायुर्वेदादिषु वेदशब्द इति न तत्तुल्यकक्षताधिक्षेपवचनतामथर्ववेदो नेतव्यः । ब्रह्मयज्ञविधिश्च श्रौतश्चातुर्वर्ण्यविशिष्ट इत्युक्तम् । स्मार्तोऽपि तथाविध एवास्ति । यथाऽऽह याज्ञवल्क्यः* ।

मेदसा तर्पयेद्देवानथर्वाङ्गिरसः पठन् ।
पितॄंश्च मधुसर्पिर्भ्यामन्वहं शक्तितो द्विज इति ॥

साम्प्रदायिकमध्यापनादिवचनादि सर्वमभिन्नमेवेत्यलं प्रसङ्गेन । तेन प्रमाणतायां वेदस्वाध्यायशब्दवाच्यत्वे पुरुषार्थसाधनविधावपि चत्वारः समा वेदाः । यदि पुनरौत्तराधर्येण विना न परितुष्यते तदथर्ववेद एव प्रथमः ततः परमस्य मन्त्रस्य ब्रह्मणः प्रणवस्याभिव्यक्तेः । तथा च श्रुतिः । ब्रह्म ह वा इदमग्र आसीदित्युपक्रम्याथर्वण वेदमभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्तस्माच्छ्रान्तात्सन्तप्तादोमिति मन एवोर्ध्वमक्षरमुदक्रामदित्यादि । तथा महाव्याहृतीनां शाखान्तरप्रसिद्धानामप्रसिद्धानां च बृहदित्यादीनां तत एवोत्थानम् । अथर्ववेदकृतोपनयनसंस्कारस्य वेदान्तराध्ययनमविरुद्धम् । अन्यवेदोपनीय-

* याज्ञवल्क्यस्मृतौ । अ १ श्लो ४४ ।

मानस्य तु नाथर्वणोपनयनसंस्कारमप्रापितस्याथर्ववेदाध्ययने ऽधिकारः । तदुक्तम् । भृग्वङ्गिरोविदा संस्कृतो ऽन्यान्वेदानधीयीत नान्यत्र संस्कृतो भृग्वङ्गिरसो ऽधीयीतेति । त्रय्येकशरणैरपि चैतदवश्यमाश्रयणीयम् अथर्ववेदविहितं स्वकर्मभ्रंशे प्रायश्चित्तमाचरद्भिरित्यथर्ववेद एव ज्यायान् । यत्तु मानवं वाक्यमुदाहृतं षट्त्रिंशदाब्दिकं तत्त्रिवेदाध्ययनविषयं वैकल्पिकं वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वा ऽपि यथाक्रममिति एकस्मिन्वेदे द्वादशवर्षाणि व्रतं द्वयोश्चतुर्विंशतिः त्रयाणां षट्त्रिंशदिति । यस्तु चतुरो वेदानधीते तस्याष्टचत्वारिंशद्वर्षं वेदब्रह्मचर्यमुपाधीतेति स्मृत्यन्तरमस्ति न च तदार्यैर्नोद्धृतम् । तत्र त्रिवेदाध्यायिनामेव प्रतिवेदं षोडशवर्षाणि व्रतं चरेदिति व्याख्यानमसङ्गतम् । उपक्रमविरोधाद् अनुपयोगाच्च । तेन वेदान्तराध्ययनकृत एवायं विकल्पविधिर्न द्वादशषोडशवर्षापेक्ष इत्यनादरो ऽप्यस्यां स्मृतौ कृष्णकेशो ऽग्नीनादधीतेति श्रुतिविरोधकृतो नाथर्ववेदाध्ययननिषेधगर्भ इति । त्रैवेदिकव्रतब्रह्मचर्यस्मृतिरपि चेयम् अथर्ववेदाध्ययनपर्युदासमेव विषयीकरोति न च वेदान्तराध्ययननिषेधमिति अत्रापि न विशेषहेतुरस्ति । त्रिषु वेदेष्विदं व्रतं न पुनरेष्वेव त्रिष्विति नियामकं वचनमस्ति । यदपि श्राद्धप्रकरणे यत्नेन भोजयेदिति त्रिवेदपारगपरिकीर्तनं तद्वेदपारगमिति शाखान्तगमिति समाप्तिगमिति विशेषणपदपर्यालोचनया ऋग्वेदाद्येकदेशाध्यायिनामनधिकारमेव श्राद्धे सूचयति अथर्वणस्तु अथर्वशिरो ऽध्ययनमात्रलब्धपङ्क्तिपावनभावस्यैकदेशपाठिनो ऽपि तत्राधिकार उपपद्यते । दर्शितं चाथर्वशिरोऽध्ययनमात्रादपि पङ्क्तिपावनत्वम् । पङ्क्तिपावनश्च श्राद्धभोजने ऽनधिकृत इति विप्रतिषिद्धम् । यत्तु ज्येष्ठसामगस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णिक इति वेदान्तरैकदेशाध्यायिनामपि श्राद्धभोजनाभ्यनुज्ञानं तदनुकल्परूपमिव भाति प्रथमकल्पेन समग्रवेदाध्ययनोपदेशादिति । तस्मान्नाथर्वनिषेधार्थमेतद्वाक्यमिति । तदेवमवस्थिते यद्वार्तिककारेण भयादिव द्वेषादिव मोहादिव सानुकम्पमिव वेदमुच्यते* यदि यत्नोपयोगित्वमित्यादि तदहृदयङ्गमम् । अथर्ववेदे पूर्वोत्तरब्राह्मणे विश्वसृष्टिमिष्टिपश्वेकाहाहीनसत्राणामुपदेशात् । वेदान्तरेषु तच्चोदनाभावात्किमथर्ववेदे तदुपदेशेनेति चेत् सुभाषितमिदम् । एवमपि हि वक्तुं शक्यम् अथर्ववेदे तच्चोदनाया दर्शनात्किं वेदान्तरेषु तदुपदेशेनेति ।

* तन्त्रवार्तिके अ १ पा ३ सू ४ ।

न च जाने कस्यैष पर्यनुयोगः किं नित्यस्य वेदस्य किं वा तत्प्रणेतुरीश्वरस्येति द्वावपि हि तावपर्यनुयोज्यावित्युक्तम् । अथान्तरशान्तिपुष्ट्यभिचारादि वेदान्तरेष्वपि न न दृश्यते श्येनो हि सामवेदउत्पन्नः अद्भुतशान्त्यादयश्च यजुर्वेदइति तदपि समानम् । एकब्रह्मर्त्विगाश्रिता इत्येतदपि न सत्यम् । यत एवं तत्र पठ्यते द्वे यज्ञवृत्ती भवतो वैहारिकी च पाकयज्ञवृत्तिश्चेति तत्र वैहारिकी नामानेकर्त्विगाश्रितानामेकक्रियाणामुपदेशः श्रुतावेकब्रह्मर्त्विगाश्रितास्तु शान्त्यादिक्रियाः स्मृतावित्यभूमिष्ठोक्तिरेषा चर्च्येवात्मीयगोचरा इति एतदपि परममाध्यस्थ्यम् । न ह्यात्मीयः परकीयो वा कश्चिदस्ति वेदार्थः सर्वशाखाप्रत्ययत्वादेकस्य कर्मणः । तस्मात्समानयोगक्षेमत्वात्सर्ववेदानामेकस्य ततः पृथक् करणं वेदनिन्दाप्रायश्चित्तनिर्भयधियामेव चेतसि परिस्फुरति न साधूनामित्युपरम्यते ।

इति तुल्यप्रभावर्द्धिवर्धमानोचितस्तवाः ।
विविधाभिमतस्फीतफलसंपादनोद्यताः ॥
चत्वारो ऽपि पराक्षेपपरिहारस्थिरस्थितिम् ।
भजन्ति वेदाः प्रामाण्यलक्ष्मीं हरिभुजा इव ॥
चतुःस्कन्धोपेतः प्रथितपृथगर्थैरवयवैः
कृतान्योन्यश्लेषैरुपचितवपुर्वेदविटपः ।
प्रतिस्कन्धं शाखाफलकुसुमषदर्भसुभगाः
प्रकाशन्ते तस्य द्विजमुखनिपीतोत्तमरसाः ॥

आह ।

किमेतदित्थं प्रामाण्यं वेदानामेव साध्यते ।
तन्त्रागमान्तराणां वा सर्वेषामियमेव दिक् ॥

किं चातः ।

आद्ये पक्षे परेष्वेवं ब्रुवाणेषु किमुत्तरम् ।
उत्तरत्र तु मिथ्या स्युः सर्वे ऽन्योन्यविरोधिनः ॥

कानि पुनरागमान्तराणि चेतसि विधायैव वत्सः पृच्छति । पुराणेतिहासधर्मशास्त्राणि वा शैवपाशुपतपञ्चरात्रबौद्धार्हतप्रभृतीनि वा तत्र शैवादीनि तावन्निरूपयिष्यामः । मन्वादिप्रणीतानि धर्मशास्त्राणि वेदवत्तदर्थानु-

प्रविष्टविशिष्टकर्मोपदेशीनि प्रमाणमेव कस्तेषु विचारः । तेषां तु प्रमाणत्वं वेदमूलत्वेनैव केचिदाचक्षते । तथा हि न तावन्मन्वादिदेशना भ्रान्तिमूलाः संभाव्यन्ते बाधकाभावात् । अद्य यावदपरिम्लानादरैर्वेदविद्भिस्तदर्थानुष्ठानात् । नाप्यनुभवमूलाः प्रत्यक्षस्य त्रिकालानवच्छिन्नकार्यरूपधर्मपरिच्छेददक्षासामर्थ्यासंभवात् । न च पुरुषान्तरोपदेशमूलाः पुरुषान्तरस्यापि तदवगमे प्रमाणाभावात् । भावे वा मनुना किमपराद्धम् । असति हि मूलप्रमाणे पुरुषवचनपरम्परायामेव कल्प्यमानायामन्धपरम्परास्मरणतुल्यत्वं दुर्निवारम् । न च विप्रलम्भका एव भवन्तो मन्वादय एवमुपदिदिशुरिति युक्ता कल्पना बाधकाभावात् साधुजनपरिग्रहाच्चेत्युक्तम् । तस्मात्पारिशेष्याद्वेदाख्यकारणमूला एव भवितुमर्हन्ति मन्वादिदेशनाः । तद्ध्यनुगुणं समर्थं च कारणमिति तदाह भट्टः* ।

भ्रान्तेरनुभवाद्वापि पुंवाक्याद्विप्रलम्भकात् ।
दृष्टानुगुण्यसामर्थ्याच्चोदनैव लघीयसीति ॥

तत्र केचित्परिदृश्यमानमन्त्रार्थवादबलोन्नीतविधिमूलत्वं मन्यन्ते । अन्ये विप्रकीर्णशाखामूलत्वम् । अपरे पुनरुत्सन्नशाखामूलत्वमिति । अनेन च विशेषविवरणेन न नः प्रयोजनं सर्वथा यथोपपत्ति वेद एव तत्र मूलं प्रकल्प्यतां न मूलान्तरम् अप्रमाणकत्वात् । वेदमूलत्वपक्षे ऽपि चेयमखिलजगद्विदिता स्मृतिसमाख्या ऽनुगृहीता भविष्यति । प्रत्यक्षमूलत्वे हि वेदवदन्यापि कः स्मृतिशब्दार्थः । किं च वेदमूलत्वे सति स्मृतेः श्रुतिविरोधे सति तदतुल्यकक्षत्वाद्बाध्यत्वं सुवचं भवति क्लृप्तमेकत्र मूलमितरत्र कल्प्यम् यावदेव भवान्स्मृतेः श्रुतिं कल्पयितुं व्यवस्यति तावदेतद्विरोधिनी प्रत्यक्षश्रुता श्रुतिरवतरति हृदयपथमिति कथं तदा मूलकल्पनायै स्मृतिः प्रभवेत् । तदाह ।

सो ऽयमाभाणको लोके यदश्वेन हृतं पुरा ।
तत्पश्चाद्गर्दभः प्राप्तुं केनोपायेन शक्नुयादिति† ॥

अपर आह । विकल्प एवात्र युक्तः किल द्विविधो वेदः श्रूयमाणो ऽनुमीयमानश्च श्रूयमाणश्च श्रुतिरित्युच्यते अनुमीयमानश्च स्मृतिरिति ।

* तन्त्रवार्तिके अ १ पा ३ सू २ ।
† तन्त्रवार्तिके अ १ पा ३ सू ३ अर्थानुवादोऽयम् । पृ ८४ । १४ ।

द्वावपि चैत्यवन्दनादौ इति किं केन बाध्यते व्यक्ताव्यक्तौ हि वेद एवासौ । अत एव न मन्वाद्यर्थवादादिमूलकत्वकल्पनं युक्तं स्मर्यमाणस्य वेदस्यानादित्वात् । नन्वेवं वेदमूलत्वेन प्रामाण्ये वर्ण्यमाने बाह्यस्मृतीनामपि प्रामाण्यं वदन्तः प्रावादुकाः कथं प्रतिवक्तव्याः । उच्यते प्रत्युक्ता एव ते तपस्विनः । उक्तं हि भगवता जैमिनिना । अपि वा कर्तृसामान्यात्प्रमाणमनुमानं स्यादिति * कर्तृसामान्यादिति कोऽर्थः एकाधिकारावगमादिति । य एव वेदार्थानुष्ठानेऽधिकृताः कर्तारस्त एव स्मृत्यर्थानुष्ठाने आचमनादिस्मार्तपदार्थसंवलितवैदिकस्तरणादिवैदिकपदार्थप्रयोगदर्शनात् । न त्वेवमेकाधिकारावगमो बाह्यस्मृतिषु विद्यते । तस्मान्मन्वादिस्मृतय एव प्रमाणं न बाह्यस्मृतयः । ननु मन्वादिस्मृतयोऽपि वेदमूलत्वात्प्रमाणं नान्यतः इति । अत्रोच्यते । तदेतद्वेदमूलतया प्रामाण्यं योगिप्रत्यक्षं धर्मग्राहकमसृष्यमाणाः श्लाघयते भवन्तः । एतच्च न युक्तम् । यथा हि भगवानीश्वरः सर्वस्य कर्ता सर्वस्येशिता सर्वदर्शी सर्वानुकम्पी च वेदानां प्रणेता समर्थितः तथा योगिप्रत्यक्षमपि धर्मग्रहणे निपुणमस्मदादिप्रत्यक्षविलक्षणं प्रत्यक्षलक्षणे समर्थितमेव तस्मात्तन्मूला एव मन्वादिदेशना भवन्तु । यत्तु त्रिकालानवच्छिन्नः कथं प्रत्यक्षगम्यो धर्मः स्यादिति चोदनैव तत्र प्रमाणमुच्यते । प्रतिविहितं तदीश्वरप्रत्यक्षं यथाऽग्निहोत्रादेर्धर्मत्वस्य ग्राहकमेवमष्टकादियागे तस्य ग्राहकं मन्वादिप्रत्यक्षं भविष्यतीति किमत्र त्रिकालानवच्छेदेन तदवच्छेदेन वा कृत्यम् । यद्येवमष्टकादिकर्मणां धर्मत्वाग्राहित्वादसर्वज्ञ ईश्वरः स्यात् । ज्ञात्वा वाऽनुपदिशन्नकारुणिको भवेत् । नैष दोषः । सर्वं जानात्येव भगवान् किंचित्स्वयमुपदिशति किंचित्परानुपदेशयति । ते हि तस्यानुग्राह्या भगवतस्तेषां च तदनुग्रहकृतैव तथाविधज्ञानप्राप्तिः । मन्वादीनां प्रत्यक्षो धर्म इति वेदेऽपि पठ्यते साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः ते परेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान्संप्रादुरिति वेदेऽपि पठ्यते । नन्वेवं प्रत्यक्षमूलत्वाविशेषाच्छ्रुतिस्मृत्योर्विरोधे विकल्पः प्राप्नोति बृहद्रथन्तरयोरिव न बाध्यबाधकभावः । न हीश्वरप्रत्यक्षस्य योगिप्रत्यक्षस्य च प्रामाण्ये कश्चिद्विशेषः नैसर्गिकागन्तुकत्वकृतस्तु भविष्यति किं तेन । उच्यते । भवतु विकल्पः को दोषः वेदमूलत्ववादिभिरपि कश्चिद्विकल्पो

* जैमिनिसूत्रम् । अ. १ पा. ३ सू. २ ।

व्याख्यात एव। विषयविभागेन वा विकल्पो व्याख्यास्यते। न च श्रुतिस्मृतिविरोधोदाहरणं किं चिदस्तीति स्वाध्यायाभियुक्ताः। तस्मादाप्तप्रत्ययमूलत्वेन वेदानामिव धर्मशास्त्राणां हि पञ्चमं वेदमाहुः। उक्तं च।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यतीति॥

अथ वा किमस्माकं दुरभिनिवेशेन वेदमूलत्वात्स्मृतीनां स्मृतिवत्पुराणानामपि भवतु प्रामाण्यम्। सर्वथा तावद्वेदाश्चत्वारः पुराणं स्मृतिरिति षडिमानि विद्यास्थानानि साक्षात्पुरुषार्थसाधनोपदेशीनि। व्याकरणादीनि षडङ्गानि अङ्गत्वेनैव तदुपयोगीनि न साक्षाद् धर्मोपदेशीनि। कल्पसूत्रेष्वपि विधिप्रकर्मक्रमनियमसंग्रहमात्रं नापूर्वोपदेशः। मीमांसा वेदवाक्यार्थविचारात्मिका वेदप्रामाण्यनिश्चयहेतुश्च न्यायविस्तार इत्यामुखे एवोक्तम्। तदिमानि चतुर्दश विद्यास्थानानि प्रमाणम्। कानि चित्साक्षादुपदेशीनि कानि चित्तदुपयोगीनि इति सिद्धम्। यानि पुनरागमान्तराणि परिदृश्यन्ते तान्यपि द्विविधानि कानि चित्सर्वात्मना वेदविरोधेनैव प्रवर्तन्ते बौद्धादिवत्। कानि चित्तदविरोधेनैव कल्पितव्रतान्तरोपदेशीनि शैवादिवत्। तत्र शैवाद्यागमानां तावत्प्रामाण्यं ब्रूमहे तदुपजनितायाः प्रतीतेः संदेहबाधकारणकालुष्यकलापस्यानुपलम्भात्। ईश्वरकर्तृत्वस्य तथापि स्मृत्यनुमानाभ्यां सिद्धत्वात्। मूलान्तरस्य लोभमोहादेः कल्पयितुमशक्यत्वात्। न हि तद्वेदप्रथमता स्मर्यते वेदपदैकदेशसंवादाश्च भूम्ना दृश्यन्ते इति कुतो मूलान्तरकल्पनाऽवकाशः। न च वेदप्रतिपक्षतया तेषामवस्थानं वेदप्रसिद्धचातुर्वर्ण्यादिव्यवहारापरित्यागात्।

मन्वादिचोदनान्यायस्तु यद्यपि न विद्यते।
शैवागमे तथा ऽप्यस्य ननु युक्ता प्रमाणता॥
सर्वोपनिषदामर्था निःश्रेयसपदस्पृशः।
विविच्यमाना दृश्यन्ते ते हि तत्र पदे पदे॥
ये च वेदविदामग्र्याः कृष्णद्वैपायनादयः।
प्रमाणमनुमन्यन्ते ते ऽपि शैवादिदर्शनम्॥

पञ्चरात्रे ऽपि तेनैव प्रामाण्यमुपवर्णितम्।
अप्रामाण्यनिमित्तं हि नास्ति तत्रापि किं चन॥

तत्र च भगवान्विष्णुः प्रणेता कथ्यते स चेश्वर एव।
एकस्य कस्य चिदशेषजगत्प्रसूतिहेतोरनादिपुरुषस्य महाविभूतेः।
सृष्टिस्थितिप्रलयकार्यविभागयोगाद्ब्रह्मेति विष्णुरिति रुद्र इति प्रतीतिः॥

वेदे च पदे पदे एक एव रुद्रो ऽवतस्थे न द्वितीय इति इदं विष्णुर्विचक्रमे इति रुद्रो विष्णुश्च पठ्यते। तद्योगाच्च तदाराधनोपाया वेदे ऽपि चोदिता एव। शैवपञ्चरात्रयोस्तु तद्योगा एवान्यथोपदिश्यन्ते। न चैष वेदविरोधो वैकल्पिकत्वादुपायानाम्। अत आप्तप्रणीतत्वाद्वेदाविरुद्धत्वाच्च न तयोरप्रामाण्यम्। ये तु सौगतसंसारमोचकागमाः पापकाचारोपदेशिनः कस्तेषु प्रामाण्यमार्यो ऽनुमोदते।

बुद्धशास्त्रे हि विस्पष्टा दृश्यते वेदबाह्यता।
जातिधर्मोचिताचारपरिहारावधारणात्॥
संसारमोचकाः पापाः प्राणिहिंसापरायणाः।
मोहप्रवृत्ता एवेति न प्रमाणं तदागमः॥
निषिद्धसेवनप्रायं यत्र कर्मोपदिश्यते।
प्रामाण्यकथने तस्य कस्य जिह्वा प्रवर्तते॥
ततो यद्यपि सिद्धिः स्यात् कदा चित्कस्य चित् क्व चित्।
ब्रह्महत्यार्जितग्राम्यभोगवन्नरकाय सा॥
निषिद्धाचरणोपात्तं दुष्कृतं केन शाम्यति।
अतः कालान्तरेणापि नरके पतनं पुनः॥

यत्त्वत्र चोदितं परेषु पूर्वोक्तक्रमेण बुद्धाद्याप्तकल्पनां कुर्वत्सु किं प्रतिविधेयमिति तत्रोच्यते। महाजनप्रसिद्धपरिग्रहे हि सति सुवचमाप्तोक्तत्वं भवति नान्यथा। महाजनश्च वेदानां वेदार्थानुगामिनां च पुराणधर्मशास्त्राणां वेदाविरोधिनां च केषां चिदागमानां प्रामाण्यमनुमन्यते न वेदविरुद्धानां बौद्धाद्यागमानाम् इति कुतस्तेषामाप्तप्रणीतत्वम्। मूलान्तरं हि तत्र सुवचम् अज्ञानलोभादीत्येवमभिधाय वेदस्य ध्वंसो बौद्धादयो निषेद्धव्याः। आह।

को ऽयं महाजनो नाम किमाकारः किमास्पदः ।
किंसंख्यः किंसमाचार इति व्याख्यातुमर्हसि ॥

अपि च । बौद्धादयो बुद्धादीनामात्मनः स्वागमप्रामाण्यसिद्धये, वदन्ति ते महाजनमपि निजं तत्सिद्धये, वृन्दादिकं वदेयुरेव कस्तत्र प्रतीकारः । उच्यते । चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यं च यदेतदार्यदेशप्रसिद्धं स महाजन उच्यते । आकारस्तु तस्य कीदृशं पाणिपादं कीदृशं शिरोग्रीवं वा कियती तस्य संख्येति पुरुषलक्षणानि गणयितुं न जानीमः । चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यरूपश्चैष महाजनो वेदप्रथमप्रवृत्त आगमान्तरवादिभिरप्रत्याख्येय एव । तथा चैते बौद्धादयो ऽपि दुरात्मानो वेदप्रामाण्यनियमिता एव चण्डालादिस्पर्शं परिहरन्ति निरस्ते हि जातिवादावलेपे का इव चाण्डालादिस्पर्शे दोषः । ये ऽपि अन्ये के चिदशुचिभक्षणागम्यागमनादिनिर्विकल्पदीक्षाप्रकारमकार्यमनुतिष्ठन्ति ते ऽपि चातुर्वर्ण्यादिमहाजनभीतास्तत्तं रहसि कुर्वन्ति न प्रकाशम् । निर्विशङ्कं हि तच्छास्त्रप्रत्यये किमिति चौर्येवत्तदर्थानुष्ठानम् । अत एव न निजो महाजन उत्थापयितुं शक्यते वृन्दकादिः किं त्वयमेव चातुर्वर्ण्यादिमहाजनः स चैव महाजनो वेदविरुद्धमागमं परिहरत्येव नानुमोदते ।

संसारमोचकं स्पृष्ट्वा विप्राः स्नान्ति सवाससः ।
बौद्धैरपि सहैतेषां व्यवहारो न कश्चन ॥
वेदधर्मानुवर्ती च प्रायेण सकलो जनः ।
वेदबाह्यस्तु यः कश्चिदागमो वञ्चनैव सा ॥

वेदश्चायमनन्यसामान्यविभवो महाभागो वेदनामा ग्रन्थराशिः यदन्ये बाह्यागमवादिन एवमेव स्पर्धन्ते । ते हि स्वागमप्रामाण्यमभिवदन्तो वेदरीत्याभिदधति वेदे यथा तथा प्रवेष्टुमीहन्ते वैदिकानर्थानन्तरान्तरा स्वागमेषु निबध्नन्ति वेदस्पर्शपूतमिवात्मानं मन्यन्ते तेषामप्यन्तर्हृदये ज्वलतीव प्रामाण्यम् । अत एवंविधाया महाजनप्रसिद्धेरागमान्तरेष्वदर्शनान्न तेषामाप्तप्रणीतत्वम् । आह ।

महाजनप्रसिद्धेव वेदप्रामाण्यनिश्चयात् ।
किमर्थः काष्ठशोषो ऽयमियानार्येण संश्रितः ॥

वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं हि इदं शास्त्रमारब्धमिति गीयते वेदप्रामाण्यस्य च महाजनसिद्धस्यैव सिद्धत्वात्किं शास्त्रेण । अलं क्षुद्रचोद्यैरीदृशैः ।

महाजनप्रसिद्धं हि केचिद्विप्लावयन्त्यपि ।
अतस्तदुपघाताय शास्त्रमस्त्रं प्रयुज्यते ॥

तस्मात्पूर्वोक्तानामेव प्रामाण्यमागमानां न वेदबाह्यानामिति स्थितम् ।

अन्ये सर्वागमानां तु प्रामाण्यं प्रतिपेदिरे ।
सर्वत्र बाधसंदेहरहितप्रत्ययोदयात् ॥
सर्वत्र वेदवत्कर्त्तुराप्तस्य परिकल्पना ।
दृष्टार्थेष्वेकदेशेषु प्रायः संवाददर्शनात् ॥

यत्पुनरत्रोक्तं सर्व एवागमाः परस्परविरुद्धार्थोपदेशित्वादप्रमाणं स्युरिति तत्रोच्यते । आप्तप्रणीतत्वेन तुल्यकक्ष्यत्वादन्यतमदौर्बल्यनिमित्तानुपलम्भाच्च न कश्चिदागमः कंचिद्बाधते । विरोधमात्रं त्वकिंचित्करं प्रमाणत्वाभिमतेषु वेदवाक्येष्वपि परस्परविरोधदर्शनात् । पुरुषशीर्षस्पर्शनसुराग्रहगवालम्भादिचोदनासु वचनान्तरविरुद्धमर्थजातमुपदिष्टमेव । किं चागमानां विरोधोऽपि नातीव विद्यते प्रमाणानां पुरुषार्थे सर्वेषामविवादात् ।

नानाविधैरागममार्गभेदैरादिश्यमाना बहवोऽभ्युपायाः ।
एकत्र ते श्रेयसि संपतन्ति सिन्धौ प्रवाहा इव जाह्नवीयाः ॥

तथा ह्यपवर्ग उपेयः सर्वशास्त्रेषु निर्दिश्यते ज्ञानविषये तु विवदन्ते । तत्रापि प्रायश आत्मविषयतायां बहूनामविप्रतिपत्तिः । प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानपक्षे तु प्रकृतेर्विविक्ततया पुरुष एव ज्ञेयः । नैरात्म्यवादिनस्तु आत्मशैथिल्यजननायाऽपदिशन्ति । स्वच्छं तु ज्ञानतत्त्वं यतैरिष्यते तत्स्वातन्त्र्यादनाश्रितत्वादात्मकल्पमेव कूटस्थनित्यत्वे प्रवाहनित्यत्वे च विशेषः । एवं प्रधानयोस्तावदुपायोपेययोरविवादः । क्रिया तु विचित्रा प्रत्यागमं भवतु नाम भस्मजटापरिग्रहो वा दण्डकमण्डलुग्रहणं वा रक्तपटधारणं वा दिगम्बरता वाऽवलम्ब्यतां को ऽत्र विरोधः । वेदे ऽपि किमन्योयांशः पृथगितिकर्तव्यताकलापखचिताः स्वर्गोपायाश्चोदिताः । तस्मात्परस्परविरोधे ऽपि न प्रामाण्यविरोधः । अतश्च यदुच्यते ।

कपिलो यदि सर्वज्ञः सुगतो नेति का प्रमा ।
अथोभावपि सर्वज्ञौ मतभेदस्तयोः कथम् ॥

इति तदपास्तं भवति । प्रधाने सति भेदाभावात् । क्व चित्तु तद्वचि प्रामाण्यविरोधात् । न च क्लेशनहेतुकर्मोपदेशादागमान्तराणामप्रामाण्यम् तस्याप्रमाणतायामप्रयोजकत्वात् ।

विचिकित्सा हि नृशिरःकपालाद्यशनेषु या ।
सा ऽप्यन्यदर्शनाभ्यासभावनोपनिबन्धना ॥
तथा च शान्तचित्तानां सर्वभूतदयावताम् ।
वैदिकीष्वपि हिंसासु विचिकित्सा प्रवर्तते ॥

अभिचारादिहिंसायां वैदिक्यामपि भवतु हृदयोत्कम्पः । करणांशो-पनिपातिनी हिंसेति लिप्सातस्तस्यां प्रवृत्तिः । यत्त्वग्नीषोमीयादिपशुहिंसेति-कर्तव्यतांशस्था यस्यां क्रत्वर्थो हि शास्त्रादवगम्यते इति वैदी प्रवृत्तिः तस्यामपि कारुणिको लोकः सविचिकित्सो भवति वदति च यत्र प्राणिवधो धर्मस्त्वधर्मस्तत्र कीदृश इति । न चैतावता वेदस्याप्रामाण्यमेवमागमान्तरे-ष्वपि भविष्यति । यत्तु आगमान्तरेभ्यः कौलादिभ्यः श्रवणाद्यर्थसिद्धावपि नि-षिद्धाचरणकृतः कालान्तरे प्रत्यवायो ऽवश्यं भावीत्युक्तम् । तदपि न युक्तम् । तस्यार्थस्य तदागतिनिषिद्धत्वाभावात् । आगमान्तरनिषिद्धत्वे ऽपि वैकल्पि-कत्वकल्पनोपपत्तेः । पुरुषार्थप्राप्त्युपायत्वाच्च तस्य तस्मिन्सिद्धे कुतः प्रत्य-वायः । भवतु वा कालान्तरे ततः प्रत्यवायः तथा ऽप्यधिकारिभेदेन तत्फले कर्मणि चोद्यमाने श्येनादाविव नागमप्रामाण्यमत्र हीयते । श्येनेनाभिचरन्य-जेतेत्यभिचरन्निति शता लक्षितनिषेधमधिकारिणमाचष्टे तस्य च श्येन-यागश्चोदितः स च तत्प्रयोगात्कृतवधः प्रत्यवैत्येव न च वेदस्याप्रामा-ण्यम् । उक्तं च* उभयमिह चोदनया लक्ष्यते अर्थो ऽनर्थश्चेति । अधिकार-भेदाच्च विविधकर्मचोदना नानुपन्ना । मरणकामस्य सर्वस्वारः चोदितः आयु-ष्कामस्य कृष्णलचरुः । तस्मादेतदपि नाप्रामाण्यनिमित्तम् । यदपि बौद्धागमे जातिवादनिराकरणं तदपि सर्वानुग्रहप्रपञ्चकरुणातिशयप्रशंसापरं न च यथा-श्रुतमवगन्तव्यम् । तथा च तत्रैव तत्पठ्यते न जातिकायदृष्ट्या प्रव्राजयेदिति ।

---

* शाबरभाष्ये अ० १ पा० १ सू० २ ।

तस्मात्सर्वेषामागमानामाप्तैः कपिलसुगतार्हत्प्रभृतिभिः प्रणीतानां प्रामाण्यमिति युक्तम्। अन्ये मन्यन्ते सर्वागमानामीश्वर एव भगवान्प्रणेतेति स हि सकलप्राणिनां कर्मविपाकमनेकप्रकारमवलोकयन् करुणयाताननुग्रहीतुमपवर्गप्राप्तिमार्गं बहुविधमुत्पश्यन्नाशयानुसारेण केषां चिद्धि चित्कर्मणि योग्यतामवगम्य तं तमुपायमुपदिशति स्वविभूतिमहिम्ना च नानाशरीरपरिग्रहात्स एव संज्ञाभेदानुपगच्छति अर्हन्निति कपिल इति सुगत इति स एवोच्यते भगवान्। नानासर्वज्ञकल्पनायां गौरवप्रसङ्गात्। ननु बुद्धः शुद्धोदनस्याऽपत्यं स कथमीश्वरो भवेत् परिहृतमेतद्भगवता कृष्णद्वैपायनेन।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदा ऽऽत्मानं सृजाम्यहमिति॥

शरीरमेव शुद्धोदनस्यापत्यं नात्मा। अतः प्रतियुगं विष्णुरेव भगवान्धर्मरूपेणावतरतीत्यागमविदः प्रतिपन्नाः। ननु वेदसमानकर्तृकेष्वागमान्तरेषु कथं तादृशो महाजनसंप्रत्ययो नास्ति। एवं नास्ति तेन वर्त्मना भगवता कतिपये प्राणिनो ऽनुगृहीताः येषां तादृश आशयो लक्षितः। वैदिकेन तु वर्त्मना निःसंख्यकाः प्राणिनो ऽनुगृहीता इति तत्र महानादरः आगमान्तरेषु कृश इति। एककर्तृके परस्परविरोधः कथमिति चेद् वेदेष्वेव वर्णितः समाधिः। तेष्वपि भूयः परस्परविरोधस्य दर्शनादित्युक्तम्। तस्मादीश्वरप्रणीतत्वादेव सर्वागमानां प्रामाण्यम्। अपरे पुनर्वेदमूलत्वेन सर्वागमप्रामाण्यमभ्युपगमन्। यो हि मन्वादिदेशनानां वेदमूलतायां न्याय उक्तः

भ्रान्तेरनुभवाद्वापि पुंवाक्याद्विप्रलम्भकात्।
दृष्टानुगुणसामर्थ्याच्चोदनैव लघीयसीति॥

स सर्वागमेषु समानः। न च मन्वादिस्मृतीनां मूलभूता श्रुतिरुपलभ्यते अनुमानेन तु तत्कल्पनमागमान्तरेष्वपि तुल्यम्। ननु चोक्तम् अपि वा कर्तृसामान्यात्प्रमाणमनुमानं स्यादिति तच्चेह नास्तीति कथं श्रुत्यनुमानम्। नैष दोषः।

एकाधिकारागमो न प्रामाण्ये प्रयोजकः।
मिथोनुष्ठानसिद्धौ तु कामं भवतु कारणम्॥

न च पृथगनुष्ठीयमानमपि कर्म न प्रमाणमूलं भवति वर्णाश्रमभेदानुष्ठेयकर्मवत् ।

कर्तृसामान्यशून्यत्वादथ मूलान्तरोदयः ।
तदसद्बाधकाभावाद् भ्रान्त्यादिप्रतिषेधनात् ॥
प्रत्यक्षमूलतायां तु गुर्वी भवति कल्पना ।
वेदस्त्वनन्तशाखत्वान्मूलं तत्र स्वसंगतम् ॥
नन्वत्र वेदमूलत्वे द्वेषो वेदविदां कथम् ।
गत्वा तत्रैव पृच्छन्तां येषां द्वेषादि विद्यते ॥*
गोवधे वा कथं तेषां द्वेषः सुस्पष्टवैदिके ।
प्रत्युक्तं च विरुद्धत्वं शाखानन्त्याच्च दुर्गमम् ॥
किमियद्वेदसर्वस्वं यावदस्मन्मुखे स्थितम् ।
शाखान्तराद्वा संवादो न लभ्येतेति का प्रमा ॥

तथा च सांख्यशास्त्रप्रसिद्धत्रिगुणात्मकप्रकृतिसूचनपरम् 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामिति वैदिकं लिङ्गमुपलभ्यते । निर्ग्रन्थकथितवचसः चित्तत्वज्ञानशंसी चायमनुवादो दृश्यते मुनयो वातरशना इति । एवं रक्तपटपरिग्रहभस्मकपालधारणादिमूलमप्यभियुक्ता लभन्ते एव ।

मन्वादिस्मृतिवत्कर्तृसाम्यस्यासम्भवे ऽप्यतः ।
प्रमाणं वेदमूलत्वाद्वाच्या सर्वागमा स्मृतिः ॥

ततश्च ।

*यः कश्चित्कस्य चिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।
स सर्वो ऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥

इत्यत्र यथा मनुग्रहणं गौतमयमापस्तम्बसंवर्तकात्यायनादिस्मृत्यन्तरोपलक्षणम् एवमर्हत्कपिलसुगताद्युपलक्षणपरमपि व्याख्येयम् । ननु च लोकायताद्यागमो ऽप्येवं प्रामाण्यं प्राप्नोति विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्यसंज्ञा ऽस्तीति वेदमूलदर्शनात् । ततश्च लोकायतदर्शने प्रमाणभूते सति स्वस्ति सर्वागमेभ्यः । उच्यते ।

न हि लोकायते किं चित् कर्तव्यमुपदिश्यते ।
वैतण्डिककथैवासौ न पुनः कश्चिदागमः ॥

---

* मनुस्मृतौ अ० २ श्लो० ७ ।

ननु च यावज्जीवं सुखं जीवेदिति तत्रोपदिश्यते । न स्वभावसिद्धत्वेनात्रोपदेशवैफल्यात् । धर्मो न कार्यस्तदुपदेशेषु न प्रत्येतव्यमित्येवं वा यदुपदिश्यते तत्प्रतिविहितमेव पूर्वपक्षवचनमूलत्वाल्लोकायतदर्शनस्य । तथा च तत्रोत्तरब्राह्मणं भवति* न वा अरे अहं मोहं ब्रवीमि अविनाशी वा अरे ऽयमात्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति । तदेवं पूर्वपक्षवचनमूलत्वाल्लोकायतशास्त्रमपि न स्वतन्त्रम् । उत्तरवाक्यप्रतिहतत्वात् तदनादरणीयम् । शास्त्रान्तराणां तु पूर्वपक्षवाक्यमूलत्वकल्पनमयुक्तम् । समनन्तरमेव तत्प्रतिपक्षवचनानुपलब्धेरित्यतो वेदमूलत्वात्सर्वागमः प्रमाणम् ।

सर्वागमप्रमाणत्वे नन्वेवमुपपादिते ।
अहमप्यद्य यत्किंचिदागमं रचयामि चेत् ॥
तस्यापि हि प्रमाणत्वं दिनैः कतिपयैर्भवेत् ।
तस्मिन्नपि न पूर्वोक्तन्यायो भवति दुर्वचः ॥

जरत्पुस्तकलिखितं यदपि तदपि किंचिदिदानीं केनापि धूर्तेन प्रख्याप्यते ।

महाजनसमूहे ये प्रसिद्धिं प्रापुरागमाः ।
कृतश्च बहुभिर्येषां शिष्टैरिह परिग्रहः ॥
अद्य प्रवर्तमानाश्च नापूर्वा इव भान्ति ये ।
येषां न मूलं लोभादि येभ्यो नोद्विजते जनः ॥
तेषामेव प्रमाणत्वमागमानामिहेष्यते ।
न मृष्यते तु यत्किंचित्प्रमाणं कुट्टिनीमतम् ॥

तथा हि ॥

अभिनीतकपटनिर्मितनियतस्त्रीपुंसविहितबहुचेष्टम् ।
नीलाम्बरव्रतमिदं किल कल्पितमासीद्विटैः कैश्चित् ॥
तदपूर्वमिति विदित्वा निवारयामास धर्मतत्त्वज्ञः ।
राजा शंकरवर्मा न पुनर्जैनादिमतमेवम् ॥
इत्याप्तोक्तत्वहेतोः परिमुषितपरोदीरिताशेषदोषा-
देषां वेदागमानां सुदृढमुपगते मानभावे प्ररोहम् ।

* बृहदारण्यकोपनिषदि अ. ४ ब्रा. ४ ख. १२-१३ ।

तन्मूलत्वानयात्वं पुरुषवचनतो या ऽस्तु शास्त्रान्तराणां
तद्द्वारेणापि वक्तुं न खलु फलवता शक्यते वेदबाधाम् ॥
ननु नाद्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सुस्थवस्थितम् ।
स्वदेहसंभवैरेव दोषैरनृततादिभिः ॥

चित्रया यजेत पशुकामः पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति श्रूयते । न चेष्ट्यनन्तरं पुत्रपश्वादिफलमुपलभ्यते । तस्मादसत्याः चित्रादिचोदनाः । ननु च यः पशुकामः स इष्टिं कुर्यादितीयानेव वाक्यार्थः । तत्र यागात्पशवो भवन्तीति एतदेव तावदुपपाद्यम् । ते च भवन्तो ऽप्यनन्तरमेव भवन्तीति एतद् दुरुपपादनम् । अतः कथं न सत्यार्थत्वं चित्रादिचोदनानाम् । उच्यते । यावज्जीवं यजेत यावज्जीवं जुहुयादिति जीवनवदसाध्यमानपशुकामनैव नाधिकारिविशेषणं भवितुमर्हति पशूनां ततः कर्मणः सिद्धिमनवबुध्यमानस्य तत्राधिकार एव न संप्रवर्तते एव इति निर्णीयते एतत् । आनन्तर्यमपि कर्मस्वभावपर्यालोचनेनैव गम्यते समनन्तरफलत्वेन कर्मणां दृष्टत्वात् । आह च कर्मकाले च फलेन भवितव्यम् । यत्कालं हि मर्दनं तत्कालं सुखमिति । अधिकार्यपि पश्वाद्यभावपरितप्यमानमानस एव कर्मण्यधिक्रियते यदि सद्य एव ततः फलमासादयेत् । कालान्तरे च कर्मणः प्रध्वंसात्कुतः फलम् । आह च यदा तावदियं विद्यमाना ऽऽसीत्तदा फलं न दत्तवती यदा फलमुत्पद्यते तदा ऽसौ नास्ति असती कथं फलं दास्यतीति । अपि च कालान्तरे फलस्यान्यत् प्रत्यक्षं कारणमुपलभ्यते सेवादि तस्मिंश्च कारणे दृष्टे सति को नाम सूक्ष्मदृष्टिरदृष्टं चित्रादिकारणं कल्पयेत् । तस्मादसत्याश्चित्रादिचोदनाः प्रत्यक्षादिप्रमाणपरिच्छेद्ययोग्यार्थोपदेशत्वे सत्यपि तत्संवादशून्यत्वाद् एवंविधविप्रलम्भकवाक्यवत् ।

चित्रादिवचसामेवमपचारस्य दर्शनात् ।
अनाश्वासो ऽग्निहोत्रादिचोदनास्वपि जायते ॥

अग्निहोत्रचोदना मिथ्या वेदैकदेशत्वाच्चित्रादिचोदनादिवत् । तदेवं तावदनृतादप्रामाण्यम् । एवं पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेत्येवमादावपि अर्थवादो द्रष्टव्यः । विसंवादो ऽपि क्व चिद्दृश्यते । प्रमीते यजमाने पात्रचयाख्यं कर्मोपदिश्यैवमाह्निदेश वेदः स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं यातीति ।

तथैव इति तावदात्मनो निर्देशः क्रियत एव परोक्षत्वात् । स्फ्यकपालादियज्ञायुधसंबन्धाभावाच्च । कायस्त्वेष निर्दिश्यते स न स्वर्गं लोकं यातीति तद्विपरीतभस्मीभावोपलम्भादिति विसंवादः । एवं चासंवादविसंवादाभ्यामप्रमाणं वेदः । व्याघाताच्च उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यं समयाध्युषिते होतव्यमिति होमकालत्रयमपि विधाय निन्दाऽर्थवादैः तदेव निषेधति । श्यामो वा अस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति शबलो वा अस्याहुतिमभ्यवहरति यो ऽनुदिते जुहोति श्यामशबलावस्याहुतिमभ्यवहरतो यः समयाध्युषिते जुहोति । न चार्थवादमात्रमेतदिति वक्तव्यम् । यतः ।

विधानं कल्पते स्तुत्या निन्दया च निषेधनम् ।
विधिस्तुत्योः समा वृत्तिस्तथा निन्दानिषेधयोः ॥

न हि निन्दा निन्दितुमुपादीयते किं तु निन्दितादितरत्प्रशंसितुमित्ययमपि प्रकारो ऽत्र न संभवति । कालत्रयस्याप्यत्र निषेधात्कस्यान्यस्य तन्निन्दया प्रशंसा विधीयते । तस्मात्परस्परविरुद्धार्थोपदेशलक्षणाद्व्याघातादप्रमाणं वेदः । पौनरुक्त्याच्च त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामित्यभ्यासचोदनायां प्रथमोत्तमयोः सामिधेन्योस्त्रिर्वचनात्पौनरुक्त्यम् । सकृदनुवचनेन तत्प्रयोजनसंपत्तेरनर्थकं त्रिर्वचनम् । तस्मादित्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषकलुषितत्वादप्रमाणं वेदः । तथाह सूत्रकारः ।

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः* ।

पुत्रकामेष्टिहवनाभ्यासेष्विति अत्र समाधिमाह ॥

न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यादिति† ।

अयमाशयः अप्रामाण्यसाधनमनृतत्वं परैरुक्तम् । अनृतत्वे च साधनं फलादर्शनम् एतच्चानैकान्तिकम् । अन्यथा ऽपि फलादर्शनोपपत्तेः किं वेदस्यासत्यार्थत्वादत्र फलादर्शनम् उत कर्त्रादिवैगुण्यादिति न विशेषहेतुरस्ति । ननु न कदा चिदपि कर्मसमनन्तरमेव फलमुपलब्धमिति तदनृतत्वमेव तद्दर्शनकारणं न कारणवैगुण्यमिति तदयुक्तम् । अविगुणायां कारीर्यां प्रयुक्तायां सद्य एव वृष्टेर्दर्शनात् । न च तत्काकतालीयम् आगमेना-

* गौतमसूत्रम् अ॰ २ आ॰ २ सू॰ ५८ । † गौतमसूत्रम् अ॰ २ आ॰ २ सू॰ ५९ ।

न्वयव्यतिरेकाभ्यां च तत्कारणत्वदर्शनात् । पुत्रादिस्त्वैहिकमपि फलं वस्तुस्वभावपर्यालोचनयैव न सद्यो भवितुमर्हति न हि नभसस्तदानीमेव वृष्टिरिव निपतति पुत्रः स्त्रीपुंसयोगकारणान्तरसव्यपेक्षत्वात्तदुत्पत्तेः पश्वादिप्राप्तिस्तु कस्य चिदुत्तरकाले ऽपि दृश्यते प्रतिग्रहादिना । तथा ह्यस्मत्पितामह एव ग्रामकामः सांग्रहणीं कृतवान् स च इष्टिसमाप्तिसमनन्तरमेव गौरमूलकं ग्राममवाप । नन्वेवं तर्हि प्रतिग्रहाद्येव दृष्टं कारणमस्तु पश्वादेः पुत्रस्य च स्त्रीपुंसयोगः किमिष्टेः कारणत्वकल्पनयेति मैवं वोचः । सत्स्वपि च दृष्टेषु कारणेषु तददर्शनाद् इष्टिप्रयोगानन्तरं चैतद्दर्शनादिष्टिकृतं स्त्रीपुंसयोगादिकारणत्वमिति निश्चीयते । किं च ।

सेवाध्ययनकृष्यादिसाम्ये ऽपि फलभेदतः ।
वक्तुं न युक्ता तत्प्राप्तिर्दृष्टकारणमात्रजा ॥
भूतस्वभाववादादि पुरस्तात्प्रतिषिध्यते ।
तस्मान्नूनमुपेतव्यमथान्यदपि कारणम् ॥

तदुक्तम् तच्चैव हि कारणं शब्दश्चेति । यत्र पुनरविगुणे ऽपि कर्मणि प्रयुज्यमाने कालान्तरे ऽपि पुत्रपश्वादिफलं न दृश्यते तत्र तीव्रं किमपि प्राक्तनं कर्म प्रतिबन्धकं कल्पनीयम् । यथोक्तम् फलति यदि न सर्वं तत्कदाचित्तदेव ध्रुवमपरमभुक्तं कर्म शास्त्रीयमास्ते इति । कर्मादिवैगुण्यग्रहणमुपलक्षणार्थमृषिणा प्रयुक्तम् । न तु वेदस्याप्रामाण्यकल्पना साध्वी साद्गुण्ये कर्मणः प्राचुर्येण फलदर्शनात् । अपि च चित्रातः पशवो भवन्तीत्येतावानेव शास्त्रार्थः आनन्तर्ये तु न किं चित्प्रमाणमस्ति तदयं प्रत्यक्षादिसंवाद आनन्तर्यविषयः चित्रादिचोदना त्वनिर्दिष्टकालविशेषविषयेति विषयभेदान्न सा तेन बाध्यते । तदाह भट्टः * ।

आनन्तर्याद्यसंवादो नाविशेषप्रवर्तिनीम् ।
चोदनां बाधितुं शक्तः स्फुटाद्विषयभेदत इति ॥

यत्तु कर्मस्वभावपर्यालोचनया चित्रादेरनन्तरफलत्वमुक्तम् यत्काले हि मर्दनं तत्काले मर्दनसुखमिति तदेतदत्यन्तमनभिज्ञस्याभिधानम् विधिफलानां क्रियाफलतुल्यत्वानुपपत्तेः । इह किं चिद्विधिफलं भवति किं

* श्लोकवार्तिके चित्राक्षेपपरिहारे श्लो० ४ ।

चित्क्रियाफलम् । कृष्यादौ तु भूमिपाटवादि क्रियाफलम् सस्यसम्पत्तिस्तु विधिफलम् । कः पुनः कृष्यादौ विधिः अस्ति वार्त्ताविद्यायां वृद्धोपदेशे वा कश्चिद्विधिः । अन्वयव्यतिरेकौ वा तत्र विधिस्थानीयौ भविष्यतः । लोके ऽपि च वेतनकामः पचतीत्यादौ पाकक्रियाफलमोदनः विधिफलं तु वेतनम् । तत्र क्रियाफलानामेवैष नियमो यत्क्रियानन्तरभावित्वम् । विधिफलानां तु वेतनादीनां नास्ति कालनियमः कृष्यावपि हविर्विकारादि क्रियाफलं सद्यो भवति मृद्धतस्तु पुनः सेवाफलमनियतफलम् ।

ग्रामकामो महीपालं सेवेतेत्येवमादिषु ।
लौकिकेषु विधिष्वस्ति न कालनियमः फले ॥

आयुर्वेदोपदिष्टानामप्यौषधविधीनां न क्रियावत्सद्य एव फलदर्शनम् अपि तु कालापेक्षमेवेति न फलानन्तर्ये कि चित्प्रमाणम् । यत्तु पशुचिरहकृतकदशनादिदोदूयमानाधिकारिस्वरूपपर्यालोचनया सद्य फलत्वमुच्यते तदपि न साम्प्रतम् । पुरुषेच्छामात्रमेतन्न प्रमाणमूलम् । अपि चैहिकत्व फलस्य तावता सेत्स्यति न पुन. क्रियाफलवत्सद्यस्त्वम् । सन्ति चैहिकफलान्यपि कालान्तरसव्यपेक्षाणि कर्माणि यथा ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे इति न तत्र पञ्चमवर्षे उपनीतमात्र एव माणवको ब्रह्मवर्चससम्पन्नो भवति कालान्तरे तु भवतीति । एव वीर्यकामादिष्वपि द्रष्टव्यम् । तस्माद्विधिफलानामानन्तर्यनियमाभावान्न तद्विसंवादो दोषाय कालान्तरे ऽपि यत्र फलार्जनं तत्र क्रियावैगुण्यकर्मान्तरप्रतिबन्धादि कारणमित्युक्तम् ।

अन्ये कर्त्रादिवैगुण्यकल्पनानुमोदिनः ।
दृष्टाफलस्य चित्रादेः फलमामुष्मिकं जगुः ॥

सर्वाङ्गोपसंहारेण काम्यकर्मप्रयोगात्को ऽवसरः कर्मवैगुण्यकल्पनायाम् । जन्मान्तरे तु तत्फलमिति कल्पना । तथा च त्रिविधं कर्म कि चिदैहिकफलमेव कि चिदनियतफलमेव कि चिदामुष्मिकफलमेव इति कल्पना । तत्र कारीर्यादि तावदैहिकफलमेव तद्धि सकलजनपदसन्तापकारिणि महत्यवग्रहे प्रयुज्यते वृष्टिलक्षणं च तत्फलं स्वभावत एव सकललोकसाधारणम् आसन्नमेव तदभिलषणीयमिति सद्य एव भवितुमर्हति । वचनानि च तत्र तादृग्रूपेण दृश्यन्ते यदि वर्षेत्तावत्येवेष्टिं समापयेयुर्यदि न वर्षेच्छ्वोभूते

जुहुयादिति । आमुष्मिकफलं तु कर्म ज्योतिष्टोमादि फलस्वभावमहिम्नैव पारलौकिकफलं भवति ।

स्वर्गो निरुपमा प्रीतिर्देशो वा तद्विशेषणः ।
भोक्तुं नोभयथा ऽप्येष देहेनानेन शक्यते ॥

चित्रादि त्वनियतफलं कर्म तत्फलस्य पश्वादेरिह वा परत्र वा लोके सम्भवात् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । तथा ह्यकृतचित्रायागानामपि इह जन्मनि पशवो दृश्यन्ते ते परिदृश्यमानसेवाप्रतिग्रहादिकारणका एवेति कथ्यमाने कर्मनिमित्तत्वहानेः बृहस्पतिमतानुप्रवेशप्रसङ्गः । कर्मनिमित्तकत्वे तु तेषां पशूनामुपपादकं किं कर्मेति निरूपणीयम् न हि ब्रह्मवर्चसादिफलात्कर्मणः पशवो निष्पद्यन्ते । चित्रा च पशुफलेह जन्मनि तैर्न कृतैव पूर्वजन्मकृता तु तस्मिन्नेव जन्मनि फलं दत्तवतीति नियतैहिकफलाभ्युपगमादिति कुतः पशुसंपत् । ननु गौतमवचनप्रामाण्यात्पूर्वकृतभुक्तशिष्टज्योतिष्टोमादिकर्मनिमित्तकः पशुलाभो भविष्यति । यथोक्तम्* वर्णाश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य फलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तादियुक्तं जन्म प्रतिपद्यन्ते इति । नैतद्यथाश्रुतं बोद्धुं युक्तम् ।

न ह्यन्यफलकं कर्म दातुमीष्टे फलान्तरम् ।
साध्यसाधनभावो हि नियतः फलकर्मणाम् ॥

तस्मात्समूहापेक्षाशेषवचोयुक्तिर्व्याख्येया बहूनि कर्माणि वर्णा आश्रमाश्च कृतवन्तः ततः कर्मसमूहाज्ज्योतिष्टोमादिफलं प्रेत्यानुभूयते ततः शेषेण चित्रादिना कर्मणा विशिष्टं जन्म प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । तस्मात्पूर्वजन्मकृतचित्रादिनिबन्धन इह जन्मनि पशुलाभो नाकर्मनिमित्तको नान्यकर्मनिमित्तक इत्येवमनियतफलत्वाच्चित्रादेरिह जन्मनि फलादर्शने ऽपि नानृतत्वं तच्चोदनानां जन्मान्तरे हि ता इष्टयः फलं दास्यन्तीति । अथोच्यते । किं वाचनिकमेतत्कर्मणां वैविध्यम् अथ विधिवृत्तपरीक्षागम्यम् आहो फलस्वरूपपर्यालोचनया लभ्यम् उत पुरुषेच्छाधीनमिति । तत्र वचनं तावत्त्रिविधविभागप्रतिपादकं नास्ति कारीरीं निर्वपेद् वृष्टिकामो ज्योतिष्टोमेन

* शांकरब्रह्मसूत्रभाष्ये अ० ३ पा० १ सू० ८ स्मृतिस्त्वेनेदम् ।

स्वर्गकामो यजेतेति चित्रया पशुकामः इत्येतावन्मात्रश्रवणम्। न ह्यैहिकत्वं पारलौकिकत्वमनियतत्वं वा फलस्य क्वचित्पठितम्। विधिवृत्तमपीयदेव यत्तत्प्रत्ययप्रवर्तनं नाम तच्चेदमेवंकामेन कर्तव्यमित्येतावाँल्लिङर्थः अपुरुषार्थरूपे तु व्यापारे प्रवर्तकत्वलक्षणस्वव्यापारनिर्वहणमनधिगच्छन्विधिरधिकारिविशेषणस्य काम्यमानस्य स्वर्गादेर्भावार्थस्य च यागादेः साध्यसाधनसम्बन्धमाक्षिपति न काम्यमानस्य सद्यः कालान्तरे वा निष्पत्तिमाक्षिपतीति। फलस्वरूपपर्यालोचनया तु सत्यं स्वर्गस्य पारलौकिकत्वमवगम्यते न तु पश्वादेर्नियमः। पुरुषेच्छा तु पुरुषेच्छैव न तया शास्त्रार्थो व्यवस्थापयितुं शक्यः तस्मान्निष्प्रमाणकं द्वैविध्यम्। यस्तु चित्रादीनामनियतफलत्वे न्याय उक्तः चित्रादीनां फलं तावत् क्षीणं तत्रैव जन्मनीत्यादि* स कारीर्यामपि निश्चितैहिकफलायां योजयितुं शक्यः।

अद्याकृतायां कारीर्यां न हि देवो न वर्षति।
जन्मान्तरकृता तत्र कारीर्यां किं न कारणम्॥

तस्मात्सा ऽप्यनियतफला भवतु। अथ सस्यसम्पत्सम्पाद्यसुखसम्भोगसाधनभूतादृष्टनिमित्ता कारीरीष्टिरद्याकृतायामपि कारीर्यामिति मन्यसे तर्हि दधिक्षीरादिभक्षणसुखाक्षेपिकर्मनिमित्तकः पशुलाभो भविष्यति। अकृतचित्रायागानां कारीर्यधीन ओदनः चित्रादीनां दधोति दध्योदनभोजनसुखसाधनादृष्टकारिता पशुवृष्टिस्तृप्तिर्भवतु। अथ षड्ग्राहिकया पशुफला चित्रेष्टिरुपदिश्यते तेन न सुखसामान्याक्षेपकर्मनिबन्धनः पशुलाभः एवं तर्हि वृष्टावपि वृष्ट्याहिकया कारीरी पठ्यते एवेति वृष्टिरपि सामान्यादृष्टनिबन्धना मा भूत्। अथ न यदि वर्षेच्छ्वोभूते जुहुयादित्यादिवचनपर्यालोचनया तस्यामैहिकफलत्वमुच्यते यद्येवं यत्र तादृशं वचनं नास्ति यो वृष्टिकामः स सौभरेण स्तुवीत यदि कामयेत वर्षेत्पर्जन्य इति नीचैः सदो मिनुयादित्यादौ तत्र पारलौकिकफलत्वं स्यात्। यदि च श्वोभूते जुहुयादिति वचनमस्मिन्नेव फले सद्यस्त्वमात्रमधिकं भवतु तादृशवचनरहितानां कर्मणां विस्पष्टसिद्धमप्यैहिकफलत्वं निवर्तते। यत्पुनर्बहुसाधारणत्वेन वृष्टेरैहिकत्वमुच्यते

* श्लोकवार्तिके चित्राक्षेपपरिहारे श्लो० १५।

तदपि पश्वादौ समानम् न ह्यात्मम्भरिरेव यजमानो भवति तस्यापि स्ववासिनीकुमारातिथिभृत्यादिभोजनपूर्वकस्यभोजननियमोपदेशाद् बहुतरोपकारकत्वं तु वृष्टेरित्यलं तुलया। यदपि प्रत्यासन्नत्वेन काम्यमानत्वाद् वृष्टेरैहिकत्वं कथ्यते तदपि तादृगेव पश्वादेरपि तथैव काम्यमानत्वात् तथाव-ग्रहविहितसन्तापतया प्रत्यासन्नत्वेन वृष्टिरभिलष्यते इहापि दौर्गत्योद्वेगादासन्नतयैव पशवः काम्यन्ते तस्माद्दारिद्रस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षयमन्नद इत्यादिवचनोपदिष्टसामान्यसुखसाधनाद्दृष्टनिबन्धनेनैवेयमिहाकृतकर्मणां वृष्टिपश्वादिसम्पदिति न बृहस्पतिमतपदकर्मनिमित्तं फलम्। नापि कर्मफलसाध्यसाधनभावनियमव्यवहारोल्लङ्घनमिति। यत्तु कारीर्याः क्व चित्फलविसंवादे समाधानमुक्तं फलति यदि न सर्वे तत्कदा चित्तदेव ध्रुवमपरमभुक्तं कर्म शास्त्रीयमास्ते इति तेन सा ऽप्यनियतफलैव स्याद् न हि तत्कर्मान्तरमासंसारं प्रतिबन्धकं भवति फलोपभोगाद्धि तस्यावश्यं क्षयेण भवितव्यम्। प्रतिबन्धके च क्षीणे कारीर्या स्वफलं तदा दातव्यमेव सा ऽप्यदत्तफला न क्षीयते यथेत्येवं जन्मान्तरे तत्फलसम्भवात्तस्या अनियतफलत्वम्। अनेन च प्रकारेण चित्रादेरप्यनियतफलत्वमस्माभिरिष्यते यत्र यत्र सम्यक् प्रयुक्तायामपीष्टौ कर्मान्तरप्रतिबन्धादेव पशूनामनुपलम्भः कल्प्यते सर्वथा सद्यःफलत्वमाचक्षते सामानयोगक्षेमा कारीर्या चित्रेष्टिः। एतेन ब्रह्मवर्चसग्रीष्माद्याग्रामादिकामेष्टयो ऽपि व्याख्याताः। तस्माद्यथाप्रुक्तं गौतमं बोद्धव्यम्। यदप्यभ्यधायि समग्राङ्गोपसंहारेण काम्यकर्मप्रयोगात्कुतः कर्मणो वैगुण्यावसर इति तदप्यसारम्। सर्वाङ्गोपसंहारेण प्रवृत्तावपि प्रमादादसंवेद्यमानवैगुण्यसम्भवात्। स च विचित्रः भाष्यकारेण प्रदर्शितः तस्मात्पूर्वोक्त एव प्रतिसमाधानमार्गः श्रेयान्। यत्पुनः पूर्वपाक्षिकेण कथितं कालान्तरे कर्माभावात्कुतः फलमिति तदपि न सम्यक्।

यद्यप्या फलनिष्पत्तेः कर्मणो नास्त्यवस्थितिः।
तथा ऽप्यस्त्येव संस्कारः पुरुषस्य तदाहितः॥
कर्मजन्यो हि संस्कारः पुंसो बुद्ध्यादिवद्गुणः।
तस्य चाफलसंयोगादवस्थितिरुपेयते॥

यथेन्द्रियादिसंयोगादात्मनो बुद्धिसंभवः ।
तथा यागादिकर्मभ्यस्तस्य संस्कारसंभवः ॥
बुद्धिस्तु भङ्गुरा तस्य संस्कारस्तु फलावधिः ।
साध्यसाधनभावो हि नान्यथा फलकर्मणोः ॥
स्मृतिबीजं तु संस्कारस्तस्यान्यैरपि मृष्यते ।
तथैव फलसंयोगबीजं सो ऽस्य भविष्यति ॥
स यागदानहोमादिजन्यो धर्मगिरोच्यते ।
ब्रह्महत्यादिजन्यस्तु सो ऽधर्म इति कथ्यते ॥

कापिलास्तु अन्तःकरणस्य बुद्धेर्वृत्तिविशेषमाहुः । आर्हताः पुण्यपुद्गलान् धर्मत्वेन व्यपदिशन्ति । शाक्य भिक्षवश्चित्तवासनां धर्ममाचक्षते । वृद्धमीमांसकाः यागादिकर्मनिर्वर्त्यमपूर्वं नाम धर्ममभिवदन्ति । यागादिकर्मैव शाबरा ब्रुवते । वाक्यार्थ एव नियोगात्मा ऽपूर्वशब्दवाच्यो धर्मशब्देन स एवोच्यते इति प्राभाकराः कथयन्ति । तत्र पुण्यपुद्गलवृत्तिपक्षयोः कपिलार्हदन्यकथितयोस्तन्मतनिरासादेव निरासः । आत्मनश्च समर्थयिष्यमाणत्वात्तस्यैव वासना न चेतस इति सौगतपक्षो ऽप्ययुक्तः । स्वर्गयागान्तरालवर्तिनश्च स्थिरस्य निराधारस्यापूर्वस्य निष्प्रमाणकत्वाज् जरज्जैमिनीयप्रवादो ऽप्यपेशलः । अपि च फलस्य वा का चिदुत्पद्यमानदशा यागस्य वा शक्तिरभिशब्देनोच्यते न चाभियोगो वाक्यार्थ एवापूर्वशब्दवाच्यः तस्योपरिष्टादपाकरिष्यमाणत्वात् । नापि यो यागमनुतिष्ठति तं धार्मिक इत्याचक्षते इति यागादिसामानाधिकरण्येन प्रयोगात्स एव धर्मशब्दवाच्य इति युक्तं वक्तुम् । तस्य क्षणिकत्वेन कालान्तरे फलदातृत्वानुपपत्तेः सामानाधिकरण्यप्रयोगो ऽपि चैकान्ततो नास्त्येव ।

यागदानादिना धर्मो भवतीत्यपि लौकिकाः ।
प्रयोगाः सन्ति ते चामी संक्रियापक्षसाक्षिणः ॥

एवं यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्निति वैदिकोऽपि प्रयोगः तद्विषय एव व्याख्येयः तस्य स्थायित्वेन कालान्तरे फलदायित्वोपपत्तेः ॥

संस्कारो नृगुणः स्थायी तस्माद्धर्म इति स्थितम् ।
तस्माच्च फलनिष्पत्तेर्न विवादो मृषार्थता ॥

यदपि यज्ञायुधिवाक्ये प्रत्यक्षविरुद्धत्वमुपपाद्यते स्म भस्मीभावोपलम्भात्कायस्येति तदप्यसमीचीनम् । एष इति शरीराभेदोपचारेणात्मन एव निर्देशात्तस्य च स्वर्गगमनं भवत्येव गमनं च तदुपभोग एव तस्योच्यते यथा शरीरादियोगवियोगौ जन्ममरणे इति न तु व्यापिनः परिस्पन्दात्मकक्रियायोग उपपद्यते ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नसमवायश्च तस्य कर्तृत्वमिति वर्णयिष्यते । यज्ञायुधसम्बन्धो ऽपि स्वस्वामिभावादिस्तस्यैव व्यापकत्वाविशेषे ऽपि व्यवस्थयोपपद्यते इति न कश्चिदत्र विरोधः । तस्मात्सर्वत्र निरवकाशमनृतत्वादिदूषणम् । यो ऽपि हवनकालविधौ व्याघातदोषो दर्शितः सो ऽपि न दोष एव ॥

तत्रानुष्ठानभेदेन कालत्रितयचोदनात् ।
यो यस्य चोदितः कालो लङ्घनीयो न तेन सः ॥
ततश्चान्यतमं कालमभ्युपेत्यैनमुज्झतः ।
निन्देति न विरोधो ऽत्र कश्चिद्विधिनिषेधयोः ॥
अभ्यासे पौनरुक्त्यं च कार्यार्थत्वाददूषणम् ।
सपाद्यं पाञ्चदश्यं हि सामिधेनीषु चोदितम् ॥

इममहं पञ्चदशारेण वज्रेणापबाधे यो ऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति श्रूयते एकादशसामिधेन्य ऋचः पठ्यन्ते तथाभ्यासमन्तरेण पाञ्चदश्यं नावकल्पते इत्येवमवश्यकर्तव्यो ऽभ्यासः स चायमनियमेन प्राप्तो वचनेन नियम्यते प्रथमोत्तमे ऋचौ त्रिरन्वाहेति तस्मात्तत्प्रयोजनार्थत्वान्न पुनरुक्ततादोषः ॥

अभ्यासे फलरहिते हि पौनरुक्त्यं दोषः स्यादिह तु न तस्य निष्फलत्वम् ।
व्याघातानृतपुनरुक्ततादि तस्माद्वेदस्य श्लथयति न प्रमाणभावम् ॥
इत्थं च वाक्यार्थविचारणा ऽपि प्रामाण्यसिद्धावुपयोगिनीति मत्वा ।
चक्रे स्वशास्त्रे मुनिनेह वेदप्रामाण्यनिर्वाहणदीक्षितेन ॥
ननु नाद्यापि वेदस्य भवद्भिर्निपुणैरपि ।
एतदेकमयदा दोषा निखिलाः परिशिञ्जिताः ॥

तथा हि सो ऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत्तामग्नौ प्रागृह्णात् ततो ऽजस्तूपर उदगात् देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्नित्येवमादीनामर्थवादानां किं यथाश्रुतवस्तुपरत्वमुत तेभ्यः कार्यरूपार्थोपदेशपरिकल्पनम् उत लिङादियुक्तवाक्यान्तरप्रतिपाद्यमानकार्यरूपार्थौपयिकत्वमिति चिन्त्यम् । सर्वथा च प्रमादः । स्वरूपपरत्वे तावत्प्रमाणान्तरविरुद्धार्थोपदेशादप्रामाण्यमेवावतरति रोदनवपोत्खेदनदिङ्मोहादेरर्थस्य तथात्वे निश्चयाभावात् । किं च स्तेनं मनो ऽनृतवादिनी वागित्येवंजातीयकानामर्थवादवाक्यानां विस्पष्टमेव प्रमाणान्तरविरुद्धार्थप्रत्यायकत्वम् न हि निसर्गत एव सर्वप्राणिनामनृतवादिनी वाग्भवति स्तेनं वा मनः । अपि च धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिस्तस्माद्दिवैवा ऽग्नेर्नक्तं दृश्यते न धूम इति प्रत्यक्षविरुद्धमिदमभिधीयते नक्तंदिनं द्वयोरपि इन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति ग्रहणात् । किं च एतन्न विद्मो यदि ब्राह्मणाः स्मो ऽब्राह्मणा वेति ब्राह्मणजातेरुपदेशसहायप्रत्यक्षगम्यत्वात्तद्विरुद्ध एषो ऽर्थवादः शास्त्रविरोधो ऽप्यस्ति को ह वै तद्वेद यदमुष्मिंल्लोके ऽस्ति वा न वेति । शास्त्रे स्वर्गादिफलानां ज्योतिष्टोमादिकर्मणामुपदेशात्केयमनवक्लृप्तिः । अपि च गर्गत्रिरात्रब्राह्मणमधिकृत्य श्रूयते शोभते ऽस्य मुखं य एवं वेदेति न हि कस्य चिदेवं विदतो मुखं शोभते इति प्रत्यक्षविरोधः । अन्यकर्मानर्थक्यशंसी च कश्चिदर्थवादो भवति पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोति पशुबन्धयाजी सर्वाँल्लोकानभिजयति तरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां यो ऽश्वमेधेन यजते यश्चैवं वेदेति यदि पूर्णाहुत्यैव सर्वकामावाप्तिः पशुबन्धयागेनैव सर्वलोकजयः अश्वमेधवेदनेनैव तत्फलावाप्तिः तत्किमर्थमन्यकर्मोपदेशः । उपदिष्टान्यपि तानि बहुक्लेशसाध्यानि कर्माणि व्यर्थानि भवेयुरनेनैव लघुनोपायेन तत्फलप्राप्तेर्दर्शनात् । अपि च न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवीति वेदे चयननिषेध श्याव भङ्गा भवेद्दिवि चान्तरिक्षे च तावच्चयनप्रयोग एव नास्ति किं तन्निषेधेन पृथिवीचयननिषेधार्थे च यद्वाक्यं तच्चयनप्रतिषेधार्थमेव भवेत् । अपृथिव्यधिकरणस्य चयनस्यानुपपत्तेः । अपि च यजमानः प्रस्तर आदित्यो यूप इत्येवंजातीयकानां प्रत्यक्षविरुद्धार्थाभिधायिनामर्थवादानां का परिनिष्ठेति । तस्मान्न स्वरूपपरत्वं

तेषामुपपद्यते। नापि तेभ्य एव कार्यरूपार्थपरिकल्पनमुपपन्नम् अशक्यत्वात्। सो ऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमित्यत्र कार्यं कल्प्यमानमेवं कल्प्येत रुद्रः किल रुरोद अतो ऽन्येनापि रोदितव्यमिति तच्चाशक्यम् प्रियविप्रयोगजनितसंतापवशेन हि बाष्पमोचनं रोदनमुच्यते न तच्चोदनोपदेशात्कर्तुं शक्यते। प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत् तस्मादन्यो ऽप्येवमुत्खिदेदात्मनो वपामिति दुरनुष्ठानो ऽयमर्थः को हि नामात्मनो वपामुत्खिदेत् कस्य वा वपाहोमे सति समनन्तरमेव अजः पशुस्तूपर उदगच्छेत्। इति देवा दिशो नाज्ञासिषुरतो ऽन्यो ऽपि न जानीयादिति अशक्योपदेशो न हि दिङ्मोहो नामोपदेशात्कर्तुं शक्यः। न च सर्वस्मादर्थवादाद्विधिः कल्पयितुं शक्यः इति मध्यमो ऽपि न सत्पक्षः। नापि तृतीयः पक्षः संभवति वाक्यान्तरविहितकार्यरूपार्थौपयिकत्वं हि तदुपयोगिद्रव्यदेवतादिविधानद्वारकं भवति यथा ऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीति द्रव्यविनियोगविधेर्यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति देवताविधेर्वा। न चायमर्थवादेषु प्रकारः संभवति न चैभिः व्रीहीनवहन्ति व्रीहीन् प्रोक्षतीतिवद्दृष्टा ऽदृष्टा वा काचिदितिकर्तव्यतोपदिश्यते तस्मान्न तेषां तदौपयिकत्वम्। ननु प्रेक्षावतां प्ररोचनातिशयकरणेन प्रवृत्त्युत्साहमावहन्तो ऽर्थवादास्तदुपयोगिनो भविष्यन्ति। नैतदपि सम्यक्। प्रवृत्त्युत्साहो हि केषांचिन्मते निरपेक्षशब्दप्रत्ययादेव सिद्ध्यति अस्मन्मते तु तत्प्रणेतृपुरुषप्रत्ययादिति किं प्ररोचनया। यथाकाम इदं कुर्यादित्युक्ते यस्तावन्न प्रवर्तते स प्ररोचनयापि न प्रवर्ततैवेति यत्किंचिदेतत्। तदेवं प्रकारत्रयेणाप्यर्थवादपदानामनन्वयात् एकदेशाक्षेपेण सर्वाक्षेप एव क्रियते इति अप्रमाणं वेदः। ननु वाक्यस्यैव प्रमाणान्तरविरुद्धत्वमुपलभ्यते तावदप्रामाण्यमस्तु सर्वत्र तु कुतस्त्या तदाशङ्केति। नैवम् तत्सामान्यादन्यत्राप्यनाश्वासः। मीमांसकपक्षे हि अर्थवादरहितकेवलवेदवाक्यानुपलम्भात् तदनुषङ्गेण सर्वत्र प्रामाण्यमपसरति। नैयायिकमते तु वेदप्रणेतुरीश्वरस्य क्वचिद्विप्रलम्भादिदोषे दृश्यमाने कथमन्यत्र सत्यवादितायां दृढः प्रत्ययो भवेदित्यप्रामाण्यं सर्वत्रेति। अत्राभिधीयते। विध्येकवाक्यतयैव स्तुत्या तावदर्थवादपदानि व्याख्यायन्ते वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता इत्यतो यद्यपि क्रिया नावगम्यते नापि तत्संबन्धः कश्चिदर्थः तदा

ऽपि विध्युद्देशेनैकवाक्यत्वं प्रतीयते भूतिकाम इत्येवमन्ते विध्युद्देशस्तेनैकवाक्यभूतो वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्येवमादिः कथमेकवाक्यभावः पदानां साकाङ्क्षत्वात् । ननु भूतिकाम इत्येवमन्तेन वाक्येन विधेयं विहितम् उत्पादितं प्रतिपत्तुरनाकाङ्क्षत्वं कृतं च शब्दकर्तव्यमिति किमनेन क्षेपिष्ठेत्यादिना प्रयोजनम् । तदर्थस्यैव स्तुतिरिति ब्रूमः । ननु स्तुत्या किं प्रयोजनम् स्तुतो ऽस्तुतश्च तावानेव सो ऽर्थः । नैवम् । सस्तुतिपदे हि वाक्ये स्तुतिपदसहितं विधायकं विधायकं भवति किमिदानीं केवलं लिङादियुक्तं वाक्यं न विधायकमुच्यते यदि स्तुतिपदानि न श्रूयन्ते तद्बाढं भवति विधायकम् । एतेषु च सत्सु तत्सहितं तद्विधायकं भवति न केवलं तथा प्रतीतेः । स्तुतिपदसंबन्धे सति भिन्नवाक्यता मा भूदिति विधिपदेन च स्तुतिपदेन च संभूयार्थो विधीयते तथा ऽवगमात् । अन्यथा हि प्रतीयमानः पदार्थान्वयस्त्यज्येत वाक्यभेदो वा कल्प्येत तस्मान्न स्तुतिपदानामानर्थक्यम् । ननु केवलस्यापि विधिवाक्यस्य सामर्थ्यात्किमर्थं स्तुतिपदानि प्रयुज्यन्ते इति । उच्यते । अपर्यनुयोज्यो जैमिनीयानां मते शब्दः अस्माकं च भगवानीश्वरः उक्तो सति प्रतिपत्तारो वयं वेदस्य न कर्तारः । प्रतिपत्तौ च क्रमो दर्शितः । एवं च यद्यपि द्रव्यदेवतेतिकर्तव्यताविधानद्वारकमङ्गविधिवदर्थवादवाक्यानां कार्योपयिकत्वं नास्ति तथापि प्रतीत्यङ्गत्वं न निवार्यते । अत एव प्रामाण्योपयोगित्वमापद्यते न प्रमेयोपयोगित्वम् । केवलविधिपदश्रवणे हि न तदाद्रियन्ते प्रज्ञावन्तः । तत्र विधिविभक्तेः शक्तिरवसीदति तां निमज्जन्तीमिवार्थवादजनितकर्मप्राशस्त्यप्रत्यय उत्तभ्नाति सर्वजिता यजेतेत्यतो न तथाविधः श्रद्धातिशयो भवति । यथाविधः सर्वजिता वै देवाः सर्वमजयन्सर्वस्याप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेवैतेन सर्वं जयति इत्यर्थवादपदेभ्यः । लोके ऽपि इयं गौः क्रेतव्येत्यतो न तथा क्रेतारः प्रवर्तन्ते यथा एषा बहुक्षीरघृता सुशीला सापत्या धनप्रजा चेत्येवमादिभ्यः स्तुतिपदेभ्यः । स्वानुभवसाक्षिको ऽयमर्थः अत एव केचिद्भूतार्थवादके ऽपि विधिवाक्ये तत्कल्पनमिच्छन्ति । यथा क्व चिदर्थवादाद्विधिकल्पनमिति यथोक्तम् विधिस्तुत्योः सदा वृत्तिः समानविषयेष्यते । अनधिगम्यमानविधिवाक्यसंबन्धाच्चार्थवादाद्विधिरुन्नीयते न गम्यमानविधि-

सम्बन्धात् । अत एव च सोऽरोदीदित्येवमादिभ्यो न रोदितव्यमित्यादिविधिकल्पनमिष्यते मुधैव पूर्वपक्षिणा तदाशङ्कितम् । विध्यन्तरेणैकवाक्यत्वं हि प्रत्यक्षमिहोपदिश्यते बर्हिषि रजतं न देयमित्यस्य विधेः शेषो ऽयं सो ऽरोदीदित्यादिः रुद्रो रुरोद तस्य यदश्रु अशीर्यत तद्रजतमभवत् यो हि बर्हिषि रजतं ददाति पुरा ऽस्य संवत्सराद्गृहे रोदनं भवतीति तस्माद्बर्हिषि रजतं न देयमिति । प्राजापत्यमजं तूपरमालभेतेत्येतस्य विधेः शेषः प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिददिति वपाहोममाहात्म्यप्रदर्शनार्थमुच्यते अग्नौ वै प्रगृहीतमात्रायां वपायामजस्तूपर उदगादिति । आदित्यः प्रायणीयश्चरुरित्यस्य विधेः शेषो ऽयं देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्नित्यं व्यामोहानामादित्यः चरुर्नाथयिता यथा दिङ्मोहस्येति एवं तत्र तत्र विधिशेषत्वमर्थवादानां वेदितव्यम् । कथं पुनरिदमसत्यमेवोच्यते रुद्ररुदिताद्रजतमजायत प्रजापतिवपाहोमसमिद्धादग्नेरजस्तूपर उदगादिति । उच्यते नेदमसत्यम् यदस्य वाक्यस्य प्रतिपाद्यं तत्र सत्यार्थमेवेदम् । न चास्य यथाश्रुतो ऽर्थः प्रतिपाद्यः किं तु विधेयो निषेध्यो वा कश्चिदर्थः इहान्वाख्याने द्वयमापतति यच्च वृत्तान्तज्ञानं यच्च कस्मिंश्चिदर्थे प्ररोचनाद्वेषौ तत्र वृत्तान्तज्ञानं न प्रवर्तकं न निवर्तकमिति प्रयोजनाभावादनर्थकमनादरणीयम् । प्ररोचनाद्वेषौ तु प्रवृत्त्यङ्गत्वात्तदर्थौ गृहीत्वा प्ररोचनायाः प्रवर्तेत द्वेषान्निवर्तेतेति तत्र तत्प्रतिपाद्यसत्यार्थ एवार्थवादः । यत्त्वरुदति रुद्रे कथं तद्रोदनवचनम् अरोदनप्रभवे वा रजते कथं तद्वद्भवताभिधानमिति । गुणवादमात्रं गौण एव वादः श्वेतवर्णबाहुल्यादिना रोदनप्रभवं रजतं निन्दितुमुच्यते । एवं पशुयागे वपाहोमप्रशंसायै प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिददिति वृत्तान्ताख्यानं योजनीयम् । आदित्यचरुप्रशंसायै देवा देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्निति । अथ वा नैयायिकानामनेकप्रकारपुरुषातिशयवादिनां यथाश्रुते ऽप्यर्थे नात्यन्तमसम्भवः रुद्रस्य रुदिताद्रजतजन्म प्रजापतेर्वपोत्खेदः तद्धोमात्तूपरप्रादुर्भावः देवानां देवयजनाध्यवसाने दिङ्मोह इत्येवंजातीयकमपि सत्यमस्तु को दोषः । तत्सर्वथा ऽर्थवादानां प्रामाण्यम् । एवं स्तेनं मनो ऽनृतवादिनी वागिति गौण एव वादः प्रच्छन्नतया स्तेनं मन उच्यते बाहुल्याभिप्रायेण चानृतवादिनी वागिति । धूम एवाग्नेर्दिवा

ददृशे नाचिरचिरेणाग्निरुक्तं ददृशे न धूम इति दूरभूयस्त्वाभिप्रायेण कस्मै चित्प्रयोजनाय सायंप्रातर्होमदेवतास्तुतये कथ्यते । न चैतद्विद्मो यदि ब्राह्मणाः स्मोऽब्राह्मणा वेति प्रवरानुमन्त्रणप्रशंसार्थे संशय एव दर्शितः अब्राह्मणो ऽपि यजमानः प्रवरानुमन्त्रणेन ब्राह्मणः स्यादिति । को ह वै तद्वेद यदमुष्मिंल्लोके ऽस्ति वा न वेति दृष्टफलं किमपि कर्म स्तोतुमुच्यते । शोभते ऽस्य मुखं य एवं वेदेति विद्याप्रशंसैव शोभते इति शिष्यैरुद्वीक्ष्यमाणमस्य मुखमिति । सर्वान्कामानवाप्नोति इति सर्वत्वं प्रकृतापेक्षम् स्तुत्यर्थं चाश्वमेधाध्ययने ऽपि तत्फलवचनम् । हिरण्यं निधाय चेतव्यमिति स्तुत्यर्थतया दिव्यन्तरिक्षे पृथिव्यां च चयनं प्रतिषिध्यते अनुपहितहिरण्यायां पृथिव्यामग्निर्न चेतव्यो न पुनर्न चेतव्य एव तस्यामिति । आदित्यो यूप इत्यमञ्जने सति तेजस्वितया यूपस्यादित्यरूपतास्तुतये कथ्यते । तत्कार्यकारित्वाच्च यजमानः प्रस्तर उच्यते । न हि मुख्ययैव वृत्त्या लोके शब्दाः प्रवर्तन्ते गौण्या ऽपि वृत्त्या व्यवहारदर्शनात् । एवं वेदे ऽपि तेषां तथा प्रयोगो भविष्यति । इत्थं च मन्त्रेष्वप्यैन्द्या गार्हपत्योपस्थानमविरुद्धम् । एवं स्तुतिनिन्दास्वरूपास्तावदर्थवादाः विध्येकवाक्यत्वेन प्रमाणम् । पुराकृतिपुराकल्पस्वरूपा अपि तथैव योज्याः । क्व चित्पुनरर्थवादेनैव कश्चिदंशः पूर्यते इति न तु प्रतीत्यङ्गत्वमेव तस्य कार्याङ्गत्वमपि भवति । यथा प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरासते इत्यश्रूयमाणाधिकारस्य रात्रिसत्रविधेरधिकारांशो ऽर्थवादादेव लभ्यते यथोक्तं* फलमात्रेयो निर्देशादिति । तत्र हि प्रतिष्ठाकामाः सत्रमासीरन्नित्यर्थवादवशाद्गम्यते वाक्यार्थः क्व चिद्विधिवाक्यस्यार्थसंदेहे ऽर्थवादात्मकाद्वाक्यशेषात्तन्निश्चयो भवति यथा अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यञ्जनद्रव्ये घृततैलवसादिभेदेन संदिह्यमाने तेजो वै घृतमिति अर्थवादाद् घृतेनाक्ताः शर्करा उपधेया इति गम्यते ।

इत्यर्थवादा विधिनैक्यभावात्तद्वत्प्रमाणत्वममी भजन्ते ।
अस्ति प्रतीत्यन्वयिता हि तेषां क्व चिच्च कार्यान्वयिता तु दृष्टा ॥
यद्वा स्वरूपपरतामपि संस्पृशन्ति प्रामाण्यवर्म तदमे न परित्यजन्ति ।
नैयायिका हि पुरुषातिशयं वदन्तो वृत्तान्तवर्णनमपीह यथार्थमाहुः ॥

* जैमिनिसूत्रम् अ ४ पा० ३ सू १८ ।

आदित्ययूपवचनादिषु तु स्वरूपयाथार्थ्यमित्थमुपपादयितुं न शक्यम् ।
गौणीं तु वृत्तिमवलम्ब्य कृता तदर्थव्याख्येति तेष्वपि न विप्लवनावकाशः ॥

अथेदानीं मन्त्रा विचार्यन्ते किमर्थप्रकाशनद्वारेण विध्यर्थोपयोगिता तेषामुतोच्चारणमात्रेणेति । ननूभयथाऽपि प्रामाण्याविशेषात्किं तद्विचारेण । न हीदं शास्त्रं वेदस्यार्थविचाराय मीमांसावत्प्रवृत्तम् । अपि तु प्रामाण्यनिर्णयायैवेति । सत्यम् । प्रामाण्यनिर्णयायेदं शास्त्रं प्रवृत्तम् अविवक्षितार्थत्वे तु मन्त्राणामप्रतिपादकत्वलक्षणमप्रामाण्यमेव भवेत्तत्सामान्याद्वेदब्राह्मणवाक्यानामपि तथाभावप्रसङ्ग इति वेदस्य कर्मावबोधार्थत्वं हीयते । न च संशयविपर्ययजननमेवाप्रामाण्यम् अज्ञानजनकत्वमप्यप्रामाण्यमेव । तदुच्यते उच्चारणमात्रोपकारिणो मन्त्राः कुतः तथा विनियोगोपदेशात् । उरुप्रथा उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति यद्यर्थप्रकाशनोपकारिणो मन्त्राः सामर्थ्यादेव प्रथनोपयोगी मन्त्रोऽयमिति किमर्थं प्रथने विनियुज्यते वचनेन । यथा साक्षः पुरुषः परेण चेन्नीयते नूनमक्षिभ्यां न पश्यतीति गम्यते । अग्नीदग्नीन्विहरेति च करोत्येवासौ ऋत्विगग्निविहरणं किं वचनेन । उच्चारणमात्रोपकारिणि मन्त्रे तदुच्चारणादेवादृष्टं किं चिदुपकारजातं कल्प्यते वाक्यक्रमनियमाच्चाविवक्षितार्थान् मन्त्रानवगच्छामः । नियतपदक्रमा हि मन्त्राः पठ्यन्ते यद्यर्थप्रतिपादनेनोपकुर्युः नियतक्रमाश्रयणमनर्थकं स्यात् क्रमान्तरेणापि तदर्थावगमसंभवात् । इतश्चाविवक्षितार्था मन्त्राः अविद्यमानार्थप्रकाशिनो हि के चिद्दृश्यन्ते यथा चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यानाविवेशेति । न हि चतुःशृङ्गं त्रिपादं द्विशिरस्कं सप्तहस्तं किं चिद्वस्तु साधकमस्ति यदनेन प्रकाश्येत । अतश्चैवम् अचेतनप्रैषप्रदर्शनाद् ओषधे त्रायस्वैनमिति न ह्योषधिर्बुध्यते त्राणाय नियुक्तास्मीति । शृणोत ग्रावाण इति चोदाहरणम् न ह्यचेतना ग्रावाणः श्रोतुं नियुज्यन्ते । अपि च अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति विप्रतिषिद्धमभिवदन्ति मन्त्राः कथं सैव द्यौः सैवान्तरिक्षं भवितुमर्हति । केषां चिच्च मन्त्राणामर्थो ज्ञातुमेव न शक्यते ते कथमर्थप्रकाशनेनोपकुर्युः अम्य सात इन्द्रऋष्टिरिति सृण्येव जर्भरीतुर्भरीतु इति इन्द्रः सोमस्य काणुकेति च । तस्मादविवक्षितार्था मन्त्राः अपि चोच्चारणमुभयथाऽपि कर्तव्यं मन्त्राणामदृष्टाय वा ऽर्थप्रत्यायनाय वा

यतो ऽर्थमपि नानुच्चारिताः शब्दाः प्रत्याययितुमुत्सहन्ते । तस्मादवश्य कर्तव्ये ऽस्मिन्नुच्चारणे तत एव यज्ञोपकारे सिद्धे किमर्थप्रतिपादनद्वारपरिग्रहेण प्रयोजनमिति । तत्रोच्यते । किं मन्त्रेभ्यो ऽर्थप्रतीतिरेव नास्ति किं वा भवन्त्यपि निर्निमित्ता ऽसौ उत सन्निमित्ता ऽपि ग्रहैकत्वप्रतीतिवदविवक्षितेति न तावत्प्रतीतिरेव नास्ति शब्दार्थसम्बन्धव्युत्पत्तिसंस्कृतमतीनां बर्हिर्देवसदनं दामीत्येवमादिमन्त्रश्रवणे सति तदर्थप्रतीतेः स्वसंवेद्यत्वात् । नाप्यसौ निर्निमित्ता लौकिकवत्पदानामेवात्र निमित्तत्वात् । व्युत्पत्तिरपि न नास्ति यएव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकाः तएव तेषामर्था इति लोकव्यवहारतस्तद्व्युत्पत्तिसम्भवात् । नापि सम्भवन्त्यपि मन्त्रेभ्यो ऽर्थप्रतीतिः ग्रहैकत्वप्रतीतिवदविवक्षिता भवितुमर्हति अविवक्षानिबन्धनस्य क्व चिदप्यभावात् । ग्रहादिवचनान्तरनिर्ज्ञातसंख्यत्वात्सोमावसेकनिर्हरणस्य च सम्मार्गकार्यस्य सर्वग्रहसाधारणत्वाद् ग्रहमिति विभक्तेश्च कर्मकारकसमर्पणमात्रेणापि सार्थक्योपपत्तेः युक्तमेकत्वमविवक्षितमिति कथयितुम् । इह तु बर्हिर्देवसदनं दामीत्येवमादिवाक्यक्रियमाण क्रतूपयोगिद्रव्यादिप्रकाशनं तस्य विध्यपेक्षितत्वान्मन्त्रेण स्मृत कर्म करोति तथा क्रियमाणमभ्युदयकारि भवति इति न यज्ञाङ्गप्रकाशनमविवक्षितम् । अतो नोच्चारणमात्रोपकारिणो मन्त्राः । जपमन्त्राणां तु पाठमानो जपेदिति विधिनैव तावन्मात्राचेष्टणाद्यर्थेन प्रकाशितेन प्रयोजनमिति किं तत्र क्रियते । यत्र तु जपेदिति विधिर्न श्रूयते न तत्र तदर्थः प्रतीयमानो ऽपेक्ष्यमाणश्चोपेक्षितु युक्तः । ननु यदि जपेदिति विधेर्वैष्णव्यादिषु नार्थो विवक्ष्यते तर्हि स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यक्षरग्रहणमात्रविधानात्सर्वस्यैव वेदस्याविवक्षितार्थत्वं स्यात् । एतच्च शास्त्रान्तरे विस्तरतो निर्णीतम् इह तु चिन्त्यमानमस्माकमवान्तरविचारवाचालतामाविष्करोतीति न प्रतन्यते । यत्तु तदर्थविनियोगोपदेशादित्यविवक्षितार्थत्वमुक्तं तत्र उरुप्रथा उरुप्रथस्वेति लिङ्गादेव प्रथनविनियोगमन्त्रस्य सिद्धेः कामं तद्विधायकं वचनमनर्थकं भवतु प्राप्तानुवादकत्वाद् न तु प्रतीयमानो मन्त्रार्थस्त्यक्तु युक्तः । तत्किं वचनमनर्थकमेव नानर्थकं प्रतिपन्नार्थविषयं तु तत् । अर्थवादार्थं वा तद्वचनम् यज्ञपतिमेव तत्प्रथयतीति यज्ञपतिं यजमानमेव प्रजया पशुभिः प्रथयतीति । क्व चित्तु गुणार्थविधानं यथा ता चतुर्भिरादत्ते इति । अयमग्नीद-

च एव स्वाराज्यं प्रति विधेयत्वादुपादेयो गुणश्चेति विरुद्धरूपापत्तेर्न यजि-स्तुभ्यां युगपत्संबन्धुमर्हति यः स्वाराज्यं साधयितुमिच्छेत् स यजेतेत्यन्य-द्रूपम्। यद्यजेत तद्वाजपेयेनेत्यन्यद्रूपम्। तस्माद्भावार्थप्राप्तौ प्रमाणान्तरापेक्षणा-द्गुणविधिपक्षे तत्प्रमाणं वचनम्। अयैष दोषो मा भूदिति नामधेयपक्ष आ-श्रीयते तदेषामुद्भिदादिपदानां स्पष्टमेवानर्थक्यम्। यावदेवोक्तं भवति यजे-तेति तावदेव वाजपेयेनेति। एवमानर्थक्यादन्यथाप्यसमाश्वासः। अत्रोच्यते गुणविधिपक्षे यथा-भवानाह तथैव नामधेयपक्ष एव तु श्रेयानित्यभ्युपग-म्यते। तथा हि। भावार्थस्य फलं प्रति करणत्वात्तत्सामानाधिकरण्येन तृती-या प्रयुज्यते तत्र वाजपेयेनेति। साध्यश्च भवन्भावार्थः करणभावमनुभवतीति साध्यत्वापेक्षया तत्सामानाधिकरण्येन क्व चिद् द्वितीयाऽपि प्रयुज्यते अग्निहोत्रं जुहोतीति। ननु गुणवन्नामापि विधातव्यमेवानभिहितस्यानवगमात्। ततश्च गुणविधिपक्षस्पृष्टो वाक्यभेदादिदोषास्तदवस्था एव। नैतदेवम्। न ह्यस्य कर्मण इदं नाम वेदितव्यमिति संज्ञासंज्ञिसंबन्धं वेदो विदधाति येनेन तु केन चित्प्रवर्तमानं नामधेयमवगम्यते एव। उद्भेदनमनेन पशूनां क्रियते इत्युद्भिदिदम्। दधि मधु घृतं धाना उदकं तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति नाना-विधविचित्रद्रव्यसाध्यत्वाच्चित्रा अग्नये होत्रमित्यस्मिन्नग्निहोत्रं यथैव श्येनो निपत्यादत्ते एवमनेन द्विषन्तं भ्रातृव्यमादत्ते इत्यर्थवादात् श्येन इव श्येनो यागः वाजमन्नं पीयते ऽस्मिन्निति वाजपेयो यागः। तस्मात्कर्मनामा-न्येतानि। यत्तु नामधेयपक्षे नैरर्थक्यमाशङ्कितं तदपि न चाहु। नामापि गुण-फलोपलब्धे अर्थवदिति अभियुक्तैः परिहृतत्वात्। एवंनामेदं कर्मेत्यवगम्यते तत्र गुणो द्रव्यदेवताभिः फलं च तस्य स्वर्गः पश्चादवगम्यते इति। त-स्मान्नामधेयपदानामविरुद्धो ऽन्वयः। क्व चित्पुनरप्राप्ते भावार्थे सगुणमेव तत्कर्म चोद्यते यथा आग्नेयो ऽष्टाकपालो ऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चा ऽच्युतो भवति इति। यथा वा एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति। अलं शास्त्रान्तरोक्तगहनकथाविस्तरेण इति नास्ति नामधेयद्वारेणापि प्रामाण्याक्षेपः सर्वप्रकारमेव सिद्धं वेदप्रामाण्यमिति।

वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थमित्यमेताः कथाः कृताः।
न तु मीमांसकख्यातिं प्राप्स्मीत्यभिमानतः॥

नन्वेवं विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयानां कार्यापयिकत्वदर्शनात्कार्यएवार्थे वेदः प्रमाणमित्युक्तं स्यात् । ततः किं सिद्धे ऽर्थे तस्य प्रामाण्यं हीयते । ततोऽपि किं भूयान्भूतार्थाभिधायिग्रन्थराशिरुपेक्षितो भवेत् । सकलस्य च वेदस्य प्रामाण्यं प्रतिष्ठापयितुमेतत्प्रवृत्तं शास्त्रम् । अत्र के चिदाहुः । सर्वस्यैव वेदस्य कार्ये ऽर्थे प्रामाण्यम् । तथा हि । गृहीतसंबन्धः शब्दो ऽर्थमवगमयति संबन्धग्रहणं चास्य वृद्धव्यवहारात् । वृद्धानां च व्यवहारः पानीयमानय गां बधान ग्रामं गच्छेति कार्यप्रतिपादकैरेव शब्दैः प्रवर्तते इति तत्रैव व्युत्पद्यन्ते बालाः । प्रयोजनोद्देशेन हि वृद्धा वाक्यानि प्रयुञ्जते । न च सिद्धार्थाभिधायिना प्रवृत्तिनिवृत्ती अनुपदिशता शब्देन किं चित्प्रयोजनमभिनिर्वर्तत इति तस्य न प्रयोगयोग्यत्वम् । अप्रयुज्यमानस्य च न संबन्धग्रहणम् अगृहीतसंबन्धस्य च न प्रतिपादकत्वम् अप्रतिपादकस्य च न प्रामाण्यम् । अपि च आख्यातपदोच्चारणमन्तरेण निराकाङ्क्षप्रत्ययानुत्पादादवश्यमाख्यातयुक्तं वाक्यं प्रयोक्तव्यम् । आख्यातपदेन साध्यरूपो ऽर्थ उच्यते नामधेयपदेन च सिद्धः । भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यते इति वाक्यस्य साध्यार्थनिष्ठतेति न भूतार्थविषयं तस्य प्रामाण्यम् । अतश्च कार्ये ऽर्थे शब्दस्य प्रामाण्यम् । यतश्च कार्यरूपो ऽर्थः शब्दस्यैव विषय इति । न च शब्दः प्रमाणतां सिद्धे ऽर्थे लभते सिद्धो ऽर्थः प्रसिद्धत्वादेव प्रमाणान्तरपरिच्छेदयोग्य इति तत्प्रतिपादने तत्प्रमाणान्तरसव्यपेक्षः शब्दो भवति । ततश्च तद्ग्राहिणः प्रमाणान्तरस्यैव तत्र प्रामाण्यं स्यान्न शब्दस्य । शब्दश्च तद्रूपख्यापनमात्रएव निष्ठः स्यात् । तस्माच्छब्दप्रामाण्यमिच्छता कार्यएवार्थे तत्प्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यमिति । अत्रोच्यते । यद् ब्रूषे कार्यएवार्थे वाक्यस्य व्युत्पत्तिरिति तदयुक्तम् । एवं हि सिद्धरूपो ऽयं तस्यार्थ इति कथं त्वयोच्यते । न ह्यनवगतव्युत्पत्तेः शब्दादर्थप्रत्ययो युज्यते । अर्थप्रतीतिश्च ततो दृश्यते व्युत्पत्तिश्च तत्र नास्तीति चित्रम् । न च कार्यपरैरेव शब्दैः लोके व्यवहारो वर्तमानोपदेशकेभ्यो व्यवहारप्रवृत्तेस्तत्रापि व्युत्पत्तिर्भवत्येव । अपि चाङ्गुल्यादिना पुरोऽवस्थितमर्थं निर्दिश्य यदा कश्चित्कथयत्यस्येदं नामेति तदा कार्योपदेशमन्तरेणापि भवत्येव व्युत्पत्तिः । अस्माच्छब्दादयमर्थः प्रतिपत्तव्य इति कार्योपदेश एवासौ इति चेत् तादृशानामक्षराणामश्रवणात् । अस्येदं नामेति हि

म्नीन्द्रिहत्यादावपि द्रष्टव्यम् । यत्तु नियतपदक्रमत्वादुच्चारणमात्रोपयोगिनो मन्त्रा इति तदप्यसाधु । मीमांसकानामनादित्वाद्वेदस्य तत्क्रमलङ्घनानुपपत्तेः यथोक्तम्* अन्यथा करणे चास्य बहुभ्यः स्याद्विचारणमिति । अस्माकमपि यादृगीश्वरप्रणीतो वेदः तदन्यथाकरणे किमध्येतॄणां स्वातन्त्र्यमस्ति । तस्मादर्थविवक्षायां मन्त्रक्रमः प्रभवति ब्राह्मणवाक्यक्रमवत् । यदपि चत्वारि शृङ्गेत्यविद्यमानार्थवचनमाशङ्कितम् । तदप्यनभिज्ञतया यज्ञस्य चैव गुणवादेन संस्तवः चत्वारि शृङ्गा इति वेदा उक्ताः त्रयो ऽस्य पादा इति सवनानि द्वे शीर्षे इति दम्पती यजमानौ सप्त हस्तास इति छन्दांसि त्रिधा बद्ध इति मन्त्रब्राह्मणकल्पैर्निबद्धः वृषभ इति कामान्वर्षतीति रोरवीतीति स्तोत्रशस्त्रप्रयोगबाहुल्याच्छब्दायमानः महो देवो मर्त्यानाविवेशेति मनुष्यकर्तृकत्वेनैवमेव यज्ञः स्तुतो भवति तथा च चक्रवाकमिथुनस्तनी हंसदन्तावली शैवालकेशी काशवसनीति नदी स्तूयते । ओषधे त्रायस्वैनमिति चेतनवन्नियोगस्तस्याः स्तुत्यर्थः । शृणोत ग्रावाण इति प्रातरनुवाकस्तुतिः इत्थं नामैष प्रातरनुवाकः प्रशस्तो यदचेतना ग्रावाणो ऽपि शृणुयुः अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति गुणवादादप्रतिषेधः । तथा च लोके त्वमेव मे माता त्वमेव मे पिता त्वमेव भगिनी त्वमेव मे भ्रातेति । यत्तु केषांचिन्मन्त्राणामर्थो न ज्ञायते इति पुरुषापराधः अर्थावगमोपायेषु बहुषु सत्स्वपि तदन्वेषणालसः पुरुषो नार्थमवगच्छति न पुनर्मन्त्रो ऽपराध्यति ब्राह्मणवाक्यवदुपायतस्तदर्थावगमदर्शनात् । उपायश्च प्रथमस्तावद्वृद्धव्यवहार एव तुल्यत्वाल्लोके वेदे शब्दार्थानां य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव चैषामर्था इति । यद्यपि च अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदिति वेदे कृतणत्वमग्निशब्दं पठन्ति उताना वै देवगवा वहन्ति वनस्पते हिरण्यपर्ण प्र दिवस्ते अर्थमिति लौकिकवैदिकयोः शब्दयोरर्थयोश्च नानात्वमिवाशङ्क्यते तथा ऽपि तथात्वं प्रत्यभिज्ञानेनावधार्य देवद्विकृतास्त एव वेदे इति लौकिक्येव व्युत्पत्तिः । लोकप्रसिद्धिविप्रतिषेधे तु शास्त्रवित्प्रसिद्धिः प्रमाणीक्रियते यथा यवमयश्चरुर्वाराही उपानहौ वैतसे कटे प्राजापत्या संचिनोतीति यववराहवेतसशब्दा दीर्घशूकसूकरवञ्जुलकेषु शिष्टप्रसिद्धा नियम्यन्ते न प्रियङ्गुकृष्णशकुनिजम्बूष्विति । यत्र तु शिष्टप्र-

* श्लोकवार्तिके सूत्रीयसूत्रे श्लो० १४६ ।

सिद्धिः नास्ति तत्र म्लेच्छेभ्यो ऽपि तदर्थव्युत्पत्तिराश्रीयते यथा पिकनेमतामरसशब्देषु। म्लेच्छप्रसिद्धेरप्यभावे निगमनिरुक्तव्याकरणवशेन धातुतो ऽर्थः परिकल्पनीयः। तेनाश्विनसूक्तप्रक्रमाज्जरणमरणनिमित्तौ जर्भरीतुर्फरीतू इति द्विवचनान्तसरूपावेतौ शब्दावश्विनोर्वाचकाविति गम्यते। एवमन्यत्राप्युत्प्रेक्षणीयम्। तदनेनापि निमित्तेन न मन्त्राणामविवक्षितार्थत्वं वक्तव्यम्।

अमी तस्मादर्थप्रकटनमुखेनैव दधति
क्रियार्थत्वं मन्त्रा न तु पठनमात्रेण जपवत्।
न तद्द्वारेणापि श्लथयितुमतः शक्यतइदं
प्रमाणत्वं वेदे सकलपुरुषार्थामृतनिधौ॥

इदमिदानीं परीक्ष्यते। उद्भिदा यजेत चित्रया यजेत पशुकामः अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः श्येनेनाभिचरन्यजेत वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति श्रूयते। तत्र किमुद्भिदेति चित्रयेति अग्निहोत्रमिति श्येनेनेति वाजपेयेनेति गुणविधय एते ततत्कर्मनामधेयानीति। किमनेन परीक्षितेन प्रयोजनम्। उभयथापि प्रामाण्यं नोपपद्यते इति तदर्थमेवेदं परीक्ष्यते। यदि तावद्व्रीहिभिर्यजेत दध्ना जुहोतीतिवद् गुणः कश्चिदुद्भिदादिपदैर्विधीयते अनेन द्रव्यविशेषेण यागः कर्तव्य इति तदा भावार्थस्य यज्यादेरन्यतो ऽवगतिर्मृग्या। अनवगते भावार्थे गुणविधानस्यानुपपन्नत्वात्। आग्नेयो ऽष्टाकपालो भवति अग्निहोत्रं जुहोतीति विध्यन्तरेण भावार्थे चोदिते तत्र व्रीहिभिर्यजेत दध्ना जुहोतीति। ननु वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यनेनैव वाक्येन यागाख्यो भावार्थः चोदयिष्यते गुणश्च तस्मिन्वाजपेयाख्यो विधास्यते इति को दोषः। कथ न दोषः। अर्थद्वयविधानेन वाक्यभेदप्रसङ्गात्। यागेन स्वाराज्यं कुर्यादित्येको ऽर्थः वाजपेयेन गुणेन यागं कुर्यादिति द्वितीयो ऽर्थः। न च सकृदुच्चारितं वाक्यमर्थद्वयविधानाय प्रभवति। ननु यजेतेति रूपसाम्यादुभयथापि संबध्यते यजेत स्वाराज्यकामो वाजपेयेन चेति तुल्यमस्योभयथापि रूपम्। न रूपसाम्यस्यासिद्धत्वात्। स्वाराज्यं प्रति यजिरप्राप्तत्वाद्विधीयते गुणं च प्रति प्राप्तत्वादनूद्यते। अनवगते हि कर्मणि गुणविधानमघटमानमित्यवश्यं गुणविधिपक्षे गुणं प्रति यजिः प्राप्तत्वादुद्देश्यो भवति प्रधानं च।

श्रूयते नाम्मादयं प्रतिपन्नश्च इति । अस्येदं नामेत्येवमेवाक्षराणामेवो ऽर्थ इति चेद् न । अपदार्थस्य वाक्यार्थत्वायोगात् । न चैवं कल्पयितुमपि शक्यते अस्येदं नामेत्येतावतैव च तत्प्रतिपत्तिसिद्धेः प्रतिपत्तिकर्तव्यताभिधानस्य निष्प्रयोजनत्वात् । कार्यपरादपि शब्दाद् व्युत्पत्तिर्भवन्ती न वाक्यार्थमात्रपर्यवसायिनी भवति किं त्वेकैकपदार्थावापोद्वापद्वारकपदार्थपर्यन्ता सा भवति यदार्थव्युत्पत्तिप्रकृतमतेश्वाभिनयकथितविरचितनयर्तमानोपदेशश्लोकश्रवणे ऽपि वाक्यार्थप्रतीतिर्दृश्यते एवेति नाव्युत्पत्तिकृतमप्रामाण्यम् । न चासौ भूतार्थप्रतिपादकशब्दजनिता प्रतीतिर्बाध्यते संदिग्धा वा तेन प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरफलरूपप्रतीतिवत्प्रमाणफलमेव सा भवितुमर्हति । यत्पुनरभ्यधायि कार्ये ऽर्थे प्रमाणान्तरनिरपेक्षतया प्रमाणं भवति शब्दः न सिद्धे ऽर्थे प्रमाणान्तरसापेक्षत्वादिति तदसत् । प्रवर्तयितुमेव न शक्नोति इत्यत्रोचाम वक्ष्यामश्च वाक्यार्थचिन्तायामपि । प्रमाणान्तरसापेक्षत्वं तस्य प्रत्युत प्रामाण्यमावहति । किं चेदं सापेक्षत्वमिति वक्तव्यम् । किं सिद्धार्थाभिधायिनः शब्दस्योत्पत्तावेव प्रमाणान्तरापेक्षत्वम् उत तद्विषयस्य प्रमाणान्तरपरिच्छेदयोग्यत्वमित्युभयथा ऽतिप्रसङ्गः । उत्पत्तौ प्रमाणान्तरसव्यपेक्षतया यद्यप्रामाण्यं वर्ण्यते हन्त हतमनुमानं तस्योत्पत्तौ प्रत्यक्षादिसापेक्षत्वात् । वर्णितं च तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानमिति । तद्विषयस्य प्रमाणान्तरग्रहणयोग्यतायां तु तदप्रामाण्ये प्रत्यक्षादीनां सर्वेषामप्रामाण्यं प्राप्नोति प्रमाणसंप्लवस्य प्राक् प्रतिपादितत्वात् । अपि च विधियुक्तेष्वपि वैदिकेषु लौकिकेषु वाक्येष्वधीष्व गां बधान ग्रामं गच्छेत्येवमादिष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां हिताहितप्राप्तिपरिहारसाधनसामर्थ्यावगमेन प्रवृत्तिसिद्धेः विनियोगमात्रनिष्ठ एव विधिर्भवति । अप्रवृत्तप्रवर्तनात्मकनिरपेक्षनिजव्यापारवैधुर्यात्कार्यपरत्वानुपपत्तेः अनुवादमात्रं विधिवचनमिति कार्यार्थप्रामाण्यवादिनां सर्वमेव लौकिकं वाक्यमप्रमाणं स्यात् । ये तु भूतार्थवादिषु प्रवृत्तिनिवृत्तिकारिषु विधिनिषेधौ कल्पयन्ति ते नितरामृजवः । श्रूयमाणो ऽपि विधिरनुवादीभवति यत्र तत्राश्रुतः कल्प्यत इति किमन्यदतः परमार्जवम् । प्रवृत्तौ तु तत्र विधिरप्रयोजक एव अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पुरुषार्थसाधनसामर्थ्यावगमात्पुरुषप्रत्ययाद्वा लोकेषु प्रवृत्तिसिद्धेः । तत्रैतत्स्यात् लौकिकवाक्यानां विवक्षापरत्वान्न कार्यार्थत्वम् । अपि च पौरुषेयाद्वचनादेषमयं पुरुषो वेदेति भवति

प्रत्ययो नैवमर्थप्रतीतिः । वैदिकानि पुनरपौरुषेयतया कार्यपराण्येव वाक्यानीति यत्तदपि न पेशलम् । अपौरुषेयस्य वचसः प्रतिक्षिप्तत्वात् । वेदे ऽपि कर्तुः ईश्वरस्य साधितत्वात् । न च पुरुषवचनमपि विवक्षापरमिति दर्शितम् । तथा हि न विवक्षा वाक्यार्थो देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेति पदग्रामे विवक्षावाचिनः पदस्याश्रवणात् । अपदार्थस्य वाक्यार्थत्वानुपपत्तेः । न च विषभक्षणवाक्यस्येव परगृहे भोजननिवृत्तौ पौरुषेयवचसो विवक्षायां तात्पर्यशक्तिरपि प्रभवति । न हि सर्वात्मना ऽभिधायां शक्तिमवधीर्यैव तात्पर्यशक्तिः प्रसरतीति न विवक्षापरत्वम् । कथं तर्हि पुरुषवचनादुच्चारिताद् विवक्षाऽवगम इति चेद् अनुमानादिति ब्रूमः । कार्यत्वात्पदरचनायाः पुरुषेच्छापूर्वकत्वमनुमीयते अर्थावगमपुरःसरं च पुरुषवचनाद्विवक्षानुमानमेवमयं वेद एवमयं विवक्षतीति अर्थोपरागरहितस्य विवक्षामात्रस्य बोधतां निसर्गत एव सिद्धेः । अयमर्थो विवक्षित इत्यर्थोपरज्यमाना तु विवक्षा न शक्या ऽर्थे ऽनवगते ऽवगन्तुम् । अर्थश्चेत्प्रथममवगतो वाक्यान्न तर्हि तद्विवक्षापरम् । अर्थपरमेव भवितुमर्हति । लौकिकवाक्यानां विवक्षापरत्वे बाह्ये ऽर्थे संबन्धग्रहणासम्भवाद्वेदादपि वाक्यार्थावगमो न स्यादित्यलं प्रसङ्गेन । तस्मान्न कार्यपरत्वेनैव शब्दस्य प्रामाण्यम् । यत्पुनरभाणि नाख्यातशून्यं वाक्यं प्रयोगार्हं तेन विना नैराकाङ्क्ष्यानुपपत्तेः आख्यातस्य च भव्यरूपो ऽर्थो न नाम्न इव भूतो भूतभव्यसमुच्चारणे च भूतं भव्यायोपदिश्यते इति सर्वत्र कार्यपरत्वम् । तदपि न साम्प्रतम् । पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणीति सुखदुःखकारिणाम् अनुपदिष्टप्रवृत्तिनिवृत्तिकानामनाख्यातानामपि वाक्यानां लोके प्राचुर्येण प्रयुज्यमानत्वात् । अथ सुखी भव दुःखी भवेति तत्र कार्यपरत्वं व्याख्यायते तदपि न युक्तम् । ईदृशानामक्षराणामश्रवणात् कल्पनायाश्च निष्फलत्वात् । न हि भवेत्युपदेशादसौ सुखी भवति सुखीभवितुं वा क्व चित्प्रवर्तते । उपाये पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात् । उपेये च प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । किं तु पुत्रजन्मश्रवणात् यथासौ सुखीभवति तथा कस्य चिद्दुत्तरीयाग्रगुण्ठिततनोर्निद्रायमाणस्य क्व चित्केन चित्केलिना रज्जुवेष्टितवपुषः पश्चात्प्रबोधसमये सहसा सरीसृपनिगृहीतमात्मानं मन्यमानस्य भयादनुन्मीलितचक्षुषः केन चित्प्रयुज्यमानं रज्ज्वा वेष्टितो ऽसीति वचः भयमपनयतीति तत्सिद्धार्थबोधकमपि प्रमाणम् । न

च तत्र मा भैषीरिति प्रयोगकल्पनाप्रयोजनम् रज्जुरेषेति प्रत्ययादेव भयनिवृत्तेः सिद्धत्वात्। तथा च विषमविषधराधिष्ठितोऽयमध्वा निधियुक्तोऽयं भूभाग इति भूतार्थस्यापक वचो दृश्यते न च तदप्रमाणम्। न च तत्र मा गास्त्वमनेनाध्वना निधिं गृहाणेति विधिनिषेधपरत्वं युक्तम्। तथा पदानामश्रवणात्। ननु वक्तुः प्रेक्षापूर्वकारितया निष्प्रयोजनवचनानुच्चारादयमर्थं मा गा गृहाणेति कार्याक्षराणि हृदये परिस्फुरन्ति कथं चिदालस्यादिना नोच्चारितानीति। नैतद्युक्तम्। प्रेक्षापूर्वकारित्वादेव वक्तुः यथावस्थितवस्तुस्वरूपमात्रख्यापकवचनोच्चारणमेव युक्तम्। अर्थात्प्रवृत्तिनिवृत्त्योः सिद्धत्वात्। पराभिप्रायस्य चानवस्थितत्वेन नियतोपदेशानुपपत्तेः। सर्पबन्धजीविनो हि सपन्नगः पन्था उपादेयतया ऽवभाति वीतरागस्य च ब्रह्मविदो वित्तैषणाव्युत्थितस्य गोविन्दस्वामिन इव निधिरपि हेयतया परिस्फुरतीति कस्मै किमुपदिश्यताम्। वस्तुस्वरूपे तु कथिते यथाहृदयवर्तिरागद्वेषानुवर्तनेन कश्चित्तत्र प्रवर्ततां कश्चित्ततो निवर्ततामिति भूतार्थकथनमेव लोके प्रेक्षावान् करोति न विधिनिषेधौ प्रयोक्तुमर्हतीति। ये ऽपि ब्रुवते सर्वत्र प्रतिपत्तिकर्तव्यताविधानमेवादौ वदितव्यम् अविधिकस्य वाक्यस्य प्रयोगानर्हत्वादिति ते ऽपि न साधु बुध्यन्ते। विदितशब्दार्थसंबन्धस्य पुंसः शब्दश्रवणे सति प्रतिपत्तेः स्वतः सिद्धत्वेनानुपदेश्यत्वात्। असिद्धायां वा प्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिकर्तव्यतापि कुतः प्रतीयेत। ननु कार्यार्थप्रतिपादकं पदमन्तरेण पदान्तराणि संसर्गमेव न भजन्ते कार्याकाङ्क्षानिबन्धनत्वात्संबन्धस्य तेन सर्वत्र कार्यपरत्वम्। उच्यते। नैष नियमः कार्याकाङ्क्षागर्भ एव सर्वत्र सबन्ध इति वर्तमानापदेशकानामपि प्रेक्षापूर्वकारिवाक्यानामितरेतरसंसृष्टार्थप्रतीतिजनकत्वदर्शनात्। न हि दशदाडिमादिवाक्यवद्वृयि वर्तमानापदेशीनि वचांसि भवन्ति कार्यनिबन्धने हि सबन्धे तद्रहितानामनन्वय एव स्यात्। दर्शितश्चान्वयः पूर्वोदाहृतवाक्यानाम्। अपि च लिङन्तपदयुक्ते ऽपि वाक्ये पदान्तरार्थानां परस्परमन्वयो दृश्यते एव स कथं समर्थयिष्यते। कार्याकाङ्क्षानिबन्धने हि कार्ये सर्वेषामन्वयो न परस्परमिति। अथ ब्रूयात् सर्वदा कार्यसबन्धे प्रथममवगते सति पश्चादरुणैकहायनीन्यायेन वाक्यीय परस्परान्वयो ऽपि सेत्स्यतीति। हन्त तर्हि परस्परान्वये कार्याकाङ्क्षा कारणं तद्वेषणया पिङ्गाक्ष्या एकहायन्या सोम

क्रीणातीति द्रव्यगुणयोर्विभक्त्या सोमक्रयं प्रति युक्तत्वात्प्रथमं क्रयसंबन्ध एव तयोर्गम्यते यश्च पाश्चात्यः परस्परान्वयस्तत्र कार्यपारतन्त्र्यापादिका विभक्तिरकारणमसत्यामपि तस्यां शुक्लः पट इति सामानाधिकरण्यप्रयोगेणान्वयसिद्धेः । तस्मात्कार्यैक्यनिबन्धनो ऽन्वय इति नियमो य उच्यते स कल्पनामात्रप्रभवो न प्रमाणव्यवस्थागम्य इति । यत्तु भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यतइत्ययमपि न सार्वत्रिको नियमो विपर्ययस्यापि व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादौ दर्शनादलं वा दर्शपूर्णमासप्रकरणनिवेशानुज्झितकार्यमुखप्रेक्षणदैन्येन व्रीहिप्रोक्षणोदाहरणेन । आत्मा ज्ञातव्य इति तु सिद्धपर एव साध्योपदेशः । न ह्यत्र कर्म किंचित्साध्यं प्रधानमुपदिश्यते ऽधिकाराश्रवणात् । न च विश्वजिदादिवदधिकारकल्पना क्व चिदुपदिश्यते न च कर्मप्रवृत्तिहेतुत्वमात्मज्ञानस्येति वक्ष्यामः । अर्थवादस्त्वर्थवाद एव नाधिकारिकल्पनाय प्रभवति । तस्मादपहतपाप्मादिगुणयुक्तात्मस्वरूपनिष्ठत्वमेव तत्रावतिष्ठते । तस्मिन्नवगते पुरुषान्तरप्रार्थनादैन्यानुपपत्तेः स एव ह्युत्तमः पुरुषार्थः । स च सिद्ध एव न साध्यः । यत्नस्तु कृतबुद्धीनामविद्योपरमार्थैवेति व्याचक्षते । ज्ञातव्य इति प्रतिपत्तिकर्तव्यतापरो ऽयं विधिरिति चेन्न । प्रतिपत्तेः प्रमितित्वात्प्रमितेश्च प्रमेयनिष्ठत्वाज्ज्ञातव्य इति कर्मणि च कृत्यप्रत्ययनिर्देशात्कर्मणश्चेप्सिततमत्वात्तत्परत्वमेवावगम्यते विधिस्तत्र प्रसरन् क्व प्रसरेत् । फलं तावद्विधेर्न विषय एव । यथा ऽऽह भट्टः* । फलांशे भावनायाश्च प्रत्ययो न विधायक इति । उपायस्तु ज्ञानमेव ज्ञानं च ज्ञेयनिष्ठमित्युक्तम् । यस्तु यमनियमादिप्रतिपत्तीतिकर्तव्यताप्रकारोपदेशः सो ऽपि तथाविधात्मरूपाधिगतये सत्यासत्यस्वभावनामरूपप्रपञ्चविलापनद्वारा तत्रोपयुज्यते इति सिद्धतत्त्वमेव साध्यम् । तिष्ठतु वा यमनियमप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यात्मज्ञानयोगेतिकर्तव्यताविधिः अन्ये ऽपि ज्योतिष्टोमादिविधयस्तन्निष्ठा एवेति वेदान्तिनः । साध्यस्य सर्वस्य चरितत्वेनानुपादेयत्वात्सिद्धस्य ब्रह्मण एवानाद्यविद्यातीतस्यानपायिनः पुरुषार्थत्वात् । स्तोकस्तोकप्रपञ्चविलापनद्वारेणोत्तमाधिकारयोग्यत्वापादनाद् ब्रह्मप्राप्त्यौपयिका एव सर्वे विधयः । तथा च मनुः† ।

---

*श्लोकवार्त्तिके २ सू २ श्लो २२१ । † मनुस्मृति । अ० २ श्लो० २८ ।

स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुरिति ॥,

तदेवं सिद्धमर्थे वेदस्याहुः प्रमाणताम् ।
सर्वस्तावद्विषयो यत्तु वक्तव्यः प्रमाणता तु गिराम् ॥

कियन्वता भवति कस्य तयोरितीयं
चर्चा चिराय न महत्युपयुज्यते नः ।
संतोषवृत्तिमवलम्ब्य वयं हि वेद-
प्रामाण्यमात्रकथनाय गृहीतयत्नाः ॥

प्रामाण्यसाधनविधावुपयोगि यत्तु
वक्तव्यमेव तदवादि यथोपयोगम् ।
वक्तव्यमिष्टमपि किं चिदिहाभिदध्म-
स्तच्छ्रूयतां यदि न धीः परिखिद्यते वः ॥

इति चतुर्थाह्निकम् ।

ॐ

प्रपन्नाय विपन्नानां दुःखितानां सुखात्मने।
सम्पूर्णाय दृढाशानां नमः कारुणबन्धवे॥

अथ यदुक्तं वास्तवस्य शब्दार्थस्याविद्यमानत्वादर्थासंस्पर्शिनः शब्दा इति तत्प्रतिविधीयते। द्विविधः शब्दः पदं वाक्यं च। तत्र पदार्थपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थस्य प्रथमं पदार्थो निरूप्यते। पदं च द्विविधं नाम आख्यातं च। उपसर्गनिपातकर्मप्रवचनीयानामपि नामधेयान्तर्भावमाचक्षते। तदुक्तम् सुप्तिङन्तं पदमिति। इहापि सूत्रकृदाह ते विभक्त्यन्ताः पदमिति*। तत्र तिङन्तपदार्थचिन्ता वाक्यार्थविचारावसरे एव करिष्यते तदौपयिकत्वात्। सुबन्तानां त्वर्थो ऽयमुच्यते। ते च चतुर्विधाः सुबन्ताः पदात्मानः शब्दा भवन्ति। जातिशब्दा गुणशब्दा द्रव्यशब्दाः क्रियाशब्दा इति। तत्र गवादिजातिशब्दानां गोत्वादिजात्यवच्छिन्नव्यक्तिमात्रमर्थो यस्तद्वानिति नैयायिकगृहे गीयते। ननु शुक्लादिगुणाधिकरणं क्रियाश्रयश्च द्रव्यं व्यक्तिः सास्नाद्यवयवसन्निवेशात्मिका आकृतिः शाबलेयादिसकलगोपिण्डसाधारणं रूपं जातिरिति व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधाने समुच्चारित एव गोशब्दः कथमितरतिरस्कारेण तद्वन्मात्रवचनतामवलम्बते। आह चिन्तिता त्वियं कथा वर्तयिष्यते तावत्।

इदं तु चिन्त्यताम्। जातेरेव प्रमाणातीतत्वेन शशशृङ्गवदविद्यमानत्वात्कथं तद्वान्पदार्थो भविष्यति। तथा हि न तावत्सामान्यग्रहणनिपुणमक्षजं ज्ञानं भवितुमर्हति तस्य पूर्वापराननुस्यूतस्वलक्षणमात्रपरिच्छेदपरिसमाप्तव्यापारत्वात्।

समानवृत्तिता नाम सामान्यस्य निजं वपुः।
कथं स्पृशति सापेक्षमनपेक्षा ऽक्षजा मतिः॥

समानेष्वाकलितेषु तद्वृत्ति साधारणरूपमवधार्य सामान्यं गृह्यते इति सापेक्षं तत्स्वरूपग्रहणम्। इयं च प्रथमनयनसन्निपातसमुद्भवमतिः पूर्वापरानुसन्धानवन्ध्या निरपेक्षा कथं तद्ग्रहणाय प्रभवेत्। तत्पृष्ठभाविनस्तु विकल्पाः स्वभावत एव वस्तुसंस्पर्शशून्यात्मान इति तद्विषयीकृत-

* गौतमसूत्रम्। अ २ आ २ सू ६०।

स्यापि सामान्यस्य न परमार्थसत्त्वं भवितुमर्हति । न चानुमानं शब्दो वा सामान्यस्वरूपयथास्तवत्वव्यवस्थापनसामर्थ्यमश्नुते शब्दलिङ्गयोर्विकल्पविषयत्वेन वस्तुग्राहित्वासम्भवात् । तत्प्राप्त्यादिव्यवहारस्तु प्रकारान्तरेण दर्शयिष्यते। अतश्च न व्यक्तिव्यतिरिक्तं सामान्यं भेदेनानुपलम्भात्। तथा हि। कुवलयामलकबिल्वादीनि करतलवर्तीनि पृथगवलोक्यन्ते न जातिव्यक्ती इति न तयोर्भेदः । देशभेदस्य चाग्रहणादात्मलुप्तो यतोऽतिरिक्तं तत्तदधिष्ठितदेशव्यतिरिक्तदेशाधिष्ठानमवधार्यते घटादिव पटः न चैवं जातिव्यक्ती इति न तयोर्भेदः । अतश्चैवं तदग्रहे तद्ग्रहणाभावाद्धि यतो व्यतिरिक्तं तस्मिन्नगृह्यमाणे ऽपि गृह्यते घटादिव पटो न च व्यक्तावनुपलभ्यमानाया जातिरुपलभ्यते तस्मान्न ततो ऽसौ भिद्यते। तद्वृत्तित्वात्सामान्यस्य तदग्रहे तदनुपलब्धिरिति चेन्न वृत्त्यनुपपत्तेः । किं प्रतिपिण्डं कार्त्स्न्येन वर्तते जातिरुतैकदेशेनेति द्वयमपि चानुपपन्नम् ।

पिण्डे सामान्यमन्यत्र यदि कार्त्स्न्येन वर्तते ।
तथैवास्य समाप्तत्वान्न स्यात्पिण्डान्तरे ग्रहः ॥
एकदेशेन वृत्तौ तु गोत्वजातिर्न कुत्र चित् ।
समया ऽस्तीति गोबुद्धिः प्रतिपिण्डं कथं भवेत् ॥

जातेश्च निरवयवत्वान्न के चिदेकदेशाः सन्ति येरेण प्रतिपिण्डं वर्तते । न चैकत्र पिण्डे समाप्त्या वर्तमाना पिण्डान्तरे समाप्यैव वर्तितुमर्हति । समाप्तस्य पुनरुत्पत्तिं विना समाप्त्यन्तरानुपपत्तेः । तथाभूतस्य च वृत्तिप्रकारस्य क्व चिदप्यदर्शनात् । या च समवायात्मिका पिण्डेषु वृत्तिः सामान्यस्योच्यते तामपि न बुद्ध्यामहे वयम् । अयुतसिद्धानामाधारभूतानां यः सम्बन्ध इहप्रत्ययहेतुः समवाय इति यदुच्यते तद्विप्रतिपित्सुम् । अयुतसिद्धता च सम्बन्धश्चेति कथं सङ्गच्छते । पृथक्सिद्धे हि वस्तुनी कुण्डबदरवदन्योन्यं सम्बध्येते स्त्रीपुरुषवद्वा । अयुतसिद्धे तु तदेकत्वात्कि केन सम्बध्यते । द्रव्यगुणयोरपृथक्सिद्धयोरपि सम्बन्धो विद्यते एवेति चेत् तदिदमन्यतरस्योन्मनदर्शनम् । गुणिनो ऽपि गुणव्यतिरिक्तस्यानुपलम्भात् । अथ गुणी रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरत्वेन नात्मानमुपदर्शयति व्यतिरेकं च तेभ्यो वाञ्छन्तीति चित्रम् । यदपि नित्यानित्यविभागेन युतसिद्धे स्वयाम्ने

परिभाषणं कृतम् । नित्यानां परमाणूनां पृथग्गतिमत्त्वं युतसिद्धिरनित्यानां तु युताश्रयिसमवायित्वं विभूनां परस्परमाकाशादीनां संबन्ध एव नास्तीति तदपि प्रक्रियामात्रम् । नानात्वेन सिद्धिर्निष्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा युतसिद्धिरित्युच्यते तद्विपर्ययादयुतसिद्धिरैक्येन सिद्धिरवतिष्ठते तथा च सति संबन्धो दुर्घटः । अवयवावयविनोरपि समवायात्मा संबन्ध एवमेव परिहर्तव्यः । यथाऽऽह भट्टः* । नानिष्पन्नस्य संबन्धो निष्पत्तौ युतसिद्धतेति । परमाण्वाकाशयोः परमाणुकालयोश्च संबन्ध इष्यते नाकाशकालयोरन्योन्यमिति प्रक्रियैवेति कृतमवान्तरचिन्तनेन । तस्मान्न जातिव्यक्त्योः का चिद् वृत्तिरुपपद्यते । सुचिचितास्तु रूपरूपिलक्षणमाचक्षते जातिव्यक्त्योः संबन्धं सोऽपि नोपपद्यते । रूपशब्दः किं गुणादिवचनः आकारवचनः स्वभाववचनो वा । गुणादिवचनत्वे नीरूपाणां पवनमनःप्रभृतीनां द्रव्याणां गुणकर्मणां च सामान्यशून्यता स्यात् । आकारवचनत्वेऽपि अवयवसन्निवेशरहितानां तेषामेव गुणादीनां सामान्यवत्ता न प्राप्नोति । स्वभाववचनत्वे तु जातिजातिमतोरव्यतिरेक एव भवेत् ।

अवभाति हि भेदेन स्वभावो न स्वभाविनः ।
शब्दातिरिक्ततैवेयं न तु वस्त्वतिरिक्तता ॥

किं चेदं रूपं नाम किं वस्त्वेव वस्तुधर्मो वस्त्वन्तरं वा । वस्त्वन्तरं तावन्न प्रतिभातीत्युक्तम् । वस्तुधर्मोऽपि तद्व्यतिरिक्ततया स्थितो न चकास्त्येव । अव्यतिरेके च संबन्धवाचोयुक्तिरनुपपन्नेत्युक्तम् । न च रूपरूपित्वलक्षणसंबन्धः संयोगसमवायव्यतिरिक्तः कोऽपि श्रोत्रियैर्विविच्य व्याख्यातुं शक्यते यथा ईदृगिति । तस्माद्वाचोयुक्तिनूतनतामात्रमिह कृतं न त्वर्थः कश्चिदुत्प्रेक्ष्यते इत्यलं प्रसङ्गेन । अपि चेयं जातिः ।

सर्वसर्वगता वा स्यात्पिण्डसर्वगता ऽपि वा ।
सर्वसर्वगतत्वे स्यात्कर्कादावपि गोमतिः ॥
अश्वधीः शाबलेयादावुष्ट्रबुद्धिर्गजादिषु ।
पदार्थसंकरश्चैवमत्यन्ताय प्रसज्यते ॥
अथापि व्यक्तिसामर्थ्यनियमान्नैव संकरः ।
न हि कर्कादिपिण्डानां गोत्वादिव्यक्तिकौशलम् ॥

---

* श्लोकवा. निरा. सू. ४ श्लो. ११८ ।

नैवं खण्डाद्यभिव्यक्तमपि गोत्वमनंशकम् ।
सर्वत्रैव प्रतीयेत न वा सर्वगतं भवेत् ॥
तद्ग्रहणग्रहणे तस्य न हि किं चिन्नियामकम् ।
दीपवद्व्यञ्जकः पिण्डो न तु तत्पिण्डवृत्ति तत् ॥
सर्वत्र गृह्यमाणं च सर्वत्रास्तीति मे ऽन्वयः ।
सर्वसर्वगतं तस्मान्न गोत्वमुपपद्यते ॥
पिण्डसर्वगतत्वे तु काममेतददूषणम् ।
किं तु नैवाद्य जातायां गवि गोप्रत्ययो भवेत् ॥
पिण्डे नासीदसंजाते जातिर्जाते च विद्यते ।
संक्रामति न चान्यस्मात्पिण्डादन्यत्र निष्क्रिया ॥
आयान्त्यपि न तं पिण्डमपोज्झति पुरातनम् ।
न चांशैर्वर्तते तत्र कष्टा व्यसनसंततिः ॥
भट्टास्तु ब्रुवते भिन्नाभिन्नमेकम् ।
वस्तुबुद्धिर्हि सर्वत्र व्यावृत्त्यनुगमात्मिका ।
जायते ह्यात्मकत्वेन विना सा च न सिद्ध्यति* ॥

केवलविशेषात्मकपदार्थपक्षे सामान्यप्रतीतेर्निरालम्बनत्वं सामान्यमात्रपक्षे विशेषबुद्धेरनुपपत्तिः ।

न चाप्यन्यतरा भ्रान्तिरुपचारेण गम्यते ।
दृढत्वात्सर्वदा बुद्धेर्भ्रान्तिस्तद्भ्रान्तिवादिनाम्† ॥

न हि मिहिरमरीचिनिचयनीरप्रतीतिवत्सामान्यप्रत्ययोपमर्देन विशेषप्रतीतिः विशेषप्रत्ययोपमर्देन सामान्यप्रतीतिरुदेति किं तु अविरोधेनैव युगपदुभयावभासः । अत एव निर्विकल्पबोधे न ह्यात्मकस्यापि वस्तुनो ग्रहणमुपेयते तदेतदभिधीयमानमेव न मनोज्ञमिवाभाति ।

नानारूपं त्वयैकस्य विरुद्धं वदता स्वयम् ।
दूषणादानमौखर्यमस्माकमपवारितम् ॥

तदेव सामान्यं स एव विशेषः तदेवैकं तदेव नाना तदेव नित्यं तदेवानित्यं तदेवास्ति नेति चातुरग्रमिदमुच्यते उच्यमानमपि न शोभते ।

---

* श्लोकवार्त्तिके आकृतिवार्त्तिके श्लो० ५ ।   † तत्रैव श्लो० ७ ।

दृष्टत्वान्न विरोधश्चेन्न तथा तदवेदनात् ।
उक्तं हि नानुवृत्तार्थग्राहिणी नेत्रधीरिति ॥

विविधकल्पनाप्रबन्धविप्रलब्धबुद्धयः खल्वेवं मन्यन्ते भवन्तु ते न त्वेकं वस्तु बहुरूपं भवितुमर्हति ।

एकं हि वस्तुनो रूपमितरत्कल्पनामयम् ।
नानुवृत्तविकल्पेषु विस्रम्भ उचितः सताम् ॥
प्रागितो ह्यन्यसंस्पर्शनैरपेक्ष्येण दृश्यते ।
स्वलक्षणमतो भेदस्तात्त्विको ऽनुगमो मृषा ।
दृढादृढत्वमनुगम्य परीक्ष्येव संविदाम् ।
द्वयप्रतीतिमात्रेण द्वयाभ्युपगमो भ्रमः ॥
न नेति प्रत्ययादेव मिथ्यात्वं केवलं धियाम् ।
किं तु युक्तिपरीक्षा ऽपि कर्तव्या सूक्ष्मदर्शिभिः ॥
न चैकं शबलं वस्तु निर्विकल्पकगोचरः ।
व्यक्त्यन्तरानुसंधानाद्विना ऽनुगमधीः कुतः ॥

येष्वनुगत तत्सामान्यं तेषु बुद्ध्याननुसंधीयमानेषु तद्वृत्तिसामान्यग्रहणासम्भवान्न चानुसंधानसामर्थ्यं बुद्धेरस्ति ।

अत एव न ते सम्यगवगच्छानवेदिनः ।
अभेदवृत्तिप्रत्यक्षमाहुरद्वैतवाञ्छया ॥

तस्माद्भेदविषयत्वात्प्रत्यक्षस्य न तद्गतं सामान्यम् । नन्वेवमपह्नूयमाने सामान्ये गौर्गौरिति शाबलेयादिषु यो ऽयमनुवृत्तः प्रत्ययः स कथं समर्थयिष्यते । उक्तमत्र विकल्पमात्रमेव प्रत्ययो विकल्पाश्च नार्थाधीनजन्मान इति । तथा च परपरिकल्पितेषु सत्तादिसामान्येष्वपि सामान्यानि सामान्यानीत्यभ्युपगमात् । औपाधिक एष सामान्येष्वनुगतविकल्प इति चेद् आयुष्मन् गवादिष्वपि कं चिदुपाधिमेकमवलम्ब्य गौर्गौरित्यनुस्यूतविकल्पो भविष्यति । कः पुनरसावुपाधिरिति चेदेकार्थक्रियाकारित्वमिति ब्रूमः ।

यदेव वाहदोहादि कार्यमेकेन जन्यते ।
गोपिण्डेन तदेवान्येरिति तेष्वनुवृत्तिधीः ॥

ननु प्रतिव्यक्ति कार्यं भिन्नमेव सत्यम् ।
भेदबुद्धिभयात्तत्तदेकमित्युपचर्यते ।
कर्कादिकार्यादन्यत्वं यथा ह्येतस्य दृश्यते ॥
न तथा खण्डकार्यस्य मुण्डकार्याद्विभिन्नता ।

ननु तथा मा भूत् त्वभिन्नमेव खण्डमुण्डयोः कार्यम् । दर्शनमेव तर्हि तयोरेकं कार्यं भविष्यति तच्चाभिन्नम् । ननु दर्शनमपि प्रतिव्यक्ति भिन्नमेव सत्यम् । तत्तु स्वप्रभावप्रभाविप्रत्यवमर्शाख्यकार्यैक्यादेकमित्युच्यते । यथैव शाबलेयादिपिण्डदर्शने ऽपि गौरित्येवावमर्श इति तदेकत्वमुच्यते । तदुक्तम् ।

एकप्रत्यवमर्शस्य हेतुत्वाद्धीरभेदिनी ।
एकधीहेतुभावेन व्यक्तीनामपि भिन्नतेति ॥

तस्मादौपाधिकत्वादनुवृत्तबुद्धेर्न सामान्यं किं चिद्वास्तवमस्तीति तत्राह ।

अनिष्यमाणे सामान्ये ननु शब्दानुमानयोः ।
कथं प्रवृत्तिः संबन्धग्रहणाधीनजन्मनोः ॥
न हि व्यक्तिषु संबन्धो ग्रहीतुमिह शक्यते ।
स हि व्यक्तिषु गृह्येत सर्वास्वेकत्र वा क्व चित् ॥

न तु सर्वासु देशकालादिभेदेन तदानन्त्यादशक्यत्वात् । नैकस्यां व्यभिचारात्ततो ऽन्यत्रापि स शब्दः प्रवर्तमानो दृश्यते । अगृहीतसंबन्धे च न शब्दलिङ्गे तत्प्रतीतिमुत्पादयितुमुत्सहेते इति । उच्यते स्यादेतदेवं यदि प्रत्यक्षविषये स्वलक्षणे शब्दलिङ्गयोः प्रवृत्तिः स्यात् । ननु प्रत्यक्षविषये तयोर्वृत्तावनिष्यमाणायामनवस्थादिदोषोपघातादप्रवृत्तिरेव स्यात् । मैवं वोचः कथमसकृदभिहितमपि न बुद्ध्यसे ।

विकल्पविषये वृत्तिरिष्टा शब्दानुमानयोः ।
अवस्तुविषयास्चैते विकल्पा इति वर्णितम् ॥

ननु विकल्पानामपि विषयो यद्यनुगामी कश्चिन्नेष्यते तदुत्सीदेतामेव शब्दानुमाने । बाढमस्ति विकल्पानामनुस्यूतो विषयः स तु न वास्तवः । कः पुनरसाविति चेत् ।

अतद्रूपपरावृत्तिस्वभावमबहिर्गतम् ।
बहिःस्थमिव सामान्यमालम्ब्यते हि विकल्पः ॥
या च भूमिर्विकल्पानां स एव विषयो गिराम् ।
अत एव हि शब्दार्थमन्यापोहं प्रचक्षते ॥
तथा हि न विकल्पा वस्तु स्पृशन्ति । कुतः
एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।
को ऽन्यो न दृष्टो भागः स्याद्यः प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥

तस्माद् भ्रमनिमित्तसमारोपिताकारान्तरनिषेधाय तेषां प्रवृत्तिः । यथा रूपसाधर्म्यसमारोपितरजताकारनिवारणाय शुक्तौ प्रमान्तरं प्रवर्तते नेदं रजतमिति तथेहापि शाबलेयादिस्वलक्षणे निर्विकल्पकेन सर्वात्मना परिच्छिन्ने कुतश्चिन्निमित्तादारोपितमगोरूपमिव व्यवच्छिन्दन्ति विकल्पाः । अगौर्न भवतीति न तु गोः स्वलक्षणग्रहणे तेषां व्यापारः प्रागेव गृहीतत्वात् । अथ ब्रूयात् नानाविशेषनिकरकल्मापितवपुषस्तस्यार्थस्य किं चिद्विशेषणं गृहीत विकल्पैर्गृह्यते इति तदप्ययुक्तम् । विशेषणनिकररूपितस्यापि वस्तुनः तद्विशेषणोपकारशक्तिव्यतिरिक्तात्मनोऽनुपलम्भात्तदभेदे सति तद्विशेषणोपकार्यैववस्तुस्वरूपग्रहणवेलायामेव तत्त्वात्तन्निश्चयग्रहणसिद्धेर्विकल्पान्तराणामानर्थक्यमेव । तदुक्तम् ।

यस्यापि नानोपाधिनिर्वाहिका ऽर्थस्य भेदिनः । तस्यापि ।
नानोपाध्युपकाराङ्गशक्त्यभिन्नात्मनो ग्रहे ।
सर्वात्मनोपकार्यस्य को भेदः स्यादनिश्चित इति ।

तस्मादपोहविषयाः शब्दा विकल्पश्चेति । नन्वपोहशब्दार्थपक्षे महतीं कृपाणवृष्टिमुत्ससर्ज भट्टः । तथा हि अपोहो नाम व्यावृत्तिरभाव इष्यते न चाभावः स्वतन्त्रतया घटवदवगम्यते । तदयमन्याश्रितो वक्तव्यः कश्च तस्याश्रय इति चिन्त्यम् । न तावद्गोः स्वलक्षणमाश्रयः तस्य विकल्पभूमित्वाभावात् । नाप्यवान्तरसामान्यं शाबलेयत्वादि तदाश्रयः तद्धि अशाबलेयनिवृत्तेराश्रयतां प्रतिपद्यते न ह्येवमुपपद्यते अशाबलेयो भवतीति गौः किं तु शाबलेय इति । शाबलेयव्यावृत्तिर्हि गोष्वपि बाहुलेयादिष्वस्ति । अथ वा शाबलेयादिस्वलक्षणसमुदायमगोव्यावृत्तेराश्रयं ब्रूयुः सो ऽप्ययु-

दृश्यमान एव समुदायिव्यतिरेकेण तस्यानुपलम्भात् । समुदायिनां च स्वलक्ष-णानां देशकालादिभेदेनानन्त्यादुर्गीकरणं पुरुषायुषशतेनापि न शक्यक्रिय-मिति समुदायोऽपि न तदाश्रयः । तस्मात्सर्वसाधारणं प्रतिपिण्डं परिस-माप्तं किमपि नूतनमगोव्यावृत्तेरधिकरणमभिधातव्यम् । तच्च गोत्वमेव तस्मि-न्नङ्गीकृते वा किमगोव्यावृत्तिकल्पनाऽऽयासेन । अपि च न केवलमाश्रयाभा-वादवाच्यत्वं संभवति नापि एकीकरणनिमित्तमेषां किंचिदस्ति । अश्वादयश्च विधिरूपतया भवन्मते न गृह्यन्ते किं त्वन्यव्यवच्छेदेनैवेति तेषामपि व्यवच्छेदपक्षे सैव वार्तेति नेदानीं विकल्पैः कश्चिदपोह्यो विषयीकर्तुं शक्यते । निर्विकल्पेन च न कश्चिद्व्यवहार इति सकलवार्तोत्सादप्रसङ्गः । किं च ये एते शाबलेयादिशब्दास्ते सर्वे गवापोहवाचित्वाविशेषात्पर्यायाः स्युः । अपो-ह्यभेदाददोष इति चेन्न । अपोह्यानां भेदाभावात् । भिद्यमानत्वे वा स्वलक्षणव-देषां वस्तुत्वप्रसक्तिः । भवत्पक्षेऽपि सामान्यमात्रवाचित्वाविशेषात्पर्यायत्वं स-मानो दोष इति चेन्न । सामान्यानां विधिरूपत्वात्परस्परविरहितस्वभावतया नानात्वावगमात् । अपोहस्त्वभावमात्ररूपविशेषान्न परस्परं भिद्यते । कर्कादि-शाबलेयाद्याधारभेदादपोहभेद इति चेन्न । तेषामाधारत्वस्य निरस्तत्वात् । आधारभेदेन वा तद्भेदाभ्युपगमे प्रतिस्वलक्षणमपोहभेदप्रसङ्गः । ततश्च सा-मान्यात्मता ऽस्य हीयते । अथापोह्यभेदेनापोहभेदमवधार्य पर्यायता परा-णुद्यते तदप्यसारम् । भवन्नपोह्यभेदाद्भेदो न पर्यायत्वमपहन्ति भाक्तो ह्यसौ न मुख्यः । न चापोह्यभेदाद्भेदोऽपोहस्यावकल्पते । यो हि संभाव्यमानसंसर्गैरा-धारैरपि न भेत्तुं पार्यते स दूरवर्तिभिरलब्धसंबन्धैरतिबाह्यैः कथं भिद्येत । अ-भ्युपगम्यापि ब्रूमः यद्यपोह्यभेदादपोहभिन्नत्वमपोह्यैक्यात्तर्हि तदैक्येनापि भवि-तव्यम् । अतश्च गवाश्वयोरन्यापोहेन व्यवस्थाप्यमानयोरगावोऽनश्वाश्च ह-स्त्यादयोऽपोह्यास्तुल्या भूयांसो भवन्ति असाधारणस्तु एको गोरश्वे गवि चाश्वोऽतिरिच्यते तदेहापोह्यभेदाद्द्वयोर्भेदो भवतु भूयसामपोह्यानामभे-दादभेदो भवत्विति विचारणायां विप्रतिषिद्धधर्मस्य समवाये भूयसां स्यात्स-धर्मत्वमित्यभेद एव न्याय्यो भवेत् । अथ साधारणादश्वापोह्य एव गोऽपोहेन व्यवस्थाप्य इष्यते स तर्हि सिंहादावप्यस्तीति सोऽपीदानीं गौर्भवेत् । अथाश्वा-दिविशेषोपरहितसमागोरूपं व्यवच्छेद्यमुच्यते तत्प्रत्येकं ग्रहीतुमशक्यमा-

नन्त्यात् । वर्गीकरणकारणे च किं चिन्नास्त्येव न हि सर्वेषामगवामश्वादीना-मेकदेशत्वमेककालत्वं वा समस्ति । अथ गोप्रतिषेध एव वर्गीकरणहेतुरिष्यते हन्त तर्हि गोः पूर्वसिद्धः एषितव्यः यत्प्रतिषेधेनागावः प्रतीयेरन् । पूर्वसिद्धे च गवि लब्धे किमगोभिः किं तदपोहेन प्रयोजनम् । पूर्वसिद्धं गोस्वलक्षण-मस्त्येवेति चेन्न तेन व्यवहाराभावात् । गोसामान्ये तु पूर्वसिद्धे सुधा ऽपोहप्रयत्न इत्युक्तम् । अथ गोसामान्यमगोप्रतिषेधेन सिद्ध्यति तदा दुस्तरमितरेतराश्र-यम् अगोनिषेधेन गोसिद्धिः गोसिद्धा चागोनिषेधसिद्धिरिति । तस्मादपोह-स्यैव निरूपयितुमशक्यत्वान्न तद्भेदादपोहभेदः सिद्ध्यति । अपि चाश्वादयः सामान्यरूपेण वापोह्येरन्विशेषात्मना वा । न विशेषात्मना तदनन्तत्वादशब्द-वाच्यत्वाच्च । सामान्यात्मना तु तेषामप्यपोहरूपत्वादभावत्वम् । कथं चाभाव-स्यैवाभावः क्रियते करणे वा प्रतिषेधद्वययोगाद्विधिरवतिष्ठते इति विधिरूपः शब्दार्थः स्यात् । अपोह्यात्मनश्च तुरगादेर्यो ऽपोहः स तस्माद्विलक्षणः अ-न्यथा वा । वैलक्षण्ये तस्य भावात्मता भवेत् । अवैलक्षण्ये तु यादृश एव अपोह्यः तादृश एव तदपोह इति गोरप्यगोः स्यात् । किं चापोहशब्दार्थपक्षे नीलमुत्पलमित्यादौ विशेषणविशेष्यभावसामानाधिकरण्यादिव्यवहारा विलु-प्येरन् न ह्येकस्मिन्नर्थे द्वयोरपोहयोर्वृत्तिरुपपद्यते । न चैकः कश्चिदर्थो ऽस्ति यत्र तयोर्वृत्तिः स्वलक्षणस्याशब्दार्थत्वादन्यस्य चासंभवात् । न च वृत्तिरपि का चिदस्ति असदज्ञेयादिशब्दानामपोहनिरूपणासम्भवान्नापोहवाचित्वम् । न ह्यसदज्ञेयं वा किं चिदवगतं यद्व्यवच्छिद्यते ज्ञातं चेत्सदेव तज्ज्ञेयं चेत्यतः कथं सच्छब्देन सदेव ज्ञेयशब्देन च ज्ञेयमेवापोह्यते । अज्ञातं तु नितरामनपोह्यम् । कल्पितं तु तद्कुमशक्यं कल्पनयैव सत्वाज्ज्ञेयत्वाच्च । अपोहशब्दस्य च किं वाच्यमिति चिन्त्यम् । अनपोहो न भवतीत्यपोहः कश्चायमनपोहः कथं वा ऽसौ न भवति अभवन्वा किमवशिष्यते इति सर्वमशावकम् । प्रतिषेधवाचिनां च नञादिशब्दानां का वार्ता अथ न भवतीति नेति को ऽर्थः उपसर्गनिपातानां च कथमपोहविषयत्वमाख्यातशब्दानां च पचत्यादीनामपोहो दुरुपपादः । नाम्नामेव जातिशब्दानामपोहविषय-त्वमिष्यते येषां भवन्तो जातिवाचित्वं तद्वद्वाचित्वं वा प्रतिपद्यन्ते इति चेत् ततो ऽन्येषां तर्हि का वार्ता । बाह्यार्थवाचित्वे जातिशब्देषु को द्वेषः

निरालम्बनत्वे ज्ञानांशालम्बनत्वे वा जातिशब्दानामपि तदेवास्तु किम-पोहवादप्रमादेन ।

यथैव प्रतिभामात्रं वाक्यार्थ उपकल्पितः ।
पदार्थो ऽपि तथैवास्तु किमपोहाग्रहेण वः ॥

इत्यादि दूषणोदार्यमपोहे बहु दर्शितम् ।
अतः शब्दार्थतामस्य वदेयुः सौगताः कथम् ॥

उच्यते । तदेतदविदितबौद्धसिद्धान्तानामभिधानम् ।

'अपोहो यदि भावात्मा बहिरभ्युपगम्यते ।
ततो भवति भवत्क वाग्जालं न त्वसौ तथा ॥

किं तु खल्वयमान्तरो ज्ञानात्मा सौगतानामपोहः सम्मतः तथा ऽभ्युपगमे केयमपोहवाचोयुक्तिः । स्वांशविषयं पदार्थज्ञानमित्येतदेव वक्तुमुचितम् । एतदपि नास्ति नायमान्तरो न बाह्यो ऽपोहः किं तु ज्ञानार्थाभ्यामन्य एव ।

ननु यद्विद्यते नान्तर्न बहिः परमार्थतः ।
न तु विद्यत एवेति कथं शब्दार्थ उच्यते ॥

पारमार्थिकशब्दार्थसमर्थनपिपासिताः ।
नेहागताः स्मो येनैवमनुयुञ्ज्महि त्वया ॥

यत एव तन्नान्तर्बहिरस्ति तत एव मिथ्येति काल्पनिकमिति च गीयते । किं पुनस्तत् । आरोपितं किंचिदाकारमात्रं विकल्पोपरञ्जकम् । ननु च ह्यर्थव्यतिरेकेण किमीय आकारः आन्तरान्तरस्य ज्ञानस्योपरञ्जक उच्यते दृश्यतयैवानुरञ्जिका विकल्पना नेदृशो ऽर्थः । व्यावृत्तं हि वस्तु दर्शनानां विषयः तच्च स्वलक्षणमेव विकल्पा इत्युक्तम् । अथ तच्छायमवलम्बमाना विकल्पा व्यावृत्तस्यावग्रहणाद्व्यावृत्तिविषया इत्युच्यन्ते । ननु व्यावृत्तितद्वतोरभेदाद्व्यावृत्तिर्यच्च व्यावृत्तं स्वलक्षणं तदेकमेवेति व्यावृत्तिग्राहिभिर्विकल्पैर्व्यावृत्तमपि गृहीतं स्यादिति दर्शनतुल्या भवेयुः । नैतदेवम् । न विकल्पैर्व्यावृत्तं वस्तु गृह्यते न च पारमार्थिकी व्यावृत्तिरपि तु कश्चिदारोपित आकारः वास्तवत्वे हि व्यावृत्तेः वस्तुसंस्पर्शिन एव दोषाः प्रादुःष्युः न त्वसौ तथेत्युक्तम् । अत एव यत्के च न पर्यनुयुञ्जन् किम व्यावृत्तग्रहणपक्षे

चितयग्रहणं प्राप्नोति यद्व्यावृत्तं येन निमित्तेन व्यावृत्तं यतश्च व्यावृत्तमिति न च चितयमस्तीत्यतः कथं व्यावृत्तग्रहणमिति तदप्यपास्तं,भवति । यदि हि व्यावृत्तं गृह्णीम इति एवमुल्लेखो भवेद्ग्रहीतृजनस्य, तदेवमसौ पर्यनुयुज्येत न त्वेवमस्तीत्यचोद्यमेतत् । नन्वेवमारोपिताकारविषया विकल्पा युक्ता भवन्ति व्यावृत्तिविषयत्ववाचोयुक्तिरनन्वितेत्युक्तम् । समाहितमेतद् दर्शनपृष्ठभाविभिर्गोरित्यादिविकल्पैरतत्कार्यपरावृत्त आकार उल्लिख्यते न हि गोविकल्पैरतत्कार्याणामश्वादीनामुल्लेखः स्वलक्षणं च न स्पृश्यते सामान्यं च वास्तवं नास्ति तस्मादतत्कार्यपरावृत्तिविषयत्वमेव विकल्पानामवतिष्ठते इत्येवं युक्त्या तेषामपोहविषयत्वमुच्यते न प्रतिपत्तितः । नन्वतत्कार्यपरावृत्तमिव सजातीयव्यावृत्तमपि दृश्यस्वरूप तत्र विजातीयव्यावृत्तिः स्वलक्षणं चान्यद् न चैकतराकारोल्लेखननियमहेतुमुत्पश्यामः । धीमन्नेवं मंस्थाः निश्चयात्मानो निर्विकल्पाः सजातीयविजातीयव्यावृताकारोल्लेखे च सर्वात्मना तन्निश्चयाद्विकल्पान्तराणां शब्दान्तराणां प्रवृत्तिः स्यात् । तथा च गोरिति शब्दादुत्पद्यमानो विजातीयव्यावृत्ताकारोल्लेख्येव विकल्पः सवेद्यते न सजातीयव्यावृत्तोल्लेखी तुल्यविषयाश्च विकल्पैः शब्दा इत्यन्यापोहविषया उच्यन्ते । सो ऽयमारोपिताकारो न बहिरारोपितत्वादेव नान्तः अबोधरूपत्वात् । अतश्चासौ न कि चिदेव न किं चिदपि भवन्नपोह इति फलत उपवर्ण्यते । अतश्च बाह्यमभावात्मकमपोहमाश्रित्य स्वरूपे दूषणोपन्यासे कण्ठशोषमनुभवन्नस्थाने क्लिष्टो देवानांप्रियः । अपि च विकल्पभूमिरर्थो विकल्पान्तरसंनिधापितभावाभावाक्षेपी नियतरूपो बाह्यसदृशश्च प्रतीयते । न चेद रूपद्वयमपि बाह्ये वस्तुनि युज्यते । बाह्यस्य हि वस्तुनः स्वरूपेणावगतस्य न विकल्पान्तरोपनीतभावसम्बन्ध उपपद्यते वैयर्थ्यात् । नाप्यभावसंबन्धो विप्रतिषेधात् । नियतरूपता च विकल्पविषयस्य गौरेव नाश्व इत्येवमवगम्यमाना वस्त्वन्तरव्यवच्छेदमन्तरेण नावकल्पते इति बलाद्व्यवच्छेदविषयत्वम् । अन्यथा नियमपरिच्छेदासंभवात्सन्दिग्धं च वस्तु न गृह्यते । एवं बाह्यवस्तुविषयत्वे च निरस्ते विकल्पानामेकस्यार्थस्वभावस्येति न्यायेन पौनरुक्त्यादयाह्यविषयत्वं न्याय्यम् । अबाह्यान्तरारोपितं रूप सद्व बाह्यवदवभासते न च व्यावृत्तिच्छायामपहाय बाह्यारोपितयोः सादृश्यमन्यदस्तीति व्यावृत्तिवि-

पया एव विकल्पाः फलतो भवन्ति । यद्यपि विधिरूपेण गौरश्व इति तेषां प्रवृत्तिस्तथापि नीतिविदो ऽन्यापोहविषयानेव तान् व्यवस्थापयन्ति । यथोक्तं व्याख्यातारः खल्वेवं विवेचयन्ति न व्यवहर्तार इति । सो ऽयं नान्तरो न बाह्यो ऽन्य एव कश्चिदारोपित आकारो व्यावृत्तिच्छायायोगादपोहशब्दार्थ उच्यत इतीयमसत्ख्यातिवादगर्भा सरणिः । अथ वा विकल्पप्रतिबिम्बकं ज्ञानाकारमात्रकमेव तदबाह्यमपि विचित्रवासनाभेदोपाहितरूपभेदं बाह्यवदवभासमानं लोकयात्रां बिभर्ति । व्यावृत्तिच्छायायोगात्तु तदपोह इति व्यवह्रियते । सेयमात्मख्यातिगर्भा सरणिः । नन्वभयथा ऽपि वस्तुविषयत्वाभावे विकल्पानां कथं वस्तुनि व्यवहाराः प्रवर्तन्ते । दृष्टे ऽपि क्व चिद्वस्तुनि तृणादौ प्रवृत्त्यभावाद् अर्थित्वं तु प्रवृत्तेः कारणम् । कथमिति वक्तव्यमुच्यते । प्रवृत्तिस्तावद्दृश्यविकल्पयोरेकीकरणनिबन्धना दृश्यदर्शनानन्तरमुत्पन्ने विकल्पे विकल्प्य तेन प्रतिपद्यते प्रमाता । दर्शनानन्तर्यविप्रलब्धस्तु दृश्यमेव गृहीतं मन्यते तदभिमानेन च प्रवर्तते इदं तदेकीकरणमाहुः । दृश्यविकल्पयोर्भेदो यन्न गृह्यते न पुनर्भिन्नयोरभेदाध्यवसाय एकीकरणमिष्यते । दृश्याद् विभिन्नस्य विकल्पस्य शुक्तेरिव रजतस्य निर्देष्टुमशक्यत्वादभेदाध्यवसाये चोभयाभावान्न भेदाध्यवसाये दर्शनमुपायो विकल्पाविषयत्वान्न विकल्पो दृश्याविषयत्वात्तस्माद्भेदानध्यवसायादेव प्रवृत्तिः । प्राप्तिरपि दृश्यस्यैवार्थक्रियाकारिणो वस्तुनः पारम्पर्येण तन्मूलत्वात्कार्यप्रबन्धस्य दृश्याद्दर्शनं ततो विकल्पः ततः प्रवृत्तिरिति । अर्थं हि मूलवर्तिनमुपलभ्य प्रवर्तमानस्तमाप्नोति अपवरकनिहितमणिप्रसृतायां कुञ्चिकाविवरनिर्गतायामिव प्रभायां मणिबुद्ध्या प्रवर्तमानः । यत्र तु मूले ऽप्यर्थो नास्ति तत्र व्यामोहात् प्रवर्तमानो विप्रलभ्यते दीपप्रभायामिव तथैव मणिबुद्ध्या प्रवर्तमानः । एवं च बाह्यवस्तुसंस्पर्शशून्येष्वपि विकल्पेषु समुल्लसितेषु बाह्यो ऽर्थो मया प्रतिपन्नः तत्र चाहं प्रवृत्तः स च मया प्राप्त इत्यभिमानो भवति लौकिकानाम् । न त्वयमर्थाध्यवसायमूलः । तदुक्तं यथाऽध्यवसायमतत्त्वात्मत्वे ऽप्यतत्त्वं चानध्यवसायादिति । स्वप्रतिभासे ऽनर्थे ऽर्थाध्यवसायात्प्रवृत्तिरित्यत्रापि ग्रन्थे ऽर्थाध्यवसायो भेदानध्यवसाय एव व्याख्येयः । एवं दृश्यविकल्पावर्थावेकीकृत्य प्रवर्तते प्राप्नोति चार्थमिति ॥

तदेवमेव लोकस्य व्यवहारो ऽवकल्पते ।
विवेकेनापि वोढव्या लोकयात्रा ऽथ लोकवत् ॥
तस्माद्विकल्पप्रतिबिम्बनस्य शब्दार्थतामाहुरपोहनाम्नः ।
प्रतीतिमार्गेस्त्वविविच्यमानो जनस्य जातिभ्रममातनोति ॥
यावांश्च कश्चिन्नियमप्रकारः प्रवर्तते जातिषु वृत्त्यवृत्त्योः ।
सावानयोहेष्वपि तुल्य एव भवत्यवस्तुत्वकृतस्तु भेदः ॥
तुल्ये ऽपि भेदे शमने ज्वरादेः काश्चिद्यथा वौषधयः समर्थाः ।
सामान्यशून्या अपि तद्वदेव स्युर्व्यक्तयः कार्यविशेषयुक्ताः ॥
विशेषणादिव्यवहारक्लृप्तिः तुच्छे ऽप्यपोहे न न युज्यते नः ।
अतश्च मा कारि भवद्भिरेषा जात्याकृतिव्यक्तिपदार्थचिन्ता ॥

अत्राभिधीयते। किं जात्यादेर्बाह्यस्य शब्दार्थस्यासत्त्वादपोहपक्षपात उत प्रतीतिबलादेवेति । प्रतीतिस्तावदपोहविषया भवद्भिरङ्गीकृतेति किमनेन कलहेन । नापि जात्यादेरसत्त्वमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नबाधसंदेहरहितप्रत्ययगम्यत्वात्स्वलक्षणवत् ।

आद्यमेव हि विज्ञानमर्थसंस्पर्शि चाक्षुषम् ।
न तदुत्तरभावीति किमिदं राजशासनम् ॥
तदेवास्तु प्रमाणं वा तेनापि त्ववगम्यते ।
व्यावृत्तं वस्तुनो रूपं नानुगामीति का प्रमा ॥

तथा हि निर्विकल्पकालस्यातिसूक्ष्मत्वात्किं प्रतिभासते किं न प्रतिभासते इति कथमेव कलिरावयोरुपशाम्यतु । भवान् ब्रूते व्यावृत्तमेवावभातीति अहं ब्रुवे ऽनुवृत्तमपि प्रतिभातीति एवं कलहायमानयोरावयोः कः परिच्छेदः । न खलु शपथस्य शपमानस्य वेव विषयः । तस्मान्निर्विकल्पकानन्तरोत्पन्नस्थूलकालकार्यपर्यालोचनया तद्व्यवस्था कर्तव्या । तत्र च ।

भवेद्यदि विशेषैकविषयं निर्विकल्पकम् ।
सामान्याध्यवसायो ऽयमकस्मात्तत्कथं भवेत् ॥

शब्द एव विकल्प इति चेन्नैवम् ।

पश्यत्यनुगतं रूपमविज्ञाते ऽपि वाचके ।
दाक्षिणात्यद्वयाकस्मात्पश्यन्गुणपरम्पराम् ॥

अनवगतशब्दार्थसंबन्धो ऽप्यभिनवानेकपदार्थसन्निधाने तेषामनुगतं च व्यावृत्तं च पश्यत्येव रूपम् । अपि च प्रथमाक्षसन्निपाते गवाङ्गुलिचतुष्टयमवलोक्यमानमन्योन्यमनुगामिना च विभक्तेन च रूपेणावगम्यते तत्कथं केवलविशेषावलम्बी चाक्षुषः प्रत्ययः । अपि च पुरा शाबलेयपिण्डमवलोकयतः कालान्तरे बाहुलेयं पिण्डं पश्यतः पूर्वदृष्टशाबलेयपिण्डविषयं स्मरणमुत्पद्यमानं संवेद्यते तस्मात्सामान्यानवगमो नोपपद्यते । अन्यस्मिन्नसाधारणे स्वलक्षणे दृष्टे ऽन्यस्मरणस्य किं वर्तते अस्ति च तत्तेन मन्यामहे दृष्टमुभयानुगतरूपमिति । किं च व्यक्त्यन्तरदर्शने ऽपि स एवायं गौरिति प्रत्यभिज्ञायते तस्याश्च प्रामाण्यं दर्शितं दर्शयिष्यते च विस्तरतः क्षणभङ्गभङ्गेन । तस्मादनुगतरूपविषयैव सा प्रत्यभिज्ञा व्यक्तिभेदस्य विस्पष्टसिद्धत्वात् । यत्र च लघुतरपरिमाणतिलमुद्गादिप्रचयसन्निधाने विच्छिन्नसिक्थस्वलक्षणग्रहणं नास्ति तत्रानुवृत्तमेव रूपमिन्द्रियेण गृह्यते । अतः निर्विकल्पकवेलायामेव व्यावृत्तवदनुगतरूपावभासान्न सामान्यापह्नवो युक्तः । प्रथमाक्षसन्निपाते ऽपि तुल्यत्वमवगम्यते नानात्वं चेति सामान्यभेदौ वास्तवौ द्वावपि ।

सामान्यमिदमित्येवं स च तत्रानुपग्रहः ।
व्यावृत्तमिदमित्येव किं वा बुद्धिः स्वलक्षणे ॥
समानवृत्तिसापेक्षं न च सामान्यवेदनम् ।
तत्र सन्निहितत्वात्तु व्यक्तिवाचानुपग्रहः ॥
समानवृत्त्यपेक्षत्वात्सामान्यस्यानुपग्रहे ।
विशेषो ऽपि हि मा ग्राहि व्यावृत्ति स हि चेक्षते ॥
अनुवृत्तिर्हि येष्वस्य का तेषां ग्रहणे गतिः ।
व्यावृत्तिरपि यान्यस्य या तेषां ग्रहणे गतिः ॥
अथानुवृत्तिव्यावृत्तिनिरपेक्षं न केवलम् ।
वस्त्वेव गृह्यते कार्यं कीदृक्तदिह कथ्यताम् ॥
निर्विकल्पकवेलायां निर्देष्टुं तन्न शक्यते ।
तदुत्थास्तूभयथापि साक्ष्यं ददति निश्चयाः ॥

वस्तुनोऽङ्गीकृता प्राचैरत एवोभयात्मता ।
यौ ब्रूतस्त्वेकरूपत्वं तावुभावपि बालिशौ ॥

यदप्यभिहितम् इतरेतरविरुद्धरूपसमावेश एकत्र वस्तुनि नोपपद्यते इति तदपि न सम्यक् ।

परस्परविरोधोऽपि नास्तीह तदवेदनात् ।
एकबाधेन नान्यत्र धीः शुक्तिरजतादिवत् ॥

यत्र हि विरोधो भवति तत्रैकतररूपोपमर्देन रूपान्तरमुपलभ्यते प्रकृते तु नैवमिति को विरोधार्थः । छायातपावपि यद्येकत्र दृश्येते किं केन विरुद्धमभिधीयते अदर्शनात्तु तद्विरुद्धमुक्तं न चैवमिहादर्शनमित्यविरोधः ।

अत एव हि मिथ्यात्वमिति नान्यतरा मतिः ।
न ह्यन्योन्योपमर्देन बुद्धिद्वितयसंभवः ॥

तथा चाह* ।

यथा कल्माषवर्णस्य यथेष्टं वर्णनिश्चयः ।
चित्रत्वाद्वस्तुनोऽप्येवं भेदाभेदावधारणम् ॥
इत्येवमविरोधेन भेदाभेदावधारणात् ।
उभयात्मकतैवास्तु वस्तूनां भट्टपक्षवत् ॥

एतत्तु वृत्तिविकल्पादिभ्यो बिभ्यतैवाभ्युपगतं तत्रभवतेति तिष्ठतु तावत्किमत्र विमर्देन ।

व्यतिरिक्तैव जातिः व्यक्तिषु वर्तते इति ब्रूमः ।
यत्तु वृत्तिविकल्पादिदूषणं तत्र वर्णितम् ।
तत्प्रत्यक्षमहिम्नैव सर्वं प्रतिहतं भवेत् ॥

एतावद्यद्यपि भेदेन कुवलयामलकादिवदनवभासनादिति तत्र प्रतीतिभेदो दर्शित एव । यत्तु देशभेदेनाग्रहणात् तदग्रहे तद्बुद्ध्यभावादिति तत्र तदाश्रितत्वं कारणं जानीते त्वमन्यत् । व्यक्तिवृत्तित्वाज्जातेः पृथग्देशतया ऽनुपलम्भः तदग्रहो वा न पुनस्तदतिरिक्ताया अभावादेवेति । यदप्युक्तं वृत्त्य-

* श्लोकवार्तिके आकृतिवार्तिके श्लो० ४६ ।

नुपपत्तेरिति तथाप्युच्यते प्रतिपिण्डं कार्त्स्न्येनैव जातिर्वर्तते इति । पिण्डान्तरे तदुपलम्भो न स्यादिति चेत् किं कुर्मः कमुपलभामहे । पिण्डान्तरेऽपि तदुपलम्भोऽस्त्येव । कथं च भवन्तमेनं निह्नुमहे । एकदेशास्तु जातेर्न सन्त्येव यैरस्या वर्तनं ब्रूमः । क्वेदमन्यत्र चेद् अहो निपुणता तव दृष्टान्तं याचसे यस्त्वं प्रत्यनुमानवत् । किंनामधेयैषा वृत्तिरिति चेद् न नामधेयं जानीमः पिण्डसमवेता जातिरित्येतावदेव प्रपद्महे । नन्वयुतसिद्धयोः संबन्धः समवायः स च विप्रतिषेधादेव निरस्तः । न शक्यते निरसितुम् ।

प्रतीतिभेदाद्भेदोऽस्ति देशभेदस्तु नेष्यते ।
तेनात्र कल्प्यते वृत्तिः समवायः स उच्यते ॥

अवयवावयविनोर्गुणगुणिनोश्चैवमेव वृत्तिस्तयोरर्थान्तरत्वमुपरिष्टाद्दर्शयिष्यते दर्शितं चामुनैव मार्गेण देशभेदश्च तयोर्नास्तीति विस्पष्टमयुतसिद्धत्वम् । यदप्युच्यते नानिष्पन्नस्य संबन्धो निष्पत्तौ युतसिद्धतेति तदपि परिहृतमाचार्यैः जातं च संबद्धं चेत्येकः काल इति वदद्भिः । सर्वं चैतदबाधितप्रतीतिबलात्कल्प्यते न स्वशास्त्रपरिभाषया । विभूनामपि संबन्धः परस्परमसंभवादेव नेष्यते न परिभाषणात् । न संयोगः तेषामप्राप्तेरभावाद्-प्राप्तिपूर्विका हि प्राप्तिः संयोगः न च समवायस्तदाश्रितस्य तस्यानुपलम्भादित्यलं प्रसङ्गेन ।

ये चेह वृत्तौ स्रक्सूत्रभूतकपटगुणादिषु ।
जात्यादीनामनंबन्धात्ताभ्यां वृत्तिर्विलक्षणा ॥

तस्माद्वृत्त्यनुपपत्तेरित्यदूषणम् । यदपि सर्वगतत्वं पिण्डगतत्वं च विकल्प्य दूषितं तदपि यत्किं चिदाथा प्रतीतिरादिशति भगवती तथा वयमप्युपगच्छामः ।

सर्वसर्वगता जातिरिति तावदुपेयते ।
सर्वत्राग्रहणं तस्या व्यञ्जकव्यक्त्यसंनिधेः ॥
व्यक्तिर्व्यञ्जकतामेति जातेर्दृष्टैव नान्यथा ।
दृष्टिर्यत्र यदा व्यक्तेस्तदा तत्रैव तन्मतिः ॥
सर्वत्र विद्यते जातिर्न तु सर्वत्र दृश्यते ।
तदभिव्यञ्जिका यत्र व्यक्तिस्तत्रैव दृश्यते ॥

व्यक्तेरन्यत्र सत्त्वे स्यात्किं प्रमाणं तदुच्यते ।
इहाप्यानीयमानायां गवि गोत्वोपलम्भनम् ॥
गोपिण्डेन सहैतस्या न चागमनसंभवः ।
देहेनेवात्मनस्तस्मादिहाप्यस्तित्वमिष्यताम् ॥
अभिव्यक्तिस्तु तत्काला यत्कालं व्यक्तिदर्शनम् ।
तस्मात्सकृदभिव्यक्ता नान्यदापि प्रतीयते ॥
अभिव्यक्तिश्च तद्देशा यद्देशा व्यक्तिरीक्ष्यते ।
तस्मात्तस्मादभिव्यक्ता न देशे ऽन्यत्र दृश्यते ॥
व्यक्तिसर्वगतत्वे ऽपि स्वयूथ्यैः कैश्चिदाश्रिते ।
भविष्यत्यत्र जातायां गवि गोधीस्तया सहात् ॥
जायमानैव हि व्यक्तिर्जायते प्रतियोगिनी ।
एक एव हि कालो ऽस्या जातेः संबन्धजन्मनोः ॥
नेह जातेः पुरास्तित्वं न च संक्रान्तिरन्यतः ।
किं तु स्वहेतोः सा व्यक्तिस्तादृश्येवोपजायते ॥
कथमेतदितीदं च यो वा पर्यनुयुज्यते ।
इतरस्य परं हेतुस्तेन पर्यनुयुज्यते ॥
वृषः पिशङ्गो गौः कृष्णा सा च नीलगुणाश्रिनी ।
ताभ्यामुत्पादितो वत्सः कथं भवति पाण्डुरः ॥
यथा ऽरूपादिसंबन्धे न व्यक्तिरुपलभ्यते ।
तथैव जातियुक्तेति का ते व्यसनसंगतिः ॥
अगोत्वाभूततायां वा नैव प्रश्नो निवर्तते ।
तस्माद्गोनियतं तदस्य जातं स्वलक्षणम् ॥
तस्माद्बुभुत्स्यमानेन विदित्वा ऽनुयोज्यताम् ।
चोद्यचुञ्चुत्वमुत्सृज्य प्रतिपत्तिर्निरूप्यताम् ॥

प्रतिपत्तिश्च विशेषेष्विव सामान्येषु च निरपवादा दर्शितैव । तस्माद्विशेषवत्प्रत्यक्षमेव सामान्यम् । विशेषवत्प्रत्यक्षस्यास्य सामान्यस्य कः कल्पनार्थः । यदि हि कार्यानुमेयं सामान्यं कल्पयेम तत्र वयमनुयुञ्ज्येमहि कार्यस्यान्यथा सिद्धेः किं तत्कल्पनयेति । प्रत्यक्षे तु सामान्ये को ऽयमनु-

तद्दूषणापनिनीषया विकल्पप्रतिबिम्बकमारोपिताकारमात्रव्यावृत्तिच्छायोपरक्तं किमपि परिकल्पितं तदपि न व्यवहारपदवीमवतरितुमुत्सहते ।

विकल्पो नाम बोधात्मा स च स्वच्छः स्वभावतः ।
नासावितरसंपर्कादृते कलुषतामियात् ॥
नूनमभ्युपगन्तव्यं किंचिदस्योपरञ्जकम् ।
आन्तरं वासनारूपं बाह्यं वा विषयात्मकम् ॥
यत्पुनर्वेद्यते नान्तर्न बहिस्तेन रज्यते ।
विज्ञानमिति मायेयं महती धूर्तनिर्मिता ॥
विषया एव बुद्धीनामाञ्जस्येनोपरञ्जकाः ।
वासना विषयज्ञानजन्यत्वान्न तथोदिता ॥

तस्मात्तत्र देशान्तरादौ वसता केनचिदर्थेन बुद्धयो रज्यन्ताम् एकान्तासता तु केनचिदारोपितेन तदुपरञ्जनमघटमानं मनोरथप्रायम् । न चैकान्तासन्नाकार आरोपयितुमपि शक्यते । अपि च दर्शनपृष्ठभाविनो विकल्पास्तद्व्यापारकारिणो व्यावृत्तं स्प्रष्टुमसमर्था व्यावृत्तिमात्रमवलम्बन्ते इति यदुच्यते तत्र दृश्यसजातीयविजातीयव्यावृत्तत्वादुभये ऽपि व्यावृत्तिमेव स्पृशेयुः । उभयात्मर्थे सत्येषां पौनरुक्त्यादानर्थक्यमिति चेद् नानर्थक्यम् । प्रमाणवर्गे निपतन्तु काममनर्थका भवन्तु अर्थान्तरं वालम्बन्तां व्यावृत्तिं त्ववलम्बमाना अयत आलम्बन्ते अंशतो नेति न श्रद्दध्महे ।

सजातीयविजातीयव्यावृत्त्योर्न च भिन्नता ।
यतो ऽन्यतरसंस्पर्शो विकल्पे न प्रकल्पते ॥

सजातीयविजातीयव्यावृत्तविमर्शे तु दर्शनवदसाधारणग्राहिण एव विकल्पाः स्युरिति सामान्यनिबन्धनसंबन्धग्रहणादिव्यवहाराभावाच्छब्दानुमाने प्रलयं प्रतिपद्येयाताम् । व्यावृत्तिरपि बाह्या चेत्तदवस्था कौमारिलदूषणाग्निः । आन्तरत्वे तु न तया विकल्पोपरागः कर्तुं शक्यते । नान्तर्न बहिरिति तु भणितिभङ्गीमात्रम् । तत्तादृशं किंचिन्न किंचिद्वा । न किंचिच्चेन्न तेन विकल्पानामनुरञ्जनस्योपपादयितुमशक्यत्वात् । अत्यन्तमसतश्च शशविषाणादेर्व्यवहारविषयत्वाभावात् । असत्ख्यातिनिरसनमौत्तिमेशोत्तरं करिष्यामः । किंचिच्चेन्नूनमन्तर्बहिर्वा तेन भवितव्यमेव । अतः कुमारिलोद्दिष्टदूषणापनिनीषया

कारो ऽपि सास्नादिविशिष्ट आकृतिर्येति ब्रुवाणः तथैव व्यवहरति वार्तिककृता हि तद्व्याख्यातम् ॥

जातिमेवाकृतिं प्राह व्यक्तिराक्रियते यया ।
सामान्यं तच्च पिण्डानामेकबुद्धिनिबन्धनमिति* ॥

इह तु व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः† इति सूत्रकारो जातेः पृथगाकृतिवचो वदति संस्थानमेवाकृतिं मन्यते। लोको ऽपि अवयवसन्निवेशात्मिकामाकृतिं व्यपदिशति यथाकृतिस्तत्र गुणा वसन्तीति । तस्मादवयवसन्निवेश एवाकृतिरुच्यते तस्याश्च शब्दार्थतोपपद्यते न वेति परीक्षार्हत्वमस्त्येव न जैमिनीयवदुपेक्षितु सा युक्तेति । तद्व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधौ प्रयोगाद्गोशब्दस्य को ऽर्थ इति विचार्यते । तत्राकृतिवादिनस्तावदाहुः प्रयोगप्रतिपत्तिभ्यां किल शब्दार्थनिश्चयः । वृद्धाः स्वार्थेन व्यवहरन्तो यस्मिन्नर्थे गोशब्दं प्रयुञ्जते श्रोतारश्च यमर्थं ततः प्रतिपद्यन्ते स तस्यार्थः । तत्र यदि गोशब्दः केसरादिमति न प्रयुज्यते सास्नादिमति च प्रयुज्यते तदसाधारणसन्निवेशविषय एवावगम्यते । प्रत्यक्षविषये गोरित्यादि पद प्रयुज्यते प्रत्यक्षं चाकृतिविषयमश्वपिण्डसन्निवेशाद्विलक्षणो हि गोपिण्डसन्निवेश इन्द्रियेण प्रतीयते तत्कृतमेव वस्तुव्यितरेतरवैलक्षण्यम् । अतः प्रत्यक्षविषये पद प्रवर्तमानमाकृतावेव वर्तितुमर्हति । प्रेषणादिक्रियायोगश्च व्यक्तिद्वारक आकृतेर्भविष्यतीति तदुक्तम् ॥

तदयुक्त प्रतिव्यक्ति भिन्नसंस्थानदर्शनात् ।
आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां सम्बन्धग्रहणासम्भवात् ॥

न नियतस्य शाबलेयसन्निवेशस्य गोशब्दो वाचकः तदभावे ऽपि बाहुलेयसन्निवेशदर्शनात् । न च त्रैलोक्यान्तर्गतसकलगोपिण्डसन्निवेशग्रहणत्वमनुगत शक्यम् आनन्त्याततश्च नाकृतिः शब्दार्थः तस्या क्रियाऽनुपपत्तेः न हि प्रेषणादिक्रियासाधन सन्निवेशो ऽपि तु व्यक्तिः ॥

न च गामानयेत्युक्तः सत्यामपि तथाकृतौ ।
विषमृत्स्नामयीं कश्चिद्गामानयति बुद्धिमान् ॥

---

* श्लोकवार्तिके आकृतिवार्तिके श्लो ३ ।
† गौतमसूत्रम् अ २ आ २ सू० ६८ ।

ननु जातिवाच्यत्वपक्षे ऽपि गोत्वजातेः सर्वगतत्वात् किमिति मृद्गवानयनं नानुष्ठीयते । उच्यते हस्ती किं नानीयते सर्वगतत्वाज्जातेः । अथ सर्वत्रास्तित्वे ऽपि व्यञ्जकव्यक्तिनियमेनापह्नूयते हन्त तर्हि सास्नादिमत्प्राणी गोत्वजातेरभिव्यञ्जको न मृद्गव इति नातिप्रसङ्गः । सन्निवेशस्य च तत्र भावात्तद्वाच्यत्ववादिनः नैनमतिप्रसङ्गमतिक्रामन्ति । किं चाकृतिवचनत्वे गोशब्दस्य शुक्लादिगुणवाचिभिः पदान्तरैः सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति न हि शुक्लादिगुणा आकृतिवृत्तयः तत्सामानाधिकरण्यादिबलवत्तया वरं व्यक्तिः शब्दार्थं इष्यताम् ॥

व्यक्तौ तावत्क्रियायोगो जातौ संबन्धसौष्ठवम् ।
नाकृतौ द्वयमप्येतदिति तद्वाच्यता कुतः ॥
जातिव्यक्त्योरतः कार्या वाच्यत्वे सम्प्रधारणा ।
तत्र व्यक्त्यभिधेयत्ववादिभिस्तावदुच्यते ॥

प्रयोगचोदनासामञ्जस्याद्व्यक्तिः शब्दार्थः । आलम्भनविशसनप्रोक्षणादिचोदना जातावसंगता भवन्ति न हि जातिरालभ्यते विशस्यते प्रोक्ष्यते वा । अपि च षड् देया द्वादश देया चतुर्विंशतिर्देया इति न जातिः षडादिसंख्याभिर्युज्यते ऽपि तु व्यक्तिः तस्मात्सैव शब्दार्थः । अपि च यदि पशुरुपाकृतः पलायेतान्यं तद्वर्णं तद्वयसमालभेतेति यदि जातिः शब्दार्थः स्यादन्यस्यालम्भो नावकल्पेतान्यस्यापनीयमानस्य पशुद्रव्यस्य सैव जातिः तथान्यत्वसंबन्धो व्यक्तेरवकल्पते न जातेरित्यतो ऽपि व्यक्तिः शब्दार्थः ॥

चयापचयसघातस्वस्वामित्यादिकल्पनाः ।
यान्ति व्यक्त्यभिधेयत्वपक्षे झटिति संगतिम् ॥
न व्यक्तिलक्षणाद्वारमियत्कार्यं च युज्यते ।
वक्रः पन्था न गन्तव्यः पृष्ठे वहति वर्त्मनि ॥
उपलक्षणमाश्रित्य जातिसंबन्धवेदनम् ।
प्रसेत्स्यतीति नानन्त्यव्यभिचारकृतो ज्वरः ॥

किं च ॥

प्रत्यक्षविषये वृत्तिः पदस्येष्टा परैरपि ।
निष्कृष्टं न च सामान्यमात्रं प्रत्यक्षगोचरः ॥

व्यक्तेरेव पदार्थत्वं तस्मादभ्युपगम्यताम् ।
तथा च बुद्धिस्तथैव श्रुतशब्दस्य जायते ॥

तदेतज्जैमिनीयैर्न क्षम्यते । तथा हि व्यक्तिमात्रं वा शब्दार्थ इष्यते विशिष्टा वा व्यक्तिः न तावद्व्यक्तिमात्रं न हि यस्यां कस्यांचिद्व्यक्तौ गोशब्दं वक्तारः प्रयुञ्जते । न च यां कांचिद्व्यक्तिं गोशब्दाच्छ्रोतारः प्रतिपद्यन्ते । अथ गोत्वविशिष्टव्यक्तिः शब्दार्थ इत्युच्यते गोत्वमेव हि तर्हि गोशब्दार्थो न व्यक्तिः । कथम् । श्रूयतां यदि हि व्यक्तिः शब्दार्थो भवेद् व्यक्त्यन्तरे न प्रयुज्येत अथ व्यक्त्यन्तरेऽपि प्रयुज्यते सर्वव्यक्तिसाधारणस्तस्यार्थो न व्यक्तिः । ननु व्यक्त्यन्तरमपि व्यक्तिरेव सोऽयं व्यक्तौ गोशब्दः प्रयुक्तो न सामान्ये । मैवम् । व्यक्तौ चेद्गोशब्दः प्रयुज्यते कर्कादिव्यक्तावपि प्रयुज्येत । यत्र प्रयोगोऽस्य दृष्टस्तत्र प्रयुज्यते इति चेद् अद्य जातायां गवि मा प्रयोजि । न हि तत्र प्रयोगोऽस्य दृष्ट इति तस्माद्दर्शनमकारणम् । प्रतिव्यक्ति तस्यासंभवात् । व्यक्तौ च शब्दार्थे इयं वा गौरियं वा गौरिति प्रतिपत्तिः स्यान्न त्वियमपि गौरिति भवति चैवं प्रतीतिर्न चायमविद्यमाननियन्तृक एव यदृच्छाशब्दप्रयोगः प्रवर्तते इति नियामकमस्य चिन्त्यम् । गोत्वमेव नियामकमिति चेदायुष्मन्साधु बुध्यसे किं तु तद्गोत्वमवगतमनवगतं वेति वक्तुमर्हसि नानवगतमतिप्रसङ्गादवगतं चेत्कुतस्तदवगच्छामः शब्दादन्यतो वा । नान्यतः प्रमाणान्तरासंनिधानात् । शब्दाच्चेत्तर्हि शब्दः प्रथमतरं गोत्वे वर्तितुमर्हति नागृहीतविशेषणा विशिष्टे बुद्धिरिति न्यायात् । ननु जातिं विशेषणत्वेन व्यक्तिं च विशेष्यत्वेन वक्ष्यति गोशब्दः न शक्नोति वक्तुमतिभारप्रसङ्गात् । न च व्यक्त्यवगतौ गतिरन्या नास्ति यत इयन्तं शब्दे भारमारोपयेम । न हि वयं व्यक्तिप्रतीतिं भवन्तीमपह्नुमहे नापि भवन्तीं जातिप्रतीतिमपह्नुमहे उभयप्रतीतेः प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् । उभयत्र चाभिधात्री शक्तिरतिभारः शब्दस्यान्यतरप्रतीत्या चान्यतरप्रतीतिसिद्धेः । तत्र गोशब्दः किं जातौ वर्तमानः व्यक्तिमाहो स्विद्व्यक्तौ वर्तमानो जातिमाक्षिपतीति विचारणायां जातेर्विशेषणत्वात्पूर्वतरं प्रतिपत्तिरिति सैव शब्दार्थो भवितुमर्हति तस्यां च शब्दादवगतायां तत एव व्यक्त्यवगमः सेत्स्यतीति नोभयत्र शाब्दो व्यापारः । ननु दण्डिशब्दादिव विशेषणं च जातिं विशेष्यां च व्यक्तिं गोशब्दादेव

प्रतिपत्स्यामहे कोऽस्यातिभारः । विषमोऽयं दृष्टान्तः तत्र हि प्रकृतिप्रत्ययविभागेन द्वयप्रतीतिरवकल्पते दण्डशब्दः प्रकृतिर्विशेषणमभिवदति मत्वर्थीयप्रत्ययश्च विशेष्यमिति । गोशब्दे तु नैष न्यायः संभवति । तत्र न विशेषणे दण्डिशब्दो वर्तते न विशेष्ये दण्डशब्दः । इह तु गोशब्द एक एव स च विशेषणे विशेष्ये वा वर्तेत । विशेष्ये वर्तमानो विशेषणे प्रमाणान्तरमपेक्षते विशेषणे तु वर्तमानस्तदवगमाय विशेष्यमाक्षिपतीति न कश्चिद्दोषः । तदिदमात्मप्रत्यक्षं यच्छब्दे उच्चरिते व्यक्तिरवगम्यते स किं शब्दादुत जातेरिति विवेको न प्रत्यक्षः स युक्त्याऽवगम्यते । शब्दस्य द्रव्याभिधाने यत्नगौरवादिरूपस्य व्यापारस्य चासंवेदनात् । अन्तरेणापि च शब्दं जात्यवगमाद्व्यक्तिप्रतीतिदर्शनाज्जातित एवैषा व्यक्तिप्रतीतिः जातिप्रतीतिश्च शब्दादिति निश्चीयते । भवद्भिरपि च विशेषणज्ञानपूर्विका विशेष्यावगतिरङ्गीकृतैव । यथाऽऽह कणभुक्* । समवायिनः श्वैत्याच्छ्वैत्यबुद्धेश्च श्वेते बुद्धिस्ते कार्यकारणभूते इति । यत्पुनरभिहितम् आलम्भनविशसनप्रोक्षणादिक्रियायोगाद्व्यक्तिः शब्दार्थ इति । तदप्यनैकान्तिकम् । जातावपि क्व चित्क्रियायोगदर्शनात् श्येनचितं चिन्वीतेति । ननु तत्रापि व्यक्तेरेव कार्याङ्गता नामूर्ताया जातेः । नैवम् । न ह्यत्र श्येनः साधनत्वेन निर्दिश्यते पशुना यजेतेतिवत् । कर्मण्यग्न्याख्यायामिति त्वभियुक्तस्मरणाच्चयननिर्वर्त्यः श्येन इति शब्दार्थोऽवगम्यते । न च श्येनव्यक्तिश्चयनेन निर्वर्तयितुं पार्यते । अग्न्याख्यायामिति स्मर्यते न ह्येष्टकानिचयेन पक्षी अभिनिर्वर्तते तदाकारस्त्वग्निरभिनिर्वर्त्यते इत्यत्र जातेः क्रियाङ्गत्वं न व्यक्तेः । ननु व्यक्त्या सादृश्यं संपादयिष्यते न शक्यते संपादयितुं व्यक्त्यन्तरवैसादृश्यस्यापि सम्भवादेकया व्यक्त्या सदृशः सोऽन्यविसदृशो भवति । यद्यमूर्तत्वाज्जातेः न क्रियाङ्गत्वमिति । नैष दोषः । अमूर्तानामपि गुणकर्मणां साधनत्वोपपत्तेः अरुणया क्रीणाति अभिक्रामञ्जुहोतीति । व्यक्त्याक्षेपद्वारेण चालम्भनविशसनप्रोक्षणादिप्रयोगचोदनासु साधनत्वं जातेरुपपत्स्यते ।

तद्विशिष्टव्यक्तिसाध्यं तु तत्साध्यं कार्यमिष्यते ।
यथा मूर्तेन्द्रियोत्पाद्यमात्मकर्तृकमुच्यते ॥

---

* वैशेषिकसूत्रम् अ० ८ आ-१ सू० ९ ।

आत्मा तावत्सर्वकर्मस्वधिकृतः कर्ता च स चामूर्तत्वाद्देहेन्द्रियद्वारेण चोदुम्बरीसमालम्भनाज्यावेक्षणादीनि कार्याणि निर्वर्तयन् कर्ता तेषु भवति । एवं जातिरपि व्यक्तिवर्त्मना तन्निर्वर्तयन्ती साधनतां लभ्यते ।

अतश्च जातिरेवाङ्गमिति मीमांसका जगुः ।
तस्याश्चेदं क्रियाङ्गत्वमन्यद्वारकमात्मवत् ॥

एवं चाह देया इत्यत्र तद्वर्णमालभेतेति च तद्द्वारकमेव योज्यम् । एतेनोपचयापचयसंघातादपि वक्तव्यम् । हयन्ध्यन्दादिकार्ये च जातिपक्षे एव सूपपादम् । आनन्त्यव्यभिचारादिचोद्यानवकाशात् । यत्पुनरभ्यधायि प्रत्यक्षविषये यद् वर्तते न च प्रत्यक्षस्य सामान्यमात्रं विषय इति परिहृतं तद्वार्तिककृता प्रत्यक्षस्य हि चित्रात्मकं वस्तु विषयः ।

न च तादृशं किं चिच्छब्दः शक्नोति भाषितुम् ।
सामान्यांशानवोद्धृत्य पदं सर्वं प्रवर्तते इति* ॥

न हि नानाधर्मनिचयखचितविचित्रस्वरूपवस्तुसमर्पणनिपुणमेकं किमपि पदमुपपद्यते न च तत्र संबन्धग्रहणं सुकरमिति सामान्यांशनिष्ठमेव पदं युक्तं तस्माज्जातिरेव शब्दार्थ इति । अत्राभिधीयते । न जातिः पदस्यार्थो भवितुमर्हति पदं हि विभक्त्यन्तो वर्णसमुदायो न प्रातिपदिकमात्रम् । तत्र च प्रकृतिप्रत्ययावितरेतराभिन्नमर्थमभिधत्त इति स्थितम् । द्वितीयादिका च विभक्तिः प्रातिपदिकादुत्पद्यमाना प्रातिपदिकार्थगतमेव स्वार्थमावेदयेत् । गुणवत् विनये विभक्त्यर्थं कारकं लिङ्गं संख्या च न [illegible] विनये प्रातिपदिकार्थे [illegible] न जातौ कारकं न च जातौ स्त्रीपुंनपुंसकविभागः न चास्या द्वित्वादियोग इति । ननु [illegible] सर्वमुपपत्स्यत इत्युक्तम् । न च युक्तमुक्तम् । [illegible] कर्मणि [illegible] लिङ्गसंख्यादि [illegible] तत्र [illegible] तद्गतमेव पुनः लिङ्गसंख्यादि [illegible] इति न [illegible] ।

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

* [illegible]

प्रातिपदिकार्थसामान्यगतत्वेनैव विभक्त्या स्वार्थो ऽभिधीयते न लक्षितव्यक्तिवृत्तित्वेन यतो ऽभिधानवैषम्यं स्यात्स च विभक्त्यर्थो जातौ साक्षादसम्भवत्कद्यान्तरितो भविष्यति । नैतत् । आत्मनो ज्ञानप्रयत्नादियोगित्वेन कारकत्वोपपत्तेः जातिस्तु साक्षान्न मनागपि व्यापारलेशसंस्पर्श इति स्वतो दुर्लभं तस्याः कारकत्वम् । अतः कथं तत्र विभक्त्यर्थान्वयः ।

यदन्वितं च सङ्ख्यादि तत्स्थत्वेन न कथ्यते ।
कथ्यते यद्गतत्वेन न तत्तेन समन्वितम् ॥
न च व्यवहितव्यक्तिप्रतीतिं मन्यते जनः ।
ना ऽन्यथानुपपत्त्यापि क्रमसंवेदनं क्व चित् ॥
जनयन्तीं च पश्यामो व्यक्तिं जात्यनुरञ्जिताम् ।
संख्यादियोगिनी चेति सा वै धत्ते पदार्थताम् ॥
जातेः कार्यान्वयः श्येनचितमित्यभ्यधायि यत् ।
तत्र संस्थाननिर्देशान्न जातेः का चिदद्भुता ॥

श्येनव्यक्त्या चेत्सादृश्यमिष्टकाकूटस्य नास्ति व्यक्त्यन्तरेण व्यभिचारात् नितरामभूर्तया जात्या सादृश्यमाकारेणैव न तस्यावकल्पते इति स्पर्धोदाहरणमेतत् ।

अन्येषु तु प्रयोगेषु गां देहीत्येवमादिषु ।
तद्वतो ऽर्थक्रियायोगात्तस्यैवाहुः पदार्थताम् ॥
पद तद्वन्तमेवार्थमाञ्जस्येनाभिजल्पति ।
न च व्यवहिता बुद्धिर्न च भारस्य गौरवम् ॥
सामानाधिकरण्यादिव्यवहारो ऽपि मुख्यया ।
वृत्त्योपपद्यमानः सन्नान्यथा योजयिष्यते ॥

तस्मात्तद्वानेव पदार्थः । ननु को ऽयं तद्वान्नाम तदस्यास्तीति तद्वानिति विशेष एव सामान्यवानुच्यते । विशेषवाच्यत्वे चानन्त्यव्यभिचारौ तदवस्थौ सामान्यं तु शब्देनानुच्यमानं नोपलक्ष्यमाणं भवति उभयाभिधाने च शब्दस्यातिभार इत्युक्तम् । उच्यते । नेदन्तानिर्दिश्यमानशाबलेयादिविशेषस्तद्वान् न च सर्वस्त्रैलोक्यवर्ती व्यक्तिग्रामस्तद्वान् किं तु सामान्याश्रयः कश्चि-

दनुल्लिखितशाबलेयादिविशेषस्तद्वानित्युच्यते। सामान्याश्रयत्वाच्च नानन्त्यव्यभिचारयोरत्रावसरः। न च विशेषणमनभिधाय विशेष्यमभिदधाति शब्द इत्यभ्युपगच्छामः येनैनमतिभारेण पीडयेमहि। सामान्याश्रयमात्रे सङ्केतग्रहणात् तावन्मात्रं वदतः शब्दस्य कतरो ऽतिभारः एवं तद्वतोऽनास्वातन्त्र्यात्वादित्यादि दूषणं परिहृतं भवति। किं च।

प्रत्यक्षं न हि निष्कृष्टजात्यंशपरिवेष्टितम्।
तद्वोचरप्रवृत्तश्च शब्दस्तं कथयेत्कथम्॥

तस्मात्प्रत्यक्षविषये प्रवर्तमानं तत्समानविषयमेव भवितुमर्हति पदं न सामान्यमात्रनिष्ठम्।

युगपन्नतु संवित्तिर्विशेषणविशेष्ययोः।
प्रत्यक्षे ऽपि न दृष्टैव न च युष्माभिरिष्यते॥
कार्यकारणभावो हि तद्धियोर्भवतां मते।
तस्माद्विशेषणे ज्ञाते पूर्वमिन्द्रियजा मतिः॥
यदादपि तदा यत्तु संबन्धग्रहणापेक्षिणः।
तथैव बुद्धिरित्येव न व्यक्तेरपि वाच्यता॥

उच्यते। प्रत्यक्षे तावद् द्वयोरपि विशेषणविशेष्ययोरिन्द्रियविषयत्वं सामान्ये हि संयुक्तसमवायादिन्द्रियं प्रवर्तमानं विशेषणवद्विशेष्यमपि विषयीकरोति। न हि सामान्यं प्रत्यक्षं विशेषो ऽनुमेय इति व्यवहारः। एवं गुणमात्रग्राहिणीन्द्रिये गुणिनो ऽनुमेयत्वं स्यान्न चैवमस्ति। तस्माद्विशेष्यपर्यन्तं प्रत्यक्षं तथा पदमपि तत्तुल्यविषयं न तु सामान्यमात्रनिष्ठमिति युक्तम्। यत्तु सामान्यांशमपोद्धृत्य पदं सर्वं प्रवर्तते इति तत्केवलव्यक्त्यभिधाने सति आनन्त्यव्यभिचारभयादुच्यते तद्वदभिधाने तु तद्द्वयं नास्तीति न शुद्धजात्यभिधातृतया शब्दः सङ्कोचनीयः। न तु सर्वात्मना प्रत्यक्षतुल्यविषयः शब्दः प्रतिपत्तिसाम्यप्रसङ्गात्। न च शब्दादिन्द्रियाच्च तुल्ये प्रतिपत्ती भवतः। तदुक्तम् अन्यथैवाग्निसंबन्धाद् दाहं दग्धो ऽभिमन्यते इत्यादि। उच्यते। पूर्वमेवैतत्परिहृतं सकलविशेषग्रहणाग्रहणाभ्यां प्रतिपत्तिविशेषसिद्धेः धर्म्यभिप्रायेण च संप्रयस्योक्तत्वान्नैतावता सामान्यमात्रनिष्ठः शब्दो भवति। अपि च निष्कृष्टसामान्यांशवचनत्वे पदस्योच्यमाने गोशब्दाद्गोत्वशब्दाच्च तुल्ये

प्रतिपत्ती स्याताम् । गौः शुक्ल इतिवच्च गोत्वं शुक्लमिति बुद्धिः स्यात् । चातुर्वर्ण्यादिवच्च स्वार्थे एव गोशब्दाद्भावप्रत्ययस्त्वतलादिः स्यात् । अथ मन्येथाः आक्षिप्तव्यक्तिकां जातिं गोशब्दो वक्ति भावप्रत्ययान्तस्तु निष्कृष्टस्वरूपमात्रनिष्ठामिति तदनुपपन्नम् । अनाक्षिप्तव्यक्तिकाया जातेः कदा चिदप्यदर्शनात् । अथ गोशब्दश्रवणवेलायां व्यक्तिसंस्पर्शवती जातिरवगम्यते भावप्रत्ययान्ते तु गोशब्दे श्रुते तच्छून्या ऽसौ प्रतीयते इति । यद्येवमागतो ऽसि मदीयं पन्थानम् आश्रयवती चेज्जातिरुच्यते शब्देन जात्याश्रय उक्त एव भवति नान्यथा साश्रयवत्युक्ता स्यात् । तदाश्रयपरिहारेणाश्रयिसामान्यमात्रविवक्षायां त्वतलादयः प्रयुज्यन्ते । तथा चाहुः:* यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः तदभिधाने त्वतलादय इति । गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः इति तद्द्वाच्यत्वपक्षसाक्षीण्यक्षराणि । सामानाधिकरण्यं च तथैवोपपद्यते इत्युक्तमेतत् । तस्माद्

यथा विध्यन्तपर्यन्तो वाक्यव्यापार इष्यते ।
तथैव व्यक्तिपर्यन्तः पदव्यापार इष्यताम् ॥

अनवरतव्यापारे शब्दे तदवगमात् ।

येनान्विताभिधानं च पदानामभ्युपेयते ।
सुतरां तेन वक्तव्या व्यक्त्यन्ता पदतो मतिः ॥
न हि व्यक्त्यनपेक्षाणां जातीनामितरेतरम् ।
अन्वयो ऽनन्वितानां च नाभिधानमिति स्थितिः ॥
गङ्गायां घोष इत्यादौ यथा सामीप्यलक्षणा ।
नैवं गौः शुक्ल इत्यादौ गम्यते व्यक्तिलक्षणा ॥
प्रयोगप्रतिपत्तिभ्यां वृद्धेभ्यो ऽध्यवसीयते ।
तस्माद्गवादिशब्दानां तद्वानर्थ इति स्थितम् ॥

तदिदमुक्तं सूत्रकृता व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थ इति । तुशब्दो विशेषणार्थः किं विशिष्यते गुणप्रधानभावस्य नियमेन शब्दार्थत्वं स्थिते ऽपि तद्वतो वाच्यत्वे क्व चित्प्रयोगे जातेः प्राधान्यं व्यक्तेरङ्गभावः यथा गौर्न पदा स्प्रष्टव्येति सर्वगवीषु प्रतिषेधो गम्यते । क्व चिद्व्यक्तेः प्राधान्यं जातेरङ्गभावः

* महाभाष्ये अ॰ ५ पा॰ १ आ॰ ७ सू॰ ११९ ।

यथा गां मुञ्च गां बधानेति नियतां कां चिद्व्यक्तिमुद्दिश्य प्रयुज्यते। क्व चिदाकृतेः प्राधान्यं व्यक्तेरङ्गभावो जातिर्नास्त्येव यथा पिष्टमय्यो गावः क्रियन्तामिति सन्निवेशविचिकीर्षया प्रयोग इति सर्वसर्वगतत्वे ऽपि जातेर्न मृद्गवादौ वृत्तिरित्युक्तम्। तदेवं गवाश्वादिशब्दानां तावत्तद्वानर्थ इति स्थितम्।

येषामर्थेषु सामान्यं न संभवति तैः पुनः।
उच्यते केवला व्यक्तिराकाशादिपदैरिव॥
एवं डित्थादिशब्दानां संज्ञात्वविदितात्मनाम्।
अभिधेयस्य सामान्यशून्यत्वाद्व्यक्तियाचिता॥

अत एव हि द्रव्यशब्द इत्युच्यते।

ये पुनः कल्पितानेकभेदवृत्तिं प्रचक्षते।
वाच्यं तथापि सामान्यमतीव याज्ञिकास्तु ते॥
न हि डित्थत्वसामान्यं दृश्यते गगनत्ववत्।
कल्पनायास्तु नो भूमिः का चिदस्ति विपश्चिताम्॥

गुणशब्दास्तु के चित् स्वजात्यवच्छिन्नं गुणमभिधाय तावत्येव विरमन्ति के चिद्गुणमभिधाय द्रव्यमाविशन्ति तत्सामानाधिकरण्यप्रयोगदर्शनात्।

गुणैकनियतास्तावद्गन्धत्वपरसादयः।
गन्धत्वादिव्यवच्छिन्नगन्धादिगुणवाचिनः॥
तेषां न द्रव्यपर्यन्ता वृत्तिः क्व चन दृश्यते।
न गन्धः पद्म इत्यस्ति सामानाधिकरण्यधीः॥

न ह्येव के चन वक्तारो भवन्ति चोदनं गन्धः आम्रं रस इति गुणं शुक्लादिशब्दास्तु कथयन्तस्तदाश्रयं द्रव्यमप्याविशन्त्येव शुक्लो शुक्ल इति दर्शनात्। शुक्लादयो ऽपि शब्दा गुणपदेऽप्यनन्यसङ्क्रोचितशक्तयो भावप्रत्ययान्तपदवद्गुणमात्राभिधाने एव पर्यवस्यन्ति शुक्लो गुणो ऽश्वे श्वेतस्यमश्व इति सामानाधिकरण्यप्रयोगदर्शनात्। क्रियाशब्दाश्च द्विविधा भवन्ति के चित्कर्तरि कर्मणि करणे वा प्रयुज्यन्ते के चिद्भावमात्रवचना एव। कर्त्रादिवाचिनस्तावन्निमित्तीकृत्य कां चन क्रियां तद्योगिनि द्रव्ये वर्तन्ते पाचकादयः।

यद्यपि तत्क्रियायोगस्तदानीं नोपलभ्यते।
तथापि योग्यतां दृष्ट्वा शब्दे तस्याः प्रयुज्यते॥

न हि पाचको लावक इति प्रवृत्तक्रिय एवोच्यते अन्यदाऽपि तथा तथा व्यवहारात् ।

अन्ये पूर्वापरीभूतस्वभावपरिहारतः ।
सिद्धरूपतया प्राहुः शब्दाः पाकादयः क्रियाम् ॥

तदुक्तम् । कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति क्रियावच्चेति । न चैकान्तेन परिहृतसाध्यमानावस्थैव तैः क्रियोच्यते यत आह क्रियावच्चेति ।

अन्यत्प्रवृत्तौ शब्दस्य निमित्तमवगम्यते ।
अभिधेयं तु तस्मान्यदित्ययं प्रथमः क्रमः ॥

पाचकादिशब्दानां हि प्रवृत्तिनिमित्तं क्रिया अभिधेयास्तु कर्त्रादयः ।

क्व चित्पुनर्यदेवास्य स्यात्प्रवृत्तिनिबन्धनम् ।
तस्यैव वाच्यता भावप्रत्ययान्तपदेष्विव ॥
इत्येवं लेशतस्तावन्नाम्नां धृतिरुदाहृता ।
आख्यातानां तु वाच्यो ऽर्थः पुरस्ताच्चर्चयिष्यते ॥
उपसर्गनिपातानां नाम्नामप्यविभागतः ।
प्रयोगप्रतिपत्तिभ्यामनेकार्थो ऽवगम्यते ॥

उपसर्गः प्राचुर्येण क्रियायोगे प्रवर्तते । उपसर्गाः क्रियायोगे इति स्मरणात् । के चित्तु नामभिरपि संबध्यन्ते यथा प्रगतं वयो यस्य स प्रवया इति । अन्ये धातोर्विविधार्थतामापादयन्तस्तद्विशेषणत्वं संबध्यन्ते । यथोक्तम् ।

उपसर्गवशाद्धातुरर्थान्तरविलासकृत् ।
विहाराहारसंहारप्रहारपरिहारवत् ॥

ननु क्व चिदुपसर्गो धात्वर्थमेव बाधमानो दृश्यते यथा प्रस्थित इति गतिनिवृत्तिवाची धातुः प्रत्युत गतिवचनतां नीतः प्रशब्देन । न चेदृशं विशेषणं भवितुमर्हति ।

येन स्वार्थाविरोधेन विशेष उपजन्यते ।
विशेषणं तदेवेष्टं न तु यत्स्वार्थनाशनम् ॥ इति ।

नैष दोषः । अर्थान्तराभिधानसामर्थ्यापादनमेव धातोर्विदधदुपसर्गो विशेषणं भवितुमर्हति । अनेकार्थाभिधानशक्तिश्च धातुरुपसर्गेण नियते ऽर्थे उपस्थाप्यते इति अस्य तद्विशेषणता ।

उपसर्गाः किमर्थस्य वाचका द्योतका इति ।
प्रकृतानुपयोगित्वादिहैतन्न विचार्यते ॥
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदर्थो ह्यवधार्यते ।
तदागमे तत्प्रतीतिस्तदभावे तदग्रहात् ॥

ते तु किं वाचकाः सर्वे तदवगतिमुपदधति किं वा द्योतका इति किमनेन । एवं समुच्चयादिवाचिनां चादिनिपातानां वृत्तं प्रतिद्योतते इति कर्मप्रवचनीयानामर्थः प्रयोगप्रतिपत्तिभ्यामवधारणीय इत्यलं प्रसङ्गेन ।

अयमस्य पदस्यार्थ इति केचित् स तेन वा ।
यो ऽर्थः प्रतीयते यस्मात्स तस्यार्थ इति स्मृतिः ॥
स्वप्रामपि तु ये बुद्धिं निरूपयितुमक्षमाः ।
तान्दर्शयितुमस्माभिर्दिङ्मात्रमुपदर्शितम् ॥
इति प्रमाणत्वसमर्थनाय शब्दस्य किंचिद्वयमुक्तवन्तः ।
पदाभिधेयार्थनिरूपणं तु शास्त्रान्तरे विस्तरतः प्रणीतम् ॥
तत्चोदेन न नः प्रयोजनमतिद्राघीयसी सा हि भू-
रन्यामेव दिशं परीक्षितुमतो ऽस्माभिर्गृहीतः क्षणः ।
जात्याद्यर्थसमर्थनेन कथिता बाह्यार्थसंस्पर्शिता
शब्दानामियतैव नन्ववसरे ऽमुष्मिन् कृतार्था वयम् ॥
एवं पदार्थे निर्णीते वाक्यार्थश्चिन्त्यते ऽधुना ।
तत्र विप्रतिपत्तिश्च बहुरूपा विपश्चिताम् ॥

केचिदाचक्षते बाह्यस्य वाक्यार्थस्यासम्भवात् पदार्थसंसर्गनिर्भासं ज्ञानमेव वाक्यार्थ इति । अन्ये बाह्यस्य पदार्थानां परस्परसम्पर्को बाह्य एव वाक्यार्थ इत्याहुः । अन्यव्यवच्छेदो वाक्यार्थ इत्यपरे । शुक्लादिपदान्तरोच्चारणे कृष्णादिनिवृत्तेरवगमात् । अपरे सङ्गिरन्ते संसर्गस्य दुरपह्नवत्वात्तस्य च गुणप्रधानभावगर्भत्वाद्गुणीभूतकारकनिकरनिर्वर्त्या प्रधानभूतक्रिया वाक्यार्थ इति । अन्ये मन्यन्ते भाव्यनिष्ठः पुरुषव्यापारः करोत्यर्थो भावनाशब्दवाच्यो वाक्यार्थः । लिङादिशब्दव्यापारस्तु शब्दभावनाख्यः पुरुषार्थभावनाऽनुष्ठाने प्रवर्तकः स विधिरुच्यते । अन्ये ब्रुवते द्वयमिधाने लिङादेः प्रत्ययस्य भारगौरवाद्विधिरेव वाक्यार्थः स यागानुष्ठेयः प्रवर्तकश्चेति । तत्रापि द्वयी विमतिः

केश्चित्प्रेषणात्मकत्वं शब्दस्याभ्युपगतं लिङादिशब्दैस्तया तदवगमात्कार्यान्तरानवगमाद्भावार्थमात्रकार्यत्वपक्षस्य चातिदौर्बल्याद्विधिरेवानुष्ठेय इत्यर्थान्तस्य कार्यत्वम् । अन्यैस्तु कार्यत्वेन नियोगप्रतीतेरर्थान्तस्य प्रेरकत्वमिति संश्रितम् । कार्यमवगतं स्वसिद्धये पुरुषं नियुङ्क्ते ममेदं कार्यमित्यवगते हि तत्सिद्धये पुरुषः प्रवर्तते इति । अन्ये पुनः अभिनवं वाक्यार्थमुद्योगं नाम वर्णयां बभूवुरित्यनेकशाखा विप्रतिपत्तिस्तदत्र किं तत्त्वमिति । अत्रैके तावदाहुः । वाक्यार्थो नाम पारमार्थिको वहिर्नास्त्येव । स हि पदार्थेभ्यो व्यतिरिक्तो वा स्यादव्यतिरिक्तो वा । न व्यतिरिक्तः भेदानुपलम्भात् । गौः शुक्ला आनीयतामित्यत्र पदग्रामे जातिगुणक्रियादिपदार्थ एव वाक्यार्थः प्रत्येकं वा स्यात्सामस्त्येन वा । न प्रत्येकं तथा ऽनवगमात्र हि गौरिति पदार्थ एव वाक्यार्थो भवति सामस्त्यं तु न तेषामस्ति तद्धि सत्तया भवेत्प्रतीत्या वा । सत्तया न सामस्त्यमशेषपदार्थराशेरस्तीति न नियतः कश्चन वाक्यार्थो ऽवधार्यते । प्रतीत्या तु सामस्त्यमघटमानमयुगपद्भावित्वेन ज्ञानानामेकपदार्थप्रतीतिसमये पदार्थान्तरप्रतीत्यसम्भवात् । पदार्थप्रतीत्युपायाश्च वर्णास्ते ऽपि न युगपद्भाविनः कुतः प्रतीतिकृतं सामस्त्यम् । अपि च पदार्थसमुदायः किमितरेतरसंस्पृष्टो वाक्यार्थः अन्यथा वा । न तावदन्यथा गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्येवमादावदर्शनात् । संसर्गस्तु दुरुपपादः स ह्यपेक्षागर्भो भवति न चार्थो ऽर्थान्तरमाकाङ्क्षति अचेतनत्वात् । बुद्धीनामपि क्षणिकत्वादन्योन्यं नाकाङ्क्षा न च तत्कृतः सम्बन्धः । अत एव न संसर्गो वाक्यार्थः न ह्यसावर्थानां ज्ञानानां वा यथोक्तनीत्या ऽवकल्पते । व्यवच्छेदो ऽप्येवमेव निराकार्यः । सो ऽपि हि न ज्ञानानामुपपद्यते* । तदुक्तम् ।

यदि छिद्येत गोबुद्धिः शुक्लबुद्धिव्यवस्थिते ।
ततो ऽन्येभ्यो निवर्तेत संहन्येताथ वा तयोरिति ॥

न चापेक्षायां सत्यामपि संबन्धः कश्चिदुपलभ्यते† । यथोक्तम् ।

अपेक्षये ऽपि संबन्धो नैव कश्चित्प्रतीयते ।
कार्यकारणसंयोगसमवायादिलक्षणः ॥
एकार्थवृत्तिशायस्तु संबन्धो ऽतिप्रसज्यते ।

---

* श्लोकवार्त्तिके वाक्याधिकरणे श्लो० १४ । † श्लोकवार्त्तिके वाक्याधिकरणे श्लो० २२ ।

अर्थानां तु क्व चिदपि सन्संबन्धः शब्दैरनभिधीयमानत्वादसत्कल्प एव । न चाभेदसंसर्गयोर्वाचकं किं चित्पदमस्ति असति च तद्वाचिनि पदे न तयोः पदार्थत्वम् । अपदार्थस्य च न वाक्यार्थत्वम् । श्रुते ऽपि तद्वाचिनि पदे सुतरामसङ्गतिः गोः शुक्ल आनीयतां संसर्ग इति को ऽर्थः । तस्माद् बाह्यस्य वाक्यार्थस्य सर्वप्रकारमसंभवात्पदार्थसंसर्गनिर्भासं ज्ञानं वाक्यार्थो भवितुमर्हति । तेनैव च लोके व्यवहार इति । तदिदमनुपपन्नम् । बाह्यार्थस्यानन्तरमेव प्रसाधितत्वात् । न संसर्गनिर्भासं ज्ञानं वाक्यार्थो भवितुमर्हति स्थापयित्वा हि बाह्यमर्थं वाक्यार्थचिन्तामुपक्रान्तवन्तो वयमतः को ऽवसरो विज्ञानमात्रवाक्यार्थत्ववर्णनस्य । न च पदार्थव्यतिरिक्तो नास्ति वाक्यार्थः । इदं तावद्भवान्पृष्टो व्याचष्टां किं गौरिति पदाद्यादृशी प्रतिपत्तिस्तादृश्येव गौः शुक्ल आनीयतामिति वाक्यादुत भिन्ने एते प्रतिपत्ती इति । तच्च तुल्यत्वं तावत्प्रतिपत्त्योरनुभवविरुद्धम् । वैलक्षण्ये तु प्रतीत्योर्विषयवैलक्षण्यमपि बलादुपनतमसति विषयभेदे प्रतीतिभेदानुपपत्तेः । यश्च तदतिरिक्तो विषयः स वाक्यार्थः । एवं केवलगुणक्रियापदोच्चारणे ऽपि योजनीयम् । तदुक्तं यथाधिक्यं स वाक्यार्थ इति । संसर्गो ऽपि पदार्थानां न न प्रतीयते । न हि गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यसंसृष्टपदार्थप्रतीतिवद्गौः शुक्ल आनीयतामिति प्रतीतिः । यथा च संसर्गः प्रतीयते यश्च प्रतीत्युपायस्तत्सर्वं विस्तरतो निर्णेष्यते । तस्माद्बाह्य एव वाक्यार्थः । बाह्योऽपि भवन्न व्यवच्छेदो वाक्यार्थः विधिरूपत्वेनावगमात्संसर्गमन्तरेण चान्यव्यवच्छेदस्यापि दुरुपपादत्वान्न हि शुक्लपदार्थेनासंसृष्टः गोपदार्थः कृष्णादिभ्यो व्यावृत्त इत्यवगम्यते । गोशब्दात्सर्वगवेषु बुद्धिरुपसर्पन्ती पदजनिता शुक्लपदसन्निधानादन्यतः कृष्णादेरपसर्पतीति व्यवच्छेदो वाक्यार्थ इति चेन्नैवम् । तत्संबन्धावगमपूर्वकत्वात्तदितरव्यावृत्तेः । तत्संबन्धावबोधेन सिद्धे वाक्यस्यार्थवत्त्वे पाश्चात्यः कृष्णादिव्यवच्छेदावगमो यदि भवति भवतु कामं न त्वसौ वाक्यार्थ इति । तदेवं विधिरूपे बाह्ये च शब्दार्थे ऽवस्थिते सति क्रियामेव के चिद्वाक्यार्थं वर्णयन्ति । अयं तेषामाशयः ।

पदार्थाः किल वाक्यार्थभावमायान्ति संहताः ।
अपेक्षाऽनुगुणान्योन्यव्यतिषङ्गविशेषतः ॥

न च गुणप्रधानभावमन्तरेण संसर्गः पदार्थानामवकल्पते न चाख्यातरहितं वाक्यं किं चित्प्रयोगयोग्यम् । अनुच्चारिते तस्मिन्नाकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः । शेषाकाङ्क्षानिवृत्तये च वाक्यानां लोके प्रयोगः । लोकवच्च वेदादप्यर्थोऽवसीयते । आख्याताच्च पूर्वापरीभूतः साध्यरूपोऽर्थोऽवगम्यते न सिद्धरूपः सिद्धसाध्यसमुच्चारणे कस्य किंतन्त्रतेति चिन्तायां साध्यसिद्धये सिद्धमुपात्तमिति प्रतीयते ।

साध्यं च साध्यमानत्वात्प्रधानमवगम्यते ।
तस्मात्तदेव वाक्यार्थः क्रियातो नापरं च तत् ॥

क्रिया हि प्रतीयमाना स्वनिष्पत्तये साधनान्याक्षिपति तैश्च कैश्चित्संबध्यते तानि च कानि चित्पदान्तरोपात्तानि भवन्ति कानि चिद्वाक्यान्तरोपनीतानि कानि चित्प्रकरणान्तरपाठलभ्यानि कानि चिदारादुपकारकाणि कानि चित्सन्निपत्योपकारकाणि कानि चिदन्तिकोपनिपतितान्यपि योग्यताविरहात्परिहरति कानि चिदतिदूरवर्तीन्यपि योग्यानि स्वसम्पत्त्यर्थमाहरति इत्येवं दृष्टादृष्टोपकारकारककलापसम्पद्यमानस्वरूपा क्रियैव वाक्यार्थः ।

यजेत दद्याज्जुहुयादधीयीतेति चोदितः ।
क्रियां साध्यतया वेत्ति तां च लोकोऽनुतिष्ठति ॥

अधिकारिपदमपि क्रियापेक्षितकर्तृसमर्पणेन तदुपयोगितामेवावलम्बते अस्यां क्रियायामेष कर्ताऽनेनेयं क्रिया सम्पाद्यत इति । तत्र च कर्ता क्रियासु स्वप्राधान्यमुज्झति न हि क्रिया कर्त्रर्था ऽपि तु कर्ता क्रियार्थः । स हि तां निर्वर्तयन्नुपलभ्यते । शब्दोऽपि तथैवोपदिशति एव इदं कुर्यादिति । किमर्थं पुनरसौ क्रियामनुतिष्ठतीति चेच्छब्दप्रामाण्यादेवेति ब्रूमः । शब्देन हि चोदितस्यैवेदं कर्तव्यमिति स चेन्नियुक्तो नानुतिष्ठेत् चोदनामतिक्रामेच्छास्त्रप्रत्ययाच्च क्रियामनुतिष्ठति विरतफलाभिलाषः कर्मसंस्कारादेव परिपक्वकषायः स्तोकस्तोकप्रपञ्चविलयनद्वारेणैनमधिकारमारूढस्तत एव शास्त्रात्स्वात्मानमेव परमपुरुषार्थं प्रतिपादयतीति दीर्घा मा कथा तिष्ठतु किमनया । सर्वथा क्रियाप्राधान्यात्सैव वाक्यार्थ इति । तदुक्तम्* द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः । एतदुक्तं भवति द्रव्यादीनामेव क्रियां प्रति शेषत्वमवगम्यते न

* जैमिनिसूत्रम् । अ० ३ पा० १ सू० ३ ।

हि क्रियाया अन्यशेषत्वमिति । अत्रोच्यते । कुत इदं क्रियायाः प्राधान्यमुपेयते वस्तुवृत्तेन वा शब्दप्रत्ययमहिम्ना वा ।

फलस्य वस्तुतस्तावत्प्राधान्यमवगम्यते ।
न सचेताः क्रियां कां चिदनुतिष्ठति निष्फलाम् ॥
वेदाद् गुरुनियोगाद्वा शासनाद्वा महीभुजः ।
न वैफल्यमपश्यन्तः क्रियां विदधते जनाः ॥
जडो माणवको ऽप्येष चपेटापातहानये ।
मोदकाद्याप्तये वापि करोति गुरुशासनम् ॥

अत्रोच्यते । न वस्तुतः प्राधान्यमिहाश्रीयते अपि तु शब्दतः शब्दप्रमाणका वयं यच्छब्द आह तदेवास्माकं प्रमाणम् । तद्यथा राजपुरुष इति वस्तुवृत्ते राजा जगतामीशिता प्रधानम् । पुरुषस्तपस्वी तदिच्छाऽनुवर्तनेन जीवति । शब्दस्तु पुरुषप्राधान्यमाचष्टे उत्तरपदार्थप्रधानत्वात्तत्पुरुषस्येति । एवमिहापि यजेत दद्याज्जुहुयादिति क्रियां प्राधान्येनोपदिशति शब्दःस्वर्गकाम इत्यपि क्रियां प्रति कर्तृरुपदेशो वस्तुवृत्तेन तु कर्मणि क्रियमाणे कर्मस्वाभाव्यं फलं चेद्भवति भवतु तत् । पुरुषो ऽपि प्रयततां नाम फलेन न तु शब्दः फलोपदेशनिष्ठः आह च तस्मिंस्तु कृते स्वयमेव तद्भवतीति । स्वयमेवेति को ऽर्थः न शब्दः फलपारतन्त्र्यं क्रियायाः प्रतिपादयतीति । तदेतदयुक्तम् एवं वर्ण्यमाने स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गकामपदस्यान्वयो दुरुपपादः । ननु कर्तृपदमेतन्वसौ च क्रियायां न कर्त्रा क्रियेत्युक्तम् । न कर्तृपदं स्वर्गकाम इति किं त्वधिकारिपदमेतन्न हि जात्यैव कश्चित्स्वर्गकामो नाम कुत्र चित्पुरुषो ऽवगम्यते यो ह्यत्र कर्तृत्वेन नियोज्येत । स्वर्गे कामो यस्यासौ स्वर्गकामः स्वर्गं वा कामयते स्वर्गकामः उभयथा ऽपि स्वर्गकामनाविशिष्टः पुरुष एव तस्मात्पदादवगम्यते । तदत्र काम्यमानः स्वर्गः कथं क्रियया संबध्येत दृष्टादृष्टेन वोपकारेण यदि हि चन्दनं स्वर्गः षोडशवर्षा अङ्गनाः स्वर्ग इति चन्दनाङ्गनादिद्रव्यसामानाधिकरण्यप्रयोगाद् द्रव्यशब्दः स्वर्गशब्दः तदा द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धः* इति दध्यादिवत्साधनत्वेन स्वर्ग उपकरोति क्रियां कामना ऽपि द्रव्याहरणाङ्ग-

* जैमिनिसूत्रम् अ० ६ पा० १ सू० १ ।

त्वादुपकारिणी यत्तया द्रव्यमानेतुं यतते इति दृष्टोपकारित्वम् । तच्चैतद-समञ्जसम् । स्वर्गशब्दस्य द्रव्यवाचित्वाभावात्प्रीतिवचनो ह्येष स्वर्गशब्दो न द्रव्यवचनः तदेव चन्दनं शीतातुरेण न स्वर्ग इति ग्रीष्मोपहतेन वा स्वर्ग इति व्यपदिश्यते । सैवाङ्गना विरतायां सुरततृपि न स्वर्ग इत्युच्यते तदेव-मेष स्वर्गशब्दः प्रीतिं न व्यभिचरति द्रव्यं तु व्यभिचरत्येवमद्रव्यत्वा-त्स्वर्गस्य न क्रियाङ्गत्वम् । तथा ऽपि निरतिशयसुखप्रतीत्यन्यथानुपपत्तितः परिकल्पितः कनकगिरिशिखरादिः देशः स्वर्गः सुतरां तस्य न क्रिया-साधनत्वमवकल्पते दध्यादिवदुपादातुमशक्यत्वात् । यदाप्यदृष्टेनैव द्वारेण समुद्रं मनो ध्यायेदितिवत्स्वर्गकामनया तचोपकारिणीति तदपि क्लिष्टकल्प-नामात्रम् । प्रीतिर्हि निरतिशया स्वर्गः प्रीतेश्च नान्यार्थत्वं युक्तं प्रीत्यर्थ-मन्यन्नान्यार्था प्रीतिः । तस्मान्न यागाय स्वर्गो ऽपि तु स्वर्गाय यागः । इत्थं च क्रियासाधनानुपदेशान्न कर्तृसमर्पणेन स्वर्गकामपदं समन्वेति । कथं तर्ह्य-स्यान्वयः अधिकारिवाचित्वेन ब्रूमः । को ऽयमधिकारी नाम । कर्मणः स्वामी-श्वरवचनो ह्यधिकृतशब्दः । ननु कर्तैव कर्मणः स्वामी नान्यः । मैवम् । स्वामी सन्कर्ता न कर्ता सन्स्वामीति । ननु क्रियाकारकसंबन्धव्यतिरिक्तः को ऽन्यः कर्मणः पुरुषस्य च संबन्धः । उच्यते । ममेदं कर्तव्यमहमत्र स्वामीति स्वस्वामि-भावमवगत्य पाश्चात्यः क्रियाकारकसंबन्धो ऽवगम्यते । ननु त्वया क्रिया-कारकसंबन्धो नापह्नूयते जातिवादिनेव व्यक्तिप्रतीतिः स तु पाश्चात्य इत्यत्र किं प्रमाणम् । उक्तमत्र अनुपादेयविशेषणं विशिष्टस्य पुंसो निर्देशा-दिति । कारकत्वानुगुणविशेषणयोगिनो ह्यस्य कर्तृतया योग्यः संबन्धः तद्विपर्यये त्वधिकारित्वेनेति । तस्मादधिकृतस्य कर्तृत्वं न कर्तुरधिकारः इत्थं च स्वर्गकामस्याधिकृतत्वं निर्वहति । यदि हि तत्कर्म स्वर्गार्थं स्यात्स्वर्गो मे भोग्यो भवेत् कथमहं स्वर्गं प्राप्नुयामित्येवं साध्यत्वेन स्वर्गमिच्छन्स्वर्ग-काम इत्युच्यते । यदि न स्वर्गसाधनं तत्कर्म तद्विरुद्धमेवेदमापतति स्वर्गं कामयते यागं करोतीति अन्यदिच्छत्यन्यत्करोतीति हि स्यादतः कर्मणः काम्यमानसाधनतामप्रतिपद्यमानः स्वर्गकामस्तत्र नैवाधिक्रियते न चान-धिक्रियमाणस्तत्र संबध्यते तदेवमधिकृतत्वेन स्वर्गकामस्य कर्मणि संब-न्धात्स्वर्गयागयोश्च साध्यसाधनभावावगममन्तरेण तस्याधिकारनिर्वाहासं-

भवतु सत्यं क्रियायाः साधनत्वं स्वर्गस्य च साध्यत्वमभ्युपगन्तव्यमथ च क्रियायाः फलं प्रति गुणभावान्न प्राधान्यमप्राधान्याच्च न वाक्यार्थत्वम् । तदुक्तम्* कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वादिति । सा चेयं क्रिया वाक्यार्थ इत्युच्यते स एव यागादिर्धात्वर्थो धातुवाच्य उत प्रत्ययार्थः कश्चिदतिरिक्त इति । तत्र धात्वर्थस्य काम्यमानसाधनत्वादप्राधान्यमुक्तमेव । प्रत्ययार्थो ऽपि काम्यमानभावार्थगतसाध्यसाधनभावापरित्यागेनैव प्रतीयमानो वाक्यार्थतामेति नान्यथेति । स चायं परेषामपि पक्षः तस्मान्न क्रियामात्रपर्यवसायी वाक्यार्थ इति सिद्धम् । किमिदानीं फलस्यैव वाक्यार्थत्वं कथमुत्सृष्टम् । अप्राधान्यादिति चेत् फले समानं फलमपि पुरुषार्थत्वादप्रधानम् न हि स्वर्गः स्यादित्येव मनो लभतामिति यतते पुरुषः किं तु स्वोपयोगायैव सर्वमभिलषतीति अतस्तस्यापि तादर्थ्यान्न प्राधान्यम् । आह च† फलं च पुरुषार्थत्वादिति । हन्त तर्हि पुरुष एव वाक्यार्थो भवतु स त्वनन्यनिष्ठः स्वतन्त्रत्वात् । उच्यते । पुरुषो ऽप्यौदुम्बरीसंमार्जनादिषु विनियुज्यते यथा यजमानसम्मिता चौदुम्बरी भवतीति तस्यापि तादर्थ्यमुक्तं च‡ पुरुषश्च कर्मार्थत्वादिति । यद्येवं संकटे पतिताः स्मः न विद्मः किं विदध्महे क्रिया हि फलार्था फलं च पुरुषार्थं पुरुषः क्रियार्थ इति परिवर्तमाने चक्रे कस्य प्राधान्यं विद्मः कस्य वाक्यार्थत्वम् । उच्यते । पुरुषस्तावन्न वाक्यार्थः आख्यातवाच्यत्वे एव तस्य विवदन्ते का कथा वाक्यार्थत्वस्य । ननु कर्तरि लकार इति स्मरणात्कथं नाख्यातवाच्यः कर्ता । को ऽयं लकारो नाम । स हि वर्तमाने लडिति विधाय कर्तरि शप् युष्मदि मध्यमः अस्मद्युत्तमः शेषे प्रथमः तिप्तस्झीति बहुषु बहुवचनं द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति वाक्यान्तरे विभज्य विवृतः । तदेतानि कारकसंख्याविभक्तिविधायीनि सूत्राण्येकवाक्यतया व्याख्येयानि एकार्थविषयत्वात् । एको हि पचतीत्यादिशब्दस्तैर्व्याक्रियते तदेवमेव वाक्यार्थो भवति । कर्तुरेकत्वे एकवचनं तिप् कर्तृद्वित्वे द्विवचनं तस् कर्तृबहुत्वे बहुवचनं झि इति । सेयं कर्तृसंख्या ऽऽख्यातवाच्या भवति न कर्तेति कुतस्तस्य वाक्यार्थत्वमलं चानया शास्त्रान्तरग-

* जैमिनिसूत्रम् अ॰ ३ पा॰ १ सू॰ ४ । † जैमिनिसूत्रम् अ॰ ३ पा॰ १ सू॰ ५ ।
‡ जैमिनिसूत्रम् अ॰ ३ पा॰ १ सू॰ ६ ।

भैया द्राघीयस्या कथया पुरुषस्तावन्न वाक्यार्थः । फलमपि न वाक्यार्थः । सिद्धासिद्धविकल्पानुपपत्तेः सिद्धस्य तावत्फलस्याभिधानमेव नास्ति काम्यमानत्वेन निर्देशात् ।

साध्यमानत्वपक्षे तु साधानत्सिद्धवेदनात् ।
व्यापार एव तन्निष्ठस्तर्हि वाक्यार्थ उच्यताम् ॥
अत एव हि वाक्यार्थं भावना प्रतिजानते ।
यथोचितफलाढ्या च चयसम्बन्धबन्धुराम् ॥

केयं भावना नाम। भाव्यनिष्ठो भावकव्यापारो भावना। भाव्यं हि स्वर्गादि फलं साध्यमानत्वात्साध्यत्वं चास्य भवनक्रियाकर्तृत्वात् भवनक्रियायां च कर्तृत्वमुत्पत्तिधर्मकस्य वस्तुनो दृष्टम् । न नित्य भूतस्य नापि नित्यमभूतस्य यथा ऽऽह* ।

नित्यं न भवनं यस्य यस्य वा नित्यभूतता ।
न तस्य क्रियमाणत्वं खपुष्पाकाशयोरिव ॥

स्वर्गादिश्च काम्यरूपो ऽर्थः स्वतन्तुष्याभ्या विनश्यण इति भाव्यो भवति । तन्निष्ठस्तदुत्पादकश्च पुरुषव्यापारो यस्स भावना सा ण्यन्तेन भवतिनोच्यते । प्रकृत्यर्थस्य भवतेः कर्ता य. स्वर्गादिस्स एव ण्यन्तस्य तस्य कर्मता प्रतिपद्यते। कर्ता त्वस्य प्रयोजकः पुरुषः णेश्चार्थः णिज्वाच्यः प्रयोजकव्यापारः । पुरुषो हि भवन्त स्वर्गादिमर्थं स्वव्यापारेण भावयति सपादयति स तत्सपादको व्यापारो भावनेत्युच्यते। ननु व्यापारः क्रियैव न तदतिरिक्तस्य व्यापारस्याभवात्क्रियाव्यापारपक्षश्च प्रतिक्षिप्तः। उच्यते। न क्रियामात्र भावना ऽपि तु परिदृश्यमानपूर्वापरीभूतयज्यादिभावस्वरूपातिरिक्त पुरुषव्यापारः प्रत्ययात्प्रतीयमानो भावना । यथा ऽऽह ।

न सा केन चिदुत्पाद्या जनिका सा न कस्य चित् ।
केवल जननी ह्येषा जन्यस्य जनकस्य चेति ॥

क्रियाकारकादिविलक्षणैव सा शब्दात्प्रतीयते इत्यर्थः । ननु च यजेतेत्यत्र प्रकृत्यर्थो यागादिक्रिया प्रत्ययार्थस्तु प्रेरणारूपो विधि. कर्तृसख्यादिश्च न तु धात्वभिधीयमानव्यापारव्यतिरिक्तो भावनाख्यः प्रत्ययात्प्र-

* तन्त्रवार्तिके श्र २ पा १ सू १ ।

रूपव्यापारः प्रतीयते न हि भावनावाचिनीं कां चिद्विभक्तिं स्मरति पाणिनिः लिङादिभिरपि विध्यादौ तस्मान्न भावना वाक्यार्थः । उच्यते भावना ऽपि प्रतीयते यथाख्यातादपि नैपुण्येन शाब्दी प्रतीतिरवमृश्यते ।

आस्तां विधिपदं तावद्वर्तमानापदेशिनः ।

शब्दाद् यजतइत्यादेर्भावना न न गम्यते ॥

पचति पठति गच्छतीति अतो यथा पाकादिर्धात्वर्थः प्रतीयते तथा सर्वानुगतः कर्तृव्यापारो ऽपि पाकाद्युपजनापाये ऽपि व्यापारप्रतीतेरनपायात् । यथा ह्यौपगवः कापटवः औपमन्यव इत्युपगुप्रभृतीनामुद्धारं च निक्षेपं च प्रत्ययार्थो ऽनुवर्तते तद्धितान्तेषु तथा ऽऽख्यातेष्वपि सो ऽनुवर्तमानो दृश्यते । अपि च पचतीत्याख्यातपदस्य यदार्थो व्याचिख्यासितो भवति तदा पाकं करोतीति पाकशब्देन द्वितीयान्तेन साध्यं धात्वर्थं व्याचक्षते कर्तृव्यापारात्मकं प्रत्ययार्थं करोतीति पदेन । किं च किं करोति देवदत्त इति पृष्टाः सन्तो द्वये वक्तारो भवन्ति करोति पाकमिति पचतीति चेतदिदमुभयरूपमप्युत्तरमेकार्थमन्यथा न तेन प्रष्टा प्रत्याय्येत । तस्मात्पाकं करोतीति पदद्वयस्य यो ऽर्थः स एवार्थ एकस्य पचतीति पदस्य । अथापि पचत्यर्थादन्यः करोत्यर्थः प्रतीयते एव यो ऽसावन्यः करोत्यर्थः स भावना । आह न कर्तृसंख्यादिव्यतिरेकेण प्रत्ययाद्धात्वर्थातिरिक्तं व्यापारं प्रतिपद्यन्ते प्रतिपद्येरंश्चेत्करोतीत्यतो ऽपि शब्दात्प्रतिपद्येरन् न च करोतीत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययवाच्ये क्रिये विभज्य दर्शयितुं शक्येते । उच्यते । नेदं साधु बुध्यसे ।

यथा पाकं करोतीति प्रतीतिर्नास्ति लौकिकी ।

प्रत्ययार्थः करोत्यर्थे पचत्यादौ तु वर्तते ॥

कर्तृसंख्याप्रतीतौ च न विवादो ऽस्ति कस्य चित् ।

तावता निह्नवः कार्यो न तु व्यापारसंविदः ॥

करोतीत्यादिशब्दाभिधेयया ऽनया यथा न भवितव्यमिति शब्देभ्यस्तत्प्रतीतिरिष्यते न सर्वेभ्यः । के पुनस्ते विशिष्टाः शब्दा ये भावनामभिदधति । उच्यते ।

भावार्थाः कर्मशब्दा ये तेभ्यो गम्येत भावना ।

यजेतेत्येवमादिभ्यः स एवार्थो विधीयते ॥

भवन्ति के चिद्भावार्था ये न कर्मशब्दाः यथा भावो भवनं भूतिरिति । भवन्ति च के चित्कर्मशब्दा न भावार्थाः श्येनादयः कर्मनामधेयतया प्राक्समर्थिताः । ये तु भावार्थाः कर्मशब्दा यजते ददाति जुहोति इत्येवमादयस्तेभ्यो भावनाख्या क्रिया गम्यते तैरेव लिङादिविभक्त्यन्तैः सो ऽर्थो ऽभिधीयते यजेत दद्याज्जुहुयादिति । यदर्थः शान्तो ऽवगम्यते भावयेदिति च करोतिशब्दादपि केवलात्कर्तृव्यापारो न नासाववगम्यते । स च यागादिकर्मणा नानुरक्तेन प्रयोगयोग्यतां प्रतिपद्यते इति विशिष्टेभ्य एव यजत्यादिशब्देभ्यो भावनाख्यो ऽनुष्ठेयः पुरुषव्यापारः प्रतीयते इति सिद्धम् ।

क्रियाविशेष एवायं व्यापारो धात्वन्तरः ।
स्पन्दात्मकबहिर्भूतक्रियालक्षणविलक्षणः ॥ इत्येवं के चित् ।
पुरुषस्य प्रयत्नो वा भावनेत्यभिधीयते ।
औदासीन्यदशापायं पुमान्येन प्रपद्यते ॥
स यत्नो यागहोमादिक्रियानिर्वृत्तिकारणम् ।
तस्य तद्व्यतिरिक्तत्वं प्रायः सर्वो ऽनुमन्यते ॥
स चायमात्मधर्मो ऽपि न विभुत्वादिवन्मतः ।
साध्यरूपाभिसम्बन्धाद्भवेत् विषयतां विभोः ॥

इत्यपरे ।

अन्ये धात्वर्थसामान्यं भावनामभ्युपागमन् ।
यागदानाद्यनुस्यूतं रूपं गोत्वादिजातिवत् ॥

यथा हि शाबलेयादिष्वनुगतं च गोरूपमवभासते व्यावृत्तं शाबलेयादिरूपमेवमिहापि यागादिकर्मणामनुगतं च व्यापाररूपं प्रतिभासते, परस्परविभक्तं च यागादिरूपं यत्तदनुगतं व्यापाररूपं सा भावना । यथा च शाबलेयाद्यननुरक्तं पृथक्त्वेन गोत्वं दर्शयितुमशक्यमेवमिहापि शुद्धं यज्याद्यननुरक्तं व्यापाररूपं दर्शयितुमशक्यम् । तदुपरक्तत्वेन तस्य सर्वदाऽवगमान्न चैतावता तस्य नास्तित्वं सुखदुःखाद्यवस्थानुगतस्येवात्मनः । यथा च किं करोतीत्यनवगतविशेषव्यापारसामान्यप्रश्ने सति पचति पठति इति तद्विशेषोत्तरवचनमनुगुणं भवतीति । तच्च सामान्यरूपमपि न गोत्वादिवत्क्रियात्ववद्वा सिद्धतया ऽवभासते येन विधेरविषयः स्यात् । अपि च यजते [illegible]

सर्वत्र पूर्वापरीभूतस्य भावं तद्व्यापारसामान्यमवगम्यते विधेश्च विषयतां प्रति-पद्यते तदिदं सकलधात्वर्थसाधारणं साध्यमानावस्थं व्यापारसामान्यं भावने-त्युच्यते । तस्मिंश्च पक्षे धातुवाच्यत्वमपि भावनाया वक्तुं शक्यते । पाकादिप-देभ्यो धातौ सत्यपि तदप्रतीतेर्न धातुवाच्यत्वं भावनाया इति चेद् भवत्यादौ सत्यपि तर्हि प्रत्यये तदप्रतीतेः प्रत्ययवाच्यत्वमपि न स्यात् । तदलमनेन निर्धारणप्रयत्नेन सर्वथा धातोर्वा प्रत्ययाद्वा भावना ऽवगम्यते इति सिद्धम् ।

सा धातोः प्रत्ययाद्वा ऽपि भावना ऽवगता सती ।
अपेक्षतेऽशवितयं किं केन कथमित्यदः ॥

भावयेदित्यवगते नूनमपेक्षात्रयं भवति किं भावयेत्केन भावयेत्कथं भावयेदिति । तत्र किमित्यपेक्षा स्वर्गकामपदेन पूर्यते किं भावयेत्स्वर्गमिति । ननु स्वर्गकाम इति पुरुषनिर्देशो ऽयं न फलनिर्देशः । सत्यम् । स्वर्गपरस्त्वयं निर्देशः । उक्तं हि निरतिशयप्रीतिवचनः स्वर्गशब्दः प्रीतिश्च नान्यार्थेत्य-प्युक्तम् । साध्यत्वेन च स्वर्गः काम्यते इति स एव हि कामेत्यर्थे निपतति स्वर्गं भावयेदिति । स्वर्गं कामयते इति च व्युत्पत्तौ विस्पष्टमेव तस्य साध्यत्वम् । बहुव्रीहावपि तस्यैव साध्यत्वं विधिवृत्तपर्यालोचनया ऽवधार्यते । एवं स्वर्गं भावयेदित्यवगते केन भावयेदित्यपेक्षायां यागेनेति सबध्यते । ननु यागेनेति न श्रूयते किं तु यजेतेति तद्व्याख्यातपदं प्रकृतिप्रत्ययात्मकसमुदाय-रूपम् । तत्र लिङः प्रत्ययार्थस्य भावना वाच्येत्युक्तम् । यज इति तु धातुमात्रम-वशिष्टं तस्य कृदन्तस्य तृतीयान्तस्य यागेनेति यो ऽर्थः स कथमेकाकिना तेन प्रत्याय्येत । उच्यते भावना चेत्प्रत्ययार्थ इति सोढमायुष्मता यागेनेत्यभि-सबन्धः सोढव्य एव यो हि तस्या यथा संबन्धुं योग्यः तमसौ तथा प्रतीच्छते नान्यथेति करणाकाङ्क्षापरिपूरणे संबन्धयोग्यो यजिरिति तथैवैष भावनया ऽभिसबध्यते ।

अप्रातिपदिकत्वाद्धि तृतीया तत्र मा स्म भूत् ।
शब्दसामर्थ्यलभ्या तु नूनं कारणता यजेः ॥

कस्य पुनः शब्दस्य सामर्थ्यमेतद्भावनावाचिन इति ब्रूमः । तृतीय-यैव कारणत्वमभिधानीयमिति नैष राजाज्ञा ततस्तदवगतेस्तया ऽभ्युपग-

म्यते एवमिहापि स्वर्गकामो यजेतेति तथाऽवगतिर्भवन्ती किमिति न मृष्यते ।

आख्यातात्साध्यता या च धात्वर्थस्यावगम्यते ।
द्वितीया श्रूयते तत्र किं वा तदभिधायिनी ॥

नन्वेवं तर्हि धात्वर्थस्य साध्यताऽवगतेः किमित्यंशे यजिना पतितव्यं किं भावयेद्यागमिति केनेत्यपेक्षिते वाक्यान्तरसमाहितं व्रीहिभिरित्यादि संबध्यताम् । न पुनर्यजिः साध्यरूपव्यापाराभिधायिप्रत्ययोपसर्जनीभूतकर्मतामतिप्रत्यासन्नामनादृत्य दूरवर्तिनीं करणतामधिरोढुमर्हति । उच्यते स्यादेतदेवं यदि हि स्वर्गकाम इति न श्रूयेत तस्मिंस्तु श्रुते नैवं भवितुमर्हति । कुतः ।

स्वर्गे साध्यत्वसंबन्धादलब्ध्वा साध्यताऽन्वयम् ।
यजिस्तदानुगुण्येन करणांशे च तिष्ठति ॥

स्वर्गस्य हि काम्यमानत्वात्प्रीत्यात्मकत्वेन चानन्यार्थत्वात्साध्यतायां योग्यत्वात्किमित्यंशोपनिपाते सिद्धे तत्रालब्धनिवेशो यजिस्तदपेक्षितां करणतामेव योग्यत्वादवलम्बते ।

सामानाधिकरण्यं च ज्योतिष्टोमादिभिः पदैः ।
एवं सत्युपपद्येत करणत्वानुवादिभिः ॥

कर्मनामधेयत्वं ज्योतिष्टोमादीनां शब्दानामुक्तम् । ननु साध्यत्वपक्षाश्रितामपि कर्मनामधेयानि भजन्ते अग्निहोत्रं जुहोतीति । नैष दोषः । साध्य एव भवन्भावार्थः साधनतामवलम्बते तत्रापि हि स्वर्गभावनायामग्निहोत्राख्यो होमः करणमेवान्यथा स्वर्गकामपदानन्वयप्रसङ्गादित्युक्तम् । नामधेयपदं तु कर्मतामनुवदति किं चित्किं चित्करणतामग्निहोत्रम इत्यादि ज्योतिष्टोमेनेति । तस्माद्यजेः कारणत्वेनैवान्वय इति सिद्धम् । यत्तु प्रत्यासन्नत्वात्साध्यांशोपनिपातितित्युच्यते तदयुक्तम् । योग्यत्वाविरोधिनी प्रतिपत्तिः संबन्धकारणं न तद्विपरीता योग्यत्वं च स्वर्गस्यैव साध्यतायां यजेश्च करणतायामित्युक्तम् । एवं यागेन भावयेदित्यवगते कथमित्यपेक्षायामितिकर्तव्यता तद्वाक्यपठिता वाक्यान्तरनिवेशिता वा संबध्यते । तद्वा-

क्योपाना तावद्यथा एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोम साम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति । वाक्यान्तरोपात्ता व्रीहीनवहन्ति तण्डुलान्पिनष्टि समिधो यजति तनूनपातं यजतीति ।

इतिकर्तव्यता ह्येषा दृष्टादृष्टप्रयोजना ।
प्रायः सर्वत्र भावार्थे कथमंशोपपादिनी ॥
दृष्टोपकारद्वारेण सबन्धे पेषणादिका ।
इतिकर्तव्यता सेयं सन्निपत्योपकारिणी ॥
भावार्थमनुगृह्णाति या त्वदृष्टेन वर्त्मना ।
समिदाद्यात्मिकामाहुस्तामारादुपकारिणीम् ॥
एवमंशत्रयापत्तिलब्धानुष्ठानयोग्यताम् ।
भावनामीदृशीं प्राप्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ॥

दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्रानन्तरोक्तनीत्यैव वाक्यार्थो जातः दर्शपौर्णमासेन यागेन स्वर्गं भावयेदनया ऽन्यन्वाधानादिकयेतिकर्तव्यतयेति । किमर्थं पुनर्विधिराश्रीयते वर्तमानापदेशिष्वप्याख्यातेषु भावना प्रतीयते इति दर्शितवान्भवानतः किं विधिना । तस्य ह्याश्रयण स्वर्गयागयोः साध्यसाधनभावबोधनाय प्रवृत्तिनिवृत्तिसिद्धये वा । साध्यसाधनसंबन्धस्तावदाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतापर्यालोचनया वर्तमानापदेशिनो ऽप्याख्याताद्भावनावगमे सति भवत्येवान्तरेणापि विधिम् । प्रवृत्तिरपीच्छानिबन्धना स्वर्गस्य साध्यत्वे यागस्य च साधनत्वे ऽवधारिते यः स्वर्गमिच्छेत्स तत्सिद्धये प्रवर्तते एव यस्तु नेच्छेत्तस्य विधिरपि किं कुर्यात् । न ह्यप्रवर्तमानस्य पुंसो विधिर्निगडे पदं निदधाति रज्ज्वा वा बाहू बध्नाति निषेधाधिकारे ऽपि सुरापानब्राह्मणहननादेः प्रत्यवायसाधनत्वावधारणात्तत्परिजिहीर्षया पुरुषो निवर्ततेति प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्न कार्यं विधिरिति तदर्थमपि विधिपदाश्रयणमसांप्रतम् । कश्चायं विधिर्नामेत्येतदपि न विद्मः । ननु चाहुः ।

विधेर्लक्षणमेतावदप्रवृत्तप्रवर्तनम् ।
अतिप्रसङ्गदोषेण नाज्ञातज्ञापनं विधिः ॥

वाढं श्रुतो ऽयं श्लोकः किं तु को ऽसावप्रवृत्तप्रवर्तक इति न जानीमः । प्रवर्तकस्वरूपे हि संशेरते प्रावादुका इति किं लिङादिः शब्द एव प्रवर्तकस्तद्व्यापारो वा तदर्थो विनियोगः फलं वा स्वर्गादिश्रेयःसाधनत्वं वा रागादिर्वा प्रवर्तकस्वरूपाऽनवधारणाद्विधेरप्यनवधारणमिति । यत्तावदुक्तं किं विध्याश्रयणेनेति तत्रोच्यते ।

यदयं साधनत्वेन यजेरभिहितो ऽन्वयः ।
स्वर्गस्य च फलत्वेन स एव महिमा विधेः ॥

विधिवचनमन्तरेण हि स्वर्गकामो यजेतेति पुरुषलक्षणार्थः स्वर्गकामशब्दः शुक्लो होतेतिवत्स्यात् । ततश्चैकपदोपादानलक्षणप्रत्यासत्तिसम्बन्धनिसर्गघटितपूर्वापरीभूतस्वभावधात्वर्थसाध्यताऽतिक्रमेण दूरात्स्वर्गस्य साध्यत्वमन्यत्रोपसर्जनीभूतस्य कथं कल्पयितुं शक्यते । तस्मादेव विशिष्टः साध्यसाधनसंबन्धो विधिप्रसादलभ्य एव भवति नान्यथेति विधिराश्रयणीयः । कथ पुनर्विधिरप्यमुं साध्यसाधनभावं बोधयति । इत्थ बोधयति स हि सप्रत्ययप्रवर्तकस्वभावः । न चापुरुषार्थरूपे व्यापारे पुरुषः प्रेर्यमाणो ऽपि सत्प्रत्ययः प्रवर्तमाने ऽपि पुंसि प्रवर्तकत्वाख्यनिजस्वरूपसंकोचमाशङ्कमानो विधिः पुरुषार्थस्वभावं स्वर्गं साध्यतया व्यवस्थापयति यागं चास्य साधनतया इति एवं ह्यवबोधयतो ऽस्य प्रवर्तकत्वं निर्वहति । यत्तु दर्शितं स्वर्गादौ फले न प्रवर्तते चेत्पुरुषः किं विधिः कुर्यादिति तदप्ययुक्तम् । न हि वाय्वादिवत्पुरुषस्य प्रवर्तको विधिः वाय्वादिः खलु सप्रत्ययमपि तदितरमपि प्रवर्तयति विधिस्तु सप्रत्ययस्यैव प्रवर्तकः सप्रत्ययस्य चेतायत्तप्रवर्तनं यत्प्रवर्तितो ऽहमिति ज्ञानजननं न फलमदर्शयता विधिना सप्रत्ययस्य ज्ञानं जनयितुं शक्यं फले तु दर्शिते सति तदस्य ज्ञानं जनितमेव अनेन जनिते ज्ञाने प्रमाणभूतेन प्रवर्तित एवासौ विधिना पुरुषः आलस्यादिना ऽनर्थित्वेन वा वहिः प्रवृत्तिपर्यन्ततया चेन्न प्रवर्तते मा प्रवर्तिष्ट विधिना तु स्वकर्तव्यं कृतं प्रवर्तित. अहमिति ज्ञानजननात् । अन्यो हि प्रवर्तनाऽवगमो ऽन्यश्च वाह्यो व्यापारः ।

एव विधिवशादेव साध्यसाधनभावधीः ।
सा हि प्रथमनिर्वृत्तप्रेरणाज्ञानपूर्विका ॥

यजेतेति प्रेरणा प्रतीयमाना साध्यसाधनसंबन्धमनवबोधयन्ती विधौ न निर्वहतीति तत्कृतस्तदवबोध उच्यते। निषेधे न हन्यादिति निषेध्यमानस्य भावार्थस्यानर्थतामनवबोधयन्विधिर्न रागतः प्रवर्तमानं पुमांसं निरोद्धुमुत्सहते इति विधेरेव निषेधे ऽपि तस्यैव व्यापार इत्यवश्याश्रयणीयो विधिः। यश्चैष पर्यनुयोगः किमर्थं विधिराश्रित इति स खलु सरलमतिकृत इव लक्ष्यते। न हि वयमद्य कृतं विधिमाश्रयेम जहीमो वा प्रतिपत्तारो हि वयं वेदस्य न कर्तारः। तत्र च सविधिकानि यजेत स्वर्गकाम इतिप्रभृतीनि वाक्यानि श्रूयन्ते तेषां मीमांस्यमानो ऽर्थ ईदृगवतिष्ठते स्वर्गः साध्यो यागः साधनमिति स चायं विधिसामर्थ्यलभ्य इति युक्तं विधेराश्रयणम्। यत्तु प्रवर्तकस्वरूपानिश्चयाद्विधेरनिश्चय इति तत्राप्युच्यते। फलं तावन्न प्रवर्तकं सिद्धासिद्धविकल्पानुपपत्तेः। सिद्धस्य फलस्याप्रवर्तकत्वं सिद्धत्वादेव न हि यद्यस्यास्ति स तदर्थं यतते। नाप्यसिद्धस्य खरविषाणप्रख्यस्य फलस्य प्रवर्तकत्वं युक्तमदृष्टत्वात्। अथ कामनाविषयीकृतं फलं प्रवर्तकमिष्यते सेयं कामनैव प्रवर्तिकोक्ता भवति न फलम्। उपजातप्रवृद्धतररागस्यापि काम्यमानोपायपरिच्छेदमन्तरेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। न हि स्वर्गकामः सायंदोहीमनुतिष्ठति तद्धूरं श्रेयःसाधनं प्रवर्तकम्। लोके ऽपि चैवमेव व्यवहारो दृश्यते हरीतक्यादीनामारोग्यसाधनतां वैद्याचार्यचोदनतो ऽवगम्य तदुपायादावातुरजनः प्रवर्तते तृप्तिसाधनतामोदनस्य मन्यमानः तद्ग्रहणाय बुभुक्षितः प्रवर्तते इति श्रेयःसाधनत्वमेव प्रवर्तकम्। एतदपि न चतुरस्रम्। श्रेयःसाधनत्वं ह्यनवगतमवगतं वा प्रवर्तकं भवेत्। नानवगतमव्युत्पन्नस्य प्रवृत्तेरदर्शनात्। यो हि हरीतकीनामारोग्यहेतुतां न कुतश्चिदधिगतवान्नासौ तदर्थ्यपि तामुपयुङ्क्ते तस्मात्तद्बोधहेतुः प्रवर्तकः स च दृष्टे विषये ऽन्वयव्यतिरेकादेरपि संभवति किं तेन। अदृष्टे तु विषये श्रेयःसाधनाधिगमः शब्दैकनिबन्धन इति तदधिगमोपायः शब्द एव प्रवर्तकः। अत एव शब्दो ऽपि न स्वरूपमात्रेण प्रवर्तको वाय्वादितुल्यत्वप्रसङ्गात्। यदि पवन इव पिशाच इव कुनृप इव शब्दः प्रवर्तको भवेद् अनवगतशब्दार्थसंबन्धो ऽपि श्रवणपरवशः प्रवर्तेत न चैवमस्ति। तस्मादर्थप्रतीतिमुपजनयतः शब्दस्य प्रवर्तकत्वम्। न च नाम लिङादिरेव शब्दः प्रवर्तकाभिधानद्वारेण प्रवर्तको भवितुमर्हति। शब्दस्य च ज्ञापकत्वा-

युसुरादिकारकवैलक्षण्ये सत्यपि प्रतीतिजन्मनि करणत्वमपरिहार्ये करणं च कारकं कारकं च न निर्व्यापारं स्वकार्यनिर्वृत्तिक्षममिति व्यापारस्तस्यावश्यम्भावी। लिङादेः शब्दस्य न प्रतीतिजन्ममात्रे व्यापारः किं तु पुरुषप्रवृत्तावपि तया ऽवगमात्। लिङर्थावगमे सति प्रवृत्तिर्दृश्यते इति तत्रापि लिङ्व्यापारः प्रभवति । स चायं लिङादिव्यापारः शब्दभावनानामधेयो विधिरित्युच्यते स एव च प्रवर्तकः। इह हि लिङादियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावने प्रतीयेते शब्दभावना ऽर्थभावना चेति । तत्रार्थभावना तावद्धात्वर्थातिरिक्तप्रयोजकव्यापारात्मिका दर्शितैव । यो भवनक्रियाकर्तृविषयः प्रयोजकव्यापारः पुरुषस्थो यत्र भवनक्रियायाः कर्ता स्वर्गादिः कर्मतामापद्यते सो ऽर्थभावनाशब्देनोच्यते व्याख्यातश्चासौ । यस्तु शब्दगतः प्रयोजकव्यापारः यत्र पुरुषप्रवृत्तिः साध्यतां प्रतिपद्यते सा शब्दभावना तथा ह्युक्तम् *अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः इति। लिङन्तशब्दश्रवणे हि यथा यज्याद्यवच्छिन्नं स्वव्यापारं पुरुषो ऽधिगच्छति तथा तदनुष्ठाने प्रेरितो ऽहमित्यपि प्रतिपद्यते तेनानुष्ठेयार्थप्रतिपादने इव प्रेरणायामपि शब्दस्य सामर्थ्याद् भावनाद्वयप्रतिपादकं लिङादियुक्तं वाक्यमिष्यते । ततः पुरुषव्यापारश्चार्थभावना शब्दव्यापारश्च शब्दभावना ऽवगम्यते । शब्दव्यापारात्मकत्वाच्च शब्दभावनाशब्देनाभिधीयते । अनवगता च सती न कार्याङ्गमिति शब्देन सा ऽभिधीयते ऽपि । तदुक्तम् अभिधत्ते करोति चेति। ननु शब्दभावना ऽपि भावनाऽऽत्मकत्वादर्थभावनावदंशत्रयमपेक्षते एवेति तदस्या दर्शयितव्यम् । उच्यते भव्यांशे तावदस्याः पुरुषप्रवृत्तिरुपनिपततीति उक्तमेव पुरुषप्रेरणात्मको हि विधिःशब्दभावनेति तत्साध्या पुरुषप्रवृत्तिरेव तत्र भव्यतां प्रतिपद्यते । करणांशे तु तस्या नियोज्यविषयसमर्पकव्यापारो निविशते यथा हि यज्यादिना स्वर्गादिर्भव्यः संपद्यते इत्यर्थभावनायामसौ तत्करणतामवलम्बते एवमिहापि नियोज्यपुरुषप्रवृत्तिर्विषयाद्यवगमात्संपद्यते इति तदभिधायकशब्दव्यापारस्तत्र करणतां प्रतिपद्यते । इतिकर्तव्यांशे तु अर्थवादपदव्यापारो ऽस्या अवतिष्ठते केवलं विधिपदश्रवणे हि सति न तथा प्रवर्तयितुमुत्सहन्ते श्रोतारो यथार्थवादजनितबहुप्रकारकर्मप्राशस्त्यज्ञानपरितोषितहृदयाः सन्त इत्यर्थवादाः

* तन्त्रवार्तिके अ० २ पा० १ सू० १ ।

प्रवृत्त्यतिशयहेतवः । तेन तद्व्यापार इतिकर्तव्यांशमस्याः पूरयतीति । एवं नियोज्यव्यापारो भव्यो विषयादिसमर्पकपदव्यापारः करणम् अर्थवादव्यापार इतिकर्तव्यतेति सेयं त्र्यंशा शब्दभावना सैव च विधिः । न च विधेर्वाक्यार्थानन्वयलक्षणो दोष आशङ्कनीयः । यत एकप्रत्ययोपादानलक्षणया प्रत्यासत्त्या तदन्वितावगमात् । आहुश्च* ।

विधिभावनयोस्त्वेकप्रत्ययग्राह्यताकृतः ।
धात्वर्थात्प्रथमं तावत्संबन्धो व्यवसीयते इति ॥

विधिर्भावनायां पुरुषं नियुङ्क्ते । यथा ऽऽह† स्वव्यापारे हि पुरुषः कर्तृत्वेन नियुज्यते इति । तयोः कथमन्वयः स्यात् । ननु च त्वयैवोक्तं धात्वर्थात्पूर्वतरं तावद्भावनाया विधेश्च संबन्धो ऽवगम्यते एकपदोपादाने ऽपि धात्वर्थस्तावत्प्रकृत्यंशाभिधेयः विधिभावने तु द्वे अपि प्रत्ययांशेनाभिधीयेते इति अतश्च स्वच्छैव भावना विधिना स्पृश्यते न विषयानुरक्ता । स्वच्छा न प्रयोगयोग्या भवति यथा च फलकरणेतिकर्तव्यतांशपरिपूर्तिप्रस्थिता प्रयोगयोग्या न तां विधिः स्पृष्टवान् अविधिस्पृष्टेषु च धात्वर्थकारकादिषु किमिति स चेतनः प्रवर्ततेति । उच्यते यद्यपि विधिरनधिगतधात्वर्थानुरागतया स्वच्छामेव भावनामेकाभिधानत्वात्प्रथममाविशति तथा हि तादृश्यि तस्यां सप्रत्ययप्रवर्तमानात्मनिजस्वरूपनिर्वहणमलभमानो न तावत्येव विरमति किं तु परिणीतबालकन्यको वर इव तावद्विलम्बमानः प्रसारितहस्त आस्ते यावत्सर्वाङ्गसुन्दरी प्रयोगयोग्या भावना भवति । आह च‡ ।

यद्यप्यंशैरसंस्पृष्टां विधिः स्पृशति भावनाम् ।
तथाप्ययक्तितो नासौ तन्मात्रे पर्यवस्यति ॥
अनुष्ठेये हि विषये विधिः पुंसां प्रवर्तकः ।
अंशत्रयेण चापूर्णां नानुतिष्ठति भावनाम् ॥
तस्मात्प्रक्रान्तरूपो ऽपि विधिस्तावत्प्रतीक्षते ।
यावद्योग्यत्वमापन्ना भावना ऽन्यानपेक्षिणी ॥

सा हि वाक्यान्तरोपात्तमप्यपेक्षते प्रकरणान्तराधीतमपि याच्ञति प्रकृतिवद्भावलभ्यमपि याचते अर्थसामर्थ्यगम्यमपि स्पृहयति इत्येकविध

* श्लोकवार्तिके वाक्याधिकरणे श्लो० ७६ । † तन्त्रवार्तिके अ० २ पा० २ सू० १ ।
‡ श्लोकवार्तिके वाक्याधिकरणे श्लो० ३७१ ।

एष शब्दप्रमाणमहिमेति । स चायं व्युत्पादनक्रम ईदृशो व्याख्यातृभिरुप-दिश्यते इत्यमस्य वाक्यार्थः पुनर्भावनात्मा ऽवगम्यमानः एकयैव बुद्ध्या ऽनेकजातिगुणद्रव्यक्रियाद्यङ्गकलापकल्माषिततनुरवगम्यते तादृश्यैवैवेयं वाक्याद्वाक्यार्थबुद्धिः ।

भावनैव हि वाक्यार्थः सर्वत्राख्यातवत्तया ।
अनेकगुणजात्यादिकारकार्थानुरञ्जिता ॥
एकयैव च बुद्ध्या ऽऽसौ गृह्यते चित्ररूपया ।
पदार्थाहितसंस्कारचित्रपिण्डप्रसूतयेति* ॥

एक एवायमतिदीर्घः क्रमविकस्वरः सकलाङ्गपरिपूरितभावनातत्त्व-विषयः प्रतिभासः । यथा हि स्थाल्यधिश्रयणात्प्रभृत्या निराकाङ्क्षौदननिष्पत्ते-रेकैवेयं पाकक्रिया सलिलावसेकतण्डुलावपनदर्वीविघट्टनाम्रावणाद्यनेकक्षण-समुदायस्वभावा तथा प्रथमपदश्रवणात्प्रभृति आ निराकाङ्क्षवाक्यार्थपरिच्छे-दादेकैवेयं शाब्दी प्रमितिः आह च ।

पदात्प्रभृति या चैषा प्रज्ञा धातुर्विजृम्भते ।
पुष्पिता सा पदार्थेषु वाक्यार्थेषु फलिष्यतीति ॥

कृतमतिविस्तरेण । सो ऽयं वाक्यार्थः भावनानामधेयः कर्तृव्यापारः स्वर्गयागादिरर्थः । यस्तु व्यापारः प्रेषणरूपो लिङादिवाच्यः कार्यो वा तं विधिं सङ्गिरन्ते । तदेतदननुमन्यमाना अन्ये प्रचक्षते योसौ शब्दभावनाख्यः शब्द-व्यापारः शब्दस्य कार्यो ऽभिधेयश्च तमभिदधतः कुर्वतो वा शब्दस्य व्यापा-रान्तरमस्ति न वा । यदि तावन्नास्ति तदेव व्यापारान्तरनिरपेक्षस्यव्यापार-मिवार्थमपि वदतु विश्राम्यतु व्यापारकल्पना । अस्ति चेदतदभिधाने व्यापा-रान्तरं तदा ऽनवस्थाप्रतीकारः कश्चिदन्वेष्यः न चासौ दूरादपि लभ्यते भूतपरिस्पन्दव्यतिरिक्तव्यापारनिरासश्च प्रमाणसामान्यलक्षणे विस्तरेण कृत इत्यसौ मार्ग इहाप्यनुसरणीयः । यश्चासौ व्यापारः क्रियते चाभिधीयते च स किं पूर्वमभिधीयते ततः क्रियते पूर्वं वा क्रियते पश्चादभिधीयते युगप-देव वा ऽस्य करणाभिधाने इति । न तावत्पूर्वमभिधीयते अनुत्पन्नस्याभि-धानानुपपत्तेः न ह्यजाते पुत्रे नामधेयकरणम् । अर्थासंस्पर्शी च तथा सति

* श्लोकवार्तिके वाक्याधिकरणे श्लो० ३२१ ।

शब्दः स्यात् । तत एव न युगपदुभयमनुत्पन्नत्वानपायात् प्रयत्नगौरवप्रसङ्गाच्च । नापि कृत्वा ऽभिधानं विरम्य व्यापारासंवेदनात् । अपि चायं तपस्वी लिङादिः प्रत्ययः सत्यपि गोवृन्दारकत्वे कथममुमतिबृहन्तं भारं वक्ष्यति कर्तारं च तत्संख्यां चाख्यास्यति अर्थभावनामभिधास्यते शब्दभावनां च करिष्यति तां च वदिष्यतीति दुर्वहो ऽयं भारः । कश्चायं शब्दभावनानामधेयस्य विधेर्वाक्यार्थे भावनायामन्वय इति वक्तव्यम् । ननूक्त एवैकप्रत्ययाभिधेयत्वलक्षणः संबन्ध इति । न ब्रूम आभिधानिकः संबन्धो नोक्त इति किं तु पुरुषव्यापारात्मिकाया अर्थभावनायाः प्रधानत्वेन वाक्यार्थत्वात्तदपेक्ष्यमाणफलकरणेतिकर्तव्यतांशपूरणेन स्वर्गकामादिपदान्तराभिधेयो ऽर्थः समन्वेति गुणत्वेन शब्दव्यापारस्तु तदपेक्षितमन्यतममपि नांशं पूरयितुमलमिति तत्र न गुणतामवलम्बते । न च द्वयोः प्रधानयोर्घटः पट इतिवद्वा पचति पठतीतिवद्वा संबन्ध उपलभ्यते । अथार्थभावना शब्दभावनाख्यस्य विधेर्विषयसमर्पणेन गुणतामवलम्बते विधिः तर्हि वाक्यार्थः न भावना तस्या अप्राधान्यात् । अतो भावनाद्वयं प्रत्ययार्थ इति न हृदयंगममेतत् । एकाभिधानाभिधेयत्वं न भावनयोरन्योन्यसमन्वये कारणम् । अक्षाः पादा माषा इत्यादावदर्शनात् । किं च कस्यानुरोधेन द्वे भावने प्रत्ययवाच्ये इष्येते । उच्यते लिङादिशब्दश्रवणे सति कार्ये च प्रेरणायां च न द्विरुत्पद्यते मतिः यद्येवमेक एव तादृशो ऽर्थो लिङर्थो भवतु तदेकत्वाच्च न परस्परसमन्वयः चिन्तयिष्यते । न च प्रत्यये ऽव्यतिभार आरोपयिष्यते । नन्वेकस्यापि लिङर्थस्य यदि शब्दः कार्यत्वं प्रेरणां च ब्रवीति ततस्तदवस्थ एवातिभारः । कश्चासावेकः कार्यात्मा प्रेरणात्मा च तस्यार्थः । उच्यते यो लिङादेः प्रत्ययादवगिष्यते यमभिवदतो न तस्यातिभारो यत्र न तद्व्यतिरेकेण प्रमाणान्तरं क्रमते स नियोगो नाम वाक्यार्थः । तथा हि शब्दव्यवहारतः शब्दानामर्थे व्युत्पत्तिरित्यत्र तावदविवादः । एवं व्यवहारे च वाक्यार्थे वाक्यस्य व्युत्पत्तिर्वाक्येन सर्वत्र व्यवहारात् । तत्र यजेतेत्यादितिङन्तपदयुक्तेषु वाक्येषु पदान्तराणामर्थः तावदास्ताम् । आख्यातार्थे ऽवधार्यते तदानुगुण्येनासौ स्थास्यति । आख्यातस्य च यजेतेत्येवमादेरर्थः परीक्ष्यमाणः प्रेरणात्मक एवावतिष्ठते यतः पदान्तरसंनिधाने सत्यपि न प्रेरणाबुद्धिरुपजायते आख्यातपदश्रवणे सति सा

जायते तस्मात्तस्यैव प्रेरणात्मको ऽर्थः । तथापि तु जुहोत्यादिधात्वन्तरोपजननापायपर्यालोचनया धातोस्तत्प्रतीतौ व्यभिचारात्प्रत्ययस्य चाव्यभिचारात्तस्यैव सो ऽर्थ इति शक्यते । कः पुनरसावर्थः यस्मिन्सति नियुक्तो ऽहमस्मीति प्रतिपद्यते पुरुषः सो ऽसावर्थ एव विधिरित्युच्यते । विधौ हि लिङादिप्रत्ययं स्मरति पाणिनिः न धात्वर्थे यागादौ न कर्तृव्यापारे भावनायां विधिश्च नाम प्रेरणात्मक एव । अत एव वर्तमानापदेशिकाख्यातजनितप्रतीतिविलक्षणेयं प्रतीतिर्यजेतेति । अत्र हि प्रेष्यप्रेरकयोः संबन्धो ऽवगम्यते । किमन्यश्चात्र क्रियाकर्तृसंबन्धो नावगम्यते । न ब्रूमः नावगम्यते इति किं तु प्रेष्यप्रेरकलक्षणो ऽपि संबन्धः प्रथममवगम्यते । प्रेरितो हि क्रियां कर्तुमुपगच्छतीति । ननु क्रियासंबन्धितयैवासौ प्रेर्यते यजतां भवानिति सत्यम् क्रियासम्बन्धितयैव प्रेर्यते प्रेर्यते तु सः प्रेर्यते चेदयमन्यस्तर्हि संबन्धः क्रियासंबन्धात्तूभयसंबन्धितामस्य राजगवीक्षीरवदवगमिष्यामः । यथा गौ राज्ञा च संबध्यते क्षीरेण या राजसंबन्धिनी सा क्षीरसंबन्धिनी या क्षीरसंबन्धिनी सा राजसंबन्धिनी एवमिहापि पुरुषः प्रेरितेन च संभन्त्स्यते क्रियया च । यः प्रेर्यते स करोत्यथ यः करोति प्रेर्यते स इति । ननु नेदमुभयं भवति प्रेरणो ऽपि क्रियैव प्रवर्तनं हि कुर्वन्प्रवर्तयतीत्युच्यते सो ऽयं क्रियासंबन्ध एव भवति न ततो ऽन्यः प्रेष्यप्रेरकसंबन्ध इति । स्यादेतदेवं यदि वाय्वादिवत् प्रवर्तने कर्ता लिङर्थस्यात्प्रेरितो ऽहमस्मीति तु ज्ञानजनकत्वं विधेः प्रवर्तकत्वम् स एव प्रवर्तनं ज्ञापयति न करोतीत्यन्य एवायं क्रियाकर्तृसंबन्धात्प्रैषप्रैष्यसंबन्धः । ननु ज्ञानमपि क्रियैव तत्करणे च पुनरपि स एवायं क्रियाकर्तृसंबन्धः । नैवम् । कारकज्ञापकयोर्भेदस्य सुप्रसिद्धत्वात् । इह च यो ऽयं यागपुरुषयोः क्रियाकर्तृसंबन्धः अतो ऽन्यं प्रैषप्रैष्यसंबन्धमुपदर्शयितुं प्रवृत्ताः स्मः स ततो विलक्षणः प्रदर्शित एव । वैलक्षण्ये ऽपि तस्य यथा कथं चित्तन्नाम क्रियमाणं न वारयामः । भवत्वयमन्यः प्रैषप्रैष्यसंबन्धः स तु प्रथममवगम्यते इत्येष कुतो निश्चयः । उक्तमत्र प्रेरितो ऽहमिति हि विदित्वा क्रियायां प्रवर्तते आचार्यचोदितः करोमीति हि दृश्यते यजेतेति श्रुते नियुक्तो ऽहमिति प्रथममवगच्छति ततो यजते । तेनायमाद्यः संबन्धः पश्चात्त्वसौ क्रियाकर्तृसंबन्धः । ततो ऽयं लिङर्थः

प्रथममवगम्यते प्रैषो नाम सा प्रेरणा स नियोगः स वाक्यार्थः । ननु विधाविव निमन्त्रणादिष्वपि लिङ्लोटावपि स्मर्येते एव । सत्यम् ते तु प्रेरणाया एव औपाधिका अवान्तरभेदाः । समहीनज्यायोविषयप्रयोगोपाधिनिबन्धन एव प्रेरणाध्येषणादिभेदव्यवहारः । प्रेरणा तु सर्वानुस्यूता ऽवगम्यते तदुक्तम् प्रवर्तकस्य तु शब्दार्थः सर्वेषामपरित्यागादिति । स चायं लिङादीनामर्थः प्रैषो णिजर्थविलक्षणः प्रतीयते । ननु प्रयोजकव्यापारे णिज्विधीयते प्रयोजकव्यापारश्च प्रैषः प्रैषे च लिङादयो विधीयन्ते इति णिजर्थ एव लिङर्थः तथा च कुरु कुर्यादिति यो ब्रूते स कारयतीत्युच्यते । न प्रतीतिभेदात् । अन्या हि करोतु कुर्यादिति प्रतीतिरन्या च कारयतीति प्रतीतिः । प्रयोजकव्यापारो हि णिजर्थः ज्ञापकव्यापारस्तु लिङर्थः । प्रवृत्तक्रियाविषयश्च प्रयोजकव्यापारो णिजर्थः इह तु तद्विपरीतः । तत्र हि कार्यं पश्यतः प्रवर्तनमिह तु प्रवर्तितस्य कार्यदर्शनमिति महान्भेदः । तत्र यथा कुर्वन्तं कारयति तथेहापि प्रैषः प्रवर्तमानं प्रेरयति नाप्रवर्तमानं स्थावरमिति न हि वनस्पतिरुच्यते यजस्वेति । न स्थावरादेरयोग्यत्वात् ब्राह्मणादिस्तु यः प्रेर्यते असावप्रवृत्तक्रिय एव । न हि यजमान एव यजेतेति चोद्यते किं तु अप्रवृत्तक्रिय यजेति सर्वथा णिजर्थाद्विलक्षणो लिङर्थः । आह भवत्वयं विलक्षणो ऽर्थः स तु प्रमाणान्तरानवगम्यश्चेत्कथं शब्दैकगोचरे तत्र संबन्धव्युत्पत्तिः । उच्यते शब्दैकगोचरस्तु नियोगो व्युत्पत्तिश्च तत्र सूपपादैव । यो हि यजेत दद्याज्जुहुयादिति लिङादिभ्यो विधिः प्रतीयते कथमसौ लिङादीनामगम्य इष्येत । व्युत्पत्तिश्चास्य व्यवहारादवकल्पते गच्छाधीष्वेति शृण्वन्वृद्धः चेष्टमानो दृश्यते चेष्टा च स्वात्मनि प्रवर्तिका ऽवगमपूर्विका दृष्टा प्रत्यक्षदृष्ट चाम्रादौ सुखसाधनतया अन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगते तदनुस्मरणात्प्रवर्तमानः कस्मिंश्चिदात्माकूते समुपजाते सति भौतिकं व्यापारमारभते । स चात्मधर्म आत्मैव स्वसंवेद्यः अहंप्रत्ययगम्यो ह्यात्मा नासौ परस्मै दर्शयितुं शक्यते न च न चर्चयितुं शक्यते एतावता नानुभूयते इति शक्यते वक्तुं परो ऽपि ह्येनमहंप्रत्ययेनानुभवत्येव । तथा ऽयमपि भौतिकव्यापारहेतुरात्माकूतविशेषो न प्रमाणान्तरवेद्यो भवति न च न वेद्यते तत्संवेदने सति चेष्टा यद्वत्तं दृष्ट्वा तस्यापि तादृक्प्रेरणाऽवगमो ऽनुमीयते । स च

शब्दान्तरश्रवणे सत्यपि दृश्यमानो लिङादिश्रवणे च सति दृश्यमानस्तदर्थ इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते इतीयतीयं व्युत्पत्तिः । तदेतदात्मप्रत्ययं लिङादिशब्दश्रवणे सति प्रेरणावगतिः भवति प्रथमश्रुताच्च लिङादेरसौ न भवति न च प्रमाणान्तरेण सो ऽर्थो दर्शयितुं शक्यते कुर्यादित्यस्यार्थः कुर्यादित्यनेनैव प्रतिपाद्यते न प्रमाणान्तरेणेत्येवं व्युत्पत्तौ संभवन्त्यामपि येरगृहीतसंबन्ध एव लिङादिः स्वरूपसामर्थ्येनैव प्रेरक इष्यते ते ऽत्यन्तभीरव इत्युपेक्षणीयाः । ननु यदि लिङादिव्यतिरेकेण नान्यतो नियोगो ऽवगम्यते कथमसौ नियोगशब्दात्प्रतीयते कथं वा नियोगशब्दस्य नाम्नो ऽप्यर्थः प्रमाणान्तरागोचरः स्यात् । अपि साधो न नियोगो निपूर्वेण युजिना घञन्तेन बोधयितुं शक्यते व्यवहारमात्रमेतत्स्वरूपमाख्यातुमाश्रीयते यथा तु यजेतेत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः सो ऽवगम्यते तथा नान्यत इत्यत एव न प्रमाणान्तरगोचरो धर्म इत्याहुः । लिङ्धर्मो हि नियोगो वाक्यार्थः स धर्म एव स च न प्रमाणान्तरगम्य इति । न च लिङर्थः प्रेरणात्मको ऽयं व्यापारः कार्यमात्रं यो धर्मः स एव च वाक्यार्थो युक्तः । कार्ये ऽर्थे वेदस्य प्रामाण्यमिति हि मीमांसकाः । तस्मात्पुनरपि भाट्टपक्षवद् द्वयमापतति प्रेरकश्च विधिः कार्यरूपश्चानुष्ठेयो ऽर्थ इति । सुखशयितो निरनुसन्धान इवायुष्मानेवं व्यवहरति न ह्यन्यः प्रेरको ऽन्यश्चानुष्ठेय इत्युक्तम् । नियोग एव प्रेरको नियोग एव चानुष्ठेयः । कथमस्य द्वैरूप्यमन्ये वदन्तीति चेद् । मैवम् प्रेरकत्वमेव शब्दार्थः आर्थं तु कार्यत्वम् । यतो विधिरनुष्ठेयतया ऽवगम्यते आचार्याज्ञां करोमि राजाज्ञां करोमीति । किमर्थं तर्हि विषयानुष्ठानमिति चेद् न ह्याज्ञा घटादिवत्स्वरूपेण कर्तुं शक्या ऽपि तु विषयद्वारकं तत्संपादनं कमण्डलुं बिभृहीत्याचार्येणाज्ञप्तः कमण्डलुं भृत्वा ऽऽचार्याज्ञां कृतां मन्यते कटकं गच्छेति राज्ञाऽऽज्ञप्तः कटकं गत्वा राजाज्ञां कृतां मन्यते सो ऽयं नियोग एवानुष्ठेयः । ननु राजाज्ञया करोमीत्यपि व्यपदेशो दृश्यते स चानुष्ठेयमेवाज्ञां दर्शयति । मैवम् तत्राप्याज्ञेशानुष्ठेया प्रेषणाभिप्रायेण तृतीयानिर्देश इत्येवं केचित् । अन्ये तु शाब्दं कार्यत्वं नियोगस्य प्रेरकत्वं त्वर्थादित्याचक्षते । अनुष्ठेयता हि तस्य निजं रूपं स्वसिद्धये स तु नियोज्यं नियुञ्जानः प्रेरक इत्युच्यते । तदिदं कार्यत्वमपरित्यक्तप्रेरकभावमस्यावग-

प्रथममवगम्यते प्रैषो नाम सा प्रेरणा स नियोगः स वाक्यार्थः । ननु विधावपि निमन्त्रणादिषु लिङ्लोटावपि स्मर्येते एव । सत्यम् ते तु प्रेरणाया एव सौपाधिकाः अवान्तरभेदाः । समहीनज्यायोविषयप्रयोगोपाधिनिबन्धन एव प्रेरणाध्येषणादिभेदव्यवहारः । प्रेरणा तु सर्वानुस्यूता ऽवगम्यते तदुक्तम् प्रवर्तकत्वं तु शब्दार्थः सर्वेषामपरित्यागादिति । स चायं लोडादीनामर्थः प्रैषो णिजर्थविलक्षणः प्रतीयते । ननु प्रयोजकव्यापारे णिज्विधीयते प्रयोजकव्यापारश्च प्रैषः प्रैषे च लोडादयो विधीयन्ते इति णिजर्थ एव लोडर्थः तथा च कुरु कुर्विति यो ब्रूते स कारयतीत्युच्यते । न प्रतीतिभेदात् । अन्या हि करोतु कुर्यादिति प्रतीतिरन्या च कारयतीति प्रतीतिः । प्रयोजकव्यापारो हि णिजर्थः ज्ञापकव्यापारस्तु लिङर्थः । प्रवृत्तक्रियाविषयश्च प्रयोजकव्यापारो णिजर्थः इह तु तद्विपरीतः । तत्र हि कार्यं पश्यतः प्रवर्तनमिह तु प्रवर्तितस्य कार्यदर्शनमिति महान्भेदः । तत्र यथा कुर्वन्तं कारयति तथैवेहापि प्रैषः प्रवर्तमानं प्रेरयति नाप्रवर्तमानं स्थावरमिति न हि वनस्पतिरुच्यते यजस्वेति । न स्थावरादेरयोग्यत्वात् ब्राह्मणादिस्तु यः प्रैर्यते असावप्रवृत्तक्रिय एव । न हि यजमान एव यजेतेति चोद्यते किं तु अप्रवृत्तक्रियो यजेतेति सर्वथा णिजर्थाद्विलक्षणो लिङर्थः । आह भवत्वयं विलक्षणो ऽर्थः स तु प्रमाणान्तरानवगम्यश्चेत्कथं शब्दैकगोचरे तत्र सम्बन्धव्युत्पत्तिः । उच्यते शब्दैकगोचरस्तु नियोगो व्युत्पत्तिश्च तत्र सूपपादैव । यो हि यजेत दद्याज्जुहुयादिति लिङादिभ्यो विधिः प्रतीयते कथमसौ लिङादीनामगम्य इष्येत । व्युत्पत्तिश्चास्य व्यवहारादवकल्पते गच्छाधीष्वेति शृण्वन्वृद्धः चेष्टमानो दृश्यते चेष्टा च स्वात्मनि प्रवर्तना ऽवगमपूर्विका दृष्टा प्रत्यक्षदृष्टे चाम्रादौ सुखसाधनतया अन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगते तदनुस्मरणात्प्रवर्तमान कस्मिंश्चिदात्माकूते समुपजाते सति भौतिकं व्यापारमारभते । स चात्मधर्म आत्मैव स्वसंवेद्य. अहंप्रत्ययगम्यो ह्यात्मा नासौ परस्मै दर्शयितुं शक्यते न च न चर्चयितुं शक्यते एतावता नानुभूयते इति शक्यते वक्तुं परो ऽपि ह्येनमहंप्रत्ययेनानुभवत्येव । तथा ऽयमपि भौतिकव्यापारहेतुरात्माकूतविशेषो न प्रमाणान्तरवेद्यो भवति न च न वेद्यते तत्संवेदने सति चेष्टा यद्वन्त दृष्ट्वा तस्यापि तादृशप्रेरणाऽवगमो ऽनुमीयते । स च

शब्दान्तरश्रवणे सत्यपि दृश्यमानो लिङादिश्रवणे च सति दृश्यमानस्तदर्थ एवेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते इतीयतीयं व्युत्पत्तिः । तदेतदात्मप्रत्यक्षं लिङादिशब्दश्रवणे सति प्रेरणावगतिः भवति प्रथमश्रुताच्च लिङादेरसौ न भवति न च प्रमाणान्तरेण सो ऽर्थो दर्शयितुं शक्यते कुर्यादित्यस्यार्थः कुर्यादित्यनेनैव प्रतिपाद्यते न प्रमाणान्तरेणेत्येवं व्युत्पत्तौ संभवन्त्यामपि येरगृहीतसंबन्ध एव लिङादिः स्वरूपसामर्थ्येनैव प्रेरक इष्यते ते ऽत्यन्तभीरव इत्युपेक्षणीयाः । ननु यदि लिङादिव्यतिरेकेण नान्यतो नियोगो ऽवगम्यते कथमसौ नियोगशब्दात्प्रतीयते कथं वा नियोगशब्दस्य नाम्नो ऽप्यर्थः प्रमाणान्तरगोचरः स्यात् । अयि साधो न नियोगो निपूर्वेण युजिना घञन्तेन बोधयितुं शक्यते व्यवहारमात्रमेतत्स्वरूपमात्रख्यातुमाश्रीयते यथा तु यजेतेत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः सो ऽवगम्यते तथा नान्यत इत्यत एव न प्रमाणान्तरगोचरो धर्म इत्याहुः । लिङ्धर्मो हि नियोगो वाक्यार्थः स धर्म एव स च न प्रमाणान्तरगम्य इति । न च लिङर्थः प्रेरणात्मको ऽयं व्यापारः कार्यमात्रं यो धर्मः स एव च वाक्यार्थो युक्तः । कार्ये ऽर्थे वेदस्य प्रामाण्यमिति हि मीमांसकाः । तस्मात्पुनरपि भाट्टपक्षवद् द्वयमापतति प्रेरकश्च विधिः कार्यरूपश्चानुष्ठेयो ऽर्थ इति । सुखशयितो निरनुसन्धान इवायुष्मानेवं व्यवहरति न ह्यन्यः प्रेरको ऽन्यश्चानुष्ठेय इत्युक्तम् । नियोग एव प्रेरको नियोग एव चानुष्ठेयः । कथमस्य द्वैरूप्यमन्ये वदन्तीति चेद् । मैवम् प्रेरकत्वमेव शब्दार्थः आर्थं तु कार्यत्वम् । यतो विधिरनुष्ठेयतया ऽवगम्यते आचार्याज्ञां करोमि राजाज्ञां करोमीति । किमर्थं तर्हि विषयानुष्ठानमिति चेद् न ह्याज्ञा घटादिवत्स्वरूपेण कर्तुं शक्या ऽपि तु विषयद्वारकं तत्संपादनं कमण्डलुं बिभृहीत्याचार्येणाज्ञप्तः कमण्डलुं भृत्वा ऽऽचार्याज्ञां कृतां मन्यते कटकं गच्छेति राज्ञाऽऽज्ञप्तः कटकं गत्वा राजाज्ञां कृतां मन्यते सो ऽयं नियोग एवानुष्ठेयः । ननु राजाज्ञया करोमीत्यपि व्यपदेशो दृश्यते स चानुष्ठेयमेवाज्ञां दर्शयति । मैवम् तथाप्याज्ञैवानुष्ठेया प्रेरणाभिप्रायेण तृतीयानिर्देश इत्येवं के चित् । अन्ये तु शाब्दं कार्यत्वं नियोगस्य प्रेरकत्वं त्वर्थादित्याचक्षते । अनुष्ठेयता हि तस्य निजं रूपं स्वसिद्धये स तु नियोज्यं नियुञ्जानः प्रेरक इत्युच्यते । तदिदं कार्यत्वमपरित्यक्तप्रेरकभावमस्यावग-